D/1576

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK.

KÉTHAVONKINT MEGJELENŐ FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETIRÁS FEJLESZTÉSÉRE.

A M. T. AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

RÓNAI HORVÁTH JENŐ

HONVÉD ALEZREDES, A BIZOTTSÁG ELŐADÓJA.

1896. KILENCZEDIK ÉVFOLYAM.
(IX. KÖTET.)

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGA.

1880 BÁRICS JÓZSEF

BUDAPEST.
1896.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOM.

I. Értekezések és önálló nagyobb dolgozatok.

Lap

Bárczay Oszkár és Váry Rezső dr. Bölcs Leo taktikája ... 23
Fülek Henrik. Hadik altábornagy portyázó menete Berlinbe 1757-ben .. 11
Gömöry Gusztáv. A pákozdi csata 1593 november 3-án ... 453
Horváth, Rónai, Jenő. Millenium ... 1
— Ezredéves ünnepségek és ezredéves kiállitás ... 253
— Magyar hadi krónika, II. rész. A mohácsi vésztől a legujabb korig. Külön lapszámozás.
Karácson Imre dr. Az 1663-ik évi török hadjárat. Rasid efendi török történetiró leirása szerint ... 73
— A török sereg átvonulása Magyarországon 1683-ban ... 326
Komáromy András dr. A szécsényi árulás ... 187
— Báthory Gábor történetéhez ... 273, 417
Koncz József. Adalékok Apaffi Mihály fejedelem 1683-ik évi hadjáratához 484
Kropf Lajos. Castaldo Erdélyben. Második sorozat ... 53, 161, 299, 465
Merényi Lajos dr. A török végek történetéhez ... 520
N. Hadtörténelmi emlékek az ezredéves kiállitáson ... 263
Stephanie Adolf. Szigetvár épitészete és ostroma 1566-ban ... 209
— A budai királyi palota, a pozsonyi és dévényi várak a multban ... 377
Thaly Kálmán. Az erdélyi kurucz haderő létszáma 1704-ben ... 4
— Egy kurucz tábornok hagyatéka 1710 ... 141

II. Hadtörténelmi apróságok.

Aldana versiója a szegedi veszedelemről. *Kropf Lajos* ... 106
Apaffi Mihály költekezése ajándékokra az 1683-iki hadjáratban. *K. J.* ... 528
Batthányi Lajos levele 1757-ből ... 528
Básta emlékérmekről még valami. *G. G.* ... 224
Básta emlékérmekről még valami. *Kropf Lajos* ... 350
Bocskay fölkelés történetéhez adalék. *Dr. Merényi Lajos* ... 227
Bujdosók küzdelmeinek történetéhez adalék ... 235
Erdélyi nemesi fölkelésre 1744-ben kiadott intézkedések. *Koncz József* ... 524
Facsoport, négyszázados, történelmi nevezetességű. *Gömöry Gusztáv* ... 220
Győr és Moson megyei nemesi fölkelésre vonatkozó két levél 1604. *G.—y.* 225
Hainburg hadtörténelmi szerepe 805—1803. *Gömöry Gusztáv* ... 101
III. Károly hadseregének hadi létszáma és zsoldja. *Gömöry Gusztáv* ... 364
Katonai államtanácsi vélemény 1568-ból. *G.* ... 518
Kurucz háborúk befolyása Fürstenfeldre 1704—1706. *G—y.* ... 359
Ligne herczeg véleménye a törökökről 1788-ban ... 244
I. Lipót pátense a fényüzés ellen. *—y.* ... 116
Lovassági támadás egy hajóraj ellen ... 371
Nagyvárad, mely napon kapitulált 1692-ben. *Horváth Jenő* ... 125

Lap
Osztrák-magyar hadsereg élelmezési tervezete 1673-ból. *G. G.* ... 359
Pálülési ütközet 1618-ban. *Márki Sándor* ... 123
Salm Miklós és Varkocs György levelei 1542 és 1550. *Geöcze István* ... 119
Sutoris János naplója a XVII. század végéről. *Gömöry* ... 352
Székellyek siralma ... 369
Török időszámításról. *Kropf Lajos* ... 513
Török végek történetéhez. *Dr. Merényi L.* ... 520
Ujonczfogadás 1757-ben. *Leveles János* ... 112
Várkapitányok szerződései 1634—1661. *K. J.* ... 234
Zrinyi Miklós jelentése Kanizsa élelmezéséről és Dobrz bevételéről 1604-ben. *Szepessy F.* ... 351

III. Egyéb tárczabeli közlemények.

A Magyar Tudományos Akadémia hadtudományi bizottságából 101, 220, 350, 513
Hadtörténelmi Irodalom:
I. Ismertetések ... 127, 129, 372, 530, 532
II. Irodalmi szemle ... 373
III. A magyar hadtörténeti irodalom repertoriuma. *Dr. Mangold Lajos* 130, 247
Hadtörténelmi okmánytár ... 375
Magyar hadi szabályzatok gyüjteménye ... 135, 232, 535

Mellékletek.

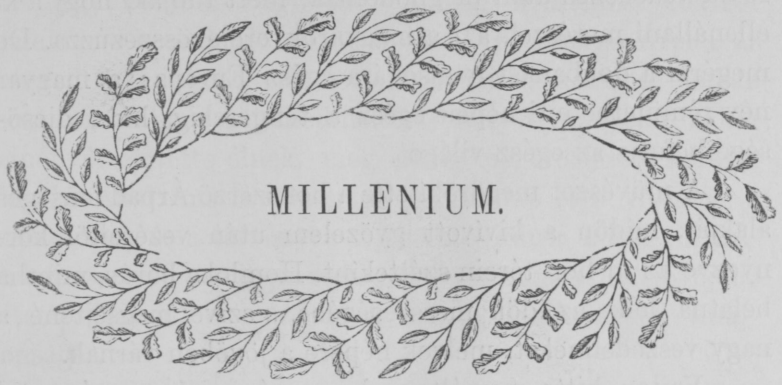
Arczképek: Árpád fejedelem, Castaldo, Báthory Gábor. Összesen 3.

Térképek és rajzok: Hadik András menete és támadása Berlin ellen, Szigetvár ostroma, a pozsonyi vár, a budai királyi vár, Dévény vára. Összesen 5. Ezenkivül számos szövegbeli rajz, továbbá a «Magyar Hadi Krónika» második részéhez 1 melléklet és 5 hadműveleti és csatavázlat.

ÁRPÁD.

Munkácsy «Honfoglalás» czimű festményéről.

Ezer éve annak, hogy a magyar nemzet a honalapító Árpád vezetése alatt a Kárpátok bérczeit átlépte és a Duna-Tisza síkjain lábát megvetette. Egy nemzeti katasztrófa űzte el őt ideiglenes honából; de nem az ellenség bosszúja, nem a családi tűzhelyei ellen intézett orvtámadás kényszerítik őt a vándorlásra; a bolgár-bessenyő támadás csak az alkalmat szolgáltatja arra, hogy nemzetét Árpád azon hazába vezesse, melyet számára már kiszemelt s mely az ideiglenes honnál országalapításra sokszorosan alkalmasabb.

A magyar tehát nem mint üldözött menekült lép e földre, mely itt oltalmat keres, hanem jön, hogy a kiszemelt országot karja erejével elfoglalja, azon büszke tudattal, hogy az országot nemcsak meghódítani, de megtartani is képes. Nem mint vendég telepszik meg itt, hanem mint úr, aki az elfoglalt országot vérszerzette jogon tulajdonába veszi.

Megdobbant a föld, midőn Árpád hős serege a bérczekről leszállt, s dobbanását megérezték a népek, melyek itt tanyáztak; futnak az erős, a hatalmas nemzet elől, vagy

rövid védekezés után meghódolnak, mert tudják, hogy a ki ellenállani merészel, azt a magyarok ereje összezúzza. De megérzi a dobbanást nemsokára egész Európa; a magyar név rémületbe ejti népeit egész a tengerekig, híre, dicsősége befutja az egész világot.

A művészet megörökítette a honszerző Árpád fenséges alakját, midőn a kivívott győzelem után vezéreitől környezve az új hon térein széttekint. Homloka borús, mintha belátna lelke az idők messzeségébe, s szive megsejtené a nagy veszedelmeket, melyek népére a jövőben várnak.

Vajjon hitte, remélte-e, hogy népe még egy évezred után is él és úr lesz e hazában?

Hinnie kellett! Mert neki, aki nemzetének nemcsak vezére, de prófétája is volt, aki népének őserejét ismerte, bíznia kellett nemzete jövőjében.

És a magyar nemzet e bizalmat igazolta is. A magyarok Istene megedzette szivét és karját, s bárha ezeréves élete nem egyéb, mint a küzdelmek szakadatlan lánczolata, helyét mindig diadalmasan megállotta. Nincs rög e hazában, melyet a magyar vérével ne áztatott volna, nincs talpalatnyi tér, melyért küzdeni ne lett volna kénytelen. Ellenségei közt azonban mindig a legnagyobbak, legveszedelmesebbek, saját fiai voltak. De midőn a pártviszályok a nemzetet a bukás örvénye felé sodorták, a nemzet fölött őrködő isteni hatalom mindig küldött egy nagy szerencsétlenséget, mely fiait újból egyesítette, a nemzetet újból nagygyá, hatalmassá tette. A szerencsétlenséggel arányban növekedett ereje, vitézsége, honszeretete, s a magyar nemcsak önmagát tartotta fenn, de évszázadokon át védő bástyája lőn Európának, a kereszténységnek, a civilisationak.

Egy évezred nagy idő! A magyar nemzet sokszor átalakúlt e hosszú idő alatt, de ha a honszerző Árpád az évezred fordulóján ismét közénk szállana, nemzete sorsán most sem kellene kételkednie. Az erények, melyekre akkor reményét építette élnek, még pedig megerősítve a keresztény hit által, ma is a magyarban; az erő és a vitézség, a honszeretet és a törvényes fejedelme iránti hüség, a szabadságszeretet és jogtisztelet, az önmagába és jövőjébe vetett bizalom, a nemzetnek ma is legfényesebb tulajdonságai.

Örködjünk, hogy ez erények belőlünk s utódainkból soha ki ne vesszenek s akkor jogunk van hinni, hogy rejtsen bár a jövő bármily veszedelmeket méhében, a magyar nemzet egy második évezredet is dicsőséggel fog megérni.

AZ ERDÉLYI KURUCZ HADERŐ LÉTSZÁMA 1704-BEN.

Az 1848-iki honvédséget megelőzőleg *utolsó magyar nemzeti hadseregnek*, II. Rákóczi Ferencz hadseregének, különböző évekbeli számerejéről, valamint az egyes csapatnemek és ezredek időnkénti tényleges létszámairól már többször értekeztem és számos adatot tettem közzé e becses szakfolyóirat hasábjain. Azon ezred-létszámkimutatások azonban többnyire a hadsereg szabatosabb szervezése, a területi rendszerre alapított, úgynevezett «*reductió*» (1706.) utáni esztendőkből származnak, a mikortól fogva t. i. a mustra-listák és szabályszerű hivatalos létszámkimutatások sokkal sűrűebbek; úgy, hogy a megelőzött szervezési évekből (1703—1704.), sőt még 1705-ből is e tekintetben aránylag sokkal kevesebb adattal rendelkezünk, úgy Magyarországról, mint Erdélyről.

Ezen utóbbi tartományra nézve bő forrásokra lelünk a báró *Radvánszky-család* zólyom-radványi, másként is igen gazdag levéltárában. II. Rákóczi Ferencz ugyanis az 1704-iki gyula-fehérvári országgyűlésen július 6-án, mindhárom nemzetbeli rendektől egyhangúlag fejedelemmé választatván, mielőtt trónja elfoglalására személyesen bemehetett volna Erdélybe: az ügyek (legkivált a gazdaságiak) rendezése s a katonai kihágások orvoslása czéljából egyik meghitt udvari tanácsosát, *Radvánszky János* országos kincstárnokot küldé be oda kormánybiztosúl; a mire annál nagyobb szükség volt, mivel az erdélyi kuruczság fejei: *br. Thoroczkay István* vezénylő tábornok s az alája rendelt, de magát előkelőbbnek és érdemesebbnek tartó, cselszövő természetű *gr. Pekry Lőrincz* és az általa ösztökélt *gr. Mikes Mihály* tábornokok,[1]) továbbá

[1]) A vitéz, de mértéktelenül nagyravágyó s örökké intriguáló gróf

gr. Teleki Mihály, br. Száva Mihály és a *Barcsayak*, — a többiekről nem is szólva, — folyton versengettek, torzsalkodtak egymással, az egységes ügyvezetés kárára. Az eszes és tevékeny Radvánszky nagy serénységgel látott a munkához a kormányzat minden ágában. Tanúskodnak erről az erdélyi főuraknak, törvényhatóságoknak, hadi és polgári főtiszteknek, városoknak, községeknek, stb. igen nagy számmal hozzáintézett előterjesztései, levelei, tudósításai, tervezetei, stb., melyek mind fenmaradtak korunkra, s eddig még nem értékesített oly nagybecsű történeti anyagot képeznek, hogy Erdélynek Radvánszky (1704. július elejétől 1705. január végéig tartott) kormánybiztossága idejebeli történelmét felhasználásuk nélkül jól megírni lehetetlen volna.[1])

Mi e tömérdek becses anyagból még 1874-ben bő kivonatokat tettünk, különösen a *hadi dolgokat* és a *művelődéstörténetet* illetőleg. Az előbbiek közt nevezetes helyet foglalnak el az Erdélyben ekkor fegyverben állott kurucz haderők tényleges létszámának csapatonkinti összeírásai, állománykimutatásai, melyeknek készítését — a mennyiben ez még meg nem történt volna, — a fejedelmi biztos bemenetele után mindjárt elrendelé, úgy, hogy ezek még augusztus és szeptember havában elkészültek, s belőlük az ott működött haderőkről meglehetősen szabatos képet nyerünk. Csupán *Háromszék, Belső-Szolnok* megye s a kis *Aranyosszék* hadainak mustralistái hiányoznak, ezeket azonban könnyen pótolhatjuk máshonnan; majd végül szólandunk róluk. Lássuk tehát az ezredek s vármegyei és székelységi dandárok létszámait egyenkint.

Pekry tbk. így ír pl. Kerelő-Szent-Pálról, 1704. szept. 6-káról barátjának, br. Száva Mihály zarándi főispánnak: «. . . Hogyha az Fejedelem engem *magam rendiben accomoddl és szolgáltat, sok káraimról satisfactiót tétet:* bizony, életem s vérem veszedelmével is ő Ngát igazán szolgálom; ha penig ő Nga engem *olyan emberért, mint Toroczkai*, praetereál, — holott mind a német s mind a török világban hozzám képest a hátulsóban vettetett, — *én bizony soha kardot sem kötök az oldalamra*, hanem házamnál ülök s szántok-vetek, ez *az én resolutióm.*» (Eredeti levele a Radvánszky-ltárban.) Később épen így intriguált Pekry Forgách ellen, Károlyival pedig épen össze nem fért, s e miatt veszett el az 1707-iki erdélyi hadjárat.

[1]) Radvánszky megbízatása Rákóczitól ugyan még 1704. június 13-án kelt a solti táboron, — de a míg beérkezett Erdélybe s működését ott megkezdhette, — idő telt bele.

1. *Gr. Pekry Lőrincz ezrede,* vagyis a «Néhai Tekintetes Nagyságos (Báró) Orlay Miklós Urammal jütt *törökországi had* (Thökölyféle régi kuruczok), ki azután (Orlay halála után) Méltóságos Gróf Pekry Lőrincz Uram ő Nga keze alá jutott». Alezredesük («Vice-Kapitány») Nyúzó Mihály, később híres huszárezredes s végűl dandárnok Károlyi alatt; lovas-őrnagyuk («Fő-Strázsamester») Botrády István, gyalog őrnagyuk Vida Miklós. Áll vala e csapat 80—90 főnyi 8 századból. Összesen valami *700 fő.* (A mustralista kelte, úgy mint a következőé, nincs kitéve.)

2. «Fő-Kapitány Nemzetes Vitézlő *Koncz Boldizsár* Uram ezere.» Nem volt több, csak egy «sereg»-ben mintegy *200 fő.* (Lovas.)

3. «Tek. Nemz. Vit. Vay László Uram ezere.» (Lovas.) Alezredes: Ujvárossy Mihály; őrnagy: Kállay János. Áll vala 10 századból, melyek egyenként elérik, sőt meghaladják a 100 főt, a két utolsó compániát kivéve. Összesen vagy *950 fő.* Kelt a kimutatás «in Castris ad Nagy-Lak positis, 28. Junij 1704.» Tehát Radvánszky bemenetelét még valamivel megelőzőleg.

4. «N. V. *Kaszás Pál* Uram ezere.» (Lovas.) Ugyanott és ugyanakkor számláltatott meg. Alezredes, őrnagy neve hiányzik. Állott ezen igen népes ezred 15 századból, melyek közűl az első ötnek mindegyike legalább *harmadfélszáz* fő; a többi tíz sereg 80—90 főnyi. És így az összes: *2000—2100 fő.*

5. «N. V. *Ecsedy János* Uram ezere.» (Gyalog.) Szintén a nagy-laki táboron, 1704. június 30-án készűlt lajstrom. A törzstisztek nem nevezvék meg. Állott öt seregből, = *500 fő.*

6. «N. V. *Gyárfás István* Uram ezere.» (Gyalog.) Törzstisztek nem nevezvék, s úgy látszik, az ezredesen kívül nem is voltak: mert az «ezer» csak két századból álla; = *200 fő.* (Kelet nélküli.)

7. «N. V. *Fonáczy Mátyás* Uram ezere. Három lovas- és egy gyalog-sereg, jó népesek; = *400 fő.*

8. «N. V. *Sedricsán (Szudricsán) István* Uram ezere.» Két lovas- és egy (kis létszámú) gyalog-sereg, = *250 fő.* (Dátumtalan.)

9. «*Hátszegi Markó* Uram hada. Várad alatt vagyon (a bloquádában), Komlóssy kapitány Uram keze alatt.» Gyalog csapat;

három kisebb sereg; oláhok, úgy, mint mint Szudricsányéi. Valami *250 fő.*

10. «Fő-kapitány *Komlóssy Sándor* Uram mellett levő maga katonái, kiket Magyarországból hozott magával: *15 legény.* (Fonáczy, Szudricsány, Hátszegi és Haroczki hajdúi, utóbb *Komlóssy alatt egyesíttettek egy ezreddé.)*

11. «N. V. *Csulay Balázs* Uram ezere.» Csak két sereg oláhból és török zsoldosból álla, s ekkor Pekry alatt a szebeni zárlatban táborozott; valami 200 gyalog. Volt továbbá Csulaynak még négy «tizedalja» gyalogja: «az Hunyad alá jött törökországi gyalogok,» mintegy 80, a kik ekkor «Déva vára kapuját strázsálták.» A neveik után ítélve, oláhok. Összesen legfölebb *300 fő.*

12. «T. N. V. (Dévai) *Csáky András* Uram ezere.» Állott három lovas-, (a harmadik kicsiny) és egy gyalog-seregben, magyarok, oláhok s törökökből, öt németből s nyolcz oláh «*hajós-hajdú*»-ból a Maros dobrai révében. Hozzájok tartozott még (ámbár külön soroltatik elő,) a «*törökországi* (volt Thökölyféle) *gyalogság, Csáky* Uram keze alá»: egy sereg, magyar és török nevűek. Összesen tehát mintegy *450 fő.*

13. «T. N. *Kos Mihály* Uram gyalog-ezere.» Alezredes: Gődény Pál; őrnagy: Dunaviczy György. Állott négy rendes és két igen kicsiny seregből, = *450 fő.*

14. «Mlgos *Gróf Csáky László* Uram ő Nga ezere.» (Lovas.) Alezredes: Mester György; őrnagy: Borbély János. Tizenöt jó népes sereg, = *1350 fő.*

15. «*Gróf Csáky László Uram ő Nga gyalogsága.*» Három sereg; ketteje nagyon népes, = *300 fő.*

16. «N. V. *Haroczki Venczel* (valami átszökött cseh katonatiszt) Uram keze alatt levő hadak száma.» Öt középszerű sereg oláh, = *400 fő.*

17. «T. N. *Pongrácz György* Uram ezere.» (Gyalogság.) «In Castris ad Szamosfalva positis, die 17. Septembris 1704.» Alezredes: Petneházy György; őrnagyi hely üres. Állott 12 jó népes seregből, többnyire oláhokból; = *1200 fő.* (E Pongrácz György utóbb udvari titkársággal a fejedelem személye mellett cserélé föl az ezredességet. Helyette Jósika Dániel lőn ezredessé.)

18. «Mlgos *Gróf Teleki Mihály* Uram ő Nga kapitánysága

alatt levő Ns. *Kővár-vidéki nemesség.*» Négy teljes lovas-, és egy nagy gyalog sereg, = *550 fő.* Ugyancsak Teleki parancsnoksága alatt volt még:

19. Négy más nagy *lovas-század,* közülök a legnépesebb, vagy 200 ember, mind csupa *kolozsváriakból,* a más három pedig szathmáriak s más vidékiekből álló, elegyes; = *550 fő.*

20. «N. V. *Kállay István* Uram commendója alatt lévő *szamos-újvári bloquáda,* die 25. Septembris Anno 1704.» Hét gyalog-sereg vala ott, többnyire Pongrácz Gy. ezredbeliek, tehát külön nem számítjuk. Azonkívül valami *150 lovas* egy seregben.

21. A *gyalui vár őrsége,* (e várhoz tartozó katonák), Zilahy Ferencz főkapitánysága alatt, 1704. szept. 11. Huszonöt lovas és 40 hajdú; = *65 fő.*

22. «Ns. *Udvarhelyszék* hada. In Castris ad Medgyes positis, die 23. Aug. 1704.» Fő-Kapitány: Gr. Pekry Lőrincz tbk., vice-kapitány: Daniel Ferencz. Volt köztük egy «*nemes száz*», azután «*Udvarhely városa*», s úgy a községek fegyveres népe, külön, de aránylagos nagyságú, jó népes «seregekbe» osztva. Összesen meghaladja a *2000 főt.* (Lovas, gyalog.)

23. «Ns. *Csík, Gyergyó és Kászonszékek hadai.*» In Castris ad Darlacz positis, die 27. Augusti, 1704. Fő-Kapitány: Gr. Apor István, Szebenben. (Labancz főúr; gr. Lázár Ferencz neveztetett ki a helyére.) Vice-Kapitány: Szent-Imrei Thamás Deák. Az egyes «százak» szintén az illető vidékek falvai szerint alakítva; az egyik «száz» állandóúl a gyímesi határszorost őrizé. A darlaczi táborban nem sokkal voltak kevesebben az udvarhelyszékieknél, = *2000 fő.*

24. «Ns. *Marosszék.* Darlacz mellett levő táborban, 28. Aug. 1704.» Helyettes Fő-Kapitány: Jósika Sámuel. Csak *4—500 főnyi* mustrált be.

25. «Ns. *Fejér vármegye.* In Castris ad Medgyes positis, die 24. Aug. 1704.» Főispán: Gr. Pekry Lőrincz; vice-kapitány: Fosztó Zsigmond; főstrázsamester: Pávay István; a vármegye zászlótartója: Elekessy István. *500 egynehány nemes.*

26. «Ns. *Küküllő vármegye.* In Castris ad Darlacz positis, die 28. Aug. 1704.» Kapitány: Dicső-Szent-Mártoni Balogh Zsigmond. Vagy *300 nemes.*

27. «Ns. *Thorda vármegye.*» Ugyanott, ugyanaz nap megtartott hadiszemlén. (Főispán, kapitány, etc. nincs megnevezve.) *200 nemes.*

28. *Kolozs vármegye.* Ugyanott, ugyanakkor, = *300 nemes.*

29. *Doboka vármegye.* Hasonlókép. *250 nemes.*

30. *Hunyad vármegye.* Hasonlókép. *600 nemes.*

31. *Zaránd vármegye.* Főispán: br. Száva Mihály; vice-ispán és vice-kapitány: Ribiczey László. Körülbelől *100 nemes*; a fele gyalog.

32. Gr. Teleki Mihály *német gyalog-regimentje*, az udvarhelyi volt cs. várparancsnok: Erasmus R. de *Ruyther* (Ritter), most kurucz alezredes vezénylete alatt, négy században, csupa német szökevényekből, német tisztek (Braun Mihály, Hennisch Frigyes, Steinhoet, Tillmann századosok) alatt alakúlt reguláris gyalog-ezred; ekkor *372 főből álló.* (Ruyther utóbb a szamos-újvári ostromzárlat vívó árkaiban esett el. Igen vitéz ember volt; úgy látszik, *hollandi nemes.*)

Eddig a hadi szemléken összeírt lajstromok, melyeknek végeredménye *18,082* főnyi, tényleg szolgáló, lovas és gyalog hadat tüntet ki. A kimutatásokból azonban hiányzanak még a sűrű népességű és valamennyi székely szék között a legharcziasabb *Háromszék,* tovább *Belső-Szólnok* vármegye, végre a kis *Aranyosszék* hadainak mustra-tabellái, melyek valahol elkallódtak. A gr. Mikes Mihály fő-, s Kálnoky Tamás és Tompa Miklós vice-kapitánysága alatt fegyvert fogott Háromszék lovas- és gyalog székely csapatai Brassó és Fogaras cs. várak ostromzárlatát, s az ojtozi, tömösi, törcsvári határszorosok őrségeit képezék, és számra nézve voltak *legalább* annyian, mint az udvarhelyszékiek, vagyis *2000-en.*[1]) Belső-Szólnok, valamint Aranyosszék is kiállított bizonyára külön-külön *két—harmadfélszáz* fegyverest. És így Rákóczi erdélyi haderejét 1704-ben 20,500 vagyis kerekszámban *húszezer főre* tehetjük,

[1]) Gr. Forgách Simon, az 1705. év elejétől erdélyi vezénylőtábornok, ezen év márczius havában a székely székek hadviselésre alkalmas férfiait összeiratván, Háromszéken e lajstromok szerint 5362 fegyverfogható ember találtatott. *(Erdelyi múzeumi kézirattár.)* Ebből bizonyára *több* volt 2000-nél táborban!

a tűzérséget nem számítva, sem pedig a partiumbeli Közép-Szólnok, Kraszna vármegyék nemességét; melyekkel s a föntebbi 500 főnyi többlettel együtt meghaladná a 21,000-et.

Végre még valamit a Rákóczi-hadsereg *összes létszámáról*. Ezt mi («*Bercsényi*» munkánk III-ik kötete 709—712. lapjain,) a szabagságháború fénykorában, az 1706-ik év nyarán, 83 ezredben és az ott megjelölt különleges fegyvernemekben s csapatokban, — egy, a német birodalonban megjelent egykorú könyvre is hivatkozva, — de a saját számításaink szerint is, kerekszámban *százezer emberre* tettük, a csak időnkint fegyverre szólítható nemesi (vármegyei) és székely bandériumokon kívűl. Hogy számításunk épen nem vala túlmagas, de sőt még alacsony: most egy legújabban tudomásunkra jutott *épen akkori* eredeti adat határozottan bizonyítja. Nevezetesen, az 1706—1707. évekről szóló, még kiadatlan nagyszombati jezsuita-napló följegyzései közt (1706. augusztus 9-kéről olvassuk: «Provisor noster Sélliensis (a jezsuiták vág-séllyei tiszttartója) *qui est unus Commissarius Confoederatorum*, asserit nunc Confœderatorum Ungarorum esse in armis, partim in Hungaria, partim in Transylvania, *centum sedecim millia et septingentos, pro quibus in dies annona providenda est.*» Tehát a kuruczok egyik hadélelmezési biztosa — a kinek az idevonatkozó hivatalos adatok hozzáférhetők voltak, — állitja, hogy az 1706-ik év augusztus havában Rákóczi fejedelemnek és a szövetkezett magyar- s erdélyországi rendeknek *116,700 katonája állott fegyverben*, kiket mindennap élelmezni kellett. A fölkelő nemesség maga tartozott élelmezni magát, ezek tehát nem értethetnek a kitett számban; mi több, akkor nem is volt insurgáltatva a nemesség. Íme, számításunk alaposságának igazolása! *Thaly Kálmán.*

HADIK ALTÁBORNAGY PORTYÁZÓ MENETE BERLINBE, 1757-BEN.

Egy rajzmelléklettel.

Hadik András altábornagy, Mária Terézia és II. József uralkodása idején a legkiválóbb katonák, a legjelesebb vezérek közé tartozott; dicsőségteljes életét, mint tábornagy, futaki gróf, az udvari hadi tanács elnöke és Bács megye főispánja végezte be, Bécsben, 1790 márczius 12-én.

Legkiválóbb hőstette berlini portyázó menete volt, mely bőséges hadi tapasztalatok alapján terveztetett, nagy figyelemmel készíttetett elő és oly elővigyázattal, oly bátorsággal és merészséggel lőn végrehajtva, hogy általa úgy a vezér, mint a csapatok is a legnagyobb dicsőséget vívták ki.

Mielőtt ez eseményt bővebben fejtegetnénk, a két hadakozó fél általános viszonyairól kell nehány szóval megemlékeznünk.

A Daun tábornagy által 1757 június 18-án *Kolin*-nál kivívott fényes győzelem a porosz király diadalmas előrenyomulását egy időre megakasztotta, őt Prága város ostromának megszüntetésére és ezután Csehország elhagyására kényszerítette. Az osztrák főseereg, Lothringeni Károly herczeg vezetése alatt, a porosz királyt nyomon követte, Gabelt és Zittaut elfoglalta és különösen a porosz herczeg seregében, mely a kolini csatából menekült csapattestekből állott, annak visszavonulása alkalmával tetemes veszteségeket okozott. A porosz herczeg nemsokára ezután elhagyta a sereget, melynek parancsnokságát Braunschweig-Bevern herczeg vette át.

1757 augusztus elején a porosz király Weissenbergnél Bevern

herczeggel egyesült és így ismét tekintélyes sereg fölött rendelkezhetett, de helyzete mindazonáltal válságos volt. Lothringeni Károly nagy túlerővel állt vele szemben; Jahnus osztrák tábornok benyomult Sziléziába, a Kreuz tábornok alatt álló kis porosz hadtestet megverte és Landshut mellett a hegyek közt foglalt állást; végre pedig Ausztria szövetségesei is mozgolódni kezdtek. Az oroszok már benyomultak volt Poroszországba, a svédek Pomerániában fészkelték be magukat, a francziák D'Estrée táborszernagy alatt a porosz király szövetségeseit, a hannoverieket, kiket Cumberland herczeg vezetett, a Hastenbeck melletti ütközetben megverték és az úgynevezett seveni conventiot erőszakolták ki, melynek értelmében a hannoveriek teljes tétlenségre kényszeríttettek, maga Hannover pedig majdnem teljesen a francziáknak lőn kiszolgáltatva. A birodalmi működő hadsereg a franczia segély hadtesttel egyesülve Hildburghausen és Soubise herczegek alatt Szászország felé menetelt.

II. Frigyes eme szorult helyzetében legelőször a hozzá legközelebb álló ellenségtől akart megszabadulni és így Lothringeni Károly ellen fordult. Augusztus 16-án Bernstädtel mellett táborba szállt, avval a szándékkal, hogy onnan a herczeget Wittgendorf mellett elfoglalt állásában megtámadja. De a herczeg jól tudta, hogy a halogatás a porosz király helyzetét mind rosszabbá fogja tenni, e mellett az általa elfoglalt állás oly előnyös és biztos volt, hogy a király maga is beláthatta, hogy támadás esetén sikerre alig számíthat; mindennek daczára a király Lothringen herczeget augusztus 16-tól 19-éig naponta harczra ingerelte; de ágyúzása teljesen eredménytelen maradt.

Végre is a dolgok állása a királyt más elhatározásra bírta; eltökélte, hogy Hilburgshausen herczeg ellen, ki a birodalmi sereget vezette, fog nyomulni.

Lothringeni Károly herczeg megfigyelésére 40 zászlóaljjal és 70 lovas századdal Bevern herczeget hagyta vissza és augusztus 26-án, miután még a cseh határon állott Keith tábornagy hadtestével egyesült volt, Drezda felé menetelt, hogy a birodalmi hadsereg útját állja, mely időközben Eisenach és Gotha alá érkezett és Lipcse felé nyomult előre. Szeptember 12-én Frigyes 22,000 emberrel Erfurthoz érkezett.

Bevern herczeg ez alatt hadseregével Görlitzre menetelt és ott

állást foglalt, míg Winterfeld tábornokot Moysra küldte, hol az megállapodott.

Lothringeni Károly a Bevern csapatai által megszállva tartott Bautzent elfoglalván, ezáltal az összeköttetést Bevern herczeg és a porosz király serege közt megszakította, a főserеggel Ostritzig menetelt, báró Marschall táborszernagyot és Hadik altábornagyot pedig 10,000 emberrel Bautzenben hagyta vissza, hogy ezek a Szászországból vezető útakat megfigyeljék.

Lothringeni Károly herczegnek szándéka az volt, hogy Bevern herczeget állása elhagyására kényszeríti és így a hadszinhelyet Sziléziába helyezi át.

A Moys melletti győzelmes ütközet után, melyben Nádasdy tábornok Winterlfeldet megverte, Bevern herczegnek attól kellett tartania, hogy Károly herczeg a főserеggel a Neissen átkelve, a Sziléziába vezető utat előtte elállja. Hogy ezt megakadályozza, igyekezett őt megelőzni s azonnal elindulván, szeptember 19-én Liegnitz alá érkezett.

Midőn Lothringeni Károly ezt meghallotta, látván, hogy az út Schweidnitz felé szabadon áll, ennek ostromát határozta el. Ennek folytán tehát Bevern herczeget Lauben, Löwenberg, Goldberg és Jaueren át követte, hol azonban a Schweidnitz körülzárolására vonatkozó intézkedések őt több napig feltartóztatták. Szeptember 25-én Liegnitz közelébe érkezvén, Nikolstadt és Greibing mellett előnyös állást vett, miáltal Bevern herczeg útját Boroszló, Schweidnitz és egész Felső-Szilézia felé teljesen elvágta.

A porosz király seregét most Bevern herczegétől nagy ür választotta el, melyen át az út Brandenburgba és Berlinbe — a király székhelyére — nyitva állott. Az időpont tehát egy vakmerő vállalat kivitelére legalkalmasabbnak látszott. Egy portyázó hadtest Berlinbe küldésének eszméje némely írók szerint Lothringeni Károly herczeg, mások szerint Hadik elméjében fogamzott meg.

Eleinte az volt a szándék, hogy a svédekkel együtt működve indítsanak Berlin ellen egy vállalatot, de ez a két sereg egymástól való nagy távolsága miatt nem volt kivihető.

Az időpont most volt a legalkalmasabb és így habozásnak helye nem lehetett. Károly herczeg a portyázó menet vezetésére Hadik altábornagyot szemelte ki s őt e czélból Bautzennél Mar-

schall táborszernagynál hátra hagyta. A mint Marschall hírt vett arról, hogy a porosz király Lipcsébe érkezett, az Elsteren át az Elba ellen nyomult és Losy ezredest 1000 horváttal és 800 huszárral e folyamhoz küldte, hogy azt Schwandau-tól Meissenig megfigyelje. Hadik Elsterwerdara nyomult előre, hol október 10-én összegyűjtötte a kis hadtestet, melylyel Berlin ellen működendő volt.

A berlini vállalatra Hadik: 900 fő német gyalogságot, 2100 határőrt, köztük 2 gránátos századot, 1000 német lovast, 1100 magyar huszárt, összesen 5100 főt, ezek közt 2100 lovast választott ki. Ezenkívül még 2 háromfontos és 4 hatfontos löveget is vitt magával. Hadik altábornagyon kívül e hadtesthez még Babocsay, Mittrovsky gróf és Kleefeld tábornokok voltak beosztva.

A visszavonulási vonal biztosítására Hadik 1000 határőrt, 240 német lovast és 300 huszárt, összesen 1540 embert 540 lóval és 2 hatfontos ágyúval Kleefeld tábornok parancsnoksága alatt Elsterwerdánál avval a feladattal hagyott vissza, hogy a fekete Elstert és Röder folyót Herbergtől Grossenhaynig megfigyeljék és a Hoyerswerdára vezető úton lévő Senftenberget megszállják; mert Hadik visszavonulását ezen a helyen át szándékozott végrehajtani.

100 huszár válogatott lovakon kis osztályokba tagozva a menetvonalon állíttatott fel a végből, hogy az összeköttetést Hadik, Kleefeld és Marschall közt fentartsa. További 300 huszár, Ujházy ezredes parancsnoksága alatt, a főoszlop baloldalának biztosításával volt megbízva. A főoszlop tehát csak 3160 embert, ezek közt 1160 lovast számlált.

Hadik ez előkészületek után *október 11-én* indult el csapataival Elsterwerdáról és első nap $2^1/_2$ mérföldet menetelt egész Dobrilughig; másnap, *október 12-én*, 3 és $^3/_4$ mérföldnyi menet után Luckauba érkezett. Másnap Ujházy ezredes osztályával elhagyta a főoszlopot és Golsenen és Baruthon át Mittenwalde felé nyomult, avval a feladattal, hogy útjában annyi hadi sarczot vessen ki, a mennyit egyátalán csak lehetséges. Maga Hadik altábornagy *október 13-án* a főoszloppal $2^1/_4$ mértföldnyi menetelés után Lübbenbe érkezett. Itt úgy rendelkezett, mintha az volna szándéka, hogy a Spree jobb partján az Odera melletti Frankfurtig cordon-vonalat huzzon.

Október 14-én még hajnalhasadta előtt ismét útra kelt és

menetét a Spree bal partján a legrövidebb és legegyenesebb úton folytatta Berlin felé, miután egy huszár-osztályt Beeskowra küldött volt, hogy a Spree folyón ott átvezető hidat számára biztosítsa és egyúttal a vidéket az Odera felé megfigyelje. Ezen a napon Hadik 3 mérföldnyi menet után Buchholzig érkezett.

Menetközben Hadik altábornagy egy különítményt a Spree jobb partján Neu-Schadowra küldött, hogy az ott lévő összes vasöntő kohókat és a lőszerek előállítására szolgáló egyéb gépeket elrombolja; 230 bomba, 800 granát, 1900 golyó és 25 réz golyóforma Lübbenbe szállíttatott, a készlet maradéka pedig, mintegy 2000 bomba és sok még hasznavehetetlen granát a Spree dobatott.

Október 15-én, 4 mértföldnyi erős menetelés után, Hadik Königs-Wusterhausenig érkezett. Innen Ujházy ezredes azt a parancsot kapta, hogy a potsdami úton Berlin felé meneteljen és a fővárost a potsdami kapun át fölriassza.

Miután az út Wusterhausentől Berlinig nyílt vidéken vezet keresztül és Hadiknak legfőbb gondja az volt, hogy Berlint minél kisebb távolságra lehetőleg észrevétlenül megközelítse, *október 16-án* jóval hajnalhasadta előtt útra kelve, a főutról jobbra, az úgynevezett Királyi Erdőbe tért le és 4 mértföldnyi menetelés után az erdőn át észrevétlenül Berlinnek az erdő előtt, attól csekély távolságra, levő sziléziai kapujához ért.

Hadik altábornagy, ki vállalatának minden részletét már jó eleve igen alaposan megfontolta, a menetállomások mindegyikén oly intézkedéseket tett, melyek a vállalat titokban tartását teljesen biztosították s megakadályozták azt, hogy a porosz főváros szándékáról előbb értesüljön, mint ő maga Berlinbe ér. Valóban, a főváros katonai parancsnoka, Rochow altábornagy, csak igen homályos híreket vett egy Berlin felé közeledő ellenséges lovas csapatról, s ennek ellenében elegendő biztosító rendszabálynak vélte azt, hogy a kapuk őrségeit megkettőztette.

Hadik ennek következtében a poroszok által a város megközelítésében semmikép sem akadályoztatott, s mivel a főváros helyőrsége a város előtt semmiféle védő rendszabályt nem foganatosított, az erdőből való kibontakozás után csapataival a város előtt folyó Flossgraben mentén előnyös állást foglalhatott, elővédje pedig a Flossgraben hídján átkelve, a sziléziai kaput 6—700 lépésre

megközelíthette, mielőtt a poroszok jöveteléről még csak tudomást is nyertek. Még hátralevő csapatait Hadik olykép csoportosította, hogy azok számereje kivehető nem volt, de sőt azok száma sokszorta nagyobbnak látszott, mint a mekkora tényleg volt.

A Flossgrabennál való megérkezés után Hadik altábornagy *Geiszt* huszár századost, mint hadi követet, egy trombitással Berlinbe beküldte, a fővárost 300,000 tallér hadi sarcz fizetésére és a város négy képviselőjének hozzá való küldésére szólítván föl, azon hozzáadással, hogy ha e követelése egy óra lefolyása előtt nem teljesíttetik, a város lövetését azonnal megkezdi, s általában mindazon kényszerítő eszközöket alkalmazza, melyekre őt a hadi szokások feljogosítják.

Geiszt százados csak $1^1/_2$ óra mulva tért vissza a fővárosból, az elnök, a polgármester és a tanács által aláírt azon válaszszal, hogy «miután a főváros hatósága a neki átadott parancs helyességéről és hitelességéről meggyőződve nincs, érdemleges választ annál kevésbbé adhat, miután a főváros hatósága a helybeli katonai kormányzó rendelkezése alatt áll; az állítólagos parancs egyébiránt a kormányzóval közöltetett, ki azt válaszolja, hogy ha egy ellenséges tábornok a fővároshoz oly közel lenne, arról neki tudomásának kellene lenni, különben pedig a kormányzó elegendő katonai erő fölött rendelkezik, s a fővárost illető kívánalmait tehát hozzá intézze».

Nyilvánvaló volt, hogy a berliniek a hadi követet szándekosan tartották a kiszabott időn túl vissza, Hadik altábornagy tehát minden további tétovázás nélkül a már előkészített támadáshoz látott, melynek első tárgya a sziléziai kapu és az ettől jobbra levő Spree-híd volt.

A *támadásra* a csapatok következőkép rendeltettek:

A *Ried* báró ezredes által vezetett elővéd 150 önkéntesből, egy gradiskai és egy szluini gránátos századból, a még ott levő határőrökből és 2 három fontos ágyúból állott.

Az elővédet *Sulkovszki* herczeg ezredes parancsnoksága alatt 2 összetett német gyalog zászlóalj követte, 2 hat fontos ágyúval.

Ezután következtek a *Babochay* tábornok által vezetett magyar huszárok és *Mittrovszky* tábornok és gróf *Gourcy* — savoyai

dragonyos ezredbeli — ezredes parancsnoksága alatt álló német lovasság.

Tartalékul maradt a 2 német gyalog zászlóalj, 2 magyar huszár-osztály és 3 német lovas osztály.

Ried ezredes a sziléziai kapu felé előnyomulván, a kapu előtti házakat az önkéntesek által megszállatta. Egyidejüleg a gránátos századok egyikét a 2 ágyúval a város körfalán kívül a Spree felé jobbra küldötte; e század közvetlen a Spree partján foglalt állást, olykép, hogy a körfalnak a Spree áttörése által okozott nyílásán át a városba tüzelhessen.

A poroszok, mintegy 300 fő, részint a Spree hídját szállották meg, a felvonó hídnál, részint a híd mögött a Spree jobb partján, a stralaui külvárosban foglaltak állást.

Első faladat volt a felvonó híd lánczait az ágyúkkal szétzúzatni. Ezt a *Thum* tűzmester által irányított lövegek oly jelesül oldották meg, hogy a lánczok már harmadik lövéssel szétzúzattak, mire a felvonó híd leesett.

Míg ez a Spree mellett történt, Ried ezredes a sziléziai kaput a két előre vont hat fontos löveggel betörette s a tört rést az elővéd ácsaival kitágíttatván, a kaput teljesen felnyittatta. Mihelyest a kapu megnyílt, az önkéntesek, a második gránátos század és a határőrök benyomultak. Az önkéntesek leküzdötték a kapu-őrséget, ennek nagyobb részét foglyul ejtvén, a többiek pedig a Spree-híd ellen nyomultak, melynek felvonó lánczait ép e perczben zúzták szét Thum tűzmester golyói, s mely ellen a Spree-parton levő gránátosok is előtörtek. A kedvező alkalmat fölhasználva, a gránátosok azonnal a hídra rohantak s a poroszokat szuronynyal megtámadván, a hídról, melyen 14 porosz holtteste maradt, elűzték. A vissza vonuló poroszok a stralaui külvároson tartózkodás nélkül, a legnagyobb rendetlenségben futottak át; Berlin belvárosa szegélyén rövid időre megállapodtak ugyan, de midőn látták, hogy az osztrákok őket követik, a Spree jobb partját elhagyva a Köln nevű városrészbe tértek, hol a helyőrség gyülekezett.

Hadik altábornagy ez idő alatt a határőrök 700 főnyi csapatát, Sulkovszky, Babochay, Mitrovszky és Gourcy csapatait a sziléziai kapun át ama szabad térre vezette, mely a körfal és a Luiza-külváros közt fekszik. A tartalék a Flossgraben hídján átkelve, a

sziléziai kapu előtt, a körfalon kívül maradt s az országút két oldalán állott föl.

A berlini helyőrség, mely a kölni városrészben gyülekezett, végre szintén megmozdúlt s a Louiza-külváros két utczáján szintén a szabad térre vonult s Hadik csapataival szemben fejlődött. Az egész két gyönge zászlóalj volt, mindegyik 2—2 zászlóval. Mintegy 300—400 ember a Kottbusi kapunál állott.

Ez utóbbiakra támaszkodva, a poroszok szakaszonkint való jobbra kanyarodással a körfal mellé húzódtak, nyilván azon szándékkal, hogy azután balra fejlődve, az osztrák csapatok baloldalát megtámadják és a sziléziai kaputól elnyomják.

Hadik nyugodtan szemlélte e mozdulatot; a kellő pillanatban azonban, mielőtt a poroszok a tervezett új arczvonalat megalkották volna, lovas osztályaival balra kanyarodva, hirtelen balra felfejlődött s egész lovasságával egy harczvonalban a poroszokra rontott. Most ezek is siettek fejlődni s a magyar huszárok heves rohamát élénk puskatűzzel fogadták, de ez a lovasság meglepő rohamát föl nem tartóztathatta. A lovasság betört a poroszok soraiba, Ried ezredes pedig gyalogságával szuronyt szegezve jobb oldalukat rohanta meg, s a harcz rövid pillanatok mulva az osztrák-magyar csapatok teljes győzelmével ért véget. *A két porosz zászlóalj teljesen megsemmisült.* Legnagyobb része elesett, egy kis része pedig fogságba jutott.

A Kottbusi kapunál álló porosz csapatok erre megfutamodtak, de a magyar huszárok elérték őket s részint összevagdalták, részint elfogták.

A berlini helyőrség ugyan ez egyetlen csapással megvolt semmisítve, de Hadik helyzete ennek daczára sem volt teljesen biztos. Később hallotta ugyan, hogy a berliniek 15,000 főnyi erőre becsülték csapatait, de ő maga jól tudta mivel rendelkezik s nem tartván kizártnak azt, hogy a népes, nagy főváros még további csapatokkal is rendelkezik, a nagy város kizsákmányolása helyett czélszerűbbnek tartotta az első ijedelem hatása alatt követeléseit megújítani.

Ez okból báró *Walterskirchen* százados személyében újból hadi követet küldött a városi tanács elnökéhez, tudatván vele, hogy a fővárosnak ura lett, s felhívja a tanácsot, hogy a császárné és

királyné kegyelmével, melyet a tanácsnak újból felajánl, vissza ne éljen, a város feje fölött lebegő veszedelmet követeléseinek teljesítése által igyekezzék elhárítani s az előbbi engedetlensége miatt fölemelt hadi sarcz fejében 500,000, a csapatok részére pedig 100,000 tallért annál is inkább rögtön lefizessen, mert különben a várost szabad zsákmányra bocsátja.

Míg Hadik altábornagy Walterskirchen százados eligazította, a porosz királyné, II. Frigyes neje, Rochow altábornagy berlini katonai kormányzó, s a még ott levő porosz csapatok Berlint elhagyva Spandauba menekültek. A királyné megbizottja által Hadik altábornagynak megizente, hogy a város immár neki teljesen fel van adva, s *bízik Hadiknak, mint magyar nemesnek lovagiasságában*, hogy a lakosság irányában kíméletlenül eljárni nem fog.

Rövid idő mulva megjelent a főváros sindikusa a tanács két tagjával Hadik altábornagy előtt, kijelentvén, hogy *a főváros tanácsa és egész lakossága lábai elé veti magát*, kegyelemért esdekel és igéri, miszerint a hadi sarczot, amennyire csak lehetséges, lefizeti.

A megállapodás az volt, hogy a tanács magát kötelezi 8 óra lefolyása alatt, készpénzben hadi sarczkép 160,000 tallért, váltóban, Hadik altábornagy nevére Bécsben fizetendő 50,000 tallért, végre a csapatok részére szintén készpénzben 25,000 tallért lefizetni. E fizetés a kitűzött időn belül valóban megtörtént.

Hadik altábornagy azt meggátolta ugyan, hogy a berliniek menetéről idő előtt semmit meg ne tudjanak, de hogy mozdulatai II. Frigyes előtt is rejtve maradjanak, ez keresztül vihető nem volt. Frigyes október 12-én érkezett Lipcsébe s már a következő napon hírét vette, hogy Marschall táborszernagy az Elster-vonal felé, Hadik pedig Brandenburg felé működik s így Berlint veszélyezteti. Azonnal intézkedett tehát a veszély elhárítására s mindenek előtt *Dessaui Móricz* herczeget indította útba Berlin felé; majd — attól tartva, hogy a Berlin ellen való támadó menet az osztrákok és a Pomerániában folyton előnyomuló svédek közös hadművelete — Keith tábornagyot 7 zászlóaljjal és 6 lovas századdal Naumburgnál visszahagyva, seregével maga is Berlinnek tartott.

Dessaui Móricz herczeg 4 gyalog, 2 dragonyos és 1 huszár ezreddel *október 15-én* Torgaunál kelt át az Elbán s az nap még Jessenig menetelt; Seidlitz tábornokot a huszárokkal még a 15-ére

következő éjjelen előreküldvén, maga másnap Jüterbockra, *17-én* pedig Gr.-Beerenre menetelt, hova éjjel 11 órakor érkezett meg; *18-án* ment a herczeg Gr.-Beerenről Berlinbe.

Frigyes maga Lipcsét október 16-án hagyta el, 19-én Torgauon át Annaburgra ért, ahol azonban már Hadik visszavonulásáról értesült.

Hadik ugyanis vállalatának minden részletét nagy körültekintéssel állapítván meg, s megfigyelő körletét messze terjesztvén ki, Dessau herczeg közeledéséről a Treuenbrietzenbe rendelt különítmény és Újházy ezredes útján idejekorán értesült; nem szándékozván vállalata eredményét koczkáztatni s czélját elérvén, haladék nélkül hozzáfogott feladata másik részéhez, mely abból állott, hogy ügyes visszavonulás által fényes hadműevelete sikerét betetőzze.

Ennek megfelelőleg Berlint még az *október 17-éről 18-ára* következő éjjel elhagyván, 6 mértfölnyi erős menetben, egy huzomban Storkowra menetelt. Néhány órával Hadik távozása után érkezett be Berlinbe a Dessaui herczeg előrédét képező Seidlitz huszárezrede, s nyomban megindult az osztrák-magyar csapatok üldözésére. De ezek már oly nagy térbeli előnyt nyertek, hogy a poroszok kimerült huszárai, az üldözés lehetetlenségét belátva, már Köpenicknél megállapodtak.

Storkowon Hadik csapatai számára már jó előre 2 napi eleség volt előkészítve, melyet azok átvettek s az éjet ott töltötték.

Október 19-én Hadik Storkowról egy különítményt Fürstenwalden át az Odera melletti Frankfurtra küldött, hogy e városis megsarczoltassék; a frankfurti különítmény utasíttatott, hogy feladatát megoldván a főcsapathoz Lieberosen ismét csatlakozzék. A főcsapat maga 19-én a $3^1/_2$ mérföldre fekvő Beeskowra menetelt, hol magának a Spree-hídon való átkelést már 14-én, egy oda küldött lovas osztály által, biztosította. Beeskowban néhány órát pihenve átkelt a Spree jobb partjára s a hídat leromboltatván, még e napon a $2^3/_4$ mértföldre levő Lieberosera menetelt, hol a második éjjelt töltötte.

Lieberosen bevonult a frankfurti különítmény, mely 30,000 tallér hadi sarczot hozott magával.

Október 20-án Hadik az országutat elhagyta, hogy az úton fekvő és poroszok által megszállt Peitz kis várat kikerülje, s azután

Fehro helységnél újból a Spree balpartjára kelvén át, a 3½ mértföldnyire levő Kottbusra érkezett. Innét küldte Hadik Bosfort őrnagy által vállalata eddigi sikeréről főjelentését, a Berlinben elfoglalt 6 zászlóval, Lothringeni Károly herczeghez.

Szándéka az volt, hogy Kottbuson éjjelez s csapatainak 21-ére nyugnapot ad, amire azoknak a 10 napi erőltetett menetek után ugyancsak nagy szükségük volt. Ámde 21-én reggel arról értesülvén, hogy a porosz király 19-én Sonnenwaldera, Dobrilughra és Liebenwerdára erős különítményeket tolt előre, melyek oldalába támadhatnának, sőt visszavonuló vonalát is elvághatnák, annál is inkább a továbbmenetre határozá el magát, miután Frigyes Torgauban nyilvánosan kijelentette, hogy nem nyugszik addig, míg Hadikot, a ki elég merész volt székvárosát megrohanni, el nem fogja.

Ennek következtében *október 21-én* Kottbust délután elhagyva, még 3 mértföldet menetelt s Sprembergre érkezett. Itt végre az annyira óhajtott nyugnapot október 22-én megtarthatta.

A porosz király csapatai még október 21-én este elérték a kottbusi kerületet, de a körletükből már kiért osztrák-magyar hadtestet nem követték.

Ez különben rájuk nézve már veszélyes is lett volna, mert Hadik immár Marschall tábornagy Bautzennél álló hadtestének közelébe ért s *október 23-án* Hoyerswerdára menetelvén, ennek csapataival az összeköttetést helyre állította. Ugyancsak közelében állott Kleefeld tábornok hadosztálya, a ki az Elster mellől Senftenbergre vonult vissza.

Ujházy ezredes, ki az előremenetnél Hadik baloldalát fedezte, a visszavonulásnál sikerrel oldotta meg e feladatát a főcsapat jobb oldalában. Még az első napokban többször összeütközött Seidlitz huszáraival, kik Köpenikről minden irányban kiküldetvén, őt nyugtalanították s e harczokban 20 huszárt vesztett. Elveszett továbbá ama százados és 50 huszár, a kiket Ujházy Treuenbritzenbe különített ki s akik a Dessaui herczeg mozdulatairól annak idején oly jó híreket küldtek. Valószinű, hogy a különítmény Seidlitz huszárai által elfogatott. Ujházy október 21-én Senftenbergen Kleefeld tábornok hadosztályához vonúlt be.

Hadik altábornagy berlini menetéről 426 porosz *foglyot* hozott magával; ezek közt volt 1 alezredes, 1 őrnagy és 11 főtiszt. A poro-

szok vesztesége, halottak és sebesültek, meg nem állapítható, de az a foglyok számánál minden esetre jóval nagyobb volt.

Hadik vesztesége, *beszámítva* Ujházy veszteségeit, 88 ember és 57 ló volt; halottak, sebesültek és fogságba jutottak együttvéve.

Az elesettek közt volt a vitéz *Babochay* tábornok, aki a körfalon belül, a porosz gyalogságra intézett rohamnál, csapatai élén meglövetett s rövid idő mulva Berlinben meghalt.

A Berlinben és más helyeken beszedett hadi sarcz összege 300,000 tallér volt; ez összeg, a legénységet megillető 25,000 tallér levonásával, Hoyerswerdából küldetett be a Bautzenben levő hadműveleti pénztárba.

A tisztikar, a tábornokoktól kezdve, le az utolsó zászlótartóig, valamint az egész legénység e vállalatnál példás bátorságot, vitézséget, áldozatkészséget, kitartást és kitünő fegyelmet tanusított; csakis ez által vált lehetővé, *hogy egy ily portyázó vállalat, ily nagy távolságra végrehajtatott, a nélkül, hogy a legcsekélyebb kihágás történt volna.*

Hadik András altábornagy érdemei első elismeréséül az újonnan létesített Mária Terézia-rend nagy keresztjét kapta.

A tisztikar azon tagjai, kik magukat kitüntették, előléptetésekkel jutalmaztattak.

Hadik később még a hadi sarczból is 3000 aranyat kapott.

Még jelentősebb volt azonban sorsára az, hogy ez időtől fogva a császárné és magyar királynő, Mária Terézia, őt kiválóan kegyébe fogadta, mi neki a legfényesebb jövőt biztosította.

FÜLEK HENRIK.

BÖLCS LEÓ TAKTIKÁJA.

A magyarok bejövetelének ezredik évfordulójára a m. tud. Akadémia új, kritikai kiadását adja Bölcs Leó Taktikájának *Vári Rezső* recensiójában. A kiadás eszméje még boldogult *Salamon Ferencztől* származik. Ő mutatott rá ez elsőrendű és legrégibb történelmi kútforrásunk értékére, fontosságára, ő bizonyította meggyőző okokkal, hogy a magyar történetírásnak a kéziratok ismeretén alapuló, hiteles Leó-szövegre van szüksége, — hogy a XVIII. fejezetnek történetünket érdeklő 40. és 42—76. paragrafusait egészen helyesen érteni csak úgy tudjuk, ha az egész Leó-féle Taktikának hiteles szövegét bírjuk; az eddig kiadott szövegekre a kritikai vizsgálódás nem támaszkodhatik. Egy új, kritikai kiadásnak megjelenését különben nemcsak hazai érdek javasolja, általános históriai és philologiai szempontból is ajánlatos az. Salamon Ferencz szavainak [1]) igazsága meghódította magának a köztudatot, s eredménye a fent említett kiadásnak megjelenése lesz.

De ismerve hazánk viszonyait s félve attól, hogy a görög nyelvnek hazai tanintézeteinkből már megkezdett kiküszöbölésénél fogva hova-tovább kevesebb lesz azoknak a száma, kik az eredetinek sok helyütt nehézkes, hosszú lélekzetű periodusaival megbirkózhatni fognak, bennünk alulírottakban megfogamzott a mű magyarra való lefordításának és magyarázásának az eszméje is. Az alant közölt fejezetek mutatványai a testet öltött eszmének. A fordítás maga önállóan készült, természetesen inkább az új kiadónak a munkája; tőle valók a philologiai jegyzetek is, míg a hadügyi jegyzeteket társa készítette.

Előzetes tájékozásúl álljon itt ennyi:

A kéziratok eltérő olvasásai csakis a görög eredeti szöveget

kísérhetik; fordításban csak ott említhetők fel, hol valamely vitás helynek megmagyarázása azt megköveteli.

A XVIII. fejezetnek említett paragrafusai kivételével [2]) Bölcs Leó Taktikájából nem fordítottak *összefüggőbb* részt magyarra.

Az idegen nyelvű fordítások között a viszonylag legjobb [3]) a *Joannes Checus*-é (John Cheke), mely Baselben 1554-ben jelent meg, s egy azóta, úgy látszik, elkallódott jó angol kézirat után készült. Fordítását lenyomatták az editio princeps, Lami és Migne; e kiadásokról lásd bővebbet *Vári*nak Jelentésében (Leo Sapiens taktikus munkájának görög kéziratairól; *Akad. Értesítő* 1894. okt. füz.). Olaszra fordították *Philippus Pigafetta* (Velencze, 1541; Leyden, 1586; 1602) és *Andrea* (Nápoly, 1612); franciára *Joly de Maizeroy* (Páris, 1771, 2 köt.); németre *J. W. von Bourscheidt* [4]) (Bécs, 1771—1781, 5 köt.); [5]) azonkívül van több idegennyelvű, nem teljes fordítás kéziratban. [6])

A jelen mutatvány persze nem a *nonum prematur in annum* elvével készült.

LEÓNAK
A KRISZTUS TANAI ÉRTELMÉBEN
URALKODÓ CSÁSZÁRNAK
A HADI TAKTIKÁRÓL SZÓLÓ ÖSSZEFOGLALÓ ELÉADÁSA:

Az Atya és a Fiú és a Szent-Léleknek,

a szent és lényegében egyazonos [7]) és imádságos Háromságnak,

a mi egyes és egyedüli igaz Istenünknek nevében

Leó,

a hívő, istenfélő, legkegyelmesebb, felséges, [8]) a Krisztus tanai értelmében békésen uralkodó császár.

Elöljáró beszéd. [9])

Nem a fejedelmi testőrségben és méltóságban, sem az e méltóságból eredő hatalomban és fölös jólétben, nem is annyira e fölös jólét fitogtatásában és kiélvezésében, vagy abban, a mit a

világ megkívánni és becsesnek tartani szokott, leljük mi uralkodói örömünket, mint inkább az alattvalók békéjében s boldogságában és az államügyeknek általuk való előremozdításában és támogatásában. Ép úgy viszont semmi sem okoz szívünknek annyi bánatot és szomorúságot, mint az alattvalók mostoha sorsa és anyagi jólétüknek gondatlan kormányzásból eredő megfogyatkozása és veszendőbe menése. Hiszen ha már az egyes embernek, ki gondoskodásunkra érdemesült, derekabbá válása nekünk kimondhatatlan örömet okoz, elvetemedése pedig leküzdhetetlen lelki fájdalmat, mit nem szenvedünk vala, midőn annyi sok ezer ember van Isten után a mi gondoskodó indulatunkra bízva! Kötelességünk lévén róluk gondoskodni és velük törődni, éjjelente virrasztunk, nappal pedig gondunk szokott arra lenni, hogy őket minden kellemetlenségtől és bajtól menten megőrizzük, viszont minden öröm és boldogság élvezetében illőképen részeltessük.

Úgy de az államra vonatkozó egyéb ügyek épenséggel csekély hanyatlást mutatnak, s így az ebből eredő kárt sem tekintjük valami nagynak; ellenben a hadügynek parlagon heverése miatt a rómaiaknak államélete annyira hanyatlott, hogy bármely korunkbeli vállalat felvilágosíthat az összes tapasztaltam állapotok felől.

Kell vala ugyan minden embernek, mint az Isten képére és értelemre érdemesített lénynek, a békét szeretnie és a felebaráti szeretet tüzét élesztenie, — a saját neme ellen gyilkolni kész kezeit fel nem fegyvereznie; de miután az emberirtó és nemünk iránt ellenséges ördög a bűnbeesés következtében kezdettől fogva erőt vett rajtunk s az emberiséget felbujtja, hogy a saját teste ellen harczoljon, mindenképen szükséges, hogy az ő, emberek által eszközölt cselszövényei ellen az emberek fegyvert fogjanak és a háborút akaró nemzetekkel ne mint könnyen leigázhatók szálljanak síkra, hanem hadviselő módszerrel sikereket érjenek el és vele jövendőbeli ellenség ellen is biztosítsák magukat; ellenük pedig kövessenek el annyit, a mennyit csak méltók elszenvedni, — hogy a gonoszak által elkövetett baj mintegy tövéből kivágassék, és mivel a maga javát mindenki szívén hordja,[10]) a békét mindenki szeresse, és eszméje a polgárok közt meggyökeresedjék.

Természetesen, a míg éppen a rómaiaknak hadügye szervezve volt és uralmuk elég hosszú időn át az isteni segedelem áldásában

részesült, s a szervezettséghez a legjelesebbeknek[11]) közremunkálása is hozzájárult, a győzelemnek dicsősége jóval koszorúsabb volt. De mivel most már a hadszervezet és hadvezérlet állapota hosszú ideje hanyag figyelemben részesül, — hogy azt ne mondjam, hogy tökéletesen megfeledkeznek róla, — úgy, hogy azok, kiknek kezébe a hadvezérlet le van téve, még azt sem értik, a mi kézzelfogható, sok nehezen megfogható feladatot különbözően látunk megoldani.[12]) Mert azóta, hogy az a sok derék embertől szívesen fogadott tudomány parlagon hever, — holott miatta régente a rómaiak államának jól ment a sora, — most ime ellenkezőleg azt látjuk, hogy elfordúlt tőlük az isteni jóindulat és pártoskodásuk miatt tovaszállott a római államnak szokott diadalma. Fokról-fokra elhanyagolák a hadi jó szervezetet és gyakorlatot, következésképen meglohadt a legjelesebbeknek harczi bátorsága is. S akkor azután hol a katonák gyakorlatlanságát vagy férfiatlanságát okozzuk, hol a hadvezérek tapasztalatlanságát vagy gyávaságát gáncsoljuk,[13]) hol meg a régi írók utasításainak homályos voltát nem veszszük figyelembe. Ezt a felette hasznos tudományt tehát Isten segítségével régi érvényébe visszahelyezni, és a mi római birodalmunkból mintegy számkivetettet visszahívni szándékozván, nem haboztunk, midőn oly nagy buzgalommal vetettük magunkat alá épen ennek a fáradságos feladatnak, s vele alattvalóinkat egyetemesen hasznos művel ajándékoztuk meg.

Behatóan foglalkoztunk t. i. a régi meg az újabb stratégikus és taktikus módszerfajokkal, és olvastunk más történeti műveket is, sőt ha a kezünk ügyébe akadt művek közűl valami a hadviselésre szükséges dolog hasznosnak mutatkozott, onnan azt kiirtuk, és mintegy a magunk részét hozzája adtuk,[14]) azaz a mit kellő tapasztalat alapján az illető ügyek terén a mi körűlményeinkhez és mostani állapotainkhoz adaléknak vagy megegyező esetnek ismertünk fel; — íme, itt adjuk nektek ezeket a lehetőség szerint összevont alakban, és mint oly dolgokat, melyek egyenesen gyakorlati haszonnal bírnak, — kézi utasítások gyanánt. Inkább gyakorlatilag követendőt és szükségeset adunk, mintsem elméletileg,[15]) bevezetést mintegy a taktikába alvezéreink számára és azoknak, kikre a hadi ügyek bízva vannak; a ti közreműködéstekkel mutatjuk meg, hogy ezentúl könnnyű szerrel fog az, kiben meg van az

akarat, a régi és a kezdet nehézségeivel küzdő taktikusoknál rendben és rangban előbbre haladni;[16]) nem szóáradatra, hanem szabatos kifejezésmódra fordítottunk gondot, inkább a lényegre és világosságra, értelemre és egyszerűségre törekedtünk: ezért a taktikának ama régi, — gyakran még hellén kifejezéseit is — ösmeretesebbekkel helyettesítettük, római kifejezéseit pedig értelmeztük, éltünk továbbá a katonai nyelvhasználatban előforduló egyéb kifejezésekkel is, hogy az olvasónak világos fogalmai legyenek.[17])[18]) Pusztán a nem szükséges utasításokra nem terjeszkedtünk ki, hiszen ezek fölöslegesek, hasznavehetetlenek és szövegezésük homályos; de törekedtünk arra, hogy azok, kik hadvezérleni akarnak, a háború és hadba vonulás terén történendőknek sokféle lehetőségét jól áttekinthetően birhassák; hasznuk nem puszta beszéd, hiszen a régiek tényleg gyakorlatban is érvényesítették, de korunkig, ha gyakorlati alkalmazásukat illetőleg, mely oly nagyra emelte a rómaiak hatalmát,[19]) nem is éppen, de mellőzték az irodalomban, a mely a feledségbe boruló dolgokat elő szokta szedni és emlékezetbe visszaidézni, meg régi érvényébe ismét visszahelyezni.

Ha annak, a mit mondandó vagyok, jó hasznát vehetni, érte hála adassék a minden jók adományozójának, Krisztusnak, a mindenség királyi urának és istenünknek, ki a mi előadásunkra is kegyelmét árasztja. Ha pedig más valaki azzal az ügyszeretettel és tapasztalattal ezeknél jobbat tudna felmutatni, hála legyen érte így is a legtökéletesebb Istennek, nekünk pedig bocsánat készségünkért.[20])

Mindenekfölött pedig szükséges, hogy azok, kik vezérek akarnak lenni, akár kisebb, akár nagyobb mértékben taktikus és stratégikus ügyekkel foglalkozzanak. Hiszen ütközeteket nem a katonák tömege és bátorsága dönt el, — a mint azt a hozzá nem értők vélik, — hanem Isten jóakarata, hadvezéri tudás és hadi rend, melyre inkább kell gondot fordítani, mint hiábavaló sereggyűjtésre; amaz ugyanis biztosságot és hasznot nyujt azoknak, kik helyesen czéljaikra tudják fordítani, emez bonyodalmakra és kárt okozó költségekre vezet.[21])

Valamint nincs mód rá, hogy gálya kormányozatlanúl keresztűlszeljen tengereket, úgy ellenséges hadak sem háborúskodhatnak egymással hadi rend és hadvezérlet nélkül.[22]) Egyedűl

ezzel lehet az ellenség ugyanoly erejű tömegének Isten segítségével föléje kerekedni, még, ha számra nézve jóval jelentékenyebb is. Midőn tehát olybá jelentjük ki a jelen munkát, mint, a hogy már mondtuk, akármely más stratégikus kézi szabályzat könyvet, megköveteljük, hogy figyelemmel és odaadólag hallgassatok ránk.

Így először is meghatározását kell adni a hadi taktikának, és hogy mi a hadvezér, kinek és milyennek kell lennie, és hogy miként kell hadi tanácsot ülni? Folytatólag le kell írni a különbséget a hadsereg főnökei és alárendeltjei között, nemkülönben a hadsereg szerelését és fegyverei előállítását, meg minden egyes harczosnak a fegyverzetét. Ezzel kapcsolatosan tárgyalandó a hadvezérnek a komoly csaták előtt való gyakorlata, azután pedig előszámlálandók a kiróható büntetések. Ennek utána mind a hazai, mind az ellenséges területen való menetelésről szólunk, az ú. n. hadi málháról és a táborokról, az előkészületről és a katonai parancsról. Továbbá, hogy minek kell történnie a háborút előző napon és mi minden szükséges a háború napján? Azonfelül az ostromra vonatkozólag, meg a mi a háború után szükséges, majd meg mind a mieink, mind az ellenség részéről való lesvetések által bekövetkezett váratlan támadásokról beszélünk. Ehhez a különböző csatarendeknek, és pedig mind a pogányokéinak, mind pedig a rómaiakéinak alapos ismertetését fűzzük, azután az elmondottakhoz még rendszeresen hozzáadjuk a tengeren való megütközést is. S mindezekhez bizonyos taktikus és stratégikus vezérelveket hordunk össze épen a végén, minthogy azokat a maguk helyén beilleszteni nyilván a fejezete nek jól áttekinthetősége és belső elrendezése nem engedi; e fejezetekből kiindulva a bölcs és éles elméjű hadvezér — reméljük még bölcsebb lesz.

Legelőször pedig kezdjük ezen:

I. fejezet.

Mit értsünk «Taktikán» s mi az a hadvezér?

1. Taktikán értjük a háborúban való mozgások tanát; a háborúban való mozgások pedig kétfélék: szárazföldön és tengeren valók.

2. Taktikán értjük azt a hadvezéri tudományt, mely csata-

rendbe állítással, felfegyverezéssel és katonai mozdulatokkal foglalkozik.

3. Sztratégikán pedig értjük derék hadvezéreknek összeműködését, azaz törekvést és gyakorlottságot hadvezéri tettekben, vagyis győzelmi jelek összegyűjtésében.[23])

4. Feladatául azt tűzi ki magának a taktika: hogy megvalósítható tervek és cselekvések által az ellenségen diadalt lehessen aratni.

5. Haszna pedig a taktikának az, hogy jól rendezett csapatelhelyezéssel az ellenséget zavarba lehet hozni.

6. Végső czélja meg a taktikának, hogy a hadsereget lehető kifogástalanúl tudjuk a csatára felállítani.[24])

7. Ellenfél ellen irányuló művelet kettő van: az egyik szárazföldön gyalog, a másik tengeren való hajós művelet. A hajókon való hadviselésről majd később lesz szó. Szárazföldön a háborúra seregesített emberek tömege vagy harczos, azaz csatázó, vagy pedig, mely emennek szükségleteire gyűl össze, ütközetben részt nem vevő. A csatázó fél az ellenség ellen parancsolt katonaság, a meg nem ütköző fél a többi, nevezetesen orvosok, cselédek, markotányosok, a mennyien csak szolgálattételre kísérik a hadsereget. A harczos félnek, vagyis a csatázó seregnek egyik része gyalogos, másika lovas. A tulajdonképi gyalogos az, mely földön áll fel, a lovas, mely lovon vitetik. — Valamikor volt még egy rész, mely közönséges és sarlós szekereken, meg emberekkel megrakott tornyokat hordó elefántok hátáról hadakozott, azonban ezekről most nem lesz szó, mert az efajta hadi eszközök hasznavehetetlenek és nehézkesek.[25])

8. Miután így valahogy kellőképen körülírtuk a taktika fogalmát, meg kell még mutatnunk, hogy mi is az a hadvezér, és az ily tisztségre milyen ember való?

9. A hadvezér ugyanis az, kinek az uralkodó után mindenkinél nagyobb hatalma van az alatta levő egész eparchia felett.[26])

10. Hadvezéren értendő az alattvaló katonai állománynak élén álló, vezető ura,[27]) a kit ugyan az uralkodó nevez ki, de a ki alatta levő vezéreit maga nevezi ki, részint olyanokat, kiket ugyan az uralkodó, de az ő javaslatára rendel ki, részint pedig a saját tetszése szerint.

11. Megkülömböztető sajátsága a hadvezérnek, hogy alárен-

deltjeinél belátás, bátorság, igazságosság és ildomosság dolgában kiválóbb.[28])

12. Reá ruházandó az alája tartozó eparchia igazgatása, és pedig mind a katonai, mind a magán és községi ügyekben.

13. Az átvett rendezetlen sereget kellőképen a körülményekhez illő hadi rendbe tartozik felállítani.

14. Feladata a hadvezérnek, hogy az alája rendelt hadállományt nagyobbítja és ellenségtől s egyéb jogtalanságoktól, nemkülönben fegyelmetlenségtől és lázadástól csorbítatlanúl megóvja. Az ellenséget azonban minden úton-módon, akár harczczal, akár váratlan támadásokkal gyöngíti, és óvakodik, hogy azt, a mit az ellenség ellen készül elkövetni, ennek részéről el ne szenvedje.

15. Végső czélja a hadvezérnek általános tiszteletre szert tenni s az isteni s fejedelmi kegy részesévé válni; ha pedig elhanyagolná a megfelelő és köteles teendőket, azzal ellentétes következményekre törekedni. Így előre megrajzolván a hadvezér képét, mintegy színekben kell ábrázolnunk az ő tulajdonságait és világosan feltüntetni, hogy kinek és milyennek [és minőnek][29]) kell lennie az ilyfajta hatalmat magában összepontosító vezérnek?

II. fejezet.

Milyen legyen a hadvezér?

1. Mi bizony azt kívánjuk, hogy a hadvezér testileg megtartóztassa magát, hogy életmódjában mérsékletes, hogy józan és éber, szükségleteiben egyszerű legyen s érje be kevéssel, hogy fáradságos munkában edzett, továbbá belátó és értelmes legyen; útálja a kapzsiságot, jeles hírű, se fiatal, se öreg ne legyen, de állja meg a helyét mint rögtönző népszónok is;[30]),[31]) legyen — lehetőleg — családapa; kalmárember vagy ilyesféle hajlamú ne legyen, nem kufárlélek, azaz gondolatkörét ne csekélységek tegyék, — szóval gondolkodásában legyen előkelő, — ha lehet külső megjelenésében is, és minden esetben magas röptű lélek.

2. Önmegtartóztató legyen, — hogy a testi gyönyörök árjában meg ne feledkezzék a szükséges teendőkről gondolkozni és gondoskodni.[32])

3. Mivel ilyen tisztség vár reá, mérsékletes legyen. Hiszen

a nem mérsékelt és nem zabolázott ösztönök, mihelyt annyira elhatalmasodtak bennünk, hogy akaratuk szerint szabadon cselekedhetnek, az élvezetekkel szemben fékezhetetlenekké válnak.[33])

4. Józan és éber legyen, azaz, hogy a valóban nagy vállalatok alkalmával éberkedni is tudjon. Éjjelente t. i., midőn a szellem legnyugodtabb tud lenni, ölt alakot és szilárdúl meg gyakorta a hadvezéri vélemény.[34])

5. Szükségleteiben egyszerű legyen és érje be kevéssel; a lebzselő és soktagú szolgacselédség t. i. haszontalanúl tölti idejét, és a vezérek fényűző életmódjához való arányban költségeket okoz.[35])

6. Edzett legyen, — hogy a hadi szolgálatot teljesítők sorában ne ő legyen az első pihenőre vágyó,[36]) sőt inkább példaképük legyen a fáradalmaknak magasztos elviselésében.

7. Belátó és értelmes legyen; a hadvezérnek t. i. éles eszűnek kell lenni, ki szándékán gyors elmével mindenütt tud fordítani. Mert gyakorta a bekövetkezett el nem gondolt bonyodalmas helyzetek arra kényszerítenek, hogy legott a belőlük származható eseményekre is gondoljunk.[37])

8. Ne legyen kapzsi; pénznemvágyó természetének azzal adja ugyanis jelét a hadvezér, hogy meg nem vesztegethetve és magas értelmiséggel tölti be tisztét és pusztán vitézségért járó ajándékképen nyujtja az alatta lévő hadállomány tiszti állásait. Mert van sok bátorszellemű és testben is az ellenséggel szemben erős férfi, kit az arany látása kápráztat, megvakít. Hiszen rettenetes egy fegyver a hadvezér ellen a kapzsiság; képes őt megejteni és megbuktatni.[38])

9. Ne is legyen fiatal, ne is vén; mert a fiatal embernek nincsen fegyelmezve az esze, könnyű szerrel zavarba is ejthetik épen ifjúságánál fogva, — az öreg embernek viszont gyönge a teste, s egyetlen egy sem állhatatos. Amaz azért nem kell, mert — megfontolatlanúl vakmerő lévén csak azért, hogy bátornak tartsák, — pórúl járhat; a vén ember pedig azért nem, mert physikai gyöngesége miatt köteles dolgai ellen mulasztást követendene el. Legjobb, ha közepeskorút választunk, se olyat, ki fiatal, se olyat, ki öreg. A még el nem öregedettben t. i. még képesség és erő lakozik, okosság és megállapodottság abban, ki már nem fiatal többé. Valóban, a kik bámulják a szellemi belátás nélkül való testi erőt, vagy

viszont a belátó szellemet testi képességek nélkül, a helyes végczélt nem értik vala el. Mert oly belátás, melynél csekélyebb a testi képesség, nem tekinthető jelesebb tulajdonságnak, belátás híjával való testi képesség meg szinte semmit sem szokott eredményezni.[39])

10. És mi úgy tudjuk, hogy az a hadvezér, kit alárendeltjei szeretnek,[40]) dicsőségben is emelkedik, sőt, hogy az a vezérelt félnek is csak nagy javára válik. Hiszen a kit az emberek szeretnek, annak parancsát legott fogadják, hisznek[41]) kijelentéseiben és békeszerző szavának, s ha veszélyben forog, őt kivágni igyekszenek. Ime, mit mível a szeretet! a lelköket is oda szokták adni azért, a kit szeretnek![42])

11. Inkább a családapát, mint a gyermektelent választjuk, de korántsem utasítjuk vissza a gyermekek nélkül valót, ha az illető derék ember. Az a hadvezér ugyanis, kinek — tegyük fel — még apró gyermekei vannak, a gyermekei iránt érzett szeretettől és azok javától indíttatva élethivatása iránt melegebben buzgólkodik; — ha pedig azok már megleit emberek, társai lehetvén a tanácsban s hadvezetésben és megbízható segédei, a közjó érdekében kezdett vállalatokat az apával együtt előremozdítják.[43]) Ennélfogva látni való, hogy a gyermektelen apánál azt, kinek gyermekei vannak, többre becsülhetni.

12. Kellőkép beszélni és szónokolni is tudjon; azt hiszem, hogy a hadseregnek, ha a csatára felállt vala, igen nagy hasznára válhatik a hadvezér az ő buzdító szavai által.[44]) A veszedelmeknek, sőt gyakran magának a halálnak megvetésére is bírhatja őket, de még a helyeset és boldogítót is megkívántatja velük. A harsanó tárogató szózatával nem viszi úgy az embert a tusába, mint a hogyan az okosan mondott szó serkent vitézi erényre, harczvágyóvá teszi a hallgatóságot s egészen a veszedelmek elviseléséig bátorítja fel lelkünket. Míg ha valami balul végződnék a seregre nézve, erőt ad a lelkeknek a beszéd buzdító hatalma. Még a sebeket gondozó orvosoknál is sokkalta hasznosabb a hadvezérnek hathatós beszéde, ha t. i. a sereggel megesett szerencsétlenségek feledtetéséről van szó. Azok ugyanis csak a sebesülteket szolgálják ki orvosló szereikkel, mi több-kevesebb időbe szokott kerülni, ez ellenben egyenest friss erővel tölti el a küzködőket és lankadókat, az erőteljeseket pedig vitézségre és önbizalomra bátorítja.[45])

13. Azt mondjuk, hogy neves ember legyen; mert bizony a vezetés alatt levő tömeg ellenszenvet érez és zúgolódik ismeretlen nevüek ellen. Senkisem tűri szívesen, ha a nálánál alább való fölérendeltet el kell ismernie vezérének is. De úgy vélekedem, hogy, ha olyan hadvezért találánk, ki azokat az erényeket, melyeket említettem, bírja, az a hadvezér minden bizonynyal nevezetes ember.[46]) Ennyi erényesség mellett t. i. nem maradhat az ember sokáig figyelmen kívül.

14. Azt mondjuk, hogy a gazdag embert, ha nincsenek hadvezéri erényei, ne válaszszuk meg vezérül pénze miatt, de a vagyontalant se utasítsuk vissza szegénysége és szűk anyagi viszonyai miatt, ha ember a gáton. Ám viszont nem azért utasítjuk vissza a gazdagot, mert gazdag, hanem mert nem tett szert hadvezérhez méltó erényekre; a vagyontalant sem választjuk meg azért, mert vagyontalan, hanem azért, mert hadvezéri és fenköltelméje van. Egyiket sem választjuk találomra, hanem inkább mindkettőt jelleme szerint fogjuk a magunk számára megválogatni.[47])

15. A jeles gazdag hadvezér nem is különbözik annyira a kiváló szegény hadvezértől, a mennyire az ezüst- és aranyfegyverzetek az ércz- és vasfegyverzetektől; amazok t. i. ragyogó ékességgel bővelkednek, emezek meg azokkal egyedül csak az ellenálló képességük tekintetében állják ki a versenyt.[48])

16. Jelesnek mondom a szegény hadvezért, ha nem kincsleső és ajándékokra vágyó; a kincslesőt t. i. még abban az esetben sem szerencsés dolog hadvezérül választani, ha igen gazdag.

17. De ne is kicsiny dolgokon nyargaló, nyerekedni szerető garasgyűjtő, kalmárlélek, vagy ilyen valami hasonló szőrű ember legyen; mert az ilyenek okvetetlenül kicsinyes gondolkozásúak, szenvedélyes nyerészkedők, vagyon gyűjtésén jártatják az eszöket és semmiféle jellemes hajlamuk nincsen.[49])

18. Ha fényes és dicsőséges elődöknek az ivadéka, szívesen fogjuk látni, de ha nincs meg ez az előkelő származása, nem fogjuk azt minden áron keresni benne; s nem helyes eljárás, ha külömben a hadvezérlésnek tökéletesen mestere, annak miatta meg nem választani a hadvezért.

19. Hiszen valamint az állatokat a maguk sajátlagos foglalkozásuk és jellemük szerint nemesebb és hitványabb fajtákba

sorozzuk, úgy kell megítélnünk az emberek előkelőségét is: nem az elődök után, hanem egyéni cselekedeteik és maguktartása után.[50]) És nemde nem, fonák és méltatlan eljárás volna az, a közkatonát személyes vitézsége és harczi képessége miatt megbecsülni, (nem azt, a ki származásával tűnik ki, hanem a ki a maga emberségéből mivelt valami jeles dolgot), a hadvezért pedig az ősei miatt válogatni meg (még ha hasznavehetetlen is), és nem egyeni jeles voltánál fogva, ha éppen fényes származásra nem hivatkozhatik is. Hahogy hadvezérünknek ezenfelül vannak fényes elődei, az neki jó szerencséje, de jeles tulajdonságok híjával, bár meg van is ez a szerencséje, hasznavehetetlen.[51])

20. Hamarosan azt fogja hihetni valaki, hogy jobbak azok a hadvezérek, kik elődökkel nem büszkélkedhetnek. A kik t. i. elődjeik révén jutottak dicsőséghez és hírnevüket azoknak köszönik, gyakran könnyelműebb és nem-bánom emberek. A kik azonban semmi származásbeli dicsőségre sem hivatkozhatnak, azok az ősök hiányozását helyre akarván hozni, a veszedelmet jobban áhítva, különleges buzgósággal fognak feladataikhoz. És valamint a vagyontalanabbak a jobbmódúaknál fáradhatatlanabbúl törekszenek azokra a javakra, a miket az élet nyujt, iparkodván megszerezni azt, mit a sors a multban tőlük megtagadott, úgy azok, kik nem jutottak őseik révén a dicsőség osztályrészéhez, személyes tettekkel igyekeznek dicsőségre szert tenni.[52])

21. Mindezeknél fogva tehát csak válaszszuk meg a derék, előkelő, gazdag hadvezért, de ne utasítsuk vissza a jeles erényű vagyontalan embert, még ha nemzetségét nem tudja is fényes és dicsőséges elődökre visszavezetni.

22. Azaz összefoglalva a mondottakat, legyen a hadvezér, ha csak lehet, tagbaszakadt, izmos és dologszerető ember, elméje legyen igen éles, legyen vitéz és becsvágyó, serény, veszedelmeket kedvelő ember, kinek kivált az Istenség és az isteni rendelkezések tegyék gondolatját.[53])

23. Hol testi gyönyörökről van szó, mérsékletes legyen, — hol szellemiekről, melyek jeles cselekedetekért járó őszinte dicséretből fakadtak volt, telhetetlen és kielégíthetetlen legyen.

24. Látnia kell még ott is, hol mások nem látnak, azt, mi figyelemreméltó és szembeszökő.

25. Legczélravezetőbb, ha az észrevett eseményekből ki tudja következtetni az eltitkolt körülményeket.

26. Értsen ahhoz, hogyan kell hadsereget csatára szervezni, felfegyverezni és rendekbe tagolni.

27. Tudja szavaival a sereg csüggedt hangulatát emelni, jó reménységgel eltölteni és a veszélyek elviselésére az embereket készekké tenni.

28. A rendeleteknek és egyetértve hozott határozatoknak szigorú őre legyen.

29. Szótudó embereknek, kik a köteles dolgától el akarnák tántorítani, ki ne szolgáltassa magát; állhatatosnak kell lennie.

30. Pénz dolgában ott, hol arról van szó, hogy a maga élvezetére költsön, fukarkodjék és érje be kevéssel, de legyen bőkezű és úr a környezettel szemben és főkép a köz érdekében teendő kiadásokban, az egyöntetű eljárás kedvéért.

31. Természetére, jellemére, életszokásaira nézve olyan lévén a mi szemre vett hadvezérünk, a minőnek munkánk leírja vala, kell még, hogy tisztségébe való beiktatása után emberséges, koncziliáǹs, készséges és megingathatatlan szívű legyen.[54])

32. Ne legyen annyira engedékeny és enyhe, hogy megvessék, és ne is annyira félelmetes, hogy gyűlöljék, azért, hogy se gondatlanságával meg ne lazítsa a hadsereg és az egész alája rendelt nép fegyelmét, se pedig a tőle való rettegés miatt közkedveltsége csorbát ne szenvedjen.[55])

33. Egyébiránt mindazt, a mit neki a külön, mindig alkalomról alkalomra felmerülő viszonylatokban cselekednie, s mindazt, a mitől őrizkednie kell, most, hogy bőbeszédűek ne legyünk, rövideden összefoglaltuk, de az általunk megszerkesztett taktikának terjedelme folyamán,[56]) a lehetőség szerint részletesen fogjuk szóvá tenni.

34. Lévén ilyen és meg is tartva ilyennek a mi, királyi kegyelmünkből megválasztott hadvezérünket, elvárjuk tőle, hogy ő az isteni jóindulatban, a magunk jóakaratában, a közjólétben, s a mindenki előtt való jóhírben majd részesedik s élni fog Krisztusban, a mindenség örökös és megszakítás nélkül uralkodó királyában boldogságosan. S miután így elkészültünk a hadvezér megjelenítésével, őt mintegy királyi színünk elé járatván, a következő intel-

münkkel hadd figyelmeztessük a stratégikus és taktikus tudományhoz illő és hozzá tartozó dolgokra.

35. «Minden egyéb dolog előtt, oh hadvezér! első sorban arra intünk és figyelmeztetünk téged, hogy gondodat az Isten iránt való szeretet és igazságosság tegye; [57]) tartsd mintegy szünetlenül szemed előtt Istent, féld őtet és szeresd teljes szívedből és egész lelkedből, s utána mi bennünket; teljesítsd parancsolatjait és tartsd meg innen fogva jóindulatát,[58]) hogy esetleg merészebben is, valahol válságos alkalmakkor, mint barát a barátjához, a közös Egek-urához bátorságos bizodalommal könyöröghess és az üdvözülés reményében tőle azt szívélyesen megkövetelhessed. Mert igazat beszél ám az, ki azt mondja,[59]) hogy az Úr az őt félőknek teljesíti az akaratjukat, meghallgatandja kérésüket és őket üdvözítendi.

36. Tudd meg ugyanis, hogy isteni jóindulat hiányában hadi tanácskozásnak nincsen sikeres eredménye, még ha azt tartanád is, hogy megvan az okosságod hozzá: nem fogsz az ellenségnek föléje kerekedni, még ha gyöngéllenék is őket, azért, mert minden Isten jóvoltából szokott történni és a legcsekélyebbnek látszó dolog is az ő bölcs belátását hirdeti.[60])

37. A legeslegjobb hajókormányosnak is hiábavaló a mesterkedése, ha a szelek kedvezően nem fúnak; de ha fúnak s hozzájárul még a tudása, hajója bizvást futhat be kétszeres pályát is; így a legjelesebb hadvezér is, ha birtokában van Isten jóindulatának, éberséggel és ügyszeretettel, hadszervező és hadvezető képességének sikeresen fogja hasznát vehetni, a reá bízott hadsereg ügyét biztos kézzel fogja intézni, s képes lesz az ellenség fondorkodó eszejárásával ellenhadjáratot viselni. Mert az isteni jóakarat egyrészt a szerencse útjára kalauzoland, másrészt a szerencses végczélt éreti el.[61]) Ha ilyen vagy, azaz hit dolgában istenfélő, cselekedetekben igaz ember, kellő és rendíthetetlen alapkőre fölépíted mintegy magadnak többi javaidat.

38. Enyhe bánásmódú légy és az érintkezésben nyugodt lelkü; a rusztikus modor t. i. gyűlöletes, hát kerüld el!

39. Kevés igényű és egyszerű légy életmódodban és ruházatodban; a nagy költekezés ugyanis vagyonemésztő.[62])

40. Ellenben köteles teendőidnek éber lélekkel és gondos

figyelemmel feküdjél neki és ne könnyelműen és gondatlanúl. Gondos figyelemmel és beható foglalkozással még a felette nehéz feladatok is könnyedén oldatnak meg; s a ki kevésre becsüli a munkát, az saját magát becsüli kevésre.[63])

41. Nagy és elodázhatatlan dolgokban tanács összehívása nélkül ne tégy semmit, még ha csak röviden tanácskozhatol is; de a tanácsban hozott határozatot, a mint lehet, egyenesen és erélyesen hajtsd végre, úgy a hogyan a betegséggel szemben az orvos szokott eljárni.[64])

42. Ez a bánásmód legyen irányadó alárendeltjeiddel szemben is, mikor is ne személyes tekinteteknek hódolj, hanem mindenkivel egyformán az igazság törvényei szerint bánjál el.

43. A kik gonoszságból vagy hanyagságból vétkeztek, azokkal ne végezz felületesen és könnyelműen azért, hogy jó főnöknek tartsanak; nem helyes ugyanis, ha a gonoszsággal összejátszik a könnyelműség, főkép időhöz kötött és elodázhatatlan cselekvések terén. Ne is szabd ki a büntetéseket azért, hogy szigorúságodról híresedjél el, túlságos gyorsan és különbséget nem téve! Ama tulajdonságod ugyanis megvetést és engedetlenséget szül, emez könnyen érthető gyűlöletet és ennek gyümölcseit. Jobb tehát, hogyha igazságos voltodnál fogva vagy félelmetes, és ha a vádnak tisztázása után észszerű büntetést rósz ki, melyet a higgadtan gondolkozók nem fenyítéknek, hanem figyelmeztető megtorlásnak veendenek.[65])

44. Ha háborúra fegyverkezel, mindenekfölött azt nézd, hogy az ily háború igazságosan kezdetik-e, és ne illesd esetleg egyenes sértésekkel az ellenséget, kivéve azon esetet, ha az ismeretes istentelenségénél fogva már előbb kezd mozgósítani és országunknak ront.

45. Midőn mi, Krisztusnak, a mindenség királyi urának és istenünknek parancsolatjából mind alattvalóinkkal, mind az idegen országbeliekkel mindig szeretjük a békét, s mikor a népek is a saját határaik által korlátozva ugyancsak szeretik s biztosítanak arról, hogy jogainkat meg nem sértik, akkor te magad se bántalmazd őket, és se honi, se idegen vérrel földünket be ne mocskold! Mert hisz' akkor, a mit oda kiálthatnál az ellenségnek, hogy ő, kit te meg nem bántottál volt, ne kezdjen jogtalanul támadni, az az

ellenség aztán, ki országunk alattvalói ellen mitsem véte, hanem maga is a békét ápolja vala, ugyanazt neked fogja odakiáltani. Nekünk pedig, kik a mennyire tőlünk függ, mindenkivel békében élünk, kik a békét mindig minden egyébnél többre becsüljük, ápolnunk kell a békét mindenha azokkal a nemzetekkel, kik békeszeretők s alattvalóinkat megbántani nem akarják, s tartózkodnunk kell a háborúskodástól.

46. Ha azonban az ellenfél nem volna oly higgadt, hanem maga kezdene törvénytelenül támadni, területünkre berontana, akkor meltán vádoltathatván az ellenség azzal, hogy igazságtalan háborút kezdett, te ellene bátran és serényen szervezd a küzdelmet, mert hiszen ő adott vala okot és emelte fel istentelen kezeit a mi alattvalóink bántalmazására; és akkor bízva bízzál abban, hogy az ítélő igazság istene fog segíteni téged, s ha egész hadi erővel belemégy a testvérküzdelembe, győzni fogsz! Ezért tehát Kegyelmedet arra figyelmeztetjük: tartsd mindenek fölött szem előtt azt, hogy a háború indító oka igazságos legyen, akkor aztán fegyvert emelhetsz a jogtiprók ellen.

47. Azon buzgólkodjál, hogy mindenekfölött és mindenben alárendeltjeidnél külömb embernek mutasd magadat, kiváltképen, a mi az Istenbe vetett hitet és félelmet s a többi erényeket illeti; a vezérelt fél t. i. szereti mintegy a vezérek gondolkozása módját elsajátítani, hiszen a példabeszéd szerint is nem a szarvasok uralkodnak az oroszlánokon, hanem az oroszlánok a szarvasokon.[66])

48. Íme tehát, oh hadvezér, ezek a mi uralkodói utasításainknak mintegy áttekinthetőleg a szabványai, melyeket rövidség okából bővebben nem igen fejthetünk ki. De módodban áll az ebben a műben tőlünk külön tárgyalt vezérelvek között, s a tőlünk azonfelül még a taktikánkkal egyidejűleg kiadott közleményben[67]) terjedelmesen egybehordott anyagból több és kielégítő hasznát venni annak, a mit ez irányban szükségelsz.

49. Így ez utasításoknak birtokában gyarapítsd és hozd jeles cselekedetekkel őket összefüggésbe, mert hiszen okos fővel sokfélesítvén rendeleteinket, első sorban is cselekvényeidben segítségedre lesz Isten, másod sorban pedig a mi karunk, s így munkásságodnak mindkét tényezővel nemes jutalomajándékot teremtesz.»

JEGYZETEK.

[1]) A magyar haditörténethez a vezérek korában. 4 közl. *Századok* 1876. 3. l.

[2]) Lefordították *Szabó Károly* (az Új Magyar Múzeum 1851—1852. évf. I. köt.-ben és kisebb Történelmi Munkái (Budapest 1878.) I. kötetében, *Hazay Samu:* A X. századbeli magyar hadügyről cz., a Hadtörténelmi Közlemények 1888. (I.) évfolyamában megjelent értekezésében és *Marczali Henrik:* A vezérek kora cz. művében («A magyar nemzet története» cz. millenniumi kiadás I. kötetében) a 49—53. lapon. L. ez utóbbi történetírónak «A magyar történet kútfői az Árpádok korában (Budapest 1880) cz. munkáját is (97—99. l.)

[3]) A ki Leo taktikáját használta, tulajdonképen nem a görög eredetit, hanem inkább a Checus latin fordítását használta; kellett *első sorban* használnia, mert az eddig ismert görög szöveg, nevezetesen az első 8—10 fejezeteket nézve, hasznavehetetlen; még *Jähns* is, ki pedig (Geschichte der Kriegswissenschaften cz. műve I. kötetében, München és Lipcse 1889. 169. lapon) a Checus-fordítását csekély értékűnek mondja, csak belőle puskázott.

[4]) E fordításnak nevezett paraphrasis leginkább mutatja, mennyire szükséges e műnek lelkiismeretes fordításban való megjelenése, és hogy mennyire tévutra vezetheti az embert a németek alaposságában való tévhit. Leírunk egy példát.

Leó I. fejezetének 1. pontjában szóról-szóra a következőket mondja: «Taktikán értjük a háborúban való mozgások tanát; a háborúban való mozgások pedig kétfélék: szárazföldön és tengeren valók».

J. W. Bourscheidt pedig ezt következőleg írta át: «Die Strategie (pedig e szó e pontban elő sem fordul) ist die Wissenschaft alle zu einem Feldzuge nöthige Dinge vorzubereiten, die Thaten desselben klug zu entwerfen, die zu ihrer Ausführung dienliche Kunstregeln bedachtsam zu wählen, und zu diesem Endzweck die Regeln der besonderen ihr untergeordneten Künste anzuwenden».

Kérdjük, szabad-e ilyen paraphrasist írni, nem hamisítás-e az, ha a Taktika szót Strategiával helyettesítik, s nem vezetheti-e az embert e megfoghatatlan eljárás arra a gondolatra, hogy Leó Strategiának nevezte ezt a dolgot s úgy magyarázta körülbelül értelmét, mint mi — pedig a fentebbi hű fordítás az ellenkezőt bizonyítja. Az sem állítható, hogy B. más szöveget használt volna; egyetlen egy kézirat sincs, mely Leó eredeti szövegét ily megváltoztatott alakban adná; a bécsi kéziratok épen nem.

[5]) Ezekre nézve v. ö. *Fabritius-Harless:* Bibliotheca graeca sive noti-

tia veterum scriptorum graecorum (Hamburgi, 1790—1810) VII. köt. 701. s kk. lapjait és *Jähns* id. műve 169. s k. lapját.

[6]) A madridi nemzeti könyvtárban van az első 11 fejezetnek fordítása «kasztiliai nyelvre» kéziratban (XVII. sz.-beli), melyet magam *(Vári)* láttam; rá vonatkozó jegyzetem azonban elkallódott v. elveszett.

[7]) Leo tehát *homoúzista;* a homoúzisták és homoiúzisták harcza már *Madách* Ember tragédiája VII. színéből ismeretes; bővebbet l. *Pallas Nagy Lexikona* s. v. *Arius* (Purt dr.-tól); hogy a homoúzisták hitelve győzött, abban főérdeme nazianzoszi Szt.-Gergelynek volt, a Szt.-Háromságról szóló tan e kiváló vitatójának. V. ö. *Ullmann* Gregorius v. Nazianz, 2. kiad. Góta 1867, 128. s kk. l.

[8]) Az *ἀεὶ σεβαστός, αὔγουστος*-t, a byzánczi császárok e hivatalos epitheton ornansát fordították így (legkegyelmesebb, felséges); előfordúl a *Coleti* által Velenczében (1728—1734) kiadott Concilium-gyüjtemények közül a Conc. Ephesinum (431. évben) 984 B.-ben *Sophocles* Greck Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (Új-York-Lipcse 1893) 84. lapján olvasható tanusága szerint, hol a szerző azt mondja, hogy ott az *αὔγουστος* szó «is superfluous». De a két hely egymást támogatja. Ugyancsak *Sophocles ἀεισέβαστος*-t ír, de firenzei régi kéziratunk AEÍCEBACTOC-t ád.

[9]) Ez előljáró beszédet Leó császár Urbicius (=Mauricius; kiről alkalmilag többet!) taktiko-stratégikája (kiadta *Scheffer* Upsala 1664) *εἰσαγωγή*-jának behatása alatt írta, mint az majd az alább közlött párhuzamos helyekből fog kitünni; v. ö. egyelőre *Jähns* id. művének 152 s kk. lapjait.

[10]) «*καὶ πάντων τὴν οἰκείαν σωτηρίαν ἀσπαζομένων*» az ismeretes kéziratokban; mivel *Checus* így fordítja e helyet «et sua ipsorum salute *comparata*», hihető, hogy szövegében talán *εἰκαζομένων* állott; l. külömben *Vári* id. jelentésének 580 lapját.

[11]) *ἀριστέων* (= legjelesebbeknek) az új kiadó javítása; a kéziratokban *ἀριστείων* (= jeles, hős tetteknek) áll; de összevetve vagy tíz sorral lejebb e helylyel: *συνημελήθη, ὡς ἔοικε, καὶ τῶν ἀριστέων ἡ εὐψυχία* (= természetes, hogy megcsökkent a legjelesebbeknek harczi bátorsága is), javításunk helyessége nyilvánvaló.

V. ö. *Urbicii* Praef. 2. §. (*a firenzei kódexnek az új kiadó által összeretett szövege szerint*): *Τῆς στρατιωτικῆς καταστάσεως ἀμεληθείσης χρόνῳ πολλῷ καὶ εἰς παντελῆ λήθην — ὡς εἰπεῖν — ἐλθούσης, ὡς μηδὲ αὐτὰ τὰ πρόχειρα τοὺς στρατηγεῖν ἐγχειροῦντας ἐπίστασθαι, πολλά τε δυσχερῆ διαφόρως συμβῆναι.*

[13]) V. ö. *Urbicii* Praef. 2. §.: *καὶ ποτὲ μὲν ἀγυμνασίαν αἰτιᾶσθαι στρατιωτῶν, ποτὲ δὲ ἀπειρίαν στρατηγῶν καταμέμφεσθαι συνείδομεν.*

[14]) A bécsi kódexnek scholiastája e helyhez ezt a névlajstromot írta:

ἀρριανοῦ | αιλιαν | πέλοπ | ὀνησάνδρ | μηνᾶ | πολναίν | συρακανοῦ | πλουτάρχου,

mely auctorokról alkalmilag lesz szó; hiányzik e lajstromban Urbicius neve, kit Leó mint «fiatalabb» taktika-írót a név megnevezése nélkül igen-igen sok helyen kiírt.

[15]) V. ö. *Urbicii* Praef. 2. §.: *ἔκ τε τῶν ἀρχαίων λαβόντες καὶ μετρίαν πεῖραν ἐπὶ τῶν ἔργων εὑρόντες ταύτην συγγραφῇ παραδοῦναι κατὰ τὸ ἡμῖν δυνατὸν συντόμως τε καὶ ἁπλῇ τὴν ὠφέλειαν ἐπὶ τῶν πραγμάτων, ἐχούσῃ μᾶλλον ἤπερ ἐν λέξεσι· τοῦτο δὲ πράττομεν οὐκ αἰνουργεῖν ἢ πλέον τι τῶν παλαιῶν ἐπινοῆσαι βουλόμενοι, ... ἡμεῖς δὲ χρειώδες καὶ τοῦτο κρίναντες εἶναι.* — Hasonlóképen szól *Vegetius* is előszavában: «.... licet in hoc opusculo nec uerborum concinnitas sit necessaria nec acumen ingenii, sed labor diligens ac fidelis, ut, quae apud diversos historicos vel armorum disciplinam docentes dispersa et inuoluta celantur, pro utilitate Romana proferantur in medium». — «Kézi utasítások gyanánt» mondja *Leó* és lejebb: «olybá jelentjük ki a jelen munkát, mint *akármely más* stratégikus szabályzatkönyvet», miből következik és magától értődő lesz a Tactica jellege. «Mint akármely más stratégikus szabályzatkönyvet» így fordítottam a *ὥσπερ οὖν ἄλλον τινὰ πρόχειρον στρατηγικόν νόμον*-t, mely passusban *Zachariae v. Lingenthal* «Zum Militärgesetz des Leo» (Byzant. Zeitschrift II. 1893. 606—608. l.) cz. értekezésében utalást vél látni arra az iratra, melyet *ὁ πρόχειρος νόμος* czímen kiadott a Jus Graeco-Romanum (Lipcse 1856—1884) IV. kötetében. Látja pedig azért, hogy elméletét támogathassa, mely abban áll, hogy a Leó-féle Tactica tulajdonképen az izauriai Leótól való.

Ez elméletét bőven fejtegeti még «Wissenschaft und Recht für das Heer vom 6. bis zum Anfang des 10. Jahrhunderts» cz. id. folyóirat (III. 1894.) 437—457. lapjain megjelent közleményében. Fejtegetésére a következőben reflektálok.

A *ὥσπερ οὖν ἄλλον τινὰ πρόχειρον στρατηγικόν νόμον*, szórul-szóra azt jelenti: «miként tehát *valamely más*, kéz előtt lévő (kész, *ném.* etwas was man zur Hand hat, *ang.* handy, ready) stratégikus törvényt (szabályzatot, jogot)» azaz Leó azt mondja: «Utasításaimat úgy vegyétek, mint *bármely más* nyilvánosan kihirdetett, közzétett törvényt!» A szóban forgó helyet *Checus* így fordítja: Quasi igitur legi *alicui* militari promulgatae stb. miben semmi allusio sem foglaltatik épen arra a Zachariae v. Lingenthal által kiadott *πρόχειρος νόμος*-ra, melyet különben a macedoniai Basilios császár (876—886) hirdetett ki. Erre alapítja a német tudós egész következtetését; kénytelen vagyok czikkének elejét lenyomatni, mert történetírásunknak mégis csak figyelembe kell vennie elméletét:

Es «scheinen zwei Stellen des Proömium [t. i. a Taktikáé] bestimmt auf den Kaiser Leo, der den Beinamen *ὁ σοφός* erhalten hat, den Sohn des Macedoniers Basilius hinzuweisen. Der Kaiser sagt hier, er wolle eine kurze Zusammenstellung des Nötigen und Nützlichen *ὡς ἄλλον πρόχειρον νόμον* [= mint egy más kihirdetett törvényt; de így a rosz kiadásokban! A flórenczi kódexben *προχείρου τάξιν νόμου* áll, mi annyi, mint a Checus promulgatae legis vice-je; ebben sincs allusio!] geben, und wiederholt am Schlusse, dass er die *παροῦσα πραγματεία* zum Studium [?] *ὡς ἄλλον τινὰ πρόχειρον νόμον στρατηγικὸν* empfehle. Es liegt nahe hierin einen Hinweis

auf das kleine Rechtsbuch zu sehen, welches von dem Kaiser Basilius dem Macedonier und seinen Söhnen Konstantin und Leo, und zwahr nicht ohne besondere Beteiligung des Letzteren [mégis tehát!], publiziert worden ist, und welches ich unter dem Titel *Ὁ πρόχειρος νόμος* herausgegeben habe. Denn der Kaiser und seine Söhne gebrauchen im Proömium desselben §. 1. die Bezeichnung *πρόχειρος νόμος* und begründen dessen Notwendigkeit in ganz gleicher Weise wie die der Tactica.

Indessen für ihr eigenes Rechtsbuch gebrauchen sie ausserdem in §. 2., 4. die Ausdrücke *πραγματεία* und *ἐγχειρίδιος*, und zwahr letzteren in bewusstem Gegensatz zu den älteren *ἐγχειρίδιος*, welcher von den Bilderstürmern Leo und Konstantin promulgirt worden, und unter dem Titel *Ἐκλογὴ τῶν νόμων* in neuerer Zeit von mir — und zuletzt von Monferratus Athen 1889 — herausgegeben ist.

Wenn hiernach die angeführten Stellen nichts für Leo den Weisen als Verfasser der Tactica beweisen, so spricht gegen diese Urheberschaft noch insbesondere, dass dieser Leo sich kaum als Urheber eines Rechtsbuchs hätte erwähnen können [de láttuk, hogy a Taktika szerzője egy szóval sem teszi ezt!], welches bereits von seinem Vater promulgirt worden war: in anderen Fällen liebt er vielmehr die gesetzgeberische Wirksamkeit des *ἀείμνηστος πατὴρ* hervorzuheben [csak édes atyja *hadakozási módját* említi a Tactica három helyén, ú. m. IX. 13; XVIII, 124., 142.] Auch würde Leo's Sohn, Konstantin der Purpurgeborne, von dem eine Umarbeitung der Tactica erhalten ist, eine solche nach wenigen Jahren *nicht* für nötig gehalten haben [időköz nem argumentum!], oder doch, wenn Aelianus und wo von ihm erwähnt werden *ὁ Αἰλιανὸς καὶ οἱ λοιποὶ οἱ γράψαντες τὰ τακτικὰ* [csak egy helyen, VI. 30], des Vaters besonders gedacht haben. [De ez sem argumentum; Leó csaknem egész Urbiciust írta ki, még sem említi a nevét; csakis «az ifjabb taktikusok» tág fogalma alá foglalja!] Dass dies nicht geschehen ist, spricht entschieden gegen eine Bearbeitung der Tactica durch Leo den Weisen. Sehen wir nun, aber von Leo dem Weisen ab und sehen wir uns nach einem anderen Kaiser Leo um, der gesagt haben könnte, dass er einen *πρόχειρος* oder *ἐγχειρίδιος νόμος* promulgirt habe, [teljesen megokolhatatlan imputálás!], so entspricht dieser Voraussetzung allein der Isaurier Leo, dessen *Ἐκλογὴ τῶν νόμων* eine so bedeutende Stellung in der Geschichte des byzantinischen Rechts einnimmt.

Dass dieser Kaiser Leo der Urheber ist, wird nun auch durch andere Anzeichen wahrscheinlich gemacht.

Zu der *Ἐκλογὴ τῶν νόμων* dieses Kaisers, welche das allgemeine Recht enthält, bilden der *νόμος ναυτικὸς* und der *νόμος γεωργικὸς* gewissermassen Anhänge, die das für einzelne Interessentenkreise gültige Recht zusammenfassen: Einen ähnlichen für das Heer bestimmten Anhang — *ἄλλον πρόχειρον νόμον στρατηγικόν* — verspricht die Einleitung zu der Tactica [egyszerű, de vaskos valótlanság!] und bemerkt, dass derselbe [ez már sehogysem olvasható ki a szövegből!] auch die gesetzlichen Straf-

bestimmungen für die Vergehen der Soldaten — *τὰ κείμενα ἐπιτίμια* — enthalten solle.

Dies geschieht denn auch in «Kap. VIII». stb., de nem kell tovább mennünk. Egy elmélet, mely ennyire ingatag alapon áll, nem elmélet többé, papirosra vetett analogiája egy vaktöltéses sortűznek. Érteni csak úgy lehet ezt, ha az értekezéssel egyidejűleg közölt levélnek azt a passusát veszszük figyelembe, mely így szól: «Die Hornhauttrübung meiner Augen ist so weit vorgeschritten, dass ich kaum mehr das Notdürftigste lesen und schreiben kann». Ez kimenti, de nem fogja kimenteni azokat Németországban, kik a különben nagynevű jogtudós és philologusnak régebbi kérdésekben megaczélozódott auktoritására támaszkodva, «elméletét» előrelátható vizsgálatlan átveszik és dogmává emelik. Pedig szöveg és források ismerete nélkül minden vizsgálódás csak tapogatózás.

[16]) V. ö. *Urbicii* praef. 2.: *εἰσαγωγὴν τοῖς εἰς τὸ στρατηγεῖν ἐπιβαλλομένοις ἐφεύραμεν, ὡς εὔκολον εἶναι ἐντεῦθεν τοῖς βουλομένοις καὶ ἐπὶ τὰ μείζω τῶν τακτικῶν ἐκείνων καὶ ἀρχαίων θεωρημάτων βαθμῷ τινὶ προϊόντας ἐλθεῖν.*

[17]) Ez igen helyes nézet volt, bár a mi katonai irodalmunk érdemes megteremtői is elejétől fogva így gondolkoztak volna. Mennyire megkönnyítette volna a tanulást és mennyi félreértésnek vehették volna elejét, ha az internationalis, úgyszólván mindenkitől ismert kifejezéseket tartották volna meg s nem gyártanak oly sok új magyartalan, magyar szót.

[18]) *Urbicius* még nagyobbára latin vezényszavakat használ, Leó görögöket. V. ö. *Urbicii* praef. 2.: *φράσεως μὲν οὖν ἀκριβοῦς ἢ κόμπον ῥημάτων ἡμῖν, ὡς εἴπομεν, οὐδεμία φροντίς, οὐδὲ γὰρ ἔργον ἦν ἱερὸν πραγμάτων δὲ μᾶλλον καὶ συντομίας λόγος γέγονεν, ὅθεν καὶ ῥωμαϊκαῖς πολλάκις καὶ ἄλλαις ἐν στρατιωτικῇ συνηθείᾳ τετριμμέναις χρήμεθα λέξεσι διὰ τὴν σαφῆ τῶν ἐντευξομένων κατάληψιν.*

[19]) Kiemeli ezt *Onesander* is De imperatoris officio (ed. *Koechly*) praef. 5.: *οὐ γὰρ τύχῃ μοι δοκοῦσιν ὑπεράραντες τοὺς τῆς Ἰταλίας ὅρους ἐπὶ πέρατα γῆς ἐκτεῖναι τὴν σφετέραν ἀρχήν, ἀλλὰ πράξεσι στρατηγικαῖς.*

[20]) V. ö. *Urbicii* praef. 2.: *καὶ εἰ μὲν χρήσιμόν τι ἐν τοῖς συγγραφεῖσιν ἀποδειχθῇ, χάρις τῷ παντοδυνάμῳ Θεῷ, τῷ καὶ ἡμῖν λόγον ἐν τούτοις χαρισαμένῳ. εἰ δὲ καὶ ὁ στρατηγὸς δι' αὐτῆς τῆς πείρας καὶ ἐπιμελείας τὰ μείζονα τούτων εὕρῃ, χάρις καὶ οὕτως τῷ Θεῷ, ὡς δοτῆρι τῶν ἀγαθῶν, τῇ δὲ ἡμετέρᾳ προθυμίᾳ συγγνώμη.* Ilyen bocsánatot kér *Apollodorus* is Poliorcet. p. 138. (ed. *Wescher*): *ἐὰν δέ τι ἐν τοῖς ἐπὶ ἑκάστου συστήματος ἐπιλογισμοῖς ἀσαφῶς εἴπω, σύγγνωθι, δέσποτα.*

[21]) Ujból hangoztatja ezt *Leó* Tactica XII. 3.: *καὶ γὰρ οὐχὶ τὸ πλῆθος τῶν σωμάτων, οὐδέ ἡ ἄτακτος θρασύτης, οὐδὲ ἡ ἁπλῆ προσβολὴ τὸν πόλεμον κρίνουσιν ἢ κατορθοῦσιν, ὥς τινες τῶν ἀπείρων νομίζουσιν, ἀλλὰ μετὰ Θεὸν διὰ τέχνης καὶ φρονημάτων στρατηγικῶν, μετὰ τῆς προθυμίας τοῦ στρατοῦ κατορθοῦται ὁ πόλεμος.* Ez azonban visszamegy *Urbicius* (ed. *Scheffer*) VII. könyv 1. fej. 1. §-ára.

[22]) A gondolat visszatér II. 37.-ben.

[23]) VI. Leó műve a korában létezett katonai irodalom java részéből készült kivonat, a melyben egyebek között a keletrómai birodalommal szomszédos népeknek a hadviselésre befolyást gyakorolható szokásainak leírása is felvétetett és pedig nem puszta hallomás után, hanem a császári követek és vezérek hivatalos jelentései alapján s ezért megbízhatóságuk kétségtelen.

Leó császár e művét főtisztjei számára írta vagy íratta. Olyan «Utasítás»-féle ez, a milyent másfél ezer évvel később II. Fridrik porosz király s ennek példáját követve Károly főherczeg írt a tábornokok számára.

A mű, rendeltetésének megfelelően, mindent tárgyal, a mi a hadak vezetéséhez és a hadügyek elintézéséhez tartozik.

Vannak tehát abban, a hadak szervezésére vonatkozó értekezések, továbbá strategiai, logistikai és taktikai utasítások.

Mind a mellett, hogy e mű a hadtudományok több ágát tartalmazza, czíme mégis csak «taktika», mert úgy látszik, hogy a görögök e szóval nem csak azt a tudományszakot nevezték, a melyet mi nevezünk annak, hanem alatta az összes hadtudományt is értették.

Igen tévedne azonban az, a ki ebből azt következtetné, hogy a strategiát nem ismerték, nem mívelték volna. Ismerték biz azt, csakhogy a hadtudomány ezen ágának külön elnevezést nem adtak. Julius Caesar, Gusztáv Adolf, Turenne, Condé, Savoyai Eugen, II. Fridrik stb. is ösmerték és alkalmazták a strategia alapelveit, noha a «strategia» szót nem használták.

A strategia és a szűkebb értelemben vett taktika fogalmait ismerték a régiek is, csakhogy e két fogalmat egy közös elnevezés alatt foglalták össze, mert a «tett emberei» lévén, nem igen törődtek elnevezések gyártásával s definitiók megállapításával, pedig e nélkül nem lehetett a strategiát a taktikától elkülöníteni.

E fogalmak szabatos magyarázatát ugyanis már sokan megkisérlették, de azért sokak előtt még most sem áll tisztán a dolog, mert a strategia észrevétlenül megy át a taktikába; sok olyan dolog van tehát, a mit némelyek még a strategiához, mások pedig a taktikához sorolnak s ezért nem lehet a kettő között éles határt vonni.

A tudományok s ezek között a hadi tudományok pangása idejében, a mikor tudományosan nem foglalkoztak a hadviselés elveivel, e két szó eltünt a közhasználatból s csak később elevenítették fel ismét. De valamint a taktika nem szünt meg lenni, a strategia is meg volt mindig, még abban az időben is, a mikor még nem tudták alapelveit helyesen magyarázni s következőleg azokat *öntudatosan* nem is követhették.

Az a körülmény, hogy e két tudomány helyes elveit, különösen a strategiáét nem fogták jól föl s nem alkalmazták kellően, arra a következtetésre vezetett, hogy a strategia egy új tudomány, mely csak a napoleoni háborúk óta létezik.

Habár tagadhatatlan, hogy a világtörténelem e kimagasló alakja volt hosszú idő után az első, a ki a strategia elveit felismerve, azokat a czélnak megfelelően ismét helyesen alkalmazta, azért mégsem áll a föntebbi következtetés. Hogy miért nem, legjobban meglátjuk, ha e fogalomról tiszta képet alkotunk magunknak.

Strategiának nevezzük azt a tudományt, mely a hadvezetéssel addig az ideig foglalkozik, míg a hadsereg a csatatérre érkezik. Ennek körébe tartozik a hadjárat terveinek elkészítése, a terv végrehajtásának ellenőrzése, a csapattestek mozgásának irányítása a csata által elérendő czél megjelölése stb.

A legrégibb háborúkban e dolgok intézése ép oly szükséges volt, mint a legújabb időben, és intézték is mindig, néha jól, néha rosszul. Rosszul azonban nemcsak régen, de gyakran ma is. Ebből világos, hogy a strategia akkor is volt, a mikor ezeknek a dolgoknak intézését nem nevezték így.

A latin katonai írók aligha ismerték e szót, mert nem használták, sőt jóval később, a mikor a katonai dolgokban a franczíák voltak irányadók, a mikor a katonai tudományokat a theoriában tűzér-, erősítési-, és taktikai tudományokra osztották, a strategia fogalmát «grande tactique»-nak mondták. Csak jóval később, mikor a theoretikusok egy, e fogalmat még élesebben megkülömböztető — elnevezés szükségét érezték — kapták föl, — valószínűleg a görögök iránt érzett kegyeletből — a strategia szót.

Szándékosan mondom, hogy ismét, mert ez nem tartozik azok közé az ujonnan gyártott szavak közé, a melyekkel a tudományos irodalomban lépten-nyomon találkozunk, de a melyekről a régi görögök mit sem tudtak, különösen azért, mert új fogalmak kifejezői. A strategia egy régi, a háborúkkal egy idős fogalomnak feleleventett s csak némileg változtatott kifejezése (= strategiké techné).

Strategosoknak nevezték a régi görögök azokat a legfőbb katonai méltóság viselőit, a kik a hadügyet és a hadat vezették, tehát magától érthető, hogy a hadjárat terveit készítették, a hadműködésekkel elérendő hadi czélokat kijelölték s a csapatokat a csatatérre irányították. Nem áll az — a mit némely írónál olvastam — hogy a strategosok csak a csata napján teljesítettek a fővezér parancsnoksága alatt szolgálatot, mert például Perikles teljhatalmú strategos volt, ki minden irányban intézkedett (Lásd Plutarchos. Per. 37). Ebből kifolyólag az látszik, hogy a régiek strategica alatt mindazt értették, a mit a strategosnak tenni kellett s így csak abban különbözött az ő értelmezésük, a mi strategiára vonatkozó magyarázatunktól, hogy a taktikába vágó dolgokat is ide értették.

Ez onnan van, hogy Leó korában, és még sokkal később is a munkafelosztást még nem vitték annyira, mint napjainkban. Még I. Napoleon is egymaga volt seregeinek szervezője, strategosa, logistése és a döntő csatákban nagy seregrészeket működtető taktikusa, míg például 1870-ben a poroszoknál Roon volt a seregszervező, Moltke a strategos és a seregrészeket

működtető taktikusok a hadsereg vezérei. A többi alvezérek pedig majdnem kizárólag mint taktikusok működtek, habár tőlük is megvárták, hogy a strategiában jártasak legyenek, hogy taktikai működésükben folytonosan a strategiai helyzetet helyesen tekintetbe vehessék.

Végül jegyezzük meg magunknak, hogy strategia alatt régen, a hadvezéri állást, a hadvezérséget nevezték.

[24]) Ez *Leó* szerint a «Taktika» fogalom meghatározása. Az Argumentum libri in Epilogo-ban, melyről az Előljáró beszéd nem tesz említést, az 58. §-ban ilyképen határoztatik meg a Taktika fogalma: *Τῆς δὲ τακτικῆς ἔργον ἐστίν, ὥστε τὰ σχήματα τῶν ταγμάτων δεῖξαι, ἐν οἷς ἢ ἐγχειρεῖν μάχης ἢ ἐγχειρεῖσθαι συμβαίνει· καὶ ποῖα χρήσιμα πρὸς τὸ ὑποδέχεσθαι πολεμίων ἐπιφοράς· καὶ ποῖα πρὸς τὸ ἐπέρχεσθαι ἢ ὀμύνασθαι πέφυκε· καὶ μετὰ ποίου τρόπου γίνονται ἕκαστα· καὶ ποίας ὁπλίσεις δεῖ ποιεῖσθαι κατὰ τῶν ἐναντίων· καὶ πῶς μετακινεῖσθαι τὰς τάξεις δυνατόν. καὶ ἐν τίνι τόπῳ καὶ πότε χρηστέον; ταῦτα μὲν καὶ τῆς τακτικῆς.* Leó előbbi helyével összevetik *Köchly* és *Rüstow* (Griech. Kriegsschriftsteller II. B. Lipcse 1855. 241. l.) az Anonym. Byzantinus XIV. 1. 2. §-ait. *(Τακτική ἐστιν ἐπιστήμη, καθ' ἣν τις πλῆθος ἀνθρώπων μεθ' ὅπλων συντάξαι καὶ κινῆσαι κατὰ καιρὸν δύναται. Τῆς δὲ τακτικῆς μέρη ἐστὶ τέσσαρα· σύνταξις ἀνδρῶν πρὸς πόλεμον ἐπιτήδειος, ὅπλων διανομὴ πρὸς τὴν ἑκάστου χρείαν ἁρμόδιος, κίνησίς ἐνόπλου στρατεύματος τῷ καιρῷ πρέπουσα, οἰκονομία πολέμου προσφόρου τε καὶ πραγμάτων, τρόπων τε καὶ αἰτιῶν ἐξέτασιν μετὰ τοῦ συμφέροντος ἔχουσα.* Mihez hozzáadjuk IV. 3.-ból a strategikára vonatkozó definiciót: *Στρατηγικὴ τοίνυν ἐστὶ μέθοδος, καθ' ἣν τις στρατηγῶν τὰ μὲν οἰκεῖα φυλάξειεν, τῶν δὲ πολεμίων καταγωνίσαιτο.)*, Aelianus III. IV. *(Ὅρον δὲ αὐτῆς ἔθεντο Αἰνείας μὲν ἐπιστήμην εἶναι πολεμικῶν κινήσεων, Πολύβιος δέ, ἐάν τις πλῆθος ἄτακτον παραλαβὼν τοῦτο συγκρίνῃ καὶ καταλοχίσας συλλοχίσῃ παιδεύσῃ τε χρησίμως τὰ πρὸς τὸν πόλεμον)*, s e megjegyzést fűzik hozzá: «Man sieht also, dass schon damals, wie noch heutzutage die militärischen Schriftsteller über eine gute Erklärung der Taktik sich den Kopf zerbrachen. Wie diese Unbestimmheit des Begriffs der Taktik ein sehr alter Schaden ist, so wird er wohl auch noch ein höheres Alter erreichen. Zu Xenophons Zeit verstand man unter *Taktik* wesentlich dasjenige, was wir heute *Elementar*taktik nennen und was in den Exercierreglements enthalten zu sein pflegt. Xenophon selbst erklärt zwar [*Memorabilia Socratis* III. 1. 6.] auch die Taktik nur für einen sehr kleinen Theil der Feldherrnkunst, will jedoch ihren Begriff weiter ausgedehnt haben, als es gewöhnlich geschah, und mag einen Drillmeister noch keinen Taktiker nennen», — V. ö. különben *Bárczay Oszkár:* A hadügy fejlődésének története. I. köt. Budapest 1895. 18. s kk. lapjait.

[25]) V. ö. *Aeliani* Tactica (ed. *Koechly-Rüstow*) II. 1.: *Λεκτέον δέ μοι πρῶτον περὶ τῶν εἰς τοὺς πολέμους τελειῶν παρασκευῶν. διτταὶ δ' εἰσὶ τούτων δυνάμεις, ἡ μὲν πεζική, ἡ δὲ ναυτική· καὶ πεζικὴ μὲν ἡ τῶν ἐπὶ γῆς μαχομένων, ναυτική δὲ ἡ τῶν κατὰ θάλασσαν ἢ ποταμοὺς ἐν ναυσὶ παρατασσομένων.*

καὶ περὶ μὲν τῶν ἐν ταῖς ναυμαχίαις συντάξεων ὕστερον ἐροῦμεν. τῶν ἐπὶ τοὺς πολέμους τοίνυν ἀθροιζομένων τὸ μέν ἐστι μάχιμον, τὸ δὲ κατὰ τὰς τούτου χρείας συνερχόμενον ἄμαχον· καὶ μάχιμον μὲν τὸ παρατασσόμενον ἐν τοῖς ἀγῶσι καὶ δι' ὅπλων ἀμυνόμενον τοὺς πολεμίους, ἄμαχον δὲ τὸ λοιπόν, οἷον ἰατρῶν, ἀγοραίων, δούλων καὶ ἄλλων, ὅσοι διὰ τὰς ὑπηρεσίας ἐπακολουθοῦσιν. τοῦ δὲ μαχίμου τὸ μέν ἐστι πεζικόν, τὸ δὲ ἐπ' ὀχημάτων· τὸ μὲν ἰδίως πεζὸν τὸ ἐπὶ γῆς βεβηκός, τοῦ δὲ ἐπὶ τῶν ὀχημάτων τὸ μὲν ἐφ' ἵππων φέρεται, τὸ δὲ ἐπ' ἐλεφάντων. V. ö. e hely változatát *Arrianusnál* Tact. 2. — Sokkal világosabban határozza meg a hadviselés és háborúskodás módjait a VI. században élt (?) *byzánczi Anonymus* (Anonymus Byzantinus) a strategikáról írt munkája XIV. 3—6. §§.-ban. Már ő emeli ki azt, hogy az elefántok hátáról való hadviselésmód valamint a szekerekről való teljesen ismeretlen *(ὁ μὲν περὶ ἐλεφάντων καὶ ἁρμάτων τρόπος ἐν τῷ παρόντι ἀφείσθω — τί γὰρ ἂν καὶ περὶ τούτων ἐροῦμεν, ὁπότε μηδὲ μέχρι ῥημάτων τὰ τῆς τακτικῆς σῴζεται;).*

[26]) Az *eparchia* szó fogalmának meghatározását megadja *Joannes Canabutzes* (l. *Du Cange* Glossar. ad Scriptores mediae et infimae Graecitatis, Lugduni 1688, Appendix 71. l. s. v. *Ἔπαρχος*): *αἱ γὰρ ἐπαρχίαι ταὐτὸν δ' εἰπεῖν αἱ προβιντζίαι ἄλλως ὀνομάζοντο ὑπὸ τῶν παλαιῶν, καὶ ἄλλως ὑπὸ τῶν νεωτέρων· πάλιν μία μεγάλη ἐπαρχία ἔχει μέσον αὐτῆς καὶ μίαν καὶ δύο ἐπαρχίας μικράς, ὥσπερ Μακεδονία τὴν Θετταλίαν καὶ Θράκη τὴν Μακεδονίαν, καὶ ἄλλαι πολλαὶ ἄλλας πολλάς.* Különben *ἔπαρχος* annyi, hogy *prefectus.*

[27]) A IV. fejezet 8. §.-ában is így határozza meg Leó a *hadvezér* fogalmat: *Στρατηγὸς τοίνυν προσαγορεύεται ὁ τοῦ παντὸς στρατοῦ κορυφαῖός τε καὶ ἡγεμών.* De ez csak a gyakorlati fogalom; az elméletit megadja a byzánczi Anonymus, mondván, hogy a hadvezér az, ki azt, mit a strategia tudománya (= strategika) tanít, végrehajtja (IV. 3.).

[28]) A platoni ismeretes négy főerény; *Cicero* De imperio Cnei Pompei cz. beszédében a következő erkölcsi tulajdonságokat követeli meg a hadvezértől: *Innocentia, temperantia, fides, facilitas, ingenium, humanitas.*

[29]) Az «és minőnek *(καὶ ὁποῖος εἶναι)*» szók, jóllehet a firenzei kéziratban megvannak, a milánóiban is, *interpolatió.* Az Escorialensisben, melyre nézve v. ö. *Vári:* Bölcs Leó Taktikájának az Escorialban levő kéziratai (Hadtörténelmi Közlemények, 1894. 413—423. l.) cz. ért.-e 420. lapját, e szók hiányzanak. Valószínüleg a *καὶ ποταπὸς εἶναι*-nak (és milyennek) a glosszája az interpolatió; véleményünk mellett kivált az *εἶναι* ismételtetése szól.

[30]) V. ö. *Onesander* De imper. officio (1860. ed. *Koechly*) 11.: *Φημὶ τοίνυν αἱρεῖσθαι τὸν στρατηγὸν . . . . . σῶφρονα, ἐγκρατῆ, νήπτην, λιτόν, διάπονον, νοερόν, ἀφιλάργυρον, μήτε νέον μήτε πρεσβύτερον, ἂν τύχῃ καὶ πατέρα παίδων, ἱκανὸν λέγειν, ἔνδοξον.*

[31]) A régiek nem ismerték félre a szó hatalmát és nagy súlyt fektettek arra, hogy a hadvezér jó szónok is legyen. Táborba szállás után,

annak közepén gyephantból szószéket állítottak. J. Caesar, Augustus, II. Fridrik, I. Napoleon jól tudtak a katonák nyelvén szónokolni. Es habár nagy különbség van e férfiak beszéd modorában, azért mégis jó szónoknak mondható valamennyi. A szónoknak ismerni kell azoknak a szellemét, a kikhez szólani akar, különben szavaianak hatása nem lehet. I. Napoleon nem érte volna el czélját, ha az italiai katonákhoz úgy szól, mint Fridrik. A «Hunde wollt ihr ewig leben»-féle eloquentia nem igen lelkesítette volna a francziákat.

Érdekes jelenség, hogy a katonai ékesszólás mindig akkor enyészett el, mikor a katonaság megszünt a haza szabadságának védője lenni, mikor nem eszmékért harczoltak, hanem csupán a zsoldért. Miféle szavak lelkesíthették volna a praetorianusokat, a landsknechteket vagy a szabad Helvetiának zsarnokság zsoldjába szegődött fiait?!!

[32]) V. ö. *Ones.* 12.: *σώφρονα μέν, ἵνα μὴ ταῖς φυσικαῖς ἀνθελκόμενος ἡδοναῖς ἀπολείπῃ τὴν ὑπὲρ τῶν μεγίστων φροντίδα.*

[33]) V. ö. *Ones.* 12.: *ἐγκρατῆ δέ, ἐπειδὴ τηλικαύτης ἀρχῆς μέλλει τυγχάνειν· αἱ γὰρ ἀκρατεῖς ὁρμαὶ προσλαβοῦσαι τὴν τοῦ δύνασθαί τι ποιεῖν ἐξουσίαν κατάσχετοι γίγνονται πρὸς τὰς ἐπιθυμίας.*

[34]) V. ö. *Ones.* 12.: *νήπτην δέ, ὅπως ἐπαγρυπνῇ ταῖς μεγίσταις πράξεσιν· ἐν νυκτὶ γάρ, ὡς τὰ πολλὰ ψυχῆς ἠρεμούσης στρατηγοῦ γνώμη τελειοῦται.* Erre a helyre visszamegy *Urlsicii* Tactico-Strategicorum l. VIII. c. 1.: *ἐν νυκτὶ γὰρ εὐχερῶς τελειοῦται βουλή, ἠρεμούσης ψυχῆς ἐκ τῶν ἔξωθεν θορύβων.*

[35]) V. ö. *Ones.* 12.: *λιτὸν δέ, ἐπειδὴ κατασκελετεύουσιν αἱ πολυτελεῖς θεραπεῖαι δαπανῶσαι χρόνον ἄπρακτον εἰς τὴν τῶν ἡγουμένων τροφήν.*

[36]) V. ö. *Ones.* 13.: *διάπονον δέ, ἵνα μὴ πρῶτος τῶν στρατευομένων, ἀλλ' ὕστατος κάμνῃ.*

[37]) V. ö. *Ones.* 13., 14.: *νοερὸν δέ· ὀξὺν γὰρ εἶναι δεῖ τὸν στρατηγὸν ἐπὶ πᾶν ἄττοντα δι' ὠκύτητος ψυχῆς ..... πολλάκις γὰρ ἀπρόληπτοι ταραχαὶ προσπεσοῦσαι σχεδιάζειν ἀναγκάζουσι τὸ συμφέρον.*

[38]) V. ö. *Ones.* 14.: *ἀφιλάργυρον δέ· ἡ γὰρ ἀφιλαργυρία δοκιμασθήσεται καὶ πρώτη· τοῦ γὰρ ἀδωροδοκήτως καὶ μεγαλοφρόνως προίστασθαι τῶν πραγμάτων αὕτη παραιτία· πολλοὶ γάρ, κἂν διὰ τὴν ἀνδρίαν ἀσπίσι πολλαῖς καὶ δόρασιν ἀντιβλέψωσιν, περὶ τὸν χρυσὸν ἀμαυροῦνται· δεινόν γὰρ πολεμίοις ὅπλον τοῦτο καὶ δραστήριον εἰς τὸ νικᾶν.*

[39]) V. ö. *Ones.* 15.: *οὔτε δὲ νέον, οὔτε πρεσβύτερον, ἐπειδὴ ὁ μὲν ἀλόγιστος, ὁ δ' ἀσθενής, οὐδέτερος δ' ἀσφαλής· ὁ μὲν νέος, ἵνα μή τι διὰ τὴν ἀλόγιστον πταίσῃ τόλμαν, ὁ δὲ πρεσβύτερος, ἵνα μή τι διὰ τὴν φυσικὴν ἀσθένειαν ἐλλείπῃ. κρατίστη δ' αἵρεσις ἡ τοῦ μέσου· καὶ γὰρ τὸ δυνατὸν ἐν τῷ μηδέπω γεγηρακότι καὶ τὸ φρόνιμον ἐν τῷ μὴ πάνυ νεάζοντι, ὡς οἵτινές γε ἢ σώματος ῥώμην ἄνευ ψυχῆς ἔμφρονος ἐδοκίμασαν ἢ ψυχὴν φρόνιμον ἄνευ σωματικῆς ἕξεως, οὐδὲν ἐπέραναν· ἡ γὰρ ὑστερήσασα φρόνησις οὐδὲν ἐνόησε κρεῖττον, ἡ δ' ἐλλείπουσα δύναμις οὐδὲν ἐτελείωσεν.*

[40]) A nagy hadvezérekben ez a tulajdonság meg szokott lenni, mert

e nélkül igazán nagy hadvezérek nem is lehetnének. A katonai geniet tevő tényezők között nem utolsó az a mondhatni mágneses hatás, a melyet alárendeltjeikre tesznek. A kiben ez nincs meg, hiába tud mindent, soha sem lesz elsőrangú hadvezér. Wolseley «Sur le génie stratégique» című munkájában azt mondja, hogy sem Wellingtonban, sem Moltkében ez nem volt meg. Moltke kitünő vezérkari főnök volt, de az inspiratio, a mely Napoleonban oly nagy mértékben megvolt, benne hiányzott. S a világtörténelemben csak ötöt ismer, a kikben ez megvolt: J. Caesar, Hannibal, Marlborough, Napoleon és Lee. S azt teszi hozzá, hogy Bonaparte «the highest type of military genius».

[41]) *Checus ἀπιστοῦσι* helyett ú. l. *ἀπείθονται*-t olvasott; e helyet t. i. így fordítja: dicenti et paciscenti non resistunt.

[42]) V. ö. *Ones.* 15.: *ὅ γε μὴν εὐδοκιμῶν οὐ μικρὰ τοὺς ἑλομένους ὤνησεν· ὄντινα γὰρ ἄνθρωποι φιλοῦσιν αὐτομάτῃ διανοίας ἐμπτώσει, τούτῳ ταχὺ μὲν ἐπιτάττοντι πείθονται, λέγοντι δ'οὐκ ἀπιστοῦσιν, κινδυνεύοντι δὲ συναγωνίζονται.*

[43]) V. ö. *Ones.* 15.: *πατέρα δὲ προὔκρινα μᾶλλον, οὐδὲ τὸν ἄπαιδα παραιτούμενος, ἐὰν ἀγαθὸς ᾖ· ἐάν τε γὰρ ὄντες τύχωσιν νήπιοι, ψυχῆς εἰσιν ἰσχυρὰ φίλτρα περὶ τὴν εὔνοιαν ἐξομηρεύσασθαι δυνάμενα στρατηγὸν πρὸς πατρίδα, δεινοὶ καὶ ὀξεῖς μύωπες πατρός, οἷοί τε ἀναστῆσαι θυμὸν ἐπὶ πολεμίους, ἄν τε τέλειοι, σύμβουλοι καὶ συστράτηγοι καὶ πιστοὶ τῶν ἀπορρήτων ὑπηρέται γιγνόμενοι συγκατορθοῦσι τὰ κοινὰ πράγματα.*

[44]) A gondolat visszatér XII. 72-ben, hol az ú. n. cantator-oknak *λόγος προτρεπτικὸς*-a jelentőségét, fontosságát ismerteti.

[45]) V. ö. *Ones.* 17. 18.: *λέγειν δ' ἱκανόν· ἔνθεν γὰρ ἡγοῦμαι τὸ μέγιστον ὠφελείας ἴξεσθαι διὰ στρατεύματος· ἐάν τε γὰρ ἐκτάττῃ πρὸς μάχην στρατηγός, ἡ τοῦ λόγου παρακέλευσις τῶν μὲν δεινῶν ἐποίησε καταφρονεῖν, τῶν δὲ καλῶν ἐπιθυμεῖν. καὶ οὐχ οὕτως ἀκοαῖς ἐνηχοῦσα σάλπιγξ ἐγείρει ψυχὰς εἰς ἅμιλλαν μάχης, ὡς λόγος εἰς προτροπὴν ἀρετῆς ἐναγωνίου ῥηθεὶς αἰχμάζουσαν ἀνέστησε πρὸς τὰ δεινὰ τὴν διάνοιαν, ἄν τε τι συμβῇ πταῖσμα περὶ τὸ στρατόπεδον, ἡ τοῦ λόγου παρηγορία τὰς ψυχὰς ἀνέρρωσε καὶ πολὺ δὴ χρησιμώτερός ἐστι στρατηγοῦ λόγος οὐκ ἀδύνατος ὥστε παραμυθεῖσθαι τὰς ἐν στρατοπέδοις συμφοράς, τῶν ἐπιμελουμένων* (így *Vári*; a kódexek *ἑπομένων*-t adnak) *τοὺς τραυματίας* (így *Vári*; a kódexekben *τοῖς τραυματίαις*) *ἰατρῶν· οἱ μὲν γὰρ ἐκείνους μόνους τοῖς φαρμάκοις θεραπεύουσιν, ὁ δὲ καὶ τοὺς κάμνοντας εὐθυμοτέρους ἐποίησε καὶ τούς ἐρρωμένους ἀνέστησεν.*

[46]) V. ö. *Ones.* 18.: *τὸν δ' ἔνδοξον, ὅτι τοῖς ἀδόξοις ἀσχάλλει τὸ πλῆθος ὑποταττόμενον· οὐθεὶς γὰρ ἑκὼν ὑπομένει τὸν αὐτοῦ χείρονα κύριον ἀναδέχεσθαι καὶ ἡγεμόνα. πᾶσα δ' ἀνάγκη τὸν τοιοῦτον ὄντα καὶ τοσαύτας ἀρετὰς ἔχοντα τῆς ψυχῆς, ὅσας εἴρηκα, καὶ ἔνδοξον εἶναι.*

[47]) V. ö. *Ones.* 19.: *Φημὶ δὲ μήτε τὸν πλούσιον, ἐὰν ἐκτὸς ᾖ τούτων, αἱρεῖσθαι στρατηγὸν διὰ τὰ χρήματα, μήτε τὸν πένητα, ἐὰν ἀγαθὸς ᾖ, παραιτεῖσθαι διὰ τὴν ἔνδειαν· οὐ μὴν χρή γε τὸν πένητα οὐδὲ τὸν πλούσιον, ἀλλὰ*

καὶ τὸν πλούσιον καὶ τὸν πένητα· οὐδέτερον γὰρ οὔθ' αἱρετέον οὔτ' ἀποδοκιμαστέον διὰ τὴν τύχην, ἀλλ' ἐλεγκτέον διὰ τὸν τρόπον.

[48]) V. ö. *Ones.* 20.: *οὐδὲ πλούσιος ἀγαθὸς ὢν τοσούτῳ διοίσει τοῦ γενναίου πένητος, ὅσον αἱ ἐπάργυροι καὶ κατάχρυσοι πανοπλίαι τῶν καταχάλκων καὶ σιδηρῶν· αἱ μὲν γὰρ τῷ κόσμῳ πλεονεκτοῦσιν, αἱ δ' αὐτῷ τῷ δραστηρίῳ διαγωνίζονται.*

[49]) V. ö. *Ones.* 20.: *εἴ γε μὴ χρηματιστὴς εἴη· τὸν δὲ χρηματιστὴν οὐδ' ἂν πλουσιώτατος ὢν τύχῃ, συμβουλεύσω ποτὲ αἱρεῖσθαι· λέγω δ' ὀβολοστάτην, μετάβολον, ἔμπορον ἢ τοὺς παραπλήσιόν τι τούτοις πράττοντας· ἀνάγκη γὰρ τοὺς τοιούτους μικρόφρονας εἶναι καὶ περὶ τὸ κέρδος ἐπτοημένους καὶ μεμεριμνημένους περὶ τὸν πορισμὸν τῶν χρημάτων ὅλως μηδὲν ἐσχηκέναι τῶν καλῶν ἐπιτηδευμάτων.*

[50]) V. ö. *Ones.* 21.: *προγόνων δὲ λαμπρῶν ἀξίωσιν ἀγαπᾶν μὲν δεῖ προσοῦσαν, οὐ μὴν ἀποῦσαν ἐπιζητεῖν, οὐδὲ ταύτῃ τινὰς κρίνειν ἀξίους ἢ μὴ τοῦ στρατηγεῖν, ἀλλ' ὥσπερ τὰ ζῷα ἀπὸ τῶν ἰδίων πράξεων ἐξετάζομεν, ὅπως εὐγενείας ἔχει, οὕτως χρὴ σκοπεῖν καὶ τὴν τῶν ἀνθρώπων εὐγένειαν.*

[51]) V. ö. *Ones.* 21.: *ἔτι δὲ πῶς οὐκ ἀπαίδευτον τοὺς μὲν στρατιώτας τοῖς ἀριστείοις τιμᾶν, οὐ τοὺς ἐκ πατέρων λαμπρῶν, ἀλλὰ τοὺς αὐτούς τι γενναῖον ἐργασαμένους, τοὺς δὲ στρατηγοὺς διὰ τοὺς προγόνους αἱρεῖσθαι, κἂν ὦσιν ἄχρηστοι, μὴ διὰ τὴν σφῶν αὐτῶν ἀρετήν, κἂν μή γένει λαμπρύνωνται; προσόντων μὲν δὴ τούτων ἐκείνοις εὐτυχὴς ὁ στρατηγός, ἀπόντων δ' ἐκείνων, κἂν παρῇ ταῦτα, ἄπρακτος.*

[52]) V. ö. *Ones.* 21., 22.: *ἐλπίσαι δ' ἄν τις τάχα καὶ ἀμείνους ἔσεσθαι στρατηγοὺς τοὺς οὐκ ἔχοντας ἐνσεμνύνεσθαι προγόνοις· οἱ μὲν γὰρ ἐπὶ πατράσι κυδαινόμενοι, κἂν ἐλλίπωσιν, οἰόμενοι τὴν ἐκ τῶν πρόσθεν εὔκλειάν σφισι φυλάττεσθαι πολλὰ καὶ ῥᾳθυμότερον διοικοῦσιν, οἷς δ' οὐδεμία προϋπάρχει δόξα προγόνων, οὗτοι τὴν ἐκ πατέρων ἐλάττωσιν ἐθέλοντες ἀναπληρῶσαι τῇ σφετέρᾳ προθυμίᾳ φιλοκινδυνότερον ἐπὶ τὰς πράξεις ἁμιλλῶνται. καὶ καθάπερ οἱ πενέστεροι τῶν εὐπορωτέρων ταλαιπωρότερον ἐπὶ τὴν τοῦ βίου κτῆσιν ὥρμηνται τὸ ἐλλεῖπον ἀναπληρῶσαι τῆς τύχης σπεύδοντες, οὕτως, οἷς μὴ πάρεστι κληρονομουμένῃ πατέρων ἀποχρήσασθαι δόξῃ, τὴν ἀρετὴν ἰδιόκτητον οἰκειώσασθαι προαιροῦνται.*

[53]) Némileg hasonlóan foglalja össze a hadvezér tulajdonságait a byzánczi *Anonymus* (IV. 4.): *Οἷονδὲ δεῖ τὸν στρατηγὸν εἶναι, εἴρηται μὲν καὶ δι' ὧν ἁπλῶς τοὺς ἄρχοντας πρότερον ὑπεγράφομεν. δεῖ δὲ πρὸς ἐκείνοις τὸν στρατηγὸν εἶναι ἀνδρεῖον τῇ γρώμῃ, εὐφυῆ τὰ στρατηγικά, ἐνθυμηματικόν, κριτικόν, δυνατὸν τῷ σώματι, φερέπονον ἀκατάπληκτον, εἶτα τοῖς μὲν ἀπειθέσι φοβερόν, τοῖς δ' ἄλλοις ἐπιχαρῆ, προσηνῆ, τοσοῦτον τῶν κοινῶν ἐπιμελούμενον, ὡς μηδὲν τῶν ἐνδεχομένων παραλιπεῖν εἰς τὴν τοῦ κοινοῦ λυσιτέλειαν· ὥστε ἀνάγκη τὸν στρατηγὸν ἀπὸ τῶν πράξεων δοκιμάζεσθαι καὶ διὰ ταύτας μᾶλλον τὴν ἀρχὴν δέχεσθαι.*

[54]) V. ö. *Ones.* 22.: *αἱρεθεὶς δ' ὁ στρατηγὸς ἔστω χρηστός, εὐπροσήγορος, ἕτοιμος, ἀτάραχος.*

[55]) V. ö. *Ones.* 22.: *μὴ οὕτως ἐπιεικὴς ὥστε καταφρονεῖσθαι, μήτε*

φοβερὸς ὥστε μισεῖσθαι, ἵνα μήτε ταῖς χάρισιν ἐκλύσῃ τὸ στρατόπεδον, μήτε τοῖς φόβοις ἀλλοτριώσῃ.

[56]) Szem előtt tartva a 37. §-t és a bevezetésnek ezzel rokontartalmú sorait, *ἐν δὲ τῷ πλάτει* helyett *ἐν δὲ τῇ πλάτῃ*-t szeretnék írni, úgy hogy fordításban e hely így hangzanék: az általunk megszerkesztett taktikának ú. sz. rúdja végén. De érzem, hogy a kép erőltetett. Különben is összevethető Leó XVIII. 155. §. e passusával: *ἐξὸν δέ σοι φιλοπονοῦντι, καὶ τῷ πλάτει τῶν τακτικῶν ἐμμελετήσαντι, καὶ τοιαῦτα καὶ τούτων ἔτι δραστικώτερα καὶ προσεπινοῆσαι καὶ διαπράξασθαι* stb.

[57]) V. ö. *Urbicii* praef. 3.: *Τῷ στρατηγῷ τοίνυν παραινοῦμεν θεοφιλείας καὶ δικαιοσύνης πρὸ πάντων φροντίζειν, ...*

[58]) V. ö. *Urbicii* praef. 3.: .... *καὶ σπεύδειν ἐντεῦθεν τὴν εὐμένειαν τοῦ Θεοῦ προσλαμβάνεσθαι, ...*

[59]) 144. Zsolt. 19.

[60]) V. ö. *Urbicii* praef. 3.: .... *ἧς ἐκτὸς οὐκ ἔστι πολεμίων περιγενέσθαι, κἂν* (így *Vári; a firenzei kódex* kai-t ad) *ἀσθενεῖς νομίζονται, διὰ τὸ πάντα ἐν προνοίᾳ τοῦ Θεοῦ τυγχάνειν· καὶ μέχρις ὀρνέων καὶ ἰχθύων διοικεῖν τὴν αὐτοῦ πρόνοιαν.*

[61]) V. ö. *Urbicii* praef. 3.: *Ὥσπερ γὰρ κυβερνήτης, κἂν ἄριστος εἴη, τῶν ἀνέμων αἰσίως μὴ πνεόντων ἄπρακτον ἔχει τὴν τέχνην, τούτους δὲ προσλαμβάνων καὶ τῆς τέχνης αὐτῷ συμπραττούσης διπλοῦν τὸν δρόμον τοῦ πλοίου σὺν ἀσφαλείᾳ ποιεῖται, — οὕτως καὶ στρατηγὸς ἄριστος τὴν εὐμένειαν τοῦ Θεοῦ τεθωρακισμένος καὶ τῇ τάξει καὶ στρατηγίᾳ (στρατηγεία* a firenzei kódex) *σὺν ἀγρυπνίᾳ κεχρημένος ἀφαλῶς καὶ τὸν πιστευόμενον αὐτῷ στρατὸν διοικεῖν, καὶ τῇ ποικίλῃ γνώμῃ τῶν ἐχθρῶν ἁρμόζεσθαι δύναται, — τὰ μὲν εἰσηγουμένης πρὸς τὸ συμφέρον, τὰ δὲ πρὸς αἴσιον πέρας [τῆς προνοίας,* addit *Vári] τὰς βουλὰς ἀποτελούσης.*

[62]) V. ö. *Urbicii* praef. 3.: *εἶτα πρᾷόν τε καὶ ἀτάραχον τοῖς ἐντυγχάνουσι φαίνεσθαι, λιτόν τε καὶ ἁπλοῦν περὶ τὴν δίαιταν καὶ φορεσίαν.*

[63]) V. ö. *Urbicii* praef. 3.: *Ἀγρύπνως τε καὶ ἐπιμελῶς τοῖς ἀναγκαίοις μάλιστα πράγμασιν ἐντίθεσθαι, καὶ μὴ ῥᾳθύμως καὶ ἀμελῶς· ὥστε τῇ ἐπιμελείᾳ καὶ ἐπιμονῇ καὶ τὰ πάνυ δυσχερῆ τῶν πραγμάτων ῥᾳδίως καταρθοῦν δύνασθαι. ὁ γὰρ περιφρονῶν πράγματος πάντως ὑφ' αὐτοῦ* (így *Vári; ὑπ' αὐτοῦ a firenzei kódex) περιφρονηθήσεται.*

[64]) V. ö. *Urbicii* praef. 3.: *τὰ δὲ μεγάλα τῶν πραγμάτων πολλάκις βουλεύεσθαι καὶ τὸ δοκοῦν συντόμως καὶ ἀσφαλῶς, ὡς δυνατόν, ἀποτελεῖν. τῶν γὰρ πραγμάτων ἰατροὶ οἱ καιροί.*

[65]) V. ö. *Urbicii* praef. 3.: *Ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀρχομένοις ἴσως προσφέρεσθαι, καὶ μή δὲ (μήτε* a *firenzei* kódex) *χαύνως διακεῖσθαι ἐπὶ τοῖς ἀπὸ κακίας ἢ ἀμελείας ἁμαρτανομένοις διὰ τὸ καλὸν εἶναι δοκεῖν· οὐδὲ γὰρ καλόν ἐστι τὸ συνεργεῖν κακίᾳ καὶ ῥᾳθυμίᾳ. Μήτε δὲ πάλιν δι' ἔνδειξιν ἐνδρανείας προπετῶς καὶ ἀδιακρίτως τὰς ἐπεξελεύσεις ποιεῖσθαι. Τὸ μὲν γὰρ περιφρονεῖν (περιφρόνησιν* itt is?*) καὶ ἀπείθειαν φέρει, τὸ δὲ μῖσος εὔλογον καὶ τοὺς ἐξ αὐτοῦ καρπούς. — Ἑκατέρων τοίνυν ἐν ἀμετρίᾳ κειμένων, κρεῖττόν ἐστιν ο*

μετὰ δικαιοσύνης φόβος, τοῦτ᾽ ἔστιν ἡ κατὰ τῶν ἁμαρτανόντων μετὰ τὴν γύμνωσιν τῆς αἰτίας εὔλογος ἐπεξέλευσις, ἥτις οὐ κόλασις, ἀλλὰ σωφρονισμός ἐστι τοῖς εὖ φρονοῦσιν ἀνθρώποις φυλάττων τὴν τῶν πραγμάτων τάξιν καὶ ἀκολουθίαν.

[66]) Hivatkozás valamely régi állatmesére (az aesopusi és babriusi mesegyűjtemények valamelyikére nem!); ujabb hivatkozás XX. 128. §.: *φιλοῦσι γὰρ ἀεὶ τὰ φρονήματα τῶν ἀρχομένων συνδιατίθεσθαι τοῖς ἄρχουσιν. οὕτως γὰρ ὁ ἀρχαῖος πληρωθήσεται λόγος, μὴ ἐλάφους ἄρχειν λεόντων, ἀλλὰ λέοντας ἐλάφων.*

[67]) Ez kétségkívül az a kivonat, melyet Leó Polyaenusból készített, s melyet *Melber* kiadott Polyaenus-kiadása (Lipcse 1887) 505—540 lapjain. A bécsi kódexnek az a (fentebb közlött) jegyzete, mely Polyaenust nevezi meg a Taktika egyik forrásának (holott nem az), így válik megmagyarázhatóvá.

Dr. Vári Rezső. Bárczay Oszkár.

CASTALDO ERDÉLYBEN.

MÁSODIK SOROZAT. — ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Csanádban Fráter Györgynek várnagya Perusich Gáspár vala, Petrovics megszálló seregét pedig egy Cserepovics Miklós nevű rácz ember vezényelte. Az őrség számát nem ismerjük, az ostromlók száma Tinódy szerint [1]) állítólag nyolcz ezer volt; de ezek hosszabb ideig [2]) hasztalanúl döngették az öreg vár falait. Időközben Fráter György értesülvén Csanád veszedelméről, hű vezérének Varkocs [3]) Tamásnak üzent, hogy siessen a szorongatott őrség segélyére. Varkocs tehát kivonúlván Nagy-Váradból «nagy sok néppel táborba küszálla (és) az Körös mentébe siet, el-alászálla».

Tinódy, mint már előbb említettem, azt állítja, hogy Varkocs «Csanádhoz nem messze Körös mellett vala» midőn «sok erőkön» hozzá gyülekezének és Perusichnak is sikerült a rácz megszálló csapatok éberségét kijátszani és «Csanádból hozzá kijutni» és a vár fölszabadításának terveit vele megbeszélni. Azt is beszéli továbbá a krónikás, hogy a ráczok egy hű emberüket, Abdolitt Mikolát, harmad magával elküldöttek a magyar tábor kikémlelésére, de «gonosz szerencse adaték az rácznak», mert mindhármukat elfogták a magyarok és Mikolát a Körösbe fullasztották, két társát pedig megnyársolták. Varkocs ezután «a Körösön hamar elköltözék», Cserepovics pedig az elégetett Csanád helységből «kitelepödék». A két fél

[1]) «Erdéli historiának másod része» *Régi magyar költők tára* III. 22.

[2]) A chronologiát illetőleg lásd alább.

[3]) Révay Péter őt «Barkóczy»-nak hívja. Ajánlom ezt genealogusaink figyelmébe. A névcsere igen egyszerű.

megütközött és a csata a ráczok vereségével végződött, kiket a győztes Varkocs emberei állítólag közel Temesvárig űzték, hajtották.

Miután azonban a Körös több mint 70 kilométernyire van Csanádtól és a várhoz közelebb fekvő ponton már valami más víznél találkozott Varkocs Perusicscsal. Csanád megyének más folyója mint a Maros nincsen s azért valószínűleg valami ér mellett történt meg a dolog, a milyen Csanád megyében van elég, melyekben csak időszakilag, a nedves időjárás alkalmával folyik víz.

Centorio[1]) még Tinódynál is körülményesebben írja le a csanádi vár alatti csatát. Szerinte «Varcoccio» éjnek idején gondosan kikémleltette a rácz tábort és azt vette hírül kémeitől, hogy ámbár a ráczok nagy számban valának jelen a gyalog és lovas csapatokkal, ezek közt nem volt nagy a fegyelem vagy rend. Varkocs azért elhatározta a támadást és Perusichnak tudtára adta tervét. A kitűzött nap reggelén három hadosztályba formálván seregét, hajnal előtt két órával, a legnagyobb csendben megindúlt az ellenséges tábor ellen és épen hajnal hasadtával meglepte a még álmos ráczokat, kik látván azt, hogy minden oldalról meg vannak támadva, eszeveszett futásnak eredtek s meg sem álltak hazáig. Varkocs mintegy 2,500 embert közülök levágott és 4,000 ember foglyúl ejtett s miután az egész vidéket az ellenségtől megtisztította, gazdag zsákmánynyal visszatért Nagyváradba. Cserepovics, úgy, amint fölugrott alvó helyéről, pőrén megszaladt és meg sem állt hazáig, hol siránkozva mesélte el balszerencséjét feleségének, ki azonban ahelyett, hogy megsajnálta volna őt, még jól összeszidta gyáva férjét. Cserepovicsnénak ékes prédikációját megörökítette szerzőnk és Brutus is elég fontosaknak tartotta a hős asszony igéit, hogy fölvegye azokat históriájába.[2])

Hogy Csanádot mikor szállták meg a ráczok, és hogy az ostrom meddig tartott, arról hallgatnak forrásaink. Csak annyit tudunk, hogy körülbelül szeptember végén indúlt Varkocs a vár segélyére és október végén ő még nem került vissza Nagy-Váradra.[3])

[1]) 48—50. ll.

[2]) III. 404. 405. — Forrását meg is nevezi ilyképen: «Haec ita acta, Centorius tradit».

[3]) L. Pesthi Imre levelét Fráter Györgyhöz Nagyváradból 1550. okt.

Fráter György egy másik vezére pedig Bank Pál, az öreg katona, kire a barát Szászsebes védelmét bízta, volt, megtámadta Petrovics azon hadosztályát, mely Alvinczet szállotta volt meg és érzékeny veszteséget okozott nekik; de Bank maga is megsebesült.[1])

Végre október elején alig 2500 emberrel Khászim a budai pasa is megindúlt hadseregével és Nagy-Kőrösig ért; mi miatt, ha Veransicsnak hitelt adhatunk, Ferdinánd generalissimoja szepegni kezdett Szolnok biztonságáért. Végre azonban e veszély is elmúlt, mert Khászim megváltoztatta útirányát és Szeged felé vezette táborát.[2])

29-éről. «Domino Varkoch ad expeditionem proficiscenti ante mensem dederam flor. mille, ut ista pecunia et stipendarios conduceret et dominis familiaribus solutionem faceret. Scribit eam pecuniam defecisse et optat, ut plures mittam.» Károlyi. 192. l. — Salm még október 24-én is azt írja Egerből, hogy Csanádot még ostromolják a ráczok és Varkocs már összegyűjtötte csapatait (congregatum habet exercitum colonis undique convocatis), de még nincsen együtt elég hadereje arra, hogy a törököket vagy ráczokat megtámadja. *Ep. Proc.* II. 219. — Verancsics pedig elég értelmetlenűl azt írja nov. 15-én, hogy «proximo septembri mense Thomas Varcotius permissis Turcis incolumes Lyppam pertingere et illinc etiam Transylvaniam promovere . . . Cianadinum obsidione Rascianorum liberavit.» VII. 147. Szerinte Varkocsnak jóval nagyobb hadereje volt, mint a töröknek (copias . . . longe majores quam ipsi). Salm ennek épen ellenkezőjét állítja (exercitum . . . ad propulsandos . . . Turcas et Rascianos invalidum) és miután mindketten Egerből írnak, már csak a katona ember itéletének kell elsőbbséget adnunk. — Brutusnál (III. köt.) a 356. l. utolsóelőtti sorában egyszerre, minden előleges figyelmeztetés nélkűl, azt olvassuk, hogy «ergo male re ad Czanadinum gesta . . .» stb. Ez valószinűleg csak a 404. lapon mondottak után következik.

[1]) Verancsics. VII. 108. 112. — Szept. 26-áról.

[2]) *Ep. Proc.* II. 214. Egerből okt. 12-én. — A megelőző napon azonban azt írta, hogy a pasa Erdély felé indúlt és a fél-úton, Szolnok és Szeged közt vesztegel («haesit ferme in medio itineris, quod est inter Zegedinum et Zolnocchum»). Verancsics VII. 133.

VII.

Bucholtz szerint Izabella még «Lőrincz napja utáni szombaton[1]» (aug. 16.) elküldötte volt «Salvaz» János nevű titkárát oly üzenettel a portára, hogy Szulejmán ne higyjen a barátnak és szept. 7-én[2]) írt Konstantinápolyba, hogy ámbár jól mennek dolgai, miután a szászok és a nemesség nagy része vele és fiával tart, a székelyek közül is számíthatnak pártolókra és az oláh vajdától is remélnek segítséget, Fráter Györgyöt hivatalából oly gyorsan elmozdítani nem lehet, mert ez nem könnyű dolog. Utasítja azért követét, hogy a késedelem miatt mentegetőzzék a királyné nevében a szultánnál és Rusztem pasánál.[3])

Ugyancsak Bucholtz szerint még szept. 8-án írt Janusz bég Izabellának, hogy «a szultán meghallgatta mind az ő, mind pedig Fráter György követeit s a barát minden hivatalát a kincstartósággal együtt[4]) Petrovicsra ruházta. A barát követét[5]) pedig átszolgáltatta az ő követének,[6]) hogy őt fogva vigye haza. Mindenben engedelmeskedjék ezentúl a porta parancsainak (a királyné)». Petrovicsot egyszersmind figyelmeztette a bég, hogy minden alattvalójával jól bánjon, legyen igazságos, adja meg a magáét minden-

[1]) Bucholtz VII. 246.

[2]) U. o. Így adja ő a két dátumot. Egy kevésbbé ismert Lőrincz — némely kalendáriumban «Laurentius Justus»-nak is hivják — nevű szentnek ünnepe szept. 5. fordul elő s péntek volt 1550-ben, tehát Lőrincz napja utáni szombat szept. 6. volt.

[3]) Tinódy szerint Izabella csak a ráczoknak Csanád alatt vallott kudarczának hallatára irattat a postára Mahmut csausz által és üzenteti meg a szultánnak «Fráter Györgynek két nagy hadát»; mire ez feleletűl beküldi Ali csauszt Erdélybe. (23. l.) Ez azonban a mondottak után nem áll.

[4]) «dass fortan Petrowyt die ganze Würde und Einnahme der Verwaltung Bruders Georg führen solle» — írja elég furcsa németséggel Bucholtz.

[5]) *der* Gesandte Georgs.

[6]) *des* Ihrigen (egyes számban mindkét esetben). — Tinódy szerint azonban a szultán megküldé Izabellának «az ország követit és az Fráter Györgynek az két fő szolgáit» fogva. (23. l.)

kinek és olyképen kormányozza az országot, hogy panasz a portát ne érje.[1]) Tinódy még azt teszi hozzá,[2]) hogy a szultán e levelet Ali csauszszal küldte el Erdélybe, ki a királyfi számára «aranyos zászlót» és «vont arany fosztányt,» Petrovicsnak pedig «aranyas fosztányt» hozott magával. Továbbá, hogy a csausz átadá a zászlót a királyfinak, s hogy ezt tartani «Királyfi adá Terek Jánosnak». Ezt azonban kötve kell hinnünk, ha t. i. Verancsicsnak igaza van, hogy Fráter György a királynét és fiát már szept. 4-ke óta Gyula-Fejérvárban körülzárva tartotta és ha Bucholtz is helyesen közölte Jánusz bég levelének keletét, mert Ali csausz akkor csakis a barát megszálló seregeinek táborán át juthatott volna Fejérvárra a királynéhoz.

VIII.

Tinódy elbeszélése szerint továbbá a szultán parancsot küldött Ali csauszszal a moldvai és havasalföldi vajdáknak és a magyarországi «bégöknek, pasáknak» hogy Izabella segélyére siessenek.[3]) Szerinte a királyné Szalánczy Jánost küldötte a budai pasához és a két vajdához is iratott leveleket. «Rémöle Fráter György mikor ezt meghallá, (és) Gyula-Fejérvár alatt királyfira szálla.»[4])

[1]) VII. 247.

[2]) 23. l. — Huber Alfonz megelégszik a Bucholtz idézetével és nem látta az eredeti okiratot.

[3]) Aramon előadása szerint Fráter György a királynét és fiát ostrom alá vette Gyula-Fejérvárban «et la tenoit si serrée, que pour n'avoir esté pourveue à temps, ledit Frere Georges n'esperoit pas moins, que de la mettre ses mains». A királyné erre újabban segélyért folyamodott a szultánhoz (fit nouvelle instance à ce Grand Seigneur) és parancsot eszközölt ki tóle, hogy a moldvai és havasalföldi vajdák és «Cassin Bassa, Bellierbey de Bude» a szorongatott Izabella segélyére siessenek. (Drinápoly) decz. 13. Ribiernél II. 292—4.

[4]) Ha ez úgy történt, akkor Ali csausz még szeptember 4-ke előtt érkezett a királynéhoz. Tinódy chronologiája azonban ép oly bizonytalan, mint Verancsics vagy Bucholtz dátumai. — Ostermeyer azonban szintén azt írja, hogy a barát csak Szent Mihály napkor (szept. 29.) kerekedett föl (aufgemacht) és vonúlt Fejérvár alá. p. 39. Különben, mint látni fogjuk, az ő chronologiája sem ment minden zavartól.

És csakugyan nemsokára ezután egy moldva és oláh had tört be Erdélybe és a törökök is végre átkeltek a Tiszán és okt. 24-ke körül már Lippa, Arad, Simánd és Boros-Jenőnél, a Makra alján jártak seregeik.[1]) Ugyanazon hó utolsó napjaiban Lippa alól is megmozdúltak[2]) s Khászim pasa átlépve az erdélyi határt, november 2-án, vagy már előbb[3]) Maros-Illyénél táborozott, midőn megérkezett hozzá Izabellának Mahmut csausz útján küldött üzenete, hogy ő a baráttal kibékült s azért nincs többé szüksége a korábban részéről sürgetett segélyre.[4]) Fráter György ugyanis időközben lövetni kezdette Gyula-Fejérvárt, mire Petrovics kapitulált.[5]) Izabella királyné pedig vi coacta megegyezkedett a barát-

[1]) L. Salm levelét Egerből, okt. 24-éről. *Epist. Proc.* II. 219. — Verancsics azt irja, hogy már szept. 14-én érkeztek a törökök ide, de ez nyiltan toll vagy sajtóhiba. Verancsics VII. 140.

[2]) «Bassa vero Budensis cum Turcis jam die abhinc quarto, aut quinto, ab oppido Lippa versus Transilvaniam castra movit.» Báthory András Ecsedből nov. 2-án. *Ep. Proc.* II. 221.

[3]) Khaszim pasa, ki még a saját nevét sem ismeri és «Kassun pasá»-nak irja magát alá s mint valami jó keresztény «die dominica post festum omnium Sanctorum anno 1550.» keletről datálja levelét, azt irja ugyan, hogy Mahmut csausz akkor jött hozzá «dum pervenimus in planicies circa Illye existentes»; de ebből még nem következik az, hogy csak az nap érkezett Illyéhez, vagy hogy Illyéből irt directe.

[4]) L. Khaszim pasa levelét a *Török-magyarkori államokmánytár* I. 4. és 5. — Tinódy is azt irja, hogy Szalánczy «Kaszon pasával . . . Erdélben ben vala, Lippa belől Tót-Váradján ő nyugszik vala». p. 25. — Talán már korábban is érkezett a török az erdélyi határhoz, mert Verancsics már október 26-án ir a budai pasa által követelt kárpótlásról. VII. 140.

[5]) Egy más helyen azonban Verancsics azt a mende-mondát ismétli, hogy Petrovics Temesvárott vesztegelt és fösvénysége miatt halasztotta az igért sereg összegyűjtését. A királynét pedig, miután magára volt hagyatva és nem voltak mellette férfiak, kik tanácsukkal és karjaikkal segítségére lehettek volna, félelem lepte meg és elhagyva a gyönge Gyulafehérvárt, melynek parancsnokának előbb parancsot adott volt, hogy a várat adja föl, Szászsebesbe szökött. (VII. 156.) — Az ilyenféle pletykákkal — a mint igazi nevükön már Szilágyi Sándor nevezte meg azokat — traktálta az együgyű, elfogúlt Verancsics osztrák párti barátait. Tegyük föl, hogy a királynénak csakugyan sikerült volna a megszálló sereg éberségét kijátszania, Szászsebesben az öreg Bank Pál, Fráter György hű emberének kelepczéjébe került volna. — A vár lövetésének idejét illetőleg Huber Alfonz azt irja,

tal, ki sűrű krokodiluskönnyek hullatásával, melyekből úgy látszik, folyvást bő készlet állott rendelkezésére, megkövette a királynét és fiát és ismét hűséget ígért nekik.[1])

Az egyezség föltételei Verancsics szerint[2]) a következők voltak: 1. hogy a barát mindenben alávesse magát a királynénak s evvel rangjához illően bánjon; 2. hogy a törökök követeléseit kielégítse; 3. hogy béküljön ki Petrovicscsal és vele együtt közösen munkálkodjanak a királyfi érdekében és javára; 4. Fráter György tegye le fegyverét és bocsássa el seregeit; és végre 5. a királyné és

hogy a barát csak akkor kezdette ágyúztatni Gyula-Fejérvárt, midőn értésére esett, hogy a török és oláh csapatok már megindultak Erdély ellen. (16. l.) Forrást nem idéz, de úgy látszik, tudományát Verancsicsból merítette, ki azonban csak azt állítja, hogy a barát «nec prius ad hanc vim (értsd ágyúzást) *dicitur* accedere voluisse, quam comperit certo et Reginam et Petrovium Turcas evocasse». (VII. 133. V. ö. u. o. 135.) Tehát a kósza hír Hubernál már igaz történetté van transformálva. Kötve hiszem, hogy Fráter György szétbocsátotta volna hadait, ha tudta volna, hogy a török sereg és oláh seregek már megindúltak volt ellene.

[1]) Az egyezkedés napját nem ismerjük. Verancsics két dátumot említ, t. i. Mihály napját (szept. 29.) — de ez kissé korán volna — és Márton napját (nov. 11.); ez meg nagyon késő. Az első hírt Somboritól, egy erdélyi embertől hallotta. Sombori «adjecit etiam inducias inter Petrovium et Heremitam fuisse factas ad festum divi Michaelis, eoque interim comitia molitam Reginam, in quibus erat fidei Transylvanos commonitura, quam olim sibi ac filio suo publicis juramentis obstrinxerant» Egerből okt. 2. (VII. 120.) Október 26-án azonban azt irja, hogy «de Transylvanis motibus id habemus. Inducias mutuo nuper pepigerant ad festum divi Martini pacis tractande gratia». (VII. 140.) — A nagyszebeni jegyzőkönyvekből tudjuk, hogy Lukács evangelista napján (okt. 18.) a barát még Gyula-Fejérvárnál táborozott. *Erd. Orsz. Eml.* I. 264. — Ostermayer botlik, midőn azt állítja, hogy a barát András napján (nov. 30.) ment be Gyula-Fejérvárba egyezkedni a királynéval. (42. l.) — Utiešenović tudja az egyezkedés napját, mert azt állítja, hogy «schon nach drei Tagen (16. Okt. 1550) reute die Königin der (mit Bruder Georg) eingegangene Vergleich», (77. l.) de a forrását nem nevezi meg, s ő nem az az író, kinek egyszerű szavára elhihetnénk valamit. Okt. 13. Mihály napjának quindenája. Ha pedig okt. 16-át érti, ez ugyan Mihály nap pl. az angol kalendáriumban (St. Michael in Monte Tumba), de ezt aligha használták valaha nálunk. Lásd például Knauz *Kortan*-át.

[2]) Verancsics VII. 140. — V. ö. Tinódy elbeszélésével 24. l.

Petrovics engeszteljék meg a szultánt és bírják rá az Erdélybe hivott török hadakat, hogy fordúljanak vissza.[1])

Erdélynek Ferdinándnak való átadásáról és a királyné és királyfi lemondásáról és kiköltözéséről, mint látjuk, egy szóval sincs említés téve.

IX.

Fráter Györgyöt a hír, hogy az ellenség mindenfelől közeleg Erdély felé, a legnagyobb készületlenségben találta. «A barát» — írja Báthory András — «alig 400 lovassal és 300 gyaloggal szállott táborba Thordánál. Mert a királynéval kötött egyesség után szétbocsátotta volt egybegyűlt csapatait. Most szívesen szeretné őket ismét összegyűjteni, ha lehetne.»[2]) A régi szokás szerint tehát körülhordatta a véres tőrt[3]) és Ferdinándhoz is folyamodott több ízben segélyért.

Így például még okt. 23-án írja Enyedről Nádasdy Tamásnak, hogy «majdnem végveszélyben forgunk (sumus nunc in extremo ferme periculo) . . . Ha tehát kell nektek ez ország (Erdély), úgy

[1]) Utiešenović azt meséli (77. l.), hogy a török had közeledtére Izabella a baráthoz fordúlt segélyért, s hogy ez «in seinem Unmuthe» azt felelte neki, hogy «Wer sie gerufen, der soll sie nun zurücksenden!» Forrást nem idéz, de Centorioból (53. l.) merítette ez anekdotát, melyre még azt sem foghatjuk rá, hogy «ben trovato» volna.

[2]) *Epist. Proc.* II. 221. Egerből nov. 2-án. — Verancsics is azt írja, hogy «Heremita in Transylvania deceptus concordiae fiducia, quam cum Regina et Petrovio confecerat, adiit grave periculum». VII. 148.

[3]) «Véres tőrt» említ Tinódy (25. l.), «gladius sanguinarius»-t Báthory András (id. h.), «sanguineum veru»-t Verancsics (VII. 149.); Centorio pedig lándsát és véres kardot («Una lancia, e una spada insanguianata»). Ez utóbbi részletesen irja le a szokást. Szerinte (100. l.), hadfölkelés idején, minden egyes kerület vagy hely (terra o luogo) előljárója egy magasra emelt lándsát és véres kardot hordoztat körül lóháton (sono portate a cavallo, e alzato in alto). Egy gyalog ember pedig, ki a véres kardot kiséri, fönhangon kiáltja, hogy «jön az ellenség, ragadjatok fegyvert, szálljatok táborba« és megnevezi a helyet, hol a fölkelőknek össze kell gyűlniök. — E szokást illetőleg lásd továbbá Szilády Áron jegyzeteit Tinódyhoz. (398. l.)

legyen gondotok reá mihamarább, nehogy török kézre kerüljön.»[1]) Október 29-én pedig Báthory Andrásnak is azt írja, hogy Erdély nagy veszélyben forog és kérve kéri Ferdinándot, hogy küldjön neki segélyt;[2]) de hasztalanúl. Bella gerant alii, tu felix Austria — festina lente!

Annál nagyobb lelkesedéssel gyűltek a külveszély hallatára az erdélyiek táborába,[3]) úgy, hogy serege csakhamar mintegy 50—60 ezer emberre szaporodott,[4]) ámbár Izabella és Petrovics fenyegetésekkel egyenesen megtiltották vala a fölkelést.[5])

Miután a barát ágyúszóval kapaczitálta volt Izabellát az egyezkedésre és miután, mint írtam, ez csak vi coacta békélt vele ki: a halandók szokása szerint a királyné azonnal megbánta a kierőszakolt alkut, amint értesült, hogy Khászim pasa már átlépte a határt és az oláh és moldva hadak is már útban vannak segélyére.[6]) Male pacta, male dilabuntur. Ez a lélektani magyarázata annak, hogy miért ellenezte Izabella a fegyveres fölkelést. Nem lehetetlen azért az sem, hogy ámbár Izabella színleg fölszólította a budai pasát, hogy forduljon meg seregével, mert nincs már többé szüksége segélyére, titokban megsúgatta neki Mahmut csauszszal,

[1]) *Epist. Proc.* II. 217.

[2]) *Epist. Proc.* II. 220.

[3]) Verancsics szerint (VII. 149.) a barát Vásárhelyt tűzte ki gyülekezési helyűl «quo ipse quoque Thorda abierat, indeque paucorum dierum spatio coacto populo et milite mercenario, summa celeritate senit Sato sabesum». De alább (u. a. lapon) azt állítja ismét, hogy «Heremita ad Vasarhelum oppidium, metropolum Seculorum, cum suis copiis consederat». — Tinódy szerint «gyűle Száz Sebösnél hatvanezör magával». (25. l.)

[4]) Centorio szerint a barát kevés számú csapatot (alcune poche genti) hirtelen Tordán és Enyeden toborzott össze, de csakhamar mintegy 50 ezer ember (da cinquanta mila huomini) gyűlt zászlói alá (hogy hol gyűltek össze, azt nem említi) és ezeket Szászsebeshez vezette, hogy velük személyesen a budai pasa ellen vonuljon «con i quai se ne andò à Sassebesse per condursi in persona contra il Bascia di Buda». (53. l.)

[5]) *Epist. Proc.* II. 221. Ezt Báthory András írja ecsedi várából november 2-án.

[6]) Verancsics azt írja, hogy Izabella már harmadnap küldötte vissza a barátnak a békeokmányt. (VII. 148.) De ha a királyné ily gyorsan dobta volna el az álarczot, a barátot aligha találta volna oly készületlenül a török-oláh ellenség.

hogy meg ne mozduljon helyéből, míg magától a királynétól további utasítást nem kap. Csak ily módon vagyunk képesek megmagyarázni a pasa levelének tartalmát, melyet a királyné útján a rendekhez intézett s melyben tudtokra adja, hogy csak azon föltétel alatt áll meg hadseregével, hogy Fráter Györgyöt elhagyják, és külföldit nem ismernek el fejedelmüknek, hanem Izabellának és fiának hódolnak meg és ezeknek átadják a várakat és kamarákat mind. A királyné Diód várából erre megírta a rendeknek a budai pasa üzenetét [1]) és Márton napjára (nov. 11.) a három nemzetet országgyűlésre hívta össze Thordára.[2])

A brassóiak követei már megis indúltak volt a gyűlésre, de midőn Medvéshez érkeztek («Medwisch» falu Alsó-Fehérmegyében), hírt vettek, hogy közbejött akadályok miatt a gyűlés el fog maradni s hogy a budai pasa már útban van és 20 ezer emberrel egyenesen Gyula-Fejérvárnak tart.[3])

Ez azonban csak rémhír volt. Csak annyi volt igaz belőle, hogy Khâszim előhada Feru agának és ennek egy agatársának vezérlete alatt körülbelül 200 lovassal[4]) elfoglalta Déva városát. Ennek vára akkor «Pétör deák», Petrovics emberének kezében volt, ki föl is szólította a törököket, hogy jőjjenek fel a várba és figyelmeztette őket, hogy a városban a nap fölköltét be ne várják, mert Enyingi Török János a közeli Vajda-Hunyadból a következő éjjel meg szándékozik őket támadni. De «ez hírökkel az aga nem gondola», és a dévai főbíró intésére sem hallgatott, hanem a városban maradt. Hajnalban azután Török János csakugyan megjelent Dévánál 113 lovassal és 67 gyaloggal és miután «egy bízott embere», ki harmadmagával a város sorompójának őrizetével volt megbízva «leüté az lakatot lovagoknak», vitézei a városba «bésza-

[1]) Khâszim pasa és Izabella leveleit közli a *Török-magyar államokmánytár* (I. 4.), csakhogy megfordított időrendben; s azért történetíróink úgy adják elő a dolgot, akaratlanúl is, mintha Izabella már előre tudta volna a pasa levelének tartalmát. Miután 1550-ben Mindszent szombatra esett, a pasa levele nov. 2-án, a királynéé pedig nov. 4-éről van keltezve.

[2]) *Erd. Orsz. Eml.* I. 267.

[3]) Ostermeyer 41. l. — Ő azt írja, hogy a pasa a lippai táborból indúlt meg, de onnan, mint tudjuk, már régebben ment el.

[4]) Nem 700-zal, mint Huber állítja, 17. l.

ladának» és a dévaiakkal együtt megrohanták a törököket. Feru agának agatársát maga Török János hegyes törrel derékben a sorompóhoz nyársolta, Feru agát pedig a dévai parasztok űzőbe vették és egy hágcsónál Török János szemeláttára és nagy bánatára konczról-konczra elvagdalták. A megrémült pogányok 88 halott visszahagyásával megfutottak. Nehányan közülök a várba menekültek, de zömük visszaszaladt Khâszim pasa tábora felé, magukkal ragadva további 500 török lovast, kiket a pasa Feru aga után bocsátott volt.[1]) A magyarok közül összesen csak négy ember esett el, köztük «vitéz Palatics Gergely», kinek halálát «sokan szánák». A győztesek «csudaszép nyereséggel . . . járának». Török János «külde az kincstartónak egy tereket, egy zászlót az barátnak», ki szépen megköszöné ezeket neki «mint szerelmes fiának».

A köszönetet teljesen megérdemelte a fiatal főúr, mert Khâszim pasa, a Dévából megugrasztott törökök meghallgatása után és azon értesülés vétele folytán, hogy az erdélyiek már megegyezkedtek és Fráter György már erős haddal rendelkezik és őt elülről, kapitánya, Varkocs Tamás, pedig hátulról készülnek őt megtámadni, nehogy keresztűzbe kerüljön, rögtön nagy sietséggel visszavonúlt,[2]) fölégetve mindent útjában!

[1]) E török kudarczot részletesen beszéli el Tinódy (179—183. ll.) és utána röviden Forgács (Id m.) — Tinódy úgy adja elő a dolgot, hogy Török János teljesen saját felelősségére, minden kapott parancs nélkül támadta meg a törököket Dévában; egyedűli czélja lévén török fogságban nemrég elhalt apjának halálát megbosszulni. Lantosunk szerint Török azonnal elpártolt Izabellától, a mint értésére esett, hogy a királyné behívta a törököket, mert «az terekkel együtt hadban» nem akart lenni, «sőt atyjáért holtig ellenük» hadakozni. — Centorio ellenben azt írja (55. l.), hogy «Turco Giovanni» a Dévából portyázásból visszatérő 300 törököt Fráter György parancsára támadta meg. — Brutus közli a történetnek mindkét változatát (Tinódyét Forgács nyomán; III. 374., 375,) és Centorionak ad hitelt, mert ez állítólag Castaldotól, ez pedig Ferdinánd királytól hallotta volna a dolgot. De Brutus csak hallott valamit harangozni és persze téved.

[2]) Ostermeyer ugyan azt allítja, hogy a barát körűlzárta csapataival a törököket, s hogy ezek nem is menekülhettek volna el, ha a királyné kérelmére Fráter György bántalom nélkül nem engedte volna őket visszavonulni. Ez azonban csak a Brassóba érkezett hír visszhangja és merőben

Azalatt ugyanis, hogy Khászim pasa Izabella segélyére ment Erdélybe, Varkocs Tamás a Csanádot fölmentett győztes hadseregével egymás után elfoglalta Petrovics várait a Maros mentében, vagy közelében, névszerint Nagylakot, Makót, Egrest és Oroszlámost,[1]) és táborba szállt az utóbbi helynél.

Aldana és a fiatal Balassa János (Juan Balax) pedig, ki Szederkényi szerint[2]) október végén lett Szolnokba küldve a várnagy mellé, saját felelősségükre küldöttek egy portyázó csapatot a budai pasa nyomdokában. Aldana már előbb titkon fölkereste volt Varkocs Tamást (el general de Fraile, llamado Balcoche)[3]) és megbeszélvén vele a dolgot, három nap múlva ismét visszatért Szolnok várába, honnan elküldött száz spanyol fegyverest, három vagy négy a vidéket jól ismerő magyar kalauz vezetése alatt kocsikon (en coches) «törököt cserkészni» (que fuesen à la traza de los turcos). A szolnoki magyarok előtt azonban el kellett titkolniok, hogy ők Aldana engedelmével mentek el e kalandra. A spanyolokhoz egy kisebb csapot magyar lovas és gyalog is csatlakozott, kik szintén úgy Balassa János tudtával, de az ő egyenes parancsa nélkül, fogtak a vállalatba. Sőt a látszat kedvéért a két vezér még őrjáratot is küldött a kalandosok után, hogy őket visszatereljék. A kombinált spanyol-magyar csapat megérkezett Petrovics egy kis vára, Csálya[4]) elé, melynek mintegy 200 főre rugó rácz őrsége

ellenkezik a barát elbeszélésével a Frigyes rajnai palatinushoz írt levelében. *Ep. Proc.* II. 227. «Qui» (Bassa Budensis) — írja a barát — «cum per exploratores in tuenda patriae libertate nos unanimes esse cognovisset, veritus locorum quorundam angustias, et ne a nostris intercluderetur tanta celeritate rediit, ut fugae similem in omnibus discessum exhiberet, vastatis igne omnibus locis, in quibus consideret, magna etiam clade per eos, qui viarum angustias obsederant, hostibus illata.»

[1]) «Nagylak, Ciallia, Mako, Egeresth et Orozlános» írja Verancsics. (VII. 148.) — Egy más helyen azonban azt állítja, hogy Nagylak és Csályában török őrség maradt vissza, a budai pasa visszavonulása után (VII. 166.)

[2]) *Hevesmegye története* II. 120.

[3]) *Expedicion* 69. l. Aldana nem nevezi meg a helyet, hanem csak azt írja, hogy «en un lugar remoto», egy félreeső helyen.

[4]) Belső Csálya, ma Csála puszta Aradmegyében, v. ö. Csánky Dezső, id. földrajzi munkáját, I. 760., 768. ll.

egy ideig vitézül tartotta magát, de vegre a spanyol csapat vezetője, látván hogy néhány magyar elesett és nehány spanyol megsebesült, fölégette a kaput (hizo poner fuego â la puerta) és a várba betódult spanyolok csakhamar kézi fegyvereikkel tusakodtak a ráczokkal. Az utánuk nyomuló magyarok pedig végleg eldöntötték a harcz sorsát. Mintegy száz magyar visszamaradt a várban őrségül, a spanyolok pedig némi zsákmányul ejtett arany és ezüst tárgyakkal és más prédával visszatértek Szolnokba. E magában véve jelentéktelen előny Aldana szerint nagy befolyással volt a budai pasa elhatározására, mert Csálya elfoglalásának híre elterjedt mindenfelé és a fegyvertett jelentősége nőttön-nőtt, úgy, hogy csakhamar az a hír járta be a vidéket, hogy egy hat ezer emberre rúgó spanyol hadtest és egy nagyobb magyar haderő érkeztek meg a barát segítségére.[1])

A mit Khâszim pasának Erdélyből történt visszavonulása után viselt dolgairól tudunk, azt Verancsicsnak egy rendkívül zilált előadású levelében találjuk.[2]) Szerinte Khâszim a Maros *bal* partjának mentében [3]) vonúlt vissza s nem bízva a lippai őrségben (non ausi sese Lippensium fidei committere, quos ipsi ante et dolo et vi tentaverant) Szent-Miklósnál, Aradhoz közel, kelt át a

[1]) Aldana szerint Balassa János személyesen vett részt az expeditioban. — Csálya elfoglalását, de Varkocs részéről, Verancsics is említi (VII. 148.), ki egy későbbi levelében (decz. 11.) azt írja, hogy Balassa János a szolnoki őrséggel (cum praesidio Zolnocchino) Aradig jött volna s ott egyideig tétlenül táborozott, alkalomra várva, hogy a budai pasa segélyére érkezett «Hadumus» pasával összetűzhessen. Miután azonban ily alkalom nem kínálkozott és magát elég erősnek nem vélte arra, hogy a törökökkel megütközzék, a Nagyváradról érkező Varkocshoz csatlakozott s vele együtt Csanád alatt megtámadta a ráczokat. Midőn pedig Varkocs «Hadumus» elől visszavonúlt, Balassa hazament Szolnokba, magával víve az ejtett zsákmányt, melyet azonban «kereszténytektől», nem pedig «törököktől» vett el. (VII. 168.) Úgy látszik, az író hallott valamit az Aldana említette expeditióról Csálya ellen.

[2]) Nádasdyhoz, decz. 11. Verancsics VII. 166—170.

[3]) Illye a Maros jobb, Déva vára pedig a folyó bal partján fekszik. Tinódy szerint a dévai kudarcz után «elindula Kászon basa nagy éhséggel, Maroson költözék éjjel sietséggel, Lippa felé siet nagy hertelenséggel». (27. l.)

folyón seregével kompokon.[1]) Azután az időközben segélyére érkezett, de Lippánál föltartóztatott Khadim Ali pasával, Bosznia szandsák-bégjével egyesülve, a törökök földúlták és fölégették Aradot és Simándot és kardélre hányták lakosaikat, csupán a serdületleneknek kímélve meg életüket, kiket rabszolgaságba hurczoltak el. Dúlásuknak ez alkalommal prédául esett a Vak Béla király óta híres, nagyszerű aradi székesegyház is. A kik a keresztények közül megmenekültek, azok Egerig (!) futottak.

Miután így a törökök bosszút álltak Simándon és az aradiakon azon vereségért, melyet Ali pasa még Khâszim megérkezése előtt a sződii révnél[2]) szenvedett, hol mintegy 1400 portyázó hajdú megtámadta volt őt, ámbár magának 2 ezer embere vala,[3]) és miután egy-két apróbb elfoglalt várban[4]) őrséget hagytak hátra, átkeltek a Tiszán és Szegedig visszavonultak, honnan Khâszim pasa futárt küldött Sztambulba, hogy a szultánnak akaratát a további teendőket illetőleg megtudja.[5]) Varkocs, ki Simándnál

[1]) Verancsicsnál tollhiba az, hogy a pasa a Tiszán kelt volna át «Tibiscum» — írja ő — «ad vicum Zent Miklós nuncupatum III. circiter milliaribus infra Lippam navibus transierunt.» Ebből világos, hogy a törökök a mai Kis-Szent-Miklósnál, mely Arad mellett fekszik Temesmegyében, keltek át, még pedig a Maroson. L. Csánky id. m. I. 779.

[2]) «Ad pagum Zewdy penes Marisum 5 M. passuum ab Orodio situm.» Sződi (mai német neve Schöndorf) vár, révvel a Maroson. Csánky id. m. I. 763. 765.

[3]) Ennyit említ Aramon is. Ribier II. 292.

[4]) Verancsics szerint Nagylakban és Csályában. De mint láttuk, Aldana szerint ez utóbbiban magyar őrség maradt.

[5]) Ribier II. 292. — Verancsicsnál (a 166. l.) az áll, hogy «impetu in Bosnensem passam Nadumam nomine», de ez sajtó- vagy másolás hiba «Hadumum» helyett. A 169. lapon pedig megjegyzi, hogy «Hadum» (azaz Khádim) annyit jelent a törököknél, mint «herélt». Aramon pedig e pasát így nevezi: «Alibassa Monucque, Sanjacques de Bossine», hol «Monucque» ismét hiba «Eunucque» helyett. Ebből világos, hogy Verancsics «Hadumus»-a nem más, mint Khádim Ali pasa, Khâszim utóda Budán. — Brutus azt regéli, hogy Khâszim egyenesen haza ment Budára. «Certior factus Georgius» — írja ő — «barbarum, retio acto (retracto?) agmine se cum universis copiis recipere Budam coactum (quo enim sertis castris per sex dierum spacium pervenisset, inde unius diei itinere erat reversus) ubique bene gesta re, movere adversus Moldavum constituit.» (III. 375.) Azokat,

táborozott volt egy kis erővel[1]) és még Ali pasával egyedűl sem mert megmérkőzni, Khâszim pasa közeledtének hírére visszavonúlt és a Fehér-Körösön átkelve, a túlsó parton valahol ütött tábort.[2])

Drinápolyba, hol ez időtájt a szultán egész udvarával telelt, nagyon kuszált tudósítások érkeztek a magyar csatatérről. Úgy látszik, a hír összezavarta Török János éjjeli támadását Dévára, a hajdúk fegyvertényével Sződinél, mert Aramon azt jelentette haza, hogy a nagyvezér közlése szerint Ali pasa két ezer lovasa találkozván Fráter Györgynek körülbelül ugyanannyi gyalogjával és nehány lovasával, és nem lévén még értesülve a királynéval létrejött egyességről, a két fél megütközött és Ali pasa érzékeny vereséget szenvedett s hogy a törökök közűl csak kevesen menekültek meg. Ali pasa maga pedig súlyosan megsérült.[3]) Verancsics szerint azonban a pasának más komolyabb baja nem esett, mint az, hogy jól megbotozták őt[4]) a hajdúk.

X.

Még a törökök megérkezte előtt a moldvai vajdának öcscse, István, is bevonúlt Erdélybe nagy haddal (mit vielen Volk) az ojtozi szoroson át és Bereczknél (bei dem Bretz) tábort ütött; de 12 nap múlva minden kártétel nélkül (ohne Schaden) — írja Ostermeyer — ismét kivonúlt az országból.[5]) Fráter György egyelőre

kik Brutus e talányát megfejteni kisértenék, figyelmeztetnem kell, hogy Maros-Illyétől Budáig több mint 400 kilométer az út.

[1]) Tinódy 27. l.

[2]) Tinódy és Verancsics.

[3]) Ribier II. 292. — Odet de Selve (Charrièrenél) pedig félreértvén Aramon levelét, azt írja haza Velenczéből, 1551 febr. 25-én, hogy a budai pasa és az oláh vajda is (le Voldan, le boldan) a Tiszánál állapodtak meg (Aramonnál: «une rivière nominée le Tis») a szultán parancsának megérkeztéig.

[4]) «Hadumus passa . . . pastorum baculis pulsatus est.» VII. 169.

[5]) «Am Sonntag omnium Sanctorum» írja ugyan Ostermeyer (p. 40.), de e dátum, úgy látszik, a második betörésre vonatkozik. — Fráter György azt írja 1551 jan. 7., hogy «Stephanus hac aestate quo animo Turca in nos esset cognovimus . . . enim frater germanus Eliae vajvoda Moldavus (így

5000 embert küldött volt ellenük Kemény János vezérlete alatt[1]) és még nagyobb hadat is volt szándékában utánuk meneszteni, de a moldvaiak nem várták be a barát csapatainak megérkezését és ütközet nélkül meghátráltak.[2])

A szultán részéről érkezett újabb sürgetés folytán — mint írja a barát[3]) — és hogy István kudarczát megbosszulja[4]) egy második, török-tatár csapatokkal egyesült, és ezekkel együtt mintegy 14 ezer emberre becsült moldvai hadsereg ismét az ojtozi szoroson át betört a Székelyföldre november elején vagy közepén,[5]) ezúttal magának a vajdának, Éliásnak[6]) vezérlete alatt, s Kaczáig (Nagy-Küküllő-megyében a Nagy-Homoród patak mellett) és Zsomborig (Udvarhely megyében a Kis-Homoród mellett) minden ellentállás

«vajvodae Moldavi» helyett), mandato Caesaris Turcarum, exercitum nostrum contemnendo, in fines regni Transilvaniae irruperat . . .» *Ep. Proc.* II. 226. Egy későbbi levelében ugyane tárgyat illetőleg pedig azt írja, hogy «Stephanus frater germanus Eliae Vajvodae Moldaviensis . . . ante adventum Turcarum Transilvaniam bello tentaverat». U. o. 293.

[1]) «Brassó havasánál jó Kemén Jánosval . . . hagya seregöket.» Tinódy 25. l.

[2]) «Convocatis igitur regni ordinibus, praemissisque quinque millibus hominum, dum majores copiae sequerentur, inter Alpes se recipere coactus est hostis.» *Ep. Proc.* 226.

[3]) *Epist. Proc.* II. 227.

[4]) U. o. 293.

[5]) Verancsics VII. 149. Ostermeyer Eliás betörését a Márton napján (nov. 11.) és András napján (nov. 30.) történt események elbeszélése közé igtatja kelet nélkül, de chronologiája nem ment minden rendetlenségtől. — Fráter György úgy adja elő a dolgot, hogy a moldvai vajda legutolsónak érkezett Erdélybe. L. *Epist. Proc.* II. 227. Még világosabban u. o. 293., hol azt állítja, hogy «post quorum (értsd Transalpinensium) discessum . . . Elias . . . (Siculorum terram) invasisse nunciatum est.»

[6]) Eliás még akkor vajda volt. Csak 1551 (7059) május 1-jén mondott le a vajdaságról, öcscse, István javára. Ugyanezen időtájt lett mozlimmá. V. ö. Urechi Gergelynek krónikáját, melynek franczia fordítással kísért eredeti szövegét Picot Emil adta ki Párisban 1878-ban *Chronique de Moldavie* czím alatt és a *Publications de l'école des langues orientales vivantes* IX. kötetét képezi. A szóban forgó időkörre nagyon kevés dolgot tartalmaz. A kiadó hivatkozik Bongarsra (apud Schwandtner II. 888.), de ott csak azt a nehány szót találjuk, hogy «1550. Elias Waywoda Moldaviae cum Turcis (?) irrumpit in Ciculiam». — Bővebb adatokat Ostermeyer krónikája említ, a 41. lapon.

nélkül mintegy két hétig tűzzel-vassal pusztította a vidéket.[1]) Egy csapatuk az Olt vagy Fekete-Ügy völgyének mentében Brassó felé is portyázott le Prázsmárig,[2]) de Brassó maga ezúttal megmenekült prédálásuktól, hadi sarcz fizetése és bor, kenyér és más élelmi szerek szállítása fejében.[3]) Derékhaduk rendeltetése volt a segesvári és medgyesi földeken át, Fogarast és Nagy-Szebent balkéz felől elkerülve, Szászsebesnél a török és oláh csapatokkal egyesülni.[4]) Ezen tervüket azonban nem hajtották végre, mert a barát, ki Verancsics szerint [5]) Szászsebesnél vagy «Vásárhelynél, a székelyek fővárosánál» táborozott seregével, azt írja, hogy csak 16 mérföldnyi távolságra jutottak el hozzá, és miután 130 falut leégettek és három ezer lelket rabúl ejtettek, ismét kivonúltak az országból.[6])

Centorio szerint [7]) a barát a táborában levő székelyeket rendelte volt a moldvaiak ellen. A székelyek azonban a helyett, hogy tűzhelyeik védelmére siettek volna, a szászok elleni régi gyűlöletüktől sarkalva, Szászsebes vidékét, hol útjok átvezetett, égették, dúlták és rabolták mindenfelé. Ha van ennek valami alapja, úgy aligha Szászsebes volt az illető vidék, mert Tordáról, Enyedről vagy Marosvásárhelyről nem Szászsebesen át vezet az út az ojtozi szoros felé.[8])

[1]) «Über den Wald bis Kazendorf und Sommerberg.»

[2]) Verancsics VII. 149.

[3]) Ostermeyer 41—42. ll.

[4]), [5]) Verancsics. (U. o.) Ugyanazon a lapon említi mind a két helyet. — A velenczei követek 1551 febr. 1. írják Ágostából, hogy a barát egy embere jelentése szerint a moldvai vajda, adott igérete daczára, hogy a fegyvert leteendi, elfoglalta a Barczaságot (Barza), de a barát (csapatainak) közeledtére ismét sietve eltakarodott. *Venet. Dep.* II. 503. A tudós kiadók a Barczaságot Báziásnál keresik.

[6]) *Epist. Proc.* II. 228. 293. — «Sedecim enim milliaribus ab hostibus aberam» — írja a barát. Huber azért ugyancsak eltéved, midőn azt írja, hogy a barát «warf sich vor Allem den Moldauern entgegen. Nachdem diese über die Grenze zurückgedrängt (így!) waren, traten auch die Übrigen (t. i. a törökök és oláhok) den Rückzug an». (17. l.) — V. ö. a következő lapon az első két jegyzetet.

[7]) Centorio. 54. l.

[8]) Ostermeyer szerint István betörésének hírére a székelyek Brassóba küldötték feleségeiket és gyermekeiket. (40. l.)

A budai pasával egyidőben [1]) vagy nemsokára uána [2]) érkezett Erdélybe az oláh vajda is, egy ötödfel ezer emberre rúgó oláh-török hadsereggel. Ezek ellen a barát Kendy Jánost [3]) küldötte 1500 lovassal. Enyingi Török János pedig hadnagyát, Vas Benedeket, menesztette ellene, ki még Kendy megérkezése előtt föltámasztá a föld népét s nemest, nemtelent hadba indítá az ellenség ellen: [4]) Vas Benedek emberei fatörzsekkel eltorlaszolták az útakat és szorosokat s Hátszegnél [5]) föltartóztatták a vajda előhadát, míg Kendy

[1]) «Cumque jam Turcae intra terminos regni Transilvaniae . . . vastarent . . . dum recta contra hostem proparemus, Transalpinensem Vajvodam, magna manu superatis Alpibus, in Transylvaniam penetrasse exploratores retulerunt.» Így ír Fráter György 1551 szept. 7-én a pápához. *Ep. Proc.* II. 292.

[2]) 1551 jan. 7-én azonban azt írja a barát Frigyeshez, a rajnai palatinushoz, hogy «quibus (t. i. Turcis) sic repulsis, Transalpinus Vajvoda, subita irruptione, Turcis in devastando hoc regno successit». *Ep. Proc.* II. 227. — 1550 okt. 29. ellenben a barát a tordai táborból megküldé Báthory Andrásnak a székelyek levelét «ex quibus potest intelligere hostes jam esse ex omnibus partibus in Transilvania». *Ep. Proc.* II. 220. Még mielőtt e levél Báthory kezéhez juthatott volna, ez utóbbi azt írja az ecsedi várból Nádasdy Tamásnak nov. 2-án, hogy «Vayvoda Moldaviensis, et Transalpinus, uterque sunt in Transilvania. Jam et Nobiles quosdam captivarunt.» U. o. 221. Bizonyára ez csak rémkép, és nem valódi hír volt.

[3]) Így nevezi meg őt Fráter György két ízben. Centorio is «Giovanni Chendi»-nek hívja. Tinódy elkereszteli őt «Kendefi János»-nak és a Vöröstorony-szorost «Vörös Kapu»-nak. (25. és 184. ll.) Forgács a sötétben persze utána botlik. (9. l.) — Brutus szerint a barát «quoniam per exploratores cognoverat, jam Transalpinum movisse, qua illi erat per Brassovienses alpes transeundum, *duos* militum prefectos Joannem Kemin et Kendefium . . . cum valida militum manu mittit qui Rubram Turrim (vulgo Veres Torony vocant) insidentes, transire *conantem* prohibeant». III. 372.

[4]) Tinódy szerint Vas Benedek Dévánál is jelen volt.

[5]) Itt, úgy látszik, ismét hiba van Tinódy geographiája körül. Ha az ütközet, mint ez fölötte valószínű, csakugyan «Hátszag»-nál (184. l. 235. v.) ment végbe, úgy az oláhok aligha jöttek be a «Verös Kapu»-nál. (27. l. 627. v.) — Verancsics, ki jól ismerte a hátszegi vidéket (illorum locorum situs . . . a me saepissime peragratus), helyesen jegyzi meg, hogy Hunyadmegyéből a Vaskapu-szoros a legrövidebb út Oláhországba (per angustias Hazachiani districtus, quae Vas Kapu, hoc est, ferrea porta appellantur). VII. 161. — Ámbár Verancsics (más helyütt t. i. VII. 150.) is azt állítja, hogy az oláhok Szeben közelében a Vöröstoronynál az Olt folyó mentében

János megérkezett a derékhaddal. A vajda csúfos vereséget szenvedett, a győztes erdélyiek három zászlót és nehány ezernyi [1]) lovat ejtettek zsákmányúl.

Az ütközetet Centorio részletesen írja le. Szerinte Kendy János egy eléggé jókora lovas és gyalog sereggel vonúlt a havasföldi ellen, hogy ezt az Erdélybe vezető szorosoknál föltartóztassa és a budai pasával való egyesülését megakadályozza. A magával hozott csapatokon kívűl még mintegy négy ezer fölkelő csatlakozott hozzá útjában. Egyesült haderejét ezután a legnagyobb csöndben az oláh vajda táborához közel vezette, kinek sejtelme sem volt arról, hogy a magyarok oly közel értek már hozzá. Miután Varkocs kémjeitől megtudta az oláh sereg dispositióját, hajnal előtt embereit egy hosszú arczvonalban helyezte el, hogy az ellenséget ily módon elámítsa és azt hitesse el vélük, hogy a valóságnál jóval nagyobb erővel támad. Hajnal hasadtával azután óriási zajjal, fülhasító trombitaszóval és dobpörgéssel megtámadta a teljesen készületlen oláhokat, kik látván a harczosok hosszúra nyújtott arczvonalát és hallván az éktelen lármát, ijedtükben azt hitték, hogy a barát teljes hadi erejével vala jelen s azért ellentállásra nem is gondolva, gyáván kereket oldottak. Varkocs emberei erre vérszemet kapván, utána iramodtak az ellenségnek s mintegy öt ezeret közülök megöltek és óriási zsákmányt ejtettek.[2]) Szerzőnk hozzáteszi, hogy e kudarcz annyira elkedvelenítette a havasalföldi vajdát, hogy hosszabb ideig nem mert fegyvert fogni Erdély ellen.

Fráter György pedig azt írja a pápához, hogy az oláh vajda jónak látta a vesztett csata után csapataival minél gyorsabban kitakarodni az országból, úgy hogy visszavonulása valóságos futáshoz hasonlított.[3])

törtek be Erdélybe, Tinódynak részletes leírása a Vaskapu-szoros mellett bizonyít.

[1]) A barát egy helyen (*Epist. Proc.* II. 292.) 3 ezer lovat említ, máshol (u. o, 227.) 5 ezret említ. — Centorio is 3 ezer lovat említ és azonkívűl sok zászlót (molte insegne), számos foglyot (molti prigioni) és dús zsákmányt. (54. l.)

[2]) Centorio 54. 55.

[3]) *Ep. Proc.* II. 293. és Tinódy 27. és 184. ll. — Verancsics persze, ki sokszor a füvet is hallja nőni, meg tudja magyarázni az oláh vajda magatartását is ez alkalommal. Szerinte «recte Valacchi itaque, meritoque

Mintán így az ellenség mind kitakarodott az országból, az erdélyi hadak is hazamentek, «szállának mind ő földökbe». Fráter György pedig miután Bank Pált és csapatait kivonta Szászsebesből és ennek igazgatását a városbeliekre visszaruházta, hazatért Nagyváradra.[1])

Tinódy szerint «Szent Miklós nap felé valának csendességben»,[2]) de alkalmasint már korábban is, mert Verancsics már nov. 22-én írja, hogy a barát már akkor legyőzte volt ellenségeit mind Erdélyben.[3]) KROPF LAJOS.

maxime laudandi, qui tam constanter vel pecunia vel pietate Christiani nominis cum Heremita consenserunt. (quod fama fertur) ut ex ultro primam de se victoriae partem concesserint, fugam simulati; sed nos non aeque commendandi si et iis et nobis ipsis defuerimus». (VII. 151.) Verancsics a legtarkább híreknek is hitelt adott. Lásd pl. rémhíreit u. o. a 169. l. alján.

[1]) Ostermeyer, p. 42.

[2]) Id. m. 27.

[3]) Verancsics VII. 160. — Fráter György is azt írja decz. 6-án, hogy «prius quoque litteris significavimus, jam Moldavi ex hoc regno abierunt . . . Turcas et Transalpinos . . . sine aliquo regni hujus incommodo, ejecimus . . .» stb. Károlyi, 198. — Utiešenovič leírása «des ersten Isabellenkrieg» mulattató olvasmány, ámbár nem annak szánta, ha az ő seregeinek mozdulatait figyelemmel kisérjük a mappán. Először is Kendyt elküldi az oláhok ellen, azután a székelyeket a moldvaiak ellen, kik szerinte már Szászsebesig (!) nyomúltak vala előre. A «Budáról érkezett» törökök már két mérföldnyire valának Dévától. Varkocs pedig 9000 emberrel Csanádnál lesé mozdulataikat. A «megrémült Izabella» és Petrovics kimenekülének Gyula-Fejérvárról, melyet erre Fráter György (szelleme?) elfoglala, «ő maga pedig» többi csapataival Khâszim pasa ellen vonúlt, ki azon véleményben, hogy Izabella megcsalta őt, 300 lovas elvesztése után összes hadseregével megszaladt és Budáig meg sem állt. Fráter György erre a legnagyobb gyorsasággal megtámadja a moldvaiakat és a havasalföldieket is s kikergeti valamennyiüket a Vöröstorony szoroson át. Erre elmondhatjuk III. Napoleon generálisával: «C'est magnifique, mais ce n'est pas de la guerre!» Ha Khâszim pasa «floh . . . nach Ofen», és Varkocs «zog ihm langsam nach», Fráter György pedig még csak lőtávolságba sem kerül, hogyan következtetheti a szerző azt, hogy «da hätte — schreibt Fessler — nicht ein Muselman dem Tode entrinnen können, wäre es dem Eremiten und seinem Feldhauptmann Ernst gewesen, sie aufzureiben». Erre elmondhatjuk Utiešenovič saját szavaival, hogy «entstellt und verdreht ist in vielen Schriften vieles, sehr vieles, was Bruder Georg anbelangt», p. 5.

AZ 1663. TÖRÖK HADJÁRAT MAGYARORSZÁGON.

Rasid efendi török történetíró leírása szerint.

II. Rákóczy György lengyelországi kalandos hadjárata a bonyodalmak hosszú sorát idézte elő Erdélyben és Magyarországon. Erdélyben az egymásután gyorsan következő fejedelemváltozások s a török és tatár csapatoknak gyakori berohanása mérhetetlen zavart és nyomort okoztak. I. Lipót király kormánya az erdélyi ügyekbe eleinte óvakodott beleavatkozni s csakis diplomácziai úton akarta az erdélyiek és a törökök közt a békét helyreállítani.

Kemény János fejedelemsége alatt azonban a kormány kilépett addigi óvatos magatartásából s a fejedelemmel szerződésre lépett, melyben neki a törökök ellen fegyveres segítséget ígért. A törökök Kemény Jánost csakugyan megtámadták, Lipót hadai azonban Montecuccoli vezérlete alatt semmit sem tettek Kemény megmentésére. Legalább Montecuccoli híres «hadi sétáját» az 1661. télen nem mondhatjuk valami nagy segitségnek. Kemény János, kinek táborában ezer főnyi német segélycsapat volt,[1]) életét vesztette a törökökkel való ütközetben, mikor *Kücsük Mehemed pasa,* ki *Apaffi Mihálynak,* a törökök által kinevezett fejedelemnek segítségére jött, Segesvártól nem messze *Nagy-Szőllős* falunál vele megütközött. «Kevés idő alatt megbontják Kemény János hadait, mondja Cserei, sokat levágván bennek, dissipálják és az egész tábor megfutamodik. — Ezen a harczon vesze el Kemény János . . . a harczhelyen lovastól elesvén a seregektől egybentapodtatott.»[2])

A porta Lipótnak az erdélyi ügyekbe való eredménytelen beavatkozását békeszegésnek vette, melyre háborúval felelt. A há-

[1]) J. Bethlen, Commentarii de rebus Transsilvanicis. Vienna 1779. Pars altera; pag. 79.

[2]) Cserei Mihály Históriája. 10. l. Pest 1852.

ború 1663-ban tört ki s a következő évben a vasvári békekötéssel fejeződött be. A háború első éve, az 1663-ik évi hadjárat, rendkívüli szerencsével folyt le a törökök részére, kik a felső-magyarországi várakat szinte meglepő könnyűséggel foglalták el; a háború második éve azonban mind a Felvidéken, mind a Dunántúl a császári seregekre volt kedvező.

E folyóirat 1894. évi folyamában a háború második évéről, a felső-magyarországi hadjáratról, két közlemény jelent meg e folyóirat szerkesztőjének tollából;[1]) a jelen sorokban a háború első évének, az 1663. hadjáratnak történetét adjuk elő, a győzelmes fél történetírójának, a XVII. századbeli *Rasid efendi* török történetírónak[2]) leírása után.

Törökországban a háború kitörése előtt a tehetséges, fiatal s dicsőségvágyó *Köprili Ahmed* vette át a nagyvezíri hivatalt, ki a háború tulajdonképeni indítója volt s Lipót kormánya bármennyire óhajtotta is békeajánlataival a háborút megakadályozni, Köprili makacssága és nagyravágyása miatt az nem sikerült. A háború elhatározását és a hadjárat megindítását Rasid efendi a következőleg adja elő:[3])

A hitetlen németek a padisah országai közé tartozó *Erdélyország* némely várait és erődítvényeit lassankint hatalmukba kerítették,[4]) azonkívül a tartományi kormányzóktól oly jelentés

[1]) R. Horváth Jenő, A felső-magyarországi hadjárat 1664. Hadtört. Közl. 1894. III. és V. füz.

[2]) Rasid efendi udvari történetíró volt s *Tarikh* című művében a hidsre 1071. évétől az 1184. évig (1660—1721) terjedő eseményeket írja le. Előszavában azt mondja, hogy némely eseményeket csak kivonatosan, másokat részletesen mond el. Ez utóbbiak a török krónikások szokása szerint a török sereg győzelmeiről szólnak. Rasid efendi Tarikhija már múlt században megjelent nyomtatásban, 1740-ben Konstantinápolyban, újabban pedig 1865-ben a török császári nyomdában. Ez újabb kiadást, mely öt kötetből áll, használom én is e dolgozatnál. Rasid efendi müderrisz (főiskolai tanár) volt Konstantinápolyban s III. Ahmed szultán soron kívül léptette elő magasabb rangra. E kinevezési okmányát műve IV. kötetében (179. l.) közli. Az íróról még azt jegyezzük meg, hogy Magyarországon is járt.

[3]) Tarikhi I. 26. l.

[4]) Kemény János felkérésére *Kolozsvár*- és *Szamosujvárba* Lipót császári őrséget helyezett.

érkezett, hogy ellenséges hatalmukat már az iszlam határokra is elkezdték kiterjeszteni.

Ezen ügynek megbeszélése végett a kiadott dicsőséges császári rendelet értelmében a nagyvezír jelenlétében tanácskozás tartatott, és az együtt levő «*birodalom oszlopai*»[1] részletesen megbeszélték a németeknek szerződésszegő merényletét és az ellenök indítandó háború ügyeit. A nagyvezír így szólt: «A hitetlen németeknek az iszlam határon való átlépése és hódítása beigazolva levén, nem czélszerű, hogy most *Velencze* ellen indúljunk,[2] mivel a hitetlen Velencze a szárazon fél és elővigyázó s nincs is arra ereje, hogy hadsereget szervezve az iszlam határon átjönni s ott kárt tenni merészkednék; a német azonban erős ellenség és mostanában legfontosabb dolog a németek visszaszorítására fordítani erőnket.» Mivel a többiek beszédje is megegyezett a nagyvezír véleményével, ennélfogva elhatározták a mozgósítást. E tanácskozás eredményét és az ügy állását, a császári trón elé terjesztették.

Az előterjesztett véleményt ő felsége is jóváhagyta s *Köprilizade Ahmed* pasa nagyvezírt a németek ellen *szerdár ekremmé*[3] kinevezte s *Ramazan-el-mubarek* hó 3-án[4] a dicsőséges *szandsákot*[5] a szerdár erős kezeibe adta s fejére két sor drágakővel kirakott kócsagforgót helyezett, derekára drágaköves markolatú kardot kö-

[1]) Törökben: *erkjani devlet*, birodalom oszlopai. Így nevezték a legfőbb államtanácsot, melynek elnöke volt a nagyvezír, tagjai pedig a hat elsőrendű vezír és az állam hat-hét főbb tisztviselője.

[2]) A porta a velenczei köztársasággal a tengeren ekkor folyton harczban volt s a konstantinápolyi hadi tanács azt határozta, hogy Velenczének dalmátországi birtokait is meg fogja támadni a szárazföldön, e végett hadseregét Drinápolyban összpontosította. IV. Mohammed szultán maga is eljött Drinápolyba, hogy a csapatok fölött indulásuk előtt szemlét tartson. A szultán márczius 18-án jött el Konstantinápolyból s április 6-án érkezett meg Drinápolyba. Köprili Ahmed inkább vágyódott egy magyarországi győzelmes háborúra, melyre különben az erdélyi és magyarországi események elég ürügyet szolgáltattak és sikerült is neki a szultánt a dalmáczíai helyett a Magyarország ellen való háborúra rábírni.

[3]) Szerdár ekrem, a hadsereg fővezére háború idején.

[4]) 1663. évi április 11.

[5]) A próféta zászlója.

tött s czobolyprémmel fedett díszöltönynyel ajándékozta meg. Az említett hó 4-én [1]) a szerdár ekrem régi szokás szerint a drinápolyi síkról az ott levő iszlam sereggel megindúlván, küldetése értelmében a hitharcz háza Belgrád felé vonúlt.[2])

A német követek békealkudozása.

Mikor a szerdár ekrem az összes iszlam sereggel sietve Belgrádba érkezett, a békekötés óta [3]) a boldogság kapujánál [4]) tartózkodó követ,[5]) ki útközben látszólag a béke megújítására sóvárogva és megbeszélésére engedélyért erőlködve elodázási szándékkal üres beszédeket terjesztett elő, valamint egy másik követ, ki a békekötés végett *Ali pasa temesvári szerdárhoz* jött s onnan a portára szándékozott utazni, azonban az iszlam seregnek azon vidékre való indulása miatt parancsot kapott, hogy *Temesvárott* várjon s egy harmadik követ, kit a hitetlen németek, mikor hallották, hogy az iszlam sereg ellenük indúl a béke megbeszélése végett Belgrádba küldöttek,[6]) a magas birodalom részéről engedélyt kaptak, hogy Belgrádba jöjjenek s mivel a három követnek az a szándéka volt, hogy a nagyvezírhez együtt mehessenek, e kedvezmény megadása méltányosnak látszott.

A Belgrádba jövő követ, az Ali pasa temesvári szerdárhoz küldött követ és a portánál tartózkodó nagykövet, ki a hadsereggel együtt jött, megállapodás szerint a nagyvezíri sátorba mentek s a szokásos módon elébük tett székekre leültek. A szerdár ekrem a tolmács által ezen kérdést intézte hozzájuk: «Mi végre jöttetek?»

[1]) Április 13.

[2]) Lipót hadserege készületlen volt a háborúra, legalább annak tartotta a császári sereg fővezére Montecuccoli s ez okból történt ama nagyon is megalázkodó és kétségbeesett békealkudozás, melyről Rasid efendi a következő fejezetben szól.

[3]) Az 1649. konstantinápolyi békekötést érti, melyben a szőnyi békét megújították.

[4]) Konstantinápoly neve a törököknél.

[5]) Renningen Simon, ki most vele jött a török sereggel s mindent elkövetett, hogy a háborút megakadályozza, azonban sikertelenül.

[6]) E követ báró Goess volt.

mire ők így feleltek: «Császárunk és a magas birodalom közt a béke megújítására és közöttük az őszinte barátság oszlopainak helyreállítására jöttünk.» A szerdár ekrem erre így válaszolt a követeknek: «Ha császárotok a béke folytatását akarja, két év óta miért épített a mi padisáhnk földjére a szerződés ellenére új várat[1]) és az erdélyi várakba magyar és német katonaság helyezésével a barátság rendjét megbontván, két év óta miért pusztította és égette fel annyi erődítményünket, az iszlam lakosságot pedig miért hurczolta fogságba? A hitetlen velenczeiek ellen való hadjáratunk egy-kétszer már elhatározva levén, mikor határtalan sok hadi szereinket már mind felkészítettük, útunktól visszatartottatok. Noha ennyi ravaszságtokat és álnokságtokat láttuk, mégis mikor újolag Konstantinápolyból való elindulásunk közben az itt jelen levő nagykövethez a főminisztertől a békére való vágyódást tudató levél érkezett, az alattvalók és polgárok nyugalma kedvéért a magas birodalom a béke megkötésére és megújítására hajlandóságot mutatott, hanem ezen ügyre nézve előadott beszédetekben soha lényeges tartalom nem volt, mivel szándékotok csupán abban állott, hogy a magas birodalmat gondatlanná tevén, a megkezdett velenczei hadjárattól eltérítsétek, miként ez a nagykövetnek halogató, huzavona eljárásából kitünik. Ravaszságot és álnokságot mutató szándékotok miatt megindúlván, e helyig érkeztünk, hanem most semmiféle halogatási kedvünk nincs, ha császártok csakugyan békét akar és a felhatalmazás kezetekben van, a Konstantinápolyban megbeszélt módon, *Kanizsával* szemben a békeföltételek ellenére épített új várat romboljátok le, Erdélyből pedig a német katonaságot távolítsátok el s akkor a béke ügyét elintézzük.» A nagykövet felelé: «Császárunk részéről úgy vagyunk kiküldve, hogy ha Erdélyben a híres *Székelyhíd* várát és néhány várost meg nem kap, akkor ne legyen béke az Ozman házzal;» — erre a gyűlés szétoszlott. Mivel a Belgrádba jövő követ azt kérte, hogy levéllel térhessen vissza, ezért a főminiszternek az előadott értelemben levelet írtak.

[1]) Zrínyi Miklós által építtetett Új-Zrinivár volt az erődítmény, melyet a törökök a háborúra ürügyül felhoztak.

Az iszlam sereg átvonulása a Száva hídján.

Konstantinápolyból a dunai hajókon Belgrádba küldött ágyúk, hadiszerek s élelmi készletek, azonkívül Belgrád várából is a szükséges mennyiségű ágyúk, tábori fölszerelések és más kellékek kétszáz hajóra rakva a Dunán sürgősen Buda felé szállíttattak. Ezután a *szerdár ekrem* a táborában levő összes győzelmes sereggel a Száva folyón vert hídon a szemközt fekvő zimonyi partra ment s két napi pihenés után küldetése irányában elindúlt. Az *eszéki* síkon ütvén fel sátorát az odaérkezett hajókról az iszlam sereg számára elegendő mennyiségű élelmi szert vétetett le s azt szétosztatván, a hajókat Buda felé küldötte. Hogy a hajók a hit ellenségeinek ravaszságától és cselfogásaitól megőrizve legyenek, minden hajón húsz-harmincz puskás katona volt, azonkívül a hajók védelmere *Juszuf pasa* és sok janicsár a Duna partjára küldetett, kiknek őrködése és felügyelete alatt azok a budai vár kikötőjébe bejutottak.

A főminiszter levelének érkezése a szerdár ekremhez.

A béke megbeszélése végett Belgrádba jött követ által a szerdár ekremnek a főminiszterhez intézett ócsárló modorú levelére válaszúl a főminisztertől levél érkezett, melynek ravaszsággal teljes tartalma a következő: «A boldogság kapujánál a két féltől azelőtt megbeszélt ügyek írásba nem foglaltatván, azt méltóztatott írni és jelezni, hogy a kezünkben levő erdélyi várakat kiürítsük és a *Kanizsával* szemközt készített várat leromboltassuk.

Uram! mi elbámultunk a fölött, hogy miként lehetséges oly ügyek megvalósítását követelni, a mikben az egymással értekező felek meg nem egyeztek? valamint, hogy a Magasságtoktól származó halogatást és késedelmezést mireánk hárítják, mintha mi bennünk nem bízva azt vélnék, hogy az ott megbeszélt és megállapított dolgokat épen nem volna szándékunk megvalósítani.

Kegyelmes Uram! szolgáljon magas tudomásul, hogy a mi népünknél meglevő igazságosság ismeretes dolog s ezen igazságosságtól és egyenességtől eltérve álnokságot és ravaszságot nem

követhetünk el; bárcsak a ti részetekről is ennek megfelelően tünjék ki az igazságosság! A halogatásnak és késedelmezésnek mi egy cseppet sem vagyunk okai, ez okból most is a Magasságtoktól érkező becses levél tartalmát még abban az órában tudattam urunkkal a császárral s a békés és barátságos szomszédság ügyére nézve régi szokásunk szerint annyira iparkodtunk, hogy császár urunk engedélyt adott, hogy ottani megbizottja *Goess Hakimi Dsovan* [1]) nevű és nagykövete *Renningen* nevű egyének, teljes hatalommal tárgyalásba bocsátkozván, mostanáig a felek részéről fölemlített pontokat és más ügyeket megállapítsák s azokat kötelező erejű szerződésbe foglalják, azonkívül ez ügyben mi becsületünkkel kezeskedünk, hogy a megbeszélt és megállapított pontokat császár urunk szívvel lélekkel elfogadja s vonakodás nélkül teljesítvén, végrehajtja. S ha a felek részéről néhány éven át megőrzött békesség és jó szomszédság meghosszabbítására az akarat megvan, nem kételkedünk, hogy Magasságtok is a békére való meghatalmazása szerint a méltányosság, igazság es emberiességhez méltóan az alattvalók hasznára, a béke és egyetértés alapjainak megerősítéséről és meghosszabbításáról gondoskodik.

Ha azonban az igazságnak megfelelően a két hatalom között általunk óhajtott békét és barátságot Magasságtok el nem fogadná, legyen tanú rá az egész világ, hogy az ezután következő gonosz dolgoknak mi okai nem vagyunk.»

A *Dsovan* nevű követ és a nagykövet megbeszélés végett Eszéken a szerdár ekrem ő magasságának sátorába jöttek s az említett levelet átadták; mivel pedig annak terjedelmes tartalmában az ügyre vonatkozó lényeges dolog semmi sem volt, ezért a nagyvezír ő magassága a követeket a *ketkhuda bej* [2]) sátorába küldötte s elrendelte, hogy ott tanácskozzanak. A tanácskozás kezdetén a ketkhuda bej a szerdár ekrem parancsából ezen kívánságot fejezte ki: «Szükséges, hogy az erdélyi várakból kivonulván, a Ka-

[1]) Báró Goess János.

[2]) Ketkhuda bej a nagyvezír titkára volt. Mi sem jellemzi jobban a bécsi kormány félelmét, mint hogy követeinek ilyen megsértését is eltűrte, sőt midőn a törökök Budára értek, kétségbeesett megalázkodással újra megkísérlette az egyezkedést.

nizsával szemközt épített váratokat romboljátok le és Szulejman szultán — irgalom és bocsánat neki — ő felsége idejében kötött szerződéstek szerint padisáhnknak évenkint harminczezer aranyat fizessetek.» A követek erre így szóltak: «Erdély elhagyását és a Kanizsával szemközt levő várnak lerombolását megigérjük, hanem évenkint harminczezer arany fizetését császárunk lehetetlen, hogy elfogadja. Ti minél inkább közeledtek tartományunkhoz, annál inkább szaporítjátok a követelést.» Mivel e harmadik pontot elfogadni makacsul vonakodtak, kiadatott a rendelet, hogy a követek Budára küldessenek.

A nagyhatalmú szerdár ekrem tanácskozása a birodalom oszlopaival.

Miután a hatalmas szerdár ekrem a budai mezőn sátorát felütötte és pihenőt tartott, *Zi-l-hidse* hónap 10-én [1]) a táborban jelenlevő összes vezirekkel, dicső emírekkel, agákkal és az ügyekben jártas, tapasztalt más birodalmi emberekkel tulajdon sátorában tanácskozást tartott. «Ime az ellenség országának közelébe jöttünk s most az ellenséges országot melyik irányban támadjuk meg legczélszerűbben? vajjon *Győr, Komárom* vagy *Érsekujvár* várak közül,[2]) melyek útunkban vannak, melyik ellen indúljunk?» Midőn e feleletet kívánó kérdést valamennyihez intézte, a legnagyobb készséget mutatva így szóltak: «A parancsolat urunkat illeti; mi az iszlam padisahjának szolgái vagyunk s amerre csak parancsolod, mi szívvel lélekkel arra törekszünk.» A szerdár ekrem ekkor újolag valamennyihez így szólt: «Ha *Győr* ellen mennénk, ennek az útjai nagyon keskenyek és tele vannak kővel, környéke pedig nélkülözi azon előnyt, hogy a hitharczosok ott zsákmányolhatnának, a vár pedig tele van temérdek katonasággal és hadi eszközzel. Meghódítása és elfoglalása nagy fáradságot kívánó nehéz munka s még ha könnyű volna is győzedelmeskedni, akkor is csupán ez egy várat foglalhatjuk el, a kerületet azonban nem ve-

[1]) Július hó 16-án.

[2]) Montecuccoli szintén jól tudta, hogy e három vár valamelyikét fogják megtámadni a törökök, miként ez a saját feljegyzéseiből látható. (Commentarii bellici. Viennae 1718. pag. 147.)

hetjük el. Ha *Komárom* ellen megyünk, mivel ezen vár mind a négy felől vízzel körített szigeten fekszik, ezért nagy hidakat kell készítenünk, de azonkívül az iszlam seregét arra a szigetre bezárni, ez is nagy elővigyázatot kívánó dolog. *Érsekujvár* azonban a fáradságra érdemes erős vár, környéke pedig híres arról, hogy azon mind a négy irányban művelt városok és várak valamint nagy arany- és ezüstbányák vannak s remélhető, hogy e vár a kerületében levő összes várakkal, erődítményekkel, falvakkal és lakásokkal a padisah birodalmához kapcsolható lesz, az iszlam harczosok pedig azon vidéken gazdag zsákmányban részesülnek.» Kihirdetvén tehát a gyűlésben a megállapodást, hogy Érsekujvár ellen indulnak, e határozatot valamennyien helybenhagyták.[1])

Újabb béketárgyalás a német császár követeivel.

Föntebb említettük már, hogy a hadjárat ügyének elhatározása és a hadi eszközök előkészítése közben a béke megújítását kívánó német követekkel mind Konstantinápolyban, mind pedig Belgrádba érkezéskor a béke ügye nehányszor megbeszélve lőn, azonban a követek a magas birodalom részéről előterjesztett pontok elfogadásában ellenkezést és makacsságot mutattak.

Most midőn a hadi készülődések már egészen befejeződtek s az iszlam határon levő Buda várából egyenesen Érsekujvár ellen való indulás ügye megállapítva és elhatározva lőn, a nagyvezír ő magassága, hogy a követeknek értésére jusson, hogy országuk Isten segítségével az iszlam pusztítás által feldúlva lesz, valamint, hogy ha még egyszer határozott feleletet kívánnak tőlük, talán azon óhajtásuk, hogy országuk az iszlam csapatok által való eltiprástól megóva legyen, a béke megkötésére okul fog szolgálni, továbbá, hogy vége legyen az emberek között az ilyen beszédeknek, hogy «a hitetlenek békét kívántak, de nem fogadták el tőlük» s hogy az átko-

[1]) Montecuccoli a törökök hadi tervével szemben olykép intézkedett, hogy M.-Ovárott szállott táborba. Ez eljárását azzal indokolja, hogy onnét megfigyelheté az ellenség mozdulatait, a veszély pedig hogy körülkerítsék el volt hárítva, s főkép így *védve volt Ausztria* (tegebatur Austria observari poterant hostium motus et præveniri) Commentarii etc. 147. l.

zottaknak ellenkezését és makacsságát most is valamennyinek megmutassa s az ócsárló embereknek ajakára, úgymond, pecsétet tegyen: megparancsolta, hogy miután a táborban levő főbb vezírek sátoraikban összegyűltek, a várban vendégkép tartott követek is a gyűlésen jelenjenek meg. Mivel azonban a nevezetteknek már ismert makacssága és ellenkezése miatt bizonyos volt, hogy a tárgyalás hosszasan fog tartani, maga nem jött a sátorba, hanem *Ali pasát* oktatta ki a tárgyalás alkalmával előterjesztendő pontokra nézve.

A követek eljövén, miután a szokás szerint előkészített székeken helyet foglaltak és a jelenlevő vezírek iránt tiszteletüket kimutatták, az említett Ali pasa szerdár a szándékolt czélból beszélni kezdett: «Ime a boldogság kapujától ezen helyre érkeztünk s ez idő alatt a béke megújítása ügyében történt dolgokat és tárgyalásokat ismeritek; soha a békéhez közelítő szavatok nem volt; jelenleg egyenesen Érsekujvár ellen való indulásunkat elhatároztuk s már csak néhány állomásnyi hely maradt, hogy pusztító lépteinket országotokba helyezzük; az összes iszlam sereg kezébe vette már a bosszúállás kardját, most mit szóltok? vajjon a békéhez közelítő szavatok van-e? vagy talán a korábbi makacsságtokban megmaradtok?» Mire ők így feleltek: «Mi csupán ezen ügy miatt jöttünk; miért ne lennénk a békére hajlandók?» Ali pasa erre így szólt: «Szulejman szultán ő felségével kötött békébe vagy Ali pasa szerdárral kötött békébe egyeztek-e bele? Erdélyből a német katonaság eltávolítása és a Kanizsa közelében épített új várnak lerombolása után, míg csak nem szerződtök azon pénzösszeg megadására, melyet az említett békekötésekben kiállított szerződés értelmében a magas birodalomnak fizetni szoktatok, addig a béke megújítása nem lehetséges». A követek azt mondták: «A pénz fizetése el sem képzelhető, hanem adjatok nekünk tizenöt napi halasztást s azalatt katonaságtokkal Buda síkján pihenjetek, mi elmenvén, Erdélyből a németet eltávolítjuk s a Kanizsa átellenében levő új várat leromboljuk. Ekkor Ali pasa így szólt: «Mostanáig mi dolgotok volt? Miután ily temérdek katonasággal ide jöttünk, néhány napi halasztás kérelmével csakis a muszulmán harczosokat visszatartani és a czélba vett vár elfoglalásától hátráltatni akarjátok.»

Mialatt a feleknek ilyen irányú sok beszédje és lényegtelen vitatkozása történt, azalatt a szerdár ekrem ő magassága a gyűlésben levő összes emberektől észrevétlenül, a sátor hátuljában az összes elmondott hiábavaló beszédeket hallotta s az időhalasztásra vonatkozó vitatkozásból kifolyólag határozatlan levén, személyesen a sátorba jött s a követekhez így szólt: «Ti azt mondjátok: a béke megkötése végett vagytok küldve, mostanáig tehát miért mulasztottátok el hiábavaló beszédekkel az alkalmat? ha csakugyan óhajtjátok a béke megújítását, akkor vigyétek ki Erdélyből a németet s romboljátok le a Kanizsa közelében levő várat s vagy a Szulejman szultán khán békekötésében szerződésileg megígért harminczezer aranynak, vagy a *Khodsa Murad pasa* békekötésében magatokra vállalt kétszázezer piaszternek a magas birodalom részére való megfizetését vegyétek kötelező szerződésbe. Azt mondjátok, hogy midőn Konstantinápolyban folyt a tárgyalás, akkor csupán két feltétel volt s a pénzkövetelés nem volt meg s e miatt ellenkeztek; csakhogy akkor a magas birodalom az összes hadseregével békében és nyugalomban volt; jelenleg azonban, miután már ennyi élelmi szert elfogyasztottak s a vidékekről ennyi győzelmes sereg összegyülekezett és a határok széléhez érkezett, vajjon ez-e a megbeszélendő béke? Ha oly módon, mint mondtuk, beleegyeztek, adjatok határozott választ, hogy mi is ahhoz képest járjunk el». A követek ezt felelték: «Uram! ha mégis inkább ajándék néven bizonyos mennyiségü tárgyakról szólnál, talán valamiképp az teljesíthető volna, hanem készpénz fizetésébe császárunk semmiképp bele nem egyezik.» A szerdár ekrem ő magassága ezután a további tárgyalásra engedélyt nem adott, hanem így szólt: «Ti menjetek és nyugodjatok. Mi útunkról el nem maradunk, hanem a czélba vett irányban megyünk, bármit hoz is a sors». A követeket ezután *Buda* várába küldötte.

Az előre küldött sereg átmenetele az esztergomi hídon és a hitetlenekkel való megütközése.

A szerdár ekrem a megállapodás szerint kijelölt *Érsekujvár* meghódítása végett *Zi-l-hidse hó 24-ik* napján [1]) a budai mezőről

[1]) Július hó 30-án.

elindúlt és *Esztergom* előtt, amíg a megkezdett híd teljesen elkészül, négy napon át pihenőt tartott és sátort ütött.

Ezután a hídon először Ali pasa szerdár [1]) s a georgiai Mohammed pasa és nehány ezred janicsár kezdte meg az átvonulást, s ezek az őrködés végett már korábban oda küldött *Kadizade Ibrahim pasa* és *Kaplan pasa* táborához csatlakozva, a *Pleiadok csillagzatával* övezett sátoraikat felállították. Ezenközben a táborból két katona-szolga Érsekujvárra futott s a német császár harmadik vezére és Érsekujvár parancsnoka, *Forgách* nevű kevély átkozott tudakolta tőlük, hogy az iszlam hadsereg állapota miként van? Mire ők így feleltek: «A szultáni táborban levő hitharczosok szerfölött sokan vannak s veletek harczolni jönnek; mivel azonban a híd még nincsen készen, a híd őrzése végett csak háromezernyi iszlam katonaság jött át ezen oldalra; mielőtt a híd elkészülne, sietve menjetek oda és ha a híd őrzésére küldötteket megsemmisítitek, a táborban levő összes iszlam sereget megfélemlítve, nagy dolgot fogtok látni». Forgách erre hét-nyolczezer átkozott katonával előre sietett azon tervvel, hogy a hídon átvonúlt sereg táborát megsemmisítse.[2]) Azon éjjel Kadizade Ibrahim pasa és Kaplan pasa az őrállási helyen ébren voltak s georgiai Mohammed pasa is a reggeledést várta, hogy ötszáz takarmányszállító katonát a rétre küldjön s mikor a nyomorult hitetlenek georgiai Mohammed pasa sátoraihoz jöttek, a tevékkel találkozván, a tevék megijedtek s egyszerre «*haj huj*» lárma tört ki. Erre a többi katonák is felébredtek s értesülvén, hogy az ellenség megrohanta őket, az együtt levő tízezernyi iszlam katonaság a nyomorult hitetlenekkel nyomban harczolni kezdett. A világot felverő nagy lárma és az Esztergomból lőtt jelző ágyúzás által a fölséges tábor egész népe értesült az átellenben

[1]) A már említett temesvári pasa.

[2]) Montecuccoli idézett Commentárjaiban azt mondja, hogy Forgách kémei által értesült az esztergomi híd állapotáról s az átvonúlt török csapatok számáról. Az értesülés, miként Rasid efendi is előadja, téves volt, mert nem háromezer, hanem 10,000 volt a török sereg száma. Az összeütközés idejére nézve Montecuccoli értesülése megegyezik a török író elbeszélésével, hogy hajnalban támadta meg Forgách a törököket. (*Sub ipsam auroram* primæ aciei ductorem etc. p. 148.) A részletekre nézve a török író nagyon természetesen jobban kiterjeszkedik.

történő heves zenebonáról és mindenki azonnal lóra ülve, készen állott. *A szerdar ekrem* ő magassága, mivel lehető volt, hogy az ellenség hirtelenében ellenök is rohamot intéz, ezért a *janicsár agához* szólva magas parancsot adott, hogy egyetlen ember se menjen át a túlsó oldalra és figyelve a harcz kimenetelét várta.

Az átelleni oldalon Ali pasa szerdár, georgiai Mohammed pasa, Ibrahim pasa és Kaplan pasa s az iszlam katonaság a puskához még csak hozzá sem nyultak, hanem villogó karddal a hitetlenek ellen rohamot intéztek és a nyomorult átkozottakra a vitézség erejével olyan csapást mértek, hogy nyolczezer hitetlen harczosból ötezer nyomorult hitetlen a villogó kard eledelévé lett és ezeren pedig mint foglyok a hitharczosok kezébe kerültek. A balsorsú Forgách ezer ötszáz szerencsétlen átkozott sebesülttel esve botorkálva Érsekujvár felé futott.[1] A *szerdár ekrem* ő magassága e harcz alatt bőkezűsége erszényének száját felnyitván, azoknak, kik nyelvet hoztak, negyven-ötven piasztert ajándékozott, s ezzel a muszulman harczosoknak az ellenség megtörésére való igyekezetét és buzgalmát százszorosan fokozta.

Ali pasa szerdarnak a hidak készítésével való megbízatása.

A *szerdár ekrem*, ő magassága, *Moharrem-ül-haram* hó 5-ik napján[2] az Esztergom közelében készített új hídon a fölséges táborban levő összes győzelmes csapattal átvonulván, *Dsekerdelen*[3]

[1]) Forgách az egész éjjeli menetben kifárasztott lovasságával hirtelen támadta meg a törököket. Gyalogságát alkalma sem volt használni, mivel az messze elmaradt a lovasságtól. Montecuccoli általában olyfélekép nyilatkozik Forgách vállalkozásáról, hogy az elhamarkodott volt. A vereség nagyságát Montecuccoli is olyannak mondja, mint a török író. Úgylátszik azonban, Montecuccoli tévesen volt értesülve a törökök tervéről, mert azt írja, hogy e csata után sem volt még megállapított terve Köprili Ahmednek arra nézve, hogy Érsekujvár vagy Győr ellen indúljon-e, holott, mint föntebb láttuk, ezt a törökök már Budán megállapították. Bizonyos czélzatos dicsekvés látszik Montecuccoli előadásán, mivel saját érdemeit igen szereti emlegetni. (Comment. 148.)

[2]) Augusztus 9.

[3]) ~~Szentgyörgy hegy~~. Pakany

közelében állította fel a dicsőséges és tisztelt udvarát és *Ali* pasa szerdárt, *Kaplan Musztafa* pasát s a budai vali *Huszein* pasát a czélba vett, Érsekujvár felé vezető, úton levő *Zsitva* és *Nyitra* folyókon szükséges hidak készítésére és az ostrom ügyeinek elrendezésére előre elküldötte. A következő napon a szerdár ekrem ő magassága is követte őket s hogy a hit ellensége előtt feltünjék, egy nagy zászlóaljat állítván össze, az Érsekujvárral szemközt levő Zsitva folyó partján állította fel sátorát, s az említett folyón és a Nyitra folyón szükséges két híd készítésére éjjel-nappal személyesen felügyelt s mihelyt a hidak elkészültek, tüstént kiadta a magas parancsot, hogy azoknak a túloldalon az ellenség ravaszságától való megőrzése végett husz janicsár vitéz és ötszáz budai önkénytes menjen át a túlsó partra.

Az átmenő janicsárok közül nehány ifjú ember azzal a szándékkal, hogy az ellenségtől kémet fogjanak el, a környéken kutatva száguldozott s egy Németországból jövő futárt el is fogtak s azt a szerdár ekrem elé hozták. A futárnál tizenöt-húsz darab levél volt s a *diváni* tolmácsot megbízták, hogy azon leveleket fordítsa le. Valamennyi levél a német kapitányoktól, némely főemberektől és tábornokoktól az *érsekujvári* és *nógrádi* várparancsnokokhoz és kapitányokhoz volt intézve s figyelmeztették őket, hogy az iszlam sereggel való háborúban és a várak őrzésében tegyenek meg minden lehetőt s egyszersmind az imént Esztergom közelében megrontott átkozott Forgáchot a már elmondott eljárásáért megpirongatták és megdorgálták; a levelek tartalmából az is kitünt, hogy az iszlam seregnek ez áldott esztendei támadásától nagyon rettegnek és óvakodnak.

Érsekujvár ostromának megkezdése.

Miután a várostromra minden szükséges dolog elkészült, az említett (Moharrem) hó 13-án, péntek éjjelen,[1]) Érsekujvár ostromához kezdettek. Egy felől a ruméliai katonasággal maga a szerdár

[1]) Augusztus 17., mely épen péntekre esett. Montecuccoli is ezen napot említi: «ut adeo Uivarini oppugnationem decerneret, quinta decima susciperet ac biduo post initium faceret». Commentarii 149.

ekrem Ahmed pasa őmagassága, más oldalon Ali pasa szerdár, másfelől a janicsár aga az összes janicsárokkal, ismét másik részről Juszuf pasa az anatóliai sereggel, egy oldalról pedig Kaplan pasa mentek napnyugta után a sánczok közé. Azon éjjel nagy holdvilág volt, minek következtében a várbeli csapatok kedvük szerint nyugtalanították az iszlam sereget a sánczok elfoglalásában. A felséges Allah rendeléséből azonban a következő éjjelen a *világos hold teljesen elsötétült* s ez éjjeli sötétség más éjjeleknél tízszerte nagyobb és erősebb volt; *e holdfogyatkozás* négy óra hosszáig eltartván, tetszésök szerint foglalták el a sánczokat.

Ágyúval és puskával a felek nagy csatázáshoz kezdettek s különösen a várarok szélén levő bástyáról négy-ötszáz vallástalan hitetlen éjjel-nappal záporesőként hullatta a golyót a muszulman harczosokra. Végtére az ostrom tizenötödik napján, napfölkelte után, azon bástya felől nagyon sok hitetlen kezdett kijönni támadó szándékkal és csakugyan a sánczokban levő janicsárok nagyobb részét vissza is szorították. Erre a janicsár agának lelke a fejébe ugorván, a sánczról elébe jövő katonákat egyenesen a hitetlenek ellen hajtotta s noha a várból záporhoz hasonlóan hullott a golyó, a fekete hitetleneket mégis oroszlán módjára megrohanták. Ali pasa *szegbánjai* [1] közül hat zászlóalj horvát [2] és néhány janicsár zászlóalj is segítségül jött sánczaiból és kardot ragadva a kijövő hitetleneket visszaűzni kezdték. Isten segítségével egy óra alatt a kijövő átkozottakat bástyájukhoz visszaszorították, azonkívül megfeszített vitézséggel a bástya két kapuját is betörvén, igen sok bátor ember bement. A nyomorult hitvány hitetlenek a bástyánál meg nem állhatván, a hátsó kaputól egymást nyomva vissza, a vár felé futottak. Az iszlam sereg az említett bástyát elfoglalván, a vár meghódítása reményének erős kötelét is megkötötte. E bástya a vár belső kapuja felé feküdvén, a hitvány átkozottak a hitharczosok visszaveréséhez fogtak, ennélfogva ágyúzás és puskalövések által a várat tetszés szerint szorongatni nem lehetett. Majd ennek utána

[1] *Szegbánnak* nevezték régebben a szultáni vadászcsapatokat; később eme vadászcsapatok a janicsárok közé lőnek beosztva, de külön ezredeket képeztek ott is és régi nevüket is megtartották.

[2] Török horvátok voltak a határőrvidéki csapatok.

arra a bástyára nagyon sok ágyút helyeztek s a vár belsejébe éjjel-nappal kedvük szerint igen sokat lődöztek s az ostrom alá fogott átkozottakat összeszorították.

A hit ellenségei még az ostrom megkezdése előtt a vár egyik oldalán folyó Nyitra vizéből egyenesen a vár árkaiba egy nagy csatornát készítettek s ezen mindig folyt a víz. A szerdár ekrem parancsából *Dsan Arszlán* pasa a *lagumdsikkal* [1]) az említett folyóból kiszakadó csatornát elzáratta és elromboltatta, azonkívül az árok egyik oldalán egy alkalmas helyet felásatni kezdett s az árok medrénél öt-tíz rőfnyivel mélyebben ásatott és utána a vár árkát átlyukasztatván, a benne levő vizet kifolyatták.[2])

A khán fiának, Ahmed Geraj Szultánnak, megérkezése a tatár sereggel.

Korábban már dicsőséges császári irat ment a magas tatár kháhhoz, hogy a nagyvezírrel együtt jelen legyen a háborúban, melyre ő a nagyvezírhez ezt válaszolta: «A kalmuk nép ellenségünk levén, a gonosz természetű kozákokkal szövetkezett s mivel rosz szándékkal vannak, kénytelenek voltunk személyesen a Dnjeper folyón átmenni és az oltalmunk alatt levő *nogai* népet védelmezni és országunk más háborúja miatt fölkelni; elrendeltük tehát, hogy fiúnk, Ahmed Géraj Szultán küldessék a tatár sereggel oda».[3]) Ahmed Géraj az öcscse, Mohammed Géraj, kíséretében mintegy százezernél nagyobb sereggel jött Érsekujvár alá, hol a nagyvezír rendkívüli kitüntetésekkel és ajándékokkal fogadta.[4])

Ugyanakkor megérkezett a táborba a moldvai vajda is a moldvai csapatokkal, s midőn a várbeliek ez újabb seregek érkezését látták, nagyon elcsüggedtek.

[1]) *Lagumdsi* alatt a mai fogalom szerint az utászokat kell érteni, a rendeltetésük majdnem ugyanaz volt.

[2]) Montecuccoli is említi, hogy a törökök a vár árkait kiszárították.

[3]) E fejezet többi részét csak kivonatosan ismertetem.

[4]) Montecuccoli a tatár csapatok számát 37 ezerre teszi; a török író valószínüleg nagyítja a számot.

Segély érkezése a német császártól s annak elűzetése.

A nyomorult császár részéről Érsekujvár segítségére kirendelt *Montecuccoli* nevű hitetlen temérdek hitetlen katonával jövén, értesült róla, hogy a fölséges tábor korábban megérkezve, a várat ostrom alá fogta, azért az érsekújvári folyónak átelleni oldalán megállapodott, várva az alkalmat, hogy a várba juthasson.[1]) Az iszlam hadsereg takarmány- és élelemszállítóinak zaklatására minden tőlük telhetőt elkövettek s a lehető ravaszsággal és álnoksággal a felséges táborban levő iszlam katonaságot nyugtalanították, ennélfogva szükséges volt, hogy táborukat megtámadva a hitvány átkozottakat megszorítsák és Isten segítségével valamennyit szétverjék s ezért Kaplan Musztafa pasa a tatár sereggel ellenük rendeltetett.[2]) Hitvány táborukhoz vezető úton a folyó gázlójának őrzésére kirendelt négy-ötszáz főnyi hitetlent a vitéz tatár katonák egyszerre szétszórták s valamennyit a villogó kard eledelévé tették. Mikor a táborban levő hitetlenek erről értesültek, Isten jóvoltából olyan félelem és rettegés szállta meg őket, hogy országuk felé futni kezdtek. Miután még nehány ezer hitvány átkozottat a szablyák hídján keresztülmenesztettek, a táborukban hátramaradt temérdek sok gazdagságot elfoglalták. Eme nagy győzelem után a hit ellenségének ravaszságától és álnokságától a felséges táborban többé soha semmmiféle félelemre nem maradt alkalom s így az iszlam sereg teljes nyugalommal, biztossággal fejthette ki egész erejét a megkezdett vár ostromlására.

Érsekújvárnak feladás útján való elfoglalása.

«Mivel úgy látszik, hogy a küzdelem és harczolás napjai hosszú ideig eltartanak s hála legyen Allahnak, a felséges hadseregben sok katona van, ez okból czélszerű lesz a vár mielőbbi meghódí-

[1]) Montecuccoli seregével ekkor már *Cseklészre* ment s innét a komáromi és a győri hajdúk kisebb csapatait próbálta Ésrekujvárra küldeni.

[2]) A török író által itt elbeszélt ütközetben nem Montecuccoli vezette a császári sereget, mivel ő cseklészi táborából nem mozdult ki, hanem

tása végett a földet felásatni.» Így beszéltek a tanácskozásban s ezért a szerdár ekrem ő magassága a hadakat négy osztályra osztotta s elrendelte, hogy egyik osztály ő vele és ketkhudájával s összes kíséretükkel, a másik osztály Ahmed pasa defterdárral, összes írnokaival és embereivel, a harmadik osztály a *műteferrikával* [1]), a csausok, szpahik és szilahdárral, a negyedik pedig a felséges táborban levő összes néppel a föld felásásához kezdjenek. *A budai muhafiz vezir Huszein pasa* és néhány *miri-miran* pedig megbízatott a felügyelettel, hogy mindegyik hadosztály a maga sorában minden lehetőt elkövessen s ő a nép buzdítására éjjel-nappal a dobot verette és a tárogatót fuvatta. A szerdár ekrem pedig mindennap és minden éjjel a sánczokat körűljárván, a katonaság iránt mutatott kedvezésével és kegyelmével a bátorságot és törekvést nagyon felbuzdította.

A magas parancs értelmében azelőtt elkezdett aknákat a *lagumdsik* már a vár falaihoz közel hozták s midőn a hit ellenségei ezt észrevették, hogy azokat félbenhagyassák és meghiusítsák, nem szüntek meg éjjel-nappal ágyúzni és puskákkal lövöldözni; a *lagumdsik* azonban a szerdár ekrem buzdítása, bátorítása és bőséges kedvezése következtében életre halálra nem tekintvén, az aknákat a vár falai alá beásták. Ámde mivel a hitetlenek a föld alatt is lesben állottak, észrevették, hogy másféle eljárásmódra szorulnak, azért «mit tegyünk?» mondván, gondolkodni kezdtek.

A jobb szárny *alajbégje*, ki nehány nappal előbb két *tugrával* [2]) rumiliai *valivá* neveztetett ki, a várfalon hasadékot törvén, alája gerendákat helyeztetett s azután azokba belelövetett, a mire a fal szétrobbant. Belátták, hogy ezen kivűl más eszköz nincs, azért az említett pasa, ki már sok ostromot látott ember volt, e dolgot a *lagumdsiknak* is előadta, a mire kiadatott a rendelet, hogy az ő személyes vezetése alatt fogjanak munkához. Valóban a vár fala alá húsz rőf hosszúságban és másfél rőf mélységben ásott

Spork tábornok. A tatár csapatok a vág mentében száguldoztak s midőn Galgócznál átjöttek a Vágon, Montecuccoli Pozsonynál ismét átkelt a Duna jobb partjára. (Commentarii 150.)

[1]) Müteferrika, az udvari lovas gárdacsapat.

[2]) *Tug* ~~vagy~~ *tugra*, lófarkával díszített zászló.

helyre gerendákat rakván, abba beletüzeltek s a fölötte levő falra is három-négy ágyúval lőttek, a mire a falon található hitetlen harczosok a fallal együtt egyenesen a várárokba zuhantak; ámde a fal mögött még öt-tíz rőfnél szélesebb földfal is volt s így a berohanásra kívánt rés a falon nem volt meg, ez okból a *lagumdsik* ez alá is aknákat kezdtek ásni. Midőn még ez nem is volt készen, a hitharczosok a megnyitott hasadékon a vár rése ellen rohamot intéztek s a várból záporkint hulló ágyú- és puskagolyókra nem is figyelve, félelem nélkül gyorsan megrohanták a várat; a hitetlen ellenség ezt szemlélve, belátta, hogy ha a megkezdett aknák még egy rést törnek, a várat elvesztik s ők valamennyien a hódító kard eledelévé lesznek, azért gonosz lelkük megmentése végett elhatározták, hogy a várat szerződéssel átadják.

Az 1074. évi Szafar hó 21-ik napján[1]) a vár résén a békezászlót felhúzták s két előkelő hitetlen kijövén, a következő szerződési pontokat terjesztette elő: 1. pont. Életük és vagyonuknak kegyelem adatván, azokban semmi kár és bántalom ne történjék. — 2. pont. A török táboron nem vonulnak keresztül s a tatárokkal sehol ne találkozzanak.[2]) 3. pont. Vagyonuk elszállítására ezer kocsit kapjanak. — 4. pont. A császárhoz levél irassék, hogy az érsekujvári őrség a harczban semmit el nem mulasztott. — 5. pont. Míg a hitetlen sereg ki nem megy, addig az iszlam csapatok be ne jőjjenek. — 6. pont. Számukra elegendő élelmiszer adassék. — 7. pont. A sebesültek felgyógyulásukig Érsekujvártt maradjanak, azután pedig békességgel hazatérhessenek. — 8. pont. Kivonulások alkalmával dobszóval és kibontott zászlóval menjenek.

Eme nyolcz pont a diváni tolmács által a szerdár ekrem ő magasságának megmagyaráztatván, így szólt: «Vagyonotok és életetekben kár nem lesz s titeket a táboron nem menesztünk át és egyéb kívánságaitokat is teljesítjük, ámde csak egy napra való élelmet és négyszáz kocsit adunk. Bántódás nélkül Komáromba

[1]) Megfelel az 1663. évi szeptember 23-ának. Montecuccoli szeptember 22-ikét említi a vár feladása napjául: «Ujvarinum denique 22. Septembris deditionem fecit». Comment. 151. l.

[2]) Imminebant prædæ Tartari, nisi Turcæ impediisent, mondja Montecuccoli, s e szavak megmagyarázzák a szerződés 2-ik pontját.

vezetünk benneteket s ha nem restelitek, doboljatok és bontsátok ki zászlótokat, nekünk csupán az kell, hogy az átjáró helyeket és a vár lőréseit foglaljuk el és őrizet alá vegyük még ma.» E felelet után ismét egy ember ment a várba, majd visszajövén, hírűl adta, hogy oly föltétel alatt beleegyeznek, ha Komáromból két embert hozhatnak, a vár állapotának megtekintésére, hogy így ezek egyegyúttal azt is láthassák, hogy ők a harczban minden tőlük telhetőt megtettek. Mivel ők erre kezest kívántak, azért a nagyvezír a maga agái közűl két agát kezesűl kiválasztott s a hitetlenek közűl a két embert elhozták.

E szerződési pontok elfogadtatván és megerősíttetvén, azon erős vár összes fölszerelésével és készletével iszlam uralom alá jutott.[1]) A szerdár ekrem az összes megtörtént dolgokat a császári felségnek részletesen megírta és bejelentette s Mohammed népét ezen ügy befejezésének várása által keltett aggódástól megszabadította.

Huszein pasának Nyitra ostromára való kiküldetése és e vár elfoglalása.

Nyitra várának Isten hatalmas segélyével való elfoglalása végett a fölséges hadseregből kirendelt *budai vali*, a kegyelmes *Huszein pasa* vezírtől, Érsekújvár elfoglalása után az ott időző szerdár ekremhez levél érkezett, melyben tudatta, hogy midőn a vár alatt ostromlási szándékkal tábort ütött, egy embert küldött a vár kapitányához, a ki tudván azt, hogy az ellenállásra teljesen képtelenek, maga kijött és miután vele kissé beszélgetett, sietett a várat feladni s ezért kegyelmet kaptak. Ily módon a vár ágyúlövés és kardcsapás nélkül birtokukba jutott. Eme győzelmi tudósítás az iszlam sereget nagyon megörvendeztette.

[1]) A vár feladását Montecuccoli is annak tulajdonítja, hogy az erődítések nagyon rosz állapotban voltak, «ut deditio nullo pacto differri posset». (I. m. 152. l.)

Az erdélyi királynak a táborba való érkezése.

A szerdár ekrem ő magassága Konstantinápolyból való elindulása óta az erdélyi királynak, *Apaffy Mihálynak*, már nehányszor parancsoló levelet küldött, hogy minél előbb a táborba jöjjön s hozzá csatlakozzék. Az említett királynak némely szövetségesei azt jelentették, hogy a nagyvezír az ő megöletésére és megsemmisítésére törekszik, azért félelmében így mentegetőzött: «Ha mi a táborba megyünk, a padisah számára a pénzt nem szerezhetjük meg, hanem az ellenség még országunkat is elfoglalja és elpusztítja». Midőn a táborba való jöveteléért újabb vezíri parancsok és levelek mentek hozzá, mentegetőzésében megmaradt.

Ilynemű engedetlenségre semmi ok nem levén, a *szerdár ekrem* ő magassága éleselméjűségével megsejtette, hogy ez okvetetlenül félelemből történik, azért Érsekújvár elfoglalása után az említett királynak a táborban levő követét [1]) maga elé hozatván, így szólt hozzá: «A király miért vonakodik a parancsnak engedelmeskedni? részünkről nyugodt legyen; esküszünk, hogy semmi rosz szándékunk nincs, az idehívással csupán azt akarjuk, hogy némely dolgokat megbeszéljünk vele.» S eme körülményt előadván, agái közül *Moharrem* agát és a követet ilyen tartalmú levéllel Erdélybe küldötte.

Most semmit nem késedelmeskedvén, két-háromszáz lovassal a legnagyobb sietséggel engedelmeskedett s midőn a felséges táborhoz közelérkezését tudatta, nehány *diváni csaus* [2]), a nagyvezir *zsoldosai* [3]) s az oláh és moldvai vajdák elébe mentek s nagy kísérő csapattal fogadták. A nagyvezír egy szőnyeget és lovat küldött számára.

A nagyvezír sátorába vezettetvén, miután az előkészített széken helyet foglalt, az udvariasság és kedvezés nyilvánulásaival

[1]) Az erdélyi követ Haller Gábor volt.

[2]) *Diván csausok* leginkább politikai természetű megbízásokat teljesítettek.

[3]) Törökben: *Szadr-i azem delileri ve gönüllüleri.* A *deli* (vitéz) és *gönüllü* (önkéntes) csapatok lovasok voltak, kiket a vezérek háború esetén zsoldjukba fogadtak s mint ilyenek nem tartoztak a rendes katonasághoz.

tisztelték meg. *A király is nehányszor a nagyvezír ruhaszegélyét megcsókolván*, a parancs teljesítésében mostanáig való vonakodását és késedelmezését nagyon szégyenlette és mentegetőzni kezdett. Hibája megbocsáttatott s miután egy aranynyal átszőtt prémes mentét kapott ajándékúl, engedelmet nyert, hogy a számára készített külön sátorba menjen. Egyszersmind kiadatott a rendelet, hogy élelmezésére és ellátására minden szükségeset elkészítsenek.

Érsekujvár teljes fölszerelése és a sereg visszavonulása.

Az elfoglalt Ersekujvár megrongált helyeit kijavították s az oláh és moldvai vajdák seregének segítségével a vár árkait kellőkép kitisztították és hat darab ágyút és más hadi szereket is elhelyeztek benne. Mindezeknek befejezése után a téli szállásokba való visszatérés ügyét megállapították.

Midőn Érsekujvár elfoglalásának híre a dicsőséges padisah ő felségéhez megérkezett, a *kapudsik ketkhuda agája* [1]) által, a szerdár ekrem ő magasságának egy czobolyprémes mentét, köpönyeget, kócsagforgót és handsárt küldött. Midőn a katkhuda a táborba érkezett, szokás szerint nagy pompával fogadták s ő a szerdár ekremmel találkozván, először a kegyelmes császári levelet adta át, melyet a *reisz efendi* [2]) a nagyvezír sátorában elkészített, díszülésre tett s felolvasásához kezdett.

A kegyelmes császári levél másolata. «Téged, Ahmed pasa, ki nagyvezírem és szerdár ekremem vagy, császári üdvözletemmel és örömet hozó királyi köszöntésemmel megtisztellek. A hódítások királyának, Allahnak kegyelmével és segítségével Érsekujvár vára a hódítás kötelében fogolylyá levén, mihelyest szerencsés császári trónomhoz érkezett ezen örvendetes tudósítás, hogy a pokolra való hitetlenek különféle meggyöngítéssel császári óhajtásom szerint megbünhődtek, a kegyelmek osztogatójának, Istennek, azonnal különféle magasztalásokat és dícséreteket tettünk. S a felséges Istent alázatosan kérjük, hogy még egynehány dicsőséges győzelemmel a pokolra való hitetlenek szétszóratván, a tűz mélyébe hull-

[1]) *Ketkhuda aga* udvari titkári rangot viselt.
[2]) *Reisz efendi*, a nagyvezír titkára.

janak. Reád, valamint hitharczos győzelmes szolgáimra, kicsinyekre és nagyokra, kik a vallás és birodalmam javáért folyó háborúban kövön nyugosznak, földön pihennek, kegyelmem és jóindulatom áradjon ki! Valamennyien szerencsések legyetek! Felséges akaratom szerint szolgáltatok, királyi óhajtásom szerint igyekeztetek s jóindulatomra valamennyien érdemesekké lettetek s ezért szivvel felséges szerencsémért fáradó szolgáimnak kegyelmemet és jóindulatomat ajándékozom.

Mostan magas királyi kegyelmemből téged drágaköves kócsagforgóval, ellenségtörő szerencsés karddal és tulajdon köpönyegeim közül egy díszköpönyeggel és khaftánnal megdicsőítlek s ezeket jelenleg a kapudsik ketkhudája által elküldöttem. A hála adójának lerovása után a vallás és birodalmam, valamint a szultánság hírnevéhez és becsületéhez méltóan járjatok el s a meghódított várnak kijavítása és megerősítése végett minden lehetőt megtegyetek.»

Erre a magas levél felolvasása és tartalmának a gyűlésben való kihirdetése után a szerdár ekrem az egybegyűltekhez így szólt: «Allah segítségével az ellenségen boszút álltunk. Mostantól kezdve *Kaszim napja* [1]) megérkezéséig tizenkét nap marad, ezért czélszerűnek látszik, mielőtt a tél meglepne bennünket, a téli szállásokba térni. Ámde ahit ellenségei most bosszúló szándékkal lesben állanak, ez okból a hadi népet hazájukba és otthonukba küldeni tanácsos-e? Midőn a vezérektől eme kérdésére egyenes feleletet kívánt, így szóltak: «A hit ellensége a támadásra és ostromra minden oldalról alkalmat keres, az iszlam határokat így hagyván, hová jutunk?», s az volt véleményük, hogy a határok körül keressenek téli szállásokat s az ellenségre folytonosan figyeljenek. A szerdár ekrem ő magassága is eme véleményt helyeselte s a vár hátralevő berendezésének siettetése végett a budai muhafizt, *Huszein* pasát Érsekujvárra rendelte, *Kurd* pasát pedig Érsekujvár külön muhafizévé tette s ezután az összes győzelmes haderővel Érsekujvár alól elindúlt.

Kaszim napja elérkezvén, a nagy esőzések miatt az útban

[1]) *Kaszim* napja alatt szent Demeter napját érti az író, mely október 26-án van. E napon szokott a török sereg téli szállásokba vonulni.

nehány napig rendkívüli fáradalmakat és nehézségeket kellett elszenvedni, míg végre a *Garam* folyó partjánál állapodtak meg. Az oláh katonaság segítségével egy nap és egy éjjel az említett folyón három hidat vertek s a nagyszámú hadsereg két nap és két éjjel is nehezen tudott azon átvonulni.

Léva várának feladás útján való elfoglalása.

A felséges hadsereg útjába eső Léva vár népéhez a vár kiürítése és átadása végett a szerdár ekrem parancsoló levelet írt, a mire ők az átadást megtagadva, így válaszoltak: «Minket a császár a vár őrzésével bízott meg s mi a vár megőrzésére és védelmére minden lehetőt elkövetünk». Ámde mikor a hadsereg a vár előtt tábort ütve, azt erővel ostromolni kezdte, a győzelmes sereg legcsekélyebb rohamának ellenállni teljes lehetetlen volt s a harczosok hatalmas mozdulatait észrevették, vagyonuk és életük megmentése végett nagy könyörgéssel és kérelemmel a várat a magas birodalomnak átadták. A benne levő hitetlenek élete és vagyona megkíméltetett s a várhoz tartozó húszezernyi *rája* is kegyelmet és kíméletet nyert. Kiadatott egyúttal a fermán, hogy *Csatre-patrezade Ali pasa* az újonnan összeírt négyszáz várőrrel a vár őrizetét vegye át.

Nógrád várának feladás útján való elfoglalása.

Érsekujvár alól Nógrád várának ostromára már korábban kirendelt Kaplan Musztafa pasa a melléje adott győzelmes sereggel elindúlván, az ostromhoz fogott, s miután a hadi eszközöket éjjel-nappal foglalkoztatta, az ostromolt, nyomorult hitetlenek az említett vezírnek s a vele levő győzelmes seregnek ellenállni képtelenek voltak s egyszersmind hírét vették, hogy az összes oszman sereg feléjük irányítja bosszúja és hódítása gyeplőjét, ezért félelem és rettegés fogta el őket. Meghódolásukkal azonban életük és vagyonuknak kegyelem adatott s az említett vár összes fölszerelésével és készletével a világhódító szultán birodalmához kapcsoltatott. Midőn az említett vezér ezt a szerdár ekremnek bejelentette, a hitharczosok nagyon örvendeztek.

Az erdélyi királynak s az oláh és moldvai vajdának visszatérése Budáról.

A szerdár ekrem a felséges hadsereggel a legnagyobb sietséggel Buda alá érkezett s az erdélyi királynak, Apafy Mihálynak, s az oláh és moldvai vajdáknak kiadta a rendeletet, hogy a következő évre elhatározott háborúba a legnagyobb sereggel eljőjjenek, mostanra pedig engedélyt adott nekik, hogy hazájukba térhessenek vissza. A királynak egy czobolyprémes díszmentét, az oláh és moldvai vajdáknak pedig egy-egy kaftánt ajándékozott.

A német követnek Budáról való kibocsátása és hazájába való visszaküldetése.

A német követet, ki a hadjáratba menetelkor a béke megkötése és a szövetség s egyezség okmányainak megújítása végett Temesvárról Belgrádba jött s a békeföltételekkel ellenkező eljárásaikat tagadván, hazugságai és ravaszsága következtében a béke megkötését késleltette, Buda várában őrizet alá tették, most pedig a szerdár ekrem elé hozták s így szóltak hozzá: «Mivel a béke ügyében napról-napra ravaszsághoz fordultál, ezért hoztuk országtokra boszuló lépteinket és a szövetség megbontásának büntetésére Isten segítségével kardot rántottunk. Minden eseményt részletesen hallottál s most császárodhoz küldünk s mindent a miként láttál, a szerint adj tudtára.» Mivel a követ kérte, hogy választ írjanak neki, ezért a szerdár ekrem a német főminiszternek levelet írt s azt az említett követnek átadta.

A szerdár ekrem levelének másolata.

A Messias nemzete főembereinek legkitünőbbje, Jézus népe nagyjainak példányképe, a kereszténység ügyeinek rendezője, a dicsőség és hatalom tulajdonosa, tisztelt, szeretett barátunk, a német császárnak — Allah tegye kimulását boldoggá — főminisztere *Duc de Sagan!* [1]) — kimulása legyen szerencsés — a szom-

[1]) Törökben: دوقذين صغان (Dükdin Szagan).

szédsághoz s a korábban közöttünk sok időn át fennállott barátsághoz illő üdvözlés és köszöntés megtétele után barátságosan tudatjuk, hogy mi, a ti barátotok, a föld színén lévő padisáhk legnagyobbjának, a fölséges, dicsőséges, hatalmas úrnak, az iszlam padisáhjának, az összes emberek sahinsahjának felséges trónjánál voltunk, azután pedig az eget és földet semmiből teremtő, dicsőséges, felséges Allahnak kegyelmével és prófétánknak, két világ napja, az Isten küldötteinek ura, a próféták befejezője, Mohammed-el-Musztafának — magasztalás és dícséret neki — bőséges áldásával, csillag sokaságú, föld által nem hordozható iszlam sereggel midőn Magyarország határához jöttünk, nagykövetetek és ahhoz még érkező más embereitek által küldött leveletekben a béke kigúnyolásául mindkét félre hasznos határozott felelet épen nem volt, de azonkívül még midőn Belgrádra, Eszékre és Budára érkeztünk, követeiteket nehányszor hívatván, velük tárgyalásba bocsátkoztunk s a béke megerősítésére egyetlen szavuk sem volt, sőt minden cselekedetükből és beszédjükből az tünt ki, hogy az időt halogatván, a dolgot csupán késleltetni akarják, noha a mi részünkről az évek óta megőrzött békének újra megerősítésére a hajlam és a vágy mutatkozott.

Az okosságra semmi figyelem nem volt. Nem tudom, vajjon követeitek a békének a népre és országotokra való áldásos voltát félreértették-e vagy talán országotok főemberei közül egyetlenegy öregember sem maradt már, a ki tudja és látta ama hatalmat és erőt, melyet a fölséges Isten ez örökkétartó magas birodalomnak engedett. Követeiteknek semmiféle felhatalmazása nem volt, úgyannyira, hogy előhivatván a béke megújítására, a jelenlegi állapot helybenhagyását kívánták. A halogatáson, mentegetőzésen és ürügyeken kívül semmi szavuk nem volt. Végtére a jelen győzelmes esztendőben temérdek katonasággal és ellenségtörő tatárral országotokba menvén, a meghódított várak, vidékek és országotok népe mennyire lett eltiporva és megszégyenítve az iszlam lovának lába alatt, mindez tudva van előttetek, azért azt részletesen elszámlálni nem szükséges. Az én felséges, dicsőséges uram megparancsolta, hogy e télen mi magunk Belgrádon, a győzelmes iszlam csapatok és az ellenségtörő tatárok pedig Magyarország határain teleljenek. Annyi év óta a felek között megőrzött és fentartott barátság követ-

keztében jelenleg nagyköveteteket nálunk tartottuk, utóbb jött követeteket pedig e levéllel hozzátok elküldöttük. Midőn Allah akaratából megérkezik, ha a béke épületeinek megújítására figyelmet s a jólét és nyugalom alapjainak megerősítésére vágyódást mutattok, a felek kiengesztelése és ügyeik eligazítása végett az én uramnak, a föld negyedrésze khalifájának, a fölséges, dicsőséges, hatalmas, vitéz, kegyelmes padisáhnak és győzelmes sahinsahnak boldogságos magas trónjához kérést intézek, a békébe való dicsőséges beleegyezése lehetséges. Ha azonban levelünk tartalmára nem figyelvén, ismét a korábbi meggondolatlanságot cselekszitek s a jóságos ügytől elidegenedtek: a nagydicsőségű Allah kegyelmével és segítségével a szerencsés jellegű tavaszon, a mit országotok és népetek látni fog, mindannak újra ti lesztek okozói. Ehez képest országotok előkelőivel s nemzetetekkel ti is tanácskozzatok s jó állapotot hozzatok létre s levelünkre a válaszotokat küldjétek el.

A hadsereg elindulása Budáról a belgrádi téli szállások felé és Kaplan pasának kiküldetése Zirin-oglu[1] *tartományának elpusztítására.*

Miután a szerdár ekrem ő magassága levéllel együtt még némely dolgokat a főminiszter számára elbeszélt, a követet szerencsétlen országa felé küldötte. Ezután a hadsereggel a budai mezőről megindulván, egyenesen a belgrádi téli szállások felé mentek. Útközben rendkívül erős fagyok levén, a hadi nép a hideg miatt kényszerülve volt az útba eső várak és falvak házainak, kertjeinek, kerítéseit és tetőit leszedni és sátoraik előtt azokból nagy tüzeket raktak s ezen módon segítettek nehéz helyzetükön.

Még Érsekújvár elfoglalása után a császár ötvenöt ezer német és magyar katonával Komárom várának őrzésére gondolván, *Zirin-oglut* oda hívta, kinek tartománya ekkép üresen levén és ravaszsága és ördögsége is vele volt, ezért tartománya elpusztítására a szerdár ekrem a határszéli *szeraszkerré* kinevezett *Kaplan*

[1]) *Zirin-oglu* (Zirin-fi) így nevezi a török író a költő és hadvezér Zrinyi Miklóst.

pasát tizenöt ezer önkéntes határőrrel és *Jallu agát* ötvenezer főnyi szélgyorsaságú válogatott tatárral kirendelte s megállapította, hogy mi módon járjanak el.

A katonaság zsoldjának kifizetése és a győzelmes csapatok téli-szállásának beosztása.

Az iszlam sereg az eszéki hídon átvonulván, a vár előtt sátort ütött. Mivel már hat hónap óta a seregnek zsoldot nem adtak, azért a megérdemelt két negyedévi zsoldot itt kifizették, a mi régi szokás szerint a szerdár ekrem sátora előtt osztatott ki valamennyinek.

Mivel elhatározva volt, hogy a győzelmes szerdár ekrem Belgrádon telel, azért a táborban levő vezírek, emirek és hadi nép számára a téli szállásokat elrendezték olykép, hogy a khán fia szultánnak *Bácskát*, a Zirin oglu tartományának rablására menő Kaplan pasának *Kanizsát*, a melléje rendelt Jalu aga tatár seregének *Pécset*, a többi hadi népnek pedig egy-egy határszéli várat és erődítményt jelöltek ki. Eme beosztással a téli szállásokúl kijelölt helyeknek lakossága az ellenség cselétől és támadásától védve és biztosítva volt.

* * *

Ilyen lefolyása volt az 1663-ik évi török hadjáratnak, melyről Montecuccoli megelégedetten írja, hogy «méltó hálákat adtak Istennek, ki annyi *vitézséget* és *bölcseséget* adott a császári seregnek, s mindkettőt elvette az ellenségtől.»[1] S a császári sereg fővezérénél oly megelégedést keltő háború leirásához kiegészítésül még a *Fezlike-i Tarikhi Ozmani* következő szavait csatolhatjuk: «A krimi khánnak százezeret felülhaladó tatár és kozák lovassága az ellenséges országot egész Sziléziáig elpusztította és negyvenöt ezer foglyot hajtott el». [2]

Dr. KARÁCSON IMRE.

[1] Commentarii 152. l.

[2] Fezlike-i Tarikhi Ozmani. Isztambul 1307. 143. l.

TÁRCZA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁBÓL.

A hadtudományi bizottság évzáró ülését 1895 deczember hó 16-án tartotta.

Az ülés főtárgyai valának a bizottság évi jelentésének és költségvetésének megállapítása.

Az évi jelentésből kiemelendő, hogy a bizottság folyóirata, a Hadtörténelmi Közlemények, melynek 1896-ban már kilenczedik évfolyama indúl meg, állandóan és fokozott pártolásban részesűl, kiváltképen a magyar honvéd tisztikar részéről, mely évenkint nagyobb számmal áll be a folyóirat pártolói közé, amivel a magyar történelem iránti hazafias érzületéről tesz örvendetes tanúságot.

Az előadó bemutatta egyszersmind a Magyar Hadi Krónika I. részét, mely 23¾ nyomtatott ívnyi szövegével és 11 hadműveleti és csatavázlatával a vállalat pártolóinak karácsonyra határoztatott megküldetni. A Krónika II. része az 1896-ik év deczember havában fog kiadatni.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK.

Hainburg magyar határvár hadtörténelmi szerepe 805-től 1803-ig. Mint régente a rómaiaknak a szomszéd Carnuntum, úgy lett később *Hainburg* (Heuerburg, Heinenburg vagy Hunnenburg), a Dunafolyam mentén, közel a Morva beömléséhez és a hunds-

heimi magaslatokhoz, a magyar és a német uralom határán fekvő vár, helyzeténél fogva, a folyam völgyén le vagy fölfelé mozgó népek és seregek fontos hadászati pontjává.

És ép azért, mivel eme fontossága mindegyik által elismertetett, lőn sorsa változatos, nem mulasztván el egyik fél sem, hogy a várat, a szerint, a mint azt érdeke megkívánta, megerősítse, vagy — lerombolja. Ezúttal röviden csak azon mozzanatokat akarjuk kiemelni, melyek Magyarországot illetik.

A legrégibb eseményekre vonatkozó adat csak kevés van ugyan, de ezek annál érdekesebbek. A Niebelung-ének, midőn elbeszéli, hogy Etzel esküvője után Krimhildával hazájába indúl, azt mondja — V. 5517 — «Zu Huniburch der alten, sie waren über Nacht».[1])

Nagy Károlynak az avarok elleni hadjárataiban (789—796) Hainburg, mint a «hunnok vára» gyakran említtetik. Ellenben Einhardt, IX. századbeli német krónikás, Hainburgot évkönyveiben külön nem nevezi meg. Csak azt mondja, hogy Nagy Károly az Anesis (Enns) partján szállt táborba, miután ez volt a határfolyó a bajorok és hunnok (értsd avarok) közt; továbbá, hogy a király a hunnok sánczait a Kamp folyó és Comagena (Tulln) város mellett elpusztította, végre átkelt a Rábán és egész annak a Dunába torkolásáig nyomúlt elő.

Ez adatok szerint Hainburg az avarok kezében volt, de onnan Nagy Károly birtokába ment át.

Einhardt a 13. fejezetben még azt mondja, hogy ezek után a borzasztó harczok után Khagan királyi vára úgy el lőn pusztítva, hogy ott többé emberi hajléknak nyoma sem maradt.

Az a kérdés, vajjon ez a királyi vár nem-e Hainburg volt mégis? Helyénél, valamint régi erődítményeinél fogva lehetséges, hogy az volt, annál is inkább, mivel a Duna jobb partján egész a Rábáig több ilyen fontos hadászati pont nem volt. Nagy Károly pedig csak a Rábáig nyomúlt volt előre, míg visszatértekor útját Sabarián (Szombathelyen) át vette.

805-ben -- beszéli tovább Einhardt — Kapan hun (avar) herczeg népeinek szorongattatása miatt megjelent Nagy Károly előtt Achenben és kérte, engedné át neki lakóhelyűl a Sabaria és Carnuntum közt lévő területet, miután mostani tartózkodási helyükön a szlávok betörései ellen nincsenek biztosságban. Károly eme kérését teljesítette és gazdagon megajándékozva bocsátá őt el.[2])

[1]) Az ős Huniburgban töltötték az éjszakát.

[2]) Einhardt i. m. 1. kötet. 101. lap.

Az Annales Fuldensis 805-ben szintén azt mondja: «Capanus Hunnorum princeps, postulans sibi locum dari ad habitandum inter Sabariam et Carnuntum».[1])

Sajnos azonban, hogy erre nézve pontosabb adataink nincsenek és így tán inkább Sopronra kell gondolnunk, mely Hainburg és Szombathely közt fekszik.

Midőn Arnulf király 894-ben a morvákkal hadakozott, a magyarokat segítségül hívta és Hainburgot ekkor a magyarok szállották meg.[2])

907-ben Hainburg táján csata volt, melyben a magyarok serege a Dunán éjjel átúsztatván, Luitpold bajor herczeg hadát megsemmisíté. Hainburg ez alkalommal nem szerepelt, de a magyarok megszállva tartották.

979-ben, mások szerint 984-ben, Lipót, keleti határőrgróf, először Megelicát (Melk a Duna mentén), azután pedig Magyarország kulcsát, a jól megerődített népes Hainburgot foglalta el.[3])

1042-ben Aba Sámuel, magyar király, két hadoszloppal tört be Ausztriába, a Duna mentét követve, s miután Tullnt elfoglalta, egész a Traisen folyóig nyomúlt diadalmasan előre. De Albert őrgróf és fia Lipót a Morván át ismét visszaverték őt.[4])

Még ugyanebben az évben — 1042 — III. Henrik császár első betörése alkalmával a jól megszállt Hainburg várát — a Nagy Károly által Carnunt és Sabaria közt letelepített keresztelt hunok után, Hunnenburgnak is nevezve — Aba Sámuel királytól rohammal elfoglalta, azután pedig a Dunán átkelvén, Pozsonyt,[5]) hová a magyarok visszavonultak volt, pusztította el.[6])

Mosonyban és Sopron vármegyében a besenyők voltak letelepítve, avval a kötelezettséggel, hogy az ország határát minden betörés ellen biztosítsák és védelmezzék. Az újonnan teremtett védő vonal a Rábcza folyó mentén, kapcsolatban azon körűlménynyel, hogy a Lajta, Rábcza és Rába folyók a tartós esőzések folytán kiáradtak, a császárt a további előnyomulásban megakadályozták. A császár csak addig tartózkodott a

[1]) Hormaier, Bécs története. 1. kötet. 2. füzet, 128. lap.

[2]) Sacken Ede a csász. tud. akadémia ülésjelentésében. Tom 9. pag. 773.

[3]) Koch-Sternfeld a. a. O. No. 22.

[4]) Bonfin, dec. II. I. 2.

[5]) Pozsony Brezisburg nevét a cseh Brzetislavtól kapta.

[6]) Hermann, Contract. ad. anno 1042. Schrött és Rausch, Österr Geschichte, Tom. I. pag. 175 f. f.

környéken, míg hadai Hainburg várát teljesen elpusztították és 1042. november 8-án Klosterneuburgba tért vissza.[1])

Az 1043-ik évi hadjáratban Hainburg, a Kahlenberg és Lajta közti országrészszel együtt, Németországhoz — jelesen a keleti határőrgrófsághoz — csatoltatván, Plein-Beilstein Sigfrid őrgróf felügyelete alá került, annak korai halála után pedig a várat Adalbert őrgróf vette át.[2])

1049-ben a németek részéről intézkedés történt, hogy az erősen megrongált Hainburg vára ismét helyre állíttassék, hogy az jövőben mint német végvár szerepeljen.

1050-ben a tavasz kezdetekor Gebhard, regensburgi püspök, betört Magyarországba, mit a magyarok azzal viszonoztak, hogy a Neumarkot feldúlták és Hainburgot templomával együtt elrombolták. Henrik most háborúra készülvén, mindenekelőtt Hainburg újbóli felépítését sürgette. A németek a nyár elején fogtak a munkálatokhoz és azokat, Konrád bajor herczeg és Albert őrgróf felügyelete és védelme alatt, nagy erőmegfeszítéssel folytatták is.

Midőn a magyarok Hainburg újjáépítésének hírét vették, újból megrohanták a németek Hainburg melletti erődített táborát, de az építés megakadályozása nem sikerült.[3]) A németek a támadás után az erődítési művek építését folytatták, míg azok teljesen el nem készültek.[4])

Hainburg ezentúl rakodóhely lőn mindazon kereskedelmi árúk számára, melyek Magyarországba küldettek.

Az *1056-ik évről* a Stiriában, Admontban, lévő klastrom évkönyvei tesznek említést, melyek így szólnak: «Ungari imperatori rebellant, Quibus Gebehardus Ratisponensis episcopus, patruus imperatoris, occurrut in fugam que versos magna cede afflixit et urbem marchi Heimburch ædificii restauratum militibus imperatoris communivit.[5])

Midőn oroszlánszívű Richard király *1192-ben* Bécs külvárosában, Erdpergben, fogságba jutott, nagyon tekintélyes váltságdíjat kellett fizetnie, mely összeg az időközben ismét megrongált Bécs, Enns, Neustadt és Hainburg várak falainak helyreállítására fordíttatott.[6])

A Continuatio prædicatorum Vindobonensium *1271-ből* Ottokár

[1]) Hormaier, Geschichte Wiens, Tom. I. pag. 33. Annales Sengalensis, Pertz monumenta germ. Tom. I. pag. 84.

[2]) Annales Sengalensis, Pertz Monument. Germ. Tom. I. pag. 84.

[3]) Hermann, Contract. ad anno 1050.

[4]) Hormaier i. m. pag. 352, Geschichte Wiens. 5. füzet, pag. 188.

[5]) Pertz, Tom. XI. pag. 515.

[6]) Contin. praedicator. Vindob. Pertz, Tome XI. pag. 786.

második hadjáratáról a következőket írja: «Stephanus Rex Ungariæ, tyrannus congregatis comanis et Ungaris, terras regis Boemie, ut hactenus sepius pater fecerat, nititur perturbare. Cui rex Boemie cupiras resistere, tota autem hyeme fatigetus ab Ungaris et Comanis; tempora autem estivo strato ponte pulcherino prope Haimburch trans Danubium collecto exercitu Posonium, Tyrnum expugnat et omnes munitiones in partibus illis potenter sibi subjugavit.»[1])

Az *1277-ik* évről, Rudolf és IV. László személyes találkozásáról ugyanezen följegyzés így szól: «Item eodem anno circa festum omnium sanctorum, rex Romanorum et rex Ungariæ in confinii circa Hainburgum colloquium habuerunt, ubi rex Romanorum eundem regem Ungariæ in fllium adoptavit et omnes comani regi Romanorum servire promisserunt.»[2])

Az *1278-ik évről*, a melynek augusztus hava 26-án volt Rudolf és IV. László királyok és a cseh Ottokár közt a morvamezei csata, a seregek gyülekezéséről a St.-Rudberti évkönyvben a következőket olvassuk: «Rex Ungariæ venit cum exercitu et in Posonio transit Danubium, ac in vigilia assumptionis beatæ Maria semper virginis, rex Romanorum descendit Danubium in Haimburch, et ibi transiens in Marchegke, colligit exercitum Austriam et Styriensem, non quidem omnium quia multi et ipsis in lacum perfidie ceciderunt.[3])

1286-ban Rudolf király fia, Albert, Németújvári Ivánnal Hainburgban véd- és daczszövetséget kötött, melyben Albert még arra is kötelezte magát, hogy Iványt saját királya ellen is segíteni fogja.[4])

III. Endre király *1291-ben* Bécset ostrom alá vette s miután a kitörő osztrák hadat augusztus 10-ike körül megverte, a harczoló felek 8 napi fegyverszünetet kötöttek. Endre és Albert osztrák herczeg ekkor a két határváros, Hainburg és Pozsony közt tanácskozásra jött össze, melynek eredménye volt, hogy Albert a magyar koronára való igényeiről lemondott és az elfoglalt várakat visszaadta.[5])

1457-ben Erzsébet, V. László özvegye, az ország koronájával Hainburgba jött.

[1]) Pertz, Tom. XI. pag. 729.

[2]) U. a. Tom. XI. pag. 709.

[3]) Pertz, Tom. IX. pag. 802.

[4]) Czech, Andreas III. Heerfahrt nach Oesterreich. Hormaier i. m. 1831, pag. 135. f. f.

[5]) V. ö. Czech a. a. o. g. pag. 154 és Ottokar Reimchronik Cap. 397, 398 f. f.

1477 június havában a magyar sereg Szapolyai Imre, Kinizsi Pál, Bánfy Mihály, Ujlaky Lőrincz, Drágfi Bertalan, Dóczy Imre és Péter vezetése alatt Komáromnál és Győrnél gyülekezett Frigyes ellen, honnét először is Hainburg alá ment és azt ostrom alá vette. A várbeliek vitézül védekeztek és az ostromot oly erővel verték vissza, hogy Mátyás király hadai Hainburg ostromát félbenhagyva, a többi osztrák helyek s végül Bécs ostromára ment, melyet körűlzárván, Frigyest végre is békére kényszeríté.[1])

Az *1482-ik* évről a melki évkönyvek azt mondják: «Rex Mathias urbem Hainburgum prelio cingit et ex hiis et illis plurimi ruunt». A Frigyes császár elleni harcz megújult és újból magyar csapatok szálltak Hainburg alá és a város hosszas védekezés után szeptember 30-án kapitulálni volt kénytelen. Három évvel később meghódolt Bécs is, és Ausztria Magyarország tartományává lőn.

Mátyás halála után *1490-ben* Miksa császár Hainburg várost és várat a magyaroktól Ausztriával együtt ismét visszavette.

A XVI. században 1568—76-ban Hainburgot a királyi főpohárnok ghymesi és gácsi Forgách Zsigmond mint zálogot kapta meg és egyidejűleg annak kapitánya is lőn.

A XVII. század elején, *1606-ban*, Básta György bírta a várat; de azt 25 évvel később, *1631-ben*, iklódi Szluha grófnak eladván, Hainburg ismét magyar kézbe került.

1750-ben Bethlen gróf kezdte meg az új vár építését, a várhegy alján, mit később Batthyány gróf fejezett be.

1768-ban Hainburg Bethlen Józsefné tulajdona, de még ugyanebben az évben ismét Batthyány Fülöp gróf birtokába került.

Végre *1803-ban* a város polgármestere, Deim Klaudius, még 50 polgárral egyetemben Hainburgot Batthyány Tódor gróftól megvette.

E nehány sorban vázoltuk a történelmi fontosságú határváros változatos sorsát, a mennyiben Magyarországot érdekli.

Gömöry Gusztáv.

Aldana versiója a szegedi veszedelemről. Nagy-Kampó fivérének tollából két iratot birunk, mely a Szegedi Veszedelem történetére világot vet, t. i. a Villa által kiadott *Expedicion*-t, melyet már Márki Sándor fölhasznált *Arad története* című, magvas munkájában, a másik pedig egy levél a spanyol Real Academia de la Historia által kiadott *Memorial Historico Espanol* 10. kötetében (497—524 l.), melyet Márki

[1]) Dlugoss, Hist. Polon. XIII. pag. 560.

idéz ugyan, de úgy látszik nem használt föl. Ez utóbbinak segélyével képesek vagyunk egy-két részletet a szegedi veszedelem történetében tisztáznunk. Jelen dolgozat megírásánál föltételezem azt, hogy az olvasó ismeri Czimer Károly jeles kis monographiáját e tárgyról a *Hadtört. Közlem.* 1891-ki folyamában.

Mindenekelőtt is Czimer Istvánfi nyomán úgy beszéli el a dolgot, hogy Tóth Mihály először Castaldoval közölte Szeged visszafoglalására kigondolt tervét s hogy ez a kalandost Aldanához küldötte Lippába ajánló levéllel, felszólítva spanyol tiszttársát, hogy Tóthnak terve kivitelére segédcsapatokat adjon. Czimert követi Márki is, de Aldana elbeszélése szerint Tóth Mihály ő hozzá jött tervével, de miután Aldana nem bízott benne, fölkérte őt, hogy a válaszért majd 15—20 nap múlva jőjjön el s ezalatt írt Castaldonak és Ferdinand királynak. Ez utóbbitól a nagy távolság miatt válasz nem érkezett; Castaldo azonban azt tanácsolta neki, hogy segítse Tóth Mihályt, ki Aldana *Expedicion*-jában nincs ugyan megnevezve s egyszerűen «egy szegedi lakos» (un vecino de Zeguedin)-nak vannak említve, de kinek neve és hivatalos állása világosan meg van említve a *Memorial*-ban (el governador de Zeguedin, el qual se llmava Todmihal), hol annak okát is adják, hogy Tóth Mihály miért illant el Szegedről, mivel t. i. a törökök őt mint gyanús embert el akarták fogni. A Márki idézte («Országos levéltár») levél (1552 feb. 28) tartalmát nem ismerem s ezért nincs módomban eldönteni, hogy Aldanának vagy Istvánfinak van-e igaza. Ha azonban az idézett levél ugyanaz avval, mely a *Régi Magyar Költők Tárá*-ban (III. 420) jelent meg, úgy a dolog abban áll, hogy valószínűleg Tóth Mihály még Lippa ostrománál s már előbb is (sub Lippa et ante) tárgyalta ugyan a dolgot valakivel, Aldana azonban nem volt jelen ezen tárgyalásoknál és Tóth Mihály ajánlólevél nélkül jött tervével hozzá.

Aldana további elbeszélése szerint fivére, Bernát, elvállalta a Szeged elfoglalására induló expeditio fővezérségét, mert Castaldo igért neki bőséges segélycsapatokat, melyeket ez utóbbinak «ezentúl» — értsd Lippa elfoglalása és Fráter György halála után — jobban állt módjában nélkülözni. Szeged fontosságánál fogva ily bőséges segélyre volt is szükség, mert a városnak 12 ezer lakosa volt és a töröknek évenkint, 50,000 aranyra (!) rúgó jövedelmet képviselt. Fontos volt azonkívül strategiai fekvése is a törökökre nézve, mert közvetítőül szolgált a török többi magyarhoni «tiszamelletti» várai számára, t. i. Budának, Pestnek és Esztergomnak «nyugaton» és Becsének, Becskereknek és Belgrádnak «keleten». Szeged volt azon központ, honnan a többi magyarföldi török várak őrségeinek szánt készletek szét lettek küldve. Azért persze előre

lehetett látni, hogy a török nem fogja egykedvűen nézni e fontos hely elvesztését, hanem minden erejét meg fogja feszíteni, annak megvédésére.

A szegedi őrség rendes létszámát 700 emberre becsüli Aldana, a hivatalos defter szerint azonban csak 345 főre rúgott. Tóth Mihály, levélírónk szerint, hajdúival az éjjeli támadás alkalmával megölt közülök 300-at és foglyúl ejtett 150-et; a többi a várba menekült, köztük maga a szandsák bég és fia.

A chronologiát illetőleg, Aldana szerint a budai pasa márczius 1-jének reggelén jelent meg Szeged alatt;[1]) a szorongatott törökök tizennégy napig vártak volt hasztalanúl a segélyre.[2]) Tehát az éjjeli támadás, február 19-én, szombaton virradóra történt[3]) és nem egy héttel később, mint Czimer Károly állítja.

Aldana az éjjeli támadásnál nem volt jelen, mert még február hó 24-én Makón volt, honnan írt Pázmán Péter váradi kapitánynak, levelében fölszólítván őt, hogy a szegedi vár ostromához küldjön ágyúkat, lőport és golyókat. Magát a várost a keresztények már elfoglalták, mint erről Pázmán már értesülhetett. Segédcsapatokról és élelmi szerekről is gondoskodjék.[4]) Bakics Péter már 22-én érkezett volt Szegedre csapatával, honnan írt Aldanának és ennek levele Pázmánhoz tulajdonképen csak viszhangoztatja Bakicsét.[5])

A szegedi keresztények haladék nélkül (luego) értésére adták Aldana Bernátnak az éjjeli támadás sikerülését, ki erre 180 spanyollal, 70 némettel és 1000 (mil) magyar lovassal útnak indult Szeged felé,

[1]) E dátumhoz kétség nem férhet és Márki helyesen ezt fogadja el. Így pl. Aldana szerint «(el) primero (így! kiirva) de Marzo de 1552». Más helyen ugyanő «martes de Carnestolendas», azaz húshagyó kedden, mely ez évben csakugyan márczius 1-ére esett. — Operstorf is azt írja Ferdinándnak Szolnokról márcz. 4-én, hogy »dieser Angriff ist beschehen den ersten Tag Martii, nemlich am fassnachttag zu mittag.» *Tört. Tár.* 1891. 651.

[2]) Verancsics is azt írja, hogy «tizenigyed napra Aly passa, ki budai passa vala, megsegíté Szegedet és az magyarokkal megvíva.» (II. 92.) — Tinódy szerint is «tizenkettőd napon ők (a hajdúk) megmonstrálának», midőn «béfutó» pásztorok a török megérkeztét nekik tudtokra adják. *R. M. K. T.* III. 66.

[3]) Hajnalban (al alba) írja Aldana. Tehát valószínűleg szent Bálint, nem pedig szent Mátyás előestéjén indúlt meg Tóth Mihály Aradról.

[4—5]) *Tört. Tár.* 1891, 647; — Czimer Károly máskép beszéli el ugyan a dolgot, de forrást nem idéz. Úgy látszik, Istvánfi vezette őt tévútra.

melynek környékén még mintegy 500 más magyar lovas csatlakozott hozzá, a megölt törököktől elvett lovakon.[1])

Nagy Kampó azonnal ostromárkokkal vétette körül a várat s ezekbe a spanyol és német katonákat helyezte. Miután pedig jól tudta, hogy a török pasák csapataikkal mindenfelől a fontos vár segélyére fognak sietni, írt mindenfelé Ferdinand vezéreinek, hogy őt a veszélyes vállalatban segítsék. Azonfelül a lehető legnagyobb sietséggel kiköltöztette a Ferdinand uralta területekre Szeged keresztény lakosait, minden ingóságaikkal s a vagyonos osztály legnagyobb része el is menekült. Csak a szegényebb népség és azok maradtak vissza, kik a törökökkel rokonságban voltak.[2])

Végre húshagyó kedden megjelent a budai pasa, Aldana becslése szerint mintegy 2500 lovassal és 500 janicsárral; mindannyian kitünő, válogatott harczosok a budai, pesti, esztergomi, hatvani és székesfehérvári őrségek javából. A janicsárok kocsikon és szekereken (en coches y carros) jöttek. «Mások becslése szerint azonban a törökök száma mintegy 4000 lehetett.»[3]) Aldana értesült, hogy aznap reggel Operstorf 200 vasas némettel átkelt a Tiszán. Az ellenség láttára Aldana a magával hozott huszárokkal és némi hajdúcsapatokkal (y algunos aytones y aydugues)[4]) a törökök fogadására indult. A spanyol és német katonákat kénytelen volt visszahagyni az árkokban, mert egy kis csapat magyar lovasnál egyéb csapatokkal nem rendelkezett e czélra, s ezekben nem bízhatott meg teljesen. Útközben hozzá csatlakozott mintegy 170 vasas, kiknek sikerült átkelni a folyón és ezekhez mintegy 60 spanyol puskás lovas igyekezett csatlakozni. Az ellenség már megkezdette a tüzelést nehány könnyű ágyúval és nehány muskétával és a janicsárok puskásai szintén megkezdték a lövöldözést, midőn Bakics Péter «egy magyar huszárkapitány», türelmetlenkedni kezdett s tudtára adta Aldanának, hogy már késő, többé nem várhat s ha csak össze nem tűznek az ellenséggel, tartani kell attól, hogy a magyarok vissza fognak kanyarodni és

[1]) A névtelen levélíró szerint «Aldana cum ducentis hispanis et centum hussaronibus (profectus est)». *R. M. K. T.* III. 420.

[2]) Alább ismét említi a levélíró, hogy Aldana «avia despoblado á Zeguedin», hogy t. i. elköltöztette a szegedi lakosságot és azért az a szenzacziós hír, a mit Schradt Kristóf küldött Mária özvegy magyar királynénak, hogy t. i. a szegedi lakosság apraját-nagyját, tehát mintegy 12 ezer embert, mészároltak le a törökök — óriási túlzás volt.

[3]) Az *Expedicion* szerint pláne 5000 lovas és 800 janicsár.

[4]) Más helyen azonban «aytones *o* aydugues»-t ír.

megfutni (los ungaros comenzarian à remolinar y huirian). Aldana válasza neki az volt, hogy hozza embereit csatarendbe, mint szokás, s hogy ő maga majd fölállítja a vasasokat és gyalogosokat. Úgy is történt. Aldana a vasasokkal a középen foglalt helyet, a balszárnyon Bakics Péter a hajdúk felével, a hajdúk másik fele a jobb szárnyon helyezkedett el. A budai pasa szintén három részre osztotta seregét. Középen ő maga foglalt állást, mintegy 800 válogatott lándzsással és hat kocsival, három-három kocsival csapat-osztályonkint. Jobb szárnyán lovasságának zömét helyezte el két hadosztályban, kikkel Bakics uraiméknak kellett megmérkőzniök. Bal szárnyát pedig a janicsárok képezték s velük egy mintegy 100 lovasra rúgó kis csapat. Aldana Bernát jó, ámbár nem szép lován, melynek «Jullio» volt neve, támadásra vezette a vérteseket és összecsapván a pasa hadosztályával, elvette ennek zászlóját, melyet elküldött a királynak. A vasasok fele megkerülte a török lovasokat s visszafordúlva, csatarendbe szedődzködött új támadásra. Aldana egyszersmind észrevette azt is, hogy az ő jobb szárnyán levő hajdúk szétugrasztották volt már a velük szemközt állott janicsárokat és török lovasokat, még pedig oly jó sikerrel, hogy már űzték, hajszolták mindenfelé a pogányokat, kiknek egy része a pasa hadosztályához menekült, más része pedig a szekerek mögűl védte magát. Miután Bakics Péter embereivel szintén megszalasztotta volt már a számára kijelölt két török lovas osztályt, a győzelem az egész harczvonal hosszában a keresztények részén volt. A győzelem első jeleinek láttára azonban a magyarok, a helyett, hogy a csatát végig küzdötték volna és igy a siker gyümölcseit a maguk számára biztosították volna, azonnal a prédáláshoz láttak, mintegy huszan vagy harminczan közülök a gazdátlan török lovakat kezdették fogdosni, a többi pedig az ellenség halottait levetkőztetni és fosztogatni. Ennek következtében fölbomlott közöttük a rend, melynek láttára a pasa összegyűjtötte ismét szétugrasztott csapatait és megtámadta és minden komoly erőmegfeszítés nélkül megszalasztotta a fosztogatókat. Aldana és kapitányaik igyekeztek velük okoskodni és megkísértettek minden ügyetmódot, hogy a megbomlott rendet a magyarok közt ismét helyreállítsák és a megfutamodott csapatokat visszatereljék, de hasztalanúl, s azért Aldana a folyton vele maradt vasasokkal a legnagyobb rendben lassankint hátrálni kezdett. A vár előtti ostromárkokban álló németek és spanyolokhoz pedig egy katonával üzenetet küldött, hogy vonuljanak vissza a tiszai révhez, mely parancsnak ezek engedelmeskedtek. Aldana a vasasokkal készen állt, hogy a csapatok visszavonulását fedezze, de erre nem volt szükség, mert a törökök, kikkel összetűztek volt, nem igen háborgatták őket. Egyetlen puskalövést — írja szerzőnk — sem

küldöttek a mieink után a törökök, a lándzsások pedig a szerzett tapasztalatok után közelünkbe sem jöttek. Ilyképen a spanyolok átvonúltak két a Tiszába folyó patakon átvezető hídon; őket követte Aldana a vasasokkal s miután az út a tiszai révhez némi mocsarakon vezetett át, Aldana elrendelte, hogy Operstorf keljen át először a maga embereivel, azalatt ő pedig állást foglalt és némi fegyveres «bárkákkal» csatározott, kiket a várbeli törökök küldöttek ellenök és még más törökökkel is, kik időközben a pasa hadosztályától érkeztek meg a hely színére. Miután Operstorf átkelt vala a legveszedelmesebb helyeken, «megálljt»-t parancsolt és bevárta Aldanát embereivel. A törökök azonban, kik eddig követték őket, nem jöttek tovább. Bakics Péter is hozzájuk csatlakozott, mintegy száz lovassal, kiket összegyűjtenie sikerűlt — többet nem sikerült összeszednie — és azután együtt visszavonúltak ügygyel-bajjal Szolnokig, «t. i. azon várig, melyet Aldana taval fortifikált».[1]) És csakugyan Operstorf 1552 márczius 4-én Szolnokból küldötte meg részletes jelentését Bécsbe a szegedi kudarczról, mely szerinte 132 ember es 179 ló veszteségébe került — Ferdinandnak,[2]) de mint tudjuk, végtelenűl sokkal több emberébe és vagyonáldozatába a tehetetlen bécsi kormány által saját sorsára hagyott szerencsétlen magyar városnak.

A levélíró szerint, Aldana Bernát is küldött részletes jelentést Ferdinandnak és a császárnak, kik nagyon meg voltak elégedve magaviseletével. A spanyolok közűl elesett négy ember és egy a Tiszába fúlt. A vasasok közűl elesett öt, a huszárok közűl mintegy harminczan. A hajdúkból elveszett mintegy 500; ezeknek egy része a csatában esett el, a többieket a törökök a városban konczolták föl, hol a hajdúk rablás czéljából visszamaradtak és a pogányok utolérték őket. A törökök vesztesége utólagos értesülés szerint, mintegy 700 halott volt. Aldanáról, ki mintegy 27 órát töltött egy huzamban a nyeregben, a megfutott huszárok hírmondói azt híresztelték, hogy spanyoljaival együtt odavaszett. Maguk a törökök is, kikkel több összecsapás alkalmával keverődött össze, azt hitték, hogy a csatatéren maradt.

A szegedi veszedelem hírére a környékbeli lakosság tömegesen elmenekült biztosabb vidékekre. A pasa pedig fölgyújtotta az elhagyott, csunyán elpusztúlt Szegedet. Szerinte a város nyílt volt, körfalak nélkül,

[1]) «Coxnoc» hiba. Az *Expedicio*-ban is «Solnoc» áll. Centorionál pedig «Cornoch nem messze Lippától». *Commentarii* 165. l. Báthory szintén azt írja, hogy Aldana és Sierotin (!?) Szolnok felé menekültek. *Történelmi Tár* 1891. 651.

[2]) *Tört. Tár.* id. h.

igen rongált állapotban, és házai elszórva valának építve (era abierta, y sin muros y muy desbaratada, con una casa aqui, y otra alli.) «Lábánál» feküdt a vár, melyben őrséget tartott a török.

A levélíró ezután elbeszéli egy Higueras nevű spanyol katonának öngyilkosságát, melyet Aldana-nál még részletesebben is beszél el Ascanio Centorio.

Meddő munka volna, ha jelenleg Aldana elbeszélésének részletes bírálatába ereszkednénk, mert ezt csak Operstorf jelentésének segélyével tehetnők sikeresen, mely eddig még nem jelent meg nyomtatásban. Azonfelül Centorio *Commentarii*-nak is jó hasznát vehetendjük, melyet Czimer Károly idéz ugyan, de ki nem aknázott. A *Történelmi Tár* is közölt számos új regestát s valószínűleg még több más dolgot sikerülend fölfödözni levéltárakban, melyeknek segélyével tisztább fogalmat alkothatandunk magunknak a szegedi kudarczról. Mint azonban a már közlöttekből is láthatjuk, a meggyűlt újabb történeti adat-anyag miatt Czimer elbeszélése gyökeres revisiót igényel. *Kropf Lajos.*

Ujoncz-fogadás 1757-ben. Magyar hazánk történelme iránt lelkesedő honfitársaim előtt bizonyára nem lesz egészen érdektelen egy, az 1795-ik évből kelt rendelet közzététele, mely fogalmat nyújt arról. hogy még ezelőtt 100 évvel is mily gond és mily szerep hárult főnemességünk egyike-másikára a hadviselés erkölcsi és anyagi föltételeinek megszerzésében, s mily intézkedések tétettek, hogy anyagi áldozataikkal bár, de «sem országnak törvényit, sem az emberiséget sértő módokkal» a «hadi sereget megsegítsék». Ezen, a nagy Napoleon elleni háborúk idejéből kelt rendelet a hazánk múlt századában jelentékeny történelmi szerepet játszó gróf Károlyiak egyik utódától *gróf Károlyi József* szathmári főispántól származik, ki cs. kir. kamarás, ezredes, a m. kir. helytartótanács titoknoka s ily módon a toborzott Szatmár vármegyei insurgens nemes seregnek vezére is vala.

A rendelet szövege a következő:

Báthori Tisztartoságnak! Circulare. Mlgos Groff eő Nagysága 7-ik Febr. 795-ik esztendőben 146-ik szám alatt költ Rendeletének foglalattya. A Köz Jó, és jelen valo Hadi Környűllállások hozzák magokkal, hogy Én is, ugy is mind Földes Ur, ugy is mind Fő Ispány a Katonaságra alkalmas Ifjakk megszerzésivel a Hadi Sereget megsegíljem: mire nézve rendelem azt, hogy Uradalmaimban lévő Tisztviselőim ezen igyekezetemet minden kitelhető, de sem Országunk Törvényét, sem az Emberiséget sértő módokkal elő mozdítani igyekezzenek.

Mely itt le irt Mlgos Groff eő Nagysága Rendelése, és szándéká-

nak Könnyebb móddal léendő telyesitésére az Károlyi kerületbéli Jószágnak Fő Igazgató Hivatalya az alább meg irt jegyzetteket találta fel, ugymint:

1-o. Minden Tisztartóság tudtára adván az alatta lévő all-Tisztekk ezen eő Nagyságának akarattyát, mindenek előtt nem tsak maga a Tisztarto, és az Ispányok, sőt a Helységbéli Papok, és az Ispányok által arra alkalmatossokk esmért Emberek által is, az Helységekben található Ifjuságot szép móddal, édes, és Ketsegtető szovakkal arra birni igyekezzenek, hogy önként a Katonaságra induljanak, Eleikben adván

a) A Katonaságnak mostani időben nagy ditsőségét, betsületét, és szabadságát.

b) Érdemeihez képest kinek kinek személy válogatás nélkül a bizonyossan eő Felsége által meg adandó jutalmat, sőt olyas esetekre, ha valaki szolgálat tételre alkalmatlanná válnék, eő Felségének iránt tok további Élelmekre kivántatokrul való atyai gondoskodását.

c) Eő Felségének azon Ország szerént kihirdettetett Kegyelmes akarattyát, mely szerint az ily önként Katonaságra menendő Ifjakat, ha a szükség, és Környűl állás ugy kivánni fogja, még a Háboru alatt is, meg szűnvén pedig a Hadakozás válogatás nélkül Honnyaiban, és lakó Helyeiben vissza botsájtya.

d) A Hazájokk, Rokonnyaikk, Birtokaikk ez által meg szerzendő Hasznát, és nyugodalmát.

2-o. Az Illyetén előszámlált Inditó és Ketsegtető okokkal és módokkal több napok alatt való probáltatás után, hogy ha még is a Tisztartoság, és arra ki nevezendők nem boldogulhatnának nem szánnya eő Nagysága a Katonaságra vállalkozandó Személyekk Termete, és alkalmatos voltához képest Hét, Tíz, Tizenöt, sőt husz forintokat is Parola Pénzűl a concernent Cassaibul ki adatni, azonban, hogy ennyi, vagy mennyi Parola Pénzt resolvált eő Nagysága, azt a Tisztek ki ne jelentsék senkinek, hanem oly okossággal élyenek, hogy még a Feltser által valamely Ifju Hiba nélkül valónak nem találtatik, addig tsak két három huszasonként ha kivánni fogja Kész pénzt adjanak, minek utánna pedig approbálva lészen az Ifju, akkor is ha prætendálni fog Pénzt és okossan megeshetőnek láttya a Tiszt, a resolvált Summánnál kevesebbel az olyat ki elégiteni igyekezzen.

3-o. Katonaságra alkalmatos Ifjakk ketsegtető módokkal, 's inditó okokkal valo megszerzése probáltatása után, valamint Nagy Károlyban, ugy közelebb való Helységekben egy nehány Hajdu városiak Süvegekkel, Kardokkal provideálva verbunkképpen ki fognak állítatni, és minekutánna egy nehány Helységeket megjárnak, ugyan azok közűl Nemes

Szathmár Vármegyében fekvő M. Uraság más jószágaiban is ki fognak küldetni; Ugy szinte más Ns. Vármegyékben fekvő ezen M. Uraság Jószágai béli Tisztartóságok is (az illető Ns. Vármegyéknél, vagy azok Vice Ispányinál meg tudván, azon Ns. Vármegyék Determinatioival nem ellenkezne-é ezen M. Uraságnak ebéli szándéka) magok kerülettyeibe ha az M. Uraság emberei közül arra alkalmatos három négy Embereket olyanokat, kiknek a szükséges Tartáson kivűl ebbéli Fáradságokért különössen fizetni semmit se kellessen, találhatnak, azokat kezek alatt lévő Helységekben Verbunk képpen járassák, ha pedig olyatén Embereket, nem szerezhetnének, ugy azokk szükséges Süvegeket, és Kardokat; az iránt ide Jelentéseket környűlállás képpen meg tegyék. Az Ilyetén Verbunk képpen Járokra az Illető M. Uraság Tiszt viselő vigyázattal mellettek légyenek, 's azokk igazgatásától függeni tartozni fognak, Helységről Helységre a Szükséges Forspontokat nékiek ki rendelyék.

4-o. Minden Jószágba ki rendelendő verbuálonak, ugy Katonának bé állandó egy egy személyre naponként egy Czipó, melyel egy nap egy ember meg érheti, két itze Bor, reggelenként egy egy Pohár Pálinka, két font Hús applacidáltatik, azonban, hogy ezek kevesebbe a M. Uraságnak kerüljenek, az illető Tisztségek, a hol a M. Uraságnak más Buzája nintsen, az Malom vámbul bé jönni szokott Eletből a Czipókat süttessék, a Bort pedig a M. Uraság Borábul, ugy a Pálinkát is az Uraságébúl, a hol pedig nintsen, gazdaságossan ordinare Pálinkát kész Pénzül vegyenek a Tisztek, 's abbul számokra erogályanak; mivel mind azon által mind a Verbualokk, mind a Verbualandokk néha a Kortsmákon is meg fordulni szükséges lészen, azért a Tisztségek a Kortsmárosokkal ugy égyezzenek (melyet leg inkább a Tisztnek Szorgalmatos vigyázása, 's Jozan Itéllete meghatározhat) hogy az bé Verbualtottakk annyi — Italt adjanak, melyel jó kedvűek, de részegek ne légyenek; az illyetén elkelendő Bort vagy in natura az M. Uraságébul az Kortsmárosokk vissza adni igyekezzenek, vagy a hol az meg nem eshetik, a Kortsmárosokkal az el költ Bornak és árának specificatioját ki vévén, fizessék ki, és az Inspectoratusi Hivatalnak assignatio végett bé külgyék.

5-o. Az Ifjuságnak Ketsegtetésére a Musika is nem keveset szolgálván, azért a Verbualok mellé a Tisztségek Helységenként musikusokat is fogadjanak, vélek egy egy napi fizetés iránt meg alkudván; mely Musikusok Bére abbul is ki telhetik ha tsak részében is, ha a mint puncto 2-o ki tétetett az eő Nagyságától resolvált Parola Pénznek ki adásában okossan gazdálkodnak a Tisztségek, ugy az Tehén hus, Bor, Pálinka árának ki fizetésére is abbul gazdálkodhatnak.

6-o. Mivel akár mely Ifjunak Külső Tekintetebül nem láthatni

azt, ha vagyon-é valami hibája, mely miatt Katonaságba bé nem vétetődhetnék, ahoz képest hogy a verbualando Ifjak több napokig még valamely testi Hiba nélkül valokk lenni bizonyossan meg nem tudattatnak, a M. Uraságnak költségébe ne teljenek, azt mindenkor meg tartsák a Tisztségek, 's a dolgot ugy alkalmaztassák, hogy mihelyest 3. 4. vagy öt Ifjakat szereznek, azonnal valamely értelmes Feltser által a hol közelebb olyan találtatik visitáltassák meg, és a midőn általla annyi számuak Hiba nélkül valókk találtatnak, hogy érdemes lészen azokat Forspontokon el küldeni, tehát egy egy Szekeren négyen, ötön, statiorul statiora M. Uraság valamely Tisztyével, vagy ha tsak Hajdujával, vagy más Józan Cselédgyével Károlyi várba küldettessenek. Az olyatén Késérő Hajdunak, vagy Cselédnek olyas Bér vagy Intertentio fog járni, a milyen szokott azokk ki járni, a midőn egyébféle M. Uraság dolgaiban valahová küldettetnek; Az bé vérbuáltottakk pedig a 4-ik Punctumban ki tett Intertentio ki adatasson. Mivel pedig mind terhes, mind pedig a M. Uraságnak igen Költséges lenne Ns. Szathmár Vármegyén kivűl fekvő Joszágokbul a Katonákk állottakat Károlyig béhozatni, azért ezen Punctumban ide feljebb meg irt mód szerént a Feltserek által aprobáltattak a közelebb találhato assentirozo Militaris Tisztségnek a Tisztartóság által resignáltassanak oly képpen, hogy azon Militaris Tisztségtűl, a kinek a Katonaságra való Individiumok resignáltattak, minden ezen M. Uraság részérül administrált személyrül Irásbéli recognitio vétessen, 's a Károlyi Inspectoratusnak bé küldetessen.

7-o. Az Verbunk képpen járandokk Instructioul adják ki az Tisztségek, hogy ha valakit olyast fognak esmérni, a ki már ez előtt katonának állott volt, azomban az assentirozo Hadi Comissariusság, vagy más Ns. Vármegyék által valamely testi, vagy termeti hiba miatt viszsza adatatott, az olyast bé ne verbuálják, hogy haszontalanul reá Költség tétessen. Egyéb iránt M. Groff eő Nagyságának Kegyes rendelése azt tartván, hogy a Rabok, Koborlók, 's Excessivusok Katonaságra el fogattassanak; azért ha a Verbuálok valahol heverő, 's koborlókat találnak, nem külömben a Tisztek valakit valamely nem éppen igen tsekély excessusban érnek, az olyant egyébnémű büntetés helyébe Katonának adgyák.

8-o. Hogy pediglen a M. Groff eő Nagysága mind ezen Katonaságra valókk meg szerzése folyamattyárul, és elő menetelérűl, mind pedig minden egy egy Tisztnek ezen állapotban téendő igyekezetérül bizonyossá tétethessen, Méltóztatott rendelni eő Nagysága, hogy minden tizenöt nap alatt minden Tisztartóság Tabbelaris Relatiot az Inspectoratusnak bé külgyön, melyben az már approbálva lévő Katonának bé állott egy egy Személynek Kereszt, 's vezeték neve, esztendeje, kinek

kinek mennyi Parola Pénz adattatott, és kiket nevezet szerént melyik Tisztye ezen M. Uraságnak bé verbuáltatott légyen, mind ezek azon Tabbellába specifice bé irva légyenek, mely Tabella is minden tizenöt nap mulva Pestre Eő Nagyságához Károlybul fog által küldettetni.

9-o. A Katonaságra való Ifjakk választásában arra figyelmezzenek, 's vigyáztassanak a Dlis Tisztségek, hogy az olyas, a kinek növéséhez reménység vagyon öt Schuck, 's Két Czolot, a ki pedig már nem fog nővni, öt Schuck három Czol, és Két Strihet meg üsse. Esztendeire nézve 15 esztendőn alol, 36-on felűl való Személy bé ne vétessen, ha tsak az Assentirozo Tisztség mást nem mond.

Mind ezen eddig leirva lévő utasíttások szerént, a mely Tiszt Viselők magok szorgalmatosságát ki mutatni, és a Katonaságra való több számu Ifjakk meg szerzését tárgyázo felyebb leirt M. Groff eő Nagysága Rendelése telyesitésében, 's ily hasznos igyekezetének elő mozdításában telyes iparkodásokat nyilvánságossá tenni fogják, ugyan az elől meg irt napon költ rendelése erejével méltóztatott Eő Nagysága oly Kegyes Igéretet tenni, hogy az olyatén M. Uraság Tisztyei vagy elébb való Tisztségekre való elő mozditásokat, vagy más egyébnémű érdemekhez képest való meg Jutalmazást várhatnak, 's ezeket bizonyossan meg nyerni is fogják. Consignatum Karolini 28-a. Februarv A-o 1795. Extradat per jur. D. Notar. Emer. Vizi.

Közli: *Leveles János.*

I. Lipót patense a fényüzés ellen 1686-ban. Az alábbiakban közlendő rendelet nem vonatkozik ugyan szorosan a hadseregre, de bizonyos, hogy a katonai egyenruházatra, annak egyszerűsítésére, befolyás nélkül nem maradt s így bennünket, katonákat is érdekel.

I. Lipót nemsokára trónra lépte után «megszomorodott szívvel» tapasztalta, hogy országaiban roppant fényűzés kapott lábra, mely nem csak a ruházatban, de más irányban is mindenütt nyilvánul, s nem csak «Isten haragját kelti föl, de számosan kedves alattvalói közűl, még az előkelőbbekből is, e miatt javaikban hirtelen megfogyatkozának, sőt szegénységbe sülyedének».

A császár, alattvalói jólétét szivén hordván, «kegyelmesen intézkedett e káros visszaélés megszüntetésére», országai számára «bizonyos policziális rendeletet», az úgynevezett «fényűzés elleni patenset», bocsátván ki.

E patens[1]) a bécsi udvari kanczelláriához van intézve s a fent már érintett bevezetés után következőkép folytattatik:

[1]) Kézirat Frigyes főherczeg «*Albertina*» könyvtárában.

« . . . . . Kiváltképen való szükséges dolognak itéltük tehát, hogy a mostani szomorú időkben és nagy pénzszükségben, amikor mindenkinek inkább az egyszerű életmódot, a jó és kifogástalan erkölcsöket kellene inkább szem előtt tartani, semmint a tékozlást, a lábrakapott fényűzés megszüntetésére törekedjünk s mindent jól megfontolván, jelen patensunkat kiadjuk.

Először is, nyilvánvaló levén, hogy a drága ruhák és egyéb fényűzés miatt sok család és vagyonos ember javaiban megfogyatkozott, sőt egészen tönkre jutott, szükségesnek találtuk mindenkinek és általánosan megtiltani, hogy egészen aranyból vagy ezüstből készült holmit, vagy oly aranynyal és ezüsttel átszőtt vagy diszített szövetet, melynek rőfje 6, 8 vagy még 10 forintnál is többe kerül, viseljen.

Azonképen tilosak az egészen aranyból vagy ezüstből készült zsinórok, csipkék, sujtások, rojtok és hímzések, melyek rőfje 3, 4 vagy még 8 forintnál is drágább.

A selyemcsipkék, bármely színüek legyenek, melyek rőfje 1, 2 vagy 3 forintnál drágább.

Azonképen a selyem szalagok és zsinórok, melyek rőfje egy birodalmi tallérnál több, mint nem különben a finom fehér (brabanti) csipkék, melyek gallérokra, kézelőkre, főkötőkre, nyakkendőkre és kötényekre használtatnak, és pedig közönséges viseletre, ha azok ára rőfönkint a 6, 8 és 12 forintot, diszítésekre, ha a 15—20 forintot meghaladja.

Továbbá a garniturák (gallér, betét, kézelő), úgy a férfiaknál, mint a nőszemélyeknél, ha azok értéke az előbb említettnél nagyobb.

Azonképen a bársony, selyem és brokát ruhaszövetek, melyek rőfjének ára 4, 5 vagy 6 forintnál magasabb.

Tilosak továbbá a drágán diszített, aranynyal és ezüsttel kivert kocsik, bársony lószerszámok, bársony kocsipárnák, bársony kocsi- és lótakarók.

Miután pedig tapasztaltuk, hogy nemcsak a ruhákban, de más dolgokban is, különösen a nagy és költséges ebédekben, vendégségekben s az étkezésben egyátalán, a költekezés a szükséges mértéket messze meghaladja:

Azonképen tilosak a drága sütemények, az édes és drága torták, a drága czukorfélék; nem különben tilos a nagy pénzben való játék, a sok cseléd és sok ló tartása, melyek alattvalóinknak vagyonát apasztják és nekik kárt okoznak.

Mindenkit összesen és egyenkint figyelmeztetünk, hogy ezen atyai gondoskodásunkból kifolyó intésünket megszivlelje, s ne tegye szüksé-

gessé, hogy ezek miatt különös rendszabályokhoz, vagy épen büntetéshez legyünk kénytelenek folyamodni.

Óvni akarunk ezuttal egyszersmind mindenkit, hogy oly czimeket, rangot, előneveket stb., melyek őt születésénél vagy állásánál fogva meg nem illetik, ne használjon.

Hogy pedig minden nagyobb rendre helyeztessék, *három osztály* megállapítását tartottuk szükségesnek:

Az *első osztályba* tartoznak hű főuraink, hadseregünk főbbjei, a főnemesség, továbbá valóságos titkos tanácsosaink.

Ami az egyházi rendet illeti, attól elvárjuk, hogy önként is kellő mérsékletre törekszik s nem fog arra okot szolgáltatni, hogy ellene szintén valamely a dolgot orvosló rendszabályra legyünk kényszerítve.

A *második osztályba* a köznemesség tartozik, a *harmadikba* a polgárság s más hasonállásúak.

Amint pedig megkivánjuk, hogy a császári udvarunkhoz tartozó, vagy ott időnkint tartózkodó férfi- és nőszemélyek az udvar számára rendszeresített, könnyen felismerhető, viseletet hordják s főuraink, ministereink és egyéb tanácsosaink az udvari viselethez hasonló ruházatot hordanak, azonkép a méltányos különbségek feltüntetése czéljából meghatározzuk, hogy:

az *I. osztályhoz* tartozók kizárólag jogosítvák: a nyitott ujjak, a föntebb említett legmagasabb árú gazdag szövetek, arany-, ezüst-, selyem-, csipke- és zsinór-nemüek, bársonynyal bevont kocsipárnák, németalföldi bársony- és damascusi bútorok és szőnyegek, a kocsikon belül és kívül az aranyszegek használatára. Ugyancsak jogosak cselédeik libériáján, melyeknek belföldi posztóból kell lenni, selyem sujtást, legfeljebb két sorban s 2 ujjnyinál nem szélesebbet, de arany és ezüst nélkül, vagy a selyem sujtás helyett bársony hajtókát alkalmazni; a kettőt egyszerre azonban nem. Saját díszruhájukon kétsoros, a tanácsüléseken való megjelenésre szolgáló köpenyeken legfeljebb két soros, egyéb közönséges ruháikon pedig egy soros csipkediszítést alkalmaztathatnak, de fölösleges egymásra hajtogatás nélkül.

A *II. osztályhoz* tartozók a díszes szövetekből, csipkékből, zsinórzatból stb. csak a legolcsóbb árúkat, a kevesebb értékű posztókat, szőnyegeket és butorokat használják, a kocsik belsejét bőrrel vagy belföldi posztóval vonják be; drága ékszerek, kövek stb. hordása nekik szintén tilos.

A *III. osztálybeliek* a selyemszövetek, csipkék és selyem zsínórzatok használatától tartózkodjanak, cselédeiket libériába nem öltöztethetik s csak bőrrel bevont kocsikat használhatnak.

Miután pedig e rendelkezések üdvös hatása attól függ, hogy be-

tartatnak-e vagy sem, erre alkalmazott egyének fognak a dologra felügyelni s a rendelet áthágóit feljelentvén, ellenök rövid úton való büntető eljárás foganatosíttatik.

Hogy pedig a rendelet hatása más úton is biztosíttassék, a szabók, ruhakereskedők, zsidók, ruhakijavítással, szövetgyártással foglalkozók stb. szintén felügyelet alá helyezendők. A rendelkezések ellen vétő zsidók a városból, sőt az országból is kiutasítandók, mások iparjogukat és polgári jogaikat vesztik s egyébként is büntethetők. Hasonló eljárás alá esnek a selyemhímzők, festők, kocsigyártók s egyéb mesteremberek, nemkülönben a szakácsok, szakácsnék stb. ha tudva e rendelkezések ellen vétenek.

E rendelet 1687 január 1-én lép életbe.

Kelt Bécsben 1686 július 10-én, római császárságunk 28-ik, magyar királyságunk 31-ik, cseh királyságunk 30-ik évében. Lipót s. k. Ad mandatum Sacr. caes. regiæque Majestatis proprium Carl Maximilian Graf von Thurn. I. v. Tam.»

Nem ismeretes, hogy Lipót császár e gyámkodó pátense Magyarországra is kiterjesztetett-e vagy sem; ily alakban bizonyára nem, mert Magyarországon ilyen, törvényekben nem gyökerező patenseknek hatálya nem volt; de hatott tán az udvar példája, mert egykorú arczképeken valóban észrevehető, hogy a díszruhák, nemzeti öltözetek, férfiak és nők öltözéke bizonyos keresett egyszerűséget mutat.

Ugyanez áll a haderő tisztikarának ruházatára nézve, melyet egyébként még külön rendeletek is szabályoztak.

A fényűzés ellen hasonló rendeleteket később még III. Károly és Mária Terézia is bocsátottak ki, hogy a mindinkább terjedő spanyol és franczia divat útját állják.

Nagyobb hatása azonban e rendeleteknek, még sem volt. Ha az embereknek volt pénzük, czifrálkodtak, ha nem volt, egyszerűbben jártak. A későbbi uralkodók e gyámkodás czéltalanságát belátva, a fényűzés elleni pátensek kiadásától — már csak az ipar és kereskedelem felvirágzása érdekében is — tartózkodtak.

Művelődéstörténeti szempontból azonban e patens mégis kiválóan érdekes. —*y.*—

Varkocs György és Salm Miklós levelei Bártfa és Lőcse városokhoz, 1542- és 1550-ben. *I. Varkocs György levele Bártfa város tanácsához, 1542 szept. 13.* Legkészségesebb szolgálatomat ajánlom kegyelmeteknek. Tiszteletreméltó, bölcs és kiválóan kedves uraim és barátaim! Ha Isten kegyelméből dolgotok jól megy, annak szív-

ből örvendek. Vettem hozzám intézett soraitokat. Azon kívánságtokra, hogy mi történik itt és mi ujság vagyon, sietek válaszolni. A választófejedelem ő Kegyelmének az a terve, hogy itt Vácznál átkelvén a Dunán, a következő napokon az itteni lovas és gyalog hadi néppel Pest előtt táborozzon és ezt a Mindenható segedelmével megtámadja és elfoglalja; esetleg, ha lehet, itt megütközzék az ellenséggel. Azt is mondják, hogy a ruméliai béglerbég 40,000 törökkel Zimonyba érkezett. A választófejedelemhez erdélyi követség is érkezett az országból, a városokból, a királynétól; bölcs és derék küldöttség. Ezek voltak: Báró Benedek, Horváth György, Kendy Ferencz és Haller, hogy az egész ország végett tanácskozzanak a királyi Felséggel (Ferdinánddal). A mindenható Isten nyújtson nekik segedelmet és áldást.

Németországban a Braunschweigi herczeget elűzték birodalmából. — A király is a császári hatalom nagy haderejével a hiszpániai királyi birodalomba tört. A királyi felség jól érzi magát, habár csata van is kilátásban; adjon Isten sok szerencsét hozzá.

A franczia király legifjabb fia egy másik nagy sereggel a Németalföld egyik városa előtt állott egy hónap óta; árulás folytán rohama visszaveretett; erre aztán amazok kirontottak és elvették minden ágyúját, levágtak 2000 embert; és így ismét megfutamodott.

Szintúgy lekaszabolták Németalföldön a királynak 15,000 franczia lovasát is. Ez sok millió aranyába került a csász. Felségnek, ezért is jövő tavaszszal személyesen szándékozik a kereszténység segítségére jönni. Kelt: a váczi táborban 1542. szept. 13. Georg Warkotsch, Feldmarschall s. k.

II. Varkocs György levele a lőcseiekhez, 1542 aug. 31. Megkaptam leveleteket e hó 25-én, melyben a hadi események iránt kértek tájékozást. Erre nézve annyit válaszolhatok, hogy a brandenburgi választófejedelem nagy számú gyalog és lovas birodalmi hadi néppel, valamint a magyar és osztrák országok hadaival és a pápa ő szentsége segélyhadaival és az egész hadsereggel itt gyülekezik. a mint ezt mind szemeimmel láttam, hogy aztán e nagy haddal és még azokkal, kiknek e napokban Bécs felől kell érkezniök, lefelé induljon, hogy Budát és Pestet, a mint az majd legalkalmasabbnak látszik, megtámadja.

Hasonlókép érkeztek a török felől némely hírek; hogy a török császár ez éven nem száll hadba személyesen; azonban hírlik, hogy béglerbégje és Rusten pasa mintegy 30,000 ember fölött rendelkeznek és valószinű, hogy az esetben, ha Budát körülfognánk, ennek fölszabadítására odasietnének; reménylem azonban, hogy ez a kereszténység tervét nem fogja megakadályozni. Ő királyi Felsége is annyira rendbe hozta a

német szent birodalom segítségét, hogy kívánságára pár éven keresztül szükség esetén a legközelebbi országok, mint Bajororszag, Sváb- és Frankország és mindazok, melyek Csehországgal és Szilézziával határosak, még azon kívül, a mint már eddig is küldöttek, 20,000 gyalog és 4000 lovas katonát fognak küldeni.

Az osztrák tartományokban is el van rendelve a hadbaszállás úgy, hogy a hadak, mihelyt felszólíttatnak, rögtön készek legyenek a bevonulásra. Ezenkívül a királyi Felség, úgy hírlik, elindúlt Nürnbergből, hogy közelebb jőve, személyesen vegye át itten az ügyek vezetését. Ezt Nektek, mint bizalmas jó barátimnak tudomástokra hozom, hogy megismerjétek körülbelől a viszonyokat, hogy így szolgálatotokra legyek.

Kelt, az Esztergom melletti táborban, 1542 auguszt. 31. Georg Warkotsch, Feldmarschall s. k.

III. Gróf Salm Miklós Lőcse városához, 1550 július 1. Legkegyelmesebb Urunk, a római királyi Felség mult június hóról Peuerbachból keltezett egyik parancsából sajnálattal értesültem a várostokat ért balsorsról;[1]) mely miatt, különös nagy részvéttel vagyok Iránttatok. És miután félni lehet tőle, hogy e néműszorongattatástokban Kassa városa, vagy más, várostoknak vagy ő Felségének rossz akarói részéről szégyen és kár okoztathatnék Nektek, ő Felsége azt parancsolta, hogy rendeljek segédőrséget, kapuitok és várostok megóvására. Ezt is, mint sok más egyebet is, szívesen tenném, ez idő szerint azonban nem rendelkezem ő királyi Felségének várőrségei között német hadi néppel, a melyet odaküldhetnék, csakis magyar gyalognéppel, számra mintegy 50—60 ember, kik azonban szintén kegyes és becsületes lelkűek; ezeket kiutalom számotokra és ha hajlandók vagytok őket elfogadni, kézbesítsétek a mellékelt írást[2]) Horvátovitsnak, ő királyi Felsége kapitányának, ki jelenleg Léva vagy Gyarmath körűl lesz található. A mit e végett neki írtam, a mellékelt másolatból kiolvashatjátok.

Azonban szükséges, hogy egy alkalmatos egyént küldjetek hozzá, a ki megtudja a legrövidebb útat hozzátok mutatni. Bécs, 1550 júl. 1. N. G. Z. Salm.

IV. Gróf Salm Miklós Lőcse városához, 1550 júl. 9. Fogadjátok szívélyes üdvözletemet és azon jó kívánságomat, hogy a mindenható Isten vígaszt és segedelmet nyújtson Nektek a Rátok mért csapás miatti

[1]) 1550 június havában Lőcse városát a tűzvész majd teljesen elpusztítá. Ekkor pusztult el a levéltár is, minélfogva a legrégibbb okiratok csak 1550-ből származnak.

[2]) A csatolmány hiányzik.

nagy szomorúságban, melynek nagyságát körülményesebben követetek által nekem átszolgáltatott soraitokból értettem meg. E közleményben arra is kértek engem, hogy ezt előterjesztve, kegyes és jóságos királytok ő Felségénél számotokra legmagasabb királyi kegyét és segélyét pénzzel és néppel várostok megőrzése és újraépítéséhez kieszközöljem. E bizalmas kérelmetek folytán elláttam követeteket minden szükséges utasítással, habár ismerve kegyes uralkodónk élénk részvétét, melyet alattvalói iránt mindenkor tanúsít, azt egészen fölöslegesnek is találtam. Hogy várakozástoknak miképen feleltem meg, azt a mellékelt másolatból tudhatjátok meg.[1])

A mi várostok őrizetét illeti, úgy rendelkeztem, hogy ő királyi Felségének egyik *Móré Gáspár* nevű kegyes és őszinte lelkű kapitánya 100 trabanttal, továbbá egy másik *Nagy Benedek* nevű 40 huszárral hozzátok indúljon; a trabantok falaitok és kapuitok, a többi csapatok pedig földjeitek megőrzésére legyenek, hogy gabonátokat nyugodtan betakaríthassátok. Ezeket ő királyi Felsége rendesen meg fogja fizetni, hogy okuk ne legyen Nektek alkalmatlankodni, a mint ezt nekik szigorúan meg is tiltottuk. Addig maradjanak Nálatok, a míg szükségtek van éberségökre.[2]) Arra az időre pedig, míg ezek hozzátok érkeznek, szólítsátok fel a többi városokat, hogy hagyják Nálatok trabantjaikat.

Ezenkívül nevezett Moré Gáspár kapitánynyal küldök számotokra 500 magyar forintot. Ezt saját pénzemből adom kölcsön nektek. Ezen pénzzel erősítsétek meg, fedjétek be és javítsátok ki újra várostok falait. Remélem és ki is akarom ő királyi Felségénél eszközölni, hogy Iránttok való kegyből ő fizetteti ezt nékem vissza; ha ez be nem következnék, használjátok ez összeget egy teljes esztendeig mindenféle kamat nélkül és fordítsátok azt saját hasznotokra belátástok szerint, ezen szorongattatástokban. Semmit se kételkedem, hogy aztán, nekem gyarló embernek, meg fogtok fizetni. Mindezt nem akartam hozzám intézett, bizalmas kérelmetekre megtagadni, ha ugyan ezzel valamennyire vígasztalástokra

[1]) A csatolva volt másolat hiányzik.

[2]) Ezen igéret daczára Salm Miklós már 1550 auguszt. 23-áról szóló levelében felszólítja a várost, hogy miután az aratásnak vége, Móré Gáspár embereire pedig másfelé van szükség, e csapatokat engedje tovább vonulni; hozzá teszi azonban, hogy azon esetre, ha még szükségök lenne rájok, 15—20 ember visszamaradhat közülök. Egy ugyanazon évi szeptember 20-áról keltezett levélben pedig megtagadja a lőcseiek az iránti kérelmének teljesítését, hogy ezen hadi nép télen át is Lőcsén maradjon, azzal okadatolván, hogy Móré Gáspár embereire másfelé nagyobb szükség vagyon.

lehetek. Titeke s mindnyájunkat Isten kegyelmébe ajánlva kelt: Pozsony, 1550 július 9. N. G. Z. Salm.

A lőcsei városi levéltárból közli: *Geőcze István.*

A pálülései ütközet, 1658 július 6-án. Részlet *Márki Sándor* «Aradmegye és város története» című munkája II. kötetéből. Május közepén híre érkezvén, hogy *Gurdsi Kenán*, budai pasa, csakugyan megindúlt Jenő ellen, a fejedelem (II. Rákóczy György) május 27-én kijelentette hogy csupán úgy mond le újra, ha egyebek közt arról is biztosítja a szultán az országot, hogy Jenőt bántani és elvenni nem fogja. A Kenán támadásában bízó gyulaiak már május második felében elportyázgattak Jenő alá. — Egyszer el is hajtottak onnan 250 lovat; május 23-án azonban nem sikerült ilyen jól a vállalkozásuk. A jeneiek kitörtek, a gyulai alajbéget három híres agával s több tiszttel együtt levágták, míg közülök csupán egy esett el és három sebesült meg. Ilyen nyugtalanító hírekre azonnal fegyverkezni kezdett a fejedelem június elsején már Jenő alatt állott hadaival. Nem pénzzel akarta megtartani, mint a volt fejedelem — Rhédei — tanácsolta neki, hanem népe erejével, vitézségével. Haller Gábor a mezei katonasággal lévén, *Ujlaki László* alispán vezette a vár védelmét. Nagy sürgetésére Gyulai Ferencz, váradi kapitány, már május 26-án 200 lovast küldött át a szokatlanúl megáradt Kőrösön s maga a fejedelem is azt hitte, hogy Jenő alatt lesz a döntő csata, mert a sarkadiak hírei szerint a budai vezír Gyula közelében, Mező-Megyernél, ütött tábort. Úgy hitték, egyenesen Jenőre akar csapni; de azt is rebesgették, hogy Aradon át Temesvárra bocsátja hadait s ő maga Gyulán akarja bevárni az erdélyiek béke-ajánlatait.

Május végén azonban már Lippa alatt állt a vezír s 31-én a temesvári pasa és ezer lovassal az esztergomi bég is csatlakozott hozzá. Most, tehát *június 3-án*, a fejedelem elszállt Jenő alól s egy ideig Biharban igyekezett növelni seregét. 19-én ismét Csúcsán volt, ott töprengvén, ne menjen-e Jenő felé az «ebekre»; 29-én azonban már ismét Jánosdon szállította táborba fizetett hadait. Ott értesült róla, hogy a jeneiek megütötték a vezír előőrseit, tábora szemeláttára elfogták Haszán lippai alajbéget, ki Rhédei Ferenczet csak imént kecsegtette fejedelmi bottal, karddal és kaftánnal, rabságba ejtették Mehmed agát öt törökkel együtt s mindet lefejezték. A jenei gyalogságnak egy másik csatájában a historiás énekekben emlegetett *Kádár István* egymaga három törököt vágott le.

Mivel Rákóczy úgy értesült, hogy a vezér július 6-án egyenesen Jenőre támad, meg akarta előzni őt. Alig érkezett tehát hozzá *Szuhay*

Mátyás, kállói kapitány a hajdúkkal s az ónodiakkal, Jánosdról *június 27-én* megindította hadait. Jenő közelében azonban nem találván ellenséget, még az őrség egy részét is magához vette s *július 4-én* már a Csiger vizéig nyomult előre. Onnan 1500 lovassal Szuhayt küldte előre, hogy megtudja, Lippáról nem vonúl-e vissza Temesvárra a török; mert ha elvonúl, 6-án egyenesen Arad várát kívánta megostromolni. Portyázásra küldött egyéb hadai másnap eredménytelenűl tértek vissza Arad alá, hova eközben ő maga is elérkezett. Arad ostromával akarta a Maros jobb partjára átcsalni a törököket, kiket a lippai jól megerősített hídon, vagy a nagyon megáradt Maros más pontján átkelve, nem támadhatott meg.

Az aradi palánk török őrsége lövésekkel fogadta a fejedelmet. Mivel azonban a túlnyomó erő ellen a törökök nem tarthatták Aradot, odahagyták azt, mire a fejedelem azonnal felgyújtatta a várat. A futó törökök s Arad fölcsapó lángjai azután Kenánt is arra bírták, hogy Lippáról kimozduljon, a magyarok pedig rendkívüli örömmel fogadták azt a hírt, hogy végre megütközhetnek a törökkel s eléje indúltak Pálülése felé.

Az ékalakban felállított magyar sereg jobb szárnyát *Gyulai Ferencz*, váradi főkapitány, vezette a fizetett katonákkal első sorba rendelt *Barkóczy Istvánnal* együtt; a balszárnyon *Szuhay Mátyás*, kállói kapitány alatt a hajdúk foglaltak helyet, az első sorba azonban, *Keresztes András* parancsnoksága alatt, itt is a fizetett katonák kerültek. A tűzérséget *Gandy András* vezette. Legszélről *Ebeni István* tábornok és *Bakos Gáspár* alatt szintén fizetett katonák őrizték a sereget oldaltámadások ellen. A török sereget az egri pasa és az esztergomi bég vezette, míg maga *Kenán*, a budai pasa, a lippai, helyesebben pálülései szorosnál, a janicsárok, a tűzérek és 800 lovas élén fedezte a menetet, melynek czélja Jenő vár meglepése lett volna. Most egy bokros helyen, sánczok s egy düledezett kőfal által védve, állapodott meg. A harczot délelőtt 10 órakor a törökök előhada kezdette meg. A magyar sereg balszárnya azonban mindjárt kezdetben olyan erővel ütött a törökök jobb szárnyára, hogy az megfutni kényszerült, mire Barkóczy alatt a jobb szárny is üldözni kezdte. **A pálülései** szorosban azonban, hol a törökök legrendesebb katonasága állott, szembe fordúlt a futó had, mire makacs és elkeseredett küzdelem fejlődött ki. A főparancsnokságot **Ebeni István** vette át, ki attól tartva, hogy az üldözés hevében felbomlott hadi renden a hirtelen egybeverődött törökök áttörhetnének, Gyulai segítségével rendezni s e végből kissé hátrább vezetni iparkodott seregét. A janicsárok az ágyúk gyilkos tüzének védelme alatt valóban heves támadást intéz-

tek a magyarok ellen; viszont azonban Gandy is igen beves tüzelést kezdett az erdőségben kitünően elhelyezett ágyútelepéből, és oly pusztítást vitt véghez a törökök tömött soraiban, hogy ennek láttára a magaslatok megszállására kiküldött magyarság lelkesedve és villámgyorsan csapott le Kenán hadaira s így bekerítve valóságos mészárlást vitt véghez benne. Négy óra tájban már csapatonkint menekedett a török katonaság s lelkendezve futott Lippa felé, hova az elsők között érkezett Kenán pasa, ki a csatát idáig egy dombról szemlélte. Háromezer török holtteste borította a Pálüléséről Lippa felé vezető útat; elesett maga az egri pasa és az esztergomi bég is, Haszán pasa, a budai tihaja pedig fogságba jutott, míg sokan a Maros hullámaiban találták vesztöket. Három nagyobb ágyún kívül, zsákmányul számos társzekeret és 200 foglyot ejtettek a magyarok, kiknek ez a győzelme csupán húsz ember életébe került. Az elesettek közt volt *Forray János* hadnagy is, az Arad vármegyében utóbb nagy szerepet játszott Forray-család alapítója.

Várallyai Lőrincz, a fejedelem udvari prédikátora, a mint megszűnt az üldözés, melyet a megeredt záporban, az ingoványos, cserjés földön úgy sem folytathattak sokáig, azonnal istentiszteletet tartott s az egész sereg buzgón énekelte a hálaadó zsoltárokat.

Mely napon capitulált Nagyvárad 1692-ben? Kropf Lajos tisztelt barátom a Hadtörténelmi Közlemények m. évi októberi füzetének 548—550-ik lapján Nagyvárad 1692-ik évi capitulatiója napjának meghatározásán fáradozván, némely dologra nézve felvilágosítást vár tőlem, a ki e dologgal, Bunyitay Vincze alkalmi dolgozatának bemutatásakor, szintén foglalkoztam.

E felvilágosításokat a következőkben adom:

Bunyitay a kérdésben forgó újabb munkájában a nyugati várkapu fölött levő felírásról egy szót sem ejt, ép úgy nem idézi közvetlenül Hasslingen Tóbiás vezérőrnagy diariumát, mely a visszavétel napját — a felirattal ellentétben — június 6-dikára teszi.

De kétségtelen, hogy azon jobb meggyőződésre jutott, miszerint a vár visszavételének napja nem június 6-dika, hanem *június 5-dike.* E meggyőződésre, úgy vélem, egyrészt a bécsi cs. és kir. hadi levéltár kiadványai vezették, másrészt a Nagyvárad visszavételének emlékére vert érmek.

A cs. és kir. hadi levéltár ugyanis a visszavételt, Hasslingen naplója daczára, *június 5-ére* teszi; hogy mely okiratok alapján, az előttem nem ismeretes, egyet kivéve, s ez: Ausführliche Relation der Stadt und Festung Grosswardein sammt umständlicher Beschreibung, wie solche

von den kayserlichen Völkern beschossen und den *5. Juni* dieses 1692 Jahres völlig erobert worden». E kézirati forrás a Czernin grófok neuhausi (csehországi) levéltárából került a cs. és kir. hadi levéltárba és az egyedüli, melyet a Mittheilungen 1877-ik évfolyama Hasslingen diariuma mellett idéz.

A Mittheilungen különben a visszavételről szó szerint a következőket mondja:

«Am 31. Mai flog die im Graben gelegte Mine mit solchem Effecte auf, dass ein grosser Theil des Walles in den Graben stürzte und denselben fasst ganz ausfüllte. *Bis zum 3. Juni* war die Bresche gangbar gemacht und schon alle Anstalten *zum Sturme für den 5.* getroffen, als die Türken, die Vergeblichkeit weiteren Widerstandes erkennend, *am 5. Juni die weisse Fahne aufzogen.*

Am selben Tage wurde noch die Capitulation unterzeichnet und die Bresche nebst dem Hauptthore mit 600 Mann unter Obrist Grat Schlick besetzt.»

Ezen közlemény szerint, melyet illetékesebbnek kell tartanunk, mint akár Rycaut könyvét, akár a Theatrumot, nemcsak hogy az egyezmény aláírása történt még június 5-én, de sőt a vár tényleges megszállása is, miután az akna által okozott nagy rés és a főkapu a császáriaknak még június 5-én átadattak.

Ez eljárás tényleg megfelel az akkori szokásoknak, melyek szerint az átadandó vár egy-két kapuja a capitulatio *főbb* pontjainak megállapítása után átengedtetnek még akkor is, ha némely részletek talán még függőben is maradtak volna.

A jelen esetben különben még figyelembe veendő, hogy a capitulatió-okmány a harczoló felek által nem *közösen* szerkesztetett, hanem a törökök által kiállított és aláírt — sokszorosan közölt — okiratban a törökök a capitulatio pontjait — bár előleges szóbeli megegyezés alapján — felajánlják.

Bunyitay könyve szerint a törökök a szóbelileg megállapított capitulatiót még *június 5-én* írásba foglalták, de csak másnap, azaz június 6-án, adták át Heisternek, ki a megadás föltételeit eszerint *írásban* szintén csak 6-án fogadta el, a maga részéről még további négy pontot toldván hozzá.

Így aztán érthető az, hogy Hasslingen a visszavételt, a szerződési okmány Heister által 6-dikán fogadtatván el, június 6-dikára tette, érthető továbbá az is, miért vannak az okmányon csak török aláírások; a másik fél — Heister — aláírása a codicilluson van.

Miután azonban a törökök a várost június 5-dikén nemcsak fel-

ajánlották, az egyezményt szóbelileg megkötötték, de a vár főbejáratai a császári csapatok által június 5-én tényleg meg is szállattak, *a visszavétel napja kétségtelenül június 5-dike*, s az volna még akkor is, ha az írásbeli szerződés bármely későbbi napon állíttatott volna is ki.

Hogy a visszavétel napjaként valóban *június 5-dike* tekintetett, bizonyítják mindezeken felül még a visszavétel emlékére készült érmek' melyekből a Magyar Nemzeti Muzeumban kettő van s melyeken — valamint az állítólag még létező fából faragott érmen is — a visszavétel napjaként mindenütt június 5-dike áll.

Úgy véljük, hogy Rycaut és Cantimir ellenében ezek elegendő bizonyítékok. *Horváth Jenő.*

HADTÖRTÉNETI IRODALOM.

I. ISMERTETÉSEK.

A hadügy fejlődésének története. Irta *Bárczay Oszkár.* A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadóvállalatának 1895-ik évi illetménye. Budapest, 1895; két kötet, VIII.+350 és 678 lap. 68 és 135 szöveg-ábrával és 2 melléklettel. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Ára a két kötetnek 6 frt.

Bárha Bárczay Oszkár munkáját nem a katonai szakkörök számára írta, hanem czélja inkább az volt, hogy a hadi tudományok elemeit a nagy közönséggel megismertesse, munkáját mégis leginkább és legszívesebben a katonák fogják olvasni, mert belőle közvetlen hasznot vonnak.

A szerző maga is katonaviselt ember levén, még pedig azok közül, kik maguknak a katonai tudományok minden ágában bő és alapos ismereteket szereztek, kiválóan képesített arra, hogy tollát a hadi tudományoknak szélesebb körben való terjesztésére felhasználja, s midőn ezt teszi, nemcsak a hadtudományi irodalmat gyarapítja érdemes munkával, de egyszersmind hazafias kötelességet teljesít.

Örömmel üdvözöljük tehát munkáját s ajánljuk bajtársaink figyelmébe; széleskörű tudással megírt mű ez, melyet mindenki élvezettel és haszonnal forgathat, képezvén czélszerű kézikönyvét a hadművé-

szet fejlődése történetének, a legrégibb időktől a legújabb korig, különös figyelmet fordítván a magyar hadügyre, melyet összefüggőleg, egy terjedelmes, 200 oldalt meghaladó fejezetben tárgyal.

Kötelességünknek tartottuk ezeket már előlegesen is elmondani, mielőtt a könyv részletes ismertetésébe fognánk, melynél különben arra szorítkozunk, hogy tartalmát felsoroljuk; mert ha minden fejezetével külön akarnánk foglalkozni, ismertetés helyett egész tanúlmány fejlődnék belőle; már pedig mi azt óhajtanók, hogy bajtársaink ismerkedjenek meg magával a könyvvel, mely arra valóban érdemes.

A hadügy fejlődésének története — bár két kötetre van osztva — inkább összefüggő egész s ha mégis megosztani akarjuk, akkor az első részt nem az első kötet, hanem az első öt, a hadügy fejlődésével általánosságban, tehát minden nemzetre kiterjedőleg foglalkozó fejezet képezi, a második részt a hatodik fejezet, mely a magyar hadügyet foglalja magában s mely önálló egészet képez.

Ez utóbbi beosztást követve, az *első rész* rövid bevezetés után mindenekelőtt a görögök, azután a rómaiak hadművészetét tárgyalja, kiterjeszkedvén a hadak szervezetére, a harczászatra és hadászatra, a katonai nevelésre, a hadkiegészítő módokra, a megerősített helyek építésére, azok védelmezésére és megtámadására, a fegyverekre és a hadi gépekre. A görögöknél behatóan foglalkozik szerző a macedon hadművészettel és Nagy Sándor időszakával, a rómaiaknál a legio harczmódjával, a római erődítéssel, táborral, útépítéssel és gyarmatügygyel. Ezek után rövidebben tárgyalja a nyugat-római birodalom romjain keletkezett államok és a népvándorlásban szerepelt népek (kelták, gallusok, byzancziak, arabok, frankok, normannok stb.) hadügyét a keresztes háborúkig. Ezzel az első kötet véget ér.

A második kötetben megismerkedünk az európai (franczia, angol, olasz, német, spanyol, lengyel, orosz) s a velük érintkezésbe jött keleti népek (mongol, tatár, török) hadi szervezetével, hadviselési módjával, a várakkal és azok vívásmódjával, továbbá a fegyverek és hadi gépek fejlődésével, a puskapornak hadi czélokra való alkalmazásáig. Ezután következik az újkori fegyverek tárgyalása, a várépítés és várharcz fejlődése, majd a hadszervezet ügye és a hadviselés története a legújabb korig, különös figyelemre méltatván a szilézíai háborúk folyamán Nagy Frigyes, majd a század elején Napoleon hadművészetét, ezeket számos hadjárat tárgyalása által is illustrálván.

A *második rész*, az egész mű hatodik és utolsó fejezete, mint már említettük, kizárólag a *magyar hadügygyel* foglalkozik s tán nem csalódunk, ha ezt a műnek nemcsak legönállóbb, de legértékesebb fejezeté-

nek tartjuk. Mert, a míg a hadügy általános történetében a szerző elvégre is már járt úton haladt, e fejezetben úttörő, nem lévén eddig még — Meynert, «Das Kriegswesen der Ungarn» című német művét kivéve — e téren számbavehető munka.

E fejezetben előbb őseink hadszervezetével, majd Bölcs Leó adatai alapján, azok hadviselési módjával ismerkedünk meg; ezt követi a honfoglalás, a Sajó melléki és morvamezei csata, Nagy Lajos és Zsigmond hadviselési módjának méltatása, különös tekintettel Zsigmond katonai rendeleteire, a nikápolyi csata, Mátyás király rendszere, a török idők alatti magyar hadügy, Zrínyi Miklós a hadvezér és katonai író kiemelésével, a Rákóczy-időszak, a magyar hadügy átalakulása az 1715. évi törvény alapján s állapota Mária Terézia alatt a franczia háborúkig.

Behatóan foglalkozik ezután Bárczay a magyar várakkal s végül a magyar fegyverekkel, előadását itt különösen számos illustratióval kísérvén.

A rajzok általában nemcsak hogy számosak, de nagy gonddal vannak összeválogatva s igen csinosak. Kiemelendők: a görög és római fegyverek és hadi gépek, a római hadi építkezések, nevezetesen az erődítések, az ostrom, a római tábor, az útépítések és hidak, a kelta, byzanczi, arab, frank, normann fegyverek, igen számos és szép rajzokban vannak a lovagvilág fegyverei, a kardok, pallosok, lándsák, számszeríjjak, sisakok, pánczélok, pajzsok, nyergek, sarkantyúk, kengyelek stb. bemutatva. Szépen van illustrálva a várakról és a várostromról szóló rész, az újkori lövegek és a magyar fegyverek szakasza. Mellékletként a leuthení csata vázlata, a prágai Szt. István kardnak és Szapolyai István síremlékének rajzai vannak csatolva.

Mindenesetre elismerés illeti a szerzőt a derék munkáért, de az Akadémiát is, hogy kiadását lehetővé tette.

Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht von Mohács. Von L. *Kupelwieser*, k. u. k. Feldmarschall-Lieutenant a. D. Mit 12 Karten und Plänen. Wien und Leipzig, Wilhelm Braumüller, k. u. k. Hof- und Universitäts-Buchhändler, 1895. VII. és 253 l. Ara 3 frt 50 kr.

Nyugalomba vonult tisztnek alig lehet szebb és nemesebb foglalkozást találni, mint ha idejét történelmi tanúlmányokra fordítja. Ilyen csendes munkálkodás eredménye az előttünk fekvő könyv is, mely ha nem is nagy jelentőségű, de becsületes derék munka, mely az ese-

ményeket a törökök első megjelenésétől kezdve, a mohácsi vészig jó előadásban és minden elfogultság nélkül, helylyel-közzel rokonszenvesen tárgyalja. Az eseményeket tisztán katonai szempontból kezeli s fejtegetései majd mindig figyelemre méltók; nem húny szemet a magyarok hibái előtt, de teljesen méltányolja azok törekvéseit, vitézségét, bátorságát; szóval azon ritka német könyvek közé tartozik, melyeket magyar ember is szívesen olvashat.

Kár, hogy a szerző, ki magyarúl nyilván nem tud, az által, hogy magyar történelmet német forrásokból akar megírni, némileg egyoldalúvá válik; a magyar kútfők, a magyar történelmi és hadtörténelmi irodalom termékei előtte ismeretlenek, minek folytán számos eseményt helytelenűl ad elő, ami az ezekhez fűzött fejtegetések értékét is csökkenti.

Ezek nagy hibák ugyan, de a könyv ezek daczára is érdekes és hasznos.

A mellékleteket a bécsi földrajzi intézet állítván ki, igen csinosak, de a rajzok, csatavázlatok, a történelmi valóságnak nem mindig felelnek meg.

II. A MAGYAR HADTÖRTÉNETI IRODALOM REPERTORIUMA.

HUSZONHETEDIK KÖZLEMÉNY.

AZ I. FERDINÁND KORABELI HÁBORÚK 1551-IG.

A kútfőket l. *Krones*, Grundriss der österr. Geschichte cz. munkájában 454. és Mangold Magyarország oknyomozó történetében 167—172 l. A háborús eseményekről szól első sorban *Ursinus Velius*, De bello pannonico. (Kollárnál I.). *Melch. Soiter*, De bello pannonico (Schwandtnernál I.), a későbbi eseményekre pedig különösen *Simigianus* (Schwandtnernál I.).

Értekezések: *Balcar*, Die Kämpfe Ferdinands I. mit den Türken. (A suczavai gymnas. 1871. évi programmjában.)

Bakó István, A német hadak szereplése Magyarországon. 1520—1570. (Budapest 1880.)

Véghelyi Dezső, Rövid krónika a mohácsi vész utáni évek eseményeiről. (Győrmegyei történ. és régész. füzetek II. 1863.)

Acsády Ignácz, Magyar hősök. (Pesti Napló 1890. decz. 24. Az ellenkirályok korából.)

Asbóth János, Jaicza eleste 1528. Az utolsó magyar vár Boszniában. (Budap. Szemle 1885. 12. füz.)

A Fels- (Vels), Katzianer-, Rogendorf, Schwendi és Teuffelről szóló monographiák és azok jelentései és levelezése. Ujabb mű: *Warnecke A.*, Leben und Wirken des Lazarus Schwendi. (I. Göttingen 1890.)

Melsiczky, Az első török-magyar szövetség. (A nagyszombati főgymnas. programmjában, 1878.)

Vlahovics Emil, Trencsén várának ostroma 1528-ban. (A trencséni főgymnas. programmjában. 1883.)

Beiträge zur Geschichte des hungarisch-türkischen Krieges zur Zeit 1529—30. (Hormayr's Taschenbuch 1840. 505. l.)

Budenz József, Szulejmann naplója 1529. bécsi hadjáratáról. Törökből jegyzetekkel. (Magyar Történelmi Tár. Régi folyam. XIII. 1867 179. l.)

Barabás Samu, Adalék Budavár ostromához 1530-ban. (Történ. Tár. XI. 1888. 799. l.

1532. Katzianer (kiadatlan) levelei ez évi hadjáratról. (Magyar nemzeti muzeum. Kézirat. Folio 667. sz.)

Kőszeg ostroma 1532. Zeituug von dem Herrn Nikolitsch, der in der Stadt und im Schloss Güns von den Türken belagert worden ist. 1532. (Österr. Zeitschrift für Geschichtskunde. 1837, 33. sz.)

Des Türken schreckliche Belagerung der Stadt und des Schlosses Güns. (Österr. Archiv. 1831. 62. sz.)

Tolemei, Über das in der Ebene von Wiener-Neustadt versammelte spanische und deutsche Reichsheer 1532. (Österr. Zeitschrift für Geschichtskunde 1837.)

Steiger, Nikolaus Jurischitz. (Hormayr, Österr. Archiv I. 1831).

Die Belagerung Güns durch die Türken. (Streffleurs Österr. Milit. Zeitschrift 1821.)

Pauler Gyula, Jurisics Miklós. (Ország Tükre 1864. 24. sz.)

Chernel, Kőszeg, szabad kir. város jelene és multja. (Ebben található az ostrom legjobb leírása. II. köt. 1878. 276. l.)

Wittinger Antal, Kőszeg városa és vidéke. (1889—90. 3. füzet.)

Récsei Victor, Jurisics M. két levele az 1532. ostromról. (Századok 1883. 459, l.)

Radics P., Nik. Jurischitz, der Vertheidiger von Güns. (A bécsi Fremdenblatt 1893. évi szept. 20. számában.)

Csergheö G., Die freiherrlichen Linien des Hauses Jurisics. (Ungarische Revue 1887. Új adatokat közöl Jurisics életéről.)

Kropf Lajos, Adalék az 1532. évi portyázás történetéhez. (Történ. Tár. Uj foly. 1891. XIV. köt. 160 l.)

Entwurf einer neuen neuen Aufstellung: *Die spanisch-ungarische Ordonnanz v. J. 1532.* L. *Jähns* M. munkáját.

Erdélyi viszonyok. Capesius, Hermannstadt während des Thronstreites zwischen Ferdinand und Zápolya. (A nagyszebeni evangel. gymnas. 1856. programmjában.)

Bauch J., Valentin Eck und Georg Werther. (Ungar. Revue 1894. XIV.)

Wittstock, Die Stellung von Bistritz im Thronstreit zwischen Ferdinand I. und Zápolya. (A beszterczei evangel. gymnas. 1860. programmjában.)

Gromo, Uebersicht des ganzen, im Besitz des Königs Johann befindlichen Reiches. (Archiv des Vereins für siebenbürg. Landeskunde I. Új. foly. 1853.)

Teutsch G. D., Zum Krieg Johann Zápolya's mit Ferdinand von Österreich. (Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürg. Landeskunde. XII. 1889. 35. l.)

Nagyváradi béke 1538. Újabb oklevélgyűjtemény: *Károlyi Árpád*, Oklevelek a nagyv. béke történetéhez. (Történ. Tár. Új foly. 1878.) *Ugyanő*, Adalékok az 1536—38. évek és a nagyváradi béke történetéhez. (Századok 1878. Újabb és bővített kiadásban 1881. Akadémia.)

1540. Erdély különválása. Gr. Mikó Imre, Erdély különválása Magyarországtól. (Akad. Évkönyv, IX.)

Szilágyi Sándor, Az erdélyi alkotmány megalakulása a separatio kezdetén. (Századok 1876) és: Erdélyi országgyülési emlékek I. s köv. köt.)

Gyalui, Az önálló erdélyi fejedelemség vezéreszméi. (Erdélyi Muzeum. 1893. 3—4. füz.)

Jakab Elek, János Zsigmond élete és uralkodása. (Keresztény Magvető II. 165.)

A Martinuzzi-irodalmat l. a köv. folytatásban.

1540. — Szalay László, Szulejman és János Zsigmond 1540-ben. (Hazánk I. 1858. 102. l.)

1540—41. Ujhegyi Béla, I. Ferdinand hadseregeinek Budavár birtokáért 1540. és 41-ben vívott harczai. (Ludovika akad. közl. 1881. 605 l.)

1540—41. Bornemissza Tamás, budai polgár emlékiratai az évekről. (Kézirat. Magy. Nemz. Muzeum. Folio 39. sz. alatt.)

1541. — Budavár török kézre kerül. Ladányi Gedeon, Budavárnak török kézre jutása. (Hazánk II. 1860. 35. l.)

Luther Márton két levele a törökök ellen 1541-ből. (Magyar Könyvszemle 1883. 218. l.)

Schlesien und die Türkengefahr im. J. 1541. (Sybels Histor. Zeitschrift 1886. 56. köt. 313. l.)

Kamenicek, Morvaország és a török háborúk a XVI. században. (Sbornik Historicky 1885. 6. sz.)

Podhraczky J., Cuspinianus beszéde Budavárnak lett romlása emlékére. (Buda 1841.)

Géray Antal, A budai pasák. (Bécs 1841.)

Az 1541. hadjáratról l. azonfelül *Thurynak* czikkét (a Századokban 1893 az 559. l.)

1542 német birodalmi vállalat. Könneritz (szász miniszter), Erasmus von Könneritz im Kriegszug gegen die Türken 1542. (Archiv für sächsische Geschichte. VIII.)

Langenn, Moritz, Herzog und Kurfürst von Sachsen. (I. köt. 1841.)

Chr. Meyer, Die Feldhauptmannschaft Joachims II. im Türkenkrieg v. 1542. (Zeitschrift für preussische Geschichte 1879.)

Károlyi Árpád, A német birodalom nagy hadi vállalata 1542-ben. (Századok 1880. és külön lenyomatban.) — Oklevelek a hadjárathoz: Történ. Tár. Uj. foly. 1880. 490. l.

Traut H., Kurfürst Joachim II. von Brandenburg und der Türkenfeldzug von 1542. (Gummersbach, Lujken 1892). V. ö. Hadtört. Közlem. VII. 1893. 275. l. és Századok 1893. 72. l.

Az 1543. óta lefolyt hadi eseményekről l. *Pecsevi* munkáját. V. ö. *Gömöry Gusztáv* czikkét a Hadtört. Közlem. III. 1890. 417 és *Thury* czikkét (a Századokban, 1892.).

1546 47. A schmalkaldeni háborúban résztvett magyar huszárokra vonatkozólag l. *Langenn*, Moriz, Herzog von Sachsen (I. köt. 288, 551 és II. köt. 302. l.); *Voigt*, Fürstenleben und Fürstensitze im XVI. Jahrhundert. (Raumer's Histor. Taschenbuch 1835. VI. 230.) Az allgem. Militär-Encyclopädie (I. 360) szerint Bakics Péter ejtette János Frigyes szász választó fejedelmet Mühlbergnél foglyúl; *Károlyi Árpád* szerint pedig Luca József nevű huszár (Mittheilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung. II. köt. 302—4 l.)

1543. Kápolnai P. Iván, Esztergom hadi történelme. (Czikksorozat. 1543 s. k. — Ludovika Akad. Közl. 1883. X. évf. 891. l.)

1547. Végváraink a XVI. század közepe táján. L. a nagyszombati (1547) országgyűlés tárgyalásait és Acsády J. czikkét a Hadtörtén. Közleményben (I. 1888).

1548. Frey Juan Villela de Aldana, Expedicion de maestre de campo *Bernardo de Aldana a Hungria* en 1548. (Kiadta *Ant. Rodriguez Villa*. Madrid 1879.) V. ö. Nemzet 1883. április 6. és 7.

Az egész korszakra vonatkozik *Gömöry G. czikke*: Egy XVI. századbeli magyar kém viselt dolgai. (Hadtört. Közlem. II. 1889. 160. l.

Összeállította: *Mangold Lajos.*

MAGYAR HADI SZABÁLYZATOK GYŰJTEMÉNYE.

Gróf Eszterházy Pál utasítása fraknói várnagyához. 1671.

(Instructio pro egregio Domino Paulo *Stáncsics castellano arcis Fraknó.*)

1-mo.

Istent félje és másokat is mind szóval s mind jó példájával arra vezesse.

2-do.

Hitit s maga kötelességét előtte viselje mindenkor és meglássa, hogy azt meg ne bántsa.

3-tio.

Innepeken a misemondást el nem köll a várban halgatni, kire gondja légyen a porkolábnak, hogy vagy renddel a parochusok járjanak föl, vagy *Kaczesdarffrul*[1]) hivassanak barátot, kik obligálták is magokat, s alkalmatosabb is operájokkal azoknak élni, mig magános parochust találunk oda föl.

4-to.

A harangozásokat is mind regvel, délben és estve meg köll tartani, hogy akkor ki-ki imádkozzék is, reá vigyázván arra is.

[1]) *Katzelsdorf* az ausztriai részen.

5-to.

Vigyázzon igen szorgalmatossan arra is, hogy semmi a mi böcsületünk ellen való dolog a várban ne essék, távoztatván minden mi kárainkat is, s megjelentvén azokat minékünk ha miről nem tehetne.

6-to.

Ideben embert kérdve köll a várba bebocsáttani, s felesebbet magánál nem, hanemha igen meghitt emberek.

7-mo.

A várat és házakat tisztán tartsa, ablakokra, kemenczékre, és minden belső házi eszközökre gondja lévén úgy, hogy minden héten legalább egyszer, mikor itt nem lakunk, a házakat kisöpörtesse, akkor pedig az ablakokat kiszedesse, hogy a por a *kárpitokat*, padlást, kemenczéket és székeket meg ne esse s kimenvén a por, renddel föltétesse.

A kemenczét pedig télben minden héten legalább kétszer s háromszor a mi házunkban befűttesse, ha tudni illik értené ide való jövetelünket.

8-vo.

A tűztűl oltalmazza házunkat. A kéményeket gyakorta tisztíttassa s vizet arra valót mindenkor tartson a héjazat alatt.

9-no.

A várból ritkán járjon ki, s ne késsék akkor is és rendben hagyja a várbelieket. De a vicéje is mindenkor benn legyen akkor, s egyszersmind mindketten ki ne menjenek.

10-mo.

A derék épületnek idején vigyázzon a munkásokra, de kiváltképpen a napi számosokra, a kikre számot is tartson. És a hol mi aprólékos épületek ezután is lesznek, tataroztassa idején, megintvén a számtartót azokról.

Ha mi vasat, szeget, deszkát, a vár szükségére vesznek, azt olvassa meg mennyi és micsoda; kiről a *Ferbaltert*[1]) quietálja, úgy a mint találja, és kezéhez is vegye.

11-mo.

A drabantok csak szintén nagy szükségnek idején bocsáttassanak ki, s többet egyszersmind négynél vagy hatnál ki ne ereszszen is bennek. Kik mindennap kerüljék az erdőket is, és semmi egyéb fát senkinek ne engedjenek vágni, hanem csak a mit mi elintéztünk, és czédulánkat is vegyék el azoktól, kiknek mi engedtünk, vagy mások által engedtettünk; vigyázások lévén arra, hogy többet semmi úttal ne engedjenek vágni, hanem a mennyire a mi engedelmünk vagyon, a czédulát pedig a számtartó számadására megtartván.

12-mo.

A *virrasztók* és *czirkálók* szorgalmatosan eljárjanak hivataljokban, s maga is gyakran megtekintse őket, mert azoknak vigyázatlanságok néki tulajdoníttatik.

13-tio.

A kapukat, mihelyenn alkonyodik, bé köll tenni *dobolással*, s meg mikor virrad a szerint köll megnyitni a drabantoknak együtt létekkel.

14-to.

Mikor a kapukat megnyitják, előbb a kis kapun mindenkor két drabant kimenjen és legalább az istállókig két felé tekintsen, s úgy nyissák meg az öreg kaput, *háromszor Jézust kiáltással.*

15-to.

A béres szekerekre is vigyázni köll, hogy ne henyéljenek és hogy jó gondviseléssel legyenek azokra a marhákra is, a sáfárt admoveálván idején, hogy meg ne fogyatkozzanak.

[1]) *Verwalter* = tiszttartó.

16-to.

A rabokra is szorgalmatos vigyázása legyen mind éjjel s mind nappal, hogy el ne szaladjanak és hogy valami kárt is ne tegyenek, dolgot adván nékiek, a mint az idő béhozza.

17-mo.

A mikor derék vétekért valamely szegény embert behoznak a várba s azt a vasba verik, — ha ingyen bocsáttódik el, semmit rajta ne vegyen; ha penig birságos lészen, egy forinttal fog tartozni néki. Holott penig csak fölküldik a várba egy s két napra, s többre is: semmit ne vegyen rajta.

18-vo.

A *Czaigházat* [1]) gyakorta megtekintse és abban való mindenféle *munitiót*, hogy azok tisztán és az ő helyekben legyenek. A *pattantyúsok* mindenkor munkálódjanak vagy tisztogatásában a lövő szerszámnak, vagy *tüzes szerszámok* csinálásában; tőle is dependeáljanak.

19-no.

Semminemű porhoz hír nélkül ne nyúljanak a pattantyúsok, s ha mikor mi port ezután a *porházból* ki kell venni, ő hirével legyen és quiétálja is a *Czaigbortot* [2]) róla.

20-mo.

Port a mikor csináltatunk, reá vigyázzon arra is, hogy a mennyi *salétromot* és *kénkövet* kivesznek, a *portörővel* való szegődség szerint, hozzák ismét a port be, és hogy ez jó legyen — meglássa.

21-mo.

A kovácsokat, ácsokat és asztalosokat is gyakran megtekintse

[1]) *Zeughaus* = fegyvertár.
[2]) Czaigbort=*Zeugwart*, szertáros.

hogy ne mulassák az időt hijában s hiven is munkálódjanak a vasból és egyéb szerszáminkból, noszogassa is a munkára őket.

22-do.

A várban a mineműi munkához való eszközeink vannak, ugymint vas ásók és lapátok, csákányok, kapák, vas rudak, talicskák és holmi efféle eszközök, — hogy azok a várból ki ne veszszenek, gondja légyen reá, s ha mi abban eltörik, ottan megcsináltassa, és ez szerint a majorbeli szekerekre is gondja legyen.

23-tio.

A mit a várba béhoznak, hogy el ne pozdoroltassék, vigyázzon arra is, kiváltképen hogy lopással abban kárunk ne következzék, főképpen gabona-, bor-kivitelben, és egyéb holmi eszközökben.

24-to.

A malmot mivel már megcsinálták, s a gabonát is többire fölhordották: őröljön a molnár annyit mindenkor azon, hogy az ott fönn való cselédség véle megérje, s erre is vigyázzon vicejével együtt, de csak a *háboru időben*, a mikoron kiváutatik.

25-to.

A csatorna-kútra is szorgalmatos vigyázása légyen, hogy mindenkor teli légyen s csatornafák is legyenek készen mindenkor, reá vigyázván, hogy télben is bé menjen a víz.

26-to.

Az órát meglássa, hogy mindenkor jól járjon, hogy mind a munkások s mind a vigyázók, hozzája tudjanak tartozni, s ha mikor mi hija lészen, ottan megcsináltassa, hogy akadék a miatt is ne légyen.

27-mo.

Mindenekfölött a vigyázásban azt jól meglássa, hogy *éjjel a kapukat ne nyitogassa*; szolga rendet s idegent is akkor be ne bocsásson, s

ha mikor nagy szükségből jönne valaki a mi parancsolatunkból s be köllene jőni, — egyszersmind a kapukat meg ne nyissa, hanem egymás után úgy, hogy a belső kapuk be legyenek akkor téve a mikor a külsőt megnyitják, — s föl vonják viszont akkor a külsőt mikor a belsőt megnyitják. Ezent mívelvén, mikor valami félelmes időben magunk béjönnénk is.

28-vo.

Fenyőmag és ág hozatására is gondja légyen, s meg ne hagyja fogyatkozni a várban azt is, kivel a kapu közit és a vár piarczát is minden nap füstöltesse dögleletes időben; légyen gondja arra is hogy itt a várban derekas tűzre való fa is légyen mindenkor in omnem casum, kiről moneálja a tisztviselőket, hogy hordassanak bőven és rakassanak valami alkalmas helyre egynehány hónapra való fát, holott mostan a mit egyfelől behoznak, másfelől ottan megégetik.

29-no.

A főporkoláb se a maga szolgálatjára a drabantokat ne kényszeritse se ne applicálja, se pedig a viczék szolgálatjára ne ereszsze; hanem csak éppen a magunk szolgálatjára legyenek.

30-mo.

A vár előtt való sorompón belől mindenkor két drabant légyen, ugy hogy ha valami idegen ember oda talál jőni, az egyik a porkolábnak hírt adjon, a másik ott maradjon s mindenkor betéve légyen azon sorompónak kapuja s ajtaja és senkit idegen embert hír nélkül be ne bocsássanak.

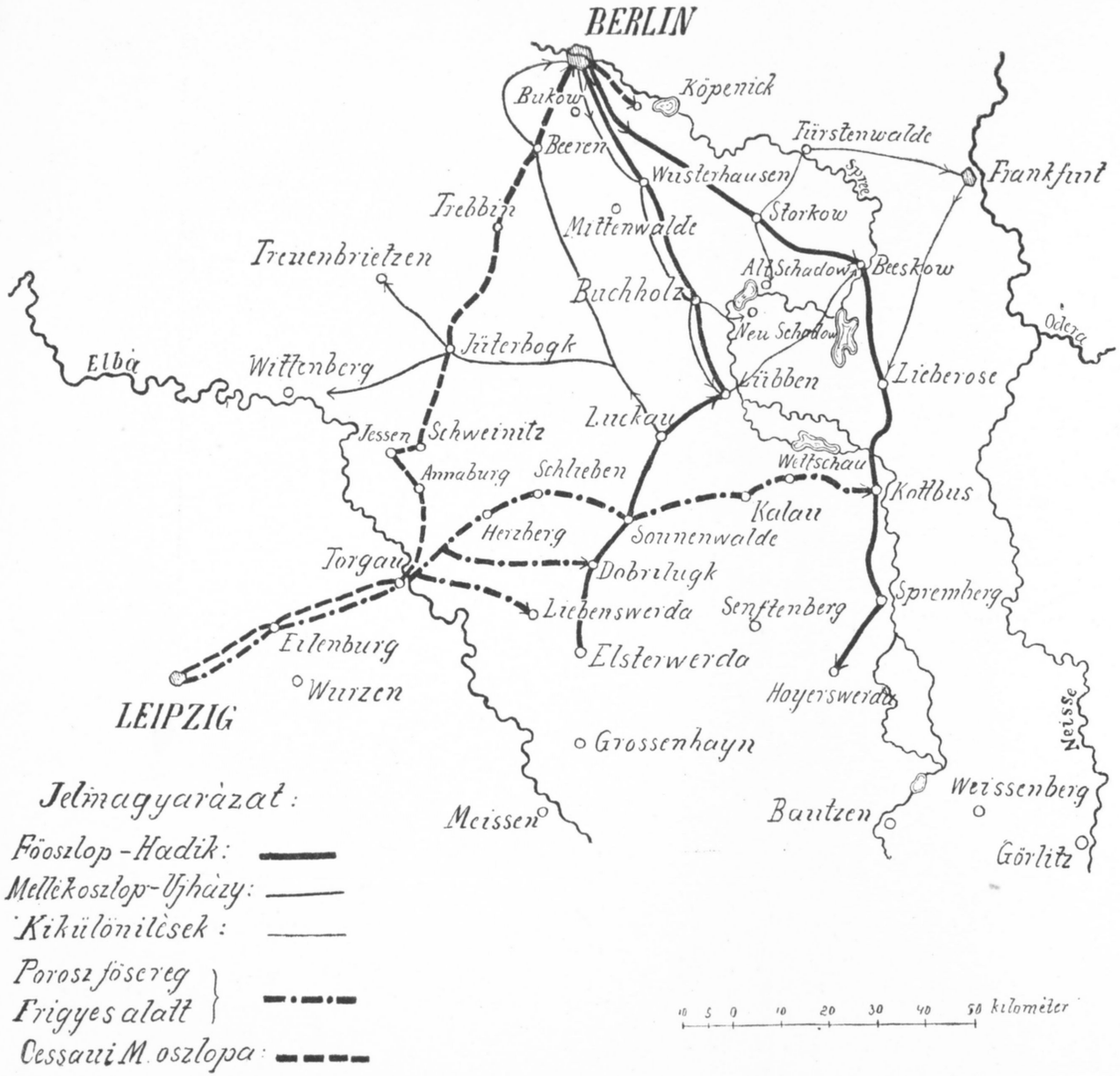
A több mindenféle dolgokat is a maga jó industriájára s discretiójára és szorgalmatosságára bíztuk.

Egy szóval: kárunkat távoztassa s hasznunkat keresse, hogy nékünk is jó akaratunkat s promótiónkat is magához alliciálhassa és nevelje is.

Actum in Arce Fraknó. Die 21. Novembris, Anno 1671. Comes Paulus Eszterházy m. p. (P. H.)

(*Kismartoni főlevéltár.* Fasc: K. Nr. 61. Reposit: 60.)

Dr. Merényi Lajos.

Jelmagyarázat:

Főoszlop-Hadik:

Mellékoszlop-Ujházy:

Kikülönítések:

Porosz fősereg Frigyes alatt

Oessaui M. oszlopa:

Ostrákok:

Támadás a sziléziai kapu ellen

Hadik fejlődése a körfalon belül

Támadás

Poroszok.

Első fejlődés

Helyzet a támadás alatt.

HADIK ANDRÁS ALTÁBORNAGY PORTYÁZÓ MENETE ÉS TÁMADÁSA BERLIN ELLEN.

1757 október 11—23.

CASTALDO JEAN BATTISTA.

EGY KURUCZ TÁBORNOK HAGYATÉKA.

1710.

E folyóirat múlt évi folyamában (III. füzet, 286. l.) ismertettük egy labancz generális, br. Gomboss Imre altbgy. tábori készleteit; most, hogy a pendant meglegyen: ismertetni kívánjuk egy kurucz tábornok hátrahagyott ingóságait, nevezet szerint *Berthóti Ferencz*, kassai vice-generálisét. Mindaketten Sáros vármegyei nemesek, régi bajtársak és barátok, sőt rokonok is valának, azonban a politikai meggyőződés két különböző táborba terelvén őket, utóbb mint ellenfelek álltak egymással szemben.

Az öreg Berthóti Ferencz igen előkelő birtokos nemes, az ősi Aba nemzetségből származott; testvérbátyja volt Érsek-Újvár 1708. hős megvédőjének, a már 1683-ban nyitrai, majd szolnoki várparancsnok Berthóti István kurucz brigadérosnak, majd végül újvári vice-generálisnak, és sógora az olvasóink előtt már föntidézett közleményünkből ismert br. Palocsay Györgynek, a mennyiben Ferencz úr — már bizony, mint koros legény — P. György testvérbátyjának, a korán elhúnyt br. Palocsay Istvánnak özvegyét, gr. Csáky Borbálát vette nőül, és — maga gyermektelen maradván — gyám- s mostohafiát, br. Palocsay Zsigmond úrfit, igazi apai gonddal, szeretettel nevelte és a saját fiává fogadá. Berthóti Ferencz igen jólelkű, egyenes jellemű, talpig becsületes, a mellett erélyes, pontos, rendszerető, egész a buzgóságig szorgalmas, és kiváló műveltségű, sokoldalú képzettséggel bíró férfiú vala; nevezetesen úgy a katonai, valamint a polgári ügyvezetés teendőiben, hadszervezésben és a vármegyei kormányzatban, sőt a városi és külkereskedelmi ügyekben is kitünő jártassággal dicsekedhetett.

Épen e sokoldalú ismereteiért s jó modoráért közszeretetnek, tiszteletnek örvendett, még pedig nemcsak egész Felső-Magyarországon, hanem Lengyelországban is, melynek szomszédos főnemességével és Krakkó fővárossal Lőcséről folytonos összeköttetést tartott fenn.

A szabadságharcz kezdetén csakhamar Rákóczihoz csatlakozván, tekintélyével hatalmasan elősegíté a felvidék behódolását, tehetségeivel pedig annak úgy katonai, mint polgári szervezését. A fejedelem a közkedveltségű, tevékeny, buzgó főurat előbb ezredessé, Szepes, Sáros, Liptó s a többi ott körülfekvő vármegyék országos biztosává, majd *kassai vice-generálissá* és a saját örökös főispánságának Sáros vármegyének főispáni helytartójává nevezé ki. Az 1705-iki szécsényi országgyűlésen pedig «*ország senatorává*» (a kormányzó tanács tagjává) választották. Mint ilyen vett részt 1707-ben a gr. Bercsényi Miklóssal Nagy Péter czárhoz Varsóba küldött fényes követségben is, (Bercsényin kívül, br. Klobusiczky Ferenczczel, Ráday Pállal, ifj. Barkóczy Ferenczczel, Nedeczky Sándorral stb.).

Berthóti a XIII vármegye területére és ennek összes váraira kiterjedő kassai orsz. kapitányság teendőit az első években Lőcséről, majd utóbb Kassáról intézé, és pedig 1706 őszétől fogva teljesen önállólag, a maga felelősségére: mert tiszti előljárója, a kassai főgenerális: gr. Forgách Simon tbgy., a fejedelem parancsára — mint tudjuk — négy teljes esztendeig húzódott hadi fogságra vettetett. Helyettese tehát, Berthóti Ferencz, most már közvetlenül Rákóczitól és Bercsényitől kapta utasításait, velök levelezett, kimondhatatlan pontossággal. Katonai teendőit (ha szükség vala rá, mint pl. 1708 szeptemberben a harczmezőn is) lankadatlan erélylyel, a polgáriakat tapintattal s a forgalmiakat nagy szorgalommal, fáradhatatlanúl látta el; mert a fegyverszerzést és hadfölszerelési vásárlásokat is első sorban ő intézte Lengyelországgal. Egy szóval: igen hasznos tagja volt a confœderatiónak.

Jöttenek azonban a szomorú évek; jött a szabadságháború elmállasztója, fő megbuktatója: a különben is gyér népességű ország lakosságát iszonyatos arányokban pusztító, száz- és százezreket elragadott, emberomlasztó 1709—10-diki *keleti pestis*, mely Rákóczinak más négy tábornokával együtt a hű, derék *Berthóti Ferenczet* is elsöpré. Ez a rettenetes ragály — mely keletről a lengyel

tartományokba már 1706-ban átcsapott, s a melynek a Kárpátok vonalán való átharapódzása ellen 1707 és 1708-ban épen Berthóti kitünő sikerrel védekezett — onnanfelől be nem férkőzhetvén hazánkba: délről, a török földéről, Temesvár környékéről hatolt át 1709 január-februárban Makóra, Hód-Mező-Vásárhelyre; majd innét Szegedre és áprilban Kecskemétre, Kőrösre s már a nyár folyamán ellepvén az egész Tisza-Duna közét, őszre kelve Buda, Pest, Szolnok, Jász-Berény, Gyöngyös, Eger, Borsod tájaira hatolt és úgy terjedt a télen át fölfelé a Sajó mentén, a Hegyaljára, a Tiszántúlra. Leghevesebb dühöngését felső- és északkeleti Magyarországon az 1710-dik év nyarán, július, augusztus, szeptemberben fejtette ki, irtóztató halál-ontással. Kivált a falak közé zárt városi lakosság és a helyőrségek estenek tömegesen áldozataiúl. Lőcse, Eperjes, Kassa, Rozsnyó, Miskolcz, Tokaj, Unghvár, Munkács, Huszt, Máramaros-Sziget, Nagy- és Felső-Bánya, Szathmár-Németi s a népes Debreczen lakosságának fele, vagy legalább harmada kihalt. A nép az isten ostorától megréműlve, széjjelfutott s az erdőkre menekült. Az sem igen volt, a ki a gabonákat learassa, a szőlőket megszedje. Rákóczinak az erősségekben fekvő gyalogsága annyira részint elhalt, részint pedig a bástyákról éjjel a köteleken leereszkedve, hazaszökdösött, veszélyben tudott övéihez a falukra, — hogy Eperjesen, Kassán stb. még csak a kapuk őrizetére is alig maradt valami. Kívül pedig nagy nehézségekkel összegyűjtött egész táborok oszlottak szét néhány éjszaka alatt, ha közöttük a pestis (másként: «*guga-halál*», «*fekete halál*») kiütött. A kuruczok fő erősségét, az ostromolt és magát három hónapon át hősileg védő Érsek-Újvárt e miatt nem lehetett megsegíteni. Sőt a pestisnek rettenetes dühöngése alatt s következtében a *katonai fegyelem* is úgyszólván *teljesen felbomlott*, a mihez aztán Érsek-Újvár capitulatiója (1710 szeptember 24.) után még az *általános kétségbeesés* járult. És e miatt bukott el a kuruczvilág.

Azonban e szomorú állapotot szegény Berthóti Ferencz már nem érte meg. Kassán — az ő és Náray Ferencz ugyanottani dandárnok és ezredtulajdonosnak Bercsényihez intézett levelei szerint — 1710 május havában kezdett elharapódzni a pestis. Június 2-ikán Berthóti már Gyürky Pál tábornoknak ez nap történt halálát jelenti, másokéval, többek közt egyik kassai doctoréval is

együtt. Júliusban növekedett a baj; a polgárság — papok, prædicatorok, barátok, apáczák is — sűrűen haltanak. Náray írja júl. 15-kéről, hogy csupán az ő hajdúiból e hó 1-je óta 24 halt és 37 szökött el; Berthóti júl. 19-kéről: «Az ittvaló hajdúk szöknek, halnak is derekasint, orvossággal sem akarnak élni, elhitetvén némely városiak vélek: ha orvossággal fognak élni, meg kell halniok.» Augusztusban még rosszabbra fordúlt az állapot; e hó 18-kán a vice-generális tudatja Bercsényivel, hogy aug. 1-jétől fogva már ismét «több hija vagyon a gvarnizonnak száz embernél; a tisztek is most szaporán kezdettek hullani». Aug. 22-kéről még nagyobb pusztulást jelent: «.... Magunk is (a katonaság) annyira elfogytunk: *most csakhamar az kapuk is istrázsa nélkül maradnak; meg sem merem Exciádnak írnya: mennyien maradtunk!*» S ismét: a városerődítési munkákat egyelőre «abba kellett hagynunk, míg Isten rajtunk való ostorát valamentire meg nem szünteti; ki miá már is annyira vagyunk, *hogy csak az kapura való istrázsánk sem leszen*». Aug. 31-kén újból ír, hogy «az gvarnizon állapotját, míg Isten mostani ostorát tőlünk nem tágítja, magam is látom: *lehetetlen orvoslani.*» Élelmi szereket sem igen bír szállítani a helyőrség számára a városba: nincs szekér, béres, a falusi paraszt elhalt. A szökött hajdúkat «már az falukon fogdostatom, hozattam be, — ki megholt, ki betegen fekszik; belől pedig az városban elhaltak az emberek». Ugyane napról jelenti Náray: «Az pestis iránt vagyunk in statu, uti prius; *igen kevés ház vagyon az egész városban, az ki nem volna inficiálva*».

A helyőrség pedig már annyira lefogyott, hogy Berthóti kénytelen vala a város négy kapujából *hármat bezáratni;* őrséget pedig az egyetlen nyitva hagyott kapun kívül — a melyen a halottakat hordták ki, — csupán a fővártán tarthattak, azt is csak nagy ritkán válthatva föl. Szept. 6-iki levelében említi erre nézve Náray: «Az idevaló gvarnizonnak állapotjáról, nem kétlem, Berthóti Ferencz Generális Uram Exciádat informálta: mily karban legyünk és hogyan mind Isten ostora által, mind szökés által elfogytunk. Annyira vagyunk, hogy csak egy kaput tartunk nyitva és az Haubtbochton tartunk istrázsákat: *mégis egy hétig sem tudjuk fölváltani az istrázsákat.* Hacsak az Isten nem könyörül rajtunk és meg nem szűnik az ő ostora, — *teljességgel elfogyunk.*»

Néhány nap múlva a veszedelmes ragály befészkelődött a főparancsnoki lakba is; megkapta azt maga a tábornok, a hű, öreg Berthóti is, és pedig menthetetlenül halálosan. Szeptember 10-kén már igen súlyosan, magával tehetetlenül feküdt, s másnap estve örök álomra hajtá szemeit. Betegsége, halála körülményeiről *Náray Ferencz* dandárnok levelei Bercsényihez értesítenek bennünket.

«Minthogy — jelenti ez Kassáról, szept. 10-kéről, 1710, — *Berthóty Ferencz Vice-Generális Uram* ő Kglme *súlyos betegségben esvén,*» az itteni helyőrség augusztus hóról szóló létszámkimutatásait, úgy az elhaltak és elszököttek tabelláit meg nem küldhette, íme én küldöm meg azokat Exciádnak helyette. «Az mi pedig Berthóty Uram betegségit illeti: én másképpen Exciádat informálni nem tudhatom, hanem az olasz doctor (Don Francesco Parisi) referálja, hogy *gugája nyől ő Kglminek* [1]) és hogy *in summo periculo vitae* (a legnagyobb életveszedelemben) *legyen;* sőt az *ifjú Máriássy,* az ki másként Fölséges Urunk udvarában vagyon,[2]) hazaérkezvén, meggugásodott; én jóllehet nem láttam, mert magam is igen tartván az illyenektől, oda nem járok: hanem az olasz doctor publice beszéli. Ha azért casu quo — kit Isten ne adjon! — meg talál halálozni Berthóthy Uram: mitévő legyek? Exciád parancsolatját alázatossan elvárom.»

És utóiratban:

«P. S. Berthóthy Uram csak *gugában (pestisben) vagyon bizonyossan, és igen rosszúl;* nehezen hiszem, hogy föllábolyon; elválik két nap alatt.»

[1]) A pestises betegeknek magasfokú láz közben mérges daganataik (gugáik) támadtak nyak-, hónalj- vagy ágyékmirigyeikben, melyek ha szerencsésen megértek és kifakadtak: a beteg fölgyógyúlhatott, mint pl. Bagossy László ezredes Eperjesen *három ízben gugásodott meg, s mind a háromszor kigyógyúlt a pestisből.* Ellenben ha az *agyban* keletkezett a guga: menthetetlenül megölte a szenvedőt. Mikes Kelemen Rodostón ilyen fej-gugában veszett el.

[2]) *Máriássy Farkas,* Máriássy Miklós ezredesnek Petneházy Évától — a budai ostrom híres hősének leányától — született fia, a ki, nemkülönben atyja Miklós is, még ezen 1710-iki szeptember havában kimúltak a pestisben. A mely házba e rettenetes «ragadvány» bekapott: csaknem minden lakót kiölt ott.

El is vált, még pedig — *halálra.* Másnap estve nyolcz órakor («Raptissime Cassoviæ, die 11. 7-bris 1710. hora 8-va vespertina» már futárral küldött sietős levelével tábornokának elhunytát jelenti Bercsényi fővezérnek Náray:

«Exciádnak alázatossan, kötelességem szerint repræsentálni kívántam, hogy valamint az tegnapi napon irott levelemben alázatossan megírtam vala Exciádnak, hogy *Berthóthy Generalis Uram* nehezen fog megmaradni; az mint is *mai napon, késő estve, hét és nyolcz óra között, három gugában kimúlt ez világból.* Isten irgalmazzon lelkinek! . . . Tudom, pínzi, egyéb partékája elég maradott: de az attyafiai — az házánál lévők — úgymint Máriássyné Asszonyom, az mint informáltatom: még élt szeginy, hogy rakogatta; mit méltóztatik iránta Exciád parancsolni? elvárom alázatossan. Én ugyan, ha az Máriássy ott nem volna mellette: módot kerestem volna benne, hogy mindeneket elpecsételtettem volna, — de nem látom módját, minthogy még életiben szegínynek jovait, pínzit és egyébféle partékáját rakosgatták.» Ezután kéri a fővezért: rendeljen valami alkalmas főtisztet az elhúnyt Vice-Generalis helyére, mert ő Náray, a mostani súlyos viszonyok között elégtelennek érzi magát a vezénylet folytatására.

Az itt említett «rakosgatást» alkalmasint úgy kell értenünk, hogy Máriássyné — az ekkor már özvegy — Berthóti Ferencznek háztartását vezető unokahuga, az öreg úrnak halálra váltát látván: az értékesebb ingóságokat azért rakta övéi segélyével ládákra, nehogy azok az elhalálozás utáni zavarban a szolganépség közt eltévelyednek, egyikét-másikát szét ne kapdossák. Ugyanis, midőn Bercsényi gróf elrendelé az elhúnyt tábornok után maradt ingóságoknak hivatalos kiküldöttség által leendő összeírását: e bizottság már csaknem mindent bezárt s lepecsételt ládákba helyezve talált; melyeket fölnyittatván, úgy állította aztán össze — bizonyára Máriássy Miklósné és más rokonok jelenlétében — az íme itt közlendő érdekes hagyatéki lajstromot.

Néhai Méltóságos Kassai Generális

BERTHÓTY FERENCZ URAM

ittvaló szállásán elpecsételt ládáinak és benne lévő portékának, arra deputált személyek jelenlétekben Cassoviae 2-da Novembris 1710. Conscriptiója.

Sub Nro. 1. Baraszlai forma nagy fejér ládában találtatott.

Mángolt gyolcs, darab	Nr.	12
Vászon, mángolatlan, darab	«	3
Zöld atlacz publikánszín selyempaplan, a közepin királyszín matéria [1]	«	1
Zöld atlacz-paplan, veres atlacz a közepin	«	1
Veres tafota-paplan, zöld bárson a közepin	«	1
Közönséges görög, új paplan, tarka matéria a közepin	«	1
Veres szattyánbőr	«	5
Sárga kordovány	«	4
Sárga karmazsin	«	3
Vörös karmazsin	«	6
Vörös kordovány	«	1
Asztalra való új kecze	«	3
Új keresztény *(anabaptista)* korsó, mosdóval együtt	«	1
Nádpálcza	«	2

Nr. 2-do. Borjúbűres, vasas, kerekded ládában.

Franczia-kék *(sötét kék)* színű angliai *(angol posztó)* dolmány, ezüstdrótos vitézkötéssel együtt; síma ezüst gombocskák az újján. Ahhoz való hasonló nadrág.

Rózsaszínű angliai dolmány, ezüstdrótos gombocska rajta; síma ezüst gombocskák az újján. Hasonló színű nadrág.

[1]) Publikánszín = *sárgás zöld*; királyszín = *biborpiros*.

Világos kék angliai dolmány; ezüst, aranyos, tökörvényes *(tekervényes)* gomb, hasonló makkocscsal *(makkocskákkal);* aranyos, síma gombocskák az újján. Hasonló színű nadrág.

Megyszín színű *(igy)* angliai dolmány, kék zománczos drótos gomb rajta vitézkötéssel; aranyos a boglára, ezüst kapocs az újján. Hasonló nadrág, a kin síma gombocska.

Tettszín *(testszín)* skarlát-dolmány, drótos, zománczos, aranyos gomb rajta; az újján aranyos kapocs. Hasonló színű nadrágon ezüst kapocs.

Hamúszín angliai dolmány, arany fonálból való kötött gomb és varrás *(hímzés)* rajta; az újján aranyos, síma gombocska. Hasonló nadrág.

Szegfűszín angliai dolmány, kék kláris, egyes rubinttal rakott gombocska; az újján aranyos, síma gombocska. Hasonló nadrág hozzá.

Karmazsinszínű tabit nyári dolmány, skófium gomb rajta, drótból való vitézkötés rajta. Ahhoz testszín angliai nadrág, ezüst kapocs rajta.

Egy megyszín angliai nadrág, ezüst virágos kapocs rajta.

Más karmazsinszínű angliai nadrág, közönséges kapocs rajta.

Karmazsinszínű selyemposztó czaffrag *(csótár, nyeregtakaró)*, három öreg *(nagy)*, ezüsttel varrott virág rajta.

Pázsitszínű angliai posztó, sing --- --- --- --- --- --- Nr. 2
Karmazsinszínű angliai posztó, sing --- --- --- --- « $1^1/_4$
Baraczkvirágszínű angliai posztó, sing --- --- --- --- « 2
Tettszín skarlát-posztó, sing --- --- --- --- --- --- « $4^2/_4$

Nr. 3. Zöld, négyszegletű, középszerű ládában.

Franczia-kék angliai mente, paszamányos ezüst gombszár, ezüst fonálból kötött gomb rajta. Rókamállal bélelt.

Világos kék angliai mente, ezüst, tökörvényes, öreg, aranyos gomb rajta. Rókaháttal bélelt.

Tettszín skarlát-mente, skófiumból kötött gombszárral. Hiúz mállal bélelt.

Szegfűszín granát mente, selemmel egyvelétett arany fonalból kötött gombocska, gombszárral együtt. Rókamállal bélelt.

Megyszín angliai mente, drótos gomb és hasonló drótból csinált hármas, filegrános gombszár rajta, hasonló mentekötővel. Hiúzmállal bélelt.

Setítebb hamúszín angliai mente, aranyfonálból kötött gomb és varrás rajta. Hiúzháttal bélelt.

Rózsaszín angliai mente, öreg skófium-gombszárostúl együtt. Rókanyakkal bélelt.

Gyöngyszín angliai dolmány, mindkét felől vörös kalárismakkocska, gomb nélkül. Az újján ezüst, aranyos kapocs.

Hamúszin selyem-öv, ezüst, aranyos gombozás, filegrános *(áttört mívű)* majczostúl *(czafrangostól)* együtt.

Publikánszín selyem-öv, aranyos skófiummal gombozása, mellyen egy zománczos, virágos, aranyos ezüst csatt.

Narancsszín selyem-öv, aranyos skófiummal gombozva, majcz és csatt nélkül.

Világos kék selyem-öv, arany skófiummal gombozva, filegrános ezüst, aranyos majcz rajta.

Szegfűszín pár nyusztos, angliai süveg.

Második, világos kék, angliai pár nyusztos süveg.

Harmadik, tettszín, angliai pár nyusztos süveg.

Negyedik, zöld, viselt, angliai pár nyusztos süveg.

Ötödik, karmazsinszínű angliai nyusztfark süveg.

Virágos bársony török párnahaj.

Pázsitszín angliai posztó, sing --- --- --- --- --- Nr. 7 2/4
Tettszín skarlátposztó, sing --- --- --- --- --- « 5 1/4 1/8

Nr. 4. Borjúbőrrel borított ládában.

Vörös remekposztó, sing --- --- --- --- --- --- --- Nr. 11 1/4
Zöld, cselédnek való béletlen mente, kit Doby Uram[1]) elvitte --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- « 2
Vörös remekposztó, sing --- --- --- --- --- --- « 3 2/4
Kék remekposztó két darabban, sing --- --- --- --- « 3 1/4
Három darabban zöld septuch-posztó, sing circiter--- « 2 2/4

[1]) Doby György, Berthóti Ferencznek regete-ruszkai gazdatisztje.

Nr. 5. Nagy öreg, vörös ládában.

Vörös septuch-posztó, sing --- --- --- --- --- --- Nr. 16
Zöld septuch-posztó, egy darabban, sing --- --- « 23²/₄
Szappan, darab --- --- --- --- --- --- --- --- « 2
Egyet Doby Uram elvitte --- --- --- --- ---
Zöld, keskeny lengyel septuch, egy darabban, sing « 11¹/₄ ¹/₈
Új, vörös aba, vászonnal bélelt párnazsák --- --- « 1
Kissebb-nagyobb mángolatlan vászondarab --- --- « 8
Két darabban való dikta, sing --- --- --- --- --- « 10
Vörös aba, sing --- --- --- --- --- --- --- --- « 12
Vörös csújtár *(csótár)* --- --- --- --- --- --- « 1
Zöld angliai posztó, sing --- --- --- --- --- --- « 2³/₄
Fekete óv *(ó, régi)* czaffrag --- --- --- --- --- « 1
Vágó pistoly, pár --- --- --- --- --- --- --- --- « 22
melyből Doby Uram egyet vitt az Úrfi[1]) számára; másodikat Oberst-Vach-Majster Urramnak[2]) adták.
Kerekes pistoly, pár --- --- --- --- --- --- --- « 2
Rövid, kerekes stucz, pár --- --- --- --- --- « 1

Nr. 6. Vörös szattyánbőrrel borított ládában.

Vászon, darab --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- Nr. 1
Karmazsin, ezüstsújtással varrott csizma, pár --- --- --- « 1
mellyet Doby Uram, más karmazsincsizmával együtt, az Urfi számára elvitt.

Nr. 7. Egy kis tarka ládácskában.

Puskapor, srét, egy darab ólom; golyóbisoknak való forma.
Ráspolya --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- Nr. 3
Furócskák, kalapácsok.

[1]) Br. Palocsay Zsigmond, Berthóti mostoha és fogadott fia.
[2]) Semsey Miklós, Berthóti három huszárszázadának őrnagya.

Nr. 8. Vörös, ugyan szattyánbőrrel borított láda.

Zöld török selyem, nyitra *(köteg)* --- --- --- --- --- --- Nr. 2
Kék selyem nyitra--- --- --- --- --- --- --- --- --- --- « 1
Fejér selyem nyitra--- --- --- --- --- --- --- --- --- --- « 1
Posztószél, darab--- --- --- --- --- --- --- --- --- --- « 3
Ablakra való fejér vászon firhank
Kék selemmel s aranynyal szőtt majczos *(czafrangos)*
lóra való szerszám. Nr. 1
Zöld bojtos-bársony darabocska --- --- --- --- --- --- « 1
Vörös, angliai, útra való, rókával bélelt süveg --- --- « 1
melyre *(mellre)* vadmacskával bílelt Brusztflek.
Szürke posztóból, báránybőrrel bílelt nadrág, pár --- --- « 1
Regál papiros, koncz --- --- --- --- --- --- --- --- « 5
melyből az egyiket Obrest-Vach-Majster Uram elvitte.

Nro. 9. Egy fejér ládácska.

Melyben fűszerszám, úgymint: bors, szekfű, szerecsendióvirág, szerecsendió, nalossa-szőllő, gersli, riskása, apró-szőllő, gríz, mandola, sáffrány és nádméz *(czukor)*, melyből adatott Conscriptor Uraiméknak Doby Uram által egy-egy süveggel. Az Úrfi számára is vitt el Doby Uram az *(fű-)* szerszámokból és nádmézből.

Nr. 10. Egy zöld, középszerő ládában.

Sok rendbeli levél találtatott, mellyet Conscriptor Uraimék intacte hattak, mivel hosszabb üdő kellett volna azoknak perlustratiójára.

Nr. 11. Egy fejér kis ládában.

Hasonlóképpen holmi acták és írások találtattak. Az említett láda is intacte maradott.

Nr. 12. Egy kis fekete ládában,

kinek a feneke elhasadott, találtatott hasonlóképpen holmi débdáb írások és regementeket illető actái.

Nr. 13. Egy kis fekete vasas ládácska.

melyben csak missilis-levelek vadnak.

Nr. 14. Egy borjúbőrrel borított gömbölő láda.

Melyben holmi írási, missilis-levelek, üres iskátulák, egy perspectiva és egy veres táblás könyv találtatott.

Nr. 15. Egy fekete ládában vagyon.

Tettszín, ócska, aranynyal varrott nyakban való.

Zöld, virágos, kamuka, fecskefarkú zászló, a kin ország és Urunk *(Rákóczi)* czímere vagyon --- --- --- --- --- --- Nr. 1
Sárga-rézből való kengyel, pár --- --- --- --- --- --- « 1
Tarka strinffli, pár --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- « 1
Vörös pamut, csomó --- --- --- --- --- — --- --- « 1
Kék czérna, csomó --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- « 1
Fogasra való aranyfüstes pléhdarab--- --- --- --- --- « 3
Rózsaforma, fogasra való fejér pléhdarab --- --- --- --- « 4

Egy ócska, kardra való selyemzsinór, mellyen két darab török, ezüstből álló két hüvelyfoglaló és törkéssel *(turquoise)* rakott vagyon.

Vörös skarlát új német köpenyeg avagy mantli, mellyen aranyprém, zöld tokban.

Egy aranynyal szőtt brokátból való új casula, mellynek a közepi fejér aranyos matéria; sík prém vagyon körülette. Stolával és manipulussal együtt.

Egy kelyhre való kezkenő avagy vellum, selyem, kölemféle, aranyból szőtt virágokkal; a közepin Jesus neve gyöngygyel kivarrva. Hasonló matériából való duplás bursza, melyben aranynyal varrott két corporale találtatott. Hasonló, aranybúl szőtt kelhre való fedelecske.

Tarka selyem-matériából második casula, hasonló stolával együtt.

Harmadik, violaféle tabit-casula, az közepin fejér atlacz; stolával és manipulussal együtt.
Kék posztóbúl való, ócska, tábori székre való fedél ... ... Nr. 5

Nr. 16. Fekete bőrrel borított gömbölő ládában.

Párduczbőr ... ... Nr. 1
Zöld septuch-posztó, sing ... ... « $7^2/_4$

Nr. 17. Egy zöld, középszerő ládában találtatott.

Uj és ó abroszok, circiter ... ... Nr. 12
Ki nagyobb, ki kissebb asztalkezkenők, lepedők, ingek, párnahajak, nyakbanvalók; két darab kék virágos új dikta.
Aranynyal varrott ingek... ... ... Nr. 2
Vörös tafota, ezüsttel varrott nyakbanvaló ... ... « 1
Második, kék tafota, kin aranykötés.
Harmadik, fekete fátyol; ezüstkötés körülette.

Nr. 18. Egy vörös kocsiládában.

Harangocska ... ... Nr. 2
Vörös karmazsinbúl való pantalyér *(pantallér)*, aranynyal varrott; új, ezüst aranyos csatt rajta pikkelyestűl és fark-ezüsttel együtt ... ... « 1
Holmi missilis levelek. Zöld selyem öv, mellyet elvitt Doby Uram az Urfinak.

Nr. 19. Második kocsiládában.

Egy zacskóban puskapor, font ... ... Nr. 10

Nr. 20. Harmadik kocsiládában találtatott.

Egy bépecsételt zacskóban, a mint kivől numerizálva vagyon, forint ... ... Nr. 123 den. 62
Azon kívül német forint ... ... Nr. 30
És török, virágos vánkoshaj... ... ... « 1

Nr. 21. Fejér kocsiládában.

Közönséges ezüstkanál ... Nr. 14
Nagy ezüstkanál ... « 1
Nagy lábos, virágos ezüstpohár, födelestűl ... « 1
Ezüst sótartócska ... « 2
Ezüst, mosdó formára való kannácska ... « 1
Ezüst belől és kívül, alól-felől ezüst kupácska ... « 1
Ezüst vöres györgy ... « 2
Az egyik tokban, másik tok nélkül.[1])
Hegyestőrre való ezüstes, aranyos darab ... « 7
Ezüst taraj *(sarkantyú-taraj?)* ... « 4
Ezüst fülvájócska ... « 1
Gyömölcs alá való öreg, ezüst, aranyos, vert munka csésze « 1
Item, más, kissebb ezüst, vert munka,
Item, harmadik, annál kissebb ezüst csésze.

Nr. 22. Vörös kocsiládában.

Egybenjáró övegpohár, tokostúl ... Nr. 4
Egyéb semmi.

Nr. 23. Egy zöld ládában találtatik.

Fekete selemmel varrott lepedő ... Nr. 3
És bizonyos fejérruha, mely között fekete selemmel varrott párnahaj ... « 6
Nr. 24. Egy örög pinczetok, kiben ónpalaczk ... « 6
Nr. 25. Egy táltokban új óntál ... « 16
Nr. 26. Item, más nagyobb tokban örög tál ... « 14
Ahhoz való tányér ... « 12

[1]) Mik voltak légyen ezen, XVI. és XVII-ik századokbeli számos hazai lajstromban előforduló «*Vörös Györgyök?*» — műtörténészeink régészeink nincsenek tisztában vele. Némelyek *pecsenyeforgató állványok*nak gondolják; ez azonban épen a jelen bejegyzéssel kizártnak lenni látszik: mert a pecsenyeforgató ágasokat csak nem készítették ezüstből s nem tartották tokban.

Nr. 27. Egy pinczetok, kiben fából, ón sróffal, kerekded forma palaczk vagyon--- --- --- --- --- --- --- Nr. 6

Nr. 28. Egy danszkai *(danzigi)* zöld pinczetok, kiben öreg, négyszegletű palaczk vagyon --- --- --- --- « 6

Nr. 29. Egy kis, tintás, vasas ládában.

Kölöm-kölömféle török selyem, csomó --- --- --- --- --- Nr. 1

Ezüstfonal, motring --- --- --- --- --- --- --- --- « 1

Gomb nélkül való szár, aranyfonálból--- --- --- --- --- « 3

Hármas, gyöngyházas, ezüstpléhes kés.

Egy kis fejér skatulácska, kiben egy kardra való ezüstcsatocska, egy aranyos makkocska; egy vasból való, másik ezüstből pecsétnyomó. Tiz darabocskában holmi apró ezüstecske.

Hat darabocskában hajtásnak való matéria és egy falka *(csoport, készlet)* ezüstpaszamány.

Másik fiókban félmotring aranyfonál; egy csomócskában aranyborítás.

Item, egy csomó vörös karmazsin, aranyfonállal való sújtás.

Két karika, fejér, vont réz.

Egy csomó ezüstborítás és holmi dirib-darab makkocska, zsinórka, aranyfonálka.

Egy olvasócska, rézkeresztecskével együtt, és egy filegrános Agnus Dei.

Harmadik fiókban ezüst, kék zománczos, makkostúl együtt gomb, dolmányra való--- --- --- --- --- --- --- Nr. 19

Ezüst, tökörvényes gombocska--- --- --- --- --- --- « 10

Hozzávaló makkocska --- --- --- --- --- --- --- --- « 6

Viselt apró és nagyobb skófium-gomb --- --- --- --- « 51

Sárgaréz Szent Ignácz Agnus Dei --- --- --- --- --- « 1

Ó ruhárúl lefejtett dib-dáb arany, ezüstzsinór.

Karmazsinszínű selyem mentekötő --- --- --- --- --- « 1

Negyedik fiókban, viselt aranyfonálból való gombocska « 23

Skófiumgombocska gombházastúl együtt --- --- --- --- « 5

Veres klárisgombocska --- --- --- --- --- --- --- « 40

Aranyos makkocska --- --- --- --- --- --- --- --- « 8

Bodzogányrúl *(buzogány)* való ezüstdarab --- --- --- « 1

Zöld, aranyfonállal szőtt övre való majcz.
Hosszas nadrágra való ezüstkapocs, pár ... Nr. 20
Dolmány újjára való ezütkapocs, pár ... « 42
Holmi dirib-darab ezüstecske ... « 20
Szügyelőre való karika, pár ... « 1
Item, nagy fiókban közönséges ezüstkanál ... « 7
Vaspecsétnyomó ... « 3
Nr. 30. Egy sótos *(így)* táltartóban óntányér ... « 30
Nr. 31. Egy vasas, srófos táltokban óntál ... « 24
Nr. 32. Egybenjáró tábori új katlan, födelestül együtt ... « 8

Nr. 33. Egy ormos láda.

Török karmazsin, kék bagariával bílelt czaffrag ... « 1
Egy darabban kék vászon.
Egy ablakra való fejér vászonbúl firhánk; rojtos.
Egy csomóban virágos, baraszlai *(boroszlói)* dikta.
Török karmazsin sárga csizma, pár ... « 2
Tisztító seprűcske ... « 1
Sárga török kapcza, pár ... « 1
Egy csomóban kötött dirib-darab sokféle posztócska.
Ó zöld dolmány alól való tabit.
Violaszin selyem kanavász, egy darabka.
Egy kék, vastag selyemzsinor rabkötő.
Egy skatulában kölömb-kölömbféle orvosságok.
Holmi díb-dáb posztószíl. Könyv, papiros. Tisztító ecsetke.
Egy zacskóban kölömb-kölömbféle kulcsok.
Nr. 34. Pikkelyes, ezüst, lóra való szerszám ... Nr. 1
Szügyelő, fark-motring, kantár.
Vörös majczos, ezüstbogláros lóra való szerszám, szügyelő, fark-motring, kantár.
Sárga, ezüstsarkantyús csizma, viselt ... Nr. 1
Fél fekete-báránybélés ... « 1
Hiúz egész bőr ... « 5
Róka, egész ... « 4
Rókahát ... « 14
Rókafejek egy csomóban.

Vidrabőr ... Nr. 3
Farkasbőr ... « 2

Nr. 35. Egy boros hordóban.

Kölöm-kölömféle missilis- és egyéb levelek. Ezen kívül ónmosdó ... Nr. 3
Ketteje födeles, harmadika födeletlen.
Tál hozzája ... « 2
Réztányér ... « 7
Lakat, kulcs nélkül ... « 2

Nr. 36. Egy zsákban.

Vörös új csújtár ... Nr. 1
Kék remekposztó, sing ... « 8¼
Szösz-vászon darab ... « 1
Török, közönséges szőnyeg.
Török szunyogháló.
Viselt, nyereg alá való pokrócz ... « 1
Puszta fanyereg, szerszám nélkül ... « 2
Csontos *(csonttal kirakott)* közönséges nyereg, szerszámostúl « 2
Új hám kantárostúl, gyeplűstűl, kötőfékestűl ... « 6
Item, lóra való szerszám ... « 2

Nr. 37. Egy fejér, deszkából vert ládában.

Polhák *(széles szájú hajdupuska)* ... Nr. 5
Stucz ... « 11
Tersínyi puska ... « 5
Karabily ... « 1

Nr. 38. Másik, hasonló ládában.

Stucz ... Nr. 7
Flinta ... « 8
Tersíni puska ... « 5

Polhák ... « 1
Flinta-karabély ... « 1
Nr. 39. Egy pinczetokocska, kiben aquavitának *(égettbor)* való palaczkocska vagyon ... Nr. 7

Ládán kívül találtatott.

Közönséges hegyestőr *(dragon)* ... Nr. 3
Aranyos, ezüstös hegyestőr ... « 1
Aranyos, ezüstes kard, tarsolyostúl, lódingostúl együtt ... « 1
Kin ezüst aranyos csatt; az szíjja skófiummal varrott.
Ezüstes nádpálcza ... « 1
Tersínyi puska ... « 4
Veres-bársony, kocsiban való vánkos ... « 4
Stucz-puska ... « 1
Kapa ... « 15
Csákány ... « 3
Zsindelszeg ... Nr. 23,000
Léczszeg, csomó ... Nr. 2
Sinvas ... « 4
Tábori ágynak a fája ... « 1
Rúdvas, darab ... « 15
Kötél aczél *(így)* ... « 1
Egy zacskóban sárgaréz-horgok, fogasra való.
Egy zsákban madarászó hálók.
Item, lepedő formára, apró madárkák fogó, két darabban háló.

(Egykorú másolat 3 íven, gyűjteményemben.)

Ha ezen, műveltségtörténeti szempontból nagyérdekű összeírást és abban különösen a vitézi öltözeteket, fegyvereket, hadi szereket, tábori készleteket vizsgáljuk: csaknem minden szert, eszközt, a mi egy generálisnak azon időben kellett, bővében föltalálunk. Feltűnik kiváltképen az elhúnyt tábornok *lőfegyvereinek* sokasága; mert Berthóti Ferencznek nem kevesebb, mint *huszonnégy pár pisztolya* (és pedig 22 pár a legújabb akkori szerkezetű, ú. n. «*vágó*» = elcsattantható, nem «*kerekes*» pisztoly,) s *ötven darab* mindenféle rendszerű puskája vala. Látszik: nagy barátja

lehetett a czélba lövésnek. Tábori készleteiből főként a tömérdek (tokban járó) óntál, óntányér, ónpalaczk tünik föl, az utóbbiak pinczetokokban. Még égettboros ónpalaczkocskák is.

A mi pedig az öltözeteket illeti: a tábornok ruhatára ugyancsak gazdagnak mondható, a mennyiben nyolcz-kilencz rendbeli fényes, finom kelmékből készült, ezüsttel, aranynyal kihímzett, aranyozott, filegrán-mívű, drágaköves gombokkal ékeskedő *teljes* magyar díszöltözete soroltatik elő: prémes menték, dolmányok, övek, nadrágok és prémes süvegekből álló. (S azonkívül is még sok, fölhasználásra váró drága prém.) Egy-egy rendbeli öltözetnél mente, dolmány, öv, nadrág, többnyire egyszínű, vagy, ha a nadrág szine itt-ott eltér is: szépen összevágó az a dolmány s mente színével. Figyelemre méltó e mellett, hogy a nyolcz-kilencz rendbeli öltözetben képviselve van minden színárnyalat: csak egyedül *a fekete* hiányzik;[1]) újabb, döntő bizonyságául annak, hogy őseink a fekete ruhát egyáltalában nem szerették, és csak *gyászban* viselték. (Sőt régebben, a Rákóczi-kor előtt még a gyászruhák sem fekete, hanem *violaszínűnek* valának; s a papok is a Rákóczi-korban is még nem fekete, de violaszínű prémes mentét hordtak reverendáik fölött.)

Azonban látjuk Berthóti ruhatárának jegyzékéből azt is, hogy a kurucz, valamint általában a magyar tábornokoknak egész Mária-Terézia koráig tulajdonképeni hivatalos *generálisi egyenruhájuk nem volt.* (Az ezredeseknek még *igen.*) Mert a tábornok, — kit «Méltóságos Generális Uram ő Nga» czímmel tisztelének — már e méltóságánál fogva a főrendű urak, mágnások közé soroltatott, ezekkel tekintetett egyenrangúnak: a kinél tehát, az akkori felfogás szerint, az «*uniformis*» hatálya megszűnik, őket már a *magyar mágnási díszöltözet illette meg,* mint a mely különben is, jellegénél fogva, merőben harczias, vitézi viselet volt. Tábornoki jelvényekül csakis az aranyozott *ezüstbuzogány,* (mely az ú. n. marsallbotot pótolá minálunk); a *párduczbőr-kaczagány;* továbbá a drágaköves, aranyos *kalpagforgó* s az ebben lengő *kócsag-, kerecsen-, sastoll* szolgáltak. (*Bottyán* tábornokról tudjuk még, hogy ő

[1]) Csizma is csak *sárga* s *vörös* karmazsin és kordován említtetik: fekete nem.

ezek mellett egy háromszáz aranyat nyomó, pompás aranyláncot viselt vértje fölött a mellén, a melyen az a vitézségi nagy aranyérem csüng vala, melyet 1689-ben, a Niss táján a török ellen vívott grabovai győzelem eldöntéséért I. Lipót császár-királytól kitüntetésül kapott. E szép hadi emléket kurucz generális korában is mind haláláig viselte.)

A Berthóti Ferencz hátrahagyott holmiiról készített föntebbi összeírás különben, nem kimerítő: a mennyiben csakis a «*ládabeli*» — és némely fegyverfogasokon függött — portékákra terjeszkedik ki, s a tábornoknak egyéb ingó javairól, pl. paripáiról, hintós lovairól, hintairól, csézáiról, s az istállókban és szerkamarákban tartott ló- és nyeregszerszámairól nem szól. Ez utóbbiakból egyedül azon néhány rendbeli csótár, nyereg, kantárzat, szerszám említtetik, a melyek használaton kívül a szobákban találtattak a lajstromozáskor. Lovászai s egyéb szolgaszemélyzetének fölszereléséről annál kevésbbé van szó. Továbbá nemcsak Kassán: hanem regete-ruszkai s berthóti kastélyaiban is okvetetlenül voltak még, itt föl nem sorolt mindenféle készletei, szerelvényei. Mindazáltal más kurucz tábornok ingó értékeiről még ennyire kimerítő összeírást sem bírunk.

THALY KÁLMÁN.

CASTALDO ERDÉLYBEN.

NEGYEDIK KÖZLEMÉNY.

XI.

A szolnoki vár ügye és Kászim pasa expeditiója Erdélybe egyfelől, másfelől pedig az afrikai tengerparton fekvő említettem két városnak elfoglalása Doria részéről és az időközben a porta szolgálatába állott Dragut-Reisz további garázdálkodásai sűrű jegyzékváltozásra adtak alkalmat a porta és az osztrák testvérpár udvarai közt, de egyelőre még mindig csak tollháborúnál maradt a dolog.

Rusztem pasa panaszkodott Malvezzinek, hogy Ferdinánd fegyveres erőt küldött a barát segélyére, de Ferdinánd ezt kereken tagadta s utasította követét, hogy jelentse ki a portának, hogy ámbár hatalmukban állott volna Ferdinánd csapatainak az Erdély ellen vonuló budai pasát hátulról megtámadni s neki nagy kárt okozni, Ferdinánd seregei híven megtartották a fegyverszünet föltételeit és zavartalanúl engedték a pasát a hadba vonúlni és székvárosába Budára visszatérni. Mindaz a mit Ferdinánd Erdélyt illetőleg tett, egyszerűen az volt, hogy bizonyos követeket (certos nuntios) küldött az országba oly czélból, hogy az Izabella, a barát és Petrovics közti viszályt elintézzék s őket arra intsék, hogy békés egyetértésben éljenek egymással és patvarkodásaikkal ne ingereljék haragra a törököt. Egyéb dolgokban pedig (in reliquis autem) szivesebben magához a törökök hatalmas császárjához fog Ferdinánd fordúlni és az ő igazságossága-, méltányossága-, barátsága- és kegyességétől elvárni minden vitás dolog elintézését, mintsem ellenséges indulattal fegyvert ragadni ellene.[1])

[1]) Ferdinánd Malvezzihez. 1550 decz. 31. Hurmuzakinál, vol. II.

A két afrikai várost illetőleg pedig — Bucholtz szerint — a szultán főorvosa és vadászmestere («der Protomedikus und Jägermeister») azt felelték 1550 deczember havában, hogy a szultán a két város elfoglalása miatt fölötte neheztel és hogy míg ez az ügy elintézve nincs, nem volna tanácsos, vele valamit «Magyarország ügyében» megkísérteni («ihn wegen des Königreichs Ungarn zu versuchen»),[1]) azaz a szultánt a török-magyar határ világos megszabására nézve egyezkedésre bírni. A szultán kész 1551 márczius haváig a határidőt meghosszabbítani. Ha addig V. Károly vissza nem téríti az elfoglalt két várost Afrikában, úgy bizonyára vége lesz a békének és ily eshetőséggel szemben haszontalan dolog volna időközben Károly vagy Ferdinánd más ügyeiben tárgyalásokba bocsátkozni. Ha pedig a két város visszatéríttetik, úgy a határkérdés ügye is remélhetőleg gyorsan el fog intéztetni. Az hogy a határszabályozás alá eső területen már mecsetek is épültek, nem képezne e tekintetben akadályt, mert mint már volt erre nézve több præcedens. (idézve Bucholtznál). Csak annyi volna szükséges, hogy a török papok beleegyezésüket adják a mecsetek áthelyezésére és a területkiváltásnak azután mi sem állna útjában.

Azt is irja a továbbiakban Malvezzi (u. o.), hogy a pasák közt nagy vitákra adott alkalmat a kérdés, hogy vajjon mi volna jobb: a keresztényekkel kötött békét továbbra is föntartani s a birodalom egész erejét ismét a perzsák ellen vezetni, vagy pedig békét kötni ez utóbbiakkal és Magyarország és a kereszténység ellen háborút viselni. A szultán s a pasák és a többi török főtisztek többsége egy perzsa hadjárat mellett szóltak, Rusztem pasa és fivére (az első tengernagy) azonban a keresztények ellen indítandó háború tervét pártolták. De egyelőre végleges megállapodásra nem jutottak.

Azon kérdés eldöntésénél, hogy a törökkel béke legyen-e vagy háború, Malvezzi a maga személyét teljesen tekinteten kívül hagyatni kéri, «mert boldogabb halált nem ismer annál, a kereszténység érdekében, Ferdinánd és a császár szolgálatában meghalni». Vértanú-halálra gondolt-e a derék ember? vagy pedig a

part. I. p. 262. — Több levél idézve a *Venet. Depesch.* II. köt.-ben, továbbá Hubernél, Lanznál stb. különösen a szolnoki vár dolgában.

[1]) Bucholtz VII. 239.

Jediculában lassankint éhen vesző és orvosi segély nélkül kínos nyavalyában fetrengő szerencsétlen Maylád István sorsa lebegett-e szemei előtt?

Malvezzinek márczius 21-iki leveléből (u. o.) pedig arról értesülünk, hogy ő ezúttal az irányában jóindulatú Akhmet pasánál, «ama bizonyos fontos ügyben» még egy kísérletet tett, de a pasa nem engedte meg neki bevégezni előterjesztését, hanem udvarias szavakban tudtára adta a követnek, hogy mindaddig, míg a két afrikai város ügye el nincs döntve, más ügy szóba sem jöhet.

E levelében épúgy mint április 17-éről kelt jelentésében is azt írja Malvezzi, hogy a szultán őszintén kívánja, hogy fegyverszünet maradjon továbbra is és hogy Szulejmán még inkább akarja a békét, mint akár Károly császár, akár pedig Ferdinánd.[1])

Si vis pacem, para bellum! És az e régi mottóban adott utasításhoz képest mind a szultán, mind pedig szövetségese, II. Henrik franczia király, nagy erélylyel haladtak előre hadi gályáik fölszerelésével és fölfegyverezésével. A két hajóraj czélja az volt, hogy egymással egyesülve, az algiersi «király» és Dragut-Reisz segélyére menjenek.[2])

A franczia király azonkívül fegyveres erővel elfoglalta a pármai herczegséget. Értésére esett ugyanis, úgy írja, hogy V. Károly császár a pápa segélyével magához szándékozta ragadni a herczegséget; de Henrik oltalmába vette a pármai herczeget, ki karjai közé menekült s e miatt annyira megharagudtak a pápa és a császár a herczegre, hogy székvárosában ostrom alá készültek őt venni, de Henrik megelőzte őket s pénzt és fegyvereseket küldött a fenyegetett ország védelmére. E fegyveres beavatkozás zavarólag fog hatni a trienti zsinatra is, melyet a pápa a császár kérelmére hivott volt össze, hogy a Németországban dúló vallási villongásoknak véget vessen. Henrik elbeszéli V. Károly további bajait és gondjait is és azután hozzáteszi, hogy «egy szóval a császárnak legalább egy évre ki vannak szabva a teendői.»

[1]) Bucholtz VII. 240.

[2]) Aramon jelentése ápr. 7-ről és II. Henrik utasítása részére. Champigny május 17-én. Ribier, II. 294—300.

XII.

Hogy Fráter György pityergése Izabella királyné lábainál Gyula-Fejérvárott csak színpadi hatásra czélzó tettetés volt, hogy továbbá eszeágában sem volt a Ferdinánddal egyszer megindított tárgyalásokat félbeszakítani s hogy azért az Izabella királynévali kibékülése csak színlelt volt, és soha sem volt komoly szándéka a barátnak a királynénak és fiának ígért hűségben megmaradni — azt nem Fráter György ellenségeitől, hanem saját levelezéséből tudja a történelem. Már deczember 6-án írja Báthory Andrásnak, hogy «azokat a dolgokat», melyekről Báthory és Salm gróf írtak volt neki, «kiváló gondjában fogja részesíteni», s egy vagy két nap mulva el fogja hozzájuk küldeni bizalmas emberét. És csakugyan másnap, decz. 7-én, kiállította megbízó levelét Somlyói Báthory Endre és Tinninai Boynichych György részére.[1]) A barát említette «halasztást nem tűrő ügye» aligha volt más, mint Erdély átadása és «az urak», kiknek eljövetelét a barát biztosainak be kellett várnia, nem voltak mások, mint Ferdinánd biztosai.[2]) A közöttük folyt tárgyalásokról azonban hiányoznak a tudósítások.[3])

Nagyváradra pedig, hova Erdélyből jövet karácsony előestéjén érkezett meg, a barát már január 20-ra (Fábián és Sebestyén napjára) részleges gyűlést hirdetett vala «mind erdélyieknek és magyarországiaknak». A rendek egybegyűltek és Fráter György bemenve a gyűlésbe, u. a. hó 22-én intette a rendeket, hogy «a veszedelem rajtunk vagyon és hogy sem ő sem a királyné

[1]) Károlyi 198—200. ll.

[2]) Károlyi szerint «Sbardalath Ágoston váczi püspök, (Ecsedi) Báthory András és Teuffel Mátyás» (így) voltak a királyi biztosok.

[3]) Károlyi közli Fráter és Petrovics megbízó levelét Salm Miklós és Báthory Endre «csász.» biztosokhoz somlyai Báthory Endre és Boynichych György részére 1550 decz. 7. (198. l.) — Ha ezt a levelet Petrovics csakugyan aláírta úgy ő valószínűleg nem tudta, hogy mi járatban volt ama két egyén. — Decz. 24-én írja a barát Salmhoz, kinek halálát még nem tudta, hogy «credimus Dominationen vestram ... hactenus de omnibus rebus et negotiis per eosdem dominun Andream Báthory de Somlyó et Georgium Horvát certiorem factum esse» (U. o. 199.)

asszony nem elég az oltalmazására (és) intette arra őket, hogy fejedelmet és urat keressenek, ki megmaradásukra gondot tudjon viselni.»[1]) Hogy vajjon Fráter György adott-e némi útmutatást, hogy a föld kerekségének melyik pontján voltak a sokat zaklatott rendek keresendők ily fejedelmet, arról hallgat a krónika. Ha a Lajtán túl keresték, úgy elmondhatta rólok a világ, hogy «ces messieurs n'ont appris rien et ont oublié tout». Már az 1542-iki év eseményeiből meggyőződhetett a szegény magyar haza, hogy az osztrák határ felől hasztalanúl vár hathatós segélyre a török ellen. Dr. Károlyi Árpád az azon évi fegyverviselést elnevezte a német birodalom «nagy hadi vállalatá»-nak Magyarországon. Az eredmény után ítélve, a «kudarcz» szó találóbb volt volna «vállalat»-nál.

«A világ» — írja Horváth Mihály — «mely mindig külszín szerint s azért gyakran ferdén ítél, nem tudta felfogni, hogy Fráter György nem annyira önhatalom- és uralkodási vágya miatt, mint azért játszá a török iránt ama kétszínű szerepet, mivel Ferdinándban eddigelé az ország védelmére elég támaszt nem nyervén, csak ilyféle színlelés által volt képes megőrizni a hazát, hogy a barbár, álnok pártfogó azt el ne foglalja.»[2]) Ha Fráter György csakugyan lehetségesnek tartotta azt, hogy a törököt ámítással és színleléssel, hazugságokkal és hízelgéssel Erdélyből távol tarthatja mindaddig, míg az osztrák háznak megszaporodott annyira pénze és hadereje — no meg a jóakarata is — hogy a szerencsétlen erdélyieknek is jut valami belőle, s míg őket a német a megcsalt török bosszújától hathatósan megvédeni képes, vagy pedig kész lett, úgy a barát nem volt ama lángész, melynek őt védői és bámulói föltüntetik, hanem szellemi vaksággal sújtott szerencsétlen ábrándozó és szánalomra méltó hóbolygós.

Drinápolyban ezidőtájt már jól tudták, hogy a barát min törte fejét. A franczia követ már idézett, 1550 deczember 16-ról kelt leveléből világos, hogy a porta, értesülve volt arról, hogy Fráter György

[1]) Báthory András magyar levele, 1551 jan. 27. Teljes szövegét közli Pesty *Krassó vármegye történetében* IV. 51—52; és utána a *Doc. priv. la Ist. Rom.* II. part. IV. 512. — Részletet közöl Fraknói is *Magyar Orsz. Eml.* III. 381.

[2]) Id. m. 276. l.

és Ferdinánd titkon együtt tartanak. A kósza hír szerint ez utóbbi megengedte volt katonáinak a barát szolgálatába állni és tőle zsoldot húzni.[1]) De egyelőre a törökök nem akarták Fráter Györgyöt túlszigorú rendszabályokkal végletekre kényszeríteni, mert attól tartottak, hogy fenyegető veszély esetén könnyen rábeszélhetné a királynét is a porta elleni «lázadásra» (que ledit Frère George ne persuade à elle de se rebeller contr' eux), ki ily elpártolás esetén épen akkortájt számíthatott fivérének, a lengyel királynak, támogatására is.[2])

Már pedig, mint már előbb láttuk, egy ily eshetőleges hármas szövetségtől, Ferdinánd, Izabella és a lengyel király között, nagyon félt a szultán. A meddig tehát a barát a látszatot megőrizte és a porta ellen nyilvánosan föl nem támadt, sőt ellenkezőleg fölötte alázatos hangon írt számos leveleiben folyvást a porta hű szolgájának és rendületlen hívének vallotta magát,[3]) a törökök czélszerűnek tartották a barát irányában ugyanazt a politikát követni, mint ő a porta irányában és az általa kezdeményezett komédiában a részéről nekik szánt szerepet nyugodtan elfogadni. Mundus universus exercet histrionam! Így fogta föl a dolgot Aramon is, ki miután elbeszélte volt királyi urának az erdélyi dolgoknak akkoron való állását, hozzá teszi azt, hogy «szép játékra» (quelque beau jeu) lehetünk elkészülve s megígéri, hogy tehetsége szerint minden

[1]) Valószinűleg csak Aldana és Balassa János embereinek kalandjainak híre jutott el a portára.

[2]) Így pl. 1550 julius 21-én írja Malvezzi, hogy Petrovich «ha mandato a dire a bocha al Bassa che fra Zorzi cerca di atosicarlo esso Petrovich et la Regina et il figliolo et che .... continuamente etiza el Re de Polonia per inimicarlo al detto Signor.» Hurmuzaki, vol. II. part. I. p. 261. — A porta és lengyel király, Zsigmond Ágoston, közt éppen ez időben némi feszültség uralkodott, melyre a lengyel király országában élő «némi latrok» adtak okot, kik kirabolták, földúlták és fölégették «Ianchyarmam (? Ochyakovo)», mely ügyben a porta Musztafa csauszt elküldötte a lengyel királyhoz. L. «Litterae Turcae ad Regen Poloniae» (u. o. p. 258) ily kelettel «die decimo Martii 1550 a Nativitate vestre Messie». — Továbbá a lengyel király feleletét a szultánnak (u. o. 260) junius 15-ről; Hammer XXXI. könyvét (franczia kiadás VI. 19. jegyzet), Verancsics levelét Hasenbergius Jánoshoz, 1550 julius 7-éről (VII. 80—83); stb.

[3]) Lásd pl. leveleit *Epist. Proc.* II. 369 és köv. ll.

ajánlkozó alkalommal és eszközzel fogja előmozdítani II. Henriknek érdekeit — azaz a fegyverszünet fölbomlását.

A porta tehát az újonnan elvállalt szerephez alkalmazkodva, két csauszt küldött Erdélybe, Alit és Musztafát, kik 1551 január közepe táján érkeztek meg Brassóba,[1]) honnan Ali csausz levél útján tudatta a még mindig Nagyváradon tartózkodó Fráter Györgygyel, hogy levelekkel érkezett meg a portáról és vagy be fogja várni a barátot, vagy pedig el fog menni hozzá, ha ez utóbbi el nem jöhetne. A barát erre fölszólította a csauszt, hogy jöjjön el hozzá még pedig minél gyorsabban, mert a portai adó behajtásával lévén elfoglalva, hozzá el nem utazhat. Ali csausz válaszában megígérte, hogy föl fogja keresni a barátot és ki is tűzte a találkozás napját, de megváltoztatván úti tervét Izabellához utazott Gyula-Fehérvárra. Az alatt, hogy ennek udvaránál időzött, a barát kétszer is küldött hozzá futárt, fölkérve őt, hogy jöjjön el, de a csausz azt adta feleletül, hogy szívesen jönne, de a királyné nem ereszti. Miután pedig úgy értesült a barát egynémely előkelő erdélyi úrtól, kik beszéltek volt a csauszszal, hogy ez a szultán egy fermánjával jött meg, melyben a nagyúr Fráter Györgyöt régi méltóságaiba visszahelyezi, a királyfit újra az ő gyámsága alá rendeli, a portai adó behajtásával őt bízza meg s megparancsolja az erdélyieknek, hogy a barát tudta és akarata nélkül misem történjék: Fráter György rögtön útnak indúlt, hogy Ali csauszt fölkeresse,[2]) s meg is

[1]) *Erd. Orsz. Eml.* I. 270, a jegyzetben. — Hogy pedig a Fráter Györgynek a szultánhoz írt levelében Ali csauszra vonatkozó tudósítása (*Epist. Proc.* II. 370—372.) a csausznak ezen és nem a megelőző évi látogatására vonatkozik, amint ezt némely történetírónk vélte, az az egész elbeszélésből világos. Ali első látogatása alkalmával a barát vagy Gyulafehérvár alatt vagy a várhoz közel valahol táborozott s így a csausz aligha utazhatott volna el négy nappal a rögtön útnak indúlt barát megérkezése előtt. — Horváth Mihály 1551 közepén Alit ismét Erdélybe importálja (id. m. 287) és hivatkozik Malvezzinek junius 15-ki jelentésére Bucholtznál (VII. 259); de ott a csauszról egy árva szóval sincs említés téve. — Egy Ali nevű csausz csakugyan járt a barátnál julius hava körül, de küldetésének czéljáról mitsem tudunk. L. a beglerbég levelét a baráthoz. Károlyinál 265. l.

[2]) A barát mentségül, hogy miért nem ment el a fehérvári gyűlésre, azt írja Ferdinándnak, hogy a folyók áradása akadályozta meg őt oda el-

írta Alinak és csausztársának, hogy már útban van hozzájuk. De a csauszok figyelembe sem vévén leveleit, már négy nappal a barát megérkezése előtt elutaztak és azért a barát velük nem beszélhetett.

Hogy a csauszok Erdélyben mit végeztek, azt már elbeszélte részletesen Szilágyi Sándor [1]) s azért a jelen alkalommal csak röviden akarom érinteni a dolgot. Izabella meghallgattatásukra országgyűlést hivatott össze Gyula-Fejérvárra február 22-ére. A rendek megjelentek és újolag hűséget esküdtek a királynénak és fiának és ezeket uralkodóiknak ismerték el. A porta részéről követelt adófölemelés kérdésének tárgyalását rendes országgyűlésre halasztották, melyre a Gyula-Fejérváron jelen nem levő barátot is meghívták, hogy jöjjön el de sereg nélkül,[2]) a rendek pedig fegyveresen. A törökök részéről újabban sürgetett becsei vár ügyében pedig határozzon a királyné, a mint ezt fia és az ország java kívánják.[3]) Azonkívül követséget küldöttek a baráthoz,

menni. Károlyi 218. — Ezt a mentséget azonban elfelejti a szultánhoz írt levélben, kinek azt írja, hogy a portának szánt adó behajtásával volt elfoglalva. *Epist. Proc.* II. 370. — Amint azonban barátai megmutatták neki az Ali hozta fermán másolatát, az árvízzel vagy portai adóval nem törődve, rögtön útnak indúlt. U. o. 371.

[1]) *Erd. Orsz. Eml.* I. 269—272 és 312—319.

[2]) A barát azt írja Ferdinándnak (u. o. 317), hogy «intellexi diem comiciorum, a dominica Reminiscere ad dominicam Judica dilatam esse, terminum autem ita brevem non alia ratione comitiis constitutum esse judico, quam ut illis interesse non possim.» Ezt márczius 4-én írja a barát Nagyváradról. Miután pedig Judica vasárnap 1551-ben márczius 15-ére esett és a királyné a gyűlés helyéül Enyedet tűzte ki, a barátnak nem volt oka zugolódni az idő rövidsége miatt. Ámbár ő már febr. 23-án tudta (u. o. 273), hogy Ali csausz a szultánnak őt régi állásába visszahelyező fermánjával érkezett meg a királynéhoz, még márczius 9-én is (u. o. 319) Nagyváradon vesztegel. Ha tehát a királyné csakugyan szántszándékkal rövidre szabta az időt, azt vagy arra kell magyaráznunk, hogy a csauszok türelmetlenkedtek (u. o. 314). vagy pedig, hogy a királyné valóban nem akart időt engedni a barátnak, hogy sereget gyűjtsön és fegyveres erővel jelenjék meg a gyűlésen. Utiešenović, kinek Petrovics a «mumus»-a, egész komolysággal azt írja, hogy «da schrieb Isabella, wahrscheinlich auf Anstiften des Petrović, für den 15. März 1551 einen Landtag nach Gross-Enyed aus, mit der Absicht, Br. Georg abzusetzen.»

[3]) Bucholtz szerint (VII. 257) Malvezzi azt írja ápr. 8-án Drinápoly-

megkérdezni őt, valljon igaz-e a hír, hogy ő német uralmat akar az erdélyiek nyakára hozni. A rendek ugyan nem adnak hitelt ennek; ha azonban csakugyan ez volna szándékában, fölszólítják, hogy hagyjon föl tervével, mert ők, az erdélyiek, Izabella királyné és fiának hívei akarnak maradni. A miből eléggé világos, hogy bármily régen és bármily melegen is óhajtották vala széles Magyarországon a német uralmat, a Királyhágón túl Ferdinánd országlását még ekkor nem tekintették «örvendetes esemény»-nek.[1]) Tinódy sze-

ból, hogy a királyné Becse vára helyett pénzt ajánlott a portának, hogy továbbá Izabella engedélyt kért a szultántól, hogy fiát királylyá koronáztathassa és a nemrég török fogságban meghalt Maylád holttestét Konstantinápolyból haza szállíttathassa. — Verancsics más valamit hallott harangozni s azt írja Bécsből 1551, márczius 8-án, hogy a két csausz (t. i. Ali és Musztafa) azért jött Erdélybe, hogy János Zsigmond megkoronáztatását «követeljék» (!?). *Epist. Proc.* II. 243 — Erről azonban Báthory András mitsem említ, ámbár különben jól van értesülve az erdélyi dolgokról. (U. o. 245.) — Verancsics ezuttal megnevezi a hír forrását, hogy t. i. «hoc novum ex vulgarium hominum (vetularum?) rumore» hallotta és nem is merné ismételni «nisi id ipsum etiam a Reverendissimo Domino Cancellario confirmari audivissem». Nyomban azután hozzáteszi, hogy Fráter György «embere (Bornemissza Gergely) a múlt éjjel» utazott el Bécsből Ferdinándhoz (Ágostába) és megígérte, hogy nyakra-főre, lóhalálába fog sietni hozzá. «Így beszélik a dolgot». — A barát egy hívének jelentéséből tudjuk, hogy a két csausz a királyfi megkoronáztatását *megígérte* és nem *követelte*. L. *Erd. Orsz. Eml.* I. 312—313. — Még 1550 október havában azon álhír terjedt el, hogy Petrovics a budai pasának ajánlatot tett vala, hogy neki Becse és Becskerek várait átadja. Huber szerint (17. l.) Fráter György terjesztette a hírt; forrást azonban nem idéz. Úgy látszik az *Epist. Proc.* II. 214. és 219. lapjain előforduló két passust forrasztotta össze («zusammengeschweisst!»). Hogy a hír merő hazugság volt, a fönnebbiekből eléggé világos. A váczi püspök pláne azt híresztelte Ágostában, hogy Petrovics Erdély és Tisza közt fekvő két várat már át is adott a törököknek. L. a velenczei követek jelentését, 1550 nov. 6-áról. *Venetian. Depesch.* II. 472. — Ugyanezek jelentik 1551 feb. 1-jén, hogy «a barát egy embere» érkezett meg Agostába. Ettől hallották hogy Petrovicshoz Temesvárba két csausz érkezett, hogy őt Becse (Bache et Bacherech) és Becskerek átadására sürgessék. (U. o. 503.)

[1]) *Magy. Orsz. Eml.* III. 329. — Fráter György is azt írja (Károlyinál 219) hogy «major tamen numerus est eorum, qui rectius de salute patriae sentiunt» azaz mint ő; csakhogy ez az ő képzeletében létező többség nem adott életjelt magáról míg ő a Nagyváradról hozott csapatokkal Enyeden meg nem jelent.

rint még a szászok is «akkor főre megeskü(vé)nek (hogy a) királyfinak anyjával híveik lennének».[1])

Az Enyedre márczius 15-ére kitűzött gyűlésen Izabella is fegyveres erővel jelent meg, mely czélra neki minap Gyula-Fejérváron három ezer embert szavaztak meg a rendek[2]) és megnyitotta a gyűlést. Fráter György szerint[3]) a gyűlésnek az volt a czélja, hogy az erdélyi rendek a gyűlésen megjelenendő Mahmut csausz[4]) kezeibe a hűségi esküt újból letegyék. A gyűlés Tinódy szerint[5]) egy

[1]) III. 28. — Fráter Gyögy azt írja — és Huber Alfonz elhiszi neki (21. l. [5]) jegyzet — hogy Izabella az 1551. év elején ismét késznek nyilatkozott Ferdinánddal egyezkedni, hogy még Petrovics sem ellenezte a dolgot, hogy a királyné maga sürgette a barátot az egyezkedés fonalának fölvételére és csak Salm gróf halála után kezdett ismét a török felé hajlani. (Károlyi 201.) Erre csak annyit mondhatunk, hogy *credat Judaeus Apella*! — A kétszinű, fondorkodó barát apologistái azt a különös eljárást várják el olvasóiktól, hogy pártfogoltjuk megítélésénél úgy ítéljenek róla mint oly egyénről ki természetét teljesen megváltoztathatja. «Ha akarom, vemhes; ha akarom nem vemhes». Ha a töröknek ír, úgy a legrikítóbb hazugságokat írja; ha pedig Ferdinánddal levelez, úgy ő az igazmondás nemes példányképe. Már Jeremiás próféta figyelmeztetett bennünket arra, hogy a szerecseny bőrét, a leopárd szőrét el nem változtathatja.

[2]) Ezt a barát állitja. A gyűlés végzései szerint azonban csak általánosságban, háború esetére, rendelte el az általános vagy részleges fölkelést. L. *Erd. Orsz. Eml.* I. 316. E végzések egy példányát maga a barát küldötte el Ferdinándnak márcz. 9-én.

[3]) Károlyi, 218.

[4]) A barát elég világosan őt «Mahmwth principis Turcarum interpres»-nek nevezi. Ali csausz ekkor, úgy látszik, még Erdélyben időzött (lásd *Erd. Orsz. Eml.* I. 272. lapon a [3]) jegyzetet), de az az enyedi gyűlésen Mahmut s nem ő mint Horváth Mihály beszéli tévesen (id. m. 279—281) volt jelen. — Horváth itt is szokása szerint sok oly dolgot meséi, miket hiában keresünk az általa idézett forrásokban. — Bucholtz is «Machmut»-nak nevezi a csauszt VII. 257.

[5]) III. 28. — Tinódy zilált előadásából egyedül azonban bajos volna megérteni, hogy tulajdonképen mi történt Enyeden. Mindenekelőtt is azt írja, hogy a királyné megtiltotta a barátnak, hogy a gyűlésre eljönne; ezt az állitását azonban a hivatalos végzések czáfolják meg. Azután elbeszéli, hogy a barát «hivatlanúl» megjelent népével és hogy erre az előbb a királynénak hűséget esküdött, de most a baráthoz átpártolt szászok «az királyné asszont kezdék engesztelni, barát szolgálatját hogy akarná venni»; mire azonban Izabella kitérő válaszszal felelt s figyelmeztette őket, hogy «először

álló hétig semmi hasznos végzést nem hozott. Végre megérkezett a hír, hogy a barát a tilalom daczára és adott ígérete ellenére fegyveres néppel közeleg, mire az erdélyi hősök legnagyobb része «elpárolgott»[1]) és csak az enyedi vár őrizetével megbízott ezer szász állta meg helyét.[2]) A barát pedig, hogy megakadályozza azt, miszerint a gyűlés valami a királynénak kedvező végzést hozzon, reábirta a székely és szász nemeseket, hogy az ügyek megbeszélése czéljából «valami szabad helyen» gyűljenek össze. A királyné látván, hogy a barát beavatkozása miatt «kitűzött czélját el nem ér-

jobb volna országra gondolni». S csak miután «egy hétig asszon vára bánatba» és semmi végezés lőn gyűlésbe haszonba», ment el a királyné «bé Fejérvárba, az győlés ott álla barát akaratjába.»

[1]) «Ubi» — írja a barát — «de meo ingressu et copiis quas habebam, certiores facti essent, concidit omnis illorum animus, collectaque illa praesidia dum quisque se clam subduceret, praeter mille Saxonum, qui in castellum, ubi regina erat, introducti tenebantur, in nihilum redacta sunt.» — Vagy mint Bechet irja (269. l.) «megjelenése eloszlatá a gyűlést mint a nap fölköltével eloszlik hüvös éj folyamában meggyülemlett pára». — Centorio szerint (69. l.) a barát kocsija útközben Körösbányánál (?!) (Cheresuania) egy kis folyó (fiumicello) átkelésénél fölfordúlt, de a barát sértetlenül megmenekült. Kísérőinek, kik ezt baljoslatú jelnek magyarázták, és őt visszatérésre nógatták, nevetve azt adá feleletül, hogy az ilyen, (földölt) kocsikból eredő jóslatokra ne hederítsenek, mert tudniok kell, hogy van más kocsi az égen, mely befolyásával megvédi őket (minden szerencsétlenség ellen). A szerző magyarázatúl hozzáteszi, hogy e «tréfabeszédével» a barát alkalmasint azt értette, hogy az égen tündöklő gönczöl szekere volt az ő kalauza (che il carro di Erittonio locato nel cielo tra' suoi segni sarebbe stato la sua guida). — Bethlen (I. 481) alkalmasint Brutus révén, Bechet pedig (*Histoire du ministere du Cardinal Martinusius* Paris. 1715. 269. l.) talán Bethlen után említik ez incidenst, mely azonban aligha történt Körösbányán, mert Centorio szerint a barát a baleset után Thordáig utazott s csak azután megy Enyedre, már pedig Nagyváradról Enyedre Thorda érintésével vagy a nélkül nem Körösbányán vezet át a legrövidebb út. — A balesetről maga Fráter György is megemlékezik Ferdinándhoz Enyedről márcz. 31-én írt levelében. (Károlyinál. 218 l.) Szerinte ő éppen a megáradt Kőrösön akart áthajtani, midőn kocsija gát (obex) módjára földuzzasztotta a vizet és a meggyűlt ár fölfordította a kocsit, de a barátot és a vele utazó társait a lóháton őket kísérő szolgák kimentették a habokból. Quem Dii pendere volunt, — tutus natat gurgitem!

[2]) Az enyedi vár továbbra is Izabella várnagyjai kezein maradt. *Erd. Orsz. Eml.* I. 276. 280. stb.

heti», Enyedről «sürgös dolgok» miatt [1]) Gyula-Fejérvárra utazott, s párthívenek egyrésze is eltávozott vele. A visszamaradt rendek ezután elintéztek némi halasztást nem tűrő ügyet, ú. m. kivetették a töröknek fizetendő évi adót s fölkérték a királynét, hogy a begyűlendett adót küldje el a portára, oly kéréssel, hogy a szultán elégedjék meg a régi contributióval és ne helyezzen nagyobb terhet az ország vállaira. Miután pedig a visszamaradt «urak» csekély száma, a magyarországi «testvéreik» elmaradása és a királynénak eltávozása miatt a közjó ügyében többet mint a mik a égzésekben meg vannak említve, nem határozhattak, fölkérték a királynét, hogy Szent-György napja utáni 15-dik napra egyetemes gyűlést hirdessen, melyre mindenki köteles lesz megjelenni, hogy ott a királyné és fia méltósága és az ország megmaradása ügyében együttesen határozatot hozhassanak.[2])

De Erdélyben a királynéról és országgyűléseiről ekkor ugyanazt lehetett állítani, mutatis mutandis, a mit Zamoisky elmondott a lengyel királyról, hogy t. i. «rex regnat sed non gubernat». Az erdélyiek elhatározták volt, hogy a szultán hűségében maradnak, és nekik német uralom nem kell, de a jöttment dalmata barát máskép végzett sorsukról. Fájdalom, az egész fejedelemségben nem akadt férfiú, méltó e névre, kinek volt volna vagy elég bátorsága és hazafisága, vagy több a bátorsága és hazafisága, mint indolentiája, hogy a hatalmat bitorló és a parlament szabadságát lábbal taposó barát ellen szót emelni vagy merészelt vagy nem restelt volna.[3])

[1]) *Erd. Orsz. Eml.* I. 320.

[2]) Így értem a végzést, melynek illető passusa igy hangzik: «ut ... melius tam de dignitate Majestatis suae ejusque ... filii quam de conservatione regni domini regnicole decernant». Mint láttuk, már a gyulafejérvári gyűlésen határozták el a rendek, hogy az ország átadásáról hallani sem akarnak. A «dignitas» alatt talán a királyfi megkoronáztatását kell értenünk, melyet maga Izabella kivánt és mely ügyben Bucholtz szerint (VII. 257) még 1551 elején (valószinűleg a fejérvári gyűlés után) folyamodott a királyné engedélyért a szultánhoz. Horváth Mihály még sok mindenfélét beszél el a barát életrajzában. Így pl. az enyedi gyűlés után a baráttal megínterviewoltatja Ali csauszt (281. l.), pedig a barát saját leveleiből tudjuk, hogy sem vele sem Mahmuddal nem találkozott.

[3]) Horváth Mihálynak ugyancsak fonák fogalmai voltak egy parla-

XIII.

A barát az osztrák házzal való alkudozásait úgy látszik a meddig ez lehetséges vala, titokban igyekezett tartani mindaddig, míg Ferdinándnak régóta sürgetett segélycsapatai meg nem érkezendettek az erdélyi határhoz. Így pl. visszatartotta magánál V. Károly császárnak Izabella számára küldött és Augsburgból 1551 márczius 6-áról kelt levelét.[1]) Mentségül ezért azt hozza fel, hogy fél attól, miszerint a királyné majd elküldi a levelet Törökországba — s ily módon mint az angol mondás találóan megjegyzi, majd kiszalasztja a macskát a zsákból. Mint láttuk, a fondorkodó barát Nyirbátorban Izabella meghatalmazása, de sőt még tudta nélkül kezdeményezte az Erdély átadása ügyében való tárgyalásokat az osztrák ház biztosaival. Ez, mint láttuk, még 1549 őszén

ment és egy az alkotmányhoz alkalmazkodó regens hatalmáról, jogairól és kötelességeiről. Izabella, Erdély törvényes regense, összehívja az enyedi gyűlést, melyre meghívja a fejérvári gyűlés határozata értelmében a hivatalától megfosztott Fráter Györgyöt. A barát eljön, de az ország rendeinek határozata ellenére fegyveres erővel és egy idegen trónpretendens érdekében megzavarja a szabad tanácskozást. A barát tehát sokkal nagyobb bűnt követett el, mint I. Károly angol király, ki pedig fejével lakolt tettéért s ámbár vannak elegen Angliában, kik rosszalják kivégeztetését, aligha akad ember ki védeni merészelné őt a parlament szabadsága ellen elkövetett merényletért. Horváth fölfogása szerint azonban a barát nem tett egyebet mint azt, «hogy a fondorlat hálózatát széttépte» (id. m. 281), melyet Izabella és az erdélyiek szőttek — hogy a maguk tulajdonát, javát a barát fondorkodásai és az osztrák ház kielégíthetlen területkapzsisága ellen megvédjék. — Egyáltalában Horváth Mihály teljesen félreértette a történetírónak föladatát s ő Fráter Györgynek nemcsak életírója, hanem, még pedig főleg, védő ügyvéde és nem életrajzt hanem apologiát sőt helyenkint apotheosist írt. A védő ügyvédek régi fortélya szerint azért a védelmébe vett egyénnek ártatlanságát olyképen igyekszik bebizonyítani, hogy bemocskolja az ellenpárton szereplő egyének jellemét. Azonkivül félremagyaráz nem rossz akaratból ugyan, hanem elfogultságból, mindent, a mit akár Izabella akár párthívei tettek «a létért való küzdelemben»; pedig amint ezt már az elmondottakból láthattuk, Izabellának főhibája csak az volt, hogy nem engedte magát könnyű szerrel mintegy hajánál fogva és erőszakkal a barát részéről számára kijelölt német paradicsomba hurczoltatni.

[1]) Károlyi 216 és 207.

történt s ámbár Ferdinánd már 1550 első napjaiban tudatta a baráttal, hogy örömmel értesült mindarról mit a barát Bátorban Salm grófnak titokban elmondott és a teendők végett beszélni fog Károly császárral, ez beleegyezését a Nyirbátorban megbeszélt föltételek elfogadásához csak 1550 nov. 1. tudatta a baráttal és Ferdinánd ekkor még mindig akadékoskodott és Kassát követelte tőle foglalóúl.[1])

Fráter György ismételt további türelmetlenkedő sürgetéseire végre Ferdinánd kinevezte biztosait[1]) 1550 végén s ezek kettejével[2]) t. i. Báthory Andrással és Teufel Rézmánnal («Ördög Mátyás»-sal) a barát találkozott Ér-Diószeghen Biharmegyében febr. 3-án. Az ő kívánsága volt, hogy a találkozás valami alkalmas, de félreeső helyen (in commodo loco, remotiori tamen) történjék.[3]) Félreeső helyet azért választott pedig valószínűleg, nehogy Izabella vagy Petrovics neszét vegyék, hogy ő az elhalt János királynak

[1]) Ha Petrovics vesz igénybe sok időt valaminek megfontolására, úgy ez Huber véleményében «Mangel an Entschlossenheit und Thatkraft»; ha pedig Ferdinánd, úgy az csak «zögernde Haltung» vagy «auffallende Langsamkeit». — A fönnebbi dátumokból láthatjuk még azt is, hogy Istvánfi nem oly nagyon téved, mint Huber hiszi, midőn azt írja, hogy «sed dum Salmensis Agriae et Solnoco muniendis incumbit, ac earum quas tractabit rerum expediendarum finem expectat, priusquam Caesaris et Ferdinandi mentem accepisset, maligna febri Agriae tentatus, non multo post vita functus est». Ezen állításra alig lehet ráfogni, hogy Istvánfi «lässt auch Salm ein Jahr zu früh sterben» (13. l.), hanem igenis magának Hubernek azon botlására, hogy «Graf Salm war im December 1549 gestorben (20. l.), mert Miklós gróf egy egész évvel tovább élt. — Szilády Áron szerint Egerben decz. 20-án halt meg «pestisben» (*R. M. K. T.* III. 393.), de élek a gyanúpörrel, hogy a szerző (ki forrást nem idéz) diagnosisában tévedt s más betegségben halt meg a gróf. — Szederkényi szerint (*Hevesmegye története* II. 121.) Salm deczember hó 26-án halt meg, forrását igy idézi «Verancz. 10. k. 158. l.» ott pedig semmi sincs. Verancsics (VII. 158) pedig csak azt írja (nov. 20), hogy a gróf betegeskedik. — Oláh szerint Salm halálának híre deczember 28-án érkezett Agostába. *Epist. Proc.* II. 224.

[2]) Károlyi CXXVII. sz.

[3]) Csak ketten írták alá a jelentést és Tinódy is azt írja, hogy a barát «Diószegen két úrval végezé ő dolgát». (28. l.)

[4]) *Epist. Proc.* II. 229. 233.

adott esküvel egyezőleg, János Zsigmond és a királyné javának és Erdély üdvének mimódoni hathatós és minél gyorsabban való előmozdításának ügyében készül tanácskozni az osztrák ház megbizottjaival. A megbeszélt pontok közűl bennünket jelenleg csak azon egy érdekel, hogy a fősúlyt a barát egy segélyseregnek, még pedig minél gyorsabban való küldésére helyezte, hogy ez Erdélyt elfoglalja és ennek várait védelemre képes állapotba helyezze, mielőtt a töröknek alkalma vagy ideje volna Erdély védelmére megjelenni és a mit elhallgatott a barát — Izabellának és az erdélyieknek meglepetésükből fölocsúdni. Petrovicsnak viszálkodásai a lugosi és karánsebesi ráczokkal éppen kedvező alkalmat nyújtott egy ily államcsiny keresztülvitelére és talán az új moldvai vajdát, Istvánt is megnyerhetné Ferdinánd a szent ügy számára.[1]) Hű székelyeit e részükről nem igen szívesen látott vendégek meghívásáról aligha értesítette Fráter György.

Azt is megmagyarázta a barát a két királyi biztosnak, hogy miféle segélycsapatokra volna neki szüksége. Mindenek fölött 500 pánczélos lovas (equites cataphractos) kért az oláhok és törökök megrémítésére.[2]) Ha pedig ilyeneket «ily hamar megküldeni nem volna lehetséges», úgy «a kéznél levő spanyol csapatokat» kérné elküldetni, mert szerinte olyanok a magyar csapatok «conditiói», hogy külföldieket kell mellékök adni, hogy mindent a leg-

[1]) De Urechi szerint, mint láttuk, Eliás csak 1551 május 1-én köszönt le. — V. ö. továbbá Malvezzi leveleit Hurmuzakinál (II. I. 263. 264.), melyek szerint Éliás május 21-én kezet csókolt a szultánnak és 500 janicsárt kért tőle, hogy ezekkel némely az erdélyi határon fekvő várat elfoglaljon. A vajda u. a. hó 30-án mozlimmé lett, 31-én fölvette «a török keresztséget». Új neve Mehemet pasa lett és junius 9-én már mint Szilisztria újonnan kinevezett szandsákbégje csókolt kezet. — Mint ilyen jelen volt Temesvár ostrománál 1552-ben. Czimer Károly őt tévesen «Musztafá»-nak nevezi Istvánfi nyomán. *Temesvár megvétele* 147. l. De a szultán maga is «Mehmet»-nek nevezi őt «Qui . . . antea erat vaivoda Moldaviensis, apud portam nostram excelsam sibi baptismum (Mahometanum) accepit, (et) . . . Zanzakbeg de Zylyztre deputatus est Mehmetque appellatus» Károlyi 367.

[2]) A pánczéltól azonban nem annyira féltek mint a puskáktól. Még a keresztesi csata idején is féltek a törökök és tatárok a puskaropogástól.

kényelmesebb módon az osztrák felség nagyobb dicsőségére és javára lehessen keresztülvinni.[1])

A biztosok már másnap elutaztak és útjukban Nagylétáról megírták jelentésüket Ferdinándhoz, ugyanaznap (febr. 4) pedig a barát is írt még Diószeghből [2]) neki s be sem várva feleletét, már febr. 16-án elindította Bornemissza Gergelyt, ki mint Verancsicstól tudjuk, lóhalálában sietett Ferdinándhoz Ágostába.[3]) A levélre feleletül Ferdinánd megígérte, hogy Erdély átadása ügyében a szükséges utasítással ellátott teljhatalmú biztosokat hovahamarább el fogja hozzáküldeni, közöttük egy vagy két német tanácsost és hogy ő (Ferdinánd) Bécsbe készül utazni, hogy a tanácskozás helyéhez annál közelebb lehessen. Egyszersmind tudatja a baráttal az örvendetes hírt, hogy «a római szent birodalom»[4]) rendei a jelen gyűlésen tetemes pénzsegélyt szavaztak meg neki s hogy ő nem mulasztotta el Báthory Andrásnak és más kapitányoknak utasítást adni, hogy a barátnak szükség esetén csapataikkal segélyére siessenek.[5]) Két napra rá azután kinevezte a négy teljhatalmú biztost,

[1]) « . . . eas enim esse regni illius (Transylvaniae) hominum conditiones ut, si Hungarae Nationi externus miles addatur, omnia commodius, et majori Majestatis Vestrae Sacratissimae reputatione, ac fructu confici possint.» A biztosok Ferdinándhoz. *Epist. Proc.* II. 238.

[2]) Az *Epist. Proc.* szerint «Dióss»-ból (II. 232) de Ferdinánd levele szerint Diószegről. Károlyi 202.

[3]) *Epist. Proc.* II. 244 és Károlyi 211. — Őt érti valószinűleg Brutus midőn írja, hogy «alii tradunt quibus assentior, Georgium, antequam illi de (*így! de talán helyesebben* illic in) colloquio cum Ferdinando (*de értsd* legatariis Ferdinandi) convenisset (in Diószeg oppido posito in Sigismundi Forgachii ditione) *certum hominem* e suis, cujus maximis in rebus fidem exploratam habebat, ad Ferdinandum misisse» és igy tovább. III. 381 Csak az időrendet illetőleg téved Brutus. Különben azonban még a biztosok kilétével sincs egészen tisztában, mert szerinte Salm (! ?) és Báthori mentek el Diószegre. Salm mint tudjuk ekkor már nem élt.

[4]) Egy angol cynicus szerint nevét onnan vette, mivel nem volt sem szent, sem római, sem pedig imperium.

[5]) A velenczei követek azt a hihetetlen hírt írják haza febr. 10-én, hogy a birodalmi rendek 3 millió (! ?) aranyat szavaztak meg Magyarország visszahódítására («tre milione d' oro per la recuperatione d' Ongaria). *Venet. Dep.* II. 506. — Az ígért vagy küldött segélycsapatokban azonban nem volt köszönet, mert már márczius 28-án Ferdinánd fölszólítja a

t. i. Sbardellati Ágoston váczi püspököt, ecsedi Báthory Andrást, a muszka követségéről híres báró Herberstein Zsigmondot és Harrach Leonárdot.[1])

Ferdinánd levele, melyet a barát márcz. 3-án kapott meg Nagyváradon, rendkívül vidám hangulatba hozta őt. Csak azért maradt eddig vissza székhelyén — írja ő — hogy megtudja Ferdinánd akaratát; most tehát misem tartóztatja őt többé és azért engedelmeskedve a királyné és rendek meghívásának, Erdélybe fog sietni. Miután pedig háborús dolgokban az első «impetus» rendesen nehéz szokott lenni, kéri Ferdinándot, hogy a tárgyalásoknak nyomatékokat adandó, a nehéz és könnyű csapatokat toboroztassa össze haladék nélkül, hogy ezek az értekezlet megnyitásánál jelen lehessenek. Petrovics meghasonlott a ráczaival és ezek jelenleg hozzá (a baráthoz) szítanak.[2])

Egy ugyanazon napról kelt második levelében pedig tudatja Ferdinánddal, hogy két előkelő emberrel Ráczországban alkudozásban áll. Bakics Pálnál nem silányabbak. Ezek készek volnának a török iga ellen a népet föllázítani és 60 ezer fölkelőt a csatatérre állítani, ha a keresztény fejedelmek segélyéről biztosak lehetnének.[3])

Hogy mint érkezett a barát Erdélybe, s mint zavarta meg a nagyenyedi gyűlés tárgyalásait, azt már fönnebb láttuk. Forrásaink azonban hallgatnak arról, hogy vajjon ez alkalommal közölte-e a jó erdélyiekkel az újságot, hogy ő már talált új fejedelmet számukra, s hogy akár ínyükre van a választása akár nem, ő az új fejedelemmel már megegyezkedett az ország elfoglalását illetőleg. Petrovics később május 7-én azt írja,[4]) hogy a barát avval ámítgatja az erdélyieket, hogy a szultán maga mondott le Erdély birtokáról, Ferdinánd javára.

barátot hogy, miután hírlik (allata est fama) hogy a budai pasa összevonta a határon állomásozott csapatait és tűzérségét Pestre küldötte, és Eger, vagy Szolnok vagy Ferdinánd valami más várának ostromára készül, a barát küldje vissza a Báthory részéről számára küldött csapatokat, de sőt a maga részéről is küldjön a lehető legnagyobb segélyt. Károlyi 214.

[1]) Károlyi 204. — Márcz. 30-án azonban másokat nevezett ki Sbardellati és Harrach helyébe.

[2—3]) Károlyi 205—207.

[4]) *Epist. Proc.* II. 253.

XIV.

Végre tehát sikerült a barátnak az álmos Ferdinándot föl ébreszteni indolentiájából és őt erélyesebb cselekvésre nógatni, a miben Bornemissza Gergelynek úgy látszik nagy érdeme volt. Hosszabb huza-vona és halogatás nélkül (citra longiorem moram et procrastinationem) Ferdinánd elbocsátá a barát hű emberét és megküldé vele császári bátyjának levelét, melyben ez a barát buzgalmát Erdélynek az osztrák ház számára tervezett megszerzése körül megdícséri.[1])

1550 végén valaki egy újabb okot fedezett föl, hogy Erdély miért csatoltassék vissza az anyaországhoz és felismerték végre Magyarországban is a fejedelemség strategiai fontosságát. «Ha a török elfoglalja Erdélyt és a Tiszakebelt»[2]) — így ír Nádasdy Ferdinándhoz — «úgy rövid idő alatt és könnyű szerrel hatalmába kerítheti majd az egész magyar hazát.»[3]) Miután a török az egy Szolnok kivételével már birta a Duna-Tisza közt fekvő várakat fel Hatvanig és a Dunántúl is Budát, Székesfehérvárt és számos mást, Magyarországnak azon része, mely még Ferdinánd kezén maradt, mint látjuk, már anélkül is nagyon csekély területre olvadt le és azért Nádasdynak igaza volt.[4]) Erdély stratégiai fontosságát azonban, mint Aramon leveleiből láthattuk, már régóta fölismerték Sztambulban és a Fráter György gondjaira bízott területet már

[1]) Lásd a császár levelét Károlyinál 207; Ferdinándét u. o. 211.

[2]) Tinódy használja e szót (20. l.) s amennyire megértem őt «Tiszakebel»-lel az Izabellának hódoló, a Királyhágó és Tisza folyó között fekvő területet érti lantosunk és nem csupán «Békés és Csanád megyék területét és az ezekkel szomszédos részeket» mint kiadója, Szilády Áron állítja *R. M. K. T.* III. 396.

[3]) Kanizsából 1551 febr. 5. — *Epist. Proc.* II. 239.

[4]) A ki mások bénaságán nevet, maga ne sántikáljon. Így tartja a régi magyar közmondás. A jelen cziksorozat elejében (a 358. lapon) Szeged várát hibásan a Tisza bal partjára helyeztem. Salamon Ferencz (*Magyarország a török hódítás korában*) vezetett félre. Czimer Károly *Szegedi veszedelméből* azt látom most, hogy a régi vár a folyam ugyanazon oldalán fekszik, mint a város.

régóta meghódították volna a törökök, ha a szultán nem volt volna elfoglalva régi ellenfelével, a perzsa fejedelemmel.

«Magyarországot (azaz az országnak a török hatalmában levő részét) Erdélyből kell elfoglalni» — írja tovább Nádasdy — «ha ez utóbbit elvesztjük és a török elfoglalja, úgy rövid idő múlva ezer forinttal sem leszünk képesek keresztülvinni azt, a mi most egy forintunkba kerülne.»

«Ex Transylvania Hungariam, non ex Hungaria Transylvaniam!» a magyarországi politikusok választott jelszava lőn. Ezt hangoztatják Ferdinánd és a barát V. Károly fülébe [1]) és ezt hangoztatja vissza a császár is, midőn írja a barátnak, hogy úgy értesült, hogy «ea provincia (Erdély) ad reliquum pondus totius regni Hungariæ sustinendum apta sit».[2])

Ferdinánd továbbá feltünő erélylyel haderőről is kezdett gondoskodni [3]) s még arról is, hogy az Erdély elfoglalására induló csapatoknak legyen jó hadvezérük. Ez utóbbi czélból bátyjától a híres Marignano [4]) átengedését kérte. Eleinte a terv az volt, hogy Miksa főherczeg, Ferdinánd fia, foglalja el az elhalt Salm gróf helyét s hogy Marignano segédül és tanácsadóúl legyen melléje rendelve. V. Károly színleg megadta ugyan beleegyezését, de don Ferrante Gonzaga kérelmére Marignano mégis Olaszországban maradt és Castaldo, V. Károly császár nagyhatalmú miniszterének

[1]) Így pl. Ferdinánd a német birodalmi rendek számára szánt és 1550 decz. 16. Károly császártól az özvegy Mária királynéhoz küldött előterjesztésben azt írja, hogy «de ladicte Transylvanie le royaueme de Hongrie est plustot recouvrable que de la Hongrie la Transylvanie.» *Brüssz. okm. tár*, II. 248. — Lásd Ferd. levelét Károly császárhoz, decz. 14. U. o. 239. — A barát pedig capacitálni igyekszik a császárt, hogy Erdélytől függ Moldva-, Oláh-, Lengyel és Morvaországok és Szilézia sorsa, «faciliusque longe regnum Hungariae ex Transylvania recuperari poterit, quam Transylvania ex regno Hungariae posset restitui.» Károlyi 216.

[2]) Károlyi 207.

[3]) Peyto, egy angol ember, azt írja Firenzéből 1551 febr. 7., hogy a római püspök (a pápa) és a florenczi herczeg hadakat készülnek gyüjteni Magyarország részére. *Calendar of Statepapers* — Edward VI. Foreign. A dátum alatt.

[4]) Johannes Jacobus de Medici Marignano.

Granvellanak kegyencze, lett saját kérelmére, Miksa főherczegnek «in rebus bellicis vicegerens»-évé kinevezve.[1])

Az Archivio Mediceo egy kézirata szerint[2]) Castaldo egy «tenente generale e supremo consigliero di guerra» rangját és fizetését nyerte el, mely utóbbi havonkinti 400 aranyra rúgott.[3]) Alig hogy megérkezett vala Erdélybe, a firenzei militia főkapitányává lett kiszemelve és egy Tordáról 1551 aug. 27-éről kelt spanyol levélben[4]) engedélyt kért Alba herczegétől, hogy utazását Firenzébe rövid időre elhalaszthassa. Úgy látszik azonban, ez állást vagy nem nyerte el, vagy ha igen, úgy nem foglalta el.

XV.

Mielőtt hozzáfognánk Castaldo erdélyországi szereplésének részletes elbeszéléséhez, czélszerű lesz életrajzának főbb vonásaival megismerkednünk. Az a néhány év, melyet a fejedelemségben töltött, aligha elegendő az ember jellemének helyes megitélésére. Mint látni fogjuk, vannak történetiróink közt olyanok, kik még keresztnevét sem tudják; mások pedig nemzetiségével nincsenek tisztában.[5])

Castaldo nem rokonszenves alak Erdély történetében bármily büszkék legyenek is reá honfitársai, az olaszok;[6]) de minden hibái mellett azon egy elidegeníthetlen joga mégis megmarad, hogy részrehajlás nélkül ítéljük meg viselt dolgait. S e föladatomban tehetségemhez képest lelkiismeretesen fogok eljárni.

[1]) *Venetian. Depesch.* II. 494. 502. 508. 517. — Utiešenović *Urkundenbuch* 24. — Castaldo utastása április 27-éről van keltezve de a császári udvarnál időző angol követ már április 7-én jelenti haza, hogy Castaldo az nap Bécs felé készül utazni. *Cal. of Statepapers.* U. o.

[2]) Filza 74. D'Ayala.

[3]) Damula velenczei követ írja 1552 végén, hogy 1547 óta Castaldo a császártól 1200 scudira rugó évdíjat is húzott. *Venetianische Depeschen* II. 587.

[4]) U. a. levéltárban, Filza 404 p. 416.

[5]) Akárhány irónk azt állítja róla, hogy spanyol volt.

[6]) «Già ho temperato la penna d'oro per celebrare il valor vostro» — írja Paulus Jovius.

Giambattista [1]) Castaldo 1488-ban született. Az egyetlen adat, melyet születési évére nézve bírunk, Damula, a császári udvarnál időző velenczei követ egy levele, ki azt írja 1552 deczember havában, hogy Castaldo akkor már 64-dik évét betöltötte. Születési helyét illetőleg maguk az olaszok sincsenek tisztában. Némely írók szerint [3]) Nocera de' Pagani, ismét mások szerint [4]) Cesinola (distretto del quartiere di Mitigliano della Cava) volt születési helye. Mindkét említett hely egymáshoz közel a nápolyi királyságban fekszik, nem messze Nápolytól és Salernotól.

Halálának éve sem ismeretes, mert ámbár Filamondo 1560 márczius 25-ét említi halála napjának, d'Ayala szerint ez hiba és Castaldo végrendeletének kelete. Ascanio Centorionak Commentarii-ban, melyek 1566-ban jelentek meg, van egy «Illustrissimi Castaldi Elogium» 1563-iki kelettel, melyben a tábornok haláláról nincs ugyan említés, de van a könyvben magától a szerzőtől egy kelet nélküli «Sonetto» Castaldo dícséretére, mely «még akkor iratott, midőn ő még életben volt». S végre maga a könyv Ottavio Farnese, pármai herczegnek, és a Sessa-i herczegnek van ajánlva 1565 október 4-iki kelettel, melyben Castaldo fia, Signor Ferrante Castaldo, van «Marchese di Cassano»-nak czímezve és egyéb vonatkozásokban is a mi Castaldonkról már mint olyanról van szó, ki nagy vezér «*volt*». D'Ayala továbbá idézi Thuanust, az ismert franczia történetírót, ki szerint Castaldo 1562-ben Milanóban halt meg.

[1]) Castaldo tábornok keresztneve Baptista János volt és nem János Alfonz. Dr. Szádeczky (*Izabella es János Zsigmond*) a tábornokot összetéveszti unoköcscsével, Ioannes Alphonsus Piscara Castaldo-val, amint erre már Huber Alfonz is (*Ferdinand I. und Isabella von Siebenbürgen*) figyelmeztette őt.

[2]) *Venetian. Depeschen* II. 519.

[3]) Castaldonak egy életrajza még 1867-ben az *Archivio Storico Italiano* 5. seriesének 3. kötetében jelent meg da Mariano d'Ayala tollából, de rendkívül gyarló czikk. Csakis azon adatait használom föl, hol forrást idéz. Így pl. szerinte Monsignore Lunadoro, Nocera püspöke 1602—1610 közt egy nyomtatott levélben azt állitja, hogy Castaldo az ő székhelyében született.

[4]) *Descrizione istorica della cittá fedelissima di Cava* (Napoli 1716—1727) és mások. — Idézve u. o.

Végrendelete szerint holtteste először ideiglenesen a S. Vittore al Corpo egyházban tétetett le, de később Nocerába lett áthelyezve és ott a végrendelkezőtől alapított kolostor templomában [1]) eltemetve, hol sírja és cenotaphiumja mai nap is láthatók. A sír a templomban van,[2]) a cenotaphium pedig az előtornáczban. Ez utóbbi emlékét saját fivére, «Joannes Matheus Castaldus», előbb ugyanazon kolostor apátja, később Puzzeoli püspöke, emelte emlékére. Az emléket Castaldo mellszobra díszíti és egy hosszú latin föliratban föl vannak sorolva hőstettei; de egyetlen dátum sem fordul elő benne s még születésének vagy halálának évei sincsenek megemlítve.

E fölirat szerint Castaldo a híres Pescara marquis alatt szolgált kora ifjúságában. Carbonarenál szétugrasztotta a svájcziakat,[3]) «Venascum»-nál megverte a francziákat,[4]) Bicoccánál a megérkező ellenséges hadakat legyőzte és Lodit az ostromzár alól fölmentette.[5]) Genua ostrománál a várkapú beverése után (effractis portis) ő volt az első, ki a várba behatolt.[6]) Carpi-t bevette [7]) és az afrikai háborúban a mórokat egy hídnál egymaga tartotta vissza (solus contra Mauros pontem sustinuit).[8]) Barcelonánál (Barchino)

[1]) A «Szent Szűznek az olajfák hegyéről elnevezett szerzete» kolostorához tartozó templomban. E szerzetnek hazánkban, Dömösön, is volt kolostora. Az első szerzeteseket Zsigmond király hivta Magyarországba.

[2]) A sírirat a következő: — Ioa. Bapt. Castaldo Prostratae Daciae Restitutori Opt. Livia neptis F. MDLXXV. Az említett Livia Castaldo tábornok fiának volt leánya.

[3]) D'Ayala szerint ez állítólag 1521-ben történt volna; de téved, mert az általa említett «Renato, bastardo di Savoia,» csak 1522. év tavaszán jelent meg Lombardiában. V. ö. Leo, *Geschichte v. Italien* V. 327.

[4]) «Ad Venascum», mondja a főlirat. De Venasque nevű hely tudtommal csak egy van még pedig Aragonban, közel a franczia határhoz és Cataloniához. Alkalmasint Binasco-t kell értenünk, Milano és Pavia közt.

[5–6]) Épúgy mint a két előbbi, úgy a jelen két hadi esemény is úgylátszik a Lombardiáért 1522 és 1525. évek közt vívott harczok folyamában történt. A sírirat közlött szövege szerint «a *Landis* expugnatione repressit», de ez világosan sajtóhiba a *Laudis* helyett és Lodi-Vecchio-t érti a sírirat.

[7]) «Carpos expugnavit». Ez bizonyára a Modenához tartozó «Carpium»-ot jelenti s nem vonatkozik Podoliára.

[8]) D'Ayala nem kisérti megoldani a kérdést, hogy vajjon az 1535-

egy kis járművel elfogott egy nagy franczia hadi hajót.[1]) A páviai csatában (1525-ben), melyben I. Ferencz franczia király fogolyúl esett, ő szalasztotta meg a király hadosztályát és a király koronáját s zászlóját zsákmányúl ejtette és a zászlótartóját is elfogta.[2]) Navarra királyát is ő fogta el (ugyanazon alkalommal) és ennek kardját és keztyűjét elvette.[3]) A schmalkaldi liga elleni háborúban az ő tanácsával élt a császár és az ő hadvezéri ügyességével és vitézségével verte le V. Károly Frigyes szász fejedelmet, Fülöp landgrófot és a többi lázadókat.[4]) A sírirat ezután röviden elsorolván Castaldonak Erdélyben viselt dolgait és szerzett érdemeit,[5]) még fölemlíti, hogy (Noceraban) a Monte Albinon a Szűz Mária

ben Tunis ellen vezetett, vagy pedig 1541-ben az Algiers elleni szerencsétlen expediczióban aratta-e Castaldo babérait. Csak annyit koczkáztat, hogy az Erdély elfoglalásának emlékére vert érmen a «Mauruscius» névvel, melylyel egy folyó (a Maros) van megjelölve, «az Afrikában, Mauritaniában (!) aratott diadalokat» akarja a művész megörökíteni.

[1]) Nem sikerült fölkutatnom, hogy mikor történt e hőstett.

[2]) A franczia király elfogatásának történetét, mint tudjuk, különféleképen adják elő a különböző források. — Maga Ferencz király is versekben örökítette meg csatavesztését. Lásd M. Aimé Champollion-Figeac *Captivité du Roi François* I. p. 123. a *Documents Inedits* sorozatban (Paris 1847). — A csata részleteit illetőleg v. ö. J. J. Hottinger *Gesch. d. Eidgenossen während d. Kirchentrennung* I. kötet. — Tinódy szerint gróf Salm Miklósunknak «régen atyja Neuburgi gróf Miklós vala, Jelös hadnagya Károl császárnak vala. Ki hadakozásban igen bölcs vala, Franczai királt hadban megfogta vala.» (III. 209. 210.) A «ki» itt mindenesetre a grófra vonatkozik, mert Károly nem volt jelen Páviánál. — V. ö. amit Brutus is ír róla (II. 163. 367.), ki azt állítja Salm e híres fegyvertényéről, hogy «et illius literæ, recenti re ad amicos scriptæ hoc affirmant.»

[3]) «Manupolam» azaz helyesebben «manipulum». — D'Ayala azt írja továbbá, hogy «il Castaldo in premio di aver fatto prigione il re, n' ebbe la corona d' oro reale, della quale formo una collana, ingiungendo ai discendenti di serbarla a eterna memoria.» (p. 92.) Champollion-Figeac a bevezetésben elbeszéli a franczia király kardjának és pánczéljának történetét melyet ezelőtt Innsbruckban őriztek, de I. Napoleon ismét visszavitte Párisba, hol jelenleg is őrzik; de a koronáról mitsem tud.

[4]) Castaldot többször említi Aloise Mocenigo, a császári udvarnál időző velenczei követ. L. *Venetian. Depeschen* II. passim.

[5]) A sírirat szerint «Misiae regnum» foglalta el a törököktől. Dáciáról vagy Transylvaniáról hallgat. Az ellene százezer (!) emberrel vonuló moldva vajdát megszalasztotta. Gyula-Fehérvárt elfoglalta.

tiszteletére díszes templomot emelt és az Olajfák hegyéről nevezett fehér barátok részére kolostort alapított. Centorio irataiból[1]) pedig tudjuk, hogy Erdélyből visszajövet, 1554-ben, a II. Henrik franczia király elleni háborúban Doria Antallal együtt Savoya herczege, V. Károly hadvezére, mellé lett hadi tanácsossá kinevezve a császár részéről; azonkívül még Namur ostromában is részt vett. Dinant fölszabadítására sereget vezetett és más helyeken is kitüntette magát. A következő évben Olaszországban találjuk a kegyetlen Alba herczeg oldalánál és később mint ennek helyettese (luogotenente) Piemontban. Végre Thuanus szerint 1562-ben II. Fülöp egy spanyol hadosztály vezérévé nevezte ki, de mielőtt az expediczióba elindulhatott volna, Milanoban lázba esett és meghalt.[2])

Mint látjuk, tehát jó katona volt ugyan Castaldo és sok fegyvertényben vett részt.[3]) De nemcsak jó katonára volt szüksége Ferdinándnak, hanem egyszersmind ügyes administratorra, körmönfont élesszemű diplomatára és simulékony angolna természetű impostorra, egyszóval Fráter György tőről szakasztott hasonmására, hogy ennek befolyását és hatalmát a fejedelemségben ellensúlyozza. Már pedig e rövid életrajzi vázlatból is kitűnik az, hogy Castaldonak az említett mesterségekben és tudományokban nem volt semmi előleges iskoláztatása vagy gyakorlottsága. Erdélyben viselt dolgai után ítélve, pedig majd kiderül, hogy még a legelemibb dolgokat sem sajátította el belőlök.

A mi pedig a fődolog volt, az Afrikában tett rövid, jelentéktelen expeditio kivételével török ellen soha sem hadakozott. Már pedig miután az új hadvezér fő föladatául az vala kitűzve, hogy Erdélyt a szultán hadereje ellen megvédje, hasznavehetlenebb embert Castaldonál még Ferdinánd sem találhatott volna.

Volt széles Magyarországban elég katonai tehetség s azért ha Ferdinánd a keresett fővezértől csak azt kívánta, hogy ügyes vezér

[1]) *Seconda parte dè Commentarii di tutte le guerre successe nell' Europa* 1553—1560. Vinetia. MDLXVIIIII (sic!). 54. 55. 57. 68. 92. és 94. ll.

[2]) Jac. Aug. Thuani: *Hist. sui temporis*, tom. 2. lib. XXXIII. c. VII.

[3]) Contarini Lőrincz írja róla, hogy ő «e tenuto dè migliori soldati, che vivano oggi» (1548-ban) Alberi, I. Ser. I. 422 — Lásd eulogiumját Brutusnál is III. 385 és Ascanio Centorionál, passim.

és jó katona legyen, nem kellett volna Németországba küldeni érte.[1])

Sok egyéb dolgot mesél róla életírója, d'Ayala, de miután forrást csak ritkán idéz,[2]) nem tartottam érdemesnek figyelemre méltatni állításait, mert úgy látszik nem igen éles kritikai acumennel használta föl adatait. Csupán azon egy állításával van szándékomban foglalkozni, hogy állítólag Castaldo volt szerzője a *Cinque discorsi . . . . . sopra l'Ufficio d'un Capitane Generale di Essercito* című munkának,[3]) és nem Ascanio Centorio, kinek neve fordul elő a címlapon. E merész állítást az életíró két körülményre alapítja, még pedig először arra, hogy egy bizonyos régész egy más bizonyos egyén okiratgyűjteményében talált egy régi codexet, melyben az volt följegyezve, hogy Giambattista Castaldo híres fővezér szekretáriusával, Ascanio Centorioval, egy hadtudományi munkát iratott, mely azonban a szekretárius neve alatt jelent meg. Másodszor pedig arra, hogy Centorio szépirodalommal foglalkozott. D'Ayala egy lépéssel tovább megy és azt állítja, hogy Centorio még a *Commentarii*-nak sem volt szerzője, hanem ezeket is Castaldo diktálásából írta meg. Persze bizonyítékokkal nem szolgál; ezeket, úgy látszik, fölöslegesnek tartja. Neki elég az, hogy Centorio verseket írt[4]) és novellákat és hogy egy teljesen ismeretlen codexíró állított olyas valamit, melynek épen ellenkezőjét hirdette addig a történetírás. Úgy látszik azonban d'Ayala nem igen nagy figyelemmel forgatta Centorio könyveit. Thuanusra hivatkozik

[1]) Helyesen írja azért Brutus, hogy Castaldo «dignus visus . . . . (et) ad Ferdinandum missus (ut gerendo in Transylvania bello) dux praeesset, non obscura Ungarorum principum offensione, *in quibus multi erant, qui* non sua solum, sed aliorum etiam opinione pares, *omnibus pacis et belli artibus superiores*, multo nobilitate et generis splendore *haberentur*. III. 385.

[2]) Egy helyen (109. l.) elmondja ugyan, hogy «queste notizie abbiam noi potuto raccorre dalla dotta allegazione di Carlo Franchi pel duca Bovalino Giovan Battista Pescara Diano, il quale discendeva da Roberto Pescara marito d'Isabella sorella di Giambattista Castaldo.» De hogy vajjon egykorú följegyzések után vagy pedig ú. n. családi hagyomány útján beszéli el a dolgot, azt nem árulja el az olvasónak.

[3]) Az öt discursus külön-külön Velenczében 1558 és 1562 közt jelent meg.

[4]) *Amorose rime* di Ascanio Centorio.

azon állításáért, hogy Centorio a Flavius nevet is használta és nem vette észre, hogy maga Centorio használja a Castaldo «Elogium»-ának aláírásánál. D'Ayala továbbá egyetlen bizonyítékot sem közöl arra nézve, hogy Centorio csakugyan szekretáriusa volt Castaldonak, de még arra sem, hogy a két egyén találkozott-e valaha egymással.

A mit a *Commentarii* forrásairól tudunk, azt nagyobbrészt maga Centorio mondja el a «Proemio dell' Autore» fejezetben. Ebben egyetlen szóval sem említi, hogy ő valaha Erdélyben járt volna, vagy hogy Castaldo neki a könyv megírásánál valamiképen segélyére lett volna. Összesen csak azt állítja, hogy sokan szolgáltattak neki anyagot, kik maguk szemtanúi voltak az általa leírt eseményeknek, különösen pedig «Signor Giuliano Carleval gentil huomo e Cavaliero Spagnolo», ki személyesen részt vett a leírt eseményekben. Elbeszélése folytán Carleval nevét azonban csak egyszer (a 115. lapon) találtam fölemlítve. Műve megírásánál fölhasználta azonkívül még, mint már láttuk, Ferdinánd király leveleit is; de azt nem árulja el, hogy ezek hogyan kerültek kezébe. Brutustól tudjuk azonban, hogy alkalmasint Castaldo révén kerültek hozzá. E történetíró ugyanis azt írja, hogy Castaldonak «leveleiben azt olvassuk», hogy ez maga írt részletes kommentárt az erdélyi eseményekről, melyeket Centorionak engedett át s ez utóbbi ezek alapján írta meg könyvét.[1]) Tehát d'Ayala ezúttal csakugyan talált szemet, de csak véletlenül, mint a közmondásbeli vak tyúk.

Ascanio Centorio azt a gyöngéjét, hogy hébe-hóba verseket is faragott, kegyesen elnézhetjük már csak azért is, mivel mint ezt d'Ayala kimutatta, Castaldo maga is vétkezett ebben az irányban. Midőn ugyanis Lodovico Dolce versekben magasztalta a tábornok érdemeit, a megénekelt öreg harczos szintén versekben felelt a költő ömlengéseire. KROPF LAJOS.

[1]) «Atque quominus audeam Centorio temere abrogare fidem, Gastaldii auctoritas facit, qui mox Ferdinandi dux, gerendis rebus in Transilvania praefuit. Ejus quidem litterae leguntur, in quibus ait, se plenum commentarium de iis ipsis rebus Centorio tradidisse, unde, quae scripsit, est mutuatus.» Lib. XIII. 375. — Újabban, mint látom, Czimer Károly aknázta ki e gazdag adattárt «Temesvár ostroma» czímű művének megírásában.

A SZÉCSENYI ÁRULÁS.

A mily könnyen elfoglalta Báthory Gábor, Ilyésházy István nádor, Forgách Ferencz esztergomi érsek kiváltképen pedig a hajdúk segítségével Erdély fejedelmi trónját, ép oly nehezen tudta magát elösmertetni az udvar által, a hol barátja úgyszólván senki, de annál több ellensége vala. Mert régi jóakarója, a nádor, csakhamar meghalt, a kardinális pedig, látván hogy a fejedelem előbbi fogadása daczára szívvel-lélekkel a protestánsokhoz állott, sőt megigérte a hajdúknak, hogy a pápistákat kiirtja Erdélyből, atyafiságos jóindulatát haraggá, majd gyűlöletté változtatta, végre II. Mátyás király sem úgy gondolkodott már akkor, mint *Mátyás főherczeg* és csak az alatt a föltétel alatt volt hajlandó megerősíteni Báthoryt, ha elösmeri a magyar korona felsőségét, évenként bizonyos *honorariumot,* mondjuk ki őszintén *adót* fizet neki és háború esetén még a török ellen is segíteni fogja.

Magától értetődik, hogy Báthory nem fogadta el a föltételt, ragaszkodott Erdély önállóságához, *felséges* titulust követelt magának, arról pedig épenséggel hallani sem akart, hogy a töröktől elszakadjon. Megindultak tehát a diplomatiai alkudozások, egymást érték a követek, oklevelet irtak alá, szerződéseket pecsételtek meg, az aprólékos ügyeket hamarosan el is intézték, de a fődologra nézve sehogyse tudtak megállapodni. Végre az 1609. pozsonyi országgyűlésen azt határozták, hogy *Thurzó György* nádor személyesen keresse föl Báthoryt és fejezze be vele a tanácskozásokat. Tavasz nyíltával meg is indúlt a nádor Bicse várából s április elején már Kassára érkezett. Itt azonban olyan gonosz híreket hallott, hogy tanácsosabbnak tartá megállapodni. Mert az erdélyi urak, Kornis Boldizsár két testvérével, Kendy István, Sennyei Pongrácz, szóval

a mint híresztelték a *pápista rendek* — összeesküdtek Gábor fejedelem ellen s 1610 márczius 20-án éjjel reá támadtak, hogy meggyilkolják. De a merénylet nem sikerült és Báthory hű szolgái *Kornis Györgyöt* ott a helyen levágták, *Boldizsárt* elfogták, a többi pedig lóhalálban menekült, ki Magyarország, ki Moldva felé.

És mialatt Báthory rettenetes inquisitiót tartva, a jogügyek igazgatóját, a ki szintén részes volt az összeesküvésben, ítélet nélkül felakasztatá, az alatt Kendy István és Sennyei Kassára futottak, s még ők panaszkodtak Thurzó nádor előtt a fejedelemnek *ellenök való méltatlan haragjára.*

Mikor Báthory megtudta a dolgot, nagy haragra lobbant s ápril 9-én kelt levelében arra kérte a nádort, hogy fogassa meg az *árulókat*, hogy gonosz szándékukban elő ne mehessenek. De Thurzó mentegette magát, hogy ő törvénytelenül senkit el nem fogathat, különben pedig azt tanácsolta: béküljön ki a fejedelem az urakkal és oltsa el az ártalmas tüzet.[1]) Titokban pedig hadat gyűjtetett, parancsot küldött a vármegyékre, hogy minden perczben készen legyenek, sőt még a hajdú vitézek között is zenebonát indított, hogy pártoljanak el a fejedelemtől. Viszont Báthory is táborba szállította minden hadi népét, *Nagy András* és *Rhédey Ferencz* felültette a hajdúságot, azt hiresztelvén, hogy Radul vajda ellen készül, voltaképen pedig Magyarország ellen fegyverkezett.

Természetes dolog, hogy ilyen körülmények között a nádor és a fejedelem személyes találkozásának semmi üdvös eredménye nem lehetett. Báthory haraggal tért haza és legelsőben is Kornis Boldizsáron töltötte bosszúját: irgalmatlanúl leüttette a fejét; Thurzó pedig Kassán országgyűlést tartott s a rendek azt határozták, hogy 15 nap alatt minden nemes ember táborba szálljon: ki kell vetni Báthoryt a fejedelmi székből. De míg a vármegyék ősi szokás szerint késedelmeskedtek — nem is sok kedvük volt Erdélyre támadni — addig a hajdúk nagy hamarsággal fegyvert ragadtak s a kapitányok alig tudták már féken tartani a zsákmány után sóvárgó, vérszomjas tömeget.[2])

És mialatt az erdélyi fejedelem biztosai a rendekkel a békes-

[1]) Országos Levéltár *Act. Thurz.* fasc. 95. m. 4.
[2]) U. a. fasc. 95. m. 10. 12.

ségről tanácskoztak, a nádor pedig, a ki még nem készült el a háborúhoz, megíratta a hajdú vitézeknek az ország nevével, hogy ha szép szabadságukat, jó híröket, nevöket, örökségüket szeretik, maradjanak nyugton, míg az urak minden jót végeznek:[1]) azalatt Báthory *Kovács Demetert* és *Némethy Gergelyt*, Bocskaynak ezt a régi hires vezérét, titkon Magyarországra küldé, azzal az utasítással, hogy fogadjanak hadat, lázítsák föl a végbelieket és nyerjék meg a basákat, épen mint Bocskay idejében.

Kovács Demeter Szolnoknál átkelt a Tiszán, tanácskozott a hatvani béggel s onnan *Bujákra* indúlt, hirdetvén mindenütt, hogy *Nagy András* már táborba szállott a hajdúkkal, *Némethy Gergely* ezer lóval közeledik, *Bucsy Benedek* Budára készül. Mutogatta az erdélyi fejedelem *aranyos zászlaját*, üzengetett, leveleket küldözgetett a végbeli vitézeknek, hogy álljanak hozzá és nyissanak kaput a hajdúknak. Csak azt várják, hogy mit végeznek Kassán az urak és ha meg nem kötik a békességet, tüstént megindúl a fejedelem személye szerint Nagy Andrással, meg azzal a 4000 főnyi haddal, a mit a havasalföldi vajda ígért neki.

Ezek hallatára megzendültek a vitézek, különösen *Szécsény* várában, melynek egyik tisztje *Ujváry Miklós*, Kovács Demeternek sógora volt s már azon tanakodtak, hogy a «*csonka ágyúnál*» behozzák a hajdúságot mint az 1607-ki lázadás idejében szándékozták s a ki nem akar velök tartani, azt levágják vagy megkötözik. Ujváry borital közben dicsekedett, hogy milyen nagy jóakarója neki az erdélyi fejedelem s *Ecsedy Benedeknek* ezer lóra való kapitányságot, *Virág Ferencznek* pedig hadnagyságot ígért, s a többit is biztatta, hogy ne búsuljanak, majd jó világ lesz akkor, ha kijönnek az erdélyiek. Annak utána *Kovács Demeterrel* egyetértve, a *bujáki* őrséget is magukhoz eskették s nagy örömmel várták Báthory indulását.[2])

De azt ugyan hiába várták, mert az urak 1510 aug. 15-én megkötötték a békét, a hajdúságot vérontás nélkül leszállították,

[1]) Történelmi Tár, 1880. évf. 326. ifj. Kubinyi Miklós: Thurzó György levelei II. k. 271.

[2]) Dr. Komáromy András: Kollonics Siegfrid életéből. *Hadtört. Közl.* 1895. évf.

melynek örömére a nádor a kassai szentegyházban *Te Deumot* tartatott és ugyancsak lövetett.[1]) Hazaérkezése után pedig, *Forgách Miklós* szécsenyi főkapitány meg *Kollonics Sigfrid* dunáninneni generális följelentése következtében, *Ujváry Miklós* ellen elrendelte a vizsgálatot, a ki azonban — bár a tanúk igen terhelően vallottak — addig árulkodott Forgáchra és a vitézekre, míg utoljára is tisztára mosta magát a nádor előtt, *Ecsedy Benedek*, *Alföldy György* és *Keczeli Vincze* nyakába hárítván a dolog odiumát. Ezeket aztán Forgách, a nádor parancsára letartóztatta, bár a főkapitány eleget törekedett mellettük, hogy kár volna olyan vitézembereket a végházból *kiirtani*, mivelhogy úgy is ártatlanok.

Jellemző, hogy mikor Ujváry azt követelte, hogy a tanúkat újolag megeskessék, a vitézek kijelentették, hogy noha szegény legények, de azért *elhányó hítök nincsen*, mert lelköket az Istennek tartják és a vicekapitány, hadnagyok, vajdák, porkolábok inkább el akarták hagyni a szolgálatot, mintsem másodszor is megesküdjenek.

Forgách Miklós pártjukat fogta s megírta a nádornak, hogy *nem jó az embernek hítével játszani*, máskülönben majd bebizonyítja ő az igazságot, ha velök együtt fölmegy Pozsonyba.

Az erdélyi fejedelem csak nagy nehezen írta alá a kassai szerződést, nem bízott Magyarországban, mindenfelől ellenséges indulatot tapasztalt, s tudta hogy előbb-utóbb kardra fog kerülni a dolog. Látván pedig, hogy *Kendyt* az udvar már nyiltan pártfogolja s elnézik neki, hogy Magyarországon hadat gyűjtet: maga is fegyverkezett, híresztelvén, hogy Kendy szövetségesének *Radul* vajdának megfenyítésére indúl, de az emberek azt beszélték, hogy lengyel király akar lenni, sőt a magyar koronát is keresi. Mátyás a kassai szerződés jóváhagyását csakugyan megtagadta, de már akkor közhír szerint 35 ezer embere volt Báthorynak, a hajdúk felültek s az egész székelység hozzá állott.

«*Egy úr sem pártolt el tőle — írja Perneszy Gábor — hanem esznek isznak, lakoznak, tánczolnak, mondván: Ez országot pusztítsuk el s az scithiai magyarokként menjünk más országokért s azt éljük, míg ez az ország megépül.*»[2])

[1]) Thurzó György levelei id. h. 276. l.

[2]) Orsz. Levéltár Act. Thurz. fasc. 34. m. 42.

Ez alatt történt, hogy *Gyotay Benedek* gyarmati vitéz felajánlotta szolgálatát Némethy Gergelynek, a ki szorgalmasan gyűjtötte a hadat Báthorynak s 1610 deczember 7-én azt is megírta neki, hogy *Kornis Zsigmond* az elmult napon indúlt el Szécsény várából. Némethynek se kellett több, összetanakodott a gyarmati vitézekkel, éjszakának idején lesbe állottak, hirtelen megrohanták, elfogták, kirabolták Zsigmond urat és megindúltak vele *Hatvan* felé. Mátyás király deczember 14-én már tudta a dolgot és keményen ráparancsolt *Bosnyák Tamás* füleki kapitányra, hogy Némethy Gergelyt és társait, mint nyilvános békeszegőket, útonállókat mindenfelé űzze, kergesse és elfogatván, egyenesen hozzá küldje.[1]) Úgy látszik, Bosnyák Tamás el is járt a dologban, mert Kornis csakhamar kiszabadult, *Gyotay Benedek* és *Fejérváry István* pedig fogságba kerültek.[2])

E mozgalmas idők történetére, az alább következő levelek és okiratok érdekes világosságot vetnek.

Anno 1610. 8 novembris Palatinus urunk ő nsga parancsolatjából vice ispány uram commissiója mellett szettünk bizonyságot mi Voxith Horváth György Nógrád vármegyének szolgabirája esküttjével Péchy Györgygyel itt Zéchényben Ujváry Miklós ellen.

1. Testis *Jelecsich Miklós* Zécsényben ő felsége fő porkolábja az ő igaz hiti után ezt vallja: Tudom azt egykor vice kapitány uram az kis kapuról jön vala mondván, Porkoláb uram gonosz híreink vadnak, *Ujváry Miklós* beszéli, hogy Kovács Demeter itt kinn vagyon és az hajdúság erre akar jönni, ő maga Kovács Demeter Csábrágban ment. Mondám én erre az szóra vice kapitány uramnak: Miért nem viselnek gondot reá, hogy efféle embert meg nem fogtok. Mondá vice kapitány erre az szóra: Kicsoda viselne gondot? Én mondom, kegyelmed és az gyarmathi kapitány viselnétek gondot reá, már afféléket megfognátok. Én azonközben

[1]) Gróf Károlyi Oklevéltár IV. 2. 70. 71. Orsz. Levéltár *Act. Thurz.* fasc. 99. m. 9.

[2]) U. o. fasc. 99. m. 33.

kapitány uramtól elváltam és hogy megyek vala azon útamban találá reám Ujváry Miklós. Ott is beszélleni kezdem Ujváry Miklóssal és mondá Ujváry énnekem: Porkoláb uram, gonosz híreink vadnak, az hajdúság reánk akar jönni; *Bucsy* akar az Dunán túl Budára menni, *Némethy Gergely* ipenig erre, *Nagy Andrást* nem jut eszemben, melyre mondá. Kérdem én erre az szóra Ujváry Miklóstól: ki hozá közénk ez híreket? Mondá Ujváry, hogy Kovács Demeter. Mondám én: Ím vice kapitány uram is jelenté nekem ezt az dolgot és én vice kapitány uramnak azt adám tanácsul, hogy reá vigyázzanak mind ő kegyelme mind az gyarmathi kapitány és megfogják. Azt mondá Ujváry: Vajjon ugyanazt adtad-e tanácsul? Ezt háromszor is kérdé Ujváry tőlem és mondá énnekem: Hát én bizony megüzenem Kovács Demeternek, hogy őrizze meg magát.

2. *Daniel Lipcsey*, király urunk ő felsége szécsenyi harminczadosa az ő igaz hite után ezt vallja: Ezt hallottam Ujváry Miklóstól ő magától, beszélvén nekem mondván és az mellén az köntöst magának megfogván: Isten engem úgy segéljen, elküldtem volt Szabó Imrét és Deli Jánost Komárom felé és Győr felé, hogy az én számomra öt avagy 600 hajdúkat szerezzenek. Akkor az mikor *Nagy András* az hajdúsággal feltámadott volt és Filekig jöttek volt és az pesti, hatvani és egri törökökkel elvégeztem volt, hogy azon fogadott hajdúsággal az kikért Győr felé kültem volt, ide jőjjenek Szécsény alá és az, hol az csonka ágyú vagyon az bástyán, onnan hágják meg és az ki meg nem akarna hajlani, az helyben azokat mind levágják.

Azt is hallottam maga szájából Ujvárytól, hogy Kovács Demeterrel ... beszélett és hogy mondta volna neki, Kovács Demeter, hogy az erdélyi fejedelem Ujváryhoz jó akarattal volna. Azt is hallottam magam asztalánál házamban, hogy az mit tudott és értett volna Kovács Demetertől, legsúlyosabbat meg nem mondotta volna az vicze kapitánynak, mert nem tartozott vele, nekünk se mondotta meg mi légyen az a súlyos dolog. Ezeket pedig mind maga jó akaratjából beszélgette az én asztalomnál.

3. *Bencze Balázs* ő felsége szécsenyi gyalog-hadnagya hiti után azt vallja: Tavaly esztendőben mikor Gyöngyösről az dézmáról haza jöttünkben Terényen az Mátra alatt megszállottunk volna, Ujváry Miklós is velünk lévén, hozánk *Nagy Andrást* elő beszéd

közben. Monda Ujváry Miklós, mikor Nagy András Filekig jött volt az hajdúsággal eddig az faluig jöttem volt én is, Nagy Andráshoz indúltam volt, Szabó János itt talált elő engem és ide hozta meg az választ Nagy Andrástól, de hogy semmi jó fundamentumot nem beszéllett, mert ha oly fundamentommal jött volna Szabó János az kihez bíztam volna, szándékom az volt te Bencze Balázs, hogy mind Ujvár felé s mind Komárom felé elég hajdúim voltak és hadnagyim, Deli János megszerzette volt. Immár én mondám arra az szóra Ujvárynak, hogy bizony soha te Ujváry Miklós azt véghez nem vihetted volna, úgy mint az németek dolgát. Ő azt mondá, bizony úgy véghez vittem volna szándékomat, hogy különben eszetekben nem vettétek volna és úgy bevittem volna az csonka ágyúnál, hogy csak akkor vettétek volna eszetekben, mikor az piaczon voltak volna, ez alatt osztán azt cselekedtem volna, az mint szerettem volna. Irtam volna az budai passának és az hatvani béknek, tudván tudom, hogy mellém jöttek volna, abba bizonyos voltam. Ismég ez nyáron ugyan Ujváry Miklós házánál iszunk vala, mondá *Ecsöd Benedeknek:* Te Ecsöd Benedek! még egyszer felemellek, meghigyjed azt. Viszont mondá énnekem: No Bencze Balázs, valamit mondanék én neked, ha veszteg lennél és megállana nállad, — *ezer lóra való kapitányságot adok neked.* Az alatt, hogy jól kezdénk az borba innya, mondá Virág Ferencznek: *te bestye kurva, neked ötszázra adok hadnagyságot!* Ám vagyon az ládámban tíz zászló, azt közitekben osztom. Ezeket tőlle én megértvén, mingyárást mentem az vice kapitányhoz, *Szőgyiny Gergelyhez* és az, mit Ujváry Miklóstól hallottam, az szerint megmondottam.

4. *Fegyverneky János* ő felsége szécsényi gyalog hadnagya, az ő hite után azt vallja: Az vicze kapitány hivá egyszer ebédre Ujváry Miklóst és engemet is, többekkel egyetemben, eszemben jól nem jut, kik voltanak mind. Monda vice kapitány uram: immár nem félek semmit, mert palatinus urunk ő nsga leszállította az hajdúságot s megbékéllettek, de az előtt igen féltem. Mondá Ujváry Miklós erre az szóra: bizony meghidgyed kapitány uram — úgymond — hogy oly szándékban voltunk, el is végeztük vala, hogy az csonka ágyúnál behozzuk az hajdúságot és engemet megragada Ujváry, mondván: ez ilyent csak megfogdostuk volna s ti is mit

tehettetek volna osztán mi ellenünk? Én mondám, én tudom, hogy énnekem fejemet vették volna s vice kapitány urunknak s egy nehányunknak.

5. *Tar Gergely*, Forgách Zsigmond ő nsga szabadosa, az ő hite után ezt vallja: Ez elmult nyáron lovaim vesztek vala el, mely lovaimnak elveszése felől gyanakodtam, hogy Hatvan felé vitték volna, ezzel keresni mentem volt Hatvan felé, az vice kapitány uram úti levele mellett. Mentem Páztóhra és ott értekezvén és tanácsot kérdvén, ha mehetek-e Hatvan felé avagy nem? csak azt adták tanácsul, hogy be ne menjek, mert az törököknek most gyülésök vagyon, hanem küldöttem osztán az magam vejét, az söczi bírót Söczi nevű faluból. Azért el menvén az vőm, megmondotta Hatvanban az törököknek, hogy az apám is Tar Gergely be akart jönni, az lovait kapták el, mondván erre az szóra az vőmnek vak Huzajn aga: jól tette az jó apám, hogy be nem jött, mert azt tutták volna az vitézek, hogy kémleni jött be. Im most ment Kovács Demeter Bujákban, és az itt való vitézek is kísérték, onnan nem tudom hová megyen, Csábrágban vagy hová? Kovács Demeter itt azt beszéllette, hogy Szolnoknál költözik az hajdúság *Réday Ferencz* és *Némethy Gergely* által a Tiszán és ezen fog felmenni az haddal, de nem tudom, ha Vácz felé megyen-e, avagy Palánk felé. Azt mondotta Huzajn aga az vőmnek, az zöcsi birónak, hogy Ujvárynak szép zászlót is visznek; hogy ha kevés néppel vagyon Bujákban, innét segítséggel lesznek neki, úgymint Hatvanból.

6. *Zabó György* Szécsényben lakozó, hiti után ezt vallja: Az elmult nyáron ruhát csináltam Ujváry Miklósnak, oda vittem az ruhát neki, mondván nekem Ujváry: György uram mi híred vagyon? Én mondám, nem hallok semmit, kegyelmetek fő emberek, jobban tudgya kegyelmetek mi legyen az hír; erre az szóra monda: im azt mondgyák, hogy az hajduság által költözött volna az Tiszán, de én nem hiszem, te se hidd.

7. *Tornyossy András*, király urunk ő felsége szécsényi lovas hadnagya, hiti után azt vallja: egyszer az kis kapu előtt valék és ott egy katona, ő felsége szolgája Baranya Máté, mondá énnekem: Komám uram, mi hírt hall kgd? Én mondám, hála Istennek semmit nem hallok jónál egyebet, mert megbékéllettek az erdélyi fejedelemmel. Mondá Baranya Máté, hála Istennek, mert ha meg nem

békéllettek volna az fejedelmek s az urak, nyilván elhigyjed azt, hogy két avagy egy hét mulva pártütés esett volna itt mi közöttünk ez helyben, ha által léphetnek vala az Tiszán az hajdúságok. Én mondám, miképen lehetett volna, mert mi köztünk nincs oly ember, nem is aránzok. Monda Baranya Máté: gondolkodgyál felőlle, magad eszedben veszed, kik lehetnek. Ujváry Miklós, Ecsöd Benedek és Alföldy György azok elvégezték volt Kovács Demeterrel, ők tudgyák mit végeztek.

Egykor ismét az harminczadosnál lévén együtt Ujváryval, szóbeszédben indúlván, monda Ujváry: Mi annak az oka, hogy én reám ilyen szörnyen haragszik az úr? Mondám arra az szóra: barátod vagyok, megbocsáss, örömest mondanék valamit, de ember jószántából néha gonoszt talál magának. Ez után kérdé: mi legyen az? Ujváry Miklós, mondván nekem. Én úgy mondék osztán: Ilyen félő hírek vadnak felőlled, azért még körül nem vesznek az gonosz hírnevek, vedd eleit. Monda Ujváry: az nagy hatalmú Isten tudgya, az kit illett mindeneket megmondottam az vice kapitánnak, az kik penig nem illettek, azt magamnak tartottam.

8. *Szögyény Gergely* ő fsge vice kapitánya Zécsénben, hiti után ezt vallja.

Egyszer Tornyossy András jöve hozzám, mondván: vagyon-e híreddel ez a dolog, hogy Ujváry Miklós és Ecsöd Benedek naponként az kapu alá mennek és úgy tanácskoznak együtt Alföldy Györgygyel? nyilván vadnak valami végezésben, sőt az mint értem, *Ilyinből* gyalog is eljő Alföldi Györgyhöz Ujváry és úgy tanácskoznak egymással. Azt is hallottam, hogy Ujváry minden ezüst marháját elküldte Bujákban.

Mondám én arra, hogy hallom, hogy az emberek beszélgetnek felőlök.

Viszont egykor az búzámat hordottam. Jöve hozzám Bencze Balázs, mondván, az kisebbik dolgodat elhadnád és az nagyobbikhoz kezdenél. Mondám arra, énnekem most ennél nagyobb dolgom nincsen. Monda arra Bencze Balázs, eszedben sem veszed, hogy egy nap megkötöznek és úgy hordoznak, mert Ujvárynak zászlót hozott Kovács Demeter, ha most házára mennénk, fogadom, hogy ládájában találnánk az zászlót. Én arra mondám: én nem tudom, hogy vagyon-e az ládájában vagy nincs, azt sem tudom,

miért kötözne meg, mert hiszen sekinek sem vétettem semmit is. Én senki házára nem mehetek, hanem im megirom fő kapitány uramnak.

Az után ismég Tar Gergely jöve hozzám, ő is mondá, hogy Ujvárynak zászlót hozott volna Kovács Demeter, hogy azt hallotta volna, mikor oda alá jött Hatvan-felé. Ezt hallván tőle Tar Gergelyt főkapitányomhoz küldöttem Kassára, hogy mindeneket bizonyosabban megbeszéljen Kassán, az mit hallott.

Ismég egy katona ment volt Csábrágban hírem nélkül, melyet Ujváry Miklós küldött volt el. Azon katonát is felküldöttem Kassára Tar Gergellyel fő kapitányomhoz. Ujváry Miklóstól megint. én hallottam ő magától, mondván, Kovács Demeter ihon most jött. Azt mondgya, hogy Szolnokra jött által az Tiszán, Szolnokról Hatvanra és az bujáki bég akart késérőt adni melléje, de ő maga nem akarta, mivelhogy azt monta, hogy ő tudná az útat erre és hogy *Némethi Gergelytől* hozott volna leveleket Csábrágban, és hogy ha meg nem békéllenek, tehát Némethi Gergely ezer lóval jön és Csábrágban megyen. *Bucsyt* is elválasztották, hogy Budára az Dunántúl mégyen hadat gyűjteni. Azt is monta Ujváry, hogy Kovács Demeter akart menni *Bujákban*, de nem bocsátották be és hogy igen haragutt volna Kovács Demeter, hogy be nem bocsátották. Ezeket penig megértvén, fő kapitányomnak megírtam.

9. *Baranya Máthé*, ő felsége szécsényi lovas szolgája, hite után azt vallja, hogy az mikor *Nagy András* Filekig jött volt az hajdúsággal, ismét Szécsényből küldöttenek volt minket seregestől Filek felé, hogy az mi oltalommal avagy segíséggel lehetnénk. Akkor találánk Ujváry Miklósnak két szolgájat *Keszy* nevü faluban és kérdénk, hogy hová indultok? avagy hol jártok? mondának azok az Ujváry szolgái, minket az Urunk küld Nagy Andráshoz, de mi innét addig el nem megyünk mig kgtek meg nem indúl. Azon faluból aztán, hogy megindúltunk, ők is úgy mentek Nagy Andráshoz, az miért oda mentek azt én nem tudom. Ismét ez elmúlt nyáron nyomtatunk vala, Alföldy György is nem messze tőllem nyomtatott. Láttam, hogy Ujváry Miklós oda ment hozzája és félre vivén egy hajtásnyi földön, beszélgetett vele, de azt nem tudom mit beszéllettek és mit végeztek.

10. *Kalmár András*, Szécsényben lakozó, hite után azt vallja,

hogy semmi bizonyost nem tud egyebet, hanem az mit ezen felül megírt harminczados az mint vall, az szerint vallja ő is, hogy hallotta volna az harminczadostól.

11. *Virág Ferencz*, ő fsge szécsényi lovas szolgája, hiti után azt vallja: Ez elmult nyáron egykor házánál lévén Ujváry Miklósnak, bor ital közben azt mondotta énnekem, Bencze Balázs is ott lévén: No bestye kurva, még ez idén viceséget adok te neked.

12. *Jánossy Fábián* ő fsge szécsényi lovas szolgája, hiti után ezt vallja. Az Nagy András mikoron fel jött vala az hajdúsággal Filekig, innen vice kapitány uram bocsátott vala bennünket seregestül, úgy mintegy nyolczvan lóval Fülek segítségére. Mentünkben értünk Kezy nevű faluban, tehát Ujváry Miklósnak két szolgái, Szabó János és Deli János ott vagyon és kérdénk, hogy hová mennek? Mondának ők: szolgák vagyunk, el kell mennünk. Im az urunk — úgymond — Ujváry Miklós küld levelekkel Nagy Andráshoz, némi nemű dolgai felől, de mi nem tudgyuk mire való levelek, mindazonáltal tartozunk mi Szécsénnek annyi igazzal, mint Ujváry Miklósnak, azért mi innen addig el nem indulunk az mig kgtek innét el nem megyen és kglmeteknek kárt nem teszünk, de ez leveleket nekünk oda kell vinnünk.

Item az Szécsénnek meghágása felől azont vallja, mit Bencze Balázs, mert ugyan ő tőlle hallotta, Baranya Mátétől ezt is hallottam és ő mondotta, valamennyiszer ki megyen Ujváry Miklós, mindenkor Alföldy Györgyöt félre viszi és úgy beszélget s tanácskozik vele, de azt nem tudom, miről.

13. *Ecsöd Benedek*, ő felsége szécsenyi lovas szolgája, hiti után ezt vallja, hogy *Penczen* voltam az dézmán, onnan megérkezvén az elmult nyáron, házam népétől értettem, hogy Kovács Demeterrel Ujváry Miklós szemben volt volna Ilynben. Ismég más nap hozák az hírt, hogy Szolnoknál által költöznek az hajdúság tatárral együtt. Az kapu előtt ismég az szénben lévén, hallottam, hogy Ujváry Miklós ő maga beszéllette az vice kapitánnak, hogy Kovács Demeterrel szemben volt volna Ilynben, és Kovács Demeter azt beszéllette volna neki, hogy két urat küldöttek volna az erdélyiek *Kassára* palatinus urunkhoz az frigytractálás felől, ha azok elvégezhetik az frigyet jó módgyával elvégezik, ha penig el nem végezhetik, tehát szándékjok az volna, hogy *Némelhy Gergely*

ezer lóval jön erre és Csábrágban menne és Bucsy Benedeket Budára bocsátanák, hogy az Dunán túl valókkal tractálná az dolgot, és hogy Havasalföldéből négy ezer embert igértek volna az erdélyi vajdának segítségére, csak azokat várta, azok elérkezvén, az erdélyi vajda is úgy indúlt volna meg Nagy Andrással és úgy keresték volna meg az palatinust, ha az frigyet véghez nem vihették volna.

Ezeknek utánna ismég magán beszélgetvén Ujváry Miklóssal, kérdőzkedtem tőlle, ha valami olyast mondott e Kovács Demeter neked? mondd meg nekem. Monda Ujváry énnekem: Bizony megmondom, mert hogy Kovács Demeterrel elsőben szemben jutottam, kívánt hitet tőllem, hogy megesküdjem és ő énnekem valamit mond, de én nem esküttem. Azt is kérdé tőllem, ha hites vagyok-e ez helben? Én mondám neki, hogy még nem vagyok egyébnek, hanem az urnak *Nyáry Istvánnak*. De Kovács Demeter énnekem még sem mondott semmit is, sőt még mikor az hitet tőllem kívánta Kovács Demeter, azt gondoltam felőle, hogy netalán valami ember halálban részes és azért kívánja tőllem a hitet. De hogy ő ismét kérdé tőlem, ha én ez helhez vagyok e hites? úgy vevém eszemben, hogy mit akarna mondani. Ezek után az dolgot énnekem megbeszélgette úgy mondám neki, hogy bizony én megmondom ott benn az vice kapitánnak, mert te igen jót nem beszéllesz. Ő is mondá, no én is addig Csábrágban leszek.

14. *Somogyi János deák*, Forgách Zsigmond uram ő nsga szécsenyi tiszttartója, hiti után ezt vallja:

Anno 1610. 13 die Augusti voltam uram ő nsga szécsenyi major házánál, az holott járok vala az búza asztagok közt, kiket mint raktanak légyen, jöve hozzám *Tar Gergely*, uram őnsga szabadossa, ki jött meg Hatvan felől, elveszett lovait oda keresvén. Mondám én Tar Gergelynek: Mi dolog apa, hogy ilyen hamar megjöttél, megtalálád-é elveszett lovaidat és voltál-e Hatvanba?

Monda énnekem: Jere félre fiam, beszédem vagyon magadnak, ketten menénk félre magunknak és így kezdé el az beszédet énnekem, Kovács Demeter és Ujváry Miklós felől:

Én — úgymond — fiam, elmegyek vala Hatvanba, lovaimat keresni. Beüzentem vala vak Huzajn agának és hogy az aga értette, hogy ott vagyok, Lőrinczinél szekeresekkel, mindgyárást egy bizott

embere által oda énnékem kiüzené, ez szerint: Ha Istent szereti Tar Gergely apám, semmit se késsék, menten menjen haza Szécsényben, mert rosszul lesz ott az dolog, szintén ugy járnak mint Bocskay idejében elatták Szécsényt. Mongya meg János deáknak, viseljenek gondot magokra az fő emberek, mongyák meg az kapitánynak, im itt harmad napig volt Kovács Demeter, Szolnoknál jött által az Tiszán, ott *Nagy András* táborban, onnan Kovács Demetert ide török kisértette, itt az bég vendéglette. Innen megyen Ujváryhoz, az hol megtalálja és láttam — ugymond — az zászlót az béknél, melyet mutatott aranyast, kit viszen Kovács Demeter Uyvárynak az erdélyi fejedelemtől, mint hogy ő nem esküt meg az felső királnak. Azért az jó apám semmit ott az palánkban Szécsényben ne hagyjon, mert az mind elvész, ha felmegyünk.

Ezeket hallottam mind Tar Gergeltől, hogy elveszett lovait kereste és meg jött Hatvan felől, Kovács Demeter és Uyváry uramék felől, az melyeket mind megmondottam mindgyárást vice kapitány Szögyény Gergely uramnak ő kglmének. Tudgya jól, hogy Tar Gergely meg jött Hatvan felől, maga is beszéllett ezekről Tar Gergellyel.

Anno eodem harmad nappal ezek után hivattam vala fel uram ő nsga ecseki jobbágyit dologra, kikkel mikor beszélgettem volna és kérdezkedtem, mi hírrel lehettek oda jámborok? mondák az jobbágyok énnekem: Uram, — ugymond — kapitány uram is ez szerint tudakozék, mi semmit most mást nem tudunk, mondani kgdnek, ez estve jövének meg népeinkben Buják várából, kik látták, hogy ott az sarampó közt, az kapu előtt Kovács Demeter törökökkel együtt evének tyukmonyat, turót és egymás eledelt. Láták az kender között kender nyövő népeink is, hogy Kovács Demeter azon ment el törökökkel az kender mellett Buják vára felé.

Anno eodem egynehány nappal ezek után, mikor uram ő nsga Forgách Miklós fő kapitányunk közinkben jött vala Kassáról, és voltunk volna egy nehányan fölöstököm ételben ő felsége harminczadossánál Lipcsey Dániel uramnál, ott az sok szók után Uyváry Miklós és Tornyossy uramék közt fordula sok dolog elő beszédben. Monda Uyváry uram: Engemet el attanak az urak előtt, nem tudom mi az oka, és még ez a kapitányunk is haragszik reám.

Monda Tornyossy: Könnyű volna azt megmondani kgdnek, de hallottam azt, hogy ha barátjának ember igazat mond, megharagszik érette. Én is minthogy barátjának tartott kgd, sokszor megakartam mondani kgdnek, most is megmondhatnám de sokan vagyunk.

Uyváry uram mingyárást monda: ne gondolj édes rokonom vele, mondd meg valamit tudsz és hallottál, ezek mind barátim és némelyik jó akaró komám, hadd halljam, ne fájjon az szivem rajta és ne busuljon miatta, mert némely részét immár hallottam és értettem mit kőtöttek reám.

Uyváry Miklós uram beszéde után ugy kezdé Tornyossy uram beszélleni, im megmondom — ugymond — kgd felől Uyváry uram ez a hir, hogy az erdélyi vajda Kovács Demeter által küldött aranyos zászlót és magadat, hogy hites ide nem vagy, oda adtad magadat, minden ajánlásoknak hittél és Bujákhoz akartad magadat kapcsolni.

Mind ez szók után Uyváry Miklós uram monda: Im tőlled hallom ezeket, annak okáért kitől hallottad, emberit agyad Tornyossy uram, mert ezekért törvény nélkül nem hadlak, ti kgltek előtt, kik mind itt vattok, tudománt teszek.

Tornyossy uram mind ezek után monda: lássad barátom, szándékodat hátra ne hadd, de mind ez hírek vadnak felőlled.

Monda ezek után Uyváry Miklós: azt nem tagadom, hogy Kovács Demeter sógorommal Ilynben nem voltam volna szemben, hogy Toldy László által kihivatott innen és nem beszéllettem volna vele, de én zászlót nem láttam sem mást.

Monda Tornyossy: Uram nem kellett volna hír nélkül oda is kimenned, mert szabad voltál vele mit mondottál meg kapitányodnak s mit nem.

Monda Uyváry uram: azt nem tagadom, hogy Kovács Demeter sógorom azt énnekem nem mondotta volna, hogy mind az erdélyi vajda és az odavaló urak jó akarattal hozzám nem volnának, és jelentett is valamit, de azt nem szükség volt senkinek is megmondanom, zászlót én nem láttam, de jelengetett valamit, mind ezek közül, az melyet illett, megmondottam Szögyény uramnak, az melyeket nem illett meg nem mondottam, minthogy én közitekben hites nem vagyok.

Mind ez időközben Ujváry és Kovács Demeter uramék közt látást semmit nem láttam, de hallomással mind ez felül megnevezett személyektűl hallottam ezeket.

15. *Alföldy György*, Szécsényben király urunk ő felsége hites szolgája, hiti után ezt vallja: egykor az kapu között ülök vala, szólítván, monda énnekem Ujváry Miklós; im Kovács Demeterrel szemben voltam Ilynben. Nám régen mondod, bestye kurva, hogy te szegény vagy, azért ihon jönnek az erdélyiek, majd eleget nyerünk tőlök. Ugyan bizonnyal eljönnek, csakhogy két urat bocsátott az erdélyi fejedelem Kassára Palatinus urunkhoz az békesség felől, ha valami jót végezhetnek, tehát végeznek, de ha nem végezhetnek, általán fogva erre jönnek. *Némethy Gergely* erre jő ezer lóval, mert ide választották, *Bucsyt* pedig Budára, hogy az Dunántúl ismerői között hadat gyűjtsön.

Tudom azt is, hogy Ujváry Miklós valami adósságért Csábrágban küldte Keczely Vinczét. (További vallomása semmi ujat nem tartalmaz.)

16. *Géczy Péter*, Szécsénben nemes személy, Ujváry Miklós inasától hallotta, hogy Némethy Gergely és Bucsy Benedek Magyarországra készül és az erdélyi fejedelem Kassa felé akar indulni hadával.

17. *Varsányi Dorkó* hallotta mikor Ujváry azt mondá a maga feleségének, hogy megjelenti az vice kapitánynak, mit beszélt neki Kovács Demeter. De az asszony az Istenre kérte, hogy ne cselekedje, mert veszedelmet hoz a bátyjára.

18. *Bán András*, Földessy Mihály jobbágya, azt vallja, hogy Uyváry Miklós tőlle küldött levelet Kovács Demeternek Hatvanba, de nem tudja mit írt benne.

19. Ns. *Földes Mihály* Pethe szolgája, mikor Buják várában járt, a porkoláb beszélte neki, hogy Kovács Demeter Hatvanból magához hivatta Ujváryt mint sógorát, de nem tudja, hogy mi végre. Panaszkodott a porkoláb, hogy *Nyáry* nem visel gondot Bujákra, pedig a törökök igen szeretnék azt hatalmukba keríteni.

Anno 1610. 17 die novembris. Mi *Voxith Horváth György* Nógrád vármegyének szolgabírója és esküdt *Péchy György*, szedtünk Bujákban bizonyságot vice ispán uram commissiója mellett Uyváry Miklós uram instancziájára.

1. *Romhányi György* porkoláb azt vallja, hogy ő Szécsényben volt, mikor Kovács Demeter a várban járt, sőt Ujváry sem volt akkor Bujákban.

2. *Gedey Tamás* mivel, hogy az porkoláb itthon nem volt akkor, hanem én voltam képében, Kovács Demeter felől azt tudom mondani, hogy itt volt az vár alatt, az csárdákig jött volt, de be nem bocsátottuk, török sem volt vele. Engemet alá hívatott az kő kapuhoz, ugy kérdette magamtól, hogy ha Ujváry Miklós hites-e Szécsényhez? — Én azt mondám, hogy bizony nem tartanak hit nélkül az végekben stb. Egy embertől üzent valamit Kovács Demeter Uyvárynak, de ő nem tudja, hogy mit.

3. *Gazdagh Tamás* akkor bujáki kapus lévén, nem bocsátotta be Kovács Demetert a várba.

4. *Szarvas Pál* vallja, hogy Kovács Demeter Hatvanból jövet a bujáki sorompókon kívül szállott meg harmad magával, török nem volt vele. Őket küldték Szécsénybe hírt adni és azt mondá Ujváry, hogy jól cselekedték, hogy Kovács Demetert be nem bocsátották a várba. Hallotta, hogy Kovácsot Szolnoktól Hatvanig a török kísértette.

A többi tanúk, szám szerint 21 — részint nem voltak odahaza, mikor Kovács Buják alá jött, részint azt erősítik, hogy nem bocsátották be őt a várba. *Romhányi György* a porkoláb és *Csongál Balázs* olvasták azt a levelet, a melyet Ujváry Kovács Demeternek küldött Hatvanba, de abban nem volt semmi egyéb, minthogy az országban csendesség s a fejedelmek között szép békesség vagyon, maga pedig háza népével együtt egészséges.

(Orsz. Levéltár Act. Thurz. Fasc. 99. m. 1.)

Gyarmat, 1610 decz. 7. Gyotay Benedek levele Némethy Gergelyhez.

Éltemig való szolgálatomat ajánlom Nsgodnak, mint kegyelmes Uramnak, az nagy hatalmú Isten kévánsági szerént való sok jókkal álgya meg Nsgdat teljes életének rendiben.

Kornicz Sidmond felől azt írhatom Nsgdnak, hogy tegnap 11 órakor ment ezen el maga koczin, volt lovas is vele, az mint értettem 16, mikor tér meg, nem tudom. Az mely György deák *Sarma-*

ságival az 6000 aranynyal az fejedelemhez ment vót, azt mondá az széczeni kapitány *Forgács Miklós*, hogy ott vót *Széchenben* Kornicczal, együtt megyen fel vele. Az mint értem Sarmasági is csak *kémelkedik* az fejedelem környül. Azt beszéllette Szécsenben Kornicz, hogy csak azt nem tugyák, hány falatot eszik az erdéli fejedelem, de minden titkát, mind hadát, az portán való titkait is mind értik és mennyi értéke lehet, mindent értnek. Kendi István is lengyel királyhoz ment, azt beszéli, hogy ők nem akarnak semmit, de az erdéli fejedelem nem nyughatik. Azt is monta, hogy noha lengyelekre készül, de az mint érti, a magyar koronát akarná keresni.

Ezt is akarám Nsgdnak tuttára adnom, hogy az katonák némelyek azon tudakoznak, hogy Nsgd egy lóra mit ad? és gyalognak is mit ad? Én arról semmit sem tuttam mondani, minthogy nem is tudakoztam Nsgdtul felőle. Agya tuttomra Nsgod, mit kellessék mondanom. Azt beszélik némelyek, Kendi István lovasnak 6 forintot ígért, gyalognak 4 frtot. Én azon könyörgök Nsgdnak ha lehetséges, ne hagyjon Nsgod valami költség nélkül, mert most csak patkoltatni való költségem sincsen. Azon is könyörgök Nsgdnak, mint kegyelmes uramnak, hogy adasson Nsgod egy napra 4 szekeret, Nándorból szénát hozatnék velek, mert csak egy marok szénám sincsen itthon. Azt is agya tuttomra Nsgod, Pribelben *Géczy Andráshoz*, ha ki megyen-e Nsgd? *Ujvári Miklós* is oda menne Nsgdhoz beszélgetésnek okáért.

Horvát Mikola, az Nsgod inasa ki vala, az kéköi Horvát Györgynek az fija, kére, hogy irnék Nsgdnak, hogy vissza menne Nsgodhoz, ha Nsgod venné szolgálatját. Mind ezekről választ várok Nsgdtul. Ezzel az nagyhatalmú Istennek oltalmában ajánlom Nsgdat. Irtam Gyarmaton 7 die decembris Anno 1610.

Nsgdnak szeretettel szolgál mig él

Giotay Benedek s. k.

P. S. Azt is beszélik Szécsenben, hogy *Betlen Gábor* hetedmagával beszökött volna Kendi Istvánhoz. Ezt *Bay Mihály* beszéllette, az Tiszántúl lakik, ide fel ment valahová. Én még fel nem mehettem Jó Mátéhoz, hanem immár elmegyek, csak az kevés szénát hozathassam haza, mert mind el lopják oda ki. Azt is agya tuttomra Nsgd, ha vót-é Jó Máté Nsgdnál.

Kívül: Az tekéntetes és nagyságos *Némethy Gergely* uramnak, Bátori Gábor ő Felsége tanácsának, Belső Szónok vármegyének főispánynak, Udvarhely székének főkapitányának és lugasi bánnak, nékem régi jóakaró kegyelmes uramnak adassék híven.

(Orsz. ltár. Act. Thurz. Fasc. 99. nr. 2.)

Szécsény, 1610 január 13. Forgách Miklós szécsényi kapitány Thurzó György nádorhoz.

Ilustrissime domine patrone et affinis mihi gratiosissime salutem etc.

Megértettem az Nsgod parancsolatját, Nsgd mit irjon Ecseödi Benedek felől s Alfeöldi György felől, Keczeli Vincze felől. Azért itt erős kezesek alatt vannak és im Nsgdhoz ő magok szegények fölmentek könyörgeni, hogy Nsgod szegényeket ne bántassa, mert nem tuggyák semmi vétkeket. Én is könyörgök Nsgdnak mint uramnak és patronusomnak, az én éltig való szolgálatomért legyen kegyelmes Nsgd nekik, mert én bizony nem tudok semmi czégéres vétkeket. Kár is volna Nsgos uram ilyen vitéz embereket egyszersmind egy végházból kiirtani. Nsgdat azért fölötte kérem, alázatosan, én érettem szegény szolgájáért cselekedgyék kegyelmesen ezzel az három legénnyel, ha Isten éltet Nsgdnak meg igyekezem szolgálnom, az mi kegyelmességet Nsgd vélek cselekeszik. Éltesse Isten Nsgdat sok esztendeig jó egészségben. Datum Szechin 13. die januari.

I. M. D. V.

servitor et affinis addictissimus

Nicolaus Forgách de Gymes mpr.

Kívül: *Illustrissimo domino domino Comiti Georgio Thurzo* etc.

(Orsz. ltár. Act. Thurz. Fasc. 99. m. 5.

Szécsény, 1611 január 13. Ugyanaz ugyanahhoz.

Illustrissime domine patrone et affinis mihi gratiosissime salutem etc.

Az Nsgd levelét énnekem meghozák, melyből megértettem

az Nsgod parancsolatját, Nsgd mit irjon és hogy Nsgdat valamely nem barátom ugy informálta, hogy *Feirvári Istvánt* én elbocsátottam volna. Az mint Nsgdnak meg is irtam, nem hogy elbocsátám volna, értvén az Nsgd parancsolatját, de csak egy szempillantásig sem volt ki az szécheni kapun, azért im mind az többivel együtt Nsgod parancsolatja szerint mindeniket, oda kültem Nsgdnak, abbul is megtetszik, hogy Nsgdat sinistre informálták és az Nsgd haragját ártatlanul szenvedem, oly uramnak és patrónusomnak esmerem lenni, hogy azt az nem barátomat, az ki Nsgdat informálta Feirvári István felől, ha Isten Nsgddal szembe juttat, megnevezi Nsgd énnekem. Minthogy énnekem becsületem ellen informálta Nsgdat, azt akarom, hogy Nsgd előtt megtessék, hogy én is ő felségének s Nsgdnak, hazámnak vagyok oly igaz hű szolgája, mint az, a ki ő felségét és Nsgdat reám haragította. Nsgdat kérem, Nsgd ne nehezteljen reám, mert nem ismerem semmi vétkemet, az mint Nsgod raboktul is megértheti. Én Nsgd szolgája vagyok, míg élek. Éltesse az Isten Nsgdat sok esztendeig jó egészségben. Datum Szechen 13. die januarii Anno 1611.

Ill. D. V.
servitor et affinis addictissimus
Nicolaus Forgách de Gymes mpr.

P. S. Gyotay Benedeknek az minémű levele tanálkozott Némethi Gergelnél, Nsgdnak im in specie oda kültem mint hogy e minap én magam el felejtettem Nsgdnak megmondani, Nsgd megérti belőle ő neki is mi szándéka volt.

Kívül: *Illustrissimo domino domino Comiti Georgio Thurzó etc.*

(Act. Thurz. fasc. 99. nr. 4.)

Széchény, 1611 martius 8. Forgách Miklós a nádorhoz.

Illustrissime domine stb.

Nagyságodat fölötte kérem, mint uramat és patronusomat, Nsgd ne nehezteljen reám, hogy ad decimum tertium diem Martii Nsgd parancsolata szerint ha ott fönn nem lehetek Posonban, de

semmit sem késem Ngos uram, hanem fölsietek az Nsgod parancsolatja szerint Nsgdhoz.

Oka penig mi legyen ngos uram, hogy ott fönn nem lehetek arra az napra, semmi nem egyéb, hanem az Palánknak az vár mellett nagy darabja mind ledőlt tegnap előtt. Tugya Nsgd penig, hogy azt nem jó úgy tartani, hanem meg köly csinálni, és az mint lehet hozzá keztem mingyárt az csinálásához. És bizony nsgos uram az vármegye igen lassú segítséggel vagyon, ehhez az romlott helyhez, ha nsgd kegyelmesen nem provideal a hely felől, az egyik bástya és az kapu isbizony ledől rövid nap. Én eleget irok s kérem az vármegyét, hogy fát hordanának, de mind avval mentik magokat, hogy mind Fülekhez rendelték őket, hanem Nsgdnak én is könyörgök azon, hogy Nsgd ehez az helyhez rendeljen, valami *gratuitus labort.*

Tudom Ngos uram, hogy *Ujvári Miklós* Nsgdat sok különbkülönb féle informatiókkal bántja és busitja most én felőlem és az itt való vitézlő rend felől, hogy mi az Nsgd parancsolatjának engedetlenek voltunk volna, de ha az Ur Isten azt adgya, hogy Nsgddal szemben lehetek, bőségesen megmentem Nsgd előtt magamat.

Nem tudom Ngos uram, Nsgd parancsolatjából cselekszi avagy nem? itt az vitézlő népet, az kiket nsgd attestáltatott ellene igen vexalta az Nsgd parancsolatja mellett, azt kivánta, hogy azok az kik immár egyszer Nsgd parancsolatjából meg esküttek, hogy megint ujabban megeskügyenek és az esküvés után personaliter megint Posonban föl menjenek, ott meg *harmadszor* megint megeskügyenek. Uyvári Miklós azt mondá Ngos uram itt, hogy az előbbeni (?) hütek az vitézeknek mind semmi és Nsgd azokat az assestatiokat föl szakaszés ő azokat mind jól tugya s átalment rajta. Ezen Nsgos uram az szón az főemberek, kik megesküttek, igen busult elmével hallották ezt azt dolgot Uyváritul, hogy hiteket semminek állította és hogy ő magának Nsgd előtt több hitele volna, hogy sem mint ennyi vitéz embernek. Holott Ngos uram ő felsége az mi kegyelmes urunk, királyunk, Nsgd, az ország minket meghitt ebben az helyben és az végházat reánk bizta ő felsége és Nsgd, hogy azok ellen megoltalmazzuk, az kik ártani akarnak az helynek. Az Nsgd parancsolatjára azért az vitézek egyszer megesküttek és most is minnyájan ide

jöttek hozzám, azt monták, hogy valamint egyszer megesküttek az Nsgd parancsolatjára, most sem mondnak egyebet. *Mert noha szegény legények azok, az kik letették az hitet, nincsen elhányó hitek, hanem lölköket ők is Istennek tartják és ő felségének s az országnak s Nsgdnak igaz hű szolgái, ugy is akarnak szolgálni.* Ha Ngos uram ezeket personaliter mind föl kivánná Nsgd se vice kapitány, se hadnagy, se vajda, se porkoláb, se fő legény nem marad itt az helyben, gondolhatja Nsgd. Nsgd bölcs itéleti rajta, miképen hagyom ezeken kivül csak magokra az fizetetlen hajdúkra és közlegényre az helyt, hun én magamat is fölkiván Nsgd. Tugya penig Nsgd azt, hogy embernek nem jó hitivel jáczani, mert az kinek egy hite nem igaz s eggyel meg nem elégesznek, nem tudom mi szükség másodszor is annak esküdni. Nsgdat oly igaz uramnak és Patronusomnak esmerem eleitől fogva lenni, hogy Nsgd engemet is szegény méltatlan szolgáját az vitézekkel együtt kegyelmesen meghallgat igazságunkban. Az Nsgd parancsolatja szerint ezt a három szegény legényt is magammal együtt felviszem, úgy mint Echeodi Benedeket, Keczeli Vinczét, Alföldi Györgyöt. Éltesse az Ur Isten Nsgdat sok esztendeig jó egészségben. Datum Szechen 8. die martii A. 1611.

Illustrissimæ D. V.

Nicolaus Forgach de Gymes mpr.
servitor et affinis addictissimus

Kívül: Illustrissimo domino Comiti Georgio Thurzo etc.
(Act. Thurz. Fasc. 99. nr. 7.)

Pozsony, 1611 mártius 20. Kezes levél Gyotay Benedekért.

Mi Horváth Mihály fileki vice kapitány és Balogh Boldizsár palánki lovas hadnagy, Csehy Miklós, Horvát István, Bory István, Kencsy (?) András és Kalmár István Palatinus urunk ő nsga szolgái. Adgyuk tuttára mindeneknek az kiknek illik, hogy mi *Gyotay Benedekért*, kit Palatinus urunk ő nsga ez elmult napokban, bizonyos dolgokért megtartóztatott volt, löttünk kezesek ilyen ok alatt, hogy valamikor ő nsga és valahová kivánnya törvényre, elő állítjuk Gyotay Benedeket. Hogy ha penig, kezességünk szerént elő nem állathatnók, mi magánk tartozunk érette törvény eleiben állani és

törvényt is várni. Kinek nagyobb bizonyságára ez mi pecsétes kezünk írása alatt való levelünket attuk. Palatinus urunknak ő nsgának. Actum Posonij die vigesima Martii Anno Domini 1611.

Balogh Boldizsár, s. k. (p. h.) Chehy Miklós s. k. (p. h.) Horvát István s. k. (p. h.) Bory István s. k. (p. h.) Kalmár István s. k. (p. h.)

(Act. Thurz. fasc. 99. nr. 8.)

Dr. Komáromy András.

SZIGETVÁR ÉPÍTÉSZETE ÉS OSTROMA 1566-BAN.

Két szövegbeli rajzzal és egy melléklettel.

Szigetvárnak Zrínyi Miklós által végrehajtott védelme a férfias kitartásnak és hősies önfeláldozásnak oly kimagasló példája, amilyen nemcsak hazánk történetében, de az egész világtörténelemben párját ritkítja.

Ez okból, bárha különben jól tudom, hogy Szigetvár védelme — legalább fővonásaiban — minden magyar ember előtt ismeretes, s azt nem ismerni valóban szégyen is volna, továbbá mivel a szigeti vár mintájának az ezredéves kiállítás számára történt elkészítéséhez tett tanúlmányaim közben némely érdekes erődítési adatra tettem szert, úgy vélem, nem lesz fölösleges, ha e remek katonai cselekmény emlékét az ezredéves ünnep évében e b. folyóirat hasábjain felújítom.

Szigetvár Somogymegye keleti határán, Pécstől mintegy öt mértföldre fekszik, oly területen, mely a hajdan nagy kiterjedésű mocsaras lapályból valóban szigetszerűen emelkedett ki. E sajátos körülmény folytán Szigetvár — kivált nedves időjáráskor — úgy szólván megközelíthetetlen vala s így a természet által megerősítve, kiváló fontossággal bírt, főképen a török foglalások kezdetén és azok folyamán.

Hogy mikor épült Szigetvár, arra adataink nincsenek; a mód azonban, amiképen épült, meglehetős biztossággal megállapítható.

Az első építmény a mocsárból kiemelkedő sziget legmagasabb pontját elfoglaló nagy gömbölyű torony volt, melyet gátakkal, mellvédekkel és árkokkal vevén körül, evvel a vár alapját megve-

tették. A megerősített torony azonban rövid idő múlva szűk lett a menekülőknek, kik magukat a mocsár által körülvett s megerősített erődben biztosságban érezték, s az erősséget bővíteni, az új épületeket ismét árkokkal mellvédekkel biztosítani, a bejárókat kapukkal, tornyokkal, a sarkokat bástyákkal erősíteni kellett. Ily módon, a szükséghez képest és fokozatosan jött létre a *belső vártól* délre telepített *külső vár*, mely ugyan jóval terjedelmesebb és erő sebb vala mint a belső vár, de a belső vár ennek daczára még továbbra is, mint a vár magva, elkülönítésénél és uralkodó helyzeténél fogva a vár menedékhelyét (reduit) képezvén, annak igen fontos része maradt.

Jóval később, már a kettős vár oltalma alatt, jött létre a vártól délre, előbb az *Óváros*, s legutoljára az *Újváros*. A városok közül az Óváros volt a nagyobb s valamint a várak, úgy a városrészek mindegyike szintén *külön* meg volt erősítve, gátakkal árkokkal, mellvéddel és a sarkokon a San Michæli rendszer szerint bástyákkal volt ellátva, mi e részeket önállókká tette s a várnak illetve városnak erődítési szakaszonkint való védelmezését tette lehetővé.

A földből készült gátak a várban, továbbá az Óvárosban hat m. magasak valának; a mellvédek egészen, a gátakhoz csatlakozó árkoknak pedig belső falai (escarpe) 2—3 m. vastag téglafalból készültek; a gátfok magas és széles volt, nagy siklókkal ellátva. Az Újváros ellenben csak futólagosan volt megerősítve, a gátak alacsonyak valának s földből, falazat nélkül, készültek.

Úgy az Ó- mint az Újvárost nagy, széles és mély árok vette körül, mely az Almás folyó két ágából vízzel volt megtölthető.

A vár ellenben, mely az előadottak szerint emelkedett helyen feküdt, az Óvárostól ugyan a már említett nagy árokkal volt elválasztva, de önmaga vizes árokkal körülvéve nem volt s csupán a belsö és külső vár közt húzódott egy mély, de keskeny árok. A várárkot azonban bőségesen pótolta a várat az akkori lövegtűz távolságát meghaladó kiterjedésben körülvevő posványos talaj, mely az Almás folyónak megdagasztása által járhatatlan, sőt áthatolhatatlan mocsárterületté volt átváltoztatható.

Ez a mocsárterület volt háborús időkben a különben elég szerényen megerősített vár tulajdonképeni erőssége; ámde más-

részt a vár védő és ellenálló képessége az évszaktól és időjárástól függött, mert ezek határozták meg. lehet-e, mily mértékben és mennyi ideig, a vár környékét a kis folyócska megdagasztásával vízzel borítani.

A törökök, kik az ellenkirályok harczai alatt Magyarország déli vidékeit elözönlötték, a többi erős helyeken kívül különösen vágytak Szigetvár megvételére s azt több izben megtámadták. E támadások közül legnevezetesebb Ali budai pasa ostroma 1556-ban, melyet azonban a vár hős védője, *Horváth Márk*, sikerrel vert vissza, daczára annak, hogy Ali pasa a vár kézrekerítésén a legnagyobb erőfeszítéssel fáradott, s a mocsárterület kiszárítására, vagy legalább egy irányban járhatóvá tételére terjedelmes intézkedéseket tett, s erre roppant munkát fordított.

Az erősség legellenálóbb részét ekkor is a tulajdonképeni vár képezte, mely a felsorolt természeti viszonyainál fogva, de a gátak védőképességénél fogva is, mintegy fellegvárként szerepelt s nagyobb ürméretű ágyúkkal is föl lévén szerelve, a török ostrommal bátran daczolt.

A vár ezen és a következő időben, tehát a várnak Zrínyi Miklós által történt védelmezése idejében is, az Óvárossal, ennek vizes árkán és az ahhoz csatlakozó terepmélyedésen át egy hosszú, körülbelül 100 lépést meghaladó fahíddal volt összekötve. A híd a város északi kapujától a vár főkapujához vezetett, s közepén védőtoronnyal volt elzárva, mely talán az ott elhelyezett egyik zsilipet is befoglalta.

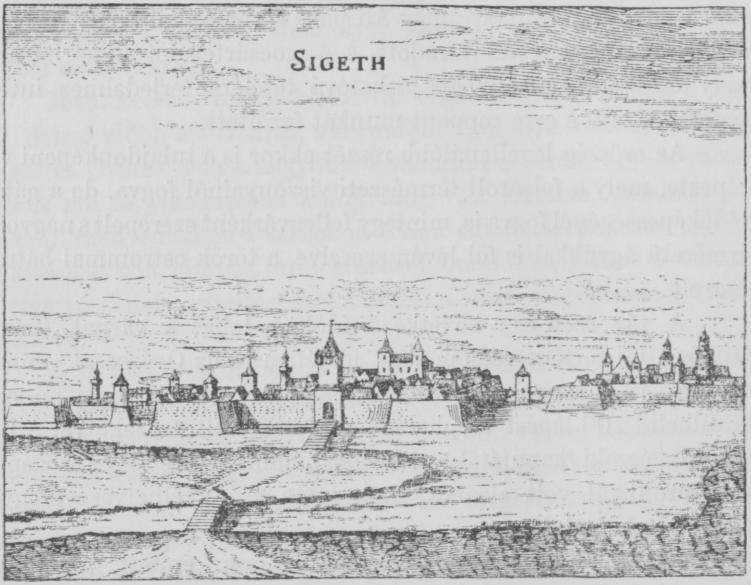
A külső vár ekkor egy magas, tömören épített, gömbölyű tornyokkal ellátott, téglaépületből állott, mely a várparancsnok lakása volt, továbbá még néhány lakóházból és raktárból, melyek egy meglehetősen tágas szabad tért foglaltak be. E tér volt a várőrség gyülekező és szemle helye.

A belső vár ellenben, melynek legnagyobb részét a nagy gömbölyű torony foglalta el, felette szűk volt; maga a torony a szűk feljárat és a sötét helyiségek miatt lakható nem volt s lőpor-főraktárúl szolgált. Ott, hol a vár két részét a keskeny, de igen mély árok elválasztotta, a belső vár erős gáttal bírt, a külső vár azonban csak alacsony fallal. Az árkon egy kicsi, keskeny fahíd vezetett át.

Az Óvárosnak három bástyája vala (az északnyugoti sarkon,

mely leginkább biztosítottnak látszott, bástya nem volt), melyekről úgy az előterep, mint az árkok pásztázhatók voltak; a külső gátak (keleti és nyugoti) falában voltak a kirohanó kapuk és tornyaik beépítve, melyek egyszersmind a gátak védőképességét is emelték.

Az Óvárosnak majdnem közepében, kissé emelkedettebb helyen, volt a kisterjedelmű, de magas plébánia-templom, mely

mai nap is fennáll; csakhogy 1566-ban a templom két kőtoronynyal bírt, melyek egyszersmind az ellenség megfigyelésére szolgáltak, míg ma a templom középvonalában csak egy torony emelkedik, mely körülbelül a 18. század elején épülhetett.

Az Újvárosnak csak délkeleti és délnyugoti sarkán volt egy-egy bástyája; a keleti és nyugoti gátak szintén toronynyal védett kirohanó kapukkal bírtak. Az Óvárossal — úgy mint ez a várral — a széles és mély árkon át fahíddal volt összekapcsolva. Az összekötő kapuk sem itt, sem az erősség többi részeiben, tornyok-

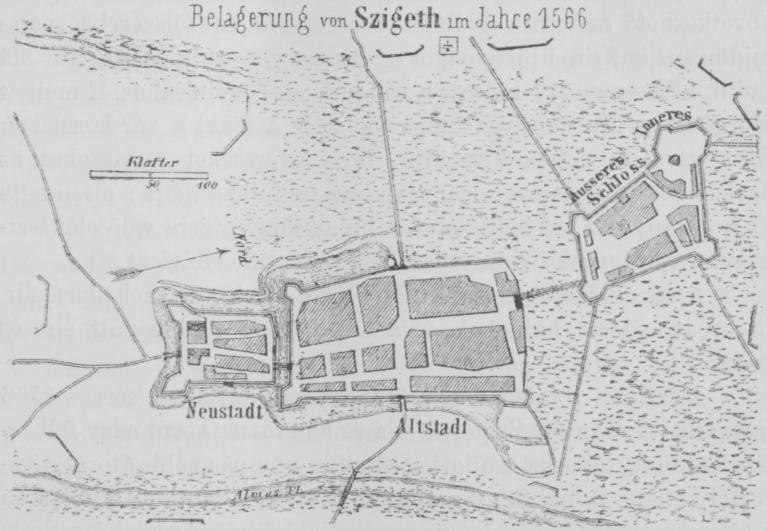
kal ellátva nem valának, hanem a gáton szög alatt vezettek át és alagútszerűen, téglafalakkal és boltozattal, valának építve.

E kapuk egyike, az mely az Óvárosból a várba vezet, ma is épségben fennáll.

Külső védőművekkel az erősség nem bírt.

Ilyen volt Szigetvár építészeti állapota és berendezése, midőn azt Zrínyi Miklós a nagy Szulejmán ellen védelmezte.

* * *

Szigetvár védelmének körülményei eléggé föl vannak derítve és sokkal ismeretesebbek, semhogy azokat újból s részletesebben előadni szükséges volna, de a tulajdonképeni várharcz részleteinek megértéséhez az események fölemlítése mellőzhetetlen s így azokat — bárha új dolgokat mondani módunkban nem áll — mégis kénytelenek vagyunk, bárha csak röviden is, ismételni.

Zrínyi Miklós, mint Szigetvár parancsnoka, az 1566-ik évi hadjárat elején Miksától azon feladattal bízatott meg, hogy a szultán Nándorfehérvárhoz érkező seregének viszonyait megtudni, portyázó csapatainak kiterjeszkedését megakadályozni, s amennyiben

lehetséges, a szultán előnyomulását késleltetni igyekezzék, hogy a király a hadak összegyűjtésére időt nyerjen.

E feladatból kifolyólag a szigetvári parancsnok portyázó meneteket rendelt és hajtott végre Pécs és Eszék felé; ezek egyikében történt, hogy némelyek szerint Zrínyi maga, mások szerint alvezérei Alapi Gáspár és Verebélyi Mihály által vezetett hada Szulejmán egyik kedvenczét, Mohammed Kilergi pasát és tirhalai szandsák-béget Siklósnál meglepte és csapatával együtt felkonczolta. E véletlen eset hozta Szulejmánt és hadseregét Szigetvár alá, mely azonban Zrínyi Mikós előrelátó gondoskodásából egy bekövetkezhető ostromra kellően berendezve és fölszerelve volt; midőn pedig Zrínyi biztosságot nyert, hogy a szultán Szigetvár alá indul, kétszeres erővel látott a védőművek kijavításához. E mellett szorgosan gyűjtötte a védelem eszközeit. A fákat a vár közelében és a város kertjeiben kivágatta, hogy a törzseket torlaszokra, az ágakat rőzsekötegekre és sánczkosarakra fölhasználja; elrendelte az ingovány viz alá helyezését, a hídak fölgyújtásra való előkészítését, a várlövegek beirányzását, lőszerrel való ellátását stb.

A vár őrsége ugyan csak 2500 főből állott; de ezek kipróbált, harczban edzett bajnokok valának, készek vele együtt élni és halni.

A szultán 100,000 főnyi, 300 ágyúval fölszerelt serege 1566 *augusztus 6-ikán* ért Szigetvár alá és az erősség körül nagy félkörben erődített táborba szállott. A szultán pompás zöld sátorát a várostól keletre, a mai Síbot majornál ütötték föl, s midőn Szulejmán a táborba érkezett, a földet megreszkettető díszlövésekkel fogadták.

A portugalli származású *Ali* pasa, tűzérségi parancsnok bizatott meg a szultán által az ostrommunkálatok vezetésével.

Ali mindenekelőtt a rajtaütést kísérelte meg, olykép, hogy az erősség hozzá férhető részeit még a megszállás napján hirtelen és váratlanúl megrohantatta, azt remélvén, hogy evvel a védőket meglepi s az erősség valamely részébe bejuthat. Az erőfeszítés azonban teljesen kárba veszett; a védők Zrínyi első szavára a gátakon termettek, s a törökök rohamát könnyen visszaverték.

A törökök tehát a rendszeres ostromhoz valának kénytelenek folyamodni, melynek első tárgya az aránylag leggyöngébb s legkönnyebben hozzáférhető Újváros volt.

De még az Újváros ellen is nehéz volt az ostrom, mert a felásott föld lövegsánczok és közeledő árkok készítését meg nem engedte, a szabadon előnyomuló csapatok pedig a magyarok tüzétől nagy veszteségeket szenvedtek. Végre azonban mégis sikerült az Újvárost az ütegekkel megközelíteni; az újvárosi alacsony, gyönge gátak a török nehéz lövegeknek alig számbavehető ellenállást képeztek s azok nagy része csakhamar leromboltatott, miközben a védők is érzékeny veszteségeket szenvedtek. Zrínyi megkisérlette ugyan a török lövegsánczok elrombolását s e czélból több kirohanást intézett, de e kirohanások csak a veszteségeket növelték és czélhoz nem vezettek.

Három nap mulva, *augusztus 9-én*, Szigetvár védő őrsége egy harmadára leolvadt, s Zrínyi, látván, hogy az Újváros tarthatatlan, elhatározá azt a törökök rohama előtt föladni, minélfogva az Újvárost felgyújtatta s bajnokaival, kiknek száma most már alig volt több mint 7—800, az Óvárosba vonúlt.

Mihelyt a törökök ezt észrevették, az árkot azonnal áthidalták, az Újvárost megszállották s miután a tüzet eloltották, az ágyúk egy részét a romok közt elhelyezvén, nyomban az Óváros lövetéséhez fogtak.

A magyarok azonban nemcsak hogy az Óvárost védték vitézül, de sőt *Szecsődi Máté*, a gyalogok vajdája — állitólag egy földalatti folyosón át — hirtelen és nagy merészen az Újvárosban termett, a janicsárok közt roppant vérontást hajtván végre, miután az ágyúk nagyobb részének gyújtólyukát beszögezte, az Óvárba ismét, alig üldözve, visszavonúlt.

Zrínyi Miklós jól tudta, hogy most, midőn a törökök az Óvároshoz oly közel férkőzhettek s annak gátait, mellvédeit a legkisebb távolságról lövették, e városrész sem lesz képes soká ellenállani s fölvetette a kérdést, nem volna-e czélszerűbb az Óvárost is föladni és az erősebb, sikeresebben védhető vár védelmére szorítkozni? De Szecsődi és vitéz társai kérték, engedje az Óvárost tovább is védelmezni. Zrínyi nem szívesen egyezett ebbe, mert bizonyos volt, hogy az időnyerés a szenvedendő veszteségekkel arányban nem áll, de nem akarván a védő őrség önbizalmát és harczkedvét csökkenteni, kénytelen volt az Óváros további védelmezését megengedni.

A törökök különben nem szorítkoztak csupán az Óváros ostromára, hanem roppant erőfeszítéssel, az anyagot nagy távolságokról összehordva, azon működtek, hogy magát a várat is megközelítsék. Nem kevesebb mint *négy* töltés készült, jelentékeny hosszúságban a mocsáron át, melyek fatörzsekből, rőzsékből, homokzsákokból stb. hordattak össze. E közben a nehéz ostromlövegek is szakadatlanúl működtek s a vár összes épületeit megrongálták. Különösen sokat szenvedett a belső vár nagy, gömbölyű tornya, mely kitünő czélpontot szolgáltatván, annak felső része csakhamar leomlott.

Az Almás folyót s így a víz alá borítást szabályozó töltés elérése után az ostrom viszonyai még kedvezőbbek lettek, egyrészt az által, hogy a víz a mocsaras területről elvezettetett, s így az Óváros, de különösen a vár, könnyebben volt megközelíthető, másrészt pedig hogy a töltésen új lövegsáncz emeltetvén, a vár gátjai és falai most még nagyobb eredménynyel voltak lőhetők.

A magyarok csakhamar érezték e töltés elvesztésének hátrányait s a gyalogok vajdái közűl *Rudován* és *Dando* engedélyt kértek Zrínyitől, hogy a töltés visszafoglalását megkisérthessék. Zrínyi jól tudván, hogy minden ily kirohanás az ellenség töméntelen számánál fogva eredménytelen s csak a védők amúgy is csekély számát apasztja, másrészt pedig a töltést, még ha az vissza is foglaltatnék, megtartani, megvédelmezni nem lehet, a kérelmet megtagadta; hosszas unszolásra azonban végre is engedni volt kénytelen. Radován és Dando 200 főnyi csapattal kora hajnalban törtek ki, a janicsárokon rajtütöttek, azokból sokat levágtak, több ágyút beszögeztek; de a felriasztott táborból a segítség gyorsan érkezett, a magyarok körülfogattak és csak nagy ügygyel bajjal, tetemes veszteséggel menekülhettek vissza a városba. Radován és Dando elestek s fejeiket a török póznára tűzette.

Ezután Zrínyi több kirohanást meg nem engedett.

Miután a közeledő töltések egyikének faanyagát a védők felgyújtották, a törökök most tömérdek követ, homok- és gyapjúzsákot stb. hordtak a töltésekre s ezekkel hosszabbították azokat meg; midőn pedig azok egyike a vár falai alá ért, kísérletet tettek a várnak rajtaütés általi elfoglalására, mi ha sikerül, az Óváros sem

lesz tovább védhető. A kísérlet azonban meghiusúlt és a törökök nagy veszteséggel verettek vissza.

Tíz napi szakadatlan ágyúzás és munka után az Óváros oly állapotba jutott, hogy az többé védhető nem volt. A töltések az árkokig jutottak, azok egyrésze betöltve volt, a gátakon pedig óriási, többé el nem torlaszolható rések tátongtak.

Zrínyi tehát elhatározá a visszavonulást a várba. De bár ez a legnagyobb elővigyázattal történt, a törökök oly gyorsan nyomultak be az Óvárosba, hogy még a vár bejáratának egy részét is elállván, az őrség egy része kint rekedt. Heves küzdelem után még néhány, köztük a sulyosan megsebesült Szecsődi is, bejutott, a többi ott hullott el a bejáratnál.

Szigetvár védelmére Zrínyi Miklós most már csak 600 bajnokkal rendelkezett.

Szulejmán szultánt a vár hosszú ellenállása, még inkább pedig a nagy veszteség, melybe az ostrom került, nagyon elkedvetlenítette, s betegségében talán már végét is érezvén közeledni, Ali pasát újabb és hathatósabb kísérletekre ösztönözte. Zrínyinek pedig a vár feladása esetére fényes ajánlatokat tétetett, majd pedig fejére 1000 arany jutalmat tűzött ki.

De Zrínyi az ajánlatokat elutasítá, áruló nem találkozott, Ali pasa pedig már a következő napon az ostromnál elesett.

Az ostrom vezetését most *Szeifeddin* pasa vette át s a vár falait aknákkal támadta meg; de ezek idejekorán észrevétetvén, e kísérletek is meghiusultak. Nem arattak nagyobb síkert a rohamok sem, bár augusztus 26-ától szeptember 1-éig nem kevesebb mint 7 roham intéztetett a vár ellen. A rohamokat Zrínyi, ki szünet nélkül a gátakon állott s vitézeit szóval és példával lelkesítette, s nem egy vakmerő törököt sajátkezűleg szúrt le s vetett le a falakon, mind szerencsésen visszaverte.

A 74 éves szultán bősz haraggal fogadta a balsiker híreit s midőn a *szeptember 4-én* végrehajtott főroham is visszaveretett, e fölötti haragjában gutaütést kapott, mely a nagy hódító életét kioltá.

Ismeretes, hogy Szokoli Mohammed nagyvezír a szultán halálát, mi kétségtelenül nagy lehangoltságot támasztott volna a seregben s tán az ostromot is megszünteti, eltitkolta, sőt a holt

szultánt körmenetben trónon ülve körül is hordoztatá, hogy a szultán haláláról szóló híreket megczáfolja.

A vár sorsa azonban már csak hajszálon függött. A lövedékek és aknák számos épületet gyújtottak meg a várban s a tüzet oltani majd lehetetlen volt; e zürzavarban a törökök megmászták a délnyugoti bástyát s a vár hős védői a belső várba szorultak. A külső vár, az erősség legfontosabb része, minden készletével és fölszerelésével a törökök kezébe jutott. Ugyancsak zsákmányúl estek a sebesültek, az asszonyok és gyermekek, kiket a belső várba vinni lehetetlen volt. A törökök a sebesülteket, köztük a vitéz Szecsődi Mátét is, kivétel nélkül felkonczolták.

A törökök most már a külső vár ágyúit is a belső vár ellen forditák s a két erőd az alig pár lépés széles árok által levén csak elválasztva, a rombolás munkája gyorsan haladt.

Az ostrom 34-ik napján, *1566 szeptember 8-án*, a belső vár épületei is lángokban állottak, s a csekély számú védők a terjedő tűz által mindig szűkebb téren összezsúfolva, szüntelen löve, végső szükségbe jutottak. A törökök pedig rohamra készültek.

De Zrínyi Miklós ezt be nem várta.

Minden gyermek tudja Magyarországon, de az egész művelt világ ismeri a fenséges jelenetet, midőn Zrínyi Miklós fényes ünnepi öltözetben, halálra szánt maroknyi csapatával és a király zászlójával, melyet Juranics Miklós vitt mellette, a felnyitott kapun át a törökre kirohant, hogy a hősies védelmet dicső halállal koronázza.

A hősök elhullottak, s evvel Szigetvár védelme véget ért; de még — mintegy a hősök tiszteletére — utolsó pillanatban felrobbant a kerek torony lőportára, 3000 török halálát okozván, minden magyar után még 10 pogányt küldve a másvilágra.

Szigetvár ostroma Szulejmán szultánnak 20,000 emberébe került s ezek közt voltak a janicsárok s általában a török sereg legkitünőbbjei. A török megvívta ugyan Szigetet, de evvel a hadjárat is véget ért, mert a nagyvezír az erősen megtizedelt és betegségek által is megfogyott sereggel további hadműveletekbe nem bocsátkozhatván, vele Nándorfehérvárra vonúlt.

Szigetvár a törökök által újból fölépíttetvén, 125 évig maradt

a pogányok kezében s 1689-ben, két évi körülzárás után, került ismét a magyarok birtokába vissza.

Ezután, a török a határokra szoríttatván vissza, Szigetvár jelentősége megszünt. A vár ugyan még ma is fennáll, de megváltozott alakban. A régi hegyes szögű bástyák helyén gömbölyű, üres bástyák állanak, magas falazattal; a lövegek lőrései a falba vannak vágva, míg Zrínyi idejében a tüzelés a mellvéd fölött történt. Ez átépítés a 18-ik század elején ment végbe. Az erőd belsejében gróf Andrássy Tivadar gazdasági épületei állanak. A hajdani mocsár és ingovány lecsapoltatván, helyét most dús rétek, buja legelők foglalják el.

A hajdani Óvárost védő gátak, mellvédek összeomlottak; a város a keleti és északkeleti oldalon tovább épült, az Újváros ellenben, melynek nagyobbára fából épült házai az ostrom alatt megsemmisültek, hamvaiból föl nem éledt; hajdani területének nagy részét ma a vasuti pályaudvar foglalja el.

A város szebb része a régi Óváros középső és északi részén van, központján a piaczczal, melyen Zrínyi Miklós hősies védelmének emlékét egy kő talapzaton nyugvó, szintén kőből faragott oroszlán tartja fenn és hirdeti az utókornak. Szigetvár védelme a városi plébánia-templom mennyezetén festménynyel is meg van örökítve, ezenkívül pedig a város nyugoti szegélyén, az Almás folyó hídja mellett egy Zrínyi halálának emlékére alapított kápolna áll. A város birtokában van Zrínyi Miklós igen jó olajfestésű arczképe, egy Zrínyi emlékére 1567-ben készült, aranynyal himzett, gyöngyökkel és drágakövekkel díszített királyi zászló és számos, a vár hősies védelme idejéből származó, magyar és török fegyver.

A folyó évi millenáris országos kiállításon Szigetvárnak a csatolt rajzok alapján általam készített mintája fog bemutattatni.

Stephanie Adolf.

TÁRCZA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁBÓL.

A Magyar Tudományos Akadémia hadtudományi bizottsága tavaszi ülését f. évi április hó 20-án tartotta meg.

Az ülésen, melyen *Hollán* Ernő altábornagy elnökölt, bemutattattak az évi zárószámadások, az akadémia több leirata és a folyó ügyek.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK.

Egy történelmi nevezetességű, négyszázados facsoport.[1]) A magyar határ közelében, a Lajta melletti Brucktól mintegy 5—6 kilométerre, a Stixneusiedl-Schwechat felé vezető műúttól délre, Wilfleinsdorf és Sarasdorf helységek határában, osztrák területen, három szilfa áll, mely az új részletes térképen (1 : 75,000) «*Drei Rüsten*» névvel van megjelölve. A három fa közül a középső a legnagyobb és legvastagabb s törzse az ott álló határkövet úgy körülnőtte, hogy a fából csak a határkő feje látszik ki.

[1]) Források: Diarium Joannes Cuspiniani, De congressu Maximiliani cæs. cum Ulad. Ludovicus et Sigism. Hung. Boh. ac Poloni regibus et inita ex gemine fœdere matrimoniati. Anno 1515 ad 22. Julii ad finitate. Edidit Math. Bél in Appar. ad Hist. Hung. Dec. 1. Mom. VI. Pag. 280—302. Hegewisch, Geschichte Kaiser Max I. Homburg 1782. Joh. Christ. Wagner, Beschreibung des Königreiches Hungarn 1685. Hormayr, Archiv für Geschichte etc. XXV. Bd. Gyurikovich, Die drei Rüstenbäume.

A brucki táborban évenkint megjelenő magyar tisztek közül bizonyára sokan látták már e három, észak-déli irányban egy sorban álló fát, talán nyugodtak is e facsoport árnyékában, nem is gondolva arra, hogy e facsoport egy nagyjelentőségű, Magyarország és a Habsburg-dynastia sorsára századokra kiható találkozázás színhelyét jelzi.

Itt találkoztak ugyanis az 1515-ik év julius 16-án,[1]) tehát több mint 380 évvel ezelőtt, Miksa német-római császár, II. Ulászló magyar király és testvére Zsigmond lengyel király, s a három szilfa e találkozás emlékére, állítólag a fejedelmek parancsára, ültettetett.

Miksa ugyan már 1506-ban szerződést kötött Ulászlóval, melyben az unokája, Ferdinánd és Ulászló leánya Anna, továbbá másik unokája, Mária és Ulászló netán születendő fia közt tervezett házassága révén magának, illetőleg unokájának Ferdinándnak, a magyar trónt biztosítani igyekezett; a trónöröklés azonban ez által még korántsem látszott biztosítottnak, mert Anna herczegasszony kezére Szapolyai János, Zsigmond lengyel király sógora is vágyakozott, a magyar rendek pedig a szerződésről hallani sem akartak. Miksa tehát 1515-ben Ulászlóval és Zsigmonddal személyes találkozást sürgetett, melyen Ferdinánd főherczeg és Anna herczegasszony eljegyzése tényleg végrehajtatnék s a trónöröklés kérdése, most már Ulászló fia, Lajos, igényeinek számbavételével is, új szerződések által megoldatnék. Szapolyai ugyan mindent elkövetett, hogy Zsigmondot a találkozástól visszatartsa, de e törekvése nem sikerült.

Ulászló márczius 18-án érkezett Pozsonyba gyermekeivel, Annával és Lajossal, továbbá az országtanácscsal; Zsigmond egy héttel később. Miksa, a német birodalom ügyei által lekötve, egyelőre Lang Mátyás gurki bíborost[2]) és Cuspinián Jánost[3]) küldte Pozsonyba, kik a tárgya-

[1]) A három fejedelem találkozásának hagyományát megörökíti a trautmansdorfi levéltár. Egy más forrás, az egykorú és fölötte ritka: «Die Vereinigung der kays. Majestät, mit den Künigen von Hungarn, Pohlen und Behmien» a találkozás napját julius 17-ikére, a bevonulást Bécsbe julius 18-ára teszi.

[2]) Lang Mátyás egy ágostai ev. lelkész fia volt, s katholizálván, augsburgi prépost, gurki püspök, Miksa császár tanácsosa, végre salzburgi érsek és bíboros lőn.

[3]) Spiesshammer János, latinizálva Cuspinián, schweinfurti származású volt; Bécsben tanult s Celtes Conrád halála után császári könyvtáros és udvari történész, titkos tanácsos, koszorúzott költő, udvari orvos, bécsi városi ügyész volt; Pozsonyba, mint rendkívüli követ küldetett.

lásokat Ulászló megbizottjával, Bakács Tamás érsekkel és bíborossal megkezdették.

Miksa csak junius végén érkezett Innsbruckból Linzbe, julius 10-én St.-Veitbe s a julius 11-éről 12-ére következő éjjel Bécsbe, hova a magyar és lengyel királyokat is meghívni szándékozott.

A további eseményeket Cuspinián, ki a találkozásnak rendezője és szemtanúja volt, következőkép adja elő: Ulászló és Zsigmond julius 12-én követeiket Bécsbe küldötték Miksa üdvözlésére, mit Miksa két követséggel viszonzott; az egyiket Köpcsénybe küldötte Ulászlóhoz, hol a király gyermekeivel együtt időzött, a másikat Hainburgba Zsigmondhoz, a fejedelmeknek julius 16-ára a trautmansdorfi mezőn, Bruck és Stixneusiedel közt, találkozást ajánlván.

A julius 15-éről 16-ára kövotkező éjjelt Zsigmond a lengyel, litván és orosz urakkal Hainburgban, Ulászló Bruckban, Miksa a trautmansdorfi kastélyban töltötte. Éjfélkor érkezett Cuspinián, Miksa bizalmas tanácsosa Bruckba, hogy Ulászló tanácsosaival a találkozás ünnepélyességét megállapítsa. A találkozás színhelyéül a trautmansdorfi mezőnek az akkori Harterwaldhoz (most Gottlee-erdőcske, de részben kiirtva) csatlakozó része határoztatott meg, hol egy hatalmas, magas fa emelkedett az ég felé s messze földre látható volt.

Julius 16-án ment végbe a találkozás, nagy fénynyel és ünnepélyességgel.

Előbb a két király érkezett a találkozás színhelyére.

Ulászló, ki öreg és törődött volt, egy hordszéken, a 12 éves Anna herczegnő egy pompás, allegorikus díszítésű, nyolcz szürke által vont díszhintón.

Zsigmond piros skarlát ruhában, fehér bársony barettel, vele a kilencz éves Lajos herczeg, magyar és csehországi trónörökös, mindkettő lóháton, Lajos herczeg egy aranynyal, ezüsttel, gyöngyökkel és drágakövekkel díszesen felszerszámozott szürkén.

A királyok kísérete részint gyalog, részint lóháton, nagyobbára égszínkék ruhákban jött oda; a tanácsosok, püspökök, magyar, lengyel, cseh, litván, orosz és tatár főurak festői csoportozatokat alkottak. Számuk, a lengyel királyt követő tatár és orosz hadi foglyokkal, a 4000 főt meghaladta.

Alig érkeztek meg a királyok, a harti halmon feltünt Miksa császár és fényes fegyveres kísérete. A császár Trautmansdorfról reggel hat órakor indult el; kíséretében valának: a spanyol és angol követek, a bajor, württembergi és mecklenburgi herczegek, számos fejedelem és főúr a német birodalomból, s számos fegyveres nemes az osztrák tarto-

mányokból; a császár kísérete közel 5000 főből állott, a legfényesebb ruházatokban és fegyverzetekben.

A császár maga bíborral kárpitozott, aranynyal gazdagon díszített gyaloghintóban ült, s midőn a királyok közelébe ért, a hintóból kiszállva, azokat s Ulászló gyermekeit melegen megölelvén, következőkép kiáltott föl: «Ez a legszebb nap, melyet az Úr nekünk adott; töltsük örömmel és vígsággal».

Zsigmond válaszában azon kívánságának adott kifejezést, vajha e találkozás reájuk, családjaik, birodalmaik és alattvalóik és az egész kereszténység számára üdvöt hozó legyen.

Ulászló annyira elérzékenyült, hogy alig volt képes néhány szót szólani; ezután Lajos herczeg mondta el lóhátról betanult rövid üdvözletét, melyben Miksát második atyjának nevezte. Anna herczegnő kocsijában felállva, üdvözölte a császárt, kevés szóval, de örömteljes tekintettel.

Az egész nagy gyűlekezet zajos örömkiáltásba tört ki.

Az üdvözletek után a gurki bíboros ékes szavakban hívta meg a királyokat, hogy a fenforgó fontos ügy végleges elintézésére kíséreteikkel együtt Bécsbe fáradnának, hol fogadásukra és ellátásukra minden intézkedés meg van téve.

A Bécsbe menetelt a magyar főurak, kik Miksa iránt nem nagy bizalommal viseltettek, ellenezték, de Zsigmond szavára végre ők is beleegyeztek.

Az első értekezés mintegy fél óráig tartott, melyet a szomszédságban vadászat követett.

Zsigmond király még aznap Enzersdorfra ment (a Fischa mellett), Ulászló Trautmansdorfon szállott meg, a császár pedig Laxenburgban. Bakács bíboros az éjet St.-Margarethenben, a többi püspökök és magyar urak Schwaadorfban. A császár kíséretének legnagyobb része Bécsbe ment.

A bevonulás Bécsbe julius 17-én ment végbe, nagy fénynyel, s majd egész napon át tartott.

A helyen, hol a három fejedelem egymást üdvözölte, még ugyanazon év őszén három szilfa ültettetett, hogy a találkozás helye örök időkre megjelöltessék.

Ha a százados hagyományoknak hihetünk, a stixneusiedeli út mellett levő három fa még ugyanaz, melyet 380 év előtt oda ültettek s még ma is hirdeti ama világtörténelmi nevezetességű találkozást, mely a Habsburg-dynastia nagyságának alapja lőn. Mert a kötött szerződések alapján Ferdinánd főherczeg nőül vette Anna herczegnőt, Lajos pedig

Mária főherczegnőt, s e kettős házasság szerezte meg a Habsburgoknak Magyarország trónját; már pedig a számos viszontagság közben, mely az uralkodó családot érte, mégis Magyarország volt a Habsburg-dynastia legfőbb támasza s a magyar nemzet marad a jövőben is a legbiztosabb alap, melyre az uralkodó család jövőjét építheti.

Gömöry Gusztáv.

Még valami a Básta emlékérmekről. E folyóirat m. évi 4. számában, az 554-ik oldalon adott közleményünk végén, azt hangsúlyoztuk, hogy az említett Básta-érmek valószínűleg különféle ércznemekben verettek és hogy azok talán több éremgyűjteményben is feltalálhatók lennének. Eme föltevésünk alaposnak bizonyúlt. Először is Bécsben Trink Vilmos éremkereskedésében találtam egyet, mely ezüstből volt, megaranyozva, hosszúkás medaillon formában.

További kutatásaim folytán arról értesültem, hogy a megholt Montenuovo herczeg lovassági tábornoknak volt egy éremgyűjteménye, melyet Hess Adolf, éremkereskedő, Frankfurtban vett volt meg és 1880-ban annak ismertetését is kiadta.[1])

E gyűjteményben négy darab Bástára vonatkozó érem volt, mind a négy különféle eltérésekkel. Leírásuk a következő:

1. Hosszúkás érem 1603-ból. Előlapján: Georg Basta* D. N. S. Sult. Equ. Aur. felirás. A kép vértes mellkép, rövidre, lépcsőszerűen nyírott hajjal, bajuszszal és hegyesre csavart kecskeszakállal, nyakán keskeny, sima, lehajtott gallérral. Hátlapján: S. C. M. Ac. cath. Reg. Hisp, Consil. Bel. Et In Trans. Capit. Gener. felirat. A mezőben pedig egy három pálmaággal átszúrt babérkoszorú alatt négy sorban még a következők állnak: Vall. Prof. Sic. Dev. Dac. Rec. 1603. Ez érem pontos leírása a «Tabulæ Numismaticæ pro catalogo numorum Hungariæ ac Transilvaniæ Instituti Nationalis Széchényiensis 1807»-ben van meg.

Második érem. Előlapja, mint az előbbié. Hátlapja szintén, azon különbséggel, hogy Gener. helyett General. van írva, és hogy a körírat két kettős hosszúdad vonal között van.

Harmadik érem. Előlapja a másik kettővel megegyezik. Hátlapja némi csekély eltéréseket mutat; nevezetesen Consil. helyett CONSL, t. i. az i betűt az L-en lévő pont helyettesíti, továbbá a mezőben lévő Vall. és Prof. szavak mindegyike fölött egy csillag van, így Vall. Prof.; a babérkoszorú is gömbölyűbb s így annak felső széle a kettős hosszúkás vonalhoz, mely azt a körírástól elválasztja, közelebb esik.

[1]) Ez a gyűjtemény időközben teljesen szétszóródott.

Ez az érem Weszerle József hátrahagyott érmészeti tábláiban (Tabulæ numorum Hungaricorum) Pest 1873, van ismertetve.

Negyedik érem. Hosszúkás korcs-érem (Zwitter-Medaille[1]) 1603-ból (1605). Előlapján: Georg Basta * D. N. S. in Sult. eq. Aur. felirás, A mellkép teljesen olyan, mint a megelőzőkön, csak a karvágatnál N. W. 1605 (és nem, mint a Széchényi-féle éremtáblázat[2]) állítja, 1603) felírattal.

Hátlapja az előbbiekhez hasonlít, csak a C. O. N. S. L szónál az L betűn a pont hiányzik, továbbá a felírás két kettős gyöngyvonal között van, míg a többieken síma vonalak futnak körül. Ezt az érmet dr. Érdy János «Erdély érmei képatlasza, Pest, 1862» című művében említi meg.

Ezek azok a kiegészítések, melyekkel előbbeni ismertetésemet kibővíteni kötelességemnek tartottam. *G. G.*

Az 1604-ik évi Győr és Moson megyei nemesi föl-kelésre vonatkozó két levél.[3]) I. *Spectabilis ac Magnifice Dne* mi semper confidentissime salute et servitÿ mei commend. Istentől kívánok Nagyságodnak az mi tiszta jó egészséget, hosszú életet és minden dolgaiban szerencséltesse Ngdat Ő Felsége, és hogy szolgálhasson Ngod az szegény megromlott Magyarországnak.

Vette herczeg urunk Ő Felsége parancsolatját, mind az Ngod levelével egyetemben; megértettem az Ngod kívánságát, hogy mennyi lovas és gyalog kellene innen az mi vármegyénkből. Mivel hogy ez Győr vármegyébe, mióta fogva Isten keresztény kezekbe adta Győrt, még igen kevesen jöttek meg az nemes uraimból, az parasztságiak is igen kevesek az kik megjöttek ide Győr vármegyébe lakni, mert az mit egy esztendőben épülnek, aztat ismét más esztendőben az hadnak alá esik. Ez eljárás miatt, mint hogy jobb rossz, mind víz mellett laknak, és annak kívül is, azok, kik távol laknak az víztől, azokat is szintén úgy elpusztították az német és Balon (Wallon). Mind az által Ngodnak azt adhatom tudására, hogy innen az vármegyéből öt lovas ha lehetett volna, ha minden húsz háztól csak egy lovast kértünk volna, hanem a mi kevés lehet gyalogok lesznek; azok között sokan pénzes drabantok is lesznek, kiket magok váltságáért fogadtak. Az gyalog pedig ebből az vármegyéből leszen 50 avagy 60; ezeknek is az nagy pusztaság miatt

[1]) Így neveztetnek azon érmek, melyek a poncznak vagy szándékos vagy pedig véletlen elcserélése folytán keletkeznek.

[2]) Tabulæ Numismaticæ, pag. 23. tom. III.

[3]) Udvari hadi tanács, titkos iratok; 1604 október, Nr. 95.

nehezen tehettük szerit; ezeknek pedig már vajdát és előttök járót szereztünk, ha pedig azonközben az nemes emberek és parasztság, kik más békességes vármegyébe mentenek lakni, ha történnének haza jönniök vagy jószágukról valamit vehetnek rajtuk, azon leszek Nagyságos Uram, hogy az mivel megtöbbíthetném, nagy örömest megtöbbíteném. Ezek pedig most itt Győrött készen vannak és az Fejedelmet várjuk velük egyetemben. Ezt írhatom Ngodnak.

Az Komárom vármegyének szóló parancsolatot ugyanezen mai napon megküldtem az vármegyének, kit Ngod nekem kezembe küldött volt. Isten éltesse Ngdat jó egészségben sok esztendeig.

Datum Jaurinj 10. octob: anno Dni 1604. V. S. ac mag. D. per additissimus *Blasius Vincze de Felpécz* Vice Comes Comittus Jaurini m. p.

Spectabili ac. May. Dno. dno. Francisco de Battian, Partium Regni Hung. cis Danubiar. Capitaneo Generali.

Domino patrono gratiosisso.

II. Spectabilis ac. Mag. Domine et patrone obsiol. Servitiorum meorum.

Az nagyságod levelét 6. Sept. Sopronból emanáltatta mind az Ő Felsége parancsolatjával egyetemben tegnapelőtt vettem el, melyben Nagyságod parancsolja, hogy Nagyságodnak tudására adjam az ország végezése szerint az husz házasul egy lovas, mind pedig az personalis Insurectio az mi vármegyénkben mennyit constitual és hogy azokat az mikor és hova Ngod parancsolja, készen tartván, elküldhessem.

Nagyságodat ezekrül így informálhatom, hogy ez az mi kicsiny vármegyénk csak 16 faluból constal, annak is harmada puszta és ezekben az falukban olyan is vagyon, úgy kiben 6 és 7 háznál föllebb nincsen.

Az óvári tartományt ezelőtt 10 esztendővel (1594) elszakasztották az Ő Felsége tisztartói az vármegyénktől, és possesionem contributioban, az egy Dicatól megválva, kezeinkbe contribual; azért az mi ez urak és nemesek jószágát az 16 faluból illeti, gyűléseinkbe vármegyénken limitátioja és recupationia szerint 20 lovast constitualt, személyünktől is az urak és nemesek, az kik itt ez vármegyében resideálnak azok is 20 lovast adtak, és így mindenestül 40 lovast teszen; felles ez az ezelőtt való czehenderekhez képest, mivelhogy az vármegye is kicsiny volt, az lovast is egyszerre vagy későre föl nem találhatták, s így csak gyalogosokat kültünk; sőt szegény megholt Nádasdi uram ugyancsak gyalogokat kívánt tűlünk. De mivel hogy ez idén az lovasnak szerét tehették, főképpen, mert hogy az vármegye hadnagya annak gondja viselését

magára vette volt, az vármegye is alkalmatosnak ítélte lenni, hogy most lovast küldjünk.

Azért ezeket imár nagyon kérheti, hogy az Rápcza mellé külték volt a végre, hogy addig ott legyenek, míg Ő Felsége parancsolja, hogy hová küldjük ezeket; és a mint immár mind Ő Felsége, mind Nagyságod parancsolatját értjük, valahova és valamikor Nagyságod parancsolja, oda küldjük.

És Istentül kívánok Nagyságodnak egészséges hosszú életet sok jó szerencsékkel megadatni.

Datum in Rayka 1-o octobris Anno 1604.

Ejusdem Splis ac Mag. Dom. Ura. Servitore deditissimus *Georgius Zombath*[1]) m. p.

P. s. Nagyságod levelét az győri vicispánnak bizonyos emberünkkel megküldtem és viszont gyors választ írt Nagyságodnak.

Ezen két levelet Batthyány Ferencz, Német-Újvárról 1604 okt. 17-én Mátyás főherczegnek küldte el, avval a megjegyzéssel, hogy a vasmegyei főispánság ismét egy gyűlést tartott, melyben elhatározták, hogy mind személyesen fognak fölkelni és jövő szerdáig gyűlekezni, hogy pünkösdtől megmustráltathassanak.

A mosoni vármegye tudatja, hogy ők hasonlókép személyesen fognak jönni, de alázatosan kérik, hogy vagy a Rába melletti szorosnál, vagy pedig a hol legszükségesebb, maradhassanak. Mire nézve Batthyány a főherczeg kegyes elhatározását kéri.

Közli: *G—y.*

Adalék a Bocskay-fölkelés történetéhez. Eperjesi Melczer János levele 1605, szeptember 11-ről, Lithvániában lakó nagybátyjához, Eperjessy Jánoshoz. Edler, threuester, grossgünstiger Herr Vetter! Nach Erbietung meiner gehorsamen und stäts bereitwilligen Dienst, auch Wunsch von Gott den Allmächtigen aller-aller glückseeligen Wolfahrt Leibes und der Seelen, Ew. Liebden, dero viel tugendtreichen Hausfrauen meiner grossgünstigen Frau Schwägerin, vielgeliebten Kinder und der gantzen Freundtschaft Gesundheit und Wolstand zu vernehmen wäre mir eine hertzliche Freudt. Vor mich sag ich Gott dem Herrn, der mich in so mancher grosser Gefahr gnädiglich erhalten hat, ewig Lob und Dank. Er verleihe seine Gnadt ferner auf beyden Theilen,

[1]) Itt a papirból egy darabka hiányzik, úgy hogy talán Zombathelyi is lehet.

erbarme sich unser und seiner Christenheit, wende ab die wolverdiente Strafen, und gebe unserm betrübten Vaterlandt den lieben Frieden.

Von 4. April her, da ich an Ew. L. geschrieben, habe ich keine Gelegenheit gehabt, E. L. irgendts einen Brief zuzuschicken, darin ich Ihnen unsern hochgefährlichen Zustandt angedeutet hätte.

Den 7. April, als kein Kriegsvolk weder zu Ross noch zu Fuss, wegen der Bezahlung so nicht angelanget, in Landt sich länger nicht halten liess, Herr Graff *Basta* auch darumb aufbrechen von hinnen musste, hab ich mich zwar sambt ettlichen Edelleuten und vornehmen Burgern Ihr. Kays. Matt. Getreuen, nach Liblaw, Polen, Schlesien oder andere nahe und sichere Örter schon auf die Reise gefasst gemacht, allda bis auf bessere Zeit zu verbleiben, wie auch die Rosse schon eingespanter gestanden, und Schwager *Seb. Rosenman*, ausgenommen der grössten Tochter welche er hier verlassen und nicht fast gescheidt, sambt den andern Kindern und ettlichen Burgern in die Schlesien nach Troppen sich begeben. Aber Herr *Basta*, der da wol abmercket, dass die Stadt, ja das gantze Landt, so die Inwohner und Soldaten nicht allhier verblieben, leuchtlich in der *Rebellischen* Gewalt gebracht würde, hat er durch vielfeltig Bitt und kläglich Protestiren, das *Bucheimisch* Regiment sambt zweyen Freyfändeln bewogen, dass sie in der Besatzung noch verharret, bei seinem Eid und Christlichen Glauben versprechend, innerhalb 14 Tagen fünf Monat-Sold von *Teschen* zu lieffern. Darfür ist ihnen die Stadt Bürg worden. Nur ist die Bürgschafft schwer fürgefallen. Viel schwerer aber kam es, da H. *Basta* wegen der nachstreiffenden rumorenden Heyducken das Geldt allheer nicht überschicken kundt, sondern wir uns selbst schätzen und fast all unser Bargeldt dargeben musten. Und obwol über die 60,000 Fl. nun ausgezahlet sein, jedoch restiret noch in die 30,000 Fl., darumb sich die Stadt hart genug bei Verpfändung aller liegenden und fahrenden Güter obligirt und verschrieben. Unsern Läger sind der *Heyducken* ja auch *Türcken* eine grosse Anzahl auf der Fersen nach, verhörten alles, zumal was sich nicht ergab, wo sie ankommen sein, ja auch den Läger fürnemblich aber den Krancken so nicht schnell fortkommen können, Abbruch gethan. Jedoch sind sie auch ettlichmahl bei der *Wag* in *Mehrern*, bei *Zakolcza*, *Preszburgk* da sie zwen Sturm verlorn, *Ödenburg*, *Neuheusel* greülich geschlagen und erlegt worden. Was sie aber einbekommen haben, ausgenommen *Kremnitz* und *Neüsol* ist durch Schrecken und Dreüen ihnen zutheil worden. *Kálló*, *Zenderew*, *Zackmár*, *Zádwár*, *Fileck*, *Casch*, die Bergstädt, haben sich selbst ihnen ergeben, wie auch nach des Lagers Abzug *Bartfeldt*, *Zeben*, *Sáros*, *Zipserhaus*, *Galgócz*,

Trencsin, Tyrna, Keismarkt, und vor wenig Tagen *Leutsch,* den *Tolway Mátyás* und *Fizi István,* durch Brief, so *Thurzó Christóf* und *Segney Miklós* von Geörgeő, da sie mit 700 sein gelegen, an sie geschrieben, schändtlichen und spöttlichen abgefallen. Allein diese Stadt, sambt *Tokay,* und *Wardein* (welches doch die Heyducken fürgeben es wehre auch schon ihr,) halten treülich neben Ihr Keys. Matt., und sind rings umbher mit Feünden umbgeben, lassen uns gleich keine Kundschaft zukommen, ja unser eigene Bauern müssen wider uns streitten. Derowegen wir unser Meyerhöff und Vorstädt sebst ganz und gar abgebrochen, die Gärten und schönsten Obstbäum von Grundt ausgehauen, zween Basteyen oder Kazen gebaut haben, wie auch die Stadtgraben gebessert, und alles was zu unserer Verbleibung nothwendig war, mit Fleiss ins Werk gerichtet worden. Allso ist unserer Feundt Anschlag, — ob sie uns die Belägerung, ja unsern endlichen Untergang offt angekündigt, und mit Macht gleichsam uns zu belägern angelanget — mit Gottes Hülff verhindert. Fürnemlich den 10. 27. Juny, da sie die Stadt auch berennt und gänzlich zu belägern vermeint. Item den 6. July, da sie auch Leiter mitgebracht und bei der Nacht das Wachthäusel sambt den Schrancken des Stadtthors abbrennt; den 4. Augusti, da sie mit 6 Fahnen zu Ross und 13 zu Fuss von dreien Orten zugleich unser Wach und Schnitter angegriffen, mit schlechten Mitz abzogen. Ja weil ihrer viel sowol von Ross als Man beschädigt und todt blieben, haben sie sich an unsern Getreidt gerechet, und über etlich hundert ja tausend Schöber auf den Feldt verbranndt. So doch wir ihnen schriftlich und mündlich angeboten, wo sie uns mit Frieden das unsere einerndten lassen, sintemal, weil die Stadt zimlich profiantirt, sie uns nicht aushungern können, so wollen auch die unserigen sie nicht hindern, und nicht ein Garb von den Ihrigen nehmen. Aber hirüber haben sie das Unsere verbrendt, auch guttwillig erboten, so wir sambt Ihnen consentiren, undt neben der Religion, das Landt, und des Landts Freiheit (als sie es süsse fürgeben) streitten wollen, sonst würde auch des Kindes in Mutterleib nicht verschonet werden, auch ein Steín an den andern bleiben. Es gehet doch erbärmlich zu, ein Christ ja ein Bruder ist wider den andern, ein Christ hält es mit den Türken wider den andern, ja wider seinen Blutfreundt, nimmt den gefangen, schlägt ihn, erschlägt ihn, rantzionirt ihn auffs höchst, ja ist unbarmherziger als die Türcken laut der Gefangenen Aussag. Und was ist Ihnen das Getreide schuldig, die Gersten (deren nur 7 Mandel Ich hereinbracht hab von 8 Al) und Habern obwol nur gar ein wenig am Galgenberg geseet ist und noch grün gewesen, haben sie auch an etlich Orten angesteckt, so

doch wegen der viel Hayducken so drauft hertschirt, es fast gar zertreten, und weniger weit, als geseet worden, wiedergeben wird. Von Geträude zwar, obwohl nasser zum Theil und ausgewachsener, hab Ich 160 Schöber einbracht, geschnittenes bei 20 Schöber sein in Rauch aufgangen, wenn man es rechnet, zweifl ich, so es viel über den Unkosten geben soll. Von einen Ersatz, ohne Essen und Trinken, das vollauf hat sein müssen, haben wir fast 2 Fl. müssen geben, von 1 Schöber herein zu führen, auch zur Halben zahlen. Von einen Tag zur schneiden 20—25 d. Und wenn man Arbeiter nur bekommen hätt mögen. Und sollte einer die Pauern nicht zum Vortheil haben, sollte Einer viel lieber der Arbeiterländer abstehen, wenn es länger so soll zugehen. Unsere Pauern haben sie fein ausgetheilt; *Jakabfalva* und *Som* hat *Bocskay* einstweil for sich behalten, hernach den *Segney Miklós Caschaer* Capitan geben, *Schlanck* den *Bornemissza Miklós*, das *Rátker* Gütchen den Caschaer Bapst *Vedány Ferencz*, *Alpár* sammt den Kerer Weingarten hat *Véchy Mihály* unser Schwager; Jánosd *Merten* Söltner. Der *Thályer* mein Weingarten weiss nicht, wem er zur Theil geworden. Schaff ohne der Pauern in die 1200; Ochsen 20. Melk-Khüe aus der Stadt und Dörfern etlich und vierzig, von Dörflern alles Gekürn, Ross, Knecht, Wägen sind mir weggenommen worden. Und hab gar schwer 4 Wagenross und 2 Reitross zu kaufen bekommen wieder. Sie machen uns alle Tag, ja offt 5- oder 6-mal in einem Tag lermen, zerhauen das Flueder, graben den Mühlgraben zum sechstenmal ab. Vermeinen also durch solche Bedrängnisse, Hintreibung Menschen und Vieh, Ermordung Mann und Weib, Verhärung alles des Unsrigen Uns von Ihr kais. Mjstet abzuwenden. Aber haben wir so lang durch Gottes Hilfe ihnen Wiederstand geleistet und das unsere eingebüst, auch jetzt geängstet sein, indem kein Wein vorhanden, Rindfleisch 1 Pfund umb 6 d., wenn es nur zu bekommen wer, so hoffen wir, Gott werde auch ferner uns gnädiglich beistehen. Ich hab noch Gott Lob zwei Khüe, wird es noth sein, müssten sie auch darüber. Es ist aber auch nicht Wunder, dass des Bocskay Volk uns so artig das Vieh kann hinwegtreiben, sintemal er die vornehmsten Räuber zur Hauptleut gemacht, als *Tolway Mátyás*, *Dúló Gergely*, *Bilistetz* etc.; zu Obristen aber die, so das Land proscribirt und zum Thürken gefallen sind, als *Segney*, *Rédey* etc. Jedoch vertröst man sehr, der Friede soll zum Ende gereichen, weil *Bogrányi Benedek* von Ihr. Mjstet mit einer Resolution auf des Bocskay conditiones, deren etliche dem Land zum besten inseriret, fürtragen sollen. 1. Dass Ihr. Mjstet Jederman bei seinem Glauben bleiben lasse, fürnehmlich aber bei der Augsburgischen, Schweize-

rischen und Römischen Religion. Den letzten Artikel sammt den anderen *ut lutherani comburantur* etc. durch einen sonderlichen *annihilire* und aufhebe. 2. Dass sie uns in unseren Gebrächten und Freiheiten schuldig sein handzuhaben, *per defectum seminis aut aliter qualitercumque in Regem devoluta bona non pecuniis vendat, sed bene meritis personis Hungaris donet.* 3. Weil dieser Empörungs und Verderbens die Bischoff, Pfaffen und Jesuiter Rath- nnd Angeber sein, sollen die Bischoff *in saecularia officia nunquam eligirt*, auch in keinen Rathgebungen sitzen, und die viel Bischoffs, Pfaffen, Münnich und Nonnen Güther *in utilitatem regni convertat.* Es solle auch nur ein Bischof jenfall der Donau sein, und ein Erzbischof zur des Königs Krönung, doch mit limitirten Einkommen, und angeordneten Sitz und Stelle. *Pro conservatione privilegiorum et litterarum Regni*, sollen anstatt der Capitel eigentliche Personen erwählt werden. Keine Jesuiter sollen nimmermehr in Ungarn unterhalten werden oder einige Güther besitzen. Die Ämter sollen weltlichen Personen ertheilt werden, das auch ein Comes Palatinus sei, und wie in Böhmen, bei des Ziska Aufstande, *officia Regni praecipua saecularibus personis* austheilt. 4. In des Königreichs Gräntzheuser soll Ihr. Mjstet einerlei Kriegsvolk, ja auch den Rath aus ungarischen Volk halten, dass des Landsvolk Sachen durch ungrische Räthe dirigirt, und *in Grenzhäusern die Obristen samt anderen Amtern aus dem Ungarlande nicht einer fremden Station bestellt werden.* 5. Weil die Kammerräthe die Landstände in ihren Freiheiten und Gütern turbirt, und entzogen haben dieselben, sollen sie künftig nicht sein, sondern ein thesaurarius mit zugeordneten eigenen Personen, welche des Königreichs und Königs Einkommen empfangen und *in usus regni* convertiren. 6. Soll der Landsfürst keinen Herrn oder Edelmann weder an seiner Person oder an seinen Güthern keinen Schaden zufügen können, sondern *ex integri Consilii Hungarici determinatione* entweder in ausgeschriebenen Landtag, oder sonsten *servatis juridicis processibus* trachten und procediren. 7. Solle der Kaiser das Fürstenthum Siebenbürgen Ihr. Fr. B. dem Stephanus Bocskay *bis an die Theisza* geben, Ihn zum Fürsten creiren und alle Hilfe leisten und guten Willen erzeigen, *officiumque palatini, si assumere velit, tribuat,* auch zum Sitz, als seinem Gubernatori, *Cascha* gebe, ea conditione, *dass Siebenbürgen von der ungarischen Krone nicht abgesondert sei.* 8. Soll Ihr Fr. B. Stephan Bocskay mit den Fürsten ein ewigen Fried nicht allein mit den Ungarn sondern der ganzen Christenheit bonis et æquis conditionibus machen, allso dass so die Fürsten denselben brechen wollten, dass alsdann die anderen christlichen Fürsten dem Ungarlande Hülfe leisten und sie in ihren Kriegen wieder den

Türken beschützen. 9. Ihr. kais. Mjstet soll sich obligiren, solche betrübte Empörung nimmermehr zur gedänken oder an ihnen zur rechnen. 10. Dass er mit den Benachbarten des Königreichs schliesse, wie viel jedweder zur Erbauung der Gränzhäuser, Erhaltung des darin liegenden Kriegsvolkes, und Beschützung derselben Hilfe leisten wolle. Denn weil das Königreich verwüszt, für sich selbst nicht genugsam ist zum obbemelten und darüber, welches Gott gnädiglich verhüthen wolle, ins Verderben gerathen möcht, könnte leichtlich auch den benachbarten Ländern ihr Verderben drausz erfolgen. Gott lenke beider Herz, dass es dem Lande zum Besten gereiche, und dass wir darüber nicht vergehen, bis uns Hilfe geschickt, oder der Friede geschlossen würde. Und in der Wahrheit, wo Bocskay den Türken nicht zur Hilfe hätte angenommen, und erstlichen begehrt alle Deutschen auszurotten: wäre seine Sache schleiniger vortgangen; denn auch die Deutschen, so sie ihm nicht geholfen hätten, würden sie ihm doch keinen Wiederstand nicht gethan haben.

Báthory István der alte ist die Tag zu *Ecsed* gestorben und zu *Báthor* begraben worden. Sonst wäre sein Guth Ihrer Majestät heimgefallen, so hat es des Báthory Istváns von Somlyó sein Sohn, der bei Ihme gewesen, innen.

Man hat uns vertröstet, Erzherzog *Maximilian* solle herein kommen, dessen Obrister Lieutenant H. *Rosswurm*, Marschalk aber H. von *Herberstein*. Aber was dazwischen bis dato kommen, ist ungewiss. Des gewesten Obristen des *Belgioso* sein Bruder habe den *Rosswurm* fürgewart, glaub dass er ihnen fürgeworfen, sein Bruder wär Ursacher, All. Ich Ew. L. formals angedeiet, so ist aber H. *Rosswurm* ob er wohl unversehens von ihm überfallen, auch ettliche Stiche bekommen, den *Belgioso* erstochen. Daher er, sambt den gewesten *Obristen zu Cascha*, verarestirt zu Wien. Und wird H. *Kolnits*, der die Pass wieder öffnet und nur ettlich kleine Schlössel einbekommen, allheer kommen.

In *Csallóköz* sind 3000 Heyduken den unsern zugefallen, und haben zu mehrern Glauben ihr Weib und Kind nach *Preszburg* geschickt. Preszburger Stuhl lässt sich auch schon lenken.

Die *Horwáten* halten fest bey Ihr. Majtt.

Des *Rédeys* sein Volk, so sie Gnadt erlangen, wollen sie auch wieder fromm werden. Gott bekehre alle, so zu bekehren, — die halsstarrigen wolle er stürtzen.

Nádasdy Tamás mit dem *Német Gergely* als der Heyduken Obrist, haben auch mit den Croaten tractirt; aber als die *Horwáten* ihre List

gemerket, haben sie sich ihnen so widersetzet, dass sie keine über die *Rawa* entrinnen, er auch *Nádasdy* daher zum *Türken* gefallen.

Ich kann Ew. L. auch nicht bergen, dass obwol die unzähligen Schaden, so ich schon erlitten, wie auch die grosse Gefährlichkeit, darin wir alle Augenblick stecken, mich nicht wenig schmerzen. Jedoch viel mehr das, dass mein Bruder, den Gott in Welschland for der Papstenlehr behütet, und frisch und gesund hat lassen nach Wien anlangen, — allda durch den Doctor *Joan. Adami*, Georg Adamers Sohn, verführt ist worden, und hält darzu drüber (als mich gewisslich glaubwürdige Leut berichtet) gar eiffrig. Ich glaub es ist H. Vatter Sr. vor seinen Tod vorgangen, sintemal er kurzumb gewollt, er solle keine Gefahr ansehen, sondtern alsbald hereinkommen; wo nicht so solle er allhier nichts zu suchen und ganz und gar enterbt sein.

Und ob ich wol H. Vattern solches hab wollen aus den Sinn reden, die Gefährlichkeit meldend: jedoch hat er sich gar nicht lenken lassen, und davon abwenden; sondern er soll alsbald fortkommen. Gott bekehre ihn, aber solche Mammelucken, zumahl die so hitzige, sind viel erger als die im Papsthum geboren und erzogen sein. So er nicht ablesst, wird er einen Bruder an mir wol schwerlich haben. Er schreibt, ich sollte ihm Zerung hinausschicken, so ich doch den Kauffleuten ettlichen geschrieben, dass sie ihn mit Notturfft versehen, sie es auch zugesagt, aber jetzt zweiffeln, ob es mir möcht gefallen oder nicht, weil er abgefallen. Er will nur auf *Liblau* kommen, und von dannen in *Polen* oder zu Ew. L. Aber ich will ihn wenig nach Liblau schicken. Kom er herein, will ich das so hinderstellige für sein Theil herausgeben, da mach er mit, was er will.

Es wär auch sonsten zu schreiben; aber die Zeit und Gelegenheit gibts nicht. Wollt auch herzlich gerne der Frau Schwägerin geschrieben haben; aber indem ich ungewiss wie auch dieses fortkombt, bitt mich für entschuldigt zu halten, — beinebenst sie, meine grossgünstige Frau Schwägerin, sambt Ihren vielgeliebten Kindern, wie auch meinen grossgünstigen Herrn *Crispin*, H. Peter *Nuuhart* H. *Dziewaltowski*, mit ihren Hausfrauen, dienstlich und freundlich zu grüssen. Gott verleihe dass ich Ew. L. sambt ihnen frisch und gesund sehen möcht, dem ich E. L. und uns alle sambt treulichen bevehle.

Dat. *Eperyes*, den 11. Septembr. A. 1605.

Ew. L.

g. D. u. V.

Joan. Melczer Eperieszy m. p.

(*Czímirat:* Generoso Domino Eperieszy &c. &c. Domino atque Patruo observandissimo.

Poniemoniam in Lithvaniam.)

(Eredetiről. A kismartoni főlevéltárban.)

Dr. Merényi Lajos.

Magyar várkapitányok szerződései 1634—1661.

I. Rőthi Orbán kővári vár és őrség kapitányának szerződése, január 1. 1634.

Évenkint:

Fizettessék készpénzben ezerforint	fr.	1000
Bor huszonnyolcz gönczi edény	«	28
Buza, négyszáz kassai köböl	«	400
Szalonna tizenkettő	«	12
Efelett tizenhat ölő vagy levágni való disznó	«	16
Ürü v. berbécs negyven	«	40
Vágó bárány száz	«	100
Vágó tehén tizenhat	«	16
Tyúk háromszázötven	«	350
Liba száz	«	100
Vaj, nyolcz erdélyi veder	«	8
Méz, nyolcz erdélyi veder	«	8
Káposzta fő, kétezerötszáz	«	2500
Borsó, tiz kassai köböl	«	10
Köles, husz kassai köböl	«	20
Kemencze v. tüzifa harminczhat öl	«	36
Zab, négyszáz kassai köböl	«	400
(Kősó) négyszáz kassai kősó	«	400
Lencse, hat kassai köböl	«	6
Fűszerre száz forint	flor.	100
Rókabőrt köntösbérlésnek	«	20
Granat posztó 10 öl a kincstárból	fr.	10

Efelett, ha még valami jövedelmei és járulékai voltak a kapitánynak a vár javaiból, az elhunyt fejedelem régi idejétől fogva, azok is a vár és nép javainak kára, vesztése, kisebbítése és hiánya nélkül, megadassanak.

Kelt Gyula-Fejérvártt az előlirt évben és napon.

Rákóczi Gy. mpr.

Eredetije a Teleki-levéltárban, Missilisek 760. sz.

II. Gyerőmonostori Ebeni István, Szamosújvár és őrsege főkapitányának szerződése (Conventio), kinek éve kezdődik január 1-én, 1661-ben.

Leszen per annum integrum (egy egész évre) készpénzfizetése ő Kglménnek ötszáz forintja ... flor. 500
Buzája cub. saxonicales száz ... nro. 100
Zabja száz köböl cub. sax. ... « 100
Háromszáz veder bora urn. ... « 300
Fœni orgiæ (husz öl széna) ... « 20
Száz ludja ... « 100
Száz tyukja ... « 100
Hat vágó marhája ... « 6
Harminczhat báránya ... « 36
Tiz veder eczetje ... « 10
Vaja négy veder ... « 4
Két veder méze ... « 2
Lencse két köböl ... « 2
Borsó két köböl ... « 2
Ezer fő káposztája ... « 1000
Négy köböl kása ... « 4
Nyolcz verő disznója porximactabiles ... « 8

Datum in oppido nostro Szász-Régen die et anno ut supra. Mindezeket ő Kglménnek szamosújvári udvarbiránk angariatim szolgáltassa ki, több parancsolatunkat nem várván praentuim paribus quietoltatván is róla, acceptáltatik ratiojában. J. Kemény mpr.

Másolatban a Teleki-levéltárban 762. sz. a. *K. J.*

Adalékok a bujdosók küzdelmeinek történetéhez.

I. Ispán Ferencz levele Telekihez Penigéről, 1669 aug. 21. . . . Bizony dolog csak nekem is savanyú híreket ír Keczer uram. Elhiszem Kgldnek bővebben mikor többi között azt olvastam a Keczer uram irásából, hogy Zrinyi Péter uramnak conferalták a kassai generálisságot. Akkor megint eszembe jut a Kálmáncsai Eperjest Kgldnek mondott szava. De mikor azt olvastam, hogy Zrínyi uram Erdélybe bémegyen, akkor is bezzeg eszembe jut, a Kgld Csekében tett erős esküvése. B. Akkor válik meg az erős férfiui s egyszersmind keresztyén resolutio etc. Kgldet igen bizodalmasan kérem erre a levelemre tegyen mennél hamarább választ s irja meg tetszését, nem volna-e nekem jó együtt Zrínyi urammal Erdélybe bemennem. Egyébiránt a Kgld tetszését fogom cselekedni. A több nekem irt hireirűl Keczer uramnak nem irok Kgldnek, mert tudom, mint feljebb is irám, azokrul bűvebben irt Kgldnek, csak kérem Istenre

is tartsa meg azt a sententiát: Melius est prævenire, quam præveniri Soti uram is adott róla Kgldnek szóló levelet kezembe im azt is elküldtem. Adja is Kgld felől hallhassak örvendetes hírt, lássam is hama. időn Klgdet jó egészségben.

Penige, 21. aug. Ao 1669. Igaz szolgája míg él Kgldnek Ispán Ferencz mp. u. i. A Keczer uram hiszi, mind igen fontosok, bizony gondolkozásra valók is.

Eredetije Teleki-levéltár, 1032. sz. u. v.

II. Csuthi levele 1670 április 28. Huszt. Ez órában érkezvén meg Szinnyeiné asszonyomat kereső étekfogók Késmárkról, kik által mi híreim jöttek, kötelességem szerént tudtára adni Kgldnek el nem mulathattam, ismeretlen betűkkel levén irva a czédula, in specie be nem küldhettem. Continentiája azon irásnak ez:

A lengyelek bizonyosan megegyeznek s az országgyűlése végbe megyen köztök, kik ezután mi szándékkal lesznek könnyű által érteni; lássa, ki mint örül neki ő tudja. Római császárnak valóban nagy intentiója s készületi a hadakozásra, aligha Nádasdi és minden a tájon levő rendek nem segítik Ő Felségét azon igyekezetében, alig tudnám a ki Zrínyivel egyértelemben kívánna lenni s tartani, hanem ha Rákóczi Ferencz és azon a renden feljül és alól levők, sed quid hi inter tam multos. Elég bizonynyal beszélik Csáktornya már nincs szabadon. Patakon neheztelik, hogy Csuthi Benedek békével bocsáttatott be Erdélybe, mivel az csak prætextus volt, a mivel ment, mert Nádasdi Tököli Istvánnal arra intendálna, hogy az erdélyi fejedelem hozatnék a magyar korona alá Magyarországban kiért nem, hogy miben respectáltatnék Tökölyi István, de inkább semmivé tegyék, feltett szándék, kire Isten ne segítse. — Ambrus (Keczer) uram egyéb privatumokról is nekem mit irt, levelének valóságos pariáját megküldöttem uram Kgldnek mindazokban várván Klgd bölcs tetszését s parancsolatját tovább mihez képest alkalmaztatni a temetés dolgát, teljes bizodalma lévén Gróf uramnak a Kgld atyafiságos jó akaratjába a kisasszonyt állapotjában is, kirűl úgy hiszem már is irt Kgld udvarhoz, hogy in tali casu felbocsáttassék és mig a dolgok valamennyire csendesednek, itt is tartathassék. Mi válasza lett vagy leszen udvartól Kgldnek azon materiában, gratiaul veszem, ha velem is alázatos szolgájával közleni méltóztatik, tudhassuk provideálni a dologrúl, ha meg nem engedtetnék itt lakása ő Nagának.

Az asztalnokot tegnap bocsátám fel, ki mint viheti meg a leveleket nem tudhatom, eléggé búsulok rajta, mivel mindenütt őrzik s állják a Rákóczi emberei az utakat. Ezen étekfogók is megvizsgáltattak tőlük; de szerencsére a nekem szóló leveleket a nyereg vánkosába csináltuk

volt. Kün nem hoztak semmi oly féltő leveleket a kisaszonkának irott Gróf uram levelét is felszakasztották. a Branicska alatt, de abban semmi olyan nincs.

Szinnyeiné asszonynak is le kell vala most jőni, de ezen zür-zavar időre nézve, a mint ő Kglme irja, még csak Eperjesig sem jöhetett ember a Rákóczi uram katonái háborgatása nélkül, mivel a vármegyék sem egyfelé, sem másfelé nem hajlottak. Mitevők lesznek tovább, megmutatja a 12 máji Eperjesen leendő terminus. Eperjest kivánnák azon hadak megnyerni, mint bocsátja Isten őket, áll Ő Felsége titkaiban. Alázatosan várván uram Kgldtül, mint Uramtul, ha mi olyvalami közölhető hirei volnának, ha valahány betű irással tudósítana. Tartsa Isten. Huszt, 28. ápril, 1670.

III. Farkas László tudósítása többeknek, Bécsből, 1670 máj. 21.

Illustrissimi, Reverendissimi, admodum Reverendi etc.! Alkalmatosságom adatván, nem akarám elmulatnom, hogy Nagtokat s Kglteket az idevaló állapotokról ne tudósítanám. Itt a mi állapotunk igen-igen nyomorult. A mint eszembe veszem, úgy látom, ha Isten nem könyörül rajtunk félő, utolsó romlása s veszedelme ne következzék szegény nemzetünknek s hazánknak.

A német nemzet innen feljül minden bizonynyal megindult és semmi titokban nincsen, hogy a rebelliseknek (azok kicsodák legyenek ugyan nem tudom ; hallom sok emberséges emberek neveit, hogy feltötték) rontásokra s büntetésekre megyen. Itt oly boldogtalan állapotban vagyok, hogy csak egyetlenegy magyar sincs, a kivel a dolgokat communicálhatnám. Ő Felsége Máriaczellbe ment bucsujárásra. Mikor leszen megjövése bizonytalan. Itt várakozásom igen unalmas, mivel a mint látom, csak szemeket sem akarják fordítani reánk, nem hogy jó szót adnának. Gyakran nyomom a Rottal uram Ő Nsga küszöbét. Egyébiránt utamban találtam Ersek és Cancellarius uramékat ő Nagokat, a Nagtok s Kglmetek leveleit ő Nagoknak megadtam, szóval is a mint Isten tudnom adta volt, a dolgokat ő Nagoknak detegáltam s minémü válaszszal bocsátottak el Isten Nagtoknak s Kglmeteknek kezibe vivén oretenus referálni fogom Nagtoknnk s Keglmeteknek. A postákra feles pénzem ment és megyen, mivel három-három tallért vesznek a postákon, itten penig három polturát kell egy garasért adni, mivel a poltura pénz különben nem kél el. Nagtok s Kgtek azért jól eszében vegye és provideáljon a pénz felől, mert ha itt sok időig való várakozásom leszen, költségből nagy fogyatkozásom fog lenni. De reliquo Deus servet etc. Viennæ, 21. maj. Ao. 1670. Prætitulatarum Dominationum Vestrorum semper paratissimus Ladislaus Farkas mpr.

Eredetije a Teleki-levéltárban 863. sz. u. v.

IV. Kende Gábor tudósítása a bujdosó magyarok ügyeinek állásáról Teleki Mihályhoz, 1672. Egy nap két vagy három rendbéli levelét Kgdnek elvettem, de ebben és hogy a tályai dolgokról irjak Kgdnek bizony dolog az intentiók azon gyűlési alkalmatossággal másképpen lettek volna, a mint elintézték volt, sokaknak közülünk compelle intrare, de a Bánnak bolondsága miatt való gyalázatos esetinek ide az embereket megbodétván változtatták szándékjokat némelyeknek. A Bánnak semmi fundamentoma nem levén a portán, gondolván világra jön cselekedeti a nemes nemzet előtt, mint olyan desperatioban levő ember R. F. (Rákóczi Ferencz) uramhoz szolgáit küldvén, a török végekben majmoskodván a török vélle, mint ki a keresztyén vért szomjuhozza, igaz az a török végeken jött le egy törökül tudó Horváth szolgáját felberetválván (bérelvén?) le küldötte csauzi nevezet alatt; azt irja a fiának, melyet is láttam, s többeknek sőt nekem is, de nekem meg nem adták volt a levelet, mivel pápista volt nevem előttök, hogy a dolgok jól véghez mentenek, az atnamét meghozták. Azért Istenért is fogjanak a dologhoz mentől hamarább. Ezek a bolondok nehányan mellé csatolván magokat Rákóczi Ferencz uramnak, ugy fogták meg a németeket és a pataki tractán ott levén Gyulafi Váradi Jonás uram is, itt is minden tanács nélkül még utjokban fogdosták a császár szolgáit annyira, hogy Debreczeni Ferenczék egy szekeren szaladtak ki, mindenek odamaradott s veszett s többeknek is eszerént. Már Tályán sok főrend összegyűlvén féltekben megértették ezen dolgát Zerényinek (Zrínyinek) s reinfecta hazamenteknek. Némelyek meg sem várták a gyűlés végét, már örömest revolutiot csinálnának, de ugy látom arra nem veszik őket ezen formában, hanem féltik a hazát, hogy a Rákóczi Ferencz alkalmatosságával németet hoznak be és a várait megrakják vélle, attul veszünk el; arra képest a kis fegyvert nem teszik le kezekből, noha Császár manifestuma jött, melyet be is küldtem, kinek a continentiája az, álljunk el Rákóczi Ferencz mellől, gratia leszen és üljünk fel ellene a lejövő hadai mellé, ugy látja Kgltek már azok confundálódnak, mint ilyen magánosan hagyatott emberek. Elég szó vala olyan, ha akkor titkolták tőlünk a dolgokat, ezt is magokban igazítsák és megis mondották, ha az előtt munkánk mellől el nem mentek volna, kire hittel voltak kötelesek, mi is készek volnánk egyetérteni, de violatis conditionibus, violantur pacta ehez mi kötelesek nem vagyunk, csak a volt válaszunk: együtt veszünk vélek, kitől is félhetünk. Eléggé szemére hányók az erdélyi Méltóságos Fejedelemnek adott hitünket, követünknek odabevaló tételet, megnémulván, nem tudták mit felelni, hanem mint a tékozló fiu vétkét megvallotta az atya gratiáját kivánta, csak azon reménkedtünk vagy bemenjek vagy irjak. Istent, ke-

resztyénséget tekintvén urunk ő Nsga szánja meg ezt a hazát és ily veszedelemben ne hagyja s több becsületes emberek penig, kiknek hirek e dologban consensusok nem volt, azok ugyan reménkedtek ő Nsgának egy hazát két három, öt bolond ember cselekedeteiért el ne hagyjon ő Nsga, mert mindnyájan veszünk, átkozzuk magukat, hogy ezeknek cselekedetekben nem részesek, sőt nem is tudták. Magam is sokszor irtam bizony, jó terminusban voltak, vannak ma is emberek és felső vármegyék még Beszterczén megmondották, hogy a Zrínyi dolgába nem elegyednek, hanem ha fegyverrel hajtjuk reá őket. De ha Erdélyből kezdik, készek mindenre, kik ma is abban a terminusban vannak. A 13 vármegyében levő lator atyafiak is, kiért a két öcsém Keczer csaknem halált is szenvedének, a vármegyék is a szerént nem mentek el czéljok mellől. Két-három ember sem ország sem vármegye. Krisztusnak 12 tanitványiban volt mégis férges, hát annyi ember között? Merő historia mint vették reá őket, kivált azt a jámbor, simplex vén urat. Valamelyféle leveleket folytatták, mint Bocskai inscriptioja alatt voltanak, hogy abból hitették el rebellis voltát több számtalan — Im hát ugy akartak élni vagy fogni, kit is ugy érdemlett volna, magok közt hárman az elsőségen összeveszvén. De ha Isten két, három igazért országot vagy tartományt megszokott tartani, többen vagyunk még ebben igazok és gondolkozzék Kgltek józanon és disponálja a mi Kgls urunkat, maga nemzetét, hivét s tagját ne vesse el és ne hagyjon e veszedelemben azoknak cselekedetekért, mert bizony duplás leszen azokon a büntetések. Isten is a hitszegésért megbünteti őket. Bizony mi tőlünk is emberektől, ha egyéb büntetése nem lenne is, ha egyébbel nem is, gyalázattal eszik kenyereket és koporsójokba is ugy mennek bé. Mert elfutunk mi magyarok, kiváltképpen a keresztyén vallásúak, ha a veszedelem mi rajtunk kezdődik, Kglmetek is gondolkozhatik maga intercessioja forogván Kglteknek benne; azok a gyalázatos emberek is bizony megbánták azt, mert mihelyt eszekben veszik, Erdély kezét elvette rólunk, csak a kell a mi veszedelmünkre, mi bizony másképpen jól volnánk. Sok szép had, kit alig hihetett volna ember, pénz is készen kétszázezer tallérnál több, kire induló félben voltak, a hajduság felült vala, a Felső bányákra akarván menni Barkoczi véllek. De Isten bizony a maga elvégezett szándékát akarta azok által végben vigye. És bizony noha nem jó véget vettek volt fel ebben az emberek, de bizony jól esett elsőbben Isten maga dicsőségére cselekedte azután Urunknak jó Istene levén ő Nsga halhatatlan emlékezetire. Mert bizony ha azelőtti formában lesz vala a sok conditiokon alig mehetünk vala által. De már talám más præscribál, a kik, nem ők másnak, ha Istennek ugy tetszik, Istennek mindenben van modja,

ebben csak az a haszon, a magyar vér a mit kapott az bizony annyira contemnálná a németet, hogy semmiben hajtja. Ellenben a német is elhitette magával, nem olyan rosz a magyar, mint ők hitték, ugy áldjon meg Isten, hogy több ezer nemes jőne csak fejünk és egészségünk volna, semmiben tartanók a kevés idő alatt. Félő onnan Győr-Putnokból, Károlból oda a német számra behodolt Szathmárról, ki rab s elesett több harmadfél száznál. A szathmári generális is azt mondotta, ha az erdélyi fejedelem elérkezik, gondolkozik, tractál Szathmár megadásáról. De ha csak nékünk adja meg, hogy adhasson számot? Az egész felső végbeli katonák ide fordultak, emberi módszerint szólván, ha lesz valakinek, ehez hamar hozzájutunk vala. Kitudhatjuk vala őket közülünk, mivel országul akarták őket kitudni. Igaz odafelvaló leveleket láttam, kikben irják, még a magyarok gratiát találnak, mert a Bán váraiban a ki kis had volt, eloszlott, hanem — adott öt ezer embert Franczia ellen 4 ezer horváttal, azt kell leküldeni ennek a tűznek megoltására, melyre nagy kötelesség viszi Ő Felségét, mivel a Franczia ellen adták volt, tartassék is fogva a Bánnál Tipendorph nevű német, kinek a ládájában százezer aranyat találtak, ugy vallotta a Franczia pénze volt. Nem tudom, ha reménségek nem leszen, a tractához fognak és engedvén minden roszra mennek. Én is sopánkodám Barkoczi István előtt Tályán, azzal vigasztal, ebéd után volt már, na félj Bátya, mert bizony nem bántnak benneteket, de pápistává kell lennetek. De sok jelek mutogatják lator practicájokat. De Isten a veszedelemnek közepiből szokta gyakran az embereket kivetni, ebben is lehet reménségünk.

A mi a Huszti állapotot illeti más valóságot nem irhatok, mivel nekem csak ily formában mondották. Egy barátom ki R. F. (Rákóczi Ferencz) addictusféle szólita, mondván: Tudom az erdélyi fejedelemhez addictus vagy, ird meg, Husztra vigyázzanak, mert szájából hallottam R. F. hogy ma-holnap övé leszen, hiszi Istent, noha pénz nélkül nem lehet. Az a barátom is hittel mondja, tovább nem tudja világosítani e dolgot, hanem annak menjenek végire, Besenyei Mihály volt-e ott, kikkel tractált, mit csinált, hogy gondolja Kglmetek eltitkolván. Bizony azután is eléggé tudakoztam affelől, de tovább nem értettem, legkevesebbet értenék is megirnám, mert több reménségem van nekem Erdélyhez, mint ide, noha ugy boldogítson Isten, soha ezeknek a dolgoknak ebben a formában tudója sem voltam, nem hogy javallója voltam volna. De tudom nem kevesebb jut nekem benne. Mert mikor a kapitányságokat osztották is, azért hagytak ki, hogy hidastól állék Erdélyhez. Mostan is a tanácsban azért nem admittáltak, hogy mindent megirok Erdélybe. Én a táboron sem voltam egy nap is, hanem estve hozák, hogy a német

ötszázan ki akar jőni, hogy elégesse a vármegyét és a hadat felverje, ugy mentem oda; a csata meg lévén, hazajöttem, ugy mentem fel Tályára. Nem kivántam közikbe elegyedni, látván rosz utra indultak. Akár árkusokat irnék be ezen materiában, de ez a merituma eddigvaló dolgunknak. Már ezután mik lesznek, a jó Isten tudja, és tovább is mit érthetek, éjjel-nappal tudósítom Kglteket róla, kérem is még is Kgldet, kérje urunkat ő Nsgát és az urakat is, a mit csak e földnek megmaradására valót feltalálhatnak, cselekedjenek ő Nsgok. Ha nem változott, bizony Nádasdi uram is jó terminusokban vala Beszterczén csak tegnap hallám, Szuhai Kaposi gratiáért küldetett volna oda fel. Még bizonyosan nem tudom, de lehetetlennek nem hiszem, semmi elméjekhez képest. R. F. uram beküldött volt Egerre, azt kezdette Kaia Ibrahim, ha ezeket a dolgokat tudják-e az Urak, egyetértenek-e veletek? Mondotta Kubini a követ, nem mindnyájan tudják, nagy titok ez. Azt felelte neki: Ő dolgok az, de ti németek meglássátok, ha egyszer hatalmas császár köntöséhez ragaszkodtatok, meg ne csaljátok, mert elvesztek. A váradi pasa azt irja, tudakozván tőle van-e parancsolatja, R. F. mellé felüljenek? nincs, de van a készületről, készen is vagyunk, hová hatalmas császárunk parancsolja. Bezzeg édes öcsém uram, ha Isten Erdélyből boldogítaná e dolgokat, a R. F. dolgait nem vennék conditiokba ugy hiszem.

Másolatban a Teleki-levéltárban 1131. sz. u. r.

Teleki Mihály e széljegyzése rajta: Kende Gábor levele pariája.

V. *Barkóczi Ferencz levele Fesner János Antalnak, Magyar ügynöknek az Udvarnál, 1681.* Isten sok jokkal és jó egészséggel áldja meg Kglmedet! Tudhatja Kglmed, odafel létemben is eleget sollicitáltam hadaim fizetéseket, de abban is kevés effectumom lött, mert csak négy hópénzt adtak meg. Mindazonáltal én mindeddig is mintegy kétszáz lovassal itt az ő Felsége táborán nyomorgok nem kicsiny kárvallásommal. Most is Vásárhely felé jüvén Strassoldo generális Urammal ő Nsgával, Vásárhelyen feljül az erdőben két száz válogatott kurucz lévén, reájok ütöttem, a holott derék paripámat ugy lőtték, hogy meg kellett dögleni belé, magam is sebben esvén, most is sebben nyomorgok. Kállóból is a kik velem kijöttek és most is itt nyomorganak, feleségeket, gyermekeket és minden jószágokat az ellenség torkában hagyván. Kihez képest Kgldet kérem a M. Ministerek előtt alázatosan referálja és detegálja ennyi számtalan nyomoruságimat, mind magam s mind mellettem levő katonáim kárvallását, hogy lehessen valami refusiom. Immár tisztemből is exturbáltattam, hogyha a M. Ministerek rólam provideálni nem méltóztatnak, lehetetlenség, hogy subsistálhassak. A hirek állapotjárul egyebet nem irhatok, hanem az erdélyi és török hadak el-

oszlottak, Tököli általment a Tiszán, mink kétfelé szakadtunk: Kaprára generális Uram ő Nsga Zemplén táján van, mink Strassoldo generális urammal itt Abaránál vagyunk. Ezek után éltesse Isten Kgldet.

Datum ex Castris ad Abara positis, die 30. octobris 1681.

Jó akaró barátja Barkóczy Ferencz m. pr.

Külczím: Generoso Dno Joanni Antonio Fesner, apud excelsam Aulam Hungarico agenti etc. Posonii.

Eredetije a Teleki-levéltárban 266. sz. Új rendezés.

VI. *Tököliről s a kuruczok vad tetteikről tudósítják Teleki Mihályt Vajda Péter és Szekhalmi András. Huszt, 1684.* Mint urunknak alázatos szolgálatunkat ajáljuk Uram kgldnek, Isten kgdet örvendetes állapotban éltesse sokáig! Bizonyosan írhatjuk uram kglnek Tökölyi Uram Ungvárt kezéhez vévén, Munkácsra ment, most ott van. Tegnap nagy pompával lett szemben a lengyel követtel. Kedden onnan kiindúl Beregszász felé, a hadak is mind Szathmár felé nyomulnak. Ilosvai Ferencz írja a feleséginek, hogy magára gondot viseljen, mert ma-holnap más hírt hall. Azon mitt kelljen érteni, mi nem tudhatjuk. Azt is bizonyosan értettük, hogy már a kuruczok, mikor eleven ellenséget nem látnak, a holtakkal is harczolnak. Egynehány becsületes embereknek sirjokat felhányták, a mit a koporsóban — nemcsak ezüst, arany marhákat ha kaphatnak, vesznek el, de csak keszkenőket, dirib-darab gyolcsokat, köntösöknek részecskéit elviszik, a testeket a földszínén hagyván. Madács Uram dolgának bizonyosan végére mentünk Uram, de nem lett labanczczá. A szathmári Commendansnak a sadáni földről hetven kaszását s 24 németjét (egyet megölvén) vitték el a törökök. A Szathmáriak bementek, sánczokat elbontották. A præsidium fizetése felől uram régen irtunk volt kapitány Frater István uramnak, de ő kglme semmit sem ira felőle, Udvarbiró uramtól eleget kértünk, de azzal menti magát, nincsen, mert a ki volt, ő magának administralta. Csak tegnap kellett volna fizetni, mégis zugolódnak; hátha sokáig halad, mit remélhetünk? ezek bizony uram nem szoktak a várakozáshoz, mivel eddig fogyatkozás nélkül megvolt fizetések minden primis diebus. Kérjük alázatosan kgldet orvosolja meg azt a fogyatkozást késedelem nélkül. Adja Isten láthassuk kgldet hamar időn jó egészségben. Huszt. 2. julii 1684.

Kgld alázatos Szolgái Vajda Péter mpr. Szekhalmi András mpr. U. i. NB. A kaszálás uram majd elmulik, az aratás szintén következik, nekünk bizony megesik.

Teleki Mihálynak.

Eredeti Teleki-lvltár. 1661 sz. a. Új rendezés.

VII. *Inczédi Mihály értesíti Teleki Mihályt útjáról Kővárból, 1685 decz. 3-án.* Mi[1]) uram ide még pénteken érkeztünk, itt találván urunk ő Nga arról való commissioját, itt vártuk ő Nga újabb parancsolatját s kgld informatioját. Ma jövén Kolozsvárról Bálintit uramék levele, már holnap Isten kglméből megindulunk, utunkba lévén a német tábor vice colonellus Sawon uram hivására ebédre oda megyünk, hálni szándékozunk Totfaluban. Itt uram valóban uralkodnak. Ma Strásáját a téglacsűrig hozta, beljebb is szándékoznak, a vár utját obsideálta, valakik idehozták volna pro securitate kevés javokat, szekerestül, marhástúl elvették. A tisztek a sorompó ajtajánál mulattak, estvefelé a várkapuig jöttek, ott beszéltek kapitány urammal s kértük csendesedjenek addig, míg mi Szathmárra Karaffa uramhoz megyünk, utoljára ugy csendesedtek. Már a mint ők írják, Mármaros megalkudt véllek. A pátert szidják. Azt mondják, mind a német mind az Erdélyi udvart megcsalta, méltó volna egy fára felakasztanák, mert ő Felségének nem igaz hive, melyért, ha kézben kerül, rosszul is jár és nem jő többször Erdélybe. Már ezt a vidéket felosztották, melyről kapitány uram (a kővári kapitány) bővebben fogja Uram, kgldet tudósítani, stb. Kgld mindenkori igaz szolgája Inczédi Mihály mpr. Kővár, decz. 3. 1685.

Eredetije a Teleki-levéltárban 1025. sz. u. r.

VIII. *Inczédi Mihály értesítése Bécsből Teleki Mihálynak, 1686 junius 10.* Kegyelmed levelét uram nagy becsülettel vettem, A mikkel kgld. az udvar előtt vádoltatott, már látják magok is nem volt igaz. Isten jó voltából már én is lábra állván Ujhelybe (Bécsujhely) magam is kimentem volt, ott levén ő Felsége s ki által s mi módon lettek azon vádak, igyekeztem kitanulni. Az aulæ Cancellár mondta nekem, csak valami magyar katonák informatiójából írta volt Karaffa General. Setétszínű granatot itt nem kaphatni. A skárlátot, tetczint igen jót megvettem 8 talléron refit. Kerecsen tollat is szerzettem valami nagybajjal. Kolozsvári uramnak eddig is adtam pénzt, tovább is, míg leszen, ő kglmét jószivel segítem, kgld parancsolatja szerint. Mindeddig is semmi új híreket nem hallunk. Már a hadak mind letakarodtak Esztergomhoz. Talám Isten jóvoltából már innen kiszabadulunk nemsokára. A hadakba küldetvén az Aula Cancellár, míglen megjő, válaszunk halad. Istennek ajánlom kgldet. Viennæ, 10 junii. 1686 Inczedi Mihály mpr.

Kívül rájegyezve: Az aula Cancellárius ezen órában megjött,

[1]) Inczédi Mihályt, Haller Jánost, Pernyeszi Zsigmondot és Miles Mátyást követeknek küldi Bécsbe az erdélyi fejedelmi tanács.

melyből reméljük hamarább való szabadulásunkat (t. i. Inczedi és Pernyeszi). Eredetije a Teleki-levéltárban, 1026. sz. U. r.

IX. *Diószegi István levele Pócsai Ferencz és Szőcs Ferencznek, 1686 febr. 1. Kővár.* Ajánlom kglteknek Szolgálatomat. Levelét kgltek-nek vettem, mindazóta s mind azelőtt eleget vigyázok e megbodult és tovább már itt nem elödhető had mit akarjon. De nehéz őket kitanulni igen. A mint végére mehettem, a gyalogja ma elmegyen innen, egy része szólván be N.-Bányára, más része Tothfaluba. Innen conjiciálom, hogy a lovassa is talám nem kgltek felé igyekezik, hanem másfelé. Egyébaránt legyen jó vigyázásban, mert alias a gyalogját nem hagyná el. Veteráni Kapnik felé jött volt ki s Lápos felé ment bé azt úgy ismerem az utakat járta meg, melyiken leszen jobb kijőni (mert'bizonynyal kijön minden hadával). Ha a Láposit fogja választani, félő, hogy kgltek felé is elhat, bár ne legyen is beljebb menő szándékuk. Mit akarjanak, merre mennek, nem tudom, elég, hogy a Máramarosi kővárvidéki és hunyadi hadak mind meg akarnak egyezni és a mint látom, ezek várván ma s hónap a máramarosit, vasárnap és hétfőn indúlnak Szurdok felé czélozván menésekkel, vagy Aranymezőnél vagy Szurdoknál kelnek ezek által a Szamosan, onnan merre fogjanak, nem tudja ember. Nem árt, ha kgltek Szamosujvárra (ha hadak vannak, Bonczidára, Zsukra) és Kolozsvárra e szerint ad tudósítást, lehessen mindenütt vigyázás, de a tudósítással sietni kellene. Én eddig tudom most a dolgokat, succssive ha mit érthetek, szorgalmatosan tudósítani kglteket el nem mulatom ismét. Van emberem minden órán köztök Kováron és Szatmárra is tudom értetnek újabban is valamivel. Követem kglteket külön nem tehetek választ, sok foglalatosságom bizony. Isten kgltekkel.

Kővár, 1. Február, 1686. hora 10-a antemeridiana. Kgltek igaz atyjafia, kész Szolgája Diószegi István mpr.

P. S. Talám jobban esik, ha kgltek ezen irásomat is elküldi Szamosujvárra és másuvá is, mert bizony irnék, de nem érkezem ily hirtelen, ezt is sietve irom. Külczím: Nemzetes Pocsai Ferencz és Szőcs Ferencz uraiméknak etc. Deésen.

Eredetije a Teleki-levéltárban 814. sz. a. U. r.

Ligne herczeg véleménye a törökökről 1788-ban.[1]) «Az 1788-ik évi hadjárat a császáriakra nézve általában kedvezőtlenül végződött s a téli évszakra fegyverszünet köttetett.

[1]) De Ligne Károly József herczeg tábornagy, II. József császár alatt tűzérségi felügyelő volt s 1788-ban Ocsakow, 1789-ben Nándorfehér-

A császári csapatoknak a törökök ellen az 1788-ik évi hadjáratban követett harczmódja fölötte nehézkes vala. Mert eltekintve attól, hogy a lovasság nagy gyalogsági négyszögek közé volt szorítva, a gyalogság vonalában, továbbá a négyszögek sarkain lövegek állottak, melyek ismét spanyol nyársbakok által voltak biztosítva. Ez alakzat pedig nemcsak gátolta a mozgást, még pedig majd teljesen, de lehetetlenné tette a lovasság fölhasználását.

A török gyalogság a támadásban vad és fanatikus; a sík terepen való védő harczban ép oly gyönge, mint vitéz, szivós és kitartó helyiségek, erődített helyek védelmezésében. A török lovasság kitünő volt s a császáriak lovasságát számra meghaladta.

A törökök harczmódja, írja tovább Ligne herczeg, inkább ösztönszerű, semmint módszeres; nagy gonddal és óvatossággal kerülik el azt, hogy zárt alakzatokban az ellenség tüzének kitéve legyenek s ha mégis megesik, hogy ily alakzatban az ellenség tüzébe kerülnek, soraik azonnal szétbomlanak s a törökök mély utakban, szakadásokban, cserjékben húzódnak meg, vagy a fákra is felmásznak és onnét tüzelnek, elég jól czélozva.

Mezítelen karokkal harczolnak, hogy az ellenséget ijesszék s hogy azok fejeit könnyebben lekaszabolhassák. Sem inget, sem harisnyát, sőt néha még lábbelit sem viselnek s ruhájuk gyakran nem egyéb, mint a bő nadrág és egy mellényféle.

A töröknél alig lehet lovasságról és gyalogságról beszélni; mert a lovas, ha lovát elvesztette, azonnal a gyalogság soraiba megy s ott harczol tovább, a gyalogos pedig, ha lovat zsákmányol vagy vesz, lóra ül és a spahikhoz csatlakozik. Ez utóbbiak igen jól vannak lovasítva s különben is jeles csapat.

Hogy a töröknél a vitézség oly sok jeles példáját látjuk, talán onnét ered (?), mert a török csak akkor harczol, ha erre kedve van; fegyveréhez csak akkor nyúl, ha szokásainak, kényelmének már megfelelt; gyakran csak azért késik a támadással, hogy előbb kávéját megigya, vagy míg szebb idő következik be stb.

Egy ostromlott várban a törökök gazdagabb része, mely jobb, gazdagabb ruházatán, szép lovain, azonnal fölismerhető, d. e. tiz óra előtt szolgálatban nem igen látható.

Ostromoknál a lövegeket bármelyik oda vetődő török kezeli; a ki

vár ostromában tünt ki, mint a tűzérség parancsnoka. Jeles katonai író volt; franczia nyelven írt.

fekvő helyét előbb elhagyta, gyakran csupán időtöltésből hozzáfog a lövöldözéshez.

Az ösztön, mely a töröknek gyakran jobb szolgálatokat tesz, mint a kereszténynek az ész, minden a háborúban előforduló cselekményre képessé teszi őket. Az ész ritkábbban működik s azt nem ritkán elég gyorsan az esztelenség követi.

A veszély növekedtével emelkedik vallásos buzgalmuk, s bátorságuk, vitézségük, szívósságuk egész a hősiességig fokozódik. Harczkiáltásuk «Hechter Allah» napról napra sűrűbben hangzik föl s ha katonáink pl. egy vívóárok megnyitásánál még oly nagy lármát csapnak is, az okozott zajt a törökök kiáltásai mégis felülmúlják.

A török katona csupa ellentétekből áll; vitéz és csüggeteg; a bűnnek még legocsmányabb alakjában is martaléka, de máskép jámbor; kemény és gyöngéd; még a legszegényebb katonáknál is, a kik testét ruha alig fedi, értékes, aranynyal és drágakövekkel ékes fegyverek láthatók. Többször voltam tanúja annak, hogy egy ily félmeztelen katona a fegyverért kinált 200 piasztert visszautasította, mert az éhségtől sokkal kevésbbé fél, mint a szégyentől.

A háladatosságot és a jó bánásmódot a török sokra becsüli. Az adott szót úgy háborúban, mint más alkalommal mindig megtartja, mint nekem egy török magyarázta, annál is inkább, mert írni igen kevesen tudnak.

Kétségtelen dolog, hogy a törökök, mint katonák vitézséggel és heves bátorsággal tünnek ki, mely tulajdonságok a vallási fanatismus szülöttei. A török sokat tart a fátumra, a végzetre, s meg van győződve, hogy ha a hitetlenek ellen harczol, a paradicsomot bizonyosan elnyeri. E vallásos meggyőződésben keresendő a török minden cselekményének oka.»

A Ligne herczeg által kezdetben említett hibák a következő 1789-ik évi hadjáratban Hadik András tábornagy, az udvari hadi tanács elnöke és Laudon tábornagy által megszüntettettek. A nagy négyszögek helyett kisebb négyszögek alkalmaztattak, melyek a lovasságnak mozgásszabadságot engedtek, a spanyol nyársbakok egészen elhagyattak, s a lövegek a gyalogság szárnyai közt levő térközökön helyeztettek el. Rövid idő mulva a franczia háborúk még nagyobb változásokat idéztek elő.

HADTÖRTÉNETI IRODALOM.

A MAGYAR HADTÖRTÉNETI IRODALOM REPERTORIUMA.

HUSZONNYOLCZADIK KÖZLEMÉNY.

I. FERDINÁND KORA (folytatólag) 1564-IG.

Martinuzzi-irodalom. Fráter György levelezése. (Codex Epistolaris. 1535—1551.) Kiadja *Károlyi Árpád.* (Történ. Tár 1878. és külön lenyomatban.) A pótlékokat l. a T. Tár következő (1879—1882.) évfolyamaiban. — *Martinuzzi regestrum,* De nonnulis negociis, (Történ. Tár. Új foly. 1893. 250. l.).

A források közül l. különösen *Verancsics* műveit (Monum. Hungar. Histor. IX. 183. l.) *Verantius,* De Georgii Utissenii fratris appellati, vita et rebus commentarius (Opera I. 1857 és Martinuzzi levelei a II. kötetben). — *Ascanio Centorio degli Hortensis,* Commentari della guerra di Transilvania 1566—70. (2 köt.), Castaldo tábornoknak ajánlva.

Marc Antonio Ferrari vallomása (Castaldo titkára. Kiadta *Nyáry b.* a Magy. Történ. Tárban. Régi foly. XXIII. köt.).

Kemény János vallomása 1553-ból, kiadta *Szathmáry.* (Történ. Tár. XVIII. 1871.)

Más tanúvallomásokat l. *Buchholz*-nál, Gesch. der Regierung K. Ferdinands I. a VII. és IX. kötetben. (Urkundenbuch); továbbá *Pray*-nál (Epist. Proc. II. 36. és 338. l.) I. Ferdinánd levele fiához, Miksához, 1553-ból, megjel. az Archiv für Geschichte Siebenbürgens 1853. 280. l.

L. tov. a Nuntiaturberichte aus Deutschland cz. kútfőgyűjteményt, kiadja Friedensburg (kül. a II. köt.), a Görres-társulat által kiad. Forschungen auf dem Gebiete der Geschichte cz. kútfőgyűjteményt, szerkeszti *Dittrich Fer.* és a *Stich* és *Turba* által kiadott «Venezianische Depeschen vom Kaiserhof» cz. publikációt. Kiadja a bécsi akadémia. (II. köt. 1893.)

Theiner, Monum. Slavorum meriodal. (II. köt. 1875.) a pápai levéltárból közöl az 1551—53. évekből jelentéseket; (9—42. l.).

Mehemed begler bég Martinuzzi ellen mondott beszéde. 1550. (Történ. Tár. Régi foly. I. 237.).

Podhraczky, Két eredeti magyar krónika (Pest 1833) is közöl adatokat Martinuzzi megöletéséről.

Barabás Samu, Regesták Erdély történetéhez. (Történ. Tár 1892. Castaldo és I. Ferdinánd levelezése.)

Egykori «ujságok» és «jelentések» l. *Kertbeny*-nél I. 123. l. Köztük *Speltacher*, Ein schön new Lied vom Zug aus Siebenbürgen 1551. Lippa ostroma. (1551.)

Monografiák. Bechet, Histoire du ministère du Cardinal Martinusius. (Paris, 1715.)

Kazinczy Ferencz, Martinuzzi Gy. élete. (Tud. Gyűjtemény 1820.)

Strázsay, Martinuzzi és időkora. Pécs. 1829. (Kézirat a Magy. Nemzeti Muzeumban 4-o. 769. sz. alatt.)

Podhraczky Józs., Martinuzziánák. (Történ. Tár. Régi foly. I. 235.)

Tomek, Über das Leben u. die Ermordung des Cardinals Martinuzzi. (Prágai akad. értekez. 1851—52.)

Hatvani (Horváth) Mihály, Fráter György élete. (Megjel. a Történeti Zsebkönyvben, 1859. és a Kisebb tört. munkák IV. kötetében.) — Ezen alapszik: *Schwicker J. H.* dolgozata a Zeitschr. für Realschulen u. Gymnasien 1863. évfolyamában. Ugyanott található *Schmidt Vilmos* polemikus czikke.

Schwicker J. H., Cardinal Martinuzzi. (Österreich. Vierteljahrsschrift für kathol. Theologie XVII. évf. 1867.)

Druffel, Der Mönch von Siebenbürgen und Kurfürst Joachim von Brandenburg. (Forschungen zur deutschen Geschichte. VII.)

Schuller F., Die Verhandlungen zu Mühlbach im J. 1551 und M.-s Ende (Nagyszeben 1862).

Utiesenović, Das Leben des Kardinals Georg Martinuzzi. 1881. (V. ö. Századok 1881. 48. l.) E munka VII. és köv. sz. függelékében Ferdinánd király a pápához intézett levele is megvan, Castaldo instrukcziója és több M. megöletésére vonatkozó hivatalos irat.

Barabás Samu, Martinuzzi György. («Magyar Helikon». Pozsony. 1885.)

Huber Alfons, Die Erwerbung Siebenbürgens durch K. Ferdinand I. und Bruder Georgs Ende. (Archiv für österr. Geschichtskunde. 75. köt. 1889. V. ö. Századok 1890. jun.)

Ledniczky Ipoly, Fráter György. (Magyar Állam. 1885. 63. és 64. szám.) V. ö. *Szilágyi Sándor*: Erdélyi Országgyűlési Emlékek (I. és II. köt.).

1542—1550. Geöcze István, Várkocs György és Salm Miklós levelei Bártfa és Lőcse városokhoz. (Hadtört. Közlem. IX. 1896. 119. l.)

1545. Matunák Mih., Érsek-Újvár alapítási éve (Századok XXX. 1896. 338 l.).

1551—1553. Szádeczky Lajos, Magyar levelek a XVI. század közepéről. (Történ. Tár 1880. 597.) Vonatkoznak Becse, Csanád, Becskerek elfoglalására, Szeged visszavételére és Temesvár ostromára.

1552—1562. magyarországi vár-háború.

1552—1553. V. ö. *Szádeczky Lajos* fent. eml. közleményét.

1552. Temesvár eleste. A korírók közül: Istvánffy, Tinódy (Katonánál XXII), Forgács Ferencz, Oláh és mások.

Sambucus (Zsámboki), Expositio obsidionis Temesvari (Bonfinius függelékében).

Pesty Frigyes Temes vármegyéről írt monografiája és *Pesty* közleménye a Történ. Tárban. (Régi foly. XII. 237.)

Károlyi Arpád. Losonczy Istv. magyar levelei 1550—52. (Tört. Tár 1881. évf.)

Czimer Károly, Temesvár megvétele. (Hadtört. Közlem. 1893).

1552. Drégely vára. Dobó I. és az egri vár ostromlásai (Pest. 1809).

Die Belagerung von Erlau (Hormayr's Archiv 1826. XVI. évf.).

Rakovszky Istv., Drégely várának emlékezete. (Magyar tudom. Értekező. Szerk. Knauz N. és Nagy Iv. I. 1861.)

R. Horváth J., Szondi Gy. (Ludovika Akad. Közl. 1885. XII. 861. l.)

Hőke Lajos, Drégely ostroma. (Nemzet 1884. jul. 6. szám.)

Knauz Nándor, Drégely vára (Akad. értek. 1894.)

Wagner J., Emléklapok Drégelyről. (Ipolyság 1894.)

Pongrácz Lajos, Szondi-Album (1886. 2. kiad.).

Acsády Ign., Drégely vára és hőse (Századok 1887).

Borovszky S., Szondi két apródja (Libárdy és Sebestyén.) V. ö. Századok 1891. 852. l.

Veress József, Szondi emléke (Ország-Világ 1885. 31, sz.).

1552. Szolnok eleste. Korirók (mint fentebb).

Szendrey J., Szolnok eleste (Hadtört. Közlem. 1889).

Illéssy J., Adatok a szolnoki várhoz. (Hadtört. Közlem. 1893.)

Gyárfás, A jászok és kúnok története. (IV. köt. 1542—1686.)

1552. Eger ostroma. Eger fontosságát, mint a környékbéli nemes ifjak tanuló iskoláját kiemeli kül. *Balassa Bálint* (Költeményei. Kiadta Szilády Áron). V. ö. Turul. I. 1883. 128. l. — *Tinódy Seb.*, Katonánál. XXII. Istvánffy és Forgács.

Zsámboki (Sambucus), Expositio obsidionis Agriæ (Bonfinius függelékében).

Gyárfás Istv., Dobó Istv. Egerben. (Akad. értek. VIII. köt. 5. sz. 1879.) V. ö. *Kápolnai* czikkét a Ludovica Akad. Közlönyében VI. 1879. 551. l.

Szederkényi Nándor, Heves vármegye története. (II. 1890.)
Gömöry G., Eger ostroma. (Hadtört. Közlem. III. 1890, 613. l.)
Szádeczky L., Adatok Eger vár ostromához. (Századok 1880. 487. l.).
1552. Az úgyn. *füleki csatát* helyesebben *palásti csatának* kellene elnevezni; a palásti csata ugyanis három nappal előbb történt, mintsem Fülek elesett. L. *Gömöry G.* megjegyzését (a Hadtört. Közlem.-ben III. 1890. 617. l.).
1552. Thaly Kálmán, Ismeretlen históriás énekek. (Századok 1871. 31. lap).
1552. Czímer Károly, A szegedi veszedelem. (Hadt. Közlem. IV. 1891. 242. és 374. l.)
1552. Kropf Lajos, Aldana versiója a szegedi veszedelemről u. ott. IX. 1896. 106. l.
1553. Utasítás *Castaldo* tábornok számára. (Kézirat a Magy. Nemz. Muzeumban. 4-o. 485 sz.)
1553. Oklevelek Gyula végvár történetéhez. (M. N. Muzeum német kézirat, folio. 660 sz.); Csábrágh várat illető oklevelek 1551-ből. (u. o. német kézirat folio 651. sz.); Devecser, Csejthe és Lakompák várát illet. (u. ott 1551-ből).
1553. Sambucus, Expositio obsidionis Szigethi (Bonfinius függelékében).
1554. Segéd György, szigetvári kapitányt illető oklevelek. Kézirat a Magy. Nemz. Muzeumban. (Németül folio 836. sz.)
1556. Weli-bég török parancsnok levele. Magyarból ford. (Streffleur's Zeitschrift 1811. VII. 108. l.)
1556. Szilágyi Sándor, Szigetvár 1556. évi ostromához, (Századok 1876. 255. l.) és *Szádeczky Lajos* (Történ. Tár 1881 268. l.)
1556. Instrukczió a *kassai vár kapitánya* számára. (Latin kézirat. Magy. Nemz. Muzeum. Folio. 374. sz.)
1556. Illésy J., Egy magyar hadi fogoly levele (Történ. Tár. XVII. 1894. 189. l.
1556. Lazius, Rerum contra Turcas in Pannonia ad Baboczam et Sigethum anno 1556. gestarum narratio. (Schwandtner I. köt.)
1557—1558. Illésy J., A végvárak állapota 1557—58-ban. (Hadtört. Közl. VII. 1894, 57. és 216 l.)
1557. Kemény Lajos, A kassai vár inventariuma. (Történ. Tár. Új foly. XIII. 1890. 377 l.)
1559. Szabó Károly, Szinyér várának leltára. (Tört. Tár. 1878. 663. l.)
1560—1570. Thallóczy L., A magyar hadi szervezet átalakulása történetéhez. (Századok 1877. 674. l.)

1560—1570. Thaly Kálmán, Villongások elintézése Kassa polgárai és a vitézlő rend között. (Történ. Tár. 1882. 368. l.)

1561—1563. Thallóczy L. Levelek a Heraklides Jakab moldvai vajda és Zay, kassai kapitány közötti viszony történetéhez. (Történ. Tár. Új foly. XIII, 1890. 209. és 456. l.)

1562. Szabó Károly, Az egri vár felszerelése 1562-ben. (Tört. Tár. Régi foly. I. 4. füz.)

1563. A murányi és szathmári várőrség fentartásának költsége. (Kézirat M. N. Muzeum folio 745. sz.)

1563. Pettkó Béla, A Tiszántúli vármegyék, várak birtokosainak följegyzései 1563-ból. (Történ. Tár 1884. 391. l.)

A XVI. század első felében, ill. 1560-ig történt háborúkhoz l. *Komáromy Andr.*, Thelekessy Imre 1497—1560. (Hadtört. Közl. II. 1889.) és Thelekessy J. kassai kapitány czimeres levele 1560. (u. o. II. 1889. 164. l.)

A magyar nemzet katonai tulajdonságai. Szolimán szultán korából származó török kézirat. Ismertette *Gömöry G.* a Hadtört. Közl.-ben (III. 1890. 569. l.)

Erdélyi események Martinuzzi halálától kezdve 1551—1564-ig. Ascanio degli Hortensi eml. műve. — Barabás Samu eml. regesta-közleményei.

Csanády Demeter Historia de vita et morte Joannis II. (Debreczen 1577).

Germo András, követi jelentése Medici Cosimo-hoz (Archiv für Gesch. Siebenbürgens 1855. 1—74. l).

Übersicht des ganzen im Besitz König Johanns II. befindlichen Reiches (u. ott).

Dobó Capitanei in Transylvania militaria stipendia, emerita 1554-ből. Német kézirat a M. N. Muzeumban. 4-o. 148. sz. alatt.

Szabó Károly, Az János király fiáról való krónika szerzőjéről (Századok 1871. 180. l.).

Horváth Mihály, Erdély állapota Martinuzzi megöletése után. (Kisebb tört. munkái. IV.)

Gromo E., János Zsigmond testőrkapitánya jellemzéséhez (Archiv d. Vereins für Siebenbürg. Landeskunde. Új foly. II. köt.).

Jakab Elek, János Zsigmond vál. magyar kir. és erd. fejedelem élete és uralkodása. (Keresztény Magvető 1863.)

Szádeczky Lajos, Izabella és János Zsigmond Lengyelországban 1552—56-ig. (Akad. értekezés 1888.)

Huber Alf., Die Verhandlungen Ferdinands I. mit Isabella 1551—55. (Archiv für österr. Geschichtskunde 1889. 77. köt.)

Kropf Lajos, Castaldo Erdélyben. (Hadtörtén. Közlem. 1895). II. sorozat u. ott. 1896.

Szilágyi S., Erdélyi Országgyűlési Emlékek. (I. és II. köt.)

Összeállította: *Mangold Lajos.*

MAGYAR HADI SZABÁLYZATOK GYŰJTEMÉNYE.

Hadi edictum Rákóczy Györgytől. 1660 május 15. a szamosfalvi táborból.

1. Valaki nemes ember házára, papéra, falura megyen koborlani prædálni, meghal érette.

2. Valaki pénzt oroz tolvajul, meghal.

3. Valaki tiszte, kapitánya hírek nélkül zászlójok alól elmegyen, meghal.

4. Valaki «ördögadta», «ördögteremtette» a rettenetes rut szitkoknak nemével szitkozódik, elsőbben szörnyen megpálczáztassék, azután ha abban találtatik, megköveztessék.

5. Valaki táborra vive élést, pénz nélkül elveszen, annál inkább felveri, meghal érette.

6. Ha valaki hamis hírt költ, ellenséggel beszél, ellenség közé irogat, embereket küldöz, megbizonyosodván, meghal érette.

7. Valaki erőszakot tészen, meghal érette.

8. Kardvonásért keze vágatik, vérbocsátásért meghal.

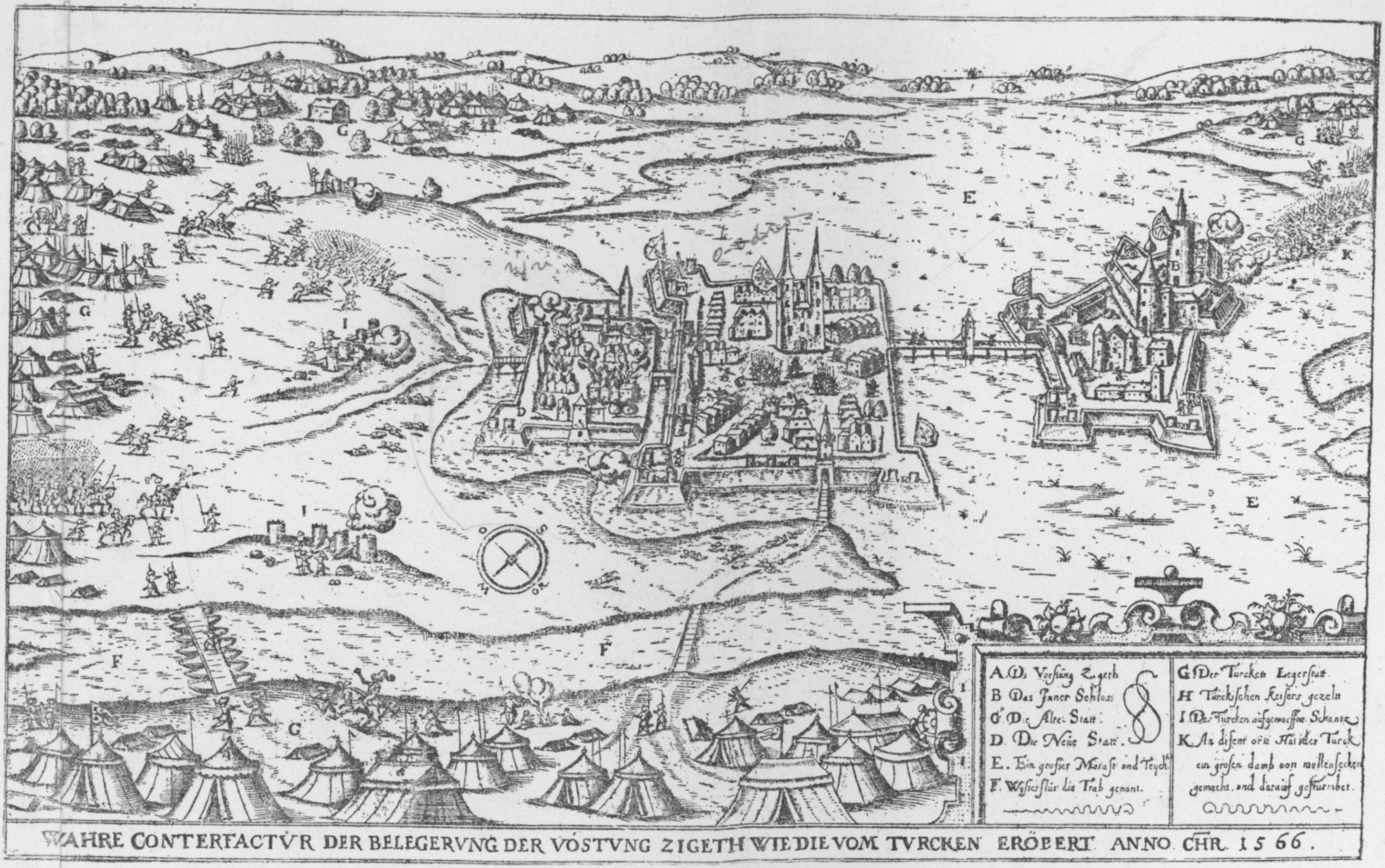
9. Jézus kiáltás után ha ki lövöldöz, megpálczáztatik.

10. Strásalást ha ki az ő rendiben véghez nem viszen, elmulatván meghal érette.

11. Valaki harcz vagy csatázáskor Isten szerencsét adván, vétkezik, megölettessék. — Datum in Castris nostris ad Szamosfalva positis die 15. Máji, Anno 1660.

G. Rákoczy mpr. (p. h.)

Eredetije a Teleki-levéltárban 321. sz.

SZIGETVÁR 1566-BAN.

BÁTHORY GÁBOR.

EZREDÉVES ÜNNEPSÉGEK ÉS EZREDÉVES KIÁLLÍTÁS.

Folyóiratunk ez évi első füzetében már megemlékeztünk a nagy ünnepről, melyet a magyar nemzet ez évben ül. A tulajdonképeni ünnepségek mindazonáltal május 2-án, az ezredéves országos kiállítás megnyitásával, indultak meg s bár a lefolyt és még bekövetkezendő ünnepségek a napisajtó közlései folytán eléggé ismeretesek, történelmi folyóiratnak mégis kötelességeül tudjuk, hogy a nemzet e nagy ünnepével a legelső alkalommal foglalkozzék, az ünnepi hangulatot, mely itt az ország szivében sokkal magasztosabb, terjeszteni, az ünnepségek főrésze, a kiállítás, iránti érdeklődést pedig fokozni igyekezzék.

És van-e magyar széles e hazában, a ki ez ünnepélyekről, ha azoknak részese volt, szívesen ne beszélne, ha nem volt, azokról szívesen ne hallana? Mert nemcsak a szemet káprázató, de egyszersmind lélekemelő, szívet, lelket megragadó volt a látvány, midőn Magyarország apostoli királya, a legszeretettebb fejedelem, s a magyarok által bálványozott, oly rég nélkülözött királyné, környezve a dynastia fenséges tagjaitól, az ország főméltóságai, a nemzet színe, java előtt megjelent, hogy a magyarok örömében való részvétét a legünnepélyesebb módon, a világ hatalmasságainak képviselői jelenlétében, kinyilvánítsa.

Viszhangzott a főváros a nemzet örömétől és lelkesedésétől s ez öröm, e lelkesedés, mint a villamos áram terjedt szét az egész országban, behatolva a legrejtettebb zugba, a legfélreesőbb kunyhóba, mindenüvé, hol magyar él, hol magyar szív dobog. A külföldi fejedelmek küldöttei, idegen országok képviselői pedig szerte vitték a hírt, a tanúságot Magyarország hatalmáról, jólété-

ről, de még inkább az egyetértésről és szeretetről, mely a királyt és nemzetet összefűzi, a lelkesedésről, melylyel a magyar nemzet koronás királyát körűlvette, s levonhatják belőle a következtetést, hogy a magyar nemzet, ezer éves múltja daczára erőtől duzzad, s királyát, hazáját, utolsó csepp vére hullásáig megvédelmezni kész.

De ha szép, lélekemelő és magasztos volt az ünnepség első napja, még szebb és magasztosabb volt a második nap, midőn a nemzet, királyával és annak családjával, a legfényesebb magyar nemzeti díszben járult Isten oltárához, hogy meghajtott fővel, alázatos szívvel hálát adjon a teremtő Urának és Istenének, hogy a magyar nemzetet egy évezreden át, annyi balsors, viszály és veszedelem daczára megtartotta, és a második évezred küszöbéhez számban és erőben, dicsőségben és jólétben meg nem fogyatkozva elvezette.

A legdíszesebb, a legfényesebb gyülekezet, a milyet az ország és tán az egész világ, Hunyady nagy fia, Mátyás király óta soha nem látott, áhitatos szívvel mondta el hálaadó imáját s hallgatta a bíboros érseknek, Magyarország fenkölt lelkű főpapjának örök időkre emlékezetes szavait, melyekben felsorolva ezeréves multunk főbb mozzanatait, fedett és oktatott, de egyszersmind buzdított és biztatott bennünket, hogy a második évezredbe tiszta, áhitatos szívvel, erős reménynyel, fokozott munkakedvvel lépjünk át.

A fény és a dísz, melyet ez alkalommal a király és a nemzet kifejtettek, még a mesés képzeletet is meghaladta s míg szemünk a pompában gyönyörködött, lelkünk visszaálmodta magát a rég elmúlt időkbe, a mikor a magyar nemzet dicsősége, hatalma tetőpontján állott. Károly Róbert, Nagy Lajos és Mátyás királyok idejében lehetett ilyen a gyülekezet, mely ezen, IV. Béla király által épített, és annyi viszontagság után új életre, új fényre kelt templomban összegyűlt; talán midőn benne Károly Róbert 1309-ben magyar királylyá koronáztatott meg, vagy a mikor Mátyás király mennyegzője falai közt végbement, talán akkor látott az egyház, mely nemzeti multunk fél ezer évének volt tanúja, *ilyen* díszt, *ilyen* pompát.

Mert a kifejtett pompa nem közönséges fény volt; magyar

volt az minden részletében. Király és királyné, az uralkodó család tagjai, az ország méltóságai, főrendei és képviselői, a közélet kitünőségei és mindezek *női családtagjai is*, magyar nemzeti díszben jelentek meg a templomban, a gyülekezetnek káprázatos fényt, mindenek fölött pedig *magyar jelleget* adva. A templom előtt pedig végtelen sorban állottak a magyar díszfogatok, a legszebb, a legfestőibb látványt nyújtván.

Nem az ünnep fénye, nem ragyogása, *magyarsága* volt az, mely lelkünket megragadta, mely szíveinkben ama vágyat kelté: vajha vissza tudnánk varázsolni ama szép időket, a mikor Magyarországon mindenki csak *magyar* volt s mindenki büszke volt arra, hogy magyar. Örömmel láttuk, hogy e gondolatok nem egyedül bennünket foglalkoztattak; sok, sok ezerre ment azok száma, a kik az ünnepélyt a templomban vagy az utczákon hasonló gondolatokkal, hasonló érzelmekkel szemlélték, s jellemző, hogy a fényt, a gazdagságot kivétel nélkül mindenki irigység nélkül, örömmel, sőt büszkeséggel nézte; gyönyörködött benne nem azért, mert fényes, hanem azért mert magyar.

Vajha előidéznék az ezredévi ünnepélyek, hogy a magyar nemzet főurai, polgárai jövőben minden ünnepélyes alkalommal nejeikkel és leányaikkal együtt magyar díszben jelennének meg; nem kételkedünk senki hazafiságában, de meggyőződésünk, hogy a nemzeti érzést a nyelv után az öltözék segíti leghathatósabban elő, mert külső jele, bizonyítása annak, hogy magunkat magyaroknak érezzük és magyarságunkra büszkék vagyunk.

A megnyitó ünnepélyek e két fényes napját ez év folyamán meg számos ünnep követi, s mire e sorok világot látnak, már lezajlik a koronázás évfordulójának ünnepe is, mely a bandériumok díszmenetével és a parlament mindkét házának közös ezredéves díszülésével bizonyára ép oly világra szóló fényes ünnepség lesz, mint volt a kiállítás megnyitása és a hálaadó isteni tisztelet.

Ezt megelőzik még az új királyi palota alapkőletétele s Árpád szobrának felavatása Pusztaszeren; végbementek már: a negyedik nagy állandó magyar színház és az új műcsarnok megnyitása. Követik: az ezredéves emlékek felavatása Munkácson, Pannonhalmán, Brassóban, Nyitrán, Dévényben és Zimonyban; a budavári Szent István szobor alapkőletétele és a Mária Terézia

szobor felavatása Pozsonyban; 500 új népiskola felavatása, a kir. Curia palotájának, a kassai domnak, az iparművészeti múzeumnak felavatása, a vámháztéri Ferencz József híd és a Vaskapu-csatorna ünnepélyes megnyitása.

Ime, nemcsak látványosságokból állanak az ezredéves ünnepségek, hanem fontos, az ország, a nemzet kulturális haladását tanusító és előmozdító nagy alkotások teszik a millenniumi évet nevezetessé, örök emléküvé, azon biztos reményt keltve bennünk, hogy a mely nép ezer éves fennállását *így* ünnepli meg, annak létjoga kétségtelen, az az európai kulturnemzetek közt helyét méltóan tölti be, annak jövője a második évezredben is biztos.

Az ezredévi ünnepségek e futólagos vázlata után, vissza kell térnünk az ezredévi országos kiállításhoz, melynek csak megnyitásáról emlékeztünk meg, de a melylyel, mint az ezredéves ünnepségek egyik legfényesebb és legtartósabb részével még tüzetesen foglalkoznunk kell. Hiszen bajtársaink között alig lesz egy is, a ki a hat hónapig tartó kiállítást meg ne látogatná s így a tájékozás e tekintetben csak hasznos lehet.

Ritka szép látvány is ez az ezredéves kiállítás, mely 520.000 négyszögméternyi területen 200-at meghaladó kiállítási épületet számlál, s melynek költségei a 4½ milliót megközelítik — nem számítván a magánvállalkozás által létrejött csarnokokat, melyek felállítása tulajdonosaiknak szintén egy milliónál többe került.

A kiállításra vonatkozó korábbi közleményeinkből[1]) ismeretes dolog, hogy az két főrészből áll: a *történelmi* kiállításból és a *jelenkori* kiállításból. Az elsőből a *hadtörténelmi*, a másodikból a *hadügyi* kiállítás érdekel bennünket közelebbről.

Miután a hozzánk legközelebb álló *hadtörténelmi kiállításról* e folyóirat egy más közleménye fog beszámolni, ez általános szemlénkben a hadtörténelmi kiállítást csak az általános történelmi kiállítás keretében vázoljuk, s ugyancsak rövid vázlatot adhatunk csupán a jelenkori hadügyi kiállításról, mely egyébként inkább a nagy közönség és a külföld számára új és meglepő, a katonák e csarnokokban többé-kevésbbé ismert dolgokat találnak.

A történelmi kiállítás palotáit, melynek keletkezéséről fen-

[1]) 1893-ik évfolyam 509. s a k. ll. 1895-ik évfolyama 114. s a k. ll.

tebb idézett korábbi közleményeink bőséges adatokat tartalmaznak, a városligeti tó Széchenyi szigete foglalja magában.

A Széchenyi-szigetre a Nádorszigetről egy középkori széles fahidon át jutunk,[1]) egy ódon várkapun át, melynek hatalmas nyilása fölött egy a djakovári vár mintájára készült lőrésekkel ellátott folyosó van, két oldalán pedig egy-egy kaputorony. E tornyok közül a magasabbik felső-magyarországi minta szerint készült, saroktornyocskákkal és erkélylyel a vajdahunyadi erkély mintájára; a kisebb torony a segesvári vár régi bástyatornyának másolata, kapuja fölött Magyarország védasszonyát ábrázoló festett falképpel és Szt. Istvánnak a budavári főtemplomból ide helyezett szobrával.

A kapun át tágas udvar következik, balra a román, jobbra előbb a csúcsíves (góth) és tovább a renaissance stilusban készült épületekkel; előbbi a vezérek és az árpádházi királyok, a második a vegyes házból származott királyok, utóbbi a Habsburgok korából származó történelmi emlékeket foglalja magában.

A *román csoport* egy benczésrendi monostort ábrázol, mely a díszes palotából (az apát lakása) egy keresztfolyosóból és a kápolnából áll. A *palota* kivülről Szt. István és Szt. Adalbert domború képeivel van díszítve; főbejárata a torony csarnokából nyílik az Ő Felsége számára fentartott helyiségekbe. Ezek állanak a kíséretnek szánt előszobából, a pécsi dom kápolnáihoz hasonló mennyezettel bíró váróteremből, üvegfestésű ablakain Szt. István, II. Endre és Nagy Lajos korából vett történelmi jelenetekkel, Ő Felsége fogadó szobája és dolgozó szobája, ez utóbbi erkélylyel és kilátással a tóra. A *keresztfolyosóban* kezdődik a tulajdonképeni kiállítás. Itt látjuk mindenekelőtt a honfoglalásnak Pauler Gyula és Szendrei János által Béla király névtelen jegyzője nyomán tervezett térképét, a pogány magyar sírleleteket, Magyarország térképét Szent István korából, a székesfehérvári, pécsi, szegzárdi román stilű templomok faragott maradványait. A *kápolna* a jaáki benczés apátság templomának kisebbített másolata, különösen szép főkapu-

[1]) A történelmi kiállítás következő leírásánál dr. Czobor Béla t. barátunk, a történelmi főcsoport előadójának, a kiállítási kalauz számára készült leírását követjük.

val. A három hajós kápolna belsejében láthatók Árpádházbeli királyaink oklevelei, érmei és pecsétei, az előbbiek közt II. Endre és IV. Béla aranypecsétes oklevelei (ilyen volt az «aranybulla»), Gizella királyné síremlékének gipszmásolata, Salamon király eredeti vörös márvány sírköve, III. Béla király és neje sírjaiban talált ékszerek, egyházi szerek, a legrégibb magyar irat: a halotti beszéd, s más egyéb az Árpádok korából származó emlék.

A *góth vagy csúcsíves csoport* négy részből áll: a korai góth épületből; a vajdahunyadi várból, a közbe ékelt «Nebojsza» toronynyal, a csütörtökhelyi kápolnából, végre a szárnyat befejező segesvári toronyból. Az ezen csoport által befogott udvar főfalát az ország Mátyás korabeli címere, Bakács Tamás, Garay Miklós, Hunyady János, Vitéz Mihály és Szilágyi Erzsébet festett címerei ékesítik; Mátyás király Bautzenben levő szobrának gipszmásolata a segesvári torony egyik oldalán van; az udvar közepén a pozsonyi városház terén levő XVI. századbeli kút másolata áll. E csoport, mint említettük, a vegyes házbeli királyok korából származó emlékeket foglalja be, a mohácsi vészig.

A *korai góth épület* előcsarnokában és két folyosóján középkori építészeti és szobrászati emlékeink vannak. A *földszinten* tovább haladva a *vajdahunyadi vár lovagtermébe* jutunk, melyet öt vörös márványoszlop két hajóra oszt; az oszlopfőkön, a mennyezeten és a padlózaton a Hunyadi- és Szilágyi-család címerei, a falakon hadi jelenetek vannak festve; így a cserhalmi csata, egy perdöntő párbaj, egy tornajelenet stb. E terem teljesen a hadtörténeti emlékeknek van szentelve, a XIV. századtól a mohácsi vészig s e dicsőséges időszaknak számtalan emlékét foglalja magában. A lovagterem végében van a *csötörtökhelyi templom szentélye*, a káposztafalvi szárnyas oltárral. A lovagteremből balra nyilik a *bártfai városház terme*, mennyezete alatt az ország nevezetesebb városainak címereivel; e teremben a középkori városi életre vonatkozó emlékek, számadások, jegyzőkönyvek, privilegiumok, hatalmi jelvények, köztük számos hóhérpallós stb. vannak összegyűjtve. Tovább a *segesvári torony* aljában, a középkori hiteles helyek kamráját látjuk, a vasrudakon, zsákocskákban függő okiratokkal, ezek közt egy 47 m. hosszú tanuvallomási jegyzőkönyv.

Az *emeleten*, az épületek fenti sorrendjét követve, előbb

Károly Róbert, Nagy Lajos, Mária és Zsigmond korának emlékeit találjuk; ezek közt Szt. Simon próféta záraí ezüst sarcophagjának galvanoplastikai másolata, okmányok, pecsétek, érmek, képek és ötvösművek. A csarnok másik felét Mátyás király korának emlékei töltik be. Itt vannak: a Mátyás korabeli paizsok és más fegyverek gazdag gyűjteménye, remek trónkárpítja, világhírű könyvtárának, a «Corviná»-nak maradványai, az ezen korbeli művészet és ipar különféle alkotásai, melyek közül kiemelkedik Mátyás király úgynevezett kalváriája, egy vaskorlátokkal körülvett üvegszekrényben elhelyezett, tömör aranyból készült, drágakövekkel gazdagon ékesített, mesés értékű, óriási arany kereszt, a kiállítás legnagyobb kincse.

A csarnok végén egy középkori lakószoba következik, majd a *vajdahunyadi vár emeleti lovagtermében* a középkori egyházi kincsek vannak fölhalmozva. Balra egy *középkori könyvtár* helyiségei, eredeti butorzata, az asztalokhoz odalánczolt könyvekkel, érdekes festményei stb. Ezután következnek egy teremben az első nyomdai termékek, az oktatás középkori eszközei, a falakon ritka térképek.

A *renaissance-csoport* az újabb kor emlékeit foglalja magában, a mohácsi vésztól az 1867-ik évi koronázásig. Az épületnek a hid mellett levő legészakibb szárnya a brassói Katalin-bástya utánzatában végződik; ehhez csatlakozik a barok egyemeletes palota. A főkupola a gyulafehérvári Károlykapu motivumai szerint épült, tetején a magyar szent koronával; a csúcsíves csoport melletti szárnyát a lőcsei városház tornya osztja ketté.

A palota *földszintjén*, a csarnoktól jobbra eső folyosón át, mely az Ő Felsége tulajdonát képező gobelinekkel van díszítve, az első teremben XVI—XVII. századbeli templomi fölszerelések, egyházi edények, öltönyök, főpapok sírkövei és arczképei láthatók: ehhez az esztergomi basilika Bakács kápolnájának természetes nagyságban készült utánzata csatlakozik, az üvegszekrényben Bakács érsekre vonatkozó emlékekkel. A kápolnával szemben van a gyulafehérvári székesegyház kapujának utánzata. A következő helyiség XVII—XVIII. századbeli egyházi ruhákat, ötvösműveket és sírköveket tartalmaz. Innét nyílik a melléklépcső csarnoka, melyben a Cserny Lajos hovédfőhadnagy, Ludovika Akadémiabeli

tanár, által készített Buda vára 1686-ik évi visszavételét ábrázoló gyönyörű dombormű.

Balra három hatalmas terem, a hadtörténelmi emlékek zömét, a XVI. és XVII. századbeli hadtörténelmi emlékeket foglalja magában több ezernyi tárgygyal. Az első terem legnagyobb részét az Esterházy-család nagybecsű, fölötte gazdag gyűjteménye tölti be: a középső a török hódoltság korabeli emlékeket, a harmadik Batthyány-Strattmann Ödön herczeg gyűjteményét tartalmazza. Tovább, a másik melléklépcsőházban, Báthory István síremléke, tovább a hazai iparos czéhek ládái, emlékei és poharai, végre az utolsó tágas csarnokban műipartárgyak, ékszerek, arany és ezüst asztali edények, öltözetek stb. vannak. A most következő rotundóban az Esterházy-család aranyozott szánkója van, majd a nagy gobelinekkel díszített folyosó következik; a gobelinek a zentai és harsányi (mohácsi második) csatát stb. ábrázolják s szintén Ő Felsége tulajdonai.

A vármegyék zászlóival díszített s ezek emlékeit befogadó lépcsőházon át az *emeletre* érve, a középterem a XVIII—XIX. századi irodalom csarnoka, jobbra az oktatás történetére vonatkozó emlékek, tudományos eszközök, magyar felfedezők készítményei szemlélhetők. A középteremből balra az erdélyi fejedelmek korából fenmaradt emlékek, ezek közt számos fegyverek láthatók.

A főlépcsőház emeleti csarnokában az 1867-ik évi kiegyezésre és koronázásra vonatkozó emlékek és a Habsburg-család arczképei vannak; itt lesz június közepétől fogva Ő Felsége új trónja is, melyen június 8-án a nemzet hódolatát fogadja. A csarnoktól jobbra látjuk a Rákoczi-kor emlékeit, Rákoczi hadseregének izléses magyar öltözeteit, fegyvereit, majd az Esterházyak fényes termei következnek, balra pedig Mária Terézia korának, a franczia háborúk időszakának, végre a rotundában az 1848/49-ik évi magyar függetlenségi harcz történeti emlékei. E szárnyon tovább ismét interieurök következnek, köztük egy XVIII. századbeli magyar konyha, egy alchimista laboratorium, egy XVII. századbeli lakószoba, a trencsényi jezsuita ebédlő s még számos interieur a század elejéről. A melléklépcső csarnokában végre a zene és színművészet történeti emlékei láthatók.

A történeti csoport kiegészítéseül a renaissance és a góth-

épületek közt a tó partján több bástya és lőrésekkel ellátott falazat készült, a lőrésekben és a falak mellett számos történeti nevezetességű ágyú és gátpuska, sátorok stb., legnagyobbreszt a fraknói várból, továbbá Betlérről, Gyulafehérvárról, Krasznahorkáról stb.

E nagyon futólagos vázlat is már hosszúra nyúlt, pedig a legnevezetesebb tárgyakat is alig érintettük s egész korszak gyűjteményénél csupán csak a fölemlítésre szorítkoztunk; elképzelhető tehát, hogy a szem alig tud e nevezetességek szemléletével betelni s a kinek csak egy kis történeti érzéke van, napokig képes e csarnokokban elbarangolni, átélvén lelkében újra a nemzet ezeréves történetét.

A hadügyi kiállítás oly nagyszabású, a milyet eddig semmiféle világkiállítás sem látott s a monarchia hadügyét a nagy közönségnek és a külföldnek a legimpozánsabb módon mutatja be. A kiállítás az I. számú főbejárótól balra, a tó mindkét partján, sőt magán a tavon is, nagy területet foglal el és a következő részekből áll: a honvédség, a közös hadsereg, a haditengerészet és a hadfelszerelők csarnokából.

A *honvédség csarnoka* a kaputól balra, a második és közép részében a szervezetre, fölszerelésre és az elhelyezésre vonatkozó tárgyakat tartalmazza; itt van Szobieszki nagy festménye, a honvéd-egészségügy, a koronaőrség, a m. kir. csendőrség és a vörös kereszt egylet kiállítása. A csarnok bal szárnyában a honvédgyalogság és lovasság, a jobb szárnyon a honvéd-oktatásügy van bemutatva. Ez utóbbiban a Ludovika-Akadémia és az Orczy-kert modellje, növendékek bábalakjai, fényképek, egy nagy szekrény a Ludovika tankönyveivel és a magyar hadtudományi munkákkal, továbbá az oktatás segédeszközei. Külön félszerben vannak a vonat járóművek.

A *közös hadsereg* óriási csarnoka közepén Ő Felsége szobra, magyar tábornoki egyenruhában, foglalja el a főhelyet; itt vannak a történelmi emlékek, a katonai műtárgyak, a képzőintézetek kiállítása stb. A jobb szárnyon van a gyalogság és lovasság, az az oldalcsarnokban a tűzérség, balra a katonai földrajzi intézet, az utászok kiállítása és az élelmezésügy. A hátulsó oldalon a tűzérséghez csatlakozva látjuk a vasúti és távíró-ezred, tovább a vonat kiállítását, végre a csoport nyugoti részében a tábori sátra-

kat stb. Magától értetődik, hogy a tábori és várlövegek, a fegyvermüszak általában, a lövészet, élelmi szerek stb. a legteljesebb módon vannak szemlélhetőleg feltüntetve.

A csarnok előtt, a tó ágán, hadihíd van verve, mellette van a léghajózási osztály, az időnkint felszálló nagy «Hungária» ballonnal.

A *hadi tengerészet* csarnoka, mely külsejében a «Budapest» partvédő hajó közép részét ábrázolja, valóságos látványosság számba megy, annál is inkább, mert kiállítása csupa oly dolgokat tartalmaz, melyek látásához a szárazföldi haderő tagjai és a nagy közönség csak ritkábban juthatnak. A tömérdek különféle hajómintákon kivül, melyeken a hajóügy egész fejlődése tanulmányozható, itt láthatók a hajók fölszerelése, gépei, lövegei, a hajóvezetés eszközei, a torpedók és azok vetési módja, a tengerészélet, a matrózok foglalkozása, gazdag fegyvergyüjtemény, mentő eszközök, a villamosság értékesítése, a hajóegészségügy stb.; s végül pedig a lissai csatára, annak hősére, Tegetthofra, a tengerjáró Ferdinánd Miksa főherczegre stb. vonatkozó történeti ereklyék.

A *hadfolszerelés* csarnokát, mely szintén igen díszes épület, a hadsereg, haditengerészet és a honvédség szállítói saját költségükön emelték s benne a nevezetesebb gyárak collectivkiállításán kivül, a posztó- és bőrneműek, fegyver és lőszer, sebészeti műszerek, bádogneműek, katonai egyenruha és fölszerelés, végre a szállító-eszközök vannak izléses csoportokban kiállítva.

Evvel számot adtunk az ország nagy ünnepéről és az ünnep alkalmából létesített nagy, a nemzet multját és jelenét feltüntető, remek kiállításról; a kép azonban csak halvány képe annak, a mit Budapest, az ezeréves Magyarország fő- és székvárosa nyujtott és még hónapokon át nyújt s bistosan hiszszük, hogy bajtársaink, mihelyt viszonyaik engedik, tömegesen fognak a mi ünneplő, szép Budapestünk látogatására sietni.

Rónai Horváth Jenő.

HADTÖRTÉNELMI EMLÉKEK AZ EZREDÉVES KIÁLLÍTÁSON.

Az ezredéves kiállítás hadtörténeti csoportjának programmját annak idejében egész terjedelmében ismertettük. Ezúttal azzal számolhatunk be, hogy e programm, mely a magyar hadtörténelem egész fejlődését rendszeres összefüggésében felölelte, egész terjedelmében és minden pontjában beváltva készen áll a kiállításon.

Valóban lélekemelő látványt nyújtanak a románkori templom folyósóján fölállított sirok, honfoglaló őseink csontvázaival és fegyvereivel, majd a templom hajójában elhelyezett vezérek korabeli és árpádkori fegyverek, a vajdahunyadi vár lovagterme két tornát vívó lovasával, a renaissance épület öt összefüggő hatalmas terme, százakra menő zászlajával s ezrekre menő nagybecsű fegyvereivel, felszerszámozott lovaival és török sátraival, nemkülönben az emelet három nagy tractusa a Rákóczy korabeli, az insurectionális és Mária Terézia korabeli és végül az 1848/49-iki hadtörténelmi emlékekkel megtöltve. Künt pedig az egész épületcsoportot stylszerű bástyasorozat veszi körül, melynek tornyaiban fölállítva találjuk az ostrom és védőszerek sorozatát nem kevesebb, mint 58 ágyúval és 60 gátpuskával fölszerelve. A hadi zsákmányból eredő két színes török sátor, mely itt áll, csak még festőibbé és igazabbá teszi ez eleven hadi képet.

A magyar hadtörténelem örök hálára van kötelezve az ezredéves kiállításnak, mert emlékei ily teljes sorozatban soha sem voltak tanulmányozhatók, — sőt bátran kimondhatjuk, hasonló teljes és gazdag hadtörténelmi gyűjtemény soha nem volt sehol együtt még

a világon. Ezt bizonyára a körünkbe érkező külföldiek is el fogják ismerni.

Elismerés és köszönet illeti a hadtörténelmi csoport bizottságot, annak buzgó és erélyes elnökét, Gromon Dezső államtitkárt és a honvédelmi minisztert, a ki a csoport rendezőjét és előadóját dr. Szendrei János miniszteri titkárt szabadságolva, lehetővé tette, hogy három éven át kizárólag ezen ügynek szentelhesse tevékenységét. Csak így volt lehetséges, hogy minden hadtörténelmi emlékünk az egész országból, Ausztriából és egész Európából összegyűjtessék, fölkutattassék és tudományos rendszerbe foglaltassék. Sokszor és sokat fogunk még e kiállítással folyóiratunk hasábjain foglalkozni, most csak áttekintést, rövid ismertetést, inkább csak mintegy figyelmeztetőt kívánunk arról nyújtani.

Az egész történelmi kiállítás vezéreszméje volt, hogy a cultura emlékei, a honfoglalás korától egészen 1867-ig történelmi és korrendben mutattassanak be. E czél szempontjából a kiállítást befogadó épületek és a történelmünknek megfelelő stylokban, illetőleg létező műemlékeink hű másolatai gyanánt készültek. Így a románkori épület főrésze a jáki templom, a csúcsíves a vajdahunyadi lovagvár s a renaissance a brassói Katalin-bástya, a bártfai városház és a lőcsei torony motivumai után készült. A tornyok, védbástyák már hadtörténetünk emlékei, a lovagvár kapuzatával együtt, melynek lőrései már meg vannak rakva várfal-puskákkal.

Némi fogalmat szerezhetünk megtekintés nélkül is kiállításunk ezen csoportjának gazdagságáról, ha megemlítjük, hogy 205 kiállító kerekszámban 6400 fegyvert és hadtörténelmi emléket állított ott ki. A nevezetesebb kiállítók I. A külföldről: A német császár a berlini Zeughausból, az olasz király a turini armeria realéból, az orosz czár a szentpétervári udvari fegyvergyűjteményből, a török szultán a konstantinápolyi arsenalból és a szt. Iréne bazilika fegyvergyűjteményből, a svéd király a stokholmi kir. fegyvergyűjteményéből, karlsruhei, badeni nagyherczegi muzeum, Bath marquis Angliából, Hg Czartoryszki-féle muzeum Krakó, gráczi tartományi hadszertár, Bécs városi történelmi muzeum, Bécsujhely városi muzeum, a bécsi cs. és kir. hadi levéltár.

II. Hazai kiállítók. Ő cs. és ap. királyi Felsége udvari gyűjteményei, a hazai törvényhatóságok legnagyobb része, hg Eszter-

házy Pál fraknóvári és kismartoni fegyvergyűjteményeivel, hg Batthyány Strattmann Ödön körmendi gazdag fegyvergyűjteményével, gróf Teleki Sámuel, továbbá gróf Pálffy János, gróf Wilczek János, gróf Szirmay Alfréd, gróf Andrássy Géza és gróf Andrássy Dénes Krasznahorkáról, valamint gróf Batthyány Iván a németujvári várból egész gyűjteményekkel, Almásy Ede Borostyánkői várából, Asbóth János, Apponyi Sándor, Alsó fehérmegyei régészeti egylet, Batthyány Béláné grófnő, Batthyány József gróf, Bezerédi István, Butykay József, Bartalos Gyula, brassói gymnasium, győri benczések gymnasiuma, Bethlen András gróf, Berchtold Arthur gróf, nagyenyedi Bethlen collegium, nagyszebeni bró Bruckenthalféle muzeum, Fülöp szász Coburg-góthai herczeg, Csoma József, özv. Csáky Kálmánné grófnő, hódmezővásárhelyi collegium, Darnay Kálmán, Dillesz Sándor, O'Donell Henrik gróf, Ernst Lajos, Erdélyi muzeum-egylet, Erdődy Ferencz gróf, egri érseki lyceum, Forster Gyula, Festetich Tasziló gróf, Felsőmagyarországi muzeum, Felkai muzeum, Fejérmegyei muzeum, gyulafehérvári cs. és kir. tüzérszertár, m. kir. honvédségi Ludovika Akadémia, Kornis Viktor gróf, Kárpát-egyesület poprádi muzeuma, Lichtneckert József, Migazzi Vilmos gróf, Majláth Béla, Nyáry Jenő báró, Ondrejovich László, Ócskai István, Pekovich Sándor, pozsonyi lyceum, Pozsony városi muzeum, Pálffy István gróf, Pálffy Miklós herczeg, Péchy Tamás. Rédl Béla báró, Reiner Zsigmond, Radvánszky János báró, Sermage Arthur gróf, Széchényi Ödön gróf, Spitzer Mór, Székely nemzeti muzeum, Sepsi-szt.-györgy, segesvári gymnasium, Szivák Imre, Szeged városi muzeum, Szendrei János dr., ungvári gymnasium, Varju Elemér, Vay Ádám gróf.

A románkori épület keresztfolyósóján első sorban a honfoglalásnak dr. Pauler Gyula és dr. Szendrei János által készített térképe fogad bennünket. E térképen a névtelen jegyző nyomán be van rajzolva a honfoglaló csapatok útja, azután pedig fel vannak tüntetve a honfoglalás korabeli régészeti leletek, köztük különösen a lovas-sirok. És ez teszi különösen érdekessé e térképet, mert világosan látni, hogy a régészeti leletek mindenütt az Anonymusféle útakat kisérik s ez által a sokat kritizált kútfőnek fényes igazolást nyújtanak.

Mindjárt mellette találjuk két üvegszekrényben elhelyezve a

kecskeméti és törteli honfoglaláskori leleteket. A csontvázakat és leleteket akként elhelyezve, a mint a sírokban tényleg találtattak. Az ily módon való bemutatás rendkívül tanulságos. Mindakettő lovas-sír volt, de e sírok azt bizonyítják, hogy gyakran nem az egész lovat, hanem annak csak fejét és lábait temették el gazdájával.

A román kápolnában foglalnak helyet a szegedi és demkóhegyi honfoglalás korabeli leleteken kívül árpádkorbeli régészeti leleteink; a Lehel vezérnek tulajdonított híres jászberényi kürt, középkori kard, kengyel és sarkantyú, lándzsa és nyilhegy typusaink és egy XI-ik századbeli sisak, melyet Hollitzer bécsi gyűjtő állított ki. Ugyanitt a falakon szerény kinézésű, de reánk nézve nagybecsű képeket találunk. Ugyanis az Árpádház kihaltáig nem birunk őseinktől sem teljes hadi öltözetet, sem annak valamely egykoru hiteles képét. Csak egy forrás maradt meg, a függő pecsétek, melyeken az akkori szokás szerint a tulajdonos lovon van hiven ábrázolva. Ezekről a pecsétekről készíttetett a hadtörténelmi csoport nagyított hű másolatokat és ez által sikerült ifj. István királynak 1257-ből, László somogyi főispánnak, Opoj bánnak stb., ugyancsak a XIII-ik századból hadi öltözetét elénkbe állítani, melyek egyszersmind azon kor egész lovag világának is képét nyújtják.

A csúcsíves épületcsoportban vannak kiállítva hadtörténelmi emlékeink az Árpádház kihalásától a mohácsi vészig (1301—1526). Itt találjuk a folyóson elhelyezve a zólyomi Bors kora középkori vár nagy arányú modelljét, továbbá a muhi csata, a Nagy Lajos olaszországi hadjáratai, Nándorfehérvár ostroma és a mohácsi csata hadtörténeti térképeit, melyeket mind legkiválóbb szakembereink készítettek.

Majd *belépünk a vajdahunyadi vár lovagtermébe.* Hatalmas helyiség ez, melyet öt nyolczszögű vörös márványoszlop oszt ket hajóra. Az egész csúcsíves boltozatrendszer s az oszlopfők lehető híven vannak utánozva. Az egyik oszlopfőn mondatszallagon olvassuk, hogy: «Hoc opus fecit fieri. Magnificus dominus Joannes de Hunyad regni Hungariæ gubernator anno Domini 1452. (Ezen művet nagyságos Hunyadi János, Magyarország kormányzója készítette 1452-ben). A többin ott látjuk az ő és neje (a Szilágyi család) czímerét. Hasonló czímerek ékesítik a padlózatot is és az ablakok festett üvegeit. A falakon csupa hadi jelenetet találunk festve. A tó

felőli részen szt. László király cserhalmi ütközetének jeleneteit a templom falképei után, a bejárati oldalon pedig perdöntő párbajt (a marci Chronica miniaturje után) és az ajtó felett egy XVI-ik századbeli tornajelenetet a bécsi udvari gyűjteményben őrzött tornakönyvből másolva.

Itt első perczben a két vértezett lovas vitéz ragadja meg figyelmünket, mely a jobb oldali sarokban tornaszerelékekkel, előre szegezett gerelylyel egymásnak rohan. A XIV-ik század végéről való két tornaszerelék Ő Felsége ambrasi gyűjteményéből való s olyan, a minőket abban a korban hiteles források szerint a tornákon nálunk is használtak.

E teremben találjuk Wilczek János gróf gyűjteményét a Magyarország területén talált középkori szálfegyverekből, számszeríjakból és XV-ik századbeli álló paizsokból. Az oszlopok közeit töltik ezek ki, úgy a mint azt középkori fegyverkamarákban volt szokás felállítani. A középen álló üveges szekrényekben a sisakok különböző formáit látjuk a XIV-ik századtól a XVI-ik század közepéig. Ott van felállítva hg Batthyány híres középkori faragott elefántcsont nyerge, a bécsi udvari fegyvergyűjteményből, Skander bégnek (Hunyady János fegyvertársának) sisakja és kardja, Kálmán püspöknek, Róbert Károly fiának kardja, a XIV-ik századból, II-ik Lajos király teljes vértezete és nyerge, Zrínyi Miklós szigetvári hős sisakja és kardja, Thury György kapitány kardja a XVI-ik századból.

A Bécs városi történelmi muzeum ugyanitt több álló paizsot állított ki, melyek I. Mátyás testőrségének tulajdonát képezték.

Az oldal szekrényekben szépen festett, részben aranyozott magyar tárcsa paizsokat találunk a XVI-ik századi magyar tornák idejéből, a bécsi, ambrasi és gráczi gyűjteményekből és Batthyányi Iván gróf németujvári várából.

Ugyanitt van elhelyezve az a két sodronyöltözet és aranyozott vörös réz sisak, a melyet a török szultán küldött a kiállításra s a minőket a XVI-ik századi janicsárok viseltek.

Az egyik falon nagyérdekű kép köti le figyelmünket. A bécsi udvari könyvtár egyik török kézirati codexében, melyben az egykorú történetíró a mohácsi csatát írja le, a csata le is van festve. Ott látjuk magát II. Lajos királyt is pánczélos testőrségétől kör-

nyezve. Ennek a képnek nagyított hű mását mutatja be a hadtörténelmi csoport.

A csúcsíves épület emeletén vannak elhelyezve az I. Mátyás királyra vonatkozó emlékek. Ezek között találjuk a nagy király kardját, a bécsi udvari gyűjteményből és egyik testőrének paizsát a király hollós czímerével.

Kilépve a csúcsíves épületből, a segesvári torony falába beillesztve látjuk Mátyás király budisszíni emlékének hű másolatát, melyen a királyt teljes vértezetben látjuk előállítva.

A renaissance palota lépcsőházában gazdagon felszerszámozott paripák, fegyvertropheák s a régi lobogók egész erdeje fogad bennünket. A két oldali hosszú folyósó falán vannak elhelyezve a bécsi burg híres gobelinjei, melyek Buda 1686-iki visszavívásából, a II-ik mohácsi csatából és az eszéki csatából mutatnak jeleneteket.

Ezen épület földszintjén öt összefüggő óriási teremben van elhelyezve, a hadtörténelmi kiállítás zöme egy 69 méter hosszu vonalban.

Itt találjuk összehalmozva a XVI-ik század második felétől a XVIII-ik század első feléig terjedő időszak emlékeit.

Itt már a szoros történeti fejlődés sorrendjét kénytelen volt a rendezőség megszakítani s több esetben feladni. E csoport tárgyainak zömét ugyanis két nagy gyűjtemény képezi. Az egyik Esterházy Pál herczeg Fraknóvári s a másik Batthyány Strattmann Ödön herczeg körmendi gyűjteménye. Mind a két gyűjteménynek együttesen leendő kiállítását kívánták a tulajdonosok. E miatt azután a XXII. és XXIV-ik termekben a XVI—XVIII-ik századbeli tárgyakat együtt találjuk.

Az első terembe lépve először ötlik szemünkbe Budavára 1686-iki ostromának nagyarányú modellje, mely 25 □ méter területet foglal el s melyet Cserny Lajos m. kir. honvédfőhadnagy az összes egykoru források felhasználásával készített. Érdekes tudni, hogy 77 ezer apró emberi alak van elhelyezve e modellen.

Ugyane teremben vannak kiállítva a régi Buda tervrajzai és egykorú látképei s azon lobogók és hadiszerek, a milyeneket Buda visszavívása korában használtak.

A következő óriási nagy terem tulajdonkép az Eszterházyak

terme, a mennyiben az itt levő fegyverek nagy része az ő gyűjteményükből került ki.

A terem közepén hosszú sorban állványokon felállítva találjuk a legkülönbözőbb rendszerű lőfegyvereket elkezdve a XVI-ik század elejéről való kanóczos puskákon, a kereklakatos és kovás szerkezeten át egészen a revolver puskákig.

Ugyanitt vannak külön állványokon felállítva a különböző szálfegyverek. Kopják, alabárdok, lándzsák, cousok stb. A falakon a vezekényi csatában elesett négy hős Eszterházy életnagyságú képe, odébb magának a vezekényi csatának nagyarányú képe, majd a négy hősnek Nagyszombatban történt temetése látható. Ugyane teremben egy külön szekrényben vannak kiállítva gróf Teleky Sámuel XVI. és XVII-ik századbeli remek nyergei és kardjai s elefántcsonttal kirakott puskái.

A középen álló tárlókban drágaköves és zománczos kardokat és buzogányokat látunk csillogni. Itt van az a kard, melyet Bethlen Gábor erdélyi fejedelem ajándékozott Gusztáv Adolf svéd királynak, s a melyet a svéd királyi muzeum állít ki Stokholmból, itt van egy erdélyi zománczczal diszített kard a Czartorysky-féle muzeumból Krakkóból, itt van Bocskay István és Barcsay Ákos buzogánya.

A másik szekrényben ismét gyönyörű magyar sisakokat és Savoyai Eugén félvértezetét és pisztolyait látjuk, melyeket az «Armeria Reale» olasz királyi fegyvergyűjtemény állít ki Turinból.

A falak mentén XVI. és XVII-ik századbeli magyar huszáros félvértek és sodronyöltözetek között ott áll I. József remek félvértje és Schwarzenberg Adolf gróf, győri kapitány vértezete.

A menyezetről és falakról, mindenütt szebbnél szebb és többnyire történelmi becsű lobogók csüngenek alá. E teremben vannak elhelyezve a Vezekénynél elesett Eszterházyak temetési zászlói.

A középső nagy teremben jobbára török fegyveremlékek állanak. Itt áll két szép himes török sátor, két keleti szerszámmal öltöztetett paripa, két hosszú fegyverállvány gyöngyházzal kirakott, aranynyal bevert keleti puskákkal. A két sátor előtt Dobó István, egri hős vörös márvány síremlékét látjuk, melyet Egerből eredetiben szállítottak ide fel.

Ugyancsak a középső terem két nagy szekrényében áll az

Ő Felsége udvari gyűjteményéből beküldött fényes fegyverek és lószerszámok sorozata, s a német császár által a berlini Zeughausból és a badeni nagyherczegi carlsruhei muzeumból való magyar hadtörténelmi emlékek fényes sorozata, közöttük Báthory István két kardja és tarsolya, valamint Bethlen Gábor erdélyi fejedelem udvarmesterének Ujlakinak ezüst puzdrája.

A XXIV-ik terem tárgyainak nagy része herczeg Batthyány Strattmann Ödön gyűjteményéből került ki, de ugyancsak itt vannak elhelyezve a gróf Pálffy család hőseire vonatkozó emlékek is, valamint a gróf Erdődy Ferencz gyűjteményének egy része és gróf Andrássy Géza fényes buzogány- és kardgyűjteménye is.

E terem bejárójában áll egy üvegszekrényben a remek zománczos mivű s nyolczszáz aranyat nyomó Pálffy-serleg, melyet Pálffy Miklós hadvezér, Győr várának 1598-ban történt bevételéért az osztrák rendektől kapott. Ugyanitt van a kard is, melyet Schwarzenbergtől ugyanez alkalomból kapott emlékbe. Ugyane szekrényben van kiállitva Akbar szultán kardja, melyet a triesti Lloyd-társulat drágakövekkel felékesittetve 1857-ben O'Donell grófnak ajándékozott, mikor ez Ő Felsége életét egy merénylőtől megmentette.

A XXIV-ik terem kiváló érdekességét képezik még a nagy számban levő apró ágyúmodellek a XVI—XVII-ik századból, valamint ugyane századokból a becses régi nyergek sorozata, II. József játékszere, mely az akkori katonaság apró modelljeiből áll, ugyane király kicsiny kardja gyermekkorából, mindannyi a herczeg Batthyány Strattmann Ödön gyűjteményéből.

A következő teremben ismét egy nagybecsű és nagyarányú modellt látunk, mely Brassó városát ábrázolja XVII-ik századbeli erődítményeivel. Itt van egy 12 képből álló sorozat, mely a XVI-ik században készült és a németeket gúnyolja ki, mikor azok magyar tornát lovagolnak. Ugyanitt látjuk egy ritka rézmetszetről készült nagyitott rajzát a XVI. és XVII-ik században még dívott daliás párviadalnak.

A termekben több nevezetes csata hadtörténelmi térképével találkozunk kor szerint beosztva.

Két kisebb oldalteremben Stephanie A. százados sikerült reconstructionális modelljei láthatók a budai vár királyi palotájáról

Mátyás király korában, a pozsonyi, a szigetvári, a dévényi és árvai várakról.

Innen az emeletre menve a lépcsőházban felszerszámozott lovakat, a falakon régi vitézek halotti czímereit, fegyvercsoportokat és zászlókat látunk. Az emelet erdélyi termében találjuk a többek között az erdélyi fejedelmekre vonatkozó hadi emlékeket is. Ott van Báthory István feketén futtatott s aranynyal gazdagon kivert remek vértezete a bécsi udvari gyűjteményekből, Apaffy Mihály sodrony pánczélingje, ugyanonnan, Báthory István szertartásos kardja a stockholmi svéd királyi muzeumból, Rákóczy György kardja a szentpétervári orosz császári fegyvergyűjteményből s három pazarul diszített remek nyereg Teleky Sámuel gróf gyűjteményéből.

A hadtörténelmi emlékeket tartalmazó legközelebbi terem a Rákóczy-terem, mely a II. Rákóczy Ferencz fejedelemre vonatkozó emlékeket tartalmazza. Itt látjuk a czímerével diszített kardot gróf Andrássy Géza gyűjteményéből, több szép arczképét s az azon korbeli fegyvereket, köztük Halász Péter kurucz ezredes lószerszámját is.

Hatalmas termet töltenek meg az 1791-iki és 1809-iki insurrectiók emlékei. Egész tömeg hadi lobogó, fegyver és az akkori hadi viselet alkatrészei. Igen tanulságos képet nyujtott e teremben a rendezőség az által, hogy a különböző ezredek és fegyvernemek képeit részint régi egykorú metszetekben, részben hű másolatokban itt egybeállította. Ugyane terembe kerültek a III-ik Károly és Mária Terézia korára vonatkozó emlékek is. Itt látható az 1809-iki győri csata hadtörténelmi térképe.

A történelmi korrendben az 1848/49-iki szabadságharcz emlékei következnek, melyek egy kerek termet egészen megtöltenek. Egyes magán gyűjtőkön kívül különösen a m. n. muzeum, a kolozsvári erdélyi muzeum s a székely nemzeti muzeum szolgáltatták ennek anyagát. A használt fegyvereken és zászlókon kívül ott látjuk a nevezetesebb hadvezérek arczképeit és emléktárgyait, mint Damjanich kardját, Bem híres lovagló ostorát és rendjelét stb. Ugyanitt látható az isaszegi csata hadtörténelmi térképe.

Az épületekből a szabadba lépve a renaissance épületet környezve s egész a csúcsíves kápolnáig elnyúlva látjuk a bástyákat

és bástya-tornyokat közel hatvan várlöveggel és védelmi eszközzel felszerelve. Látjuk a mozsarakat a XIV-ik századtól kezdve, a fraknói vár szép ágyúit, Oláh Miklós esztergomi érsek az Eszterházyak, Bebekek, Batthyányiak es Kéryek ágyúit. Báthory Zsigmond ágyúját, melyet a szultán küldött Konstantinápolyból, a gyulafehérvári és krasznahorkai vár ágyuit, a régi szurok koszorúkat és rőzsekötegeket, több ágyút végül a konstantinápolyi tophanei arsenálból és a berlini Zeughausból. Felötlenek e sorozatban az orgonalövegek és hátultöltő ágyúk már a XVI. és XVII-ik századokból. A tornyokból mindenütt fölszerelt várfal- és gátpuskák kandidálnak ki s az udvaron két szép török sátor díszeleg, melyeket a XVII-ik században Batthyány Károly tábornok zsákmányolt.

Csak így futva is mennyi emlék tolul elénk, dicső hadi multunk csaknem teljes képe. Lehetetlen, hogy bárki is közülünk ne azzal a vágygyal hagyná el e helyet, hogy bárha csak sikerülne mindezeket egyszer egy hadtörténelmi muzeumba gyűjtve a nemzet közkincsévé tenni. *N.*

BÁTHORY GÁBOR TÖRTÉNETÉHEZ.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Mikor *Serban Radul* oláh vajda 1611 július 10-én Brassó alatt megverte és szétszórta Báthory seregét,[1]) Forgách Zsigmond kassai kapitány már útban volt Erdély felé a magyar király hadaival és Thurzó György nádor, a győzelem hírére, kiáltványt intézett a rendekhez, fölszólítván őket, hogy szakadjanak el Báthorytól és térjenek Mátyás hűségére, a ki atyai oltalmába és pártfogásába veszi a szerencsétlen országot. Biztosította az erdélyieket, hogy a király régi szabadságukat szentül megtartja, és csak azt kívánja tőlök, hogy ezentúl *ne fejedelmet, hanem vajdát* válaszszanak maguknak, a ki a magyar koronától való függését ünnepélyesen elismerje. Írt Báthorynak is, hogy bűneit megbánván, térjen eszére és előbb mondjon le Erdélyről, annak utána pedig boruljon a király lábaihoz, a ki vele született kegyelmességénél fogva, bizonyára könyörületes lesz hozzá.

Mert *Radul* jelentéktelen győzelmét olyan fontosnak tartották, s Nagy András és a hajdúk átpártolása olyan vérmes reményekre jogosította az udvari pártot, hogy már Erdély jövendőbeli kormányzása felől tanácskoztak. Váradot a *Részekkel* együtt vissza akarták kapcsolni Magyarországhoz, a vajdára nézve pedig abban állapodtak meg, hogy legjobb lesz, ha a rendek 3—4 embert *kijelölnek* és felterjesztik a királyhoz, hogy tetszése szerint válasszon közülök. Így értelmezte Thurzó György nádor a «*libera electio*»t.

[1]) Történetíróink a brassai csatát általánosan július 9-re teszik, de Radul a nádorhoz szóló levelében határozottan azt írja, hogy *július 10-én* történt. (Orsz. Levéltár. Act. Thurz. fasc 94. m. 19.) L. *alább.*

Annyi bizonyos, hogy a fejedelemnek rosszul állottak a dolgai, mert Forgách diadalmasan nyomult előre, Kolozsvárt, Gyulafejérvárat könnyű szerrel elfoglalta s augusztus 4-én *Szász-Sebesről* hódolásra hívta föl az erdélyieket. Onnan pedig Szeben ostromára indúlt, erősen bizakodván, hogy a várossal együtt Báthoryt is hatalmába kerítheti. Thurzó nem győzött elég hálát adni az Istennek a jó szerencséért s bizonyosra vette, hogy rövid időn megalázza, semmivé teszi Báthory Gábort, *ezt a kevély, felfuvalkodott, gonosz életű ifjút*, a kit szíve mélyén mindig gyűlölt. Intézkedett is jó előre, hogy ki ne szökhessék Váradra vagy Ecsedre.[1])

De sehogy sem tetszett neki, hogy Forgách, utasítása ellenére, tűzzel-vassal hódoltatni akarja Erdélyt, mert mint tapasztalt államférfi attól tartott, hogy az erőszak utoljára is rosszra fog vezetni s a rendek a helyett, hogy az uralkodóház hűségére térnének, önállóságukat féltvén, Báthory körűl csoportosulnak. Úgy is történt. A fejedelem, a ki mióta a hajdúk elárulták, minden reménységét a törökbe vetette s mint közhírrel beszélték, megiratta a portára, hogy ha ebben a szükségében megsegítik: «*hát hitére fogadja, hogy maga is törökké lészen és az császárnak az hitére áll. Erdélyt, Havasalföldet, Moldvát kezében adja s még meg is metszeti magát . . .* » [2]) — addig futtatta, szóval, ajándékkal és ígéretekkel biztatta a basákat, míg ezek, nem is várván a szultán határozott parancsára, segítséget küldtek Báthorynak és megfenyegették a nádort és Forgáchot, hogy üljenek veszteg, mert különben felbomlik a szent békesség.

«Nagyságtoké a bűn — írja Ibrahim egri pasa 1611 aug. 3-án Thurzónak — mert Báthory Gábor ő hatalma és ő felsége ellen nem vétett semmit . . . sőt vétett volna is valami dologból, ő hatalma híre nélkül nem kellett volna Nsgtoknak az mostani hadakat föltámasztani rája . . . Ha Báthory Gábornak havasalföldi Radul vajdával valami dolga volt ennek előtte . . . mind ez két ország ő hatalmához hallgató, ismég lecsendesítteté ő hatalma».[3])

Mikor pedig a nádor meghallotta, hogy török tatár hadak

[1]) L. alább.

[2]) Országos Levéltár Act. Thurz. fasc. 88. m. 13.

[3]) Orsz. Levéltár Act. Thurz. fasc. 77. m. 13.

jönnek a fejedelem segítségére, és ezért szemrehányást téve a budai pasának, kijelentette, hogy a hatalmas császár, megszegvén a békét, az egész kereszténységet magára zudítja: az egri pasa össze tanakodott a budai vezérrel és következőképen válaszolt:

«Erdélyország ő hatalmának eleitől fogván való nemzetségétől maradott szintén olyan országa s öröke, mint . . az több, legkedvesebb országi. Valaki az ő hatalma akaratja ellen arra s abban lévő híveire föltámad, akár Raduly vajda légyen, akár az Nsgd akarattyából *Forgách Zsigmond*, akár egyebek azokon kívül is: ő hatalmának erős parancsolatja szerint . . . attunk segítséget . . . többet is adunk Erdély oltalmazására.[1])

De mielőtt a török fegyverek bele avatkoztak volna a dologba, olyasmi történt, a mire Forgách épenséggel nem számított. *Nagy András*, a hajdúk generalisa, tapasztalván, hogy a nádor nem tudja, sőt nem is akarja őt megvédelmezni jószágaiban és tartván attól, hogy Báthory visszanyervén hatalmát, árulását boszulatlanul nem hagyja: hirtelen, váratlan köpenyeget fordított s nagy hamarsággal összeszedvén a hajdúkat, 1611 augusztus 15-én *Diószegnél* megverte a Forgách segítségére sietö végbeli vitézeket, annakutánna beszökött Báthoryhoz *Szebenbe* és üldözőbe vette Forgách seregét. Ennek azonban nem volt bátorsága szemben fogadni a feldühödt, vérszomjas hajdúkat és Radul vajdával együtt megkezdé szégyenteljes visszavonulását s bár az udvar elhatározta, hogy német zsoldos hadat küld segítségére, szeptember közepén már kitakarodott Erdélyből.[2])

Thurzó nádor, a ki a hajdúk elpártolása és a diószegi vereség következtében minden reményét elvesztette, már 1611 aug. 18-án azt tanácsolta a királynak, hogy egyelőre mondjon le Erdélyről és parancsolja vissza Forgáchot, mert a végbeliek elfutottak, a hajdúság mindenütt feltámadt, a nemesség késlekedik, a zsoldosok fizetetlenek, az élelem elfogyott, a várakban nincs őrség s attól lehet tartani, hogy ha Báthory török segítséget kap: elvész az ország, mint Bocskay idejében.[3])

[1]) U. o. fasc. 77. m. 16.

[2]) U. o. fasc. 1. m. 107.

[3]) A nádornak 1611 augusztus 18- és 22-én kelt jelentései a királyhoz. *U. o.*

De Mátyás és az udvari párt — legkivált pedig *Forgách Ferencz* cardinalis, a kit azzal gyanusítottak és volt is valami a dologban — hogy öcscsének akarja megszerezni az erdélyi vajdaságot — kedvetlenül fogadták Thurzó tanácsát, elhatározták, hogy tovább folytatják a háborút és nem nyugosznak addig, míg Báthoryt ki nem vetik székéből. Mátyás különösen sokat várt Bethlen Gábor támogatásától, a ki titkos szerződésre lépett *Forgách Zsigmonddal* és bizonyos föltételek mellett megigérte, hogy elszakad Báthorytól és leteszi a hűségesküt a királynak. Ez volt egyik fő oka — a mint a nádorhoz írott levelében olvassuk — a miért a hadakat semmi áron sem akarta kivonni Erdélyből, mert ebben az esetben — úgymond — Bethlen Gábor ismét visszapártol Báthoryhoz.[1]) Thurzó György félt a német katonaságtól és örömest kikerülte volna, de az udvar akaratával nem mert nyiltan daczolni s maga is belátta, hogy idegen segítség nélkül az országszerte rabló, égető, pusztító hajdúságot leverni, most már teljes lehetetlenség. *Kassára* gyüjté tehát a magyar tanácsosokat, a kik a vármegyékkel egyetértőleg azt végezték, hogy befogadják az idegen katonaságot, következő feltételek alatt:

1. Hogy ha ide jönnek az németek az mi hírünk és akaratunk nélkül avagy ezen a földön való generális uram híre és akaratja nélkül semmit se cselekedjék.

2. Hogy se végházakban se kerített városokban, se nemes emberek házaira ne szálljanak, hanem vagy mezőben vagy valahová szállítják, ott maradjanak.

3. Hogy pénzeken éljenek és az szegénységet ne rójják és ne erőltessék semmire.

4. Hogy mindjárást, mihelyt ez mostani dologban, ugymint *az hajdúk compescálásában* vég leszen, az mint ide jöttenek, úgy ismég vissza mennyenek.[2])

Szó sem volt tehát arról a kassai tanácskozásokban, hogy a németek Báthory ellen indúljanak, mert a nádor nagyon jól tudta, hogy ezt a török nyílt békeszegésnek fogja tekinteni és büntetlenül nem hagyja. De az udvari pártnak ez volt a titkos czélja. Szeren-

[1]) A király leirata 1611 aug. 31-én a nádorhoz. (*U. o.* fasc. 18. nr. 15.)
[2]) *Szerémy*: Emlékek Bars vármegye tört. 29. l.

csére, mielőtt az idegen hadak Felső-Magyarországba érkeztek volna, Forgáchot már kiverték Erdélyből s Thurzó tapasztalván, hogy a külső segítség beavatkozása mily nagy fölháborodást okozott,[1]) és másfelől látván, hogy Báthory tisztességes föltételek mellett hajlandó a békességre: hazájához való szeretete erősebb volt a fejedelem iránt táplált személyes gyűlöleténél és anélkül, hogy erre a királytól fölhatalmazást kapott volna, alkudozásokba bocsátkozott Báthoryval.[2])

Csakhogy nehezen ment a dolog, mert a fejedelemnek minden nyílt és titkos ellensége föltámadt, hogy a nádort békességes szándékáról lebeszélje. «Mutassa meg Nagyságod — írja az Oláhországba menekült *Sarmasaghy Zsigmond* 1611 október 27-én Thurzónak, — «*hogy nagyobb Mátyás király ő felsége egy olyan felfuvalkodott ifjunál . . . Egész Erdély kívánna megszabadulni az Báthory Gábor inségéből . . . ha ebbe maradna immár az erdélyi dolog, nagy szarvat emelne Nsgd Báthorynak, azt tudná, hogy tőlle való féltében hatta félbe az dolgot Nsgd . . . Kigyót tartana ő felsége király urunk és Nsgd kebelében mindenkor*».[3])

Sokan gondolkoztak így, nem csak Forgách táborában, *Kendy* és *Kornis* hívei között, hanem a nádor környezetében is, de Thurzó inkább kitette magát annak, hogy ellenségei rágalmazzák, gyanusítsák; elvíselte barátjai, rokonai nehezteléset, az udvar elégedetlenségét, a király rosszul palástolt gyanúját: még sem állott el attól, a mit hazájára nézve jónak, üdvösnek tartott.

Mátyás király végre is beleegyezett abba, hogy békességre lépjen az erdélyi fejedelemmel, ámbátor nyiltan kijelentette, hogy nincs megelégedve a dolgok folyásával és nem bízik a béke tartós voltában. Mert — úgymond — meggyőződött arról, hogy Báthory

[1]) Thurzó feleségének arra a tudósítására, hogy az emberek igen megháborodtak, mert Komáromba *németek* érkeztek, azt válaszolja, hogy nem kell tőllük tartani, kevesen lesznek és az ország mindig bírhat velök. (Thurzó György levelei II. k. 292. l.)

[2]) Már 1611 szeptember 17-én azt írta feleségének, hogy hamarosan le fog csendesedni minden «az mint immár is jó és alkalmatos módot adott az Úr Isten benne, kirül most levelemben nem írhatok». (*U. o.*)

[3]) Sarmasághy levelét L. alább.

esküdt ellensége Magyarországnak és a hajdúsággal együtt keresi az alkalmat, hogy az ö híveinek árthasson.[1])

Az udvar hangulatára nézve jellemző az, a mit a nádornak Bécsben tartózkodó követe *Abaffy Miklós*, 1611 deczember 11-ről ír: «*Felette nagy jó akarattal volt ő felsége hozzám, sőt a tanács urak is, de hogy Kornis ide érkezett és Radul emberei, azótától fogva letett ember vagyok . . . most immár csak süveg vetéssel sem tisztel némelyi*».[2])

Thurzó György még az 1611 év végén megkötötte a békét Báthoryval, de az ellenpárt, kiváltképen a két Forgách és *Dóczy András* szatmári kapitány vádaskodásai miatt, hogy Báthorynak eszeágában sincs a hajdúkat megzabolázni és fejedelemsége veszedelmet hoz az egész keresztyénségre: Mátyás király csak a következő év április havában erősítette meg a tokaji szerződést. Annyi bizonyos, hogy a hajdúk, különösen *Nagy András*, a ki nem fért a bőrében és fejedelemségről álmodozott, sok méltó panaszra adtak okot és egy alkalommal a nádor komolyan megintette Báthoryt, hogy parancsoljon nekik, mert különben nem lesz a békességből semmi s a király új hadat indít Erdély ellen. A fejedelem, a ki most igazán ártatlannak érezte magát, mert mindent elkövetett, hogy a békességet föntartsa, csakhogy már a hajduk ugy elhatalmasodtak, hogy senki sem birt velök, — Thurzó fenyegetésére következőképen válaszolt:

— Nem gondolná — úgymond — hogy Mátyás király ő felsége, minden igaz ok nélkül, rajta akarná megmutatni erejét és hatalmát: «de ha valaki minket háborgatni akar, holott ennél több hazánk nincsen, magunk oltalmáért mindent cselekedünk, az Úr Isten pedig nem az nagy erőben, hanem az igazságban szokta hatalmát megmutatni és híveit megsegíteni, kit az Úr Isten távoztasson, mert mi soha több békességet sem hadakozást kiváltképpen az magyar nemzettel nem akarunk s nem kívánunk szerzeni, hanem ezt akarjuk végig megtartani».[3])

Báthory Gábor ígéretének, fogadásának őszinte voltát a kö-

[1]) Orsz. Levéltár Act. Thurz. fasc. 89. m. 25.

[2]) L. alább.

[3]) Báthorynak 1612 márczius 20-án kelt levele. U. o. fasc. 95. m. 19.

vetkezmények igazolták és itt kezdődik politikájának az a fordulata, mely csakhamar bukását okozta. Kibékült a szászokkal, kegyelmes volt Brassóhoz csak azért hogy a nádornak kedvét keresse és az udvart meggyőzze arról, hogy szivvel lélekkel fenn akarja tartani a szövetséget. Elszakadt a töröktől, mert be akarta bizonyítani, hogy a magyar nemzetnek és a kereszténységnek tökéletes, igaz szolgája, és mert gyűlölte a portát, tapasztalván, hogy hűségét, sok hasznos szolgálatát semmibe veszik s előbb *Nagy Andrást* bolondították, majd az annál hitványabb *Géczy Andrást* támogatták fejedelemségre való törekvésében. Nem hallgatott *Bethlen Gáborra*, a ki számtalanszor ismételte előtte, hogy a némettel való szövetkezés veszedelembe sodorja Erdélyt és mikor legnagyobb szüksége volt volna erre a kipróbált, sokat tapasztalt, bölcs államférfiúra, gyanújával, bizalmatlanságával, fenyegetőzéseivel oda kényszerítette, hogy nyilt ellensége, versenytársa lett és utoljára is kiforgatta őt székéből.

Megtanulhatta akkor, de már későn, hogy mennyit ér Mátyás királylyal való szövetsége, a szászok hűsége, régi ellenségeinek szines barátsága. Mert alighogy a török hadak elözönlötték Erdélyt, elárulta, cserben hagyta őt mindenki és Thurzó nádor, az egyetlen, a ki — bár nem szíve szerint, de fontos politikai okokból — védelmére kelt, nem birta kieszközölni az udvarnál, hogy derekas segítséget rendeljenek mellé, valaminthogy *Rhédey Ferencz* váradi kapitány, a ki utolsó pillanatig híven kitartott mellette, — sem volt képes megakadályozni az 1613 október 27-iki véres tragédiát, melynek értelmi szerzője *Ferdinánd* főherczeg, végrehajtói pedig *Abaffy Miklósnak* orgyilkos hajdúi voltak.[1])

[1]) Történelmi Tár 1879. évf. 359. 365. l. *Századok* 1896. évf. 128 l. Abaffy Miklós Thurzó nádornak vér szerint való rokona és Tokaj várának kapitánya volt. Hogy Báthory meggyilkoltatásának ő volt a főszerzője, Ferdinánd herczeghez írott jelentésén kívül *Bethlen Gábornak* 1621 május 25-én *Thurzó Imréhez* intézett levele is bizonyítja, melyben ezt olvassuk: «mivel egy oly meghitt, hasznos főemberre vagyon szüksége kgdnek, én jobbat nem gondolhatok *Abafi Miklósnál*, ki mind hittel köteles kegyelmeteknek s' mind atyafi fog lenni, ha azért tetszik, írjon felőle kgd s magának is írasson, én ellent nem tartok alámeneteliben s ha hadat kelletik expediálnom, ő reá bízom; felette örömest tartanám magam mellett, *de szegény Báthory fejedelem haláláért rettenetes dolog a mint ellene igyekeznek*

Kassa, 1611. július 5—6. Thurzó György nádor jelentései a királyhoz.

Hálát ad az Istennek, hogy minden dolgok jól folynak s a megrémült hajdúk seregestől térnek a király hűségére. Kemény föltételeket szab nekik és azt akarja, hogy a pórokat mind kivessék maguk közűl és csak azok maradjanak meg hajdúságban, a kiknek *Bocskay* fejedelem szabadságot adott. Hittel kötelezteti őket, hogy a fő és a végbeli kapitányokra hallgassanak, ne gyülekezzenek és engedelem nélkül ne csatázzanak. Vezérüket és minden gonoszságok szerzőjét, *Nagy Andrást* kiszolgáltatták Forgách Zsigmondnak.

(Fogalmazvány az Országos Levéltárban. *Acta Thurz.* fasc. 1. nr. 99.)

Diószeg 1611. július 10. Miskolczi Nagy András Thurzó nádorhoz.

Megértették a hajdúkra való haragját, de ők ártatlanok Imreffy János volt az oka mindennek. Forgách Zsigmonddal keresztény módon megegyeztek, mert bennök sem hült még ki a régi magyar jó hír s név. Ő már a kapitányokkal együtt megesküdött a király hűségére, és szolgálatában feje fennállásáig meg nem fogyatkoznak. Kéri a nádort, hogy erősítse meg őt *Bajom vár* és *Nádudvar* birodalmában, annak felette küldjön hitlevelet neki, mert az emberek ijesztgetik, hogy nagy haragot tart rá. (U. o. fasc. 37. m. 17.)

Tokaj, 1611 július 14. Thurzó nádor levele Erdélyország rendjeihez.

Mátyás király mindent elkövetett, hogy a békességet föntarthassa és a keresztény vért kimélje. De Báthory Gábor fejedelem fölzaklatta Erdély nyugalmát s a mellett Lengyelországot,

az vitézlő rend, kiket bizony immár száma nélkül megfenyegettem rólla» (Bethlen G. levelei 305. l.)

Moldvát, Havasalföldet tűzzel-vassal pusztította. Ezért a király elhatározta, hogy megszabadítja őket Báthory zsarnokságától és az országot atyai kegyelmébe, pártfogásába veszi. Kéri tehát a nádor a rendeket, hogy *Forgách Zsigmond* bemenetelét semmi rosszra ne magyarázzák, hanem tanácskozzanak és maguk megmaradása felől minden jót végezzenek vele. A szabad választás jogát a király meghagyja a rendeknek és csak azt követeli, hogy a kit maguk közül választanak, az ne fejedelemnek, hanem csak *vajdának* neveztessék s ő felségétől való függését nyilván elösmerje. Az adót ezentul is fizessék meg a töröknek, nehogy haragjában megrontsa az országot. (U. o. fasc. 94. m. 17.)

Kassa, július 14. Thurzó nádor a királyhoz.

Tudatja, hogy az erdélyiekhez nyilt levelet bocsátott s Báthoryt is megintette, hogy mondjon le a fejedelemségről és a király kegyelmességére bízza magát. Fölszólította a Báthory zászlója alatt szolgáló magyarországi nemeseket, hogy térjenek a király hűségére és adják föl az erősségeket, különben jószágvesztéssel bűnhödnek. Pénzt kér, mert a végbeliek és Rákóczy vitézei fizetetlenek és megtagadták az engedelmességet. — (U. o. fasc. 94. nr. 13.)

A brassai táborból, július 14. Radul vajda Thurzó nádorhoz.

Értesíti, hogy a brassai mezőn *július 10-én* d. u. 3 óra tájban megharczolt Báthory Gábor seregével és Isten segedelméből, fényes győzelmet nyert felette. A futók közül *tíz ezerig való embert* levágott.[1]) Rövid időn követet küld a királyhoz és kéri a nádort, hogy promovealja ügyét az udvarnál. Gondoskodjanak Erdély jövendő kormányzása felől. (U. o. fasc. 94. m. 19.)

Kassa, július 17. Thurzó nádor a királyhoz.

Küldi Forgách Zsigmond és Czobor levelét, melyben írják, hogy Radul vajda Báthoryt megverte, a ki a csatából Szebenbe

[1]) Alaptalan dicsekvés.

futott. Nehogy az oláhok és lengyelek elfoglalják Erdélyt, Forgáchot haladéktalanul megindítja, addig is Cesare Gallót a vajdákhoz küldi.

A köznép és a nemesség, nem tudván az expedicziő valódi okát, sok mindent beszél. Azt hirdetik, hogy az Erdélylyel fennálló szövetség megsértetett és a jövő országgyűlésre nagy vihar készül. Jó volna tehát, ha a király fölsorolná a támadás okait, hogy a hadsereget nem Erdély elfoglalására, hanem csak azért küldi, hogy Báthorytól megszabadítsa az országot, mielőtt a lengyelek és oláhok, a kiknek sokat vétett, bosszút állanának a nemzeten. (U. o. fasc. 94. m. 15.)

Kassa, július 17. Thurzó utasítása Cesare Gallo számára.

Fődolog, hogy a vajdák Forgách Zsigmonddal egyet értsenek és különös gondjuk legyen arra, hogy Báthory ki ne szökjék Váradra vagy Ecsedre. Az erdélyiek szabadságát ne háborgassák. Jelöljenek ki 3—4 vajdának való embert, a kik közül ő felsége tetszése szerint választhasson. Figyelmeztesse Radult, hogy Erdélyhez nincsen joga, és tartozik átengedni a királynak. A várakat és kastélyokat hittel kötelezzék Mátyás hűségére. Az erdélyiek küldjenek követeket a szultánhoz vagy a budai pasához, kijelentvén, hogy nem akarnak elszakadni a portától, de Báthory zsarnokságát és kegyetlenségét tovább nem tűrhetvén, más vajdát választanak. Ha Erdély meghódol — a miben nem kételkedik — a hozzá csatolt negy vármegyét, úgy szintén *Váradot* a többi végházakkal együtt kapcsolják vissza örökösen Magyarországhoz. A jövendőbeli vajda soha többé ne éljen a *fejedelmi* czímmel és a királynak hűséget fogadván, ennek jeléül a magyar országgyűlésre követeket küldjön. Az arany-, ezüst- és sóbányák jövedelmeiből a király katonáit fizessék. (U. o. fasc. 94. m. 14.)

Kassa, július 30. Thurzó nádor a királyhoz.

Ezen a napon értesült, hogy Kolozsvár meghódolt Forgách Zsigmondnak. Gratulál a királynak és az ő bölcsességének tulajdonítja, hogy Erdélyt vérontás nélkül elfoglalhatják. Mindenre

gondot visel, erősen gyüjti a hadakat és *Nyir Bátor-hoz* szállítja. Megtudván, hogy három hajdú kapitány az erdélyi fejedelemnek katonákat fogad, parancsot adott Bosnyák Tamás füleki kapitánynak, hogy verje szét őket. Váradot és Ecsedet hódolásra szólította. Minthogy a nemesség, a törvényre való hivatkozással, insurgálni nem akar, mert sem a király sem a nádor nincs a táborban, derekasabb segítséget még eddig nem küldhetett Forgáchnak. *Cesare Gallo* nagy betegen fekszik Szathmáron, tovább nem mehetett, Thurzó Kassáról küldött hozzá orvost (U. o. fasc. 94. m. 16.)

Eger aug. 3. Ibrahim pasa Thurzó nádorhoz.

Szemrehányást teszi neki, hogy noha a békesség 20 esztendőre köttetett, Magyarország már is fegyverkezik. Eleinte azzal hitegették a törököt, hogy a hajdúság megfenyítésére gyüjtik a hadat, de ez csak ürügy volt, mert a hatalmas császár országára és vasallusára támadtak. Most tehát parancsot kaptak a pasák, hogy minden más dolgot hátra hagyván, menten menjenek Báthory Gábor segítségére, a kinek semmi vétke sincsen s annak okáért a császár meg is fogja oltalmazni. (U. o. fasc. 77. m. 13.)

Kassa aug. 5. Thurzó nádor a budai pasához.

Megértette, hogy a török császár parancsára Erdélynek segítséget küldött s július 16-án kelt levelére következőképen válaszol:

«Ebben vagyon azért az dolog, hogy a hajdúságot jó módgyával leszállítván és csendesítvén, az mikor immár az ö felsége hadait mindenfelé haza akartuk volna bocsátani, találának meg bennünket az erdélyi atyánkfiai, jelentvén, hogy Báthory Gábor az lengyelek ellen és egyébb szomszéd országok ellen nyughatatlankodván és sokképen vétvén, nem kevés hadakkal Radul vajdával együtt reá mentek és megütközvén egymással, hadát Báthorynak igen megverték, ki miatt igen félelmes lött volna, hogy mind Erdély s Havasalfölde az lengyel királysághoz ne szakadjon, kiből sok zür-zavar és veszedelem és romlások is következhetnek. Kérének azért bennünket, hogy most kész hadaink lévén, azok ellen megoltalmazzuk őket, *sőt nagy siralmas szemmel és szívvel pana-*

szolkottanak azon is, hogy Báthory Gábor minémű nagy nyomorúságban és inségben tartja őket. Sokaknak feleségeket megfertőztetvén, jószágokat, marhájokat elvevén, városokat feldúlván, sokakat közülök rabságban vetvén és iszonyú halállal is megöletvén, annyiban hozta volna igyöket és az ő nyughatatlanságával annyi ellenséget szerzett volna nekiek, kik ellen nem állhatván és magokat nem oltalmazhatván, mind utolsó veszedelmek és romlások következnék. Lehetetlen dolog volna azért, hogy tovább már fejedelemsége alatt megmaradhassanak, hanem magoknak mást, olyat akarnak választani, az ki őket igazságokban megtartsa és oltalmazza és az *Zsitvatoroknál* való végezés szerént az hatalmas török császár erős frigye és hitleveléhez tartván magát, az hatalmas császár hűségétől teljességgel el nem szakadván, kedvét keresse ő hatalmasságának és az fényes portán lévő vezéreknek.»

Látván tehát igazságukat, hogy Erdélyt megmenthessék, hadakat bocsátottak oltalmazására, de ezzel a fennálló békesség ellen semmit sem vétettek. Kéri tehát a pasát, hogy Báthorynak többé segítséget ne adjanak, hadd válaszszanak az erdélyiek magoknak olyan *gondviselőt*, a kiből a portának is több haszna lesz. (U. o. fasc. 77. m. 14.)

A lippai vitézlő rend levele Thurzó György nádorhoz, 1611 aug. 8.

Illustrissíme domine domine semper observandissime etc. Az Úr Istentől kívánunk Nsgdnak jó egészséges hosszú életet megadatni.

Meghozák minekünk az Nsgd levelét die septima Augusti Vasárnapon estve, melyet azon napon meg nem olvastathatánk, hanem másnap Hétfőn, közönséges helyen összegyűlvén, az Nsgd levelét fölszakasztván, az egész lippai vitézek előtt megolvastatók.

Az Nsgd írását megértettük, hogy Nsgd bizonyos számú hihető embereknek irásából nyilván megértette volna, hogy Báthori Gábor urunk ő felsége Lippát és Jenőt az töröknek igérte volna, de mi még ez óráig azt az ő felsége akarattyát és igyekezetit soha nem vettük eszünkben s nem is értettük, hogy ő felsége ilyen szép végházakat mind feleségestűl, gyermekestűl török kezében akart volna ejteni, hanem Radul vajdának országára való jövetelét tud-

ván, mind minket, mind az törököket reá indított vala ő felsége, minthogy Radul vajda ő felségének országára is jött, de király urunk ő felsége ellen és az kereszténység ellen való igyekezetit soha mi nem értettük ő fsgének, sőt mi azt tudtuk, hogy az szép confœderatió ő felségek között szépen megegyesedett és véghez ment, kinek mind fejenként felette igen örvendeztünk és az Úr Istennek is azon nagy hálákat adtunk, hogy ő szent felsége keresztyén nemzetségünkkel egyessé tött bennünket. Hanem csak nagy későn meghallván generalis urunknak ő Nsgának haddal való indulását Erdélyre, vélekedvén azon, hogy ha ő Nsga urunk ő fsge segítségére megyen é, avagy penig ellene? az mikor megtudtuk volna az ő nsga bemenetelit, higyje Nsgd mi is nem kicsint szomorkodtunk rajta.

Az mi az Nsgd írását illeti ez helnek török kézben való ejtése felől, arról Nsgdnak mind kicsintől fogva nagyiglan, ilyen választ írhatunk, hogy az mely szép végházakat az mi régi jó hírű, nevű eleink sok vérek hullásával megvöttenek s mind ez óráig meg is tartottanak az keresztyénségnek, mi is azokat valamig az Úr Isten megtart bennünket, fejünk fenn állásáig az török nemzetnek nem adgyuk, sőt ha ellenünk való igyekezetit értjük, szinte úgy vívunk ellenek, mint szintén az természet szerint való ellenség ellen. Nsgdat azért s mind az egész keresztyénséget azon kérünk, nsgdnak ne legyen ilyen vélekedése mi felőllünk, hogy mi az keresztyén nemzetségnek árulói lennénk s ez helyt török kézben adnók, sőt mi ez Nsgtok irásán mind fejenként nem keveset szomorkodunk. Mert Nsgtok meghidgye, hogy mi igaz keresztyének és igaz magyarok vagyunk, de Nsgd, elhisszük, hogy tudhattya és jól értheti ez helnek minemű vég voltát, minekünk ahhoz képest kell magunkat viselnünk.

Az hol minket Nsgd arra int, hogy az mi kegyelmes urunk mellől elálljunk, nyilván lehet az Nsgdnál, hogy minden helekben mindenek az régi jó szokás szerint hittel kötelesek ő felségéhez mind kicsintől fogva nagyiglan, mostanis penig azon hittel vagyunk mi is kötelesek ő felségéhez s mind penig Erdélyországhoz. Urunkat ő felségét penig székiben és országában tudgyuk bizonyosan lenni.

Mi csoda móddal illenék azért hozzánk Nsgos uram, ha mi a mi urunk, s fejedelmünk mellől el állanánk? Mindgyárást az

élő Istent megtagadnók, az kinek szent nevére megesküdtünk. Király urunk ő felsége előtt s mind penig Nsgtok előtt micsoda hitelünk és tisztességünk lenne, ha az mi urunk, fejedelmünk mellől most elállanánk, az kinek mind fejenként hittel köteleztük magunkat és kinek immár sok javaiban is részesültünk. — Az Úr Istennek szörnyű büntetését soha mi el nem kerülhetnők, kapunkon is micsoda szívvel mernénk ki járni, rettegtetvén bennünket az hitetlenség. Sőt mi Nsgdat azon kérjük mind fejenként, hogy mi maradgyunk békességesen, ez ideig az török nemzetnek ha mi igyekezeti, szándéka nem volt is reánk, immár annál is inkább ne legyen valami reánk való indulása és igyekezeti. Mivelhogy mi király urunknak is ő felségének az törökkel való frigyét, kötését értettük lenni, mi most is azképpen úgy tudgyuk, hogy ő felségének kötése, frigye volna velek.

Nsgdat ezenis kérjük, hogy az kiknek közülünk az ő felsége birodalmában jószági vadnak, azok ne foglaltassanak el Nsgd, mert csak immáron is sokan megszomorodtanak jószágoknak elfoglaltatása miatt és marhájok elvétele miatt. Minekünk Nsgos uram nem kicsin gondviselés ez végházakat az keresztyénségnek megtartanunk, kiért az egész keresztyénségtől dicséretes jókat és érdemes nevet reménlünk mindenkor.

Nsgd generális urunknak is ő nsgának írja, hogy ő nsgtól ne bántassunk meg jószágunkban, marháinkban, ő nsga ne foglaltassa jószáginkat, hanem kinek-kinek jószági, marhái maradhassanak meg, az kiket sok jámbor szolgálatunkkal és az véghelyeknek hiven való őrizésével találtunk. Az kiknek házacskáink oly helyeken vadnak, azok is az mostani hádak miatt ne pusztíttassanak el.

Az hul penig Nsgd arra int bennünket, hogy mi Nsgdat hirekkel értessük, Nsgd bölcsi itélete lehet azon, hogy mi akar az kicsinyben s akár az nagy dologban szegjük meg hitünket, az mindegy. Mi elhittük azt Nsgos uram, hogy az mi hír irásunk nélkül is Nsgd mindeneket ért mindenkor és jól is tud Nsgd. Sőt mi Nsgos uram oly reménségben vagyunk, hogy az Úr Isten ő felségek között ez mostani fölindult háborúságot minden szép egyességre és békességre hozza, kit ő szent felsége teljesitsen meg és engedgyen, hogy az idegen nemzetségek ne örvendezhessenek az keresztyénségnek egymáson való üldözésén és vérek kiontásán.

Nsgdat kérjük mint urunkat, hogy ha mi fogyatkozás ez mi Nsgdnak való irásunkban volna, azt minékünk Nsgd megbocsássa és semminek Nsgd ne tulajdonítsa, hanem az mi *deáktalan voltunknak*. Ezeknek utánna az Úr Isten . . tartsa meg sok esztendeig jó egésségben. Datum ex arce . . . die octava mensis Augusti 1611.

Illustrissimæ M. V.

servitores paratissimi
Michael Dengelegi capitaneus Lippaienses ac universitas tam equestris quam pedestris ordinis militum et nobilium inhabitatorum Civitatis Lippaiensis.

Illustrissimo domino domino Comiti Georgio Thurzó sacræ Regiæ majestatis suppremo Consiliario, Palatino Hungariæ, nec non Comiti perpetuo Comitatus Arvensis, domino domino nobis semper gratiosissimo.

(Eredetije az országos Levéltárban Act. Thurz. fasc. 36. m. 11.)

Kassa, augusztus 18. Thurzó nádor a királyhoz.

Forgách Zsigmond gondatlansága miatt veszedelem támadt. *Nagy Andrást*, a nádor tudta és beleegyezése nélkül nem csak szabadon bocsátotta, hanem még a hajdúsereg élére is állította. Az álnok ember pedig csak leste az alkalmat, hogy ismét rabolhasson, kárt tehessen. Beszökött Báthoryhoz Szebenbe, és nagy hamarsággal visszatérvén, *Bajom* várát elfoglalta. Annak utána összegyüjtötte a hajdúságot és a végbeli vitézeket *Diószegnél* aug. 15-én szétverte. Egy részük Báthoryhoz állott. Forgách az oka mindennek, mert ha Erdélyben nem erőszakoskodik, hanem *Kolozsvárott* megállapodva békességesen tanácskozik a rendekkel, az ország önként hódolt volna a királynak. Legnagyobb hibája az, hogy *Nagy András* által rászedette magát. Most már a végbeliek elfutottak, a várakban nincs őrség, a pénz és az élelem elfogyott, a nemesség nem akar felülni, a hajdúk mind elpártoltak, a török segítség útban van, a nádornak tehát az a tanácsa, *hogy le kell mondani Erdélyről*, mert különben ismétlődni fog, a mi Bocskay

alatt történt és elvész az ország. *Keczer Andrást* mint futárt küldi a királyhoz. (U. o. fasc. 1. m. 107.)

«Ex castris ad Crasna positis» augusztus 30. Nagy András hajdú generalis Thurzó nádorhoz.

«Szolgálatom után adgyon Isten kegyelmednek az jókban jó szerencsét. Az kgd ennehány rendbeli álnok, hitegető, hamis leveleit minden részeiben láttam és olvastam, de nem én vagyok az hitetlen, hanem ti vadtok, mert meg sem fogtatok vala s, immár mint *Bajont* s mind az debreczeni harminczadomat elvetted vala és másnak adtad vala. Hitetek ellen az én elválásom Mátyás királytól ez volt, hogy Füzy István Erdélyben mind az hirdeté, hogy kgd neki atta az nádudvari kapitányságot, és azt harminczadot Tokajban Őze Demeternek. Az ti álnok leveleitekből minden *czigánságtokat* megértettem, de nekünk igazságunk vagyon, *mert mi inkább egy lábig mind meghalunk, sem hogy mi bálvánt imádjunk*, de az Isten titeket semmi útatokban meg nem áld, mert látja az Isten, hogy az ő tisztességében akartok practicálni, kiért az Isten fejetekre vonja az ő ostorát. Ám szépen járt Bosnyák uram is az pápista urakkal. Elsőben is megmutatta az Isten rajtatok esett haragját, azért honnét vagyon ez az ti hitetlen, hamis praktikátok, hogy te azt írtad az király képének, hogy engemet behivasson *és magamat az kapitányokkal együtt elolcson és az hajduságot mind le vágassa*. Mit vétett az én kegyelmes uram, avagy én kegyelmeteknek, hiszen nem ugy esküdt meg Mátyás király s kglmetek az én kegyelmes uramnak, hogy ti Erdélyre jőjjetek, és magatok hitlevelit visszük arczul ő felségével együtt ez napokban, az Isten az hamis hitetekért megver. Az holott azt írod az levélben, az kit az vitézeknek ír kgd, hogy én vagyok állhatatlan, hamis hitű, látja Isten, hogy minden zűr-zavarnak az fő okai ti vattok, az élő Isten előtt is adjatok számot minden keresztyén atyánkfiainak vérek hullásáról. Értem minden czigánságtokat, de nem segít meg az Isten benneteket. Ilyen jó hírt írhatok kgdnek, hogy Szeben alatt addig hántatá Forgách uram magát, hogy ennehány száz keresztyén atyánkfiát, az maga hadabelit, hagyott ott az mezőn, elnem álhatta az sárt, hanem nagy szégyenére elszaladt Medgyesben.

Minthogy hivatja az ország népét az gyűlésre, magam is ihon megyek, az foglalókkal bizony szemben is leszek ha Isten erőt ad reá, mátul fogva negyed napig Forgách urammal. Azért az élő Istent hivjuk segitségül, mert mi igaz magyarok és keresztyének vagyunk, *de ti az sok jószágért, kincsért az Isteneteket is megtagadgyátok*, kiért az élő Isten szégyenitsen meg benneteket. Kegyelmednek barátja *Nagy András generalis capitaneus mpr.* (U. o. fasc. 36. m 10.)

Szathmár, szept. 14. Kis Lukács Thurzó nádornak.

Az a hir, hogy Forgách hada a Székelyföldre szállott és csak *Petrasco* vajda maradt Szeben alatt, de a székelyek hódoltatásával fölhagytak, mert a hajdúk Erdélyre törtek. Most Szász-Megyesnél táboroznak Radullal és *Kendy Istvánnal*, a ki három ezer lengyel kozákkal csatlakozott hozzájok. Nagy András Fejérvárról izenget Báthorynak, hogy jönne ki hozzá, mert a hajdúk fizetetlenek és szökdősnek mellőlle. De Báthory azt felelte, hogy Szebent pusztán nem hagyhatja, mivel 5—600 embert a város népe könnyen levághatna. Azt beszélik közhírrel, hogy Báthory tanácskozik Forgách Zsigmonddal és Radul vajdával. Ha megértik az hajdúk, hogy mi készül ellenök Magyarországon, futvást jönnek majd ki feleségük, gyermekük oltalmazására. (U. o. fasc. 39. m 6.)

Szathmár sept. 19. Cesare Gallo Thurzó nádornak.

Nagy András Szász-Sebeshez szállott, mindössze 800 török és tatár van táborában. Báthory kegyetlenül megsarczolta a szebenieket. Forgách, Radul és Kendi Brassóban időznek. Nagy András Báthory hűségére hódoltatja a nemességet. Úgy kellene ártalmatlanná tenni, hogy a hajdúk lakóhelyét fölégetnék, feleségüket, gyermeküket fogságba hurczolnák. Akkor aztán kitakarodnának Erdélyből, a rendek pedig a királynak hódolnának, de így azt beszélik: mi tévők legyenek, ha Forgách bezárkózott Brassóba és nem gondol velük? — Radul is haza készül, mert a török Oláhországot meg akarja támadni. (U. o. fasc. 87. m. 23.)

Szathmár, szept. 22. Ugyanaz a nádorhoz.

Károlyi Mihály elbeszélése után jelenti, hogy Báthorynak 20 ezer embere van a törökkel együtt. A minap 500 török ment Debreczenbe, a hajdúk megvendégelték és zsákmányra indulván, Böszörmény táján valami 200 embert vágtak le a király hadából. Örvend az idegen katonaság befogadásának, mert csak azok segítségével lehetne a hajdúságot leverni, de attól fél, hogy a sok disputatio és tanácskozások miatt utoljára is kárt vallanak. Épen most érkezett hozzá egy paraszt, a kit ő Forgáchhoz küldött, de útközben török kézbe került és alkalma volt körül nézni a táborban. Beszéli, hogy Báthory Nagy Andrással és a törökkel Fogaras felé indúlt, *Bethlen Gábor*, több urakkal együtt mellette van. (U. o.)

Szathmár, okt. 2. Ugyanaz a nádorhoz.

Forgáchtól két hónap óta nem kapott tudósítást. Örvend, hogy a nádor 4 ezer embert küldött át a Tiszán, hogy a hajduk lakóhelyeit elpusztítsák. Thurzó személyes táborba szállásától minden jót remél, mert a királyi hadak között fönntartja a fegyelmet és az ellenség meg fog rémülni. Báthory Brassó alá szállott, de táborában nagy szükség uralkodik. Az a fődolog, hogy a hajdúságot leverjék. A szathmáriak 200 lovagot és 200 gyalogot kérnek a nádortól, mert Dóczy mind egy szálig elvitte a vitézlő népet. (U. o. fasc. 87. nr. 27. 28.)

Jászvásár okt, 27. Sarmasághy Zsigmond a nádorhoz.

Illustrissime Domine domine patrone gratiose etc. Az úr Istentől minden jókat kívánok Nsgdnak kívánsága szerént adatni.

Az király urunk ő felsége hadai Erdélybe érkezvén, hozák elsőben is én kezemhez az Nsgd és Forgách uram leveleit, kikbe int és parancsol vala Nsgtok minden rendeknek köztünk, hogy király urunk hűségéhez hajoljunk és ő felségének s generalis uramnak is engedelmesek lennénk. Annak okáért mind én magam mingyárást engedelmes löttem mindenbe, mind az leveleket mindenfelé elküldözvén, intettem egyebeket is hasonló hűségre. Foga-

nattya is volt az Nsgtok parancsolatyának mert minden városok és sokan az országbeliek közűl jó kedvvel ragaszkodának ő felségéhez. De az mint rész szerént valami változások történének Erdélybe, az sem gyógyulhatatlan seb vala, sőt ezután is könnyű mód lehet benne hogy egy értelemre jőjjenek minden rendek Erdélybe, csak Báthory Gábornak kevés pártartóinak (kik inkább mind magyarországiak) mutassa meg Nsgd és ismertesse meg vele, *hogy nagyobb Mátyás király ő felsége egy olyan felfuvalkodott ifjunál.* Most is mind Brassó, Segesvár, Medgyes, Colosvár és a többi király urunk hivei, szívvel pedig egész Erdély kívánna megszabadulni az Báthory Gábor inségéből. Minthogy pedig én lő jó példaadó az Nsgd parancsolattyának megfogadásában, minden szerencsétlenség és nyomorúság mindenek felett engemet találá. Seregét reám küldvén Báthory, feleségemet gyermekinkkel és minden házunk népével nem kevés ezer forintot érő marhájukkal együtt véletlenűl Szamosujvárba vitette, marháink prædára jutván, házam népe még most is fogságban vagyon mind. Én magam ellen is népét bocsátván véletlenűl útamba környűl fogának, egy erdőbe egy dolmánba, egy szablyával szaladtam és gyalog mentem Medgyesbe az táborba Forgách uramhoz. És így feleségem, gyermekink, minden házunknépe, jó szolgáink, marháink, szép jószágink tőllem elkelének, hazámból is kibúdostam. Ezzel bizonyítottam hűségemet király urunkhoz és szófogadó voltomot Nsghoz.

Megítélheti bölcsen Nsgd mint kellenék hadni az erdélyi városokat, sok főnépet s mindnyájunkat ilyen állapotunkban, kik az ő felsége és Nsgtok parancsolattyára mindenünket sőt életünket is devoveáltuk. Ha Erdélyt Báthorynak engedi, mely szörnyű romlásunk következzék? Az egész szászságnak, sok főnépnek bizonyos veszedelme lenne az Tyranmus miatt. Mit gondolhatna minden ember arról, hogy az kik ő felségéhez bíztak és ragaszkodtak, elhagyatván, hűségeknek ilyen keserves fructusát vennék? Erdéllyel pedig Havasalfölde és Moldva ő felségétől elidegenülne mindenképpen. Mind Báthory, mind külső nemzetek sőt az pogánság is nagy erőtlenségének vagy felettébb való egyébb fogyatkozásának király urunknak, fognák azt tulajdonítani.

Nagyságod megbocsássa: simplex est oratio veritatis, bátran de igazán is írok Nsgdnak, ha ebbe maradna immár az erdélyi

dolog, nagy szarvat nevelne Nsgd Báthorinak, azt tudná, hogy tőlle való féltébe hatta félbe a dolgot Nsgd. Ő nem mulatná el valamikor alkalmatossága lehetne. Kigyót tartana ő felsége király urunk és Nsgd kebelében mindenkor. Az hajdúknak is mind szarvok s mind insolentiájok nevekednék nem sokára. Könyörgök ezért Nsgdnak és velem együtt mind az erdélyiek: ne szerezzen békességet (ki soha állandó nem lehetne) Báthoryval. Az indisciplinatus seditiosus, álhatatlan hajdúságnak is nevét is tegye semmivé, mely hajdúság bizonyos veszedelmére támadott, mint az pestis az magyar nemzetnek.

Azon is könyörgök Nsgdnak, ha Bogdány János vagy Bogdányi Ferencz Nsgdat az én kövesdi és sarmasághi ős jószágom felől valami formán megtalálja és magának kívánná valamelyik: semmi jó választot ne adgyon Nsgd nekik. Mert halhatatlan csalárdsággal cselekedtek velem, életemet is kicsin hogy el nem fogyatták. Magam bővebben arrul való dolgunkat megbeszéllem Nsgddal rövid nap. Az Úr Isten Nsgdat mindennemű dolgaiban tegye jó szerencséssé és tarcsa meg minden jókban. Datum Jassy in Moldavia die 27. octobris 1611.

Illustrissimæ D. V.

servitor perpetuus devinetissimus
Sigismundus Sarmasághy mp.

P. S. Ez az moldovai vajda is boérival egyetemben szüből kiványa az Báthory Gábor ellen való progressusát király urunk hadainak. Segítséggel is ígérik magokat.

Thurzó lt. fasc. 94. m. 22.

Illustrissimo Domino Domino Comiti Georgio Thurzó de Bethlenfalva etc.

Bécs, 1611 deczember 14. Abaffy Miklós Thurzó György nádorhoz.

«Az Nagyságod levelét, melyet 6. napján ennek a hónak írt Tokajból, ma adák kezemhez, melyből értem, hogy tanácsurakkal egyetemben írt Nsgd ő fölséginek az erdélyi állapotról és hadakozásunkról, Mely íráshoz képest itt az udvarnál megcsendesettek az Nsgd felől való szóllásba, gondolom, ha az Úr Isten Nsgodat közzéek hozza, annál inkább befogják szájokat. Az erdélyi fejedelem

követeit nem akar addig ő fölsége expediálni, míg Nsgd ide nem érkezik, elég busulásban vadnak, holott immár sem követséget nem mondhatnak ő fölséginek, mivel eljövetelek után nagy változások lének. Radul vajda e héten bejő, Kornis Zsigmond itt vót és kardinál szállásán öszve szóllalkoztam vele. Az papi rend felette pártját fogja Radulynak, sőt ugy értettem, hogy Radul nevével leveleket iratott itt Bécsbe Cornis az pápa és spanyor király követeinek, hogy azoknak intercessiójokra királyunkat inkább Radul akaratjára hajthassák. Magam felől azt irhatom Nsgdnak, ő fölséginél audientiam vót, még lakodalma előtt. Felette nagy jó akarattal vót ő fölsége hozzám sőt az tanácsurak is, de hogy Kornis ide érkezett és Radul emberei, azótától fogva letett ember vagyok, a kik ez előtt nagy becsülettel vótak hozzám, most csak süvegvetéssel sem tisztel némely. Ma negyedik supplicatiót attam, szóval is megmontam ő fölséginek, hogy ő fölsége tovább ne tartóztatna, mert kőcségem elfogyott. Hónapig elvárom, de tovább immár nem várhatok, annyi kőcségem nem maratt hogy postán mehessek vissza, hanem más atyámfiai segítségek által kelletik haza vontatnom. Ő fölsége ma vadászni ment az királyné asszony is vele, egyébb hírt Nsgdnak nem írhatok». (U. o. fasc. 38. m. 14.)

Várad, 1612 január 8. Báthory Gábor fejedelem a nádorhoz.

Biztosítja, hogy a békességet és a magyar nemzettel való szép egyetértést szentül megfogja tartani és egyenes, igaz jó akaratnál egyebet Thurzó sohasem fog benne tapasztalni. Intézkedett, hogy a hajdúk közül a parasztot és jobbágyot kiválogatván, régi földesuraiknak adják vissza.

A levél utóirata a fejedelem saját kezével: «Kérjük azért Nagyságodat, mint immár jó akaratból megesmertetett jó akaró urunkat, atyánkfiát, hogy Nsgd mint igaz magyari és ilyen nagy hivatalban lévő tekintetes keresztyén ur, az magyar nemzetnek megmaradását viselje és hordozza úgy szemei előtt, hogy mindennemű ellenségei ellen szép szabadságában, örökös békességében sok háborúságok után jam tandem respirálhasson és az köztünk mostani véghez ment szent békesség örökké maradhasson. Mi részünkről penig bizonyos legyen ebben Nsgod, édes hazánk mellett

sem kárunkat sem értékünket sőt ha kivántatik életünket is hazánknak szabadságáért nem szánnyuk elfogyatni. Az . . szolgálatban vagyon is módunk, mert valamit mi akarunk Havasalfölde is azont, ez az mostani moldovai Stépán vajda is azont, mert én szerzettem neki az hatalmas császártul, csak vegye ő felsége az magyari király illendőképen szolgálatunkat, megmutatom, hogy az magyar nemzetnek igaz szolgája vagyok. (U. o. fasc. 95. nr. 18.)

Ecsed vára január 19. A fejedelem a nádorhoz.

«Nem tudgyuk mi okból, Nsgdnak felmeneteli után Forgách Zsigmond (a ki sem minékünk sem az magyar nemzetnek, így cselekedvén, jó akarója nem lehet) *Fekete Pétert,* több ahhoz hasonló latrokkal az Tiszán ide mi felénk által küldte egynehány kapitányság aljával és az mely jobbágyságot az mi commissariusink az hajdúság közűl kivettenek, azokat zászlója alá fogadgva, esketi és oltalmazza, sőt azzal biztatja, hogy az mely helyeken most vadnak, csak mi mellőlünk elálljanak, nem csak megtartja . . . de királlyal ő fölségével ismég megerősítteti és privilegiumosíttatja őket». Minthogy pedig ez a cselekedete a tokaji végzés ellen van és nyilvános békerontás, kéri a nádort, hogy ne hagyja annyiban a dolgot, mert Dóczy és Forgách azt hirdetik, hogy ők csak a királytól függenek és nekik sem az ország sem a nádor nem parancsol. Ha minden áron háborút akarnak indítani, a fejedelem nem lesz oka semminek, és eddig is csak Thurzóra való tekintetből tartotta vissza hadait. (U. o. fasc. 93. nr. 10.)

Szeben, márczius 5. Ugyanaz a nádorhoz.

Tudja, hogy rossz akarói Forgách és Dóczy örökösen ingerlik a nádort ellene, de csodálkozik, hegy hitelt ad nekik, holott ő többször kijelentette, hogy a szent békességet, a mire megesküdött, fentartja és pórázon nem akar hitet hordani. Nem tartja magát Dóczyval és Forgáchcsal egyenlőnek, barátságukra sincs szüksége, azoknak a szívét csak a gyülölség és *rancor* viseli. Kéri a nádort, hogy ne kételkedjék benne, hanem küldje emberét a Tiszához és győződjék meg arról, hogy a hajdúk közűl már kihányatta a póro-

kat, a többiek pedig békességben vannak lakóhelyükön. Gondot visel arra, hogy a ki az elmult romlásnak és veszedelemnek *egyik fő oka* volt[1]) érdeme szerint bűnhödgyék. De a nádor is büntesse meg az olyan felfuvalkodott, visszavonó embereket, kik miatt «az magyar nemzet egymás vérét nadály módra szíván, az egész világ csúfja ne legyen». (U. o. fasc. 93. m. 12.)

Vácz, márczius 15. Dóczy István kapitány a nádorhoz.

«Nagyságodnak azt akarám értésére adnom, az gyulai bék két törököt küldött az budai bassához, kiktűl azt izente, hogy *Gábort*[2]) valami asszonyállat késsel verte volna által, és így megholt volna, kik csak tegnap estve érköztenek az bassához, igen nagy híre vagyon Budán. *Nagy András* is két kocsin küldötte embereit az bassához, ő is vajdaságot kíván, az kin, mondgyák, *igen nevetkőznek az törökök*. Ezt csak ma estve felé hozák az hírt, röggel mindgyárást bekültem, hogy valóságosképen végire menjenek az Nagy András követi is mi végre vadnak Budán, előljáróban ezt akarám Nsgdnak értésére adnom». (U. o. fasc. 57. nr. 13.)

Gy.-fejérvári, 1612 jun. 10. Báthory a nádorhoz.

Illustrissime domine affinis nobis observandissime salutem etc. Az Nsgd becsületes levelét Fejérvárott létünkben adák meg, melyből értjük mind királynak ő fsgének mind penig Nsgdnak intercessióját az közönséges Szászság mellett. Nsgdnak talám az dolgot sinistre atták eleiben, mert az az dolog nem illeti közönségesen az szászságot, mert azok közül sokan vadnak, kik mi ellenünk nem vétettenek, sőt sok kegyelmességünket mutatván hozzájok, mi sok hasznokat vöttük.

Hogy penig Nsgd az szászság dolgát bizonyosban ércse, az mi Szeben állapottyát illeti annak occupálását sem csak magunktól hanem az egész ország akarattyából cselekedtük. Egy város

[1]) Kétségtelenül Nagy Andrásra céloz.
[2]) T. i. a fejedelmet.

penig nem is præscribálhatna fejedelme ellen, de az szebeniek be sem akartak bocsátani bennünket. Báthory Andrásnak is halála az miatt történt volt, hogy ők nem bocsátották volt be. Akarván azert jövendő megmaradásunkról gondot viselnünk, az ország akarattyából azért cselekettük, kinek csak immár is hasznát vettük.

Beszterczének penig, Segesvárnak, Medgyesnek, Szász Sebesnek, és Colosvárnak mostan is semminemű bántási nincsenek, nem is voltanak, az mint Nsgd az Kamuthy Farkas uram Nsgdnak küldött mostani articulusinkból megértheti, tudván mi is azt, hogy országunknak egyik része (az mint Nsgd is írja) az Szászságbul áll. Csak hadnának békét efféle sok fele való tévelygésnek, nem hogy háborgatnók őket, de vérünk hullásával is igyekeznők oltalmazni, az mint eddig is azokat, kik az hűség mellett megmarattanak, oltalmaztuk.

Az mi az brassaiak dolgát illeti, Nsgdnál nyilván lehet, ez ideig is minémű sok practicájok volt azoknak mi ellenünk, nem annyira az német nemzetséghez mint az lengyelhez, de kiváltképpen az törökhöz confugiálván, sok practikákkal minket is vádolván, kötötték magokat és veszedelmünkre igyekeztenek volna, ha az Úr Isten elővitte volna igyekezetekben őket. Mind ennyi vétkeket is azért nem tekéntvén, az mint nsgd az articulusból is megérti, mostan is bizonyos választott emberink vadnak hozzájok, kik által intjük őket, hogy minden ezideig való rebellióknak békét hagyván, térjenek az elébbeni hűségek szerint hozzánk, melyet ha megcselekesznek, mind királynak ő felségének mind penig Nsgdnak mi is kedveskedni akarván, megkegyelmezünk nekik, így hogy ezután ne újíccsák afféle dolgokat, és ne találtassanak semminemű vétekben és practicálásban ellenünk. Ha penig meg nem akarnak térni, nincsen mit tennünk, fegyverrel is meghódoltatjuk őket.

Nsgdat azért kérjük szeretettel minden ellenünk való informatióknak Nsgd hitelt ne adgyon mingyárást, hanem ércse magunktól is meg, ő fsgét is penig Nsgd úgy informálhatja felőle, hogy az ő fsge tekintetiér ennél nagyobb dolgot is megcselekednénk, ki magunk ártalmára nem lenne és ő fsgének mindenkoron szolgálni igyekezünk.

Török hireket mostan Nsgdnak nem írunk, minthogy még csak közönséges hirrel halljuk, mindenfelé emberink lévén, ha

bizonyosan végére mehetünk, Nsgdnak mingyárást éjjel nappal értésére agyuk. Hadainknak behozását penig semmire Nsgd egyébbre ne véllje, hanem hallván az közönséges hireket, idején gondot akarunk viselni magunkra és országunknak megmaradására. Mindazáltal Nsgdnak sem árt az confœderatio tartása szerint parancsolni az vármegyékre mindenfelé, lennének készen ha kívántatnék valamiféle ellenség ellen. Szegény megromlott országunknak és az egész magyar nemzetnek megmaradására viselhetnénk idején gondot, mert félő hogy az töröknek az kazullal való megbékélése az magyar nemzetnek meg ne árcson.

Az mi az pasák dolgát illeti, arra is szorgalmatos gondunk lészen, im mingyárást parancsolunk Tasnádra és bizonyos postákat szereztetünk. Az salvus conductust penig itéljük, hogy eddig Nsgdnak régen megatták. Nsgdat kérjük, Nsgd ne késlellje az követeket, henem mennél hamarabb bocsássa alá. Nsgdnak mi is ennek utánna is minden dolgokban kedveskedni igyekezünk. Isten éltesse jó egészségben sok esztendeig Nsgdat. Datum in Civitate nostra Alba Julia die 10. mensis junii Anno domini 1612.

Illustrissæ D. V.

servitor et affinis addictiscimus
Gabriel princeps.

Illustrissimimo domino Comiti Georgio Thurzó de Betlehemfalva etc et.

(A nádor Bicsén jún. 22. kapta.)
(Act. Thurz. fasc. 93. m. 15.)

Szeben, június 21. Ugyanaz a nadorhoz.

Teli torokkal hirdeti az áruló Géczy András, hogy az dolgát a portán a lengyel és a magyar király támogatja, de Báthory nem akarja hinni, hogy olyan méltóságos keresztyén király, mint Mátyás, a fennálló szövetség ellenére, azt az árulót, a ki a fő végházakat a töröknek igérte, promoveálta volna. Különben Géczy András mellett csak magyar *Ogli* basa van, mintegy 4—5 ezer törökkel és bár Radulnak is megparancsolták, hogy segítse, Báthory épenséggel nem tart tőle. Megkereste a basákat, hogy addig míg a portára

küldött követei vissza nem érkeznek, veszteg maradjanak. (U. o. fasc. 95. nr. 23.)

Bicse vára, június 25. A nádor utasítása Csuthy Gáspár és Litassy István számára, kiket az erdélyi fejedelemhez küldött.

Jelentsék, hogy a nádornak sok fáradsága után sikerült a tokaji végzéseket megerősíttetni a királlyal és adják át a fejedelemnek másolatban. Az eredeti szerződést akkor fogja megkapni, mikor a hajdúkat kitelepíti Magyarországból és Egry István, Nadányi Gergely, meg Fekete Péter jószágait vissza adja. Legnagyobb akadálya Báthory dolgainak a szászokkal való egyenetlensége, mert az egész imperiumbeli fejedelmek közben járnak a császárnál a szászok érdekében «holott azt itélik, hogy ő felsége *csak az német nemzetnek gyűlölségiért* persequálván, exterminálni akarná őket». Ezt pedig el nem tűrik. Béküljön ki tehát Báthory a brassaikkal és a többivel, adja vissza szabadságukat, mert különben teljességesen meggyűlölteti magát. (U. o. fasc. 96. m. 23. *Töredék.*)

Dr. Komáromy András.

CASTALDO ERDÉLYBEN.

ÖTÖDIK KÖZLEMÉNY.

XVI.

Castaldo számára az utasítást Ferdinánd április 27-én állította ki. Ez érdekes okmányt történetíróink eddig nem méltatták arra a figyelemre, melyet megérdemelt volna. Hivatalos szövegét először Utiešenović tette közzé 1881-ben.[1]) Annakelőtte csak a Bucholtz adta rövid hézagos kivonat után[2]) ismerték nálunk. Úgy látszik sem Brutus paraphrázisait[3]) sem az ennek forrásúl szolgáló Ascanio Centorio olasz fordítását[4]) nem igen tanulmá-

[1]) Urkundenbuch 24—32. ll.

[2]) VII. 253.

[3]) III. 386—395. — A következő lapon a tokaji (értsd nyirbátori) találkozás van elbeszélve.

[4]) *Commentarii* 59—65. Olaszból azután lefordította francziára Martin Fumée, Seigneur de Genillé (Paris 1594) és francziából angolra R(obert) C(hurche) *The Historie of the Troubles of Hungarie* czím alatt (London 1600). Fuméenek eredeti kiadása igen ritka és úgy látszik csakhamar elfogyott, mert 1608-ban egy újabb, még pedig két kötetre kibővitett és csataképekkel ellátott kiadás jelent meg Párisban. Az első kötet czíme *Histoire Généralle des troubles de Hongrie et Transilvanie* és főforrásai Brodarics emlékirata a mohácsi csatáról, «Castaldo könyve» (értsd Ascanio Centorioé) és persze az 1560. év utáni dolgok elbeszélésénél mások. A második kötetet, mely az egyetemes világtörténetre terjeszkedik ki ugyan, de a fősúlyt mégis Magyarország történetére helyezi, N. de Montreulx írta és az 1605. évig terjed. Fumée első kiadása nyomán egy rövidített német kiadás is jelent meg Kölnben névtelenül, *Historia von den Empörungen so sich im Königreich Ungarn, auch in Siebenbürgen Moldau zugetragen* czím alatt térképekkel. Ez azonban az állitólag Castaldonak adott utasítást nem

nyozták át íróink; a mi különben nem nagy baj, mert teljesen más dolgokat tartalmaz, mint a hivatalos ügyirat. Meg kell engednünk azonban másrészt, hogy sok érdekes dolgot tanulhat Centorio versiójából a hadtörténelmet tanulmányozó katona-ember, mert a *Cinque discorsi* szerzője megfeledkezik történetírói szerepéről és hosszasan theorizál arra nézve, hogy mint kellett volna Castaldonak szerveznie hadseregét, mint gondoskodnia ennek ellátásáról stb. Legalább a Ferdinánd kiadta ismert hivatalos utasításban nincsen semmi nyomuk azon aprólékes intézkedéseknek, melyeket Centorio közöl.

A hivatalos ügyiratban mindenekelőtt fölemlíti Ferdinánd, hogy a magyar hazában és társországaiban a katonai ügyek vezetésével fiát, Miksa királyt, bízta meg. Ferdinánd távollétében tehát Castaldo Miksától kérjen utasításokat. Ha pedig Ferdinánddal együtt Miksa is távol van az országból, úgy Castaldo, mint Miksa «vice-gerens»-e álljon a katonai ügyek élén.

Utasítja továbbá a tábornokot Ferdinánd, hogy haladék nélkül indúljon Magyarországba új hivatalának elfoglalására, inspicziálja útközben a győri és komáromi várakat s ez utóbbinak várnagyától, «Raimpert ab Eberstorf»-tól, «Supremo exercitus in Hungaria Marschalco», tudja meg az ama várak és más helyekre vonatkozó tudnivalót. Menjen el azután Egerbe és ott Aldana Bernáttól, a spanyol csapatok «magister campi»-jától és Teufel Rézmántól, a könnyű lovasság parancsnokától, kik Salm halála óta az ottani katonai ügyek vezetésével valának megbízva, szintén tudja meg a további tudnivalókat. Az instructióval együtt át lett adva a tábornoknak a különböző pontokon elhelyezett csapatok lajstroma és létszáma, mely azonban vagy elveszett, vagy Utiešenović véleményében nem érdemelte meg a közzétetelt.

Sok más dolgot tartalmaz a hosszú ügyirat, a mit azonban vagy már ismerünk, vagy pedig tér szűke miatt el kell hallgatnunk. Jelen czélunkra elég lesz fölemlíteni, hogy Castaldo utasítva lett Erdélyt még azon esetre is elfoglalni, ha Izabella királyné és fia párthíveikkel együtt az osztrák házzal egyezkedni vonakodná-

közli. Ámbár 1596-ban jelent meg, fölemlíti Hatvan ostromának megkezdését u. a. év aug. 10-én.

nak és Ferdinándnak az ország üdve és fönmaradása s az egész (?!) kereszténység érdekében elvállalt tervének végrehajtásában ellenszegülni vakmerősködnének.[1]) Bajos az embernek magát ama kor sophisticájába annyira beleképzelnie, hogy megítélhesse, vajjon miféle érdeke lehetett például a nyugoteurópai kereszténységnek abban, hogy az erdélyiek véres verejtékével összekuporgatott portai adót Ferdinánd vagy Izabella embere vitte-e el Konstantinápolyba. De erre nézve majd Ferdinánd híres exposéjának bonczolásánál koczkáztatok további megjegyzést.

Egy más figyelemre méltó pont a szerfölött hosszú utasításban az volt, hogy meg lett hagyva Castaldonak, miszerint az ország meghódolása vagy meghódítása után ő a katonai ügyek kivételével az ország kormányzásába és igazgatásába ne avatkozzék, hanem hogy ezt teljesen az újonnan kinevezett két vajdára, t. i. Fráter Györgyre és Báthory Andrásra bízza és nemkatonai dolgokban magát nekik teljesen alárendelje.

Egy bizonyos eshetőségre nézve azonban nem adott útmutatást az instructio és erre nézve Castaldo még Bécsből való eltávozása előtt külön utasítást kért a királytól, hogy t. i. oly esetben, ha vagy olyas valamit rendelne el a barát, melynek végrehajtása a hadsereget veszedelembe ejthetné, vagy ha annak véleményében szükség leendene az összes haderőt igénybe venni Erdély elfoglalására (si totis copiis confligendum ei viderit), ilyen vagy hasonló esetben kell-e majd Castaldonak föltétlenül engedelmeskednie, vagy pedig a parancs teljesítésére nézve Ferdinándnak külön szentesítését bevárnia.[2]) Mint látjuk, tehát a tábornoknak volt magánértesülése arról, hogy nem épen tárt karokkal vártak reá az erdélyiek, mint azt Ferdinand remélte, kinek legjobban tetszett volna az, ha az ország egy szívvel, egy lélekkel hódolt volna meg neki (omnes se unanimiter — id quod nobis omnium gratissimum esset — in fidem et obedientiam nostram contulerint).[3]) Egy kevés ellent-

[1]) A Ferdinánd erkölcstanában beállott lényeges változást illetőleg lásd «Hofmann beszéde» czímű czikkemet a *Századok* idei folyamában.

[2]) Utiešenović id. m. 87. l. [2]) jegyzet. — Ferdinánd válasza megvan a bécsi levéltárban, de Utiesenovic, épúgy mint Óváry is (Id. m. II. 102. l. 488. sz.) röstelték azt közölni.

[3]) U. a. Urkundenbuch 30. l.

állásra el volt ugyan készülve (vel si aliquos renitentes stb.) [1]) de az erdélyiek többsége, úgy látszik, számba sem vala veendő, mert a barát úgy akarta, hogy Erdély az osztrák házé legyen (nos ad fidelem diligentemque instantiam petitionem et solicitationem ... fratris Georgii ... consensimus ... eandem provinciam ... ad manus et in potestatem nostram recipere.) [2]) Hogy maguknak a legjobban érdekelt feleknek t. i. az erdélyieknek, mi volt véleményük vagy kívánságuk ezen fontos ügyben, avval nem törődtek Bécsben és ezért arról hallgat az instructio.

XVII.

Bármennyire igyekezett Fráter György egyelőre eltitkolni a dolgot, az erdélyi rendek magának Ali csausznak szájából hallották a fejérvári gyűlesen, ha előbb már nem tudták, hogy a barát német uralmat akar az ország nyakára hozni. A hír nemsokára Petrovics füléhez is eljutott, ki egy Temesvárból márczius 16-káról kelt levélben, melyet Mahmut csausz vitt el magával, újra figyelmeztette a portát a veszélyre. «A barát — ezt írá — be akarja hozni az országba Ferdinánd embereit, hogy ezek a szultán rabszolgáit (értsd az erdélyieket) leverjék, a várakat elfoglalják és az országot, melyet a szultán a királynénak és fiának kegyteljesen ajándékozott volt, földúlják. Ő fölbujtogatta továbbá a karánsebesi és lugosi népeket a szultán rabszolgái ellen, hogy így ezek Petrovicsnak hasznára ne lehessenek a királyné és fia védelmében. Egyébiránt a királyné egyenes parancsára teljesen bizonyos hír gyanánt tudatja a portával, hogy György barát az egész országot (Erdélyt) el akarja idegeníteni a szultántól és a németek hatalmába ejteni; István herczegnek (János Zsigmondnak) pedig kárpótlásúl Németországban Würtemberg (?!) herczegségét akarja megszerezni.[3])

[1]) U. a. Urkundenbuch 30. l.

[2]) U. o. 25. l.

[3]) Bucholtz VII. 257—258. — L. azonkívül Izabella levelét Szász-Sebesből 1551 márczius 2-áról Óvárynál *Az akadémia oklevél- másolatai* II.

Ugyanazon forrásból arról is értesülünk, hogy Malvezzi 1551 április 8-án azt írja haza Drinápolyból, hogy a barát is írt ez időtájt a portára és harmincz ezer aranyra rúgó évi adót ajánlott Erdélyért, megigérvén egyszersmind, hogy azon esetre, hogy ha a szultán a jövőben Ferdinánd vagy más keresztény fejedelem ellen háborút készül viselni, ő (a barát) bármikor kész lesz egész vagyonával a törökök segélyére menni. Ezt az álhírt azonban, úgy látszik, Drinápolyban gyártották, hogy Malvezzi útján Ferdinándot a fölajánlott évi adó fölemelésére bírják. Malvezzi föl volt hatalmazva (a magyar részekért?) húsz ezer aranyat ajánlani, de Rusztem pasa negyven ezret követelt. «De György püspök nagy kópé (giottone)» — így szól az idézet — «és gonosz színlelő, ki kész szemeinek egyikét kitépni, ha ily módon felebarátját mindkét szemétől megfoszthatja». Bucholtz azonban nem árulja el, hogy ez vajjon Rusztem pasának vagy Malvezzinek volt-e magánvéleménye a barátról.

Petrovics levelére azonban, úgy látszik, ezúttal sem hederítettek a portán.[1]) Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy Petrovics új dolgot nem közölt velük s hogy másrészt a barát, alkalmasint szokása szerint, írt Konstantinápolyba fűnek-fának egy jó csomó hazugságot és esküdözött, hogy a róla terjesztett hírek mindannyian gonosz rágalmak; és ilyképen sikerült neki némileg eloszlatni a törökök gyanúját. Így pl. a szultánnak azt írja, hogy ellenségei «csak azért vádolják őt avval, hogy németté lett, hogy őt kitúrják hivatalából, melyben a leghűségesebb módon szolgálta

97. Ebben kéri Rusztem pasát, eszközölje ki a szultánnál, hogy Becse vagy a királyné kezei közt maradhasson; vagy pedig ha nem, úgy romboltassék le.

[1]) Aramon még 1551 január havában elutazott Törökországból s így tőle mitsem tudunk meg a török udvarnál ez időben történtekről L. Chesneau id. m. p. XLVII. — A követ 1551 április 7-én személyesen adott át II. Henrik franczia királynak egy emlékiratot a portával folytatott tárgyalásairól, de sok új dolgot ez okmány nem tartalmaz. L. szövegét Ribiernél II. 294 és köv. ll. — A Konstantinápolyban székelő velenczei bailo jelentései is hiányoznak ebből az időszakból Alberi gyüjteményében. A Bucholtznál és Hurmuzaki gyüjteményében közölt kivonatok pedig Malvezzi leveleiből rendszertelen és fölületes módon vannak közölve s több a hézag bennük mint a történeti anyag.

eddig a nagyúrt. Azért a legalázatosabb módon kéri a szultánt, hogy őt, az igénytelent, vegye föl ismét hűségesen szolgáló rabszolgái közé, oltalmazza meg őt vádlói ellen, ne adjon hitelt azoknak, kik őt elveszteni akarják és ne hallgasson azokra, kik őt gyűlölik, még pedig csupán csak azért, mivel hívebben szolgálja a hatalmas császárt, mint ők. És így ír tovább ad infinitum ugyanebben a csúszó-mászó alázatos modorban a «nagy státusférfiú»[1]).

[1]) *Epist. Proc.* II. 369. — Dr. Károlyi e leveleket *en bloc* az 1551 április havába helyezi (363. l.), még pedig azért, mert a Rusztem pasához írott levélben említett országgyűlés véleménye szerint a márcz. 15-iki enyedi volt és mivel «a basa» (értsd «a barát») megerősittetése kormányzói hivatalában az április 10-ki segesvári gyűlés folyamában történt. Azt, hogy ez utóbbi gyűlésen egy csausz megjelent a szultán fermánjával, melylyel ez a barátot régi hivatalaiba visszahelyezi, csak Ostermayer krónikájából tudjuk, melynek időmeghatározásai, mint már alkalmam volt kimutatni, mindig nagy óvatossággal veendők. De eltekintve ettől, a barátnak a szultánhoz írt levele nagyobb örömujjongással lett volna megírva, ha a barát a fermánt csakugyan kézhez vette volna és a Rusztem pasához írt levél sem kezdődnék oly alázatos, siró-rivó hangon avval, hogy érsesült a barát miszerint a kegyelmes úr haragszik silány szolgájára s ez utóbbi nem tudja miért. «Egeni servitoris sui propositum est (?) dominum meum gratiosum mihi iratum esse, cum tamen causam intelligere nequeam». Midőn tehát a barát később azt írja, hogy «cum autem nunc intelligam quod potentissimus dominus et speciali gratia me derelinquere nolit, sed mihi totum regnum Transylvaniae committi mandavit adeoque filio regis me tutorem dederit», úgy ez bizonyára arra vonatkozik amit a barát hallott az Ali csausz által küldött fermánról, melyet ez azonban neki Izabella tanácsára át nem adott; mert nyomban utána a barát kéri Rusztem pasát, hogy engesztelje meg a szultánt. — A Rusztemhez írt levél nem egy, hanem két gyűlésről emlékezik meg, ugymind a gyulafejérváriról, melyen a barát nem volt jelen és az enyediről, melyre a barát azonban csak akkor jött el, midőn Mahmut csausz elutazott volt; mert azt írja a barát a szultánhoz, hogy «sed tantum interpretem Mahmuth interroget, qui hic apud nos fuit, quem licet ad me vocavissem, ut cum ipso colloqui potuissem, tamen non venit». *Epist. Proc.* II. 373. Rusztem pasához pedig azt írja, hogy «deinde jam primum intellexi, quod regina me denuo per interpretem Mahmuth detulerit quod in congregationem non comparuerim, et me ipsi anteposuerim, puerumque vi eripere voluerim.» (U. o. 377.) — Irt azonkívül Hajdár pasának (u. o. 375), Rusztem pasa «magister curiae»-jének (u. o. 379), «Durmisch Zeleby»-nek és Akhmet pasának (u. o. 380, 381), Ibrahim pasának és másoknak (u. o. 382.) — Az Akhmet pasához írt levélben egye-

Rusztem pasához írt levelében pedig a barát halálbüntetést kér saját fejére, ha ellenségeinek vádjai valóknak bizonyulnának be («ac moriar, nisi compertum fuerit, quod adversarii mei injuste me accusaverint, et delationes eorum falsæ deprehensæ fuerint».)

Tehát a barátnak saját feje forgott veszélyben s ez volt az ok, mely őt oly lázas sietségre nógatta Erdély átruházására, nem pedig magának az országnak veszedelme. A barát maga is kezdette belátni, hogy mézes szavaival a törököt többé el nem ámíthatja és jól tudta, hogy ha a szultán csapatai hamarább érkeznének Erdélybe, mint a bécsi király zsoldosai, úgy ő neki az országban nincs többé maradása. Erdélylyel együtt odavesz majd a vörös kalap is, odavesz az ő hatalma és vetélytársa, a halálosan gyűlölt Petrovics, fog zavartalanúl tovább kormányozni a királyfi nagykorúságáig. Mindaz, a mit a barát a kereszténység javáról papolt, az talán nem is volt érzelmeinek őszinte kifejezése, hanem csak hiszékeny híveinek és az osztrák párt szemébe szórt por vagy kábító szer saját lelkiismerete furdalásainak eltompítására.

A barát helyzete ezalatt mindinkább veszélyessé vált. Petrovics május 7-én már képes vala részletesebb jelentést küldeni Musztafa bégnek, melyben értesíti ezt, hogy Ferdinánd Nádasdy Tamásnak és egy más német embernek, «kik most a tokaji révnél állanak», utasítást adott, hogy követséget küldjenek Izabellához, kik a királynét engedékenységre bírják és őt a barát és Salm gróf között Nyír-Bátorban kötött szerződés elfogadására rávegyék. Ha

nesen meg is nevezi a forrást, honnan tudja, hogy a szultán ismét kegyébe akarta fogadni, midőn írja, hogy «nunc autem ex mandato, quod Haly Chiausius regnicolis attulit, intellexi, felicissimum dignissimum Imperatorem, ex summa liberalitate mei misertum esse, mihique servo suo hujus regni gubernacula concredidisse, atque demandasse . . . Sed timeo, quod regina potentissimum Dominum rursus contra me commoverit quia per nterpretem (Mahmut) nunciari fecit me ad conventum non venisse, sed ipsi me anteposuisse, puerumque vi eripere voluisse». — Bajos volna elhinni, hogy a porta, be nem várva Ali és Mahmut visszatérését, egy harmadik csauszt küldött volna el az Alival küldött fermánban adott parancs ismétlésével. — Mindebből világos az, hogy Ostermayer ismét botlik s összetákolja Ali csausz küldetését februárban a Ragusai Antal által Konstantinápolyból hazahozott válaszszal (júniusban) és az így összeférczelt parancsot külön csauszszal elhozatja a vásárhelyi gyűlésre.

a királyné beleegyezik a dologba, úgy fiával együtt vigyék ki őt az országból s ezt a baráttal együtt foglalják el Ferdinánd számára. Ha pedig Izabella vonakodnék egyezkedni, úgy az említett német ember (Herberstein) vigye vissza a hírt Ferdinándnak; Nádasdy Tamás, Báthori András és a barát pedig mindazon csapatokkal, melyek jelenleg Bátornál és a Meszesen és Debreczen közelében táboroznak, törjenek be Erdélybe és vegyék Izabellát és fiát azonnal ostrom alá ott és a hol találandják őket, legyen tartózkodási helyük város vagy vár.[1]) És amint az ország el van foglalva, azt hirescteljék Ferdinánd követei, hogy az ország birtokát maga a szultán engedte át Ferdinándnak és hogy magának a nagyúrnak akarata az, hogy Izabella adja át az országot a bécsi királynak. Petrovics levele szerint továbbá egy a barátot fölötte compromittáló levél lett elfogva, a mely saját aláírásával és pecsétjével vala ellátva s melyet Izabella királyné már elküldött volt a szultánnak, vagy ha még nem, úgy haladéktalanúl meg fogja küldeni. E levélben a barát sürgeti Károly császárt, hogy siessen teljes seregével (Erdélybe) és koronáztassa meg Miksa főherczeget, Ferdinánd fiát.[2]) Az elhunyt János király — a barát levele szerint — olyan áruló volt, ki kész lett volna az egész kereszténységet a törököknek föláldozni és fia, ki több tehetséget mutat apjánál, egészen ennek nyomdokába fog lépni. Miután pedig a magyarok a királyfihoz szítanak, nehány év múlva nemcsak hogy lehetetlen lesz őt a királyságból erővel elmozdítani, de viszont ő török segélylyel Ferdinánd fiait fogja kiverni országaikból és az egész kereszténység nyugalmát megzavarni. Petrovics azért kéri a béget, hogy minél nagyob lovascsapatot pontosítson össze Szegednél és a hadi naszádok számát is szaporítsa, miután eddig is ama területet az a folyón jött naszádraj védelmezte meg.[3])

[1]) Petrovics e tudósítása, mint láttuk, teljesen megegyezik a Castaldonak április 27-én adott utasítással.

[2]) Sir Richard Morysine, az angol követ, is azt írja Ágostából 1551 jan. 7. Cecilhez, hogy szó van arról, miszerint a császár Magyarországba készül menni. *Cal. of Statepapers. — Edward VI. Foreign.* — A Miksa főherczeg tervezett megkoronáztatásáról elterjedt hírt illetőleg pedig emlékezzék meg az olvasó, hogy a Castaldonak adott hivatalos utasításban ő Miksa fóherczeg «vice-gerens»-ének van czímezve.

[3]) Temesvárból 1551 Urunk mennybemenetele napján. *Ep. Proc.* II.

Bucholtz zavaros előadásából bajos megtudni, hogy tulajdonképen mint folyt Erdély és a barát ügye Konstantinápolyban és csak annyit értek meg belőle, hogy még Petrovics levelének vétele előtt, május első felében, egy fermán lett küldve a fejedelemségbe, melyben meghagyatott az erdélyieknek, hogy más egyént mint «Istvánt», az elhunyt János király fiát, fejedelmükül el ne ismerjenek és hogy a budai pasa rendeletet kapott, miszerint magát egy erdélyi hadjáratra készen tartsa.[1]) «Már akkor is» — így folytatja elbeszélését Bucholtz — «Malvezzi igyekezett mindenképen «valami nagyobb eredményt» elérni diplomatiai úton és sikerült megnyernie Rusztem pasa három «barátját» azon terv támogatására, hogy Miksa, Ferdinánd legidősebb fia, kapja Erdélyt s midőn e trio 1551 május 14-én fölemlítette a dolgot a pasa előtt, ez elszólta magát és azon jelentőségteljes nyilatkozatot tette, hogy «a dolog nem volna olyan nagyon nehéz, mert Erdélyben nincsenek mecseteink és ha úgy akarná az Úristen, hogy e két hatalmas császárt (a szultánt és Károlyt) egymással kibékültethetnők, lám minden jobban menne ezentúl.» Malvezzi azonban hozzáteszi, hogy Rusztem pasával nem beszélhet személyesen mindaddig, míg Károly császár követe meg nem érkezik. Rusztem pasa, mint tudjuk, Malvezzinek jóakarója volt és az osztrák testvérpár hű pártolója a portánál.

Június 9-én azonban Rusztem pasa maga elé idéztette Malvezzit a divánba s megmutatta neki Petrovicsnak imént idézett, vagy valami hasonló tartalmú levelét[2]) és fölvilágosítást követeltőle. A válasz, melyet Bucholtz Malvezzi szájába ad, egy a dodonai berkekben adott oraculumhoz hasonlít és ezért kénytelen vagyok azt németül idézni. Der Gesandte antwortete: «Jene[3]) würden so viel machen und sagen, dass Ferdinand senden würde, Sieben-

252. A levél azon másolata, melyet Pray fölhasznált, elkorhadt és legérdekesebb részletéből elpusztult 7 sor.

[1]) VII. 258. — A dátumot az olvasónak a következő passusból kell megértenie «als . . . die Sachen in Siebenbürgen zweifelhafter für die Pforte wurden».

[2]) Ez világos a Bucholtz adta kivonatból. VII. 259.

[3]) Egyetlen egy megfejtést sem koczkáztatok a «Jene» alatt értett egyének identificatiojára.

bürgen vom Sultan zu begehren wie es auch ehrbarer und schicklicher sey, dass dieses Land in den Händen eines der Söhne Ferdinand's sey, als in denen des Sohnes des Waiwoden Johannes». A «többi három pasa» figyelemmel hallgatta a követ válaszát és úgy látszik, a humor érzéke nem volt egészen eltompulva bennük, mert Bucholtz szerint mosolyogtak. Rusztem pasa azonban komolyabban vette a dolgot és a május 14-iki jelentőségteljes nyilatkozattal éles ellentmondásban azt jelentette ki a követnek, hogy sohasem lesz lehetséges az, hogy a nagyúr Erdélyt a római királynak adja és emlékeztette őt arra, hogy Lasco (Jeromos) egy évig börtönben sínylődött, mert Budát Ferdinánd részére követelni merészelte vala. Egyébiránt úgy nyilatkozott «ismét» Rusztem, hogy nem hiszi el Petrovicsnak, a mit ez György barátról írt (hogy t. i. magát Ferdinandnak alávetette és hogy ez utóbbinak fegyveresei, Nádasdy és Báthori vezérlete alatt már útban vannak Gyulafehérvár felé), mert ő a törökök hű szolgája. Tehát egyelőre sikerült a barátnak Rusztem pasa gyanúját elaltatnia.

Amit Bucholtz tovább ír, az szintén nem igen érthető meg, hogy t. i. Malvezzinek 1551 június 15-éről kelt jelentése szerint Antonio di Ragusával, Izabellának hazatérő követével, parancs küldetett a királynénak és Petrovicsnak, hogy «béküljenek ki a baráttal és éljenek vele egyetértésben, különben a nagyúr hadseregét elküldi és oly módon fog békét köztük létesíteni, a hogy az nem lesz ínyükre! Egyszersmind Rumili «összes szandsákjai, bégjei és szpáhijai» a Szerémségbe lettek rendelve, hogy ott a szultán további parancsait bevárják.[1])

«Nemsokára ezután» — így folytatja Bucholtz — Petrovics újabb jelentést küldött az ügy fejlődéséről és értesítette a portát, hogy az a hír szállong Erdélyben, hogy «mindez» [2]) (a barát gazdálkodását kell mindenesetre értenünk) a szultán beleegyezésével történik és utasítást kért további magatartását illetőleg; «és mintha tervben volna Miksát Magyarország királyává koronázni.»[3])

[1]) A további kutatásnak kell földeritenie, hogy ez a levél csakugyan megküldetett-e az erdélyieknek, vagy pedig csak Malvezzit ámították-e el a törökök.

[2—3]) «Bald nachher meldete Petrowyt die weitere Entwickelung der

«Egy későbbi kihallgatás» alkalmával pedig Rusztem újra felelőre vonta Malvezzit, ezúttal Khâszim budai pasától[1]) vett tudósítások következtében. Malvezzi feleletével meg akarta nyugtatni a pasát, hogy «Ferdinánd Erdélyt illetőleg bizonyára csak oly megállapodásra fog jutni, mely a nagyúr előnyére és becsületére fog válni» és a király barátilag fog ez ügyben a szultánnal egyezkedni. Rusztem pasa azonban haragra lobbanva elkáromkodta magát s kijelentette Malvezzinek, hogy «ha van oly vakmerő ember, ki bennünket Erdély föladására fölszólítani merészkednék, úgy ki fogjuk vágatni nyelvét.»

Hogy mindez mikor történt, az a bécsi levéltár titka, melyet sem Bucholtz, sem számos utódja a kutatásban el nem árulnak.

•

Sache, und das Gerücht, als geschehe es mit Einwilligung des Sultans, worüber er sich Auskunft erbitte; und als ob Maximilian König von Ungarn werden solle». VII. 259. — Malvezzi aligha írta azt ez időtájban, hogy a francziák minden 100 arany után, melyet ő kiad, ezeret költenek.

[1]) «Reinpertus Comes a Tyrnstein» 1550 decz. 18-án azt a rémhirt írja Komáromból, hogy Khâszim pasának a szultán még az erdélyi táborba egy herélt vezérlete alatt 1500 lovast küldött és egy szablyát oly utasítással hogy evvel vagy a saját torkát szelje vagy pedig Egert és Szolnokot foglalja el. *Epist. Proc.* II. 222. — Mint tudjuk, a pasa egyik utasításnak sem felelt meg s valószinüleg azért nem is kapott ilyféle parancsot. — Hammer szerint Khâszim pasa hivatalából azért lett letéve és Ali Khádim kinevezve helyébe, mert megengedte Ferdinánd csapatainak, hogy Szolnok várát fölépitsék. (VI. 21.) Forrását nem idézi, de ez valószinüleg az említett «Reinpertus Comes à Tyrnstein» említett levele. — A velenczei követek jelentése szerint azonban a budai pasa csak meg lett pirongatva a szultántól azért, mivel Ferdinánd embereit meg nem előzte és Szolnokot el nem foglalta ő maga és meg nem erősítette. *Venetian. Depesch.* II. 471. — Bucholtz szerint a pasa két izben (1551 április 29. és május 7-én) is mentegetődzött Ferdinándnál, amiért Erdélybe vonult fegyveres erővel; és azért lett Budáról elmozditva, «mert *engedély nélkül* fegyverezett föl népet». Hogy azonban a pasa mikor lett elmozdítva, azt nem emliti Bucholtz. VII. 258. — Szilády Áron szerint Khádim Ali 1551 május közepén lett budai pasa, de forrást nem idéz. *R. M. K. T.* III. 422.

XVIII.

Mint láttuk az enyedi gyűlés végzéseiből, Izabella a szent György napja utáni 15. napra, azaz május 8-ára, Thordára vagy Maros-Vásárhelyre gyűlést vala hirdetendő. Amennyire az események folyamából következtetnünk lehet, a királyné az illető napra csakugyan meghívta az ország rendeit tanácskozásra, még pedig Thordára.

A nyughatatlan, hetvenkedő barát azonban már április 10-ére, még pedig Segesvárra hívta meg a rendeket.[1]) Miután azonban a királyné eltiltotta őket a megjelenéstől, a gyűlés nem igen volt látogatott[2]) és úgy látszik, a barát újabb meghívókat küldött szét, még pedig ugyanazon napra, mint a királyné, de nem Thordára, hanem Vásárhelyre.[3]) A rendek többsége azonban Thordára gyűlvén, maga a barát is híveivel idejött.[4])

Még a segesvári gyűlésből követséget menesztettek a három nemzetből a rendek a királynéhoz és a barát azonkívül még elküldötte hozzá meghitt emberét, Pesty Imrét, ki április 27-én érkezett Gyulafejérvárra, hol Kendy Ferencz követtársaival (dominus Franciscus Kendi et alii nuncii regnicolarum) már szintén el-

[1]) *Erd. Orsz. Eml.* I. 276 és köv.

[2]) Ostermayer 43. Dicséretükre legyen mondva, különösen a szászok maradtak el. — A krónikás szerint állitólag egy csausz is jelent meg e gyűlésen, de mint ezt már fönnebb okadatoltam, ez tévedés. A barát április 27-én írja, hogy «Turcae quoque cum videant se opera reginae id quod cupiunt, assequi non posse, alia via rem agressi sunt, nunciumque suum Ali chauz nunc Caesar cum mandato ad me misit, quem hodie aut cras apud me futurum spero». Károlyi 223. l.

[3]) Még május 2-án is azt írja a barát Dátosról, a Maros mellől, hogy «comicie ... ad feriam sextam post festum Ascensionis Domini (május 8.) ad Wasaarhel sunt indicte». *Erd. Orsz. Eml.* I. 322.

[4]) *Epist. Proc.* II. 256. — A barát panaszkodik Báthori Andrásnak április 27-én, hogy «regina enim et sui complices et censum et diem comitiorum de quibus in Segeswariense conventu decretum erat, invertere conantur, quod regnicolae nulla ratione fieri patiuntur». Károlyi 223. Mutato nomine de te fabula narratur — a farkasról és bárányról.

érkeztek volt, de még nem kaptak volt kihallgatást a királynétól.[1]) Izabella azonban még az nap maga elé bocsátotta őket és kihallgatta Pesty Imrét is, ez utóbbit Kendy Ferencz jelenlétében. Meghallgatásuk után Izabella csak sóhajtott és csak annyit válaszolt, hogy majd meggondolja a dolgot.

Másnap reggel azután újra kihallgatta Kendy Ferenczet, kivel majdnem két óra hosszáig tanácskozott a kertben. Csak Kendy Imre főesperes és a királyné olasz házi orvosa, Blandrata, voltak jelen. Ez utóbbi gyűlölte ugyan a barátot, de rendkívül fogékony volt az osztrák arany irányában. Kendy Ferencz kérve kérte a a királynét, hogy «a barát szolgálatait fogadja el». Hogy a fölajánlott szolgálatok miben állottak, azt nem említi a levélíró, de könnyen kitalálhatjuk. A bécsi királynak fájt a foga a szép Erdélyországra és a barát kész volt a szenzál szerepét elvállalni az alkunál. A főesperes elbeszélése szerint Kendy Ferencz röviden megmagyarázta Izabellának a helyzetet. Szerinte «a királyné a barát nélkül nem maradhat meg az országban, de meg kényelmesen el sem hagyhatja azt; saját és az ország veszedelme nélkül, továbbá, a barátot el nem nyomhatja, mert *hamarább veszne el Izabella — és fia — és az ország*, mintsem a barát.» Ajánlom ezt Fráter György a nagy erdélyi hazafi és hazafias erényei magasztalóinak kegyes figyelmébe!

Kendy Ferencz szerint, továbbá, maga Izabella is úgy nyilatkozott, hogy a barát már mindent elvégzett a németekkel és hogy az ország átadásának ügye már annyira előrehaladott, hogy annak további fejlődését még maga a barát sem akadályozhatná meg, ha akarná is.

Más dolgokat is tudunk meg Pesty jelentéséből, de bennünket e helyen főleg azon szavak érdekelnek, melyekkel Izabella befejezte az azon napi kihallgatást. «Én, úgymond, tudom és jól ertem, hogy a kincstartó úr nélkülem mindent saját akarata szerint intézett el a németekkel és csak azért akarja velem az országgyűlést egybehivattatni, hogy egyszerűen tudomásukra adhassa a rendeknek azt, hogy az egész ügy már be van fejezve.»[2])

[1]) Pesty jelentését lásd Károlyinál 224. l.

[2]) «Postea conclusit: ego, inquit, scio et bene intelligo dominum thesaurarium *sine me* omnia quae voluit cum Germanis perfecisse et nullam

A barát egy leveléből arról is értesülünk, hogy a királyné eltiltotta volt a rendeket a barát részéről május 8-ára meghitt országgyűlésen való megjelenéstől.[1]) Ha pedig az enyedi gyűlés végzéseinek értelmében a királyné csakugyan meg is hívta volt őket, a gyűlés határidejét valószínűleg bizonytalan időre elhalasztotta.[2])

Hogy a szerencsétlen királyasszony helyzetét helyesen megítélhessük, nem szabad elfelednünk, hogy majdnem teljesen magára volt hagyatva és hogy oly körmönfont gazember fonta körülötte a hálót, mint György barát. Egyetlen hű embere, Petrovics, távol volt hadat gyűjteni. Konstantinápolyban a ravasz barát bőségesen terjesztette a hamis vádakat, rágalmakat és legszemtelenebb hazugságokat ellene és pártja ellen. *Audacter calumniare, semper aliquid haeret!* Lengyelországban, a mint értesültek rokonai és barátai Izabella kényes helyzetéről, futárt indítottak hozzá, de ezt útközben a barát bérenczei fogták el.[3]) Házi orvosát, Blandratát,

ob aliam causam cupere me convenire (dominos regnicolas) nisi ut coram dicere posset, negocium istud conclusum esse». Károlyi 225. — Huber nem tartotta érdemesnek a királyné e nyilatkozatát figyelemre méltatni. Ő az egész dolgot úgy adja elő, mintha Erdély átadásának ügye valami potom magán ügy lett volna Izabella és a barát közt. S azért folyvást «von einem Frieden mit Bruder Georg»-ról és «die Kluft zwischen der Königin und Bruder Georg»-ról papol. Egy alkotmányos fejedelemasszony és regens erélyes törekvései az országot fia és a nemzet számára megmenteni, az Huber szemében csak «ein gegen Bruder Georg gesponnenes Netz», azaz ármányszövés. A jött-ment kalandor, György barát, merényletei az erdélyi alkotmány ellen és jogtiprásai tehát egyszerűen a királyné szőtte ármányok széttépése. Az egészből az a tanulság, hogy az osztrákok még mindig nem pirulnak az «Erwerbung Siebenbürgens» miatt, pedig elég okuk volna reá.

[1]) L. a már idézett passust a barát ápr. 27-ki leveléből Báthory Andráshoz.

[2]) Mert csak így érthetők Pesty Imre azon szavai, hogy: Dominus Kendi Emericus archidiaconus et alii sunt in ea spe, quod regina ad comitia generalia annuet et permittit dominos regnicolas convenire».

[3]) V. ö. pl. a lengyel király és a krakkói palatinus leveleit Károlyinál 208 és köv. ll. — Gramatozkj elfogatását illetőleg pedig u. o. 226. — L. azonfelül Ferdinándnak rendeletét május 9-éről és az Erdély átvételére küldött biztosainak utasítását Werner Györgyhöz, hogy jövőben minden Lengyelországból Izabellához érkező vagy ettől Lengyelországba induló követet tartóztasson le. (Óváry II. az 508. 515 és 516 számok alatt.) Június 18-án azután a kétszínű Ferdinánd panaszkodik a szultánnál, hogy a len-

Ferdinánd megvesztegette.[1]) A hozzá eddig híven maradt szászok közt is akadt áruló, Haller Péter, nagyszebeni polgármester személyében, kinek befolyása alatt a szászok lassankint az osztrák párt táborába szállingóztak át.[2]) S e gyönge, magára hagyatott asszony ellen szövetkeztek a hatalmas német császár és fivére Ferdinánd az erdélyi honárulókkal. És — *to add insult to injury* — akad még erdélyi szász, osztrák, de még magyar történetiró is, kik az annyi ármány és cselszövés és ezernyi ellenség ellen férfiasan küzdő hős asszonyt ingatagsággal merészlik vádolni! Eheu, charta non erubescit! A német írók persze *in usum Germanorum* írnak, de magyar írótól ez megfoghatatlan.[3])

gyel királynak nem sikerült az Izabella és a barát közötti viszályt kiegyenliteni (Schuller id. m. 38. l.) Huber, úgy látszik, nem emésztette meg az általa fölhasznált történeti adatokat, mert a föntebbiekkel szemben alig irhatta volna azt, hogy «einer solchen Heuchelei aber war König Ferdinand nicht fähig». (Id. m. 37. l.)

[1]) Jó szolgálatai fejében július havában Ferdinánd 200 aranyat és 100 arany évdijat adományozott Blandratának («torquam 200 aureorum et praeterea annuales 100»). Igy idézi Schuller (10. l.) és azután az aranyat «forint»-nak forditja le. Azonkívül Ferdinánd augusztusban még «ampliora beneficia et ornamenta»-kat is helyez kilátásba a doctornak. Hogy ez az olasz kakukfi mily kevés rokonszenvvel volt fészektársai irányában, kitünik abból, hogy Castaldot szerfölött dícséri Ferdinándnak s őt «unicus et diamantinus Hungarorum malleus»-nak nevezi. — A márczius 30-ki instructioban Blandrata megvesztegetése külön volt felemlítve. Úgy látszik ismerték jellemét Bécsben.

[2]) «Über sein treues Wirken im Jahre 1551. bewahrt das k. k. geheime Haus-, Hof- und Staatsarchiv eine Reihe von werthvollen, zum Theil schon veröffentlichten Dokumenten». Schuller 11. l. — L. pl. Károlyinál 219. l. és Óvárynál II. 108 hol Ferdinánd azt írja, hogy soh'se törödjék Castaldo a faltörő ágyúkkal, ott van a hű (?!) Haller Péter szebeni polgármester. Ő és czimborái majd kinyitják a kapukat. 518. sz.

[3]) Ellenben igen rokonszenves hangon ír «a szegény asszonyról» kortársa, Frey Juan Villela de Aldana, «Nagy Kampó» édes bátyja egy levelében. «Fray Jorge, obispo de Varadino, que . . . . haviendose tanto ensenorado de aquel reino (Transylvania) *y* en tel manera que la Reina *y* el Principe (János Zsigmond) eran del gobernados mas como subditos que como senores; y en tel manera, que *la pobre senora era forzada á quejarse* à algunos principales que tenian la parte della, y especialmente à un caballero viejo pariente de su marido, llamado Pedro Vich persona muy principal».

Petrovicson kívül Izabellának legőszintébb híve Balassa Menyhért volt. Ezt, miután Ferdinándot uráúl elismerni nem akarta,[1]) 1549-ben Salm Miklós gróf kiforgatta várából Csábrágból; s ámbár utóbb Fráter György mind levél, mind pedig Nyir-Báthorban Salm gróf révén szóbelileg is, megengesztelni igyekezett a királyt a bukott főúr irányában, Ferdinánd engesztelhetlen maradt és persze Balassa Menyhért az osztrák párt esküdt ellenségévé lőn.[2]) Pesty Imre azt jelentette április végén, hogy a hír szerint Balassa 600 válogatott lovassal a királynénak ajánlotta föl szolgálatait s fogadalmat tett, hogy a barátot élve vagy halva hatalmába keríti.[3]) A barát ámbár megveté az őt fenyegető veszélyt és kicsinylőleg írt róla, mégis félt az erdélyiek állhatatlansága miatt és április 30-án sietteti Báthory Andrást és kéri, hogy röpüljön (non tantum properandum, sed etiam volandum . . . censeo) mert értesült arról, hogy már Petrovics és Patócsy is megindultak seregeikkel és a királyné segélyére sietnek.[4])

Akár megadta beleegyezését Izabella, akár nem, az ország-

Memorial Histórico Espanol (de la Real Academia de la Historia) tomo X. p. 498. Madrid 1857.

[1]) Úgy látszik, csak ez volt bűne s azért midőn Szilágyi Sándor úgy emlékszik meg róla mint «a rabolni mindig kész Balassá»-ról (*Erd. Orsz. Eml.* I. 279). valószinűleg Basó Mátyásra gondolt. Tinódy igen rokonszenves hangon ír az előbbiről. Szerinte «nagy haragja (vala) Balassira királnak, Csábrág várát hogy nem adá királnak, semmi lőn szolgálatja ez urfinak; tudjátok jól szolgált ő ez szegin országnak». (210. l.) Más helyen pedig Csábrág megadását «eszeveszés»-nek és «nagy bolondság»-nak tartja (216. l.). — Gróf Salm Miklós is csak azt írja, hogy Balassa ellen karhatalommal fog élni. «Si is retinere arcem Chabragh et suae Majestatis justitiaeque contra latas sententias repugnare perget». Károlyi 183. l. — Aldana is hosszasabban emlékezik meg róla (39. és köv. ll.) Hosszú beszélgetése volt vele, mielőtt ostrom alá fogták volna, «para si le pudiera reducir al servicio del Rey».

[2]) Károlyi 187. l.

[3—4]) Károlyi 226. 227. — Tinódy is azt irja, hogy «megeskevék barát ez országnak, hogy négy főtanácsát királné asszonnak, Balassa Minyhártnak, és Kendi Antalnak, fejök esnék, Kis Pétörnek, Csáki Mihálnak». (29. l.) — Istvánfi szerint nem Kis Péter, hanem Kis Ambróz. — Csáki Mihály Veráncsics elpártolása után is barátja maradt ennek és levelezett vele.

gyűlés a kihirdetett napon (május 8) megnyilt Thordán.[1] A királyné nem volt jelen. A gyűlés végzéseit ismerjük,[2] de a be nem avatott olvasó ezeknek elolvasásából aligha gyanítaná, hogy az ország egy oly fontos esemény küszöbén állott e pillanatban, mint az uralkodó dynasztia bukása. E végzésekben ismét minden egyéb dologról van szó, csak az osztrák ház trónrajutásáról nem; s van még oly dolog is bennük, mely még inkább elaltatja egy eshetőleges trónváltozás iránti gyanúnkat, t. i. az, hogy folyton a hatalmas császárról, azaz a török szultánról van szó bennük, mintha az ő kegyuraságát nem fenyegette volna veszély e pillanatban. Ez utóbbi körülményt Fráter György további magatartásából könnyen megmagyarázhatjuk magunknak ugyan, de van több furcsa pont a végzések közt, melyek nem egészen világosak előttünk. Így például az országgyűlés hadfölkelést rendel el tizednapra, azaz május 22-ére (ad decimum diem, hoc est at feriam sextam proximam ante festum Trinitatis), de a csapatok gyülekező helyét nem említi.[3])

A fölkelt csapatok rendeltetése constatálva van ugyan, t. i. «azon gonosztevők megbüntetése, kik ezen zendüléseknek okozói az országban» (punicio malefactorum qui has turbas in hoc regno concitarunt), de a «has» szó vonatkozását nem a megelőzöttekből tudjuk meg, hanem abból, a mi ezután következik, amit t. i. elszórva találunk az articulusok közt, a fölkelés módját leíró pontok stb. közepette, genialis zagyvalékban. Így pl. egy czikk azok ellen van intézve, «kik az ellenséget taval nyakunkra hozták s okai voltak, hogy az ország tüzzel-vassal pusztult és a mieinkből sokan rabszolgaságba hurczoltattak.» Másoknak elrettentő példájául ezek bűnhödjenek a hatalmas császár (értsd a szultán) parancsához képest. Egy ily rendeletről emlékezik ugyan a szultán levele július elejéről,[4]) de a barát összes sophistikája volt volna szükséges

[1]) Ostermayer szerint «am Sonntag vor Pfingsten» azaz május 10-én.

[2]) *Erd. Orsz. Eml.* I. 323 és köv. ll.

[3]) A végzés egyszerűen így szól «ad castra ubi . . . . Thesaurarius futurus erit». Tinódyból tudjuk, hogy «Tordán barát érté, (hogy az Izabella párti főurak ellene támadának haddal), izene uraknak Nagy erével Keresztes mezőre (az Aranyos mellett Erdélyben) szállának (29. l.) — Thamás deák is a «Kerezthes Mezeu»-t említi május 19-én. Károlyi 231. l.

[4]) «Nam a nobis quoque mandatum prius habebatis, ut contra turbatores vestros insurgere, eosque punire debeatis». *Epist. Proc.* II. 267.

arra, hogy ebből a rendeletből azt az értelmet lehessen kicsavarni, hogy valaki azért büntettessék meg, mert a «hatalmas császárhoz» folyamodott taval segélyért s mivel ez a budai pasát és a két vajdát beküldötte az országba. A valódi turbatorok ez alkalommal, mint láttuk, maga a barát volt és párthívei.

Egy más czikk a Hunyadmegyében garázdálkodó «rablógyilkosok»[1]) ellen van intézve, kik fosztogatják és sanyargatják testvéreinket és — a mi fődolog volt — a barát orra elől fölszedik a portai adót. *Ez* fájt a barátnak legjobban! Ostermayer írja, hogy a thordai gyűlésen a barát hangosan követelte a királynétól a már behajtott török adó átadását.[2]) Más forrásból tudjuk azonban, hogy a hunyadmegyei zavarokat maga a barát is szította. Így pl. egy embere, Kabos Mihály, rábeszélte Tamás deákot, a hunyadi vár provisorját, hogy Izabella ellen föllázadjon s e miatt urának (Enyingi Török Jánosnak) birtokai Morsyna és Monostor el lettek foglalva és legközelebb a vajdahunyadi vár is ostrom alá kerülend.[3])

Két más czikk elrendeli, hogy a királyné emberei takarodjanak ki az enyedi kastélyból és Szászsebesből. «Különben úgy vélik a rendek, hogy az említett (enyedi) kastély a földig leromboltassék.» Hasonló sors vala érendő némely újonnan emelt váracsot (castella noviter erecta). Mely rendeletek, tekintettel a fenyegető török veszélyre, nem igen tanúskodnak a haza bölcseinek éleselméjűsége mellett és egyszerűen az Izabella-párt ellen voltak irányozva. Az ország biztonsága persze mellékes dolog volt ezen urak szemében.

Ostermayer azt írja továbbá (44. l.), hogy a rendek oly czélból szavazták meg a barátnak a hadakat, hogy ezekkel a még szent György napja előtt Moldvába rablás végett betört székelyeket fenyítse meg. De a gyűlés végzéseiben e moldvaországi portyázásról nincsen említés téve.

Egy pont a végzésekben különös figyelmet érdemel. T. i. az, melyben a rendek meghagyják, hogy ha a barát a hadakat el-

[1]) T. i. Balassa Menyhárt, stb. ellen.

[2]) 44. l. — Ugyanő azt írja, hogy az enyedi gyűlésen az adót a királynénak adták át. Ezt az enyedi végzések is megerősítik.

[3]) Károlyi 230. 233.

bocsátaná, anélkül, hogy valamit végzett és a zavarok okozóit megbüntette volna, úgy semmiféle felhívására többé föl ne keljenek. Ebből eléggé világos az, hogy saját párthívei sem helyeztek föltétlen bizodalmat a barát becsületébe.

Azalatt, hogy Fráter György a thordai gyűlésen el volt foglalva, Balassa Menyhárt feldúlta az osztrák párti Kendy János várkastélyát Hunyadmegyében és elfogta ennek anyját és nejét és Izabella nevében és részére fölszedte az országgyűlés által neki megszavazott adót a megyében.[1]) A barát közeledtére azonban visszavonult.[2]) Petrovics pedig Temesvárból fölkerekedett seregével, állítólag közel[3]) tizenkét ezer emberrel és Lugosig nyomúlt előre.[4]) Az itteni ráczok ijedtükben visszapártoltak hozzá és félni lehetett, hogy a karánsebesiek követni fogják példájukat, de ezeknek főembereik hívek maradtak a baráthoz.

Petrovics pedig annak hallatára, hogy a barát már megindúlt hadával ellene és hogy már Gyulafejérvár alá érkezett, visszavonult.[5]) A barát pedig meghagyta csanádi várnagyjainak, hogy ha a ráczok feltámadnának ellene, hátba támadják meg őket[6]) s Enyingi Török Jánost és Palaticsot Csanád védelmére küldötte, melyet a hír szerint Petrovics ostrom alá készült venni.[7])

Azalatt, hogy Enyingi Török János Csanádra ügyelt, Petrovics egy más hadosztálya, mint már hallottuk, még május 19-dike előtt elfoglalta e fő úr két kastélyát, Monostort és

[1]) L. a barát május 17-ki levelét a királyi biztosokhoz. *Epist. Proc.* II. 256. — Ugyanaz nap ő Ferdinándnak is megirta a dolgot. Károlyi 234. — V. ö. *Epist. Proc.* II. 267.

[2—3]) «Duodecim fere millibus hominum» írja a barát. Károlyinál 233. — Martinengo levelében pedig «da dieci in dodeci milla Rasciani, quali condotti dal Conte Petrovicchi venivano in diffesa della . . . regina». Theiner, *Vet. Mon. Slavorum merid.* II. 12.

[4]) Ezt a barátnak május 22-éről kelt leveléből tudjuk meg, de dátumot nem ad. Még április 30-án azt irta, hogy értesülése szerint Petrovics és Patócsy Erdélybe készülnek törni.

[5]) A barát levelei május 22-éről az enyedi táborból és ugyanazon hó 24-éről Gyula-Fehérvár alól. Károlyinál 232 és köv. — A barátnak azonban csak 6000 embere volt.

[6—7]) U. o. 233. 234.

Morzsinát s lerombolván ezek egyikét vagy mindkettőjüket,[1]) a család fészkét, Vajda-Hunyadot fenyegette.[2])

A mint előre elvárni lehetett, az enyedi őrség nemis hederített a thordai gyűlés végzéseire és nem vonult ki. A barát tehát készült ostrom alá venni őket, minek hallatára azonnal föladták a kastélyt, a nélkül, hogy a barát csapatainak megérkezését bevárták volna.[3])

Izabella pedig május 21-én Gyulafejérvárból elment összes podgyászával Szász-Sebesbe,[4]) hová elkísérték őt Bank Pál, Balassa Menyhárt és több más pártján álló főúr.[5]) A barát már május 23-án vagy 24-én[6]) ostrom alá vette Gyulafejérvárt; de a vár, ámbár őrsége csekély volt,[7]) vitézül tartotta magát és csak két heti ostrom után adta meg magát.[8])

[1—2]) Károlyi 230. 233. «Duo quoque castella domini Joannis Therek Monostor et Morsina . . . expugnata sunt, quorum alterum demoliri fecit». — «Castellum . . . Joannis Therek in finibus regni situm per gentes comitis (Themesiensis) distractum est». Más helyen azonban azt találjuk, hogy «Petrovichius . . . cum expedicione regnum invasit, duoque castella expugnare et demoliri fecit». Erről a szultán az erdélyi rendeknek hozzá intézett leveléből értesült. (*Epist. Proc.* II. 266.)

[3]) Károlyi 232. — Még május 22-e előtt hódolt meg és nem június 9-én amint ezt az *Erd. Orsz. Eml.* állítja. I. 28. l.

[4]) A barát azt irja (máj. 22.) az enyedi táborból, hogy «Regina heri ex Alba Julia una cum omnibus rebus suis ad Zázsebes se contulit». (U. o.) — Több forrás, mint pl. Aldana is, tévesen azt állítja, hogy a királyné Fejérvárban maradt. «Ella se hizo fuerte en la ciudad . . . Albajullia, donde el frayle (Jorge) la tenia cercada quando nosotros llegamos». *Mom. Hist. Esp.* X. 498. Csak a «conciertos» (tárgyalások) megkezdése után megy el «Sacebes»-be. Utiešenović téved továbbá, midőn azt állítja, hogy Gyula-Fejérvár ostroma május 19-én kezdődött. (84. l.)

[5]) Ostermayer 45 l., ki azt is írja, hogy Izabella Gyula-Fejérvár védelmét Horváth Ferencz (csak ezt emliti Tinódy), Kapitány Pál, Pap György és Kis Ambrusra bízta. — Utiešenović folyvást botlik és a vár védeül Petrovicsot állitja. (Id. h.)

[6]) Május 22-én azt írja a barát, hogy még az nap indul Fejérvár ellen és május 24-én már innen keltezi levelét.

[7]) «Alba Giulia . . . dove havendo lasciato la detta regina un piccolo presidio di fanti et di cavalli» írja Martinengo id. levelében.

[8]) Tinódy azt írja, hogy «az Fejérvárat barát megszállatá, huszad napig vívá, lőtteté, rontatá. De népét ostromnak ő ott sem bocsátá, királné

A mit a barát a törökök közeledtéről írt[1]) a biztosoknak, az a saját gyárában gyártott rémhír volt.

Még az ostrom folyamában, május 26-án, a barát szétküldte meghívóit egy ugyanazon hó 28-án Gyulafehérvár alá egybegyülendő tábori országgyűlésre.[2]) Ez, úgy látszik, csak a látszat megmentésére czélzó formalitás volt, mert aligha remélhette vagy óhajtotta azt a barát, hogy két nap alatt az ország távoli részeiből összegyűjteni képes legyen a rendeket. Az ő igényeit teljesen kielégítette az a válogatott fölkelő banda, kik vele együtt a főváros falai alatt már összegyűltek volt.

A barát vér után lihegett és kiszemelt prédái közül nehányan a várban voltak elzárva.[3])

asszonnak azzal kincsét megtartá. (31. l.) Szerinte ugyanis Izabella «az Maroson könyű terhével szalada . . . Több kincse, marhája Fejérvárban marada». — Erre nézve azt jegyzem meg. hogy az erdélyi rendek követségének nyilatkozata szerint is a királynénak némi holmija (res quoque reginalis Majestatis) csakugyan a várban maradt. *Erd. Orsz. Eml.* I. 329. — Ha igaz az ami e paragraphusban állíttatik, úgy — becsületére legyen mondva — humánusabb ember volt a barát, mint az a német ember, ki Strassburgot 1871-ben bombáztatta és így : z ott fölhalmozott irodalmi kincset fölpörzsöltette. — Gyula-Fehérvár június 6-án vagy 7-én kapitulált (l. a barát levelét Károlyinál 237) és nem június 9-én mint ezt a *Brüssz. Okm.* (II. 256.) állítja. Tehát Tinódy nem járt nagyon közel a valósághoz. Az ostrom kezdetének idejét illetőleg is botlik, midőn azt állítja, hogy «akkor királ hada Almásvár alatt vala, Fejérvár alá az Fráter György indula».

[1]) Május 31-én írja, hogy «intelligimus et Turcas in Hungaria movere et congregare». Károlyi 237. Martinengo június hó 5-én azt írja, hogy a barát levele szerint «non vedesi moto alcuno de Thurchi per quel conto» (Erdély elidegenitése miatt.) — V. ö. továbbá *Brüssz. Okm.* II. 257.

[2]) L. a meghivót *Erd. Orsz. Eml.* I. 326.

[3]) «Alia vero ratio (obsessionis civitatis Albae Juliae) est, ut homines illos qui facinora patrarunt ac rebus illegittime usi sunt, quorum aliqui in Albam introclusi sunt, ut meriti sunt, impunitos evadere non permittant». Ezt a barát párthívei írják (U. o. 329.). — Erre vonatkozólag írja Tinódy, hogy megeskevék a barát az országnak, hogy négy főtanácsát királyné asszonynak, Balassa Minyhártnak és Kendi Antalnak fejök esnék Kis Pétörnek, Csáki Mihálnak. Sőt Fejérvárat is ő kezökbe adja». stb. 29. l. — A nekik betudott «facinus», mint tudjuk, az volt, hogy a királynénak adott esküjökhöz hivek maradtak és a barát hetvenkedésének fegyveres erővel álltak ellen.

Maga a meghívó a barát határtalan arczátlanságának rikító példánya. Ő, ki éveken át a királyné és a rendek tudta nélkül, sőt ezek határozottan kifejezett akarata ellenére kupeczkodott az osztrákokkal, most, midőn tudta, hogy az országba rontó idegen csapatok már közel jártak a határhoz, képmutató, szinleg alázatos pofával tudtára adta a rendeknek, hogy az ország és a három nemzet szabadságának ügye forog kérdésben. Ferdinánd biztosai meg fognak jelenni a gyűlésen és a királyi csapatok sincsenek már messze. Miután pedig — így folytatja az arczátlan ember — ő maga nem érzi magát elég erősnek szabadságaik megvédésére és még azon esetben, ha magát valóban elég erősnek érzené a föladatra sem akarna valamit az ő tudtok és akaratuk nélkül végezni, ne mulasszák el a rendek a hirdetett gyűlésen megjelenni.

A rendek kebelükből «Ewdemfi» (Ödönfi) Lászlót küldötték Ferdinánd biztosaihoz. Az ennek adott utasítás is rendkívül furcsa okirat.[1]) Ebben ismét elmondják a régi történetet, hogy az Izabella-párti bárányok mint zavarták föl az osztrák-párti farkasok ivóvizét. Elmondják továbbá, hogy mennyire szivükön viselik a királyné és fiának ügyét és mennyire féltik az ő biztonságukat. A német császár és Ferdinánd kegyes pártfogásába ajánlják az özvegyet és árvát. Hallgassák meg ezek végre a barát hosszú évi rimánkodásait vigyék ki a János király részéről gondjaira bízott anyát és gyermekét az országból és oldják föl ily módon a rendeket hűségi esküjök alól, melyet a királyfinak esküdtek félelmükben akkor, midőn János király halála után a hatalmas szultán rengeteg sereggel a moldvaországi és havasalföldi vajdák kíséretében megjelent az országban. Azt, hogy e hűségi esküt több ízben megújították azóta, persze a rendek teljesen elfelejtették. Szabadságukat és az ország békéjét oly módon vélték megőrizni, hogy az előbbit Ferdinánd királyra, ez utóbbit pedig ugyanarra és a nagypipájú, de kevés dohányú német császárra bízták, ki, mint láttuk, mértéktelen eletmódja miatt podagrában szenvedett s ezért fölötte szeszélyes természetű volt, különösen a magyar és erdélyországi ügyekben. Ő megelégedett avval, hogy a magyar korona országairól vett czímeket a már anélkül is szerfölött hosszú czímsoroza-

[1]) Közölve *Erd. Orsz. Eml.* I. 327.

tába fölvegye, épúgy mint már fölvette volt több előde a császári méltóságban, kik az évek hosszú során át már egészen hozzá szoktatták magukat ahhoz, hogy a magyar szent korona tartományait az ő családi birtokuknak, t. i. «örökös tartományaik»-nak tekintsék. Hogy a törökkel ki végezzen és mint végezzen, avval, úgy látszik, az osztrák párti erdélyiek közt senki sem törődött.

XIX.

Castaldo május 1-én indult el Bécsből[1]) és egyenesen Egerbe utazott, hol megérkezésekor Teuffel Rézmán a magyar és Aldana Bernát a spanyol csapatokkal már menetkészen állott.[2]) A fővezér csak addig vesztegelt a vén vár falai közt, míg a Ferdinánd részéről küldött német csapatok[3]) is megérkeztek Eger közelébe és pünkösd előestéjén, azaz május 16-án,[4]) fölkerekedett maroknyi seregével és forcirozott marsokban Debreczenen át[5]) Erdélybe sietett. Debreczennél Nádasdy Tamással találkozott, kinek egy 500 lovasra rúgó csapata már elfoglalta volt az Erdélybe vezető szorosok egyikét[6]) és Castaldo kardcsapás nélkül bevonult Kolozsvárba

[1]) Károlyi, 228. Centorio 65.

[2]) Aldana 75. — Teuffel maga azonban egyelőre Egerben maradt.

[3]) Károlyi 227—228.

[4]) Aldana 77. — Horváth Mihály egy névtelen németnek (*Brüssz. Okm.* II. 252.) utána regéli azt, hogy «Castaldo a sereggel május elején Egerbe érkezvén, Fráter György kívánatára nehány napig ott vesztegelt». (285. l.) Bajos ezt elhinni, mert a barát ez időtájt írt leveleiben folyvást rimánkodik segélycsapatoknak minél gyorsabb küldéseért. Lásd pl. az ápr. 30. és május 22-én irottakat Károlyinál és u. a. hó 17. és június 5-éről az *Epist. Proc.* II. kötetében. L. továbbá Ferdinánd levelét Óvárynál II. 525. sz. az Erdélybe küldött biztosokét u. o. 500. sz.

[5]) Centorio 69. — «Con muy grandes calores» (azaz «igen nagy hevenyében»,) írja Aldana. — Ez utóbbi szerint, midőn Castaldo az erdélyi határhoz ért, a barát fölkérte őt, hogy egyelőre ne nyomúljon tovább; de a fővezér nem hederítve a barát kívánságára. seregével bevonúlt a fejedelemségbe. 78. l.

[6] Centorio úgy meséli a dolgot, mintha Debreczen e szoros közelében feküdnék. Debreczenben megpihenteti a csapatokat és azután elviszi őket — a szolnoki (?!) várba. Ugyanide marsiroztatja őket Egerből Károlyi is, félre-

június 1-én, hol ugyanazon hó 4-én a rendek követsége az ország nevében meghódolt Ferdinándnak.[1])

Valószínűleg ez alkalommal szólta el magát a tábornok. Feleletében, melyet a rendeknek adott, beszélt nekik azon ótalomról, melyet «a birodalom szárnyai alatt» találni fognak, a miért azután Ferdinánd őt megpirongatta, figyelmeztetve őt, hogy a magyaroknak az ilyen beszéd nincsen ínyükre, mert szabadok akarnak maradni saját királyuk alatt.[2])

értvén Fráter György egy levelét 269. l. — Czimer Károly, nem tudom mily forrás alapján, Egerből nagy kerülővel Tokajon át viszi Castaldot Debreczenbe. Tinódy szerint Castaldo a Meszes hegységen át hatolt Erdélybe. Mint tudjuk az almási várat útjokba ejtették.

[1]) Czímer szerint Castaldo május 26-án indúl el Egerből és állítólag csak június 3-án ér Debreczenbe; Erdélybe érve pedig főhadiszállását «június közepén» Kolozsvárra teszi. Ez utóbbi állítását illetőleg hivatkozik az *Erd. Orsz. Eml.* I. 281. lapjára, hol azonban az áll, hogy Castaldo az erdélyi rendeket már junius 4-én fogadta Kolozsvárott. — Május 26-a mindenesetre toll- vagy sajtóhiba Centorionál (66. l.), mert Aldana félreismerhetlenül május 16-át említi («vispera de Pascua de Spiritu Sancto à los 16 de Mayo 1551.») és Castaldo május 22-én már Mátáról (Matta), Debreczen határáról, ír Ferdinándnak. L. Óváry 520 és 525, számok alatt. — Hogy pedig június 1-jén Castaldo már Kolozsvárott volt és június 4-én a kolozsvári táborban fogadta a rendek követségét, azt a *Brüssz. Okm.*-ból tudjuk. (II. 255.) — Ha pedig június 1-jén már Kolozsvárott volt, úgy bizonyára már május 16-án indúlt el Egerből, mert marsirozó gyalogságával teljes fegyverzetben és tűzérségével alig haladhatott többet 24 kilométernél naponkint és nem röpülhetett, úgy amint a barát megvárta Báthori András katonáitól. Károlyi 226. — Sajátságos módon Frey Juan Villela is azt írja, hogy június 7-én vagy 8-án érkeztek Erdélybe (fue á 7 ó á 8 dias del mes de Junio del ano pasado de 1551). *Mem. Hist. Esp.* X. 498. Kneissl tábori szekretárius azonban június 4-én már a kolozsvári táborból keltezi levelét. (Huber, id. m. 27) és június 13-án már Bécs-Ujhelyből gratulál Ferdinánd Castaldonak az erdélyi rendek meghódolásához. — Az idézett névtelen német azt regéli, hogy Castaldo épp asztalnál ült a baráttal Kolozsvárott (gleich als er bey dem Herrn Münich zu tisch gesessen), midőn az erdélyi rendek négy tagból álló követsége megjelent. (*Brüssz. Okm.* II. 255.) Mint azonban tudjuk, a barát nem mozdult el Gyula-Fejérvár alól s Losonczy útján értesült, hogy Castaldo már Enyedig jött volt.

[2]) Schuller, 12. l. — «Unum hoc te clementer admonitum volumus, ut si in posterum te de protectione et defensione regni et regnicolarum

Meghódoltak pedig az erdélyi rendek Ferdinándnak, kit legkegyelmesebb uroknak czímeznek, mielőtt Izabella királyné és a királyfi őket hűségi esküjök alól föloldotta volna.[1]) Tinódi e miatt ilyképen fakad ki:

Vajh! magyarok möly igen ti lám bolondok vagytok
Hogy ti magyar fejedelmet soha nem uraltok
Mikor magyar királytok volt, ti jobban voltatok.

Sőt mindenkor vendég királynak ti örűltetök
Hogy ki miatt csak romlátok és kevesödétök
Ingyen majdan mind elfogytok és semmivé lésztök. [2])

Az Erdély elfoglalására Castaldo vezérlete alatt megindult csapatok létszáma, Centorio szerint, (66. l.) a következő volt:

Az előhadban

hét zászlóalj spanyol gyalog	1200
magyar hajdú	500
magyar huszár egy Kristóf nevű sziléziai ember vezetése alatt	1000
könnyű tábori ágyú	4

A derékhadban gróf Arco Bódog és Baptista testvérek vezérlete alatt:

egy német gyalogezred	3000
lovasság, hosszú kopjákkal	300
« vértesek[3])	100
könnyű tábori ágyú	4
félsugár ágyú (azaz 12 fontos)	2

verba facere contigerit, te (így) protectione et (így) sub alis imperii mentionem facere omittas» stb. Ferdinánd Castaldonak Bécsből június 20.

[1]) Két okmányt közöl Szilágyi, mindkettőt május 31-éről *Erd. Orsz. Eml.* I. 327—331. Az egyikben hűségi esküjök szentségéről beszélnek a rendek, a másikban pedig megszegik. Hogy a XVI. számmal jelölt okiratban előforduló számos hazugság a barát tollából eredt, az alig vonható kétségbe.

[2]) Tinódy R. M. K. T. III. 369.

[3]) Obersdorf még május 13-án is Troppauban volt. L. Óváry, id. m. köt. 520 sz.

Végre az utóhadban a podgyászszal

magyar gyalog --- --- --- --- ---	1000
könnyű lovas --- --- --- --- --- ---	300
könnyű tábori ágyú --- --- --- ---	3

vagyis összesen 7400 ember (5700 gyalog és 1700 lovas) és 13 ágyú.[1])

[1]) Czimer Károly szerint (5. l.) összesen 7200 ember (5400 gyalog és 1800 lovas), négy faltörő ágyú és 6 tábori ágyú. A végeredményt illetőleg közel járunk ugyan egymáshoz, de ha az általa idézett forrásokat megvizsgáljuk, nagyon is furcsa dolgokat födözünk föl. Így pl. meggyőződünk arról 1. hogy a Brandeis vezérlete alatti 2800 cseh és német gyalog csapatot *aug. 28-án* Ferdinánd Bécsben (l. Károlyi 277) inspicziálta és csak ezután indúltak el Pozsonyba. (*Brüssz. Okm.* II. 264.); 2. hogy a négy ostromágyú *Temesvárnak* volt szánva; 3. hogy Bakics Péter huszárjaival majd valamikor *szeptemberben* Erdélybe *fog* menni az említett négy ágyúval; 4. hogy Ferdinánd Serotin Károlyt 500 morva-sziléziai lovas kapitányává *augusztus* végén nevezte ki; 5. hogy csak Fráter György révén tudja Czimer, hogy a hét zászlóalj spanyol gyalog állítólag 2000 főből állt. Czimer elolvasta a Centorio adta számokat. Hogy miért nem használta föl azokat, annak csak ő a megmondhatója. — Horváth Mihály egy lényeges passust a 265. l. elején csak nagyon sovány kivonatban közli a Brüssz. Okmánytárban. Itt adom teljes szövegét: «Dieses Fendl seindt der khuen. Mt. gethanen Verordnung nach von hinan strackhs auff Presburg getzogen, da sy das gweltig geschütz, so Ihr khuen. Mt. kurtz (vor) Ostertag gegen Tomaschwar verordnet, und von hinnen auf dem wasser stram hin abfueren lassen, finden unnd neben einer anzal husern biss gen Neittra etc. belaitten sollen von dannen des Herrn Erasmi Teuffls etc. unnd Herrn Wackhitsch polers husern von yedem Hauffen 500 dasselb geschütz biss auf das Sybenburgisch conduciren unnd verglaitten *werden*, von dann die Lanndschaft Sybenburgen befelh hat, dasselb verrer gar gen Tomaschwar zu liferen, Aber das egemelt teutsch volckh *wurd* ausserhalb des Khuenen fendl von Neittra strackhs auf das fest hauss Leiva ziehen unnd allda beleiben, so lanng bis man sich auff erliches enndt sich die Feindt allenthalben auss thaylen unnd wenden *woellen* alsdann *wirt* die Khün. Mt. sich nach der Gelegenhayt der Sachen auch verrer verorden Aber des Khuenen fendle knecht, dieweil es das sterckst ist hat die Khun. Mt. auf Raab ziehen lassen da es bey Herr Errenrreicher von Khunigsperg rittern unnd obristen wber 800 pferdt daselbs bleiben *wirt*». — Egy pár a jövő számban előforduló igét aláhúztam és ajánlom Czimer úr figyelmébe. — Az említett négy faltörő ágyút illetőleg Ferdinándnak május 21-ki leveléből tudjuk meg, hogy ezek egyelőre visszamaradtak és Castaldo utasítást kapott azok födözésére kellő számú csapatokat hátrahagyni. Károlyi 231. l. és Óváry 513 sz. és másutt. — Husvét ezen évben igen korán t. i. márcz.

És «e maroknyi sereggel indúlt útnak Castaldo oly fóladattal, hogy Erdélyt a hatalmas török császártól elfoglalja», mely csekély seregről, nézetem szerint, «— írja Centorio — «ugyanazt mondhatjuk el, a mit Tigranes király állított a Lucullus vezérlete alatt ellene vonuló római hadseregről, hogy t. i. követségnek sok, hadakozásra pedig kevés.» Mint látni fogjuk azonban, az együgyű erdélyiek elkábítására elegendőnek bizonyúlt.[1])

KROPF LAJOS.

29-ére esett. — Huber is idéz (*Erwerbung Siebenbürgens* 26. l.) az Erdély invasiójára szánt seregek számára nézve nehány adatot, egyebek közt Castaldonak egy május 14-éről kelt levelét is, de úgy amint idézi, nincs benne köszönet. L. a levelet Óvárynál II. 513. sz. Castaldo szerint a spanyolok száma alig üti meg az ezeret és a németek két ezeren vannak. — Frey Juan Villela de Aldana levelében a csapatok számát így sorolja föl: 2 ezer spanyol, majdnem (casi) 3 ezer német (tudescos), 4 száz vasas német lóháton (herreruelos à cavallo tudescos), 5 vagy 6 ezer huszár (cavallos uzaros) és 2 ezer hajdú (aytones que son la infanteria ungara) 14 darab tábori ágyúval (piezas de artilleria de campana). *Mem. Hist. Esp.* X. 498.

[1]) Maga Castaldo és honfitársai, az olaszok, nagyon büszkék az Erdély elfoglalásával aratott olcsó babérokra. Érmeket veretett az esemény megörökítésére, melyeknek számos változatait ismerjük. Egynémelyikén fölötte nevetséges köriratot találunk. Ilyenek pl. «Transylvania Capta». «Optimus Dux», «Ob rem militarem feliciter gestam», «Subactæ Daciæ», «Restitutori Optimo.»

A TÖRÖK SEREG ÁTVONULÁSA MAGYARORSZÁGON 1683-BAN.

A török birodalom 1683-ban másodszor fogott ama merész hadi vállalatba, hogy Bécset elfoglalja és Németországot meghódítsa. Eme merész, de sikertelen vállalkozás hazánk történetében is forduló pontot jelez, mivel ekkor kezdődött el a törökök kiűzetése és Magyarország területi épségének visszaállítása.

Az 1683. török hadjárat nem Magyarország ellen, hanem inkább a magyarok tetemes részének szövetségében egyenesen Ausztria ellen irányult. A magyarság egy részének a törökkel való szövetkezésére okot szolgáltatott I. Lipót kormánya, mely míg a hadi téren szokatlanul szerencsés volt, addig a politikai ügyekben egyik ballépést a másik után követte el. A tapintatlanul megkötött vasvári béke a Wesselényi-féle összeesküvést hozta létre, melyet a kormány Zrinyi, Nádasdy, Frangepán és társaiknak kivégeztetésével és üldöztetésével torolt vissza. A visszatorlás azonban nagyon soká tartott s kelleténél erősebb volt, ezért a Thököly-féle kurucz lázadásban nagy ellenhatást keltet. A szorongatott kurucz vezér az akkori időben megszokott helyre, a török Portához fordúlt segítségért s jelentékeny tényezője volt az Auszturia ellen megindított 1683. évi háborúnak.

A török hadseregnek e hadjárat alkalmával Magyarországon való átvonulását írjuk le e sorokban a török udvari történetíró *Rasid efendi* után.[1])

[1]) Rasid, Tarikhi I. Az író személyéről és munkájáról lásd a *Hadtörténelmi Közlemények* 1896. évi I. füzet 74. lapját. Rasid efendi munkájának első kiadása már 1740-ben megjelent. Az általam használt kiadás a

I.

A háború kitörésének közvetlen okát nem csupán Thökölynek a Portához intézett gyakori sürgetései képezték, hanem okot adott erre a Magyarországon állomásozó császári hadsereg is. Az eseményekkel egykorú Cserei szerint: «a német császár részéről is szolgáltaték egy kis alkalmatosság a török insurrectiójára, mert Böszörményben, Kállóban, Fülekben híres vitézekből álló nagy præsidium levén, noha a békesség még durál vala, meg is vala parancsolva a német császártól, hogy okot ne adjanak a töröknek a garázdára, de avval nem gondolván, gyakran Váradig, sőt épen Budáig is nagy excursiókat tettenek és feles törököket levágván a török hódoltság alatt való falukat is égetik s felprédálják vala. Erről szüntelen megyen vala panasz a portára.»[1]) A vasvári békeszerződés ellenére a császári őrség különösen 1680-tól kezdve mind gyakrabban háborgatta a határszéli törököket, pedig a konstantinápolyi államtanácsban *Kara Musztafa* nagyvezirsége alatt már a harczias párt kerekedett felül. Ez események következtében a Porta parancsára *Ibrahim* pasa, budai kormányzó, Thökölyvel szövetkezve, már 1682-ben megkezdte Magyarországon a hadjáratot, mely mintegy előjátéka volt a következő évi nagy háborúnak.

Ibrahim pasa rövid hadjáratát a hivatalos török történetíró a következőleg adja elő: «Hire jött, hogy a német császár néhány várat, melyek régóta Felső-Magyarországhoz tartoztak, már korábban elfoglalt s a lakosokat erőszakkal meghódoltatta, a mult évben pedig a *kurucz királytól*[2]) *Kálló* nevű várat is elvette s ellenséges szándékát napról-napra kimutatta; azonkívül a gonosz császár a közte és a magas birodalom között szabatosan megállapított békeföltételekkel ellenkezően újonnan egy-két várat és hidat építtetett s a határszéleken némely rakonczátlan csapatainak rablásai miatt a határszéli lakosok biztossága kárt szenvedett; ezért a budai

hedsra 1282. évében (1865) jelent meg Konstantinápolyban a császári nyomdában.

[1]) Cserei Mihály históriája. Pest 1852. 129. l.

[2]) Törökül: قورص قرال (*kurusz kral*).

parancsnok, *Uzun Ibrahim* pasa szeraszkerré [1]) neveztetett ki s melléje rendeltettek a boszniai tartomány kormányzója *Abdurrahman pasa* és a rumili bejlerbej *Kücsük Haszan* pasa tartományaik katonaságával, a *szandsák-bejekkel*, a *ziametok* [2]) és *timarok* [3]) tulajdonosaival, továbbá a temesvári bejlerbej *Szidi-zade Mohammed* pasa, az egri bejlerbej *Ozman pasa*, a váradi bejlerbej *Mavrul-oglu Mohammed* pasa, a szilisztrai kormányzó *Musztafa* pasa s a nikápolyi pasa tizennyolcz ezred janicsárséggal s a *szipahik* [4]) egy hadosztálya és ezekkel együtt *Erdély királya* [5]) *Apafy Mihály* az erdélyi sereggel.[6])

Ezek a *pesti* síkon gyülekeztek össze és *Keresztes* [7]) mezeje felé indulván, elsőben *Ónod* várát,[8]) melyet a gonosz szándékú császár a kurucz királytól elvett, az említett év *Redseb* havában [9]) három napig ostromolván, elfoglalták és lerombolták, azután pedig Isten segítő kegyelmével a szeraszker *Fülek* és *Kassa* nevű várakat és még mintegy *negyven erődítvényt* meghódított. A felső-magyarországiak kívánságára Thököly Imre kurucz király számára megiratott az *ahdname*,[10]) mely némely föltételek és kikötések mellett még magában foglalta, hogy évenkint negyvenezer *kara gurus* [11]) adót fizessen s Fülek vára alatt az említett Thököly Imrének a szeraszker átadta a királyság jelvényét s a *tugrát* és zászlót. Ónod és Fülek várak lerombolttattak, Kassa a pedig kurucznak adatott át.

[1]) *Szeraszker*, háború alkalmával a fővezért nevezték így. Jelenleg a hadügyminisztert nevezik szeraszkérnek.

[2]) *Ziamet*, nagyobb katonai hűbérbirtok, melynek tulajdonosa háború esetén jövödelme arányában kisebb-nagyobb számú katonaságot állított ki.

[3]) *Timar*, kisebb katonai hűbérbirtok hadi kötelezettséggel.

[4]) *Szipahik*, a lovas csapatok.

[5]) Törökül: اردل قرالی (*Erdel krali*). Az erdélyi fejedelmeket a törökök rendesen királynak czímezték.

[6]) Cserei szerint: A fejedelemnek is megengedteték, hogy az erdélyi hadakkal együtt kimenjen Filek alá. I. m. 129. l.

[7]) Törökül: قرستوس (*Keresztösz*).

[8]) Törökül: حونوت (*Honot*).

[9]) Ez esemény a hedsra 1093. évében volt, a mi megfelel a keresztény időszámítás 1682. évének. Ez évben Redseb hava június hóra esett.

[10]) *Ahdname* vagy *athname*, írásbeli szerződés.

[11]) *Kara gurus* vagyis fekete piaszter, értéke egy német tallér volt.

a többi erődítményeket pedig a szükségesek kivételével elpusztították. A hitvány császár haragja a kurucz király ellen most meg nagyobb lett s bosszúálló szándékkal csapatait felkészíteni kezdte.

A török író által elbeszélt eme hadjárat még a vasvári béke tartama alatt történt, mivel annak ideje csak 1684-ben volt lejárandó; köztudomásu volt azonkívül még az is, hogy a törökök az 1683. évre valami nagyobb hadi vállalatra készülődnek. A bécsi udvarnál jól sejtették, hogy eme vállalat Magyarország vagy épen egyenesen Ausztria ellen irányul [1]) s e miatt még az 1682. év elején elküldték Konstantinápolyba *Caprara Albertet* követül, hogy a béke felbontását akadályozza meg. A követ működése azonban sikertelen volt. Az ázsiai és európai török csapatok már az 1682. évben mindenfelöl mozgósítva lőnek s ki volt adva a rendelet, hogy Nándorfehérvárra gyülekezzenek. Ibrahim budai pasa a télre visszavonult ugyan Budára, de csapatait a többi magyarországi bejlerbejekkel együtt készenlétben tartotta. *IV. Murad* szultán a telet Drinápolyban töltötte, maga ügyelt a hadi készülődésekre s mikor seregei már együtt voltak, kora tavaszszal megindult velük Nándorfehérvár felé s ezzel megkezdödött az 1683. évi hadjárat.

II.

A török sereg útját Magyarországon át s az útban történt eseményeket Rasid efendi a következőkép írja le: [2])

Ő felsége elindulása Drinápolyból a német háborúba.

Miután a hitetlen németek ellen a hadjáratot elhatározták s a hadi készülődéseket befejezték, ő felsége a padisah a világok királyában Allahban bízva az összes muszulman harczosokkal együtt a Drinápoly közelében fekvő *Csukur-csajri* [3]) nevü gyönyörü síkon sátort ütött s még egyéb fontos ügyek siettetése végett ott nehány

[1]) Histoire d'Emeric comte de Teleki. Cologne, 1693. 107. l.
[2]) Tarikhi I. 391—488.
[3]) *Csukur-csajri*, magyarul annyit jelent mint gödrös rét.

napi pihenőt tartván *Rebi-ül-akhir* hó 3-án [1]) csütörtöki napon reggel onnét elindult. Diadalhirdető tudósításait előre küldvén, a legnagyobb sietséggel érkezett *Filippopolba* és *Szófiába*, mely állomásokon egy napi pihenőt tartván *Dsemadi-ül-evvel* hó 6-ik napján [2]) a *belgrádi* síkon állították fel a dicsőséges zászlót.

A Belgrádba való érkezés a rétek virulásának idejére esett, ezért az összes teherszállító állatokat és barmokat itt legelőre hajtották. Mivel az ügyeket értő, dicsőséges *sehinsah* ő felségének fensőbb sugalmazástól fénylő s világot látó tekintetén és tiszta szivén a dolog kimenetelének alakja látható volt, elhatározták, hogy ő Belgrádban maradjon, a nagyvezir ő magassága pedig az összes muszulman harczosokkal a hit ellenségei ellen induljon.[3])

A szerdar ekremnek a hitetlenek országába való indulása.

Dsemadi-ül-evvel hó 15. napján [4]) Musztafa pasa nagyvezirt a padisah a pokolravaló hitetlenek országának feldulása és elpusztítása végett *szerdar ekremmé* nevezte ki s a dicső prófétának, — Allah áldja és szentelje meg őt — zászlaját a legnagyobb tisztelettel régi szokás szerint fővezéri kezébe adta.

Az iszlam sereg megérkezése az eszéki síkra.

A szerdar ekrem ő magassága az említett hó 16-án, szombati napon a muszulman harczosokkal s egyistenhivű csapatokkal a belgrádi mezőről elindulván a *Száva* folyón készült hídon átment s miután a szükséghez mérten a *zimonyi* mezőn nehány napi pihe-

[1]) A keresztény időszámítás szerint 1683. márczius 31.

[2]) Május 1.

[3]) A török sereg száma *Esterházy Pál* nádor feljegyzése szerint 247,000 emberből állott. L. Thaly, Az 1683-iki táborozás történetéhez. Esterházy Pál nádor kiadatlan kéziratai nyomán. Budapest, 1883. 33. lap. — Caprara jelentése szerint 275,000 emberből állt a török sereg. Geschichte der zweyten türkischen Belagerung Wiens bey der hundertjährigen Gedächtniszfeyer von Gottfried Uhlich Wien 1783. 19. l.

[4]) Május 10.

nőt tartott, elhatározta a tovább menést és *Dsemadi-ül-akhir* hó 6-ik napjára [1]) az *eszéki* síkra érkezett.

A kurucz királynak a táborba való jövetele.

Thököly Imre kurucz király eljött, hogy a szerdar ekrem ő magasságával az eszéki síkon találkozzék. Barátságos fogadtatást és királyi tiszteletet mutattak iránta s czobolyprémes mentével díszítették fel őt. A nikápolyi bejlerbej *Huszein* pasa az egri bejlerbejségre neveztetvén ki ez alkalommal, parancsot kapott, hogy *Gure* bej társaságában egy sereg katonával *Pozsony* várához induljon. [2])

* * *

Thökölynek a nagyvezirrel való eme találkozását, melyet a török történetíró csak röviden említ fel, részletesen leírja egy Thökölyről szóló egykorú franczia emlékirat.[3]) A török író által említett «barátságos fogadtatás és királyi tisztelet» a táborban jelenlevő német követ szemeláttára történt s a nagyvezir valójában tüntetni akart azzal. Thököly a török táborból távozván, Kassa alatt gyűjtötte össze csapatait s onnét bocsátotta ki nyílt levelét, melyben azon felszólítást intézte az ország lakosaihoz, hogy hódoljanak meg a töröknek s a szultán védelme alatt szabadságukban és vagyonukban megmaradhatnak, az ellenszegülőket s a király iránt való hűségben megmaradókat pedig tűzzel, vassal fenyegette. Hasonló tartalmú felhívást bocsátott ki a nagyvezir is *dárdai* táborából. A meghódolók számára az oltalomlevelek kiadására Thököly teljhatalmú biztosaiként a nagyvezir mellett hagyta gróf Barkóczy Ferenczet, Szepessy Pált és Szalay Pált s e biztosok által kiadott oltalomleveleket a törökök mindenütt tiszteletben tartották.[4])

Thökölynek a nagyvezirrel megállapított haditerve az volt, hogy a nagyvezir a Dunántúlon fog előrenyomulni, Thököly pedig a Duna balpartján támadja meg a császári sereget. Mikor a török

[1]) Május 31.

[2]) Huszein pasának feladata volt, hogy Thökölyvel együtt a felvidéket s különösen Pozsonyt hódoltassa meg.

[3]) Histoire d'Emeric comte de Tekeli. 121—123. l.

[4]) Thaly i. m. 16.

tábor Belgrádba érkezett, Lipót király is megtette ekkora már előkészületeit s május elején *Köpcsénynél* a bajor választó kiséretében csapatszemlét tartott. A főssereg 33,000 emberből állott *lothringeni Károly* vezénylete alatt; egy másik 8000 főnyi csapatnak *Schultz* és *Caraffa* tábornokok vezérlete alatt az volt a rendeltetése, hogy a felvidéken Thököly előnyomulását feltartóztassa. A Rába-mentét Győr és Körmend között *Batthyányi Kristóf* és fia *Ádám* vezérlete alatt 6000 főnyi magyar sereg lett volna hivatva védeni; az *Alsó-Vágvonal* védelmét pedig *Esterházy Pál* nádorra bízták, kinek 9000 főnyi magyar serege volt. Ezeken kívül kisebb csapatok álltak még készen a Szávamentén és a stájer határon.

Ha elfogadták volna *Esterházy* nádornak már az előző évi agusztus 25-én előterjesztett s részletesen megokolt ama haditervét,[1]) hogy a háborút a török hódoltság területére vigyék át, e haderő talán elegendő lett volna a törökök visszaverésére és Magyarország felszabadítására, ámde e helyett midőn a törökök Eszékről kiindultak, a császári sereg, mely előbb *Esztergom*, utóbb *Érsekújvár* vívását kezdte meg, félbenhagyva e várak ostromát is, junius 8-án visszavonult a *Csallóközbe* és *Tóközbe* s háboríttatlanul engedte a törököket előnyomulni és az örökös tartományok megmentése végett védtelenül hagyta Magyarországot az ellenség pusztítására.

III.

A török seregnek Eszékről való továbbvonulását Rasid efendi a következőkép beszéli el:

A hadsereg elindulása az eszéki síkról.

Az összes hadi nép zsoldjának kifizetése és szokás szerint az élelmiszerek kiosztása végett az eszéki síkon tizenkét napig tartózkodtak s miután további ottmaradással az időt elvesztegetni nem találták czélszerűnek, ezért a hatalmas *Kara Mohammed* pasa,

[1]) Esterházy nádor említett haditerve közölve a *Győri tört. és rég. füzetek II. kötet* 337. l.

diarbekiri vált az előcsapathoz, a tiszteletreméltó *Szári Huszein* pasa damaskusi vált a hátsó csapathoz kirendelvén az említett hó 19-én,[1]) keddi napon a *Dráva* folyón készült hídon átmentek s a legnagyobb sietséggel haladva a huszonnyolczadik napon végre az iszlam határon levő *Székesfehérvár* előtt elterülő smaragdszínű mezőn ütötték fel sátorukat.

A székesfehérvári mezőn való tartózkodás meghosszabbításának oka.

Krimia uralkodója a felséges *Murad Géraj khan* a padisah részéről korábban küldött császári levél meghívásának engedelmeskedve szélgyorsaságú tatár seregével sietve jött s a nagyvezir tudomására jutott, hogy akkor már azon vidékhez közel fekvő helyre érkezett, ennélfogva a regebbi háborúk alkalmával az előbbi oszman szultánok részéről a krimi khánokat megillető szokásos fogadtatás elrendezése végett szükséges volt nehány napra Székesfehérvárott megállapodni. Azonkívül mivel a *szerdar ekrem* ő magassága a határszéli lakosoktól arról értesült, hogy a négy órányi távolságra fekvő *Veszprém*[2]) nevű híres erős várban levő hitvány hitetlenek nagyon ravaszok s folytonosan zavart és háborgást támasztanak, ezen ügy miatt tehát *Kara Mohammed* pasa, diarbekiri vált, a ki az előcsapatot vezette, nehány ágyúval és vártörő bombával ellátva azon irányba *szeraszkerré*[3]) rendelte ki s a szivaszi bejlerbej *Khalil* pasa háromezer janicsárral, ötszáz *dsebedsi*vel[4]) és más hadi népek közül egy sereg katonával az említett vezér rendelkezése alá adatott.

Előzetesen a székesfehérvári várnak bégje *Atlu-bejzade* kétszáz főnyi csapattal az említett várhoz küldetett követségbe s ő tudatta velük, hogy ha a harcz és ütközet nélkül a várat a padisahnak átadják és a *rájaságot*[5]) elfogadják, vagyonuk és életük

[1]) T. i. Dsemadi-ül-akhir hó 19-én, a mi megfelel június 14. napjának.

[2]) Törökben: پسپرم (*Peszprem*).

[3]) Fővezér.

[4]) *Dsebedsi*, gyalogos katonák, kik leginkább a hadiszereket gondozták.

[5]) *Rájaság* vagyis a török uralom elfogadása. A keresztény török alattvalókat nevezték rájáknak.

kegyelmet nyer, ellenkező esetben pedig a hódítás és rombolás fegyvere zuhog reájuk. Az említett küldöttet a várba vezették s a várban levő tévelygő ellenség a hitharcz hevességének félelmétől szerződésre lépett, hogy a várat harczolás nélkül átadja, ez okból tehát abban lehetett hagyni a seregnek ellenük való kiküldését.

Székesfehérvár *ulemái,* előkelői, gazdagjai és szegényei a *szerdar ekrem* elé járulván, előadták, hogy a megvédelmezés nehézsége miatt nagyon czélszerű lesz e várat [1]) lerombolni és elpusztítani. A *szerdar* ezen ügynek, a mint kell, mélyére hatolni s vizsgálatot eszközölni óhajtván, az értelmes embereket megkérdezte s ezek véleményének és tanácsának tiszteletben tartásával kényszerült azt választani, a mit ezek helyesnek találtak, ennélfogva az említetteknek kérelmét nem teljesítette, hanem a *simontornyai* [2]) béggel négyszáz székesfehérvári katonát helyezett abba őrségül, a lerombolási és elpusztítási tanácsot pedig mellőzte.

Battyáni-oglu [3]) *és Zerin-oglu* [4]) *meghódolása.*

A magyar bejek között híres *Battyán-oglu* és *Zerin-oglu* az örökkétartó magas birodalom iránt engedelmességet és hódolatot mutattak s meghódolási szerződésük előterjesztése végett embereik a *szerdar ekremhez* jöttek.[5]) Követeiknek kérelme kedvező fogadtatásra talált.

[1]) T. i. Veszprém várát.

[2]) Törökben: شمطورنه (*Simtorna*).

[3]) Törökben: بکان اوغلی (*Bakján-oglu*), *Battyán-fi*, ez alatt Batthyányi Kristóf dunántuli főkapitányt érti az író, a ki a törökökhöz csakugyan átpártolt.

[4]) Törökben: زرین اوغلی (*Zerin-oglu*), *Zerin-fi*, Zrinyi Ádám, Ilonának az öcscse.

[5]) Esterházy Pál nádor feljegyezte ama dunántuli főnemesek neveit kik a török közeledtekor Thökölynek és a törököknek meghódoltak. A feljegyzettek közt találjuk Batthyányi Kristóf nevét is, Zrinyi Ádám neve azonban nem fordul elő Esterházy jegyzéseiben (L. Thaly i. m. 16.) s így a nádor valószinüleg nem értesült az ő meghódolásáról. Zrinyiről annál kevésbbé gondolhatták, hogy a törökökhöz pártolt, mivel nem sokkal utóbb már Bécsben találjuk őt Lipót király környezetében. Bécsben azonban

A krimi khán ő felségének fogadtatása.

A khán ő felségének fogadtatására kirendelt *Musztafa* pasa szilisztriai váli, *Haszan* pasa rumili bejlerbej, *Ozman-pasazade Ahmed* pasa anatoliai bejlerbej a fogadtatásnál a szolgálatot teljesítvén a kirendelt zászlóaljjal őt a *szerdar ekrem* sátorába vezették s régi szokás szerint, miután a szerdar sátorában leült, ez egy prémes és egy prém nélkül való aranynyal átszőtt díszöltönyt adott neki s egy drágaköves törrel s egy aranyozott tegezzel, valamint egy gyönyörű paripával megajándékozta; *két jeles fia, a két szultán,*[1]) egy-egy czobolyprémes mentét, a többi előkelők, a tisztek és kiséretük pedig diszruhákat kaptak ajándékba.

Tanácskozás a nagyvezir jelenlétében.

A táborban levő főbb vezirek, *mir-i-miranok*, tiszteletreméltó emirek, a janicsárok agája s más *odsak agák* a hadjárat ügyének megbeszélése végett a *szerdar ekrem* sátorába hivatván, összegyűltek s egy kis beszélgetés után a *szerdar ekrem* óhajtása szerint elhatározták, hogy a német császár székhelye, *Bécs* vára felé fordítják menetük irányát.

Nagy tűzvész Esztergom várában.

Jelentették, hogy a fölséges Allah rendeléséből az iszlam határon levő *Esztergom* várában pokoli nagy tűzvész lángjai gyuladtak ki s a vár kívül-belül leégett. A vár kijavítása végett a táborból megbízott emberek rendeltettek ki.

Zrinyi gyanuba került, hogy Lipót úti tervéről s általán az udvarnál történő dolgokról értesíti a törököket és sógorát Thökölyt. Hogy a gyanu nem volt alaptalan, ezt a török író elbeszéléséből kétségtelenül látjuk. Lipót a törökkel való szövetkezés gyanuja alapján elfogatta Zrinyit s börtönbe záratta, hol utóbb megőrülve nyomorultan veszett el. Ő volt a Zrinyi család utolsó férfisarjadéka. (Cserei i. m. 136. l. Uhlich, Geschichte etc. 38. l.)

[1]) A tatár khán fiai szultán czímet viseltek.

A budai válinak a táborba való megérkezése.

A budai tartomány *müteszarrifja,*[1]) az öreg, világos itéletű vezir *Ibrahim* pasa a korábban kibocsátott magas ferman értelmében a budai tartomány *ziamjai* és *timarjai* s más vitéz hadi nép kiséretében a táborba érkezett s a *szerdar ekrem* elé járulván, szokás szerint díszruhával lőn kitüntetve.

A sereg elindulása Székesfehérvárról.

A hadsereg *Redseb hó 3-án*[2]) Székesfehérvárról elindulván, azon napon *Bez*[3]) nevű síkságon szándékoztak sátorukat felütni, melynek átellenében *Szentmárton*[4]) nevű erődítmény és kolostor van s mivel a tévelygő hitűek évenkint nehányszor azon a helyen össze szoktak gyűlni, azért nagy tiszteletben álló helylyé lett. Mikor az oda menekült és ott tartózkodó hitetlenek értesültek, hogy a félelmes és dicsőséges iszlam sereg azon helyen fog átvonulni, életük megmentésének szándékával a várból kimentek s egyenesen Győr vára felé futottak, ámde a fölséges Allah rendeléséből a portyázó *Kara Mohammed* pasa előörseivel találkoztak. Az alkalomra leső ellenségvadászó vitézek az átkozott hitű hitványokat villogó karddal támadták meg s legtöbbjét megölték, egy csapatot pedig hadi fogolyként elfogtak s eme foglyokat a szétvert és megölt zászlóalj szerencsétlen főnökével a *szerdar ekremhez* küldötték; az erődítmény és monostor lerombolását és elpusztítását is elhatározták s miután a *szerdar ekremtől* az engedély erre megérkezett, aláaknázással az egészet lerombolták és elpusztították.

* * *

A törökök közeledésekor, mint fönnebb említettük, a császári sereg Érsekujvár ostromát félbenhagyva, Csallóközbe és Tóközbe

[1]) *Müteszarrif*, teljhatalmu tartományi kormányzó.

[2]) 1683. június 27.

[3]) Törökben: بز (*Bez*), a mi alatt valószinüleg a győrmegyei pusztai járást kell értenünk.

[4]) Törökben: شمارطون (*Semarton*).

vonult vissza s a had zöme *Győrnél* foglalt állást. Győr vára, melynek megerősítésére a kormány már a XVII. század elejétől kezdve mindent megtett,[1]) nemcsak Magyarországnak, hanem egész Európának egyik legjelentékenyebb erődítménye volt. Úgy látszott, hogy a császári sereg bízott abban, hogy Győr feltartóztatja az ellenséget, ámde midőn az ország védtelenül maradt területén a nemesek úgy, mint a városok egymásután sietve meghódoltak Thökölynek, sőt felfegyverzett csapataikat is a törököknek és Thökölynek rendelkezése alá adván, megkezdték Lipót hadai ellen a háborút:[2]) a császári sereg Győrnél sem fejtett ki kellő ellenállást, hanem visszavonúlt a törökök elől. A magyar nemeseknek és a városoknak Thökölyhez való átpártolásáról Esterházy nádor jelentést tett az udvarnak s nagyon helyesen úgy itélte meg a dolgot, hogy ha a király kellő segítséget nem nyújt, akkor nem veheti tőlük rossz néven, «*ha időkhöz szabván magokat s a kénytelenség tanácsára hallgatván — Thököly hatalmának hódolnak.*»[3])

IV.

A törög seregnek győri tartózkodása és további útja az ország határáig *Rasid* efendi elbeszélése szerint a következőkép történt:

A hadseregnek Győr várához való megérkezése.

A tenger mozgalmú iszlam csapatok az említett helyről[4]) megindúlván, *Győr* vára elé érkeztek. Az iszlam vitézek a nevezett várral szemközt fekevő téren a czifra hitetlen csapatokkal megütközni óhajtottak. A hitvány pogányok közül egy csapat pokolra való hitetlen a várból ki is jött s úgy mutatták, hogy az ellenségtörő

[1]) Lásd Villányi, Győr vár és város helyrajza. Győr, 1882. 41—57. l.

[2]) Különösen Batthyányi Kristóf dunántuli főkapitány és Draskovich Miklós gróf kezdték meg nagyobb erővel a császári hadak ellen a támadást. Thaly i. m. 17. l.

[3]) Thaly i. m. 19. l.

[4]) T. i. Székesfehérvárról.

harczosokkal találkozni akarnak. Két oldalról az ütközet tüze kigyuladt s némi csatározás után a kijövő tévelygő hitetlenek látván, hogy a hitharczosaknak ellen nem állhatnak, a várba való zárkózás szükségét érezve, a harcztérről megfordultak s futva a vár felé mentek.

A győzelmes csapatok összes sátorai a várral szemközt dicsekedve állottak s a hit ellenségei, hogy a vár előtt folyó *Rába* folyón a győzelmes csapatoknak a tulsó partra való átmenetelét megakadályozzák, a *Rába* és a *Rabcza* folyók között elterülő győri síkon tábort ütöttek és a táboron kívül a folyó partján elhelyezett nehány ágyúval lövöldözvén, az átmenni óhajtó muszulman harczosokat különféle módon eltávolították és visszaverték. Ez okból tehát *Kara Mohammed pasa csarkhadsit*[1]) nagyszámú csapatával s a melléje rendelt halebi bejlerbej *Bekir* pasát, az adanai bejlerbej *Szeid Mohammed* pasát s a szivaszi bejlerbej *Khalil* pasát tartományaik katonaságával, valamint *Nureddin* szultánt nyolczezer ellenségtörő tatárral és más *mir-i miránokat* húszezer főnyi vitéz sereggel elküldötték, hogy a tábor helyétől fölfelé három óránylra a *mérgesi átjárónál*[2]) menjenek át s a hitvány hitetleneket hátúl fogva a fölséges Allah segítségével zavarba hozzák és minden lehetőt elkövessenek arra, hogy saját fejük bajával legyenek kénytelenek vesződni.

Nureddin szultán a mint megérkezett a *mérgesi erődítményt* Isten kegyelmével még abban az órában bevette s a benne talált átkozottakat a kard eledelévé tevén, a Rába vizén átmenni törekedett. Ámde a vizen sehol gázlót nem találtak s épen nem volt az átkelésre hely, noha a kalauzok ezt hirdették, ennélfogva úgy kellett azt átusztatni. *Mohammed* pasa és *Bekir* pasa azon napon a Rába folyón csakugyan átúsztatván, egy csapat katonával átkeltek. *A moldvai vajda* pedig kiadta a rendeletet, hogy a folyón sietve hidat verje-

[1]) *Csarkhadsi*, portyázó, könnyű lovas.

[2]) Törökben: مركز كچيدى (*Merkez gecsidi*). *Mérges* jelentéktelen kis falu Győrmegyében a Rába mellett. A győrmegyei nemesség 1582-ben Tóköz védelmére Mérgesen egy kis erődítményt építtetett, melyet mint a török író elbeszéléséből kitünik, Nureddin tatár csapatai dúltak fel ez átvonulás alkalmával. E század elején az erődítmény kőfalai és árkai még láthatók voltak, ma már alig található némi kis nyoma.

nek s a hidat még azon éjjel el is készítették s reggel egy csapat katona ezerféle igyekezet és baj között keresztülment. Nureddin szultán tatár csapatai is egyik közeleső helyen keresztülmenvén, a környékbeli falvak lakósait úgy ellepték mint a darázsok. A következő napon az egész győzelmes sereg a szemtelen tábor ellen rohamot intézett s mivel a szembejövő tévelygő ellenségek a hitharczosok bátor rohamának az első összeütközéskor ellen nem állhattak, táborukba visszafutottak. Az ellenségtörő harczosok nyomon követték őket s egy részüket kardra hányva elvesztették, némelyeket pedig foglyokká tettek. A megrohanástól megrémülve és megijedve táborukban sem mertek megmaradni, azért gyalogságuk a győri várba menekült, lovasságuk pedig a saját tartományuk felől levő *Rábcza* folyón még azon éjjel keresztülment s az üldöztetéstől való félelmükben a folyón átvezető hidat is felgyújtották s egyenesen haza futottak.[1]) A tatár népnek egy csapat gyors lovassága a folyón átúsztatván, a menekülő átkozottakat üldözte s egész *Magyar-Óvárig*[2]) elment és a visszamaradókat a szabadulás kegyelmétől megfosztotta.

A következő napon *Kara Mohammed* pasa saját zászlóaljait a melléje küldött iszlam sereggel egyesítvén, egészen a *várossal*[3]) szemközt azon a helyen állította fel sátorait, hol egy nappal előbb az a tábor volt. Némely bátor iszlam harczosok s a város felgyújtására törekedtek, s mivel épen erős szél volt, az egész nagy várost egészen a várig elpusztították és hamuhalmazzá tették. Mikor a várbeli hitetlenek ezt látták, átkozott kapitányuk[4]) a *szerdarhoz*

[1]) Július 4-ére a császári hadsereg Esterházy nádor és a többi magyarok bosszúságára és csodálkozására kardcsapás nélkül feladva Magyarországot. Győr alól teljesen elvonult s az osztrák határokhoz huzódott. Thaly i. m. 14. l.

[2]) Törökben: التون بردق (*Altun Bardak*), a mi a német *Altenburg* elferditése.

[3]) *Város* alatt Győr külvárosát, a mai Győr-Ujvárost érti az iró, mely a Rába és Rábcza között terül el. Győr-Újváros már 1550 előfordul, mint Győr külvárosa s lakossága folyton növekedett a törökök által elpusztított falvakból oda menekülő népekkel. A császári tábor Győr-Újváros előtt volt felállítva a Rába és Rábcza között.

[4]) Győr várának főkapitánya ekkor Hermann badeni őrgróf volt, ki 1682—1692. viselte a főkapitányi hivatalt. Villányi i. m. 93. l.

követet küldött s ilyféle ravaszságot és csufságot gondolt ki: «Ha az a tervetek, hogy e várat meghódítsátok, küzdés és harcz nélkül ezt semmiesetre sem adhatjuk át. A várban levő temérdek katonaság okvetlen harczot kezd s minden két kar egy-egy fejért készen van s a hadi eszközök a lehetőségig működésbe hozatnak. Mivel a várban sem a felszerelés, sem a sereg fölött önkényes rendelkezésünk nincs, ezért harcz és ütközet nélkül ezt átadnunk nagyon nehéz és így nyilvánvaló, hogy mindkét részről sok ember elpusztul. Ámde mivel ismeretes, hogy ti Bécs ellen indultatok, ha pedig e vár elpusztításával és ostromával foglalkoztok, időtöket elvesztitek és szándékotok meghiusul, ez okból e vár ostromlásával való időpazarlásnál sokkal helyesebb lesz, ha eredeti tervetek szerint Bécsbe mentek, mert ha Bécs várát elfoglaljátok, ezen várat mi harcz és ütközet nélkül átadjuk nektek».[1]) Eme tudósítás a *szerdar ekrem* ő magasságának véleményével is megegyezett, azért a továbbindulásra határozta el magát.

Tanácskozás a szerdar ekrem sátorában.

A Bécs ellen való indulás ügyének megbeszélése végett a következő napon a bölcs véleményű *Ibrahim pasa* budai váli, a kegyes *Szári Huszein pasa* damaskusi váli s a táborban levő többi főbb vezirek, a fényes *mir-i miranok*, a tiszteletreméltó *odsak agák* valamennyien a nagyveziri sátorba hivattak s a tanácskozás megkezdésekor *Musztafa pasa szerdar ekrem* így szólt: «Ily temérdek katonasággal e helyre jövén, mint látjátok nagy számú sátorainkat felállítottuk. Győr vára most előttünk áll, hanem mindnyájan tudjátok, hogy a hitvány hitetlenek harmincz-negyven év óta gondjukat és törekvésüket mindenkor eme vár megerősítésére s a hadiszerek és fölszerelések felhalmozására fordították. Mint hallottátok, igen sok hitetlen várőr van benne. Ha most az ostromhoz kezdünk, könnyű szerrel a várat nekünk semmi esetre sem adják át, hanem hosszú ideig tartó háboruskodásra leszünk kényszerítve. Katonaságunknak harczolni kell, a míg ennek meghódítása sikerül s igen

[1]) Ennek a furfangos izenetnek a nyomát a magyar kútfőkben nem találjuk.

sok muszulman vitéz elvész és mivel kevés idő marad, Bécs ellen való indulásunk terve meghiusul. E tekintetben a megfontolt helyes vélemény abban áll, hogy a Rába folyón azonnal hidat veressünk s míg a hit ellenségei gondatlanságban vannak, Bécs várát ostrom alá vegyük. Ha a felséges Isten Bécs várát nekünk adja, ez a vár ugyis a mienk. Azt hiszem, hogy Allah akaratával minden harcz és ütközet nélkül jutunk e vár birtokába».

E szavak után, mivel mind tudták, hogy a *szerdar ekrem* ezen vélemény mellett foglalt állást, azt gondolták magukban, hogy az ellenkezésnek mi haszna sem lenne, azért így feleltek: «Téged illet a parancsolás»; s gondolataikba mélyedvén [1]) a gyűlésből a nagyvezir véleményével ellenkező szó nem hallatszott, s a rendelkezésben véleményeltérés nem látszott. Azonban a *budai váli*, a bölcs itéletű öreg *Ibrahim* pasa, mivel nagy tapasztalású ember volt, a vallás és a birodalom javát maga elé állítván, így szólt: «Uram! ha kegyes lész megengedni, én szolgád egy történetet mondanék el. Nincs ugyan a világon olyan, a mit te ne hallottál volna, de ennek felidézése e helyen mégis czélszerű lesz s nem marad minden haszon nélkül». Mire a nagyvezir mondá: «Szólj pasa apó! a tanácskozás czélja az, hogy a dolog előnye és hátránya megbeszéltessék s a mi valamennyi előtt legkedvezőbb véleménynek látszik, a szerint kell eljárni». Erre az Aristoteles bölcseségű vezir bölcs beszédét így adá elő: «A régi uralkodók közül egy nagy kegyességű padisah környezetének okosságát, belátását, találékonyságát és értelmességét kipróbálni akarván, a tanácstermében elterített nagy szőnyeg közepére háromezer darab szép aranypénzt helyezett s azt mondá, hogy a ki azon aranyat onnét elveszi a nélkül, hogy a szőnyegre lépjen, az azé lesz. Szavaira mindegyik azt felelte: «Vajjon mi módon lehet ez?»; — s miután értelmességük foka szerint gondolkodtak s képzelőtehetségük és elméjük erejéig a dolgot találgatták, nem remélvén annak lehetőségét, így válaszoltak: «Erre a kívánságra vállalkozni nagy esztelenség és képzelgés volna». Ámde egyik közülök a termeszetében rejlő nagy leleményességével és okosságával a padisah szándékán átcsillámló dolog mivoltát megértvén, engedelmet kérve így szólt: «Ha a padisah megengedi, én szolgája parancsa

[1]) Törökben: A gondolkodás függönye alá hajták fejüket.

szerint hozzákezdek a pénz felvevéséhez». Az engedély megadatván, a szőnyeg egyik sarkát megfogta s azt összehajtogatván az aranyat felvette s azután ismet visszahajtogatván helyére ment. Az uralkodó nagyon helyeselte ez éleslátású találékonyságot és egyenes okosságot s királyi kegyelmének kimutatásával őt társai és sorsosai között irigylésreméltóvá tette. Fenséges Uram![1]) hogy magas színed előtt eme történetet elmondani bátorkodtam, ennek a czélja legrövidebben a következőkben foglalható össze: Gondoskodásunkat és igyekezetünket czélszerűen jelenleg eme vár ostromára és elfoglalására fordítván, az ellenségtörő tatárokat egy csapat bátor sereggel küldjük ki portyázásra, hogy a hitetlenek országát elpusztítsák. Mihelyt a felséges Allah segítségével eme vár elfoglalása sikerül, a hit ellenségeinek országa pedig köröskörül feldúlva és elpusztítva lesz s ez által őket a bekövetkező nehéz évektől a mint kell elrémítjük, méltóztassál akkor e vár őrizetére elegendő katonaságot kirendelni, magad pedig a téli napokat töltsed Budán s ily módon a hitvány átkozottakon nemcsak kellőkép bosszút állunk, hanem még kedvünk szerint a békére is hajolnak s azért könyörögnek is; ily módon a vallásnak és a birodalomnak nagy szolgálatot tesz. Ellenben ha Bécs irányában ezen vár és jobbra-balra más erődítmények is az ellenség kezében maradnak, s azokat magunk mögött hagyva azon szándékkal megyünk előre, hogy Bécset ostromoljuk, ez semmiképen sem lesz okos és czélszerű. Különben te jobban tudod». Ezeket mondván szavait befejezte.

Midőn a nagyvezir hallotta Ibrahim pasának eme szavait, melyek az ő véleményével ellenkeztek, nagy felhevüléssel haragját mutatva és nem tetszését jelezve ezen ócsárló szavakat mondta: «Nyolczvan esztendősnél idősebb ember létedre az okosságban ugyancsak hátramaradtál». A bölcs vezir erre így válaszolt: «Noha én vén fecsegő vagyok is, de ha azon módon járunk el, ez a vallásra és a birodalomra hasznos dolog lesz. Különben a hogyan te véled, akként is tehetsz». Erre *Huszein pasa* damaskusi váli is közbeszólt, mondván: «Uram! czélszerű lesz a pasa apó helyes véleménye szerint cselekedni». Mire ő így szólt: «A pasát nem viszem

[1]) Törökben: Szultánom, a mi itt udvariassági megszólítás.

magammal, itt fog maradni [1]) és gondoskodjék számunkra katonaság és élelmiszerek küldéséről;» — s így magától értetődve az említett pasának kislelkűségét, valamint saját elhatározásában való szilárdságát mutatta és bizonyította. Ibrahim pasa látván, hogy helyes véleménye nem hat a nagyvezir szívére, így felelt: «Akár itt hagyj, akár magaddal vigy, a parancsoló te vagy és parancsodon kívül semmi egyebet nem teszek;» — s ezzel elhallgatott.

Miután a Bécs ellen való indulás ügyét elhatározták és elfogadták, tanácskoztak arról is, hogy a hadseregnek a Rába folyón való átvonulása végett a hidak építéséhez kell kezdeni. Ennek értelmében azon a helyen, hol a folyó partján az őrház volt, a janicsár aga a rumili sereggel a sánczokra helyezkedett s arra is parancsot kapott a janicsár aga, hogy arról a helyről átvezető hidat készítsen. Ezután egyik híd építésére kirendelték a volt defterdart *Ahmed* pasa temesvári *muhafizt*, egy másik híd építésére pedig a tisztes *Khazir* pasa boszniai muhafizt, *Musztafa* pasa szilisztriai válival együtt. Az építendő hidak mindegyikének helyénél az átellenben fekvő partra tutajokon egy csapat gyalogos *szegbant* [2]) vittek át, kik a sánczokban[3]) elhelyezkedvén a hidak építésével foglalkoztak. Hogy a *boszniai váli* által kezdett híd minél előbb elkészüljön sátorának a hídhoz közel eső helyen való feállításáról gondoskodott.

Tata és Pápa várának elfoglalása.

Tata és *Pápa* nevű két vár közel esvén e helyhez s parancsnokaik meg voltak felemlítve, azért a megadásra hajlottak s a várat sietve kiürítették és átadták. *Tata* várának kapitánya kegyelemkéréssel kivonult s a várban levő tizenhét muszulman foglyot a nagyvezir lábai elé hozván, hódolatát bemutatta. *Pápa* várában a hit ellenségei erősen daczoltak, ezért *Huszein* pasa damaskusi váli

[1]) A nagyvezir Ibrahim pasát csakugyan Győrött hagyta az erdélyi hadakkal együtt, hogy Győrt ostromzár alatt tartsák.

[2]) Szegban, a janicsárok egy hadosztályát nevezték így.

[3]) A török szöveg a perzsa سایه‌بان (*szajeban*) szót használja itt, ami tulajdonkép ernyőt, menyezetet jelent.

s *Ali* pasa az egri tartomány müteszarrifja tartományaik katonaságával, nehány ágyúval s egy csapat hadi felszereléssel a vár ostromára kiküldettek. Midőn ezek megérkeztek, egy óra alatt a külvárost elpusztították s a benne levő átkozottakat kardra hányták. A várba zárkózott tévelygő ellenségek látván ez állapotot, kegyelemkérő kezükkel az irgalom kapuján kopogtattak, mely nekik meg is nyittatott. Tata várába *Mohammed* csanádi bej rendeltetett várőrnek a temesvári gyalogságból négyszász vitéz katonával, Pápa várába pedig a *szigetvári* bej ötszáz fehérvári lovassal s e várban talált negyvenhét muszulman hadi fogoly a rabság bilincseiből kiszabadíttatott.

Nureddin szultán kiküldetése a császári tábor felé.

Redseb hó 12-én [1]) híre terjedt, hogy a hitvány hitetlenek vert tábora előre jön, azért Nureddin szultánt tizenöt ezer szélgyorsaságú tatárral eléje küldötték. Ugyanazon napon az elébb megkezdett hidak is mind elkészültek s a következő nap *Ibrahim* pasa budai muhafiz és *Musztafa* pasa szilisztrai váli nehány ezer katonával s egy csapat janicsárral, tüzérrel s elegendő mennyiségű ágyúval és hadikészlettel a folyó partján a hidak őrizetére hátrahagyattak, a többi iszlam csapatok pedig valamennyien a túlsó partra mentek és a Rábczánál állottak meg.

Magyar-Óvár bevétele.

Ezen helytől két órányira van *Óvár* nevű erős vár, mely a gonosz császár örökölt birtoka s Komárom és Győr várakhoz közel eső gazdaságaiból és malmaiból a jövedelemkép befolyó búzát és más élelmi szereket az ott épített magtárak hombáraiba gyűjtik össze és ott őrzik. Mivel tehát e helynek elfoglalásra nagyon hasznosnak igérkezett, ezért annak elfoglalását elhatározták s erre a győzelmes sereg előcsapatát vezető *Kara Mohammed* csarkhadsit választották ki. Ő a melléje rendelt *Abu-Bekr* pasa aleppoi váli és *Mohammed* pasa adanai váli seregével, valamint más hadi

[1]) Július 6.

népekből összeszedett nagy csapattal a vár ellen nyilt rohamot intézett.

A sátán fajához tartozók az átható tüzű puskagolyókat mint a hulló csillagokat szórták, s a mellett, hogy várárkaik is tele voltak vízzel, a hitvány átkozottak még ki is rohantak s ütközettel védték magukat. Ámde az iszlam csapatok az aljas hitetlenekre utóbb szemüket sem nyitottáki ki, hanem vitézül harczolva, egy oroszláni rohammal a vár közelébe jutottak s a vitéz hitharczosok a vár szélébe kapaszkodtak. A várbeli hitetlenek ugyan makacsul felkelve a hitharczosok támadásához alkalmazkodtak, ámde három-négy órai harcz után a felséges Allah kegyelmével a hitharczosok győztek s ly erős várnak ily módon nyílt rohammal való bevétele sikerülvén az iszlam hősök a kincseket és élelmiszereket elfoglalták, a benn levő hitvány átkozottakat pedig kardra hányták. A várban talált élelmi készletet a hódítással megbizott csarkhadsik azután közmegegyezéssel az egész tábor népe között kiosztották s mivel még így sem fogyott el, harmincz-negyvenezer *keilnél* [1]) több búzát hagytak ott; nehogy azonban a hitvány sereg visszatérvén azt elvigye, ez okból a fölösleges gabonát s a várban és a váron kívül levő házakat és épületeket felgyújtották. E helyen egy napi pihenőt tartottak, a mely után *Kara Mohammed* pasa eme hőstettével a *szerdar ekremhez* jött és ez czobolyprémes mentével ajándékozta meg őt. Ezen vezér gondjaira bizatott egész Bécs váráig az úttól jobbra és balra utbaeső váraknak, erődítményeknek falvaknak s városoknak elpusztítása és feldúlása, s ő az engedelmesség gyeplőit azon irányba fordította.

A császári tábor elvonulásának örömhíre.

A tábor állapotának megvizsgálására korábban kiküldött *Nureddin* szultán a tévelygő ellenség táborához közel eső helyen ötszáz főnyi őrséggel találkozott s midőn ellenük rohamot intézett, ők gonosz táboruk felé futottak; a szélgyorsaságú tatárok nyomukban levén, nagyobb részüket kardra hányták. Mikor a táborban levő hitvány hitetlenek a tatár sereg rohamát látták, félelem szállta meg

[1]) *Keil*, török gabonamérték, nagysága vidékek szerint változó volt.

őket, a tatár sereg pedig darázsok módjára meglepte őket, úgy hogy végre az ellenállás lehetőségéről kétségbe esvén, futva Bécs felé vitték felforgatott zászlóikat.

A hitetleneknek elfoglalt és elpusztított városai.

A *Rába* folyó innenső és tulsó részén *negyvenkilencz* részint vár, részint erődítmény, részint sziget, részint nagy, részint kis város került a győzelmes szultán uralmának körébe és pedig némelyike ostrommal, némelyike önkénytes feladással. Azok, melyek meghódolásukat siettek kijelenteni a *magyar király* [1]) megbizottainak, kezeseket adtak s őszinteségük kimutatásával megmenekültek, s azok, a kik katonák voltak, Thököly Imre kurucz király csapataihoz csatoltatván, azokkal együtt a hadjáratra küldettek.

Az említett folyón való átkelés előtt elfoglalt és feldúlt várak és *palánkák* nevei a következők: [2]) Várak: *Veszprém,*[3]) *Tata, Pápa.* Palánkák: *Tihany,*[4]) *Vázsony,*[5]) *Csobáncz,*[6]) *Keszthely,*[7]) *Szigliget,*[8])

[1]) Thököly Imre.

[2]) A helyek megnevezése néhol teljesen kimagyarázhatatlan. Az idegen neveknek arab betükkel való kiírása különben is nehézkes, Rasid efendi pedig még arab betükkel is hibásan írta ki a magyar helyneveket, vagy legalább értelmetlen másolói és művének kinyomtatói teljesen elferdítették azokat. A mennyire lehet megkisérejük a török író által említett helynevek magyarázatát.

[3]) Törökben: پسپرم, *Peszprem.*

[4]) Törökben: طيهكون, *Tihon.*

[5]) Az általam használt török kiadásban így van: واروں (*Varon*), a mi nyilván sajtóhiba e helyett: وازون, *Vazson.*

[6]) Törökben: جومانجه *Dsomandsa,* a mi helyesen *Csobáncz,* Zalamegyében.

[7]) Törökben: كستل, *Kesztel.*

[8]) Törökül így van: شعاسمت (*Seaszmet*), a minek semmi értelme sincs ez alakban. Ha az egymáshoz hasonló s ennélfogva könnyen felcserélhető betüket veszszük figyelembe, akkor így igazitható ki: سغليغت, *Szigliget,* s akkor meg is találtuk e szónak helyes értelmét. *Szigliget* vár romjai ma is megvannak.

Devecser,[1]) *Csesznek*,[2]) *Jánosház*,[3]) *Karakó*,[4]) *Simonyi*,[5]) *Somló*,[6]) *Vath*.[7]) Városok: *Tüskevár*,[8]) *Vásárhely*,[9]) *Tapolcza*[10]) és *Szent-Márton* vára.[11])

A Rába-folyón való átvonulás után lerombolt helyek ezek: *Óvár*[12]) és *Hainburg*[13]) várak. *Újvár*[14]) város, *Rábcza-sziget*[15]) és *Rábaköz-sziget*.[16]) E két sziget egymás mellett fekszik s környékük folyókkal van kerítve és bennük számtalan erődítmény, város és

[1]) Törökben: دوه‌جی, *Devedsi*.

[2]) Törökben: خشیتق (*Khesitak*), a mi nyilván hibás pontozás e helyett: چسنق s így *Csesznek* névre magyarázható. Csesznek veszprém-megyei hely, várának romjai maig láthatók.

[3]) Törökben hibás pontozással: پاتوش خاس (*Patoskhasz*), a mi kiigazítva így lesz: یانوش حاس, *Jánosház*, mezőváros Vasmegyében.

[4]) Törökben így van: قره‌قو (*Farakó*), a világosan sajtóhiba e helyett: قره‌قو *Karakó*, vasmegyei falu a Marczal mellett.

[5]) Törökben: شمونی (*Simoni*).

[6]) Törökben: شوملق (*Somluk*); Veszprémmegyében a Somló hegyen épült várat jelenti, melynek romjai maig megvannak.

[7]) Törökben: واد (*Vad*). *Vath* veszprémmegyei falu.

[8]) Törökben: وشغوار (*Vesgevar*); a szó elejéről a ڤ betű valószínüleg elmaradt, ha ezt hozzáteszszük lesz: *Tüskevár*; veszprémmegyei mezőváros.

[9]) Törökben: وشادیل (*Vasadil*); e szóban a د helyett valószínüleg ر betű volt s akkor olvasása így lesz: *Vásáril*, a mi nem más, mint *Vásárhely*; teljes neve ma *Somló-Vásárhely* Veszprémmegyében.

[10]) Törökben: طاپوچه (*Tapocsa*).

[11]) Törökben itt: صمارنین (*Szemartin*).

[12]) *Magyar-Óvár*.

[13]) *Hainburg* Alsó-Ausztriában.

[14]) *Győr-Újváros*.

[15]) Törökben: جزیره رایچه (*Dszezire-i Raicsa*), melyben a ی betű nyilván sajtóhiba a ب helyett.

[16]) Törökben: جزیره رابه‌قوس (*Dszezire-i Raba-i kösz*).

falu van. Ezeket, valamint a *Fertő vize* [1]) partján fekvő *Valla* [2]) és *Féltorony* [3]) nevű palánkákat a tatár sereg megtámadván, felégette s összes lakosságukat elfogván rabszolgaságba vitte.

Az Óvár várának elpusztítására kiküldött iszlam csapatok a csatorna és az átjárók baloldalán kirabolták és felégették: *Szent-János (?),*[4]) *Apetlan,*[5]) *Parndorf,*[6]) *Védeny (?),*[7]) *Nezsider* [8]) és *Kimle* [9]) nevű hat palánkát; a Lajta folyó túlsó oldalán pedig *Köp-*

[1]) Törökben így van: دفرخو صویی (*Deferkho szuji*), a mit bármennyire eltérő hangzása legyen is, csakis a *Fertő* vizére lehet magyarázni.

[2]) Törökben: واته (*Vata*) van ugyan, de mivel ilyen nemű hely nincs a Fertő mellett, azt hiszem itt ismét betücsere történt s igazi neve *Valla*, mely Mosonmegyében van a Fertő mellett.

[3]) Törökben ezt a szót találjuk: مارچون (*Marcsun*), melynek helyes értelmét csak sejteni lehet. Marcsun nevű hely nincs a Fertő mellett, azért úgy hiszem, hogy az a német *Halbthurm* szónak hallás után való helytelen leírása. *Halbthurm*, magyarul ma Féltorony, régi német község Mosonmegyében. Annál is inkább ezt kell értenünk alatta, mivel ez az uralkodóház családi birtoka s a törökök különösen ezeket és az Esterházy birtokokat iparkodtak feldulni.

[4]) Törökül پولاده (*Polada*) van írva; azt hiszem, hogy a német *Johann* szónak téves leírása ez, s ekkor e hely *St. Johann*, magyarul *Sz. János*, mosonmegyei német falu lenne. E hely jelenleg nagy népes község s már régi falu.

[5]) Törökül: پنلاون (*Ponlan*); azt hiszem, hogy a német *Apetlan* (magyarul ma Bánfalu) helység ez Mosonmegyében.

[6]) Törökül: دیدووق (*Bekendruk*); úgy gondolom, hogy *Parndorf*, mosonmegyei helység ez. Az arab betük pontozásának változtatásával ez kimagyarázható.

[7]) Törökben: دیدن (*Diden*), az első betünek و vagy ل betüre változtatásával *Weiden*, illetve *Leiden* szónak olvasható s e szerint *Védeny*, illetve *Lebeny* mosomegyei helységet jelezné.

[8]) Törökül ugyan تشید (*Tesid*) van, de ez bizonyára sajtóhiba نشید (*Nesid*) helyett s ez csakis *Nezsider*, mosonmegyei mezőváros jelentheti.

[9]) Törökben: کولا (*Kula*), a mi a و betünek változtatásával *Kimle* szónak olvasható s akkor a mai *Horvát-Kimle*, régi mosonmegyei helységet jeleli.

csény,[1]) *Oroszvár*[2]) *(?), Rajka,*[3]) *Berenye,*[4]) *Gáta,*[5]) *Moson (?)*[6]) és *Herilvekreb (?)*[7]) nevű hét palánkát.[8])

* * *

A török hadsereg a fennebb említett helyeket elfoglalván átment a Lajtán s megkezdte Bécs ostromát; ennek leírása azonban nem tartozik felvett tárgyunk keretébe. Mint ismeretes dolog, e háború a császári hadseregre nézve szerencsés eredményű lett, ámde ma, midőn az eseményeket elfogulatlanul vizsgáljuk, méltán felmerül az a kérdés, hogy a bécsi haditanács azon haditerve helyett, mely egyedül az örökös tartományok megvédését tartotta szem előtt, Magyarország sorsával keveset törődött,[9]) nem jobb lett volna Esterházy nádor haditervét elfogadni s ez által a királyához hű Magyarországot megkimélni a török hadak átvonulásakor szenvedett nyomortól?

Dr. Karácson Imre.

[1]) Törökül: كيجه (*Kidse*) a mi nem más mint a német *Kittsee* vagyis *Köpcsény*.

[2]) Törökben így van: كريوق (*Kerjuk*), a minek így semmi értelme sincs; talán *Karlburg* helytelen leírása ez s akkor a mai *Oroszvár* (*Karlburg*) helység Mosonmegyében.

[3]) Törökben: ازايقه (Azajka), a mi nyilván sajtóhiba e helyett ارايقه (*Arajka*) vagyis *Rajka*, Mosonmegyében; az ا betü a szó elején csakis prostethikon.

[4]) Törökben: بنداشدورق (Bendasdurk); úgy hiszem a német *Palesdorf* helytelen leírása ez. *Palesdorf*, magyarul Bezenye, horvát lakosságú hely Mosonmegyében.

[5]) Törökben is: غطه (*Gáta*). Gáta mosonmegyei horvát falu.

[6]) Törökben: رزه‌برق (Rezseburk) van, a mi az arab betük némi kis igazításával *Weiselburg* szóra értelmezhető s ekkor *Mosonyt* jelelné.

[7]) Törökben: هريلوه‌كرب, ilyen vagy hasonló nevű hely sem a magyarországi, sem az osztrák határszéli falvak közt nincs, hacsak nem az osztrák *Mädchenburg* vár ez, melynek romjai ma is láthatók.

[8]) A török író feljegyzése az elpusztított helyekről nem teljes, mivel az említetteken kívül számos hely volt még Sopronmegyében is, melyet a tatárok felégettek. L. Hanns Tehány's Ungrische Chronik vom Jahre 1670—1704. Magyar Történelmi Tár V. Pest 1858.

[9]) Thaly i. m. 15.

TÁRCZA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁBÓL.

A hadtudományi bizottság április 20-iki ülése a szünet előtt az utolsó volt, miután a millenniumi ünnepségek a bizottság tagjait sok irányban lekötik.

Ez ülés tárgyai közül figyelemre méltó a bizottság azon elhatározása, hogy az akadémiánál lépéseket fog tenni arra nézve, miszerint az akadémia pályázatai jövőre a hadtörténelmi szakra is kiterjesztessenek.

A bizottságban végre munkálkodás folyik arra nézve, hogy az ezredéves kiállításon levő tömérdek hadtörténeti emlék közül minél több megszereztessék és evvel a *Magyar hadtörténelmi Muzeum* alapja megvettessék.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK.

Még egyszer a Básta-érmekről. E folyóirat olvasóit, különösen pedig Gömöry őrnagy urat érdekelni fogja a hír, hogy, mint dr. Hampeltól még tavaly levél útján értesültem, a Magyar Nemzeti Múzeum a Básta-féle ovális emlékéremnek mintegy tizenegy változatát bírja, melyeket annak idején egy speczialistánk, Dobóczky Ignácz gyűjtött össze. Ugyancsak ő az *Archaeologiai Értesítő* régi folyamában közölt Bástáról és emlékérmeiről egy czikket, melyben az összes európai múzeumokban őrzött Básta-fémerekről ad fölvilágosítást. A dátumot illetőleg, az utolsó szám gyakran annyira el van rontva, hogy bajos eldön-

teni, vajjon az 1603. vagy pedig az 1605. évből van-e az illető példány. A fémerek technikája is különös és hosszasabb, figyelmes megvizsgálást igényel, mielőtt itéletet mondhatnánk róla. *Kropf Lajos.*

Zrínyi Miklós gróf jelentése Kanizsa élelmezéséről és Dobry erődnek a törökök által történt bevételéről 1604-ben.[1]) Zrínyi Miklós gróf helyzete a Muraközben 1603-ban eléggé válságos volt; e folyóirat hasábjain 1893-ban már közöltük Zrínyinek néhány erre vonatkozó levelét, most ismét sikerült egyet fölfedeznünk, mely Miksa főherczeghez van intézve és a következőképen hangzik:

«Mindenkor kész vagyok, Fenségednek legalázatosabb és leghűbb szolgálataimat fölajánlani.

Nem mulaszthatom el, Fenségedet alázatosan arról értesíteni, miszerint hitelesen megtudtam, hogy az ide való török határőrök lóháton és gyalog négy nappal ezelőtt (tehát 1604 május 18-án) egy nagy élelem-szállítmányt vittek és kísértek *Kanizsára*. Miután azt a várban biztosságba hozták, fölkerekedtek, hogy *Szécsi-Szigetet* — egy zalamegyei várost — meglepően megtámadva, azt elfoglalják.

A törökök úgy vélték, hogy ez könnyen megtörténhetik. De miután a víz, mely a nevezett várat körülfolyja, nagyon megáradt és igen mély volt, szándékuktól el kellett állniok, és így minden eredmény nélkül visszafordultak.

De visszavonulásuk alkalmával *Dobry* erődöt támadták meg, mely szintén Zala megyében fekszik, és azt teljesen és egészen elpusztították, nagyszámú kereszténynyt hurczolva fogságba.

További menetük alatt azt tervezték, hogy *Zemenje* várával hasonlókép fognak elbánni. De miután ebben szép számú gyalog helyőrség volt, mely a támadásnak hevesen ellent állt, semmi eredményt el nem érhettek és kénytelenek voltak Kanizsára visszatérni.

Jelenleg Kanizsa körül állítólag igen sok török tartózkodik, kiknek, ha a vizek áradása megszünt az a szándékuk, hogy a többi erődöket, de különösen az én szigetemet megtámadva, azokat elpusztítsák.

Hogy a pogányok eme szándéka megakadályoztassék legalázatosabban kérem Fenségedet, méltóztassék kegyelmesen arról gondoskodni, miszerint nemcsak a Muraközben fekvő várak, hanem az én jóformán már elpusztított szigetem is, mely nem bír kellő előnynyel, az

[1]) Cs. és kir. udvari hadi tanácsosi Expedit Akten, Fasc. 97. Nr. 25.

ellenség erőszakoskodásai és rablásai ellen, megvédve és megoltalmazva legyenek.

Én részemről, Isten látja lelkemet, mindent megtennék, ha volna arra módom, de egy ilyen erős ellenséggel egyedül, csak az én embereimmel szembe szállni, az teljesen lehetetlen, annál is inkább, mert a szigeten lévő hadi népem, miután *sehonnan* sincsenek biztos fizetéssel ellátva, én pedig nekik már előleget nem adhatok, lázadásra kezd hajlandónak mutatkozni, és jóformán még csak nem is parancsolhatok nekik, annál kevésbbé számíthatok reájok szükség esetében.

A mit mindent Fenségednek legalázatosabban tudomására hozni és magamat Fenséged fejedelmi jó indulatába ajánlani akartam. Csáktornya, 1604 máj. 22-én. Fenséged legalázatosabb szolgája, Nicolaus Comes de Zrinio.»

intergo. describ. pro Imperat:
factum 3. Juni 1605.

Közli: *Szepessy F.*

Jegyzetek Sutoris János naplójából a XVII. század végéről.[1]) Habár szervi összefüggésben nincsenek is, e följegyzések, mégis oly adatokat is tartalmaznak, melyek a magyar hadi történetírásra érdek nélküliek nem lehetnek. A három különböző nyelven írt naplóból sehol sem lehet kivenni, hogy annak írója tulajdonképen milyen minőségben követte a császári hadsereget, de úgy látszik, hogy mint hírszerző tett fontos szolgálatokat. A följegyzések közül csak azokat akarjuk idézni, melyek Magyarországra vonatkoznak.

«Ma *1677 márczius 9-én* a mi hajdúink a magyar elégületlenek egy kémét fogták el a pusztán, ki azonban, a mint meglátta, hogy meg nem szabadulhat, a nyakát kardjával elmetszette, nehogy kínzások által talán vallomást tehessen, és titkát elárúlja. Ha ezt más, és nem épen egy kém cselekedte volna, úgy őt hősnek kellene neveznünk, de így csak csodálkozunk fölötte.»

«Azt a hírt is vettük, hogy a hajdúk az öreg Suhay-t Mármarosban egy házban megtámadták, mikor ő 16 emberrel 200 ellen vitézül védekezett. Midőn aztán a házat fölgyújtották, csekély számú embereivel kitört, kiknek mindegyike jobbjában a kardot, baljában pedig egy pisztolyt tartott. Miután Suhay hangosan fölkiáltott: «Itt van az öreg Suhay Mátyás, ki a fejét koczkáztatja, habár azt egy pipa dohány árán is megmenthetné!» nemsokára holtan esett össze.»

[1]) Cs. és kir. hadi levéltár.

Kassai tábor 1678 julius 23-án. «A mai napon Diepenthal ezredes feleségét az a szerencsétlenség érte, hogy midőn, mint az egész idő alatt szokása volt, a magyar elégületlenek ellen egy ágyút elsütött, ez szétrobbant és jobb karját szétroncsolta.»

Ugyanazon év október 8-án. «Most Josua p.[1]) elfogatása és bekísérése nagy gondtól szabadított meg bennünket. Ő tudniillik egy dragonyos parancsnok által egy közel eső faluban kedvese házában támadtatott meg, hol is aztán egy farakás alá rejtve találták őt meg. Ezután pedig még nyolcz társával fogságba ejtve, Kassára hozatott, hol börtönbe vetették.»

1679. «P. Josua egy evőkés segítségével ágya alatt hatalmas lyukat vágott a falba, de a mint ezt észrevették szigorúbban lánczolták meg. Midőn ma reggel — a kelt hiányzik — az ápoló a börtönbe lépett, az asztalon ezek a szavak voltak krétával fölírva: «Itt feküdt eltemetve, de föltámadt és elment!» A fogolynak nyoma sem volt. Alkalmasint kassai asszonyok szabadították ki, kik közül igen sokat ismert, és a kiknek meg volt engedve, hogy őt meglátogassák.»

Ugyanannak a Josuának sorsáról később, *szeptember 18-án* így ír: «Derék dragonyosaink Josuának a Szepességben már annyira nyomában voltak, hogy egy napon kénytelen volt meleg ebédjét az asztalon hagyni és az ablakon kiugorva menekülni.»

Október 11-én olvassuk: «Végre ő (Josua) is végére járt; átlépett a császáriakhoz, de az elégületlenek rajta érték, elfogták és lefejezték.»

Bécsben 1683 márczius 10-én keltezve azt írja: «Néhány nap előtt az érsekujvári pasa fiát kísérték ide be és bemutatták a mi császárunk fiainak, de ő nem is pillantott reájuk, hanem folyton lehajtott fővel állt előttük, míg csak szeretetteljesen nem szólították meg őt, hogy a főherczegeket török módon üdvözölje; mire ő turbánját a földre dobta s aztán megcsókolta, de föl mindaddig nem pillantott, míg a dragonyosok, kik ide hozták, őt ismét el nem vezették.»

Május. «Tegnap Krause százados, Taxis gróf és Kotzianer gróf Érsekujvárnál elestek. Ők t. i. 30 emberrel megrohanták a külvárosban levő templomot és az azt megszállva tartó 100 törököt onnan kiűzték; de ezek nemsokára 500 főnyi segítséggel jöttek vissza. Csak Krause volt még ott kilencz emberrel; hiába kért segítséget két századtól is. kik a folyó árkokban egészen közel hozzá néhány száz emberrel állottak. Török kardjának markolatával Krause ekkor egy óriási törököt, ki őt

[1]) Josua pater a fölkelők legravaszabb és legügyesebb emberei közé tartozott.

nyakkendőjénél fogva tartotta, leütött, a mikor is egy ágyúgolyó őt is, ellenfelét is egyszerre szakította szét.»

Ma 1684 junius 27-én. Vácz előtt voltam a keresztény seregnél, midőn Stahrenberg Rüdiger tábornok azt csatarendbe állította. Vele lovagolt Lothringeni Károly herczeg és Aviano Márkus pater. Stahrenberg semmi egyebet sem mondott katonáinak, mint azt: «Küzdjetek vitézül a kereszténységért — akkor mienk a győzelem!» Márkus pater pedig a keresztet mutatta nekik e szavakkal: «E jelbe vessétek bizalmatokat». Ezután egy fél órán át vígan muzsikáltak és különösen a magyarok énekeltek, szent László tiszteletére, kinek épen ma volt ünnepe, víg hazafias dalokat. A csata alatt sok török levelet kellett leírnom, melyeket egy Metternich ezredbeli dobos vett el egy holt töröktől.»[1])

1685. «*Häusler* ezredes a törököket Érsekujvárt jól megtréfálta. Hogy megtudja, vajjon sok élelmi szerük van-e még a várban, egy ravasz magyar parasztot néhány kenyérrel küldött be a várba, a kinek aztán 6 kenyérért 17 forintot fizettek. Most a parasztnak még egyszer be kellett mennie s azt mondania, hogy majd megmutat nekik egy gabonavermet az erdőben, mire aztán 80 török 6 fogattal indúlt vele útnak, kiket aztán a keresztények megrohantak és őket mind lekaszabolták. A paraszt, kit a törökök őrizet alatt tartottak volt, csak a legnagyobb életveszélylyel tudott megmenekülni. Miután pedig minden jutalmat visszautasított, Häusler ezredes becsületes szolgálatairól írásbeli bizonyitványt adott neki.»[2])

Április 30-án nyomorúlt látványnak voltam szemtanúja, melyhez híva lettem.[3]) Czobor gróf alezredes t. i. Losenstein gróf századossal, ki nevének utolsó viselője volt, egy zsákmányul esett birkanyáj miatt összeveszett és őt párbajban lelőtte.

1687 április 10. «Tegnap finkensteini Fink, Salm ezredbeli hadnagyot itt lefejezték. Egy porosz százados fia, és igen derék katona volt, de merénylete folytán négyszeres halált érdemelt. A dolog úgy történt: Fink Budán volt szálláson és két török rabszolganő volt vele, kik közül az egyik ezelőtt a székesfehérvári pasa tulajdona vala. Alkalmasint ezek

[1]) Úgy látszik itt Sutoris mint tolmács szolgált.

[2]) Nem lehetetlen, hogy ez a bizonyítvány Érsekújvár környékén valamely parasztházban most is megvan; a derék ember nevét megtudni érdemes lenne.

[3]) Sutoris, úgy látszik, orvos vagy kuruzsló is volt, s e minőségben hívták a súlyosan megsebesülthöz.

által félrevezetve, elcsábítva, egy rácz által a pasának azt az ajánlatot küldte, hogy 2000 aranyért Budát a pasa kezeibe fogja játszani, de rabszolganőire többé nem szabad igényt tartania, és neki (Finknek) a török hadseregnél jó állást kell szereznie. A rácz minden őrségen szerencsésen átbújdosott és a pasához ért, ki midőn elolvasta a levelet, mely csak «egy császári százados» aláírást viselte, a ráczot azonnal a legbelsőbb szobáiba vezette, ott tovább kikérdezte és végre 100 asper ajándékkal bocsátotta el. Véletlenül egy keresztény rabszolga fütötte be a kályhát a pasa szobájában, anélkül, hogy valaki észre vette volna. Magam beszéltem evvel az emberrel, ki Pistorsky császári ezredes szolgája volt, és panaszkodott, hogy az árulás, melyet meg nem akadályozhatott, éjjel-nappal bántja őt, míg véletlenül kiszabadúlva, februárban ezredeséhez Győrbe jutott. Az ezredes szolgájának fölfedezését az udvarral tudatta és február 5-én Budára jött, hol a szolga Buda akkori parancsnoka, Beck báró tábornok előtt minden körülményt részletesen elbeszélt. A parancsnok már-már kétségbeesett, hogy az árulót fölfedezhesse, miután az egész helyőrség kapitányai elismert becsületes emberek voltak és a szolga semmi közelebbi meghatározást nem tudott. Ekkor Fink hadnagy után küldött, ki mindenféle török asszonyokat tartott magánál és megkérdé őt, vajjon talán nem-e írt Székesfehérvárra rabszolganői szabadonbocsátása érdekében? Ezt ő oly becsületes arczczal tagadta, hogy Beck tábornok közeli kiszabadulásához már reményt is nyújtott és Pistorsky szolgája, ki a mellékszobában volt elrejtve, keservesen sírt, hogy vádja most egy ártatlant hozott veszedelembe.

Ámde Finknek időközben kihallgatott háznépétől és rabszolganőitől megtudták, hogy a rácz titkos küldetésben most már harmadízben van távol. Midőn eme körülmény felől Finket kikérdezték, az végre nem tagadta a tettet, de esküdözött, hogy a törököket csak meg akarta csalni és a parancsnok lábai elé borúlva, azt mondá: «Mit használ Nagyméltóságodnak egy becsületes katona vére, — mit egy régi család gyalázata?» Beck tábornok így válaszolt: «Mit használt volna 2000 arany, a melyért el akarta ön adni egy egész királyság jólétét, sok ezer ember életét és saját lelkiismeretét?»

Február 12-én a kiküldött rácz ismét visszatért, kit átkutatva, harisnyáiban elrejtve török leveleket találtak.

De még botütések és hüvelykcsavarok alkalmazása után sem, melyeket Fink is kapott, a két áruló semmi újabb körülményt sem vallott. Fink 24 éves korában halt meg.»

«*1689 augusztus havában* a Stahrenberg ezred egy századosa különös cselt beszélt el, melyet Nándorfehérvár bevétele után a belső

várba menekült törökök alkalmaztak, hogy életüket a dühös katonák ellen megvédhessék.»

«A fogoly kereszténveket ugyanis három sorban maguk elé állították, aztán a földre feküdve, kegyelemért kiáltottak, mit meg is kaptak, de a kiszabadított keresztények volt parancsolóiknak a tőlük kapott ütlegeket oly búsásan fizették vissza, hogy a törökök majdnem mind vértől csepegve, bekötött fejekkel jelentek meg a bajor választófejedelem előtt; mint mindenkor, most is csak azt kérték, hogy ne a magyarok vagy a hajdúk, hanem a német seregek kezeibe kerüljenek, mit a választófejedelem meg is igért.»

«Nemkára ezután a győzelem után Lajos badeni herczeg a törökkel heves ütközetet vívott, melynél én is ott voltam. Soha sem láttam nagyobb erőlködéseket, miután a herczeg 3000 emberrel küzdött 15,000 ellen; a kézi tusa órákig tartott és még a lovasok is 9—10-szer sütötték el pisztolyaikat. Lajos herczeg maga három törököt lőtt le, míg másik hármat kardjával vágott le. Egy német százados 11 törököt szúrt agyon, egy franczia önkéntes meg épen 14-et. Egy más franczia Lopal pasa ellen, ki dühösen védte magát tiz német lovas ellen, lovagolt, de attól olyan vágást kapott sisakjára, hogy avval a kiáltással: le diable!» messze repült a harczmezőn. Lopal elvesztette kardját, kését meg egy lovas testébe döfte, s végre egy golyótól találva, elesett.»

*1690 márczius*ban. «Zichy István gróf a Kanizsában lévő ellenségnek nagy ijedelmet okozott. Huszárjai egy előkelő, parasztruhába öltözött törököt fogtak el, kit a nagyvezírhez küldtek volt, hogy szorongatott helyzetükben segítséget kérne. Miután kikérdeztetett, Zichy fejét vétette, míg törzsét a következő török nyelven írt czédulával a vár elé akasztotta: «Te kanizsai aga kiküldtél engem, hogy a szorongatott várnak segítséget hozzak. Miután ezt e földön találni nem lehet, elmentem a túlvilágra azt megkeresni». Néhány napra rá a törökök megadták magukat. Az őrség kivonulása alkalmával néhány keresztény nőt találtak, kik a győző tábori lelkészének megesküdtek ugyan, hogy vallásukat soha sem fogják elhagyni, de egyszersmind makacsúl vonakodtak, férjeiket — török katonákat — kikkel akkor keltek egybe, mikor azok szerencsések voltak, most szerencsétlenségükben elhagyni. Zichy gróf azonnal megparancsolta, hogy elvonulásukat meg ne akadályozzák.»

1690 október. «Ma láttam a Szt. Ferencz rendbeli Gábriel patert a pétervárad táborba megérkezni. Ő jó tábori szónok, mellékneve «*Tüzes Gábor*», mit lövészetbeli és tűzmesteri ismeretei révén kapott és ő vezeti az egész ostromot.»

November 30-án. «Soha sem láttam a vakmerőség olyan példáját,

mint egy káplárét, ki ma éjjel három sor ellenségen keresztül mászva a nagyváradi résig jutott, ott kabátjából és egy pár ócska czipőből egy emberkét állított föl és aztán ismét visszament, míg a törökök az éj homályában száz puskalövést is küldtek utána.»

1701-ben. Olaszországban lévő hadseregnél történt szeptember 27-én, hogy Chanoti alezredes 200 emberrel a 900 franczia, spanyol és olasz katonával megszállt Canatto városkát megtámadta, az őrséget a várba szorította, aztán pedig csekély veszteséggel visszavonult, miközben egy *Nagy Miklós* nevezetű huszár tizenkét embernek fejét levágta és midőn a 13-iknál kardja eltörött, hadi szekerczéjével egy ellenséges vasas pánczélját átvágva szerencsésen elmenekült.»

1701 novemberben. «A huszárok a francziák egy esteli mulatságát megrontották. A francziák az ezredes tiszteletére nagy tánczmulatságot rendeztek, melyhez Milánoból ötven hölgy érkezett kocsikon a táborba. Az éj folyamán egy 300 lovasból álló császári csapat jelent meg, a franczia és spanyol vendégeket lekaszabolta, az olasz hölgyeket pedig ruháiktól megfosztotta. A győzők gazdag zsákmánynyal megrakodva távoztak, de nem igen dicsekedhettek a tettükkel, mert az egész császári táborban senki sem tudta nekem vezetőjük nevét megmondani.»

«*1702 szeptember 26-án* történt a legvakmerőbb huszárcsiny az egész hadjárat folyamán.[1]) Davia márki, Ebergényi és Deák Pál ezredesek 500 emberrel a császári táborból a teljesen nyugodt, helyőrséggel megszállt Milano városa ellen vonúlt. Útközben egy spanyol segédtisztet fogtak el, kinek vörös kabátját ráhuzzák egy huszárra s ezt a leggyorsabb rohamban Milanónak úgynevezett Porta Romanája felé indítják el, míg a csapat maga is vágtában követi őtet.

A kapúőrség, miután a vélt spanyolnak tisztelgett, meglepően megtámadtatott, a császári lovasság a híd előtt állt fel, néhány dragonyos a kapút szállta meg, míg hatvan huszár kivont karddal pénzt dobálva a nép közé, folytonos: «Éljen a császár!» kiáltás között a városba nyargalt. Itt egy korcsma elé lovagoltak, s míg a megrémült lakosok ijedtségükből fölocsudtak és az elszórt pénzt fölszedték, bort adattak maguknak, s bár a franczia helyőrség folytonos riadót veretett, majdnem egy órán át ott tartózkodtak. Azután a kapuhoz visszatérve, a főcsapathoz csatlakoztak, mely elvonúlva, Vaudemont herczegnek kis órányi távolságra fekvő nyaralójában nagy bankettre gyűlt össze. Ez alatt a

[1]) Tudtunkkal az 1702-ik évi hadjárat ez eseményét a hadi levéltárnak Savoyai Jenő herczegről kiadott könyve is elbeszéli, habár nem olyan részletesen.

franczia helyőrség néhány embere egy fiatal márki vezetése alatt az osztrákok után vágtatott. A zene hangjai Bellignera nyaraló elé vezetik őket, honnan több huszár, egyik kézben karddal, a másikban pohárral, vakmerően gyalog jön eleibök. Erre a francziák visszavonúltak, míg a császáriak csak este felé ültek ismét fel lovaikra, és a nélkül, hogy csak egy embert vagy egy lovat is vesztettek volna, visszatértek a táborba.»

«Hasonló tettet vitt végbe ugyanezen év deczember 13-án a császári sereg néhány huszárja a Rajna mellett. Ezek ugyanis bozótokon és bokrokon át, kúszva Trier város kapujáig mentek, lovaikat kantáron maguk után vezetve. A hídhoz érve, gyorsan felültek és dél tájban a polgárokból álló helyőrséget megtámadva, azt fegyverétől megfosztták és szétverték. Ezután néhány huszár a kapúnál maradt, míg mások a hídon kívül álltak; a még hátralevők pedig, néhány kitünő lovas, a városon keresztül száguldott, mindama házakat gyorsan átkutatva, hol franczia tiszteket sejtettek.

Ámbár a polgárok legnagyobb része föl volt fegyverezve, a szakálas lovasok megpillantása, kik úgyszólván álltak a kengyelben, a kardot szájukban és a pisztolyt markukba szorítva, vágtattak a városon keresztül, annyira megíjesztette őket, hogy a szt. Martin erőd parancsnoka alig tudott néhány spanyol katonát összegyűjteni, kiknek a huszárok visszavonulását kellett volna elvágniok, de e helyett czéltalan lövöldözéssel érték be. A derék huszárok némi zsákmány után minden veszteség nélkül tértek vissza a táborba.[1])

«Ha magam nem éltem volna meg és nem láttam volna, nem is hinném, hogy az alsó-ausztriai rendek fiatal, gyakorlatlan katonái oly hidegvérű ellentállást tudjanak kifejteni:

1704 junius 15-én Drösingnél a Morvamezőn három ellenséges század állott az alsó-ausztriaiak 200 emberével szemben. Este, midőn a legénység részben már szétment, hirtelen borzasztó lárma, lódobogás hallatszott és íme a felkelő magyar lovasság mintegy 1000 emberből álló csapata megtámadta előőrseinket és a különféle mély útakon át minden oldalról oly erővel törtek elő, hogy az előörs parancsnok, Königseck alezredes, alig birt időt nyerni, hogy az előörsöket rendben és gyorsan összegyűjtse és fölállítsa.»

«Ama kevés régi katona, a kik e csapathoz be voltak osztva, a védelem reményét is nemsokára föladta; mindennek daczára az említett

[1]) Hogy a huszárság eme szelleme, vakmerő vállalkozó kedve később sem aludt ki, azt a későbbi hadjáratok folyamán egész a mai napig számtalan példával lehet bizonyítani.

alezredesnek mégis sikerült embereit kitartásra bírni és este 9 óráig a vad magyar lovasok ellen a szabályszerű tüzelést föntartani.

A fölkelők közül alkalmasint több száz ember vesztette életét; mi császáriak csak csekély veszteséget szenvedtünk és később a megerősített Jedenspeugen várba vonúltunk vissza.»

Az itt fölhozott hadi események, melyeket Sutoris híven és igazán látszik leírni — nagyobb része magyar területen folyt le, vagy pedig magyarok által vitetett véghez, a mi azoknak nyilvánosságra hozását kívánatossá tette, csak az kár, hogy a napló írója a neveknek oly kevés fontosságot tulajdonított. *Gömöry.*

Az osztrák-magyar cs. és kir. hadak egy élelmezési tervezete 1673-ból.[1]) E tervezet szerint a cs. kir. csapatok élelmezése és lótápja évenkint ... 4.150,224 frtba került, és pedig:

13 gyalogezred à 2540 fő = 33,020 ember	1.542,762	frt
12 lovasezred à 10 század = 10,680 ember	1.068,763	«
2 dragonyos ezred à 10 század = 1760 ember	170,928	«
A friedbergi helyőrség	4,560	«
Bécs város őrsége	23,012	«
Két morva helyőrség	10,972	«
Alacsony zsoldban álló legénység	48,352	«
A fölemelt vezérkar és tüzérség. továbbá az újonnan toborzottak élelmezése és pedig:		
A fölemelt vezérkar	130,716	«
A fölemelt tűzérség	140,544	«
Grana marquis Kölnben 1540 ember	78,354	«
4 új gyalogezred 8000 «	388,296	«
Pálffy horvátjai 880 «	85,464	«
3 lovas ezred à 10 század 2670 «	267,182	«
2 dragonyos és horvát ezred 1760 ember	170,928	«
1 gyalog század Leopoldstadtban 254 ember	11,376	«
Összesen	4.150,224	frt

Közli: *G. G.*

A kurucz háborúk befolyása Fürstenfeldre 1704—1706. Már ismételten adtunk a folyóirat hasábjain annak kifejezést, hogy az Ausztriában és Stájerországban a magyar határszélen fekvő vá-

[1]) Cs. és kir. hadi levéltár okmányai 1673.

rosok, falvak és kastélyok levéltárai sok oly okiratot tartalmaznak, melyek habár gyakran egyoldalú fölfogásról tanúskodnak, részleteikben a magyar hadtörténelemre nézve sok érdekes és becses adatot tartalmaznak. E városok közé tartozik *Fürstenfeld* is, hol a kurucz háborúkra vonatkozólag akadtunk értékes adatokra.

A városi levéltár egy eredeti kéziratot őriz, melyet *1704 július 28-án* a kuruczok vezére, *Károlyi Sándor* gróf, két követtel küldött volt a városnak, s mely következőleg hangzik: «Miután Burgau 1000 frtot, 2 darab selyemkendőt és 1 font aranyszálat adott, Fürstenfeld városa is adhat 1000 forintot, 1 darab hollandi vásznat, valamint 1 font aranyszálat is.»

«Az Ágostonbeli szerzetesek is adjanak 3000 forintot, 3 darab bíborszínű selyemkendőt és 3 mázsa karmazsinpiros selymet.»

«Ezért aztán megmenekülnek először a tűztől és a fosztogatástól; másodszor pedig küldjenek ki két embert, hogy szabad vásárra és szabad közlekedésre, oltalomlevelet adhassunk; harmadszor a helységek hol szabadon kereskedhetnek: Pinkafő és Vörösvár Magyarországon.»

A kért dolgokat 24 óra alatt kellett szállítaniok.

A következő nap, július 29-én a városban tanácsülést tartottak. Az ülésen részt vettek a császári városparancsnok Minich kapitány, az augustinus klastrom főnöke Maister, egy Ebner nevű úr Pollau helységből, a Sauer századtól egy császári hadnagy, a városgazda Huber, Karlsdorf kastély tiszttartója és a sőchaui plébános.

Kropf György városbíró fölolvasta Károlyi levelét és tudatta azt is, hogy Károlyi a környékbeli majorságokra és falvakra szintén vetett már ki hasonló adót.

Egyidejűleg Gráczból, a kormánytól is beérkezett egy levél, melyben biztosították a várost, hogy segíteni fognak rajta és hogy a horvátok már útban is vannak; a polgárság tehát maradjon állhatatos és tartson ki híven.

A gyűlés azt határozta, hogy meg kell kérni Károlyi grófot, hogy engedje meg, miszerint a követelt dolgokat csak néhány nap múlva kelljen szállítani. Károlyi ezt meg is engedte és megígérte, hogy addig a város minden fosztogatástól ment fog maradni.

Hogy az egész ügybe némi történelmi bepillentást nyerjünk, kissé hátra kell mennünk azokhoz az eseményekhez, melyek itt ezelőtt lezajlottak.

A magyar fölkelők 1704-ben Fürstenfeldnél nemcsak az osztrák, hanem a stejer határokat is fenyegették. Ennek következtében a város őrségét Stadel kapitány alatt 176 fővel megerősítették, s mivel a belső-

ausztriai kormány határait a legnagyobb buzgósággal igyekezett megoltalmazni, Fürstenfeldre nézve is körülményes intézkedéseket tett; a városnak ennek folytán magát mindenek előtt hosszabb időre élelemmel kellett ellátnia, az elhanyagolt erődítéseket kijavítani stb. A városbeliek tehát védő palánkokat építettek és azokat arra való helyeken alkalmazták, a várárkokat kimélyítették, az őrséget megszaporították és a Laffnitzon — a malomnál — átvezető hídat már márczius hóban lehordták. A város polgárai pedig magukat a fegyverfogásokban szorgalmasan gyakorolták.

Hogy továbbá Fürstenfeld és Grácz között gyors összeköttetés létesüljön, Gleisdorf és Ilz községekben küldönczállomást rendeztek be.

A tavasz beálltával, 1704-ben, mint már említettük, az egész vidék nagy rettegésben volt.

Május 26-án a városbíró már írásbeli értesítést kapott, hogy Szt. Gotthardnál 2000 főnyi magyar sereg van gyülekezve, kik alkalmilag Stiriába akarnak betörni.

A gráczi várkapitány, Rabatta gróf tábornok néhány kipróbált századdal és mintegy 1000 ujonczczal, útját Fürstenfelden át véve, ellenök vonúlt, de Mogersdorfnál megveretett, legénységének legnagyobb részét és 6 ágyút is elveszítvén.[1])

A fürstenfeldi polgárok eme következményekben gazdag vereségnek szemtanúi valának, mert Rabatta keresztülvonulása alkalmával Kropf városbírót, továbbá 30 polgárt gyalog és 60-at lóháton, mint főhadiszállásának fedezetét vitte magával. A mogersdorfi ütközet után a fürstenfeldiek dicsőség nélkül, s bizony nagyon lehangoltan tértek ismét a városba vissza.

A vereség híre az egész környéken nagy izgatottságot okozott és mindenki a legvégső védelemre készült. Szigorú parancs volt, hogy egy polgárnak sem szabad a várost elhagynia. A környékbeli parasztok a város közelében akartak táborba szállni, hogy a Laffnitz átjáratot védelmezzék.

Nagyon rosszúl álltak azonban a dolgok a városi lőszertárban, hol sem lőpor, sem ólom nem volt található.

A magyar csapatok további előnyomulásuk közben Rudersdorfot és Kaltenbrunnt is megszállták. Vezetőjük Károlyi Sándor gróf is az utóbbi helyen tartózkodott.

Július 25-én a kuruczok Bierbaum falu felé portyáztak, minden

[1]) Mittheilungen des historischen Vereins für Steyermark, 15. füzet, pag. 171.

marhát elhajtottak, aztán ismét Rudersdorfra és Kaltenbrunnba tértek vissza.

Károlyi már néhány nappal elébb *Burgau* ellen menetelt volt, és az ott lévő, kevéssé megerősített várat körülzárta. Az urasági tiszttartó a várat meg akarta ugyan védelmezni, de az őrség csak néhány szolgából állott, kik csupán vadászfegyverekkel voltak ellátva. Károlyi fölszólította a tiszttartót, hogy azonnal 1000 forintot, két darab selyemkendőt és egy font aranyszálat tegyen le, ellenkező esetben a kastélyt és a várost öflgyújtja. Hogy urának birtokát megmentse, a megijedt tiszttartó mindenbe beleegyezett és a kastély kapúit a magyarok előtt kinyitotta.

Károlyi ezután seregével fosztogatva elvonúlt, Neubaut, Obermayerhofent, Hainersdorfot és Ilzet útjába ejtve, az akkori szokások szerint mindenütt rabolva és gyújtogatva.

A burgaui tiszttartó a kastély feladása után azonnal jelentést küldött Fürstenfeldre, melyben szerencsétlenségét hirdeté és egyúttal a városi hatóságnak azt tanácsolá, hogy legokosabban cselekszik, ha megteszi, amit Károlyi akar, különben megtörténhetik, hogy a város tűz áldozata lesz.

Ezek után az események után történt július 28-án, hogy Károlyi követei a fent említett követelésekkel Fürstenfeld város hatóságához küldettek.

Károlyi a várost bántatlanul hagyta ugyan, de csapatai sokkal kevésbbé voltak fegyelmezettek, sem hogy azokat könnyen féken lehetett volna tartani; így tehát Fürstenfeld környékét, egész az Augusztinusok majorságáig, mely közvetlenül Fürstenfeld mellett feküdt, teljesen elpusztították. Különösen Speltenbach, Altenmarkt, Dietersdorf, Söchau, Loipersdorf és Hillersdorf helységek szenvedtek sok kárt.

Szomorú, de igaz, hogy Rubersdorf és Dobersdorf magyar lakosai, a kuruczok fosztogatási dühétől szintén elkapatva, nagy csoportokban a határon szintén átvonultak és a stiriai földön garázdálkodtak.

Augusztus 5-én a Gross-Petersdorfi plébános, ki a stiriaiak, pártján állott, a Burgauban levő tiszttartónak azt jelentette, hogy falujában még 1000 kurucz tartózkodik, kik Bärnegg, Thalberg, Aspang és Hartberg helységeket akarják megtámadni. Ezt a kissé túlzott jelentést a burgaui tiszttartó azonnal Fürstenfeldre küldte és az illető községeket szükségtelenül felriasztotta, miután a kuruczok ez évben egyszer sem törtek be oly mélyen Stiriába és Ausztriába.

Augusztus 6-án a várva-várt horvátok végre Fürstenfeldre érkeztek, és a külvárosokban helyezkedtek el. De Károlyi időközben a kisza-

bott sarcz beszolgálását be sem várva, a környéket egészen elhagyta és Sopronba vonúlt.

A horvátok vitézségéről és tevékenységéről csak annyit tudunk, hogy Kaltenbrunn magyar helységet leégették. Továbbá, hogy a fürstenfeldi polgárok, valamint a parasztok is, vérszemet kapva, meg akarták a magyar falvakon magukat boszulni, hasonlót hasonlóval viszonozva. Így a polgárok és a sőchaui parasztok Dobersdorfra mentek és visszahajtották elrabolt marháikat, egyúttal magukkal vivén a helység templomának harangját is. Továbbá pedig a város birája Kropf vezetése alatt a horvátok és a fürstenfeldi polgárok Rudersdorfra mentek és majdnem az egész falut kifosztották.

Itt ismét csak azt látjuk, hogy háborús időkben barát és ellenség alkalmas pillanatokban ugyanazon barbár eljárást követi, melyet előbb mint kárhozatost elítélt.

A fürstenfeldieknek eme fosztogató menete folytán, a belső-ausztriai kormány nem ugyan humanismusból, de politikából, hogy a fölkelő hadak ne ingereltessenek, az ily visszatorlásokat betiltotta, a fürstenfeldiek ellen vizsgálatot indított és a város biráját, Kropfot, bizonyára rossz sors érte volna, ha a halál idejekorán, 1704 deczember 13-án az itéletet meg nem szünteti.

Hogy hasonló rablójáratok megakadályoztassanak, a Laffnitzon lévő hidaknál és átjáróknál őrségek állíttattak fel.

A kuruczok látogatása Fürstenfeld városának elhajtott marhák árában 1740 forint kárt okozott, miután sok polgár marhája a városon kívül volt elhelyezve.

A következő évben 1705-ben a várost a kurucz háborúk csak annyiban érintették, hogy a császári tábornok, ifjabb Heisler gróf, 3000 horváttal teljes 4 hónapon át tartózkodott a városban, úgy hogy a rendes őrségen kívül minden polgárnak 12—15 embert kellett ellátnia, amiért aztán a város 2847 forint kártérítést igényelt. A védelmezők tehát többe kerültek, mint amennyi kárt a kuruczok okoztak.

Magyarországban a harcz még 1706-ban is tartott, és a mozgalom hullámai elcsaptak ismét Fürstenfeldre is, amennyiben a horvát bán, Pálffy gróf, 9000 emberrel a város előtt a polgárok földjein nyílt táborba vonúlt, anélkül hogy a polgárok gabonájukat behordani és a réteket kaszálni tudták volna. E végett kártérítést is kértek, de eredménytelenül.

Hasonló nagy számú helyőrség még teljes 6 éven át nyomta a város polgárságát.

Ennek következménye a lakosság teljes elszegényedése volt, úgy

hogy például 1706-ban már a városi pénztár egy krajczár vagyont sem tudott felmutatni.

Végül megjegyezzük még, hogy 1705 július 15-én egy kormányparancs jött Fürstenfeldre, mely szerint «Rabatta tábornok a Mogersdorfnál szenvedett vereség ügyében teljesen fölmentetett, amit a városban ki kellett hirdetni».[1]) *G—y.*

III. Károly seregének hadi létszáma és zsoldja.

«I principini hanno palazzi e giardini, Má i principoni hanno armate e canoni». Egy olasz író eme mondását nem is alkalmazhatnánk jobbkor, mint midőn III. Károly római császár és magyar király hatalmas hadi erejét, melyet uralkodása alatt fenntartott s melylyel úgy keleten mint nyugaton ismételt győzelmeket aratott, beszéljük meg.

A XVI. század elején V. Károly spanyol király, ki egyszersmind német császár is volt, is olyan sereggel rendelkezett, melylyel egész Európát korlátok közt tartotta; de itt megfontolandó az is, hogy a császárságon kívül még a spanyol királyságon is uralkodott és ezért volt oly hatalmas, míg III. Károly a spanyol királyságból már csak a németalföldi és olasz tartományokat birta.

A római császár és magyar király hadi ereje nemcsak hadserege nagy számában, hanem annak minőségében, nevezetesen a benne működő kiváló vezérekben,[2]) általában a jeles tisztikarban és a jól kipróbált katonákban rejlett, kik már a XVIII. század eleje óta fegyveres kézzel küzdöttek és Németalföldön, valamint Magyarországban és Szicziliában hősiességüknek számos bizonyságát adták.

Ha III. Károly seregeit békében más hatalmasságok seregével összehasonlítjuk, úgy azt találjuk, hogy a külföldi seregekben a legénység alig 50 százaléka volt háborúban, míg a tisztek nagyobb része ellenséget alig látott. Egészen másképp volt ez III. Károly seregénél, mely mindjárt az 1714-ik évi badeni (rastadti) béke után a több éven át tartó török háborúk és a szicziliai kemény vállalkozások által volt igénybe véve.

Különösen a törökkeli háborúk voltak veszedelmesek és bajokkal terhesek. A nemesség akkor még nem szolgált oly általánosságban mint később. Nagyon gyakran előfordúlt az a szomorú eset, hogy nagy urak,

[1]) Az e közlemény alapját képező okmányok a fürstenfeldi városi levéltárban vannak. L. ezenkívül: Mittheilungen des historischen Vereins für Steyermark XXX. füzet, pag. 120.

[2]) A Lothringeni herczegek, Savoyai Jenő herczeg, a Badeni őrgróf, a Württenbergi herczeg, Mortecucoli, Stahremberg stb.

herczegek gyermekei, mint ezredesek kezdték meg pályájukat, hogy császári apródok, alig hogy kiléptek, századokat kaptak vétel útján és így a hosszan szolgáló tisztek körében elégedetlenséget keltettek.

Ami ez időben III. Károly hadseregében legfontosabb és megemlítendő, az, hogy a legénység kioktatása és nevelése még nem volt rendszeres és egyáltalán nem volt szabályozva. Ez csak lassankint, a hadjáratok folyamán, történt. A vezérlet megelégedett, ha úgy a tisztek, mint a legénység vitézek, határozottak voltak, engedelmesen tűrtek minden szükséget; Khevenhüller Montecucoli, Savoyai Jenő herczeg, stb. erre vonatkozó tervezetei eléggé ismeretesek.

Akkoriban a gyakorlat, a harczászati kiképzés abból állott, hogy a legényt lövésre és néhány fegyverfogásra megtanították, aztán a kipróbált, már ellenséget látott katonát az első sorba, az ujonczokat a második és harmadik sorba állították, míg a régi öregek a negyedik sorba kerültek, hogy előre tolják, buzdítsák az ujonczokat, és így mentek aztán Isten nevében előre!

A tisztek a jó példán kívül azon csaták és ütközetek emlékének felidézésével igyekeztek reájuk hatni, hol a csapat már győzött azelőtt és magát kitüntette.[1]) Legfőképen pedig azért győzött a hadsereg, mert kitünőek voltak hadvezérei.

Hogy a külömböző fegyvernemek akkori állomány-viszonyairól helyes nézetet nyerjünk, szükséges, hogy először a hadsereg régibb létszámát fölemlítsük s csak azután vegyük tekintetbe az 1727-ben történt hadsereg létszám fölemelését.

A hadsereg, létszámát illetőleg, régebben a következőképen volt beosztva:

Egy gyalogezred 15 zászlóból vagy ugyanennyi füsilier századból állott századonkint 140 fő = ... 2100 ember
Ehhez jött még a minden ... ...
ezrednél lévő 2 gránátos ... ...
század á 100 fő = ... 200 ember,
így tehát az ezred tényleg ... ... 2300 embert számlált.

Ilyen ezredet a császár és király összesen 46-ot = 105,800 főnyi gyalogsággal birt.

Egy vértes ezred 12 századdal vagy zászlóval (etendarts)[2]) birt, mindegyik 84 fővel = ... 1008 ember.

[1]) Így Höchstädtnél Zentára, Turinnál ismét Höchstädtre emlékeztették a legénységet.

[2]) Az (escadron) svadron, kifejezés későbbi keletű.

Ide tartozott még minden ezrednél egy karabélyos század á 100 lovas. Így tehát minden vértes ezred 1108 embert számlált; volt pedig 21 vértes ezred összesen 23,268 lovassal.

A dragonyos ezredek létszáma az előbbiekével megegyezett; összesen 11 dragonyos ezred volt 12,188 lovassal.

Ezenkívül még 3 huszár ezred is állt fenn: a Splényi [1]), Babocsay [2]), és Csáky [3]) ezredek, melyek mindegyike 800 lovast számlált, összesen = 2400 lovas.

Továbbá felszámítandó a Gyulai [4]) magyar hajdú gyalog ezred = 2400 fővel.

Tehát a császári hadsereg régebben 146,056 fő gyalogságból és 37,856 lovasból állott.

De midőn 1726-ban a politikai állapotok Európában kedvezőtlenekké váltak és a háború kitörését mindenki alháríthatatlannak tartotta, III. Károly szükségesnek látta eddigi hadi erejének megnagyobbítását.

A bécsi császári udvari hadi tanács tehát elhatározta, hogy minden Erdélyben, Magyarországon, Szerbiában és a bánságban, valamint a német örökös tartományokban levő gyalog ezrednél 5 századot toborzanak, úgy hogy ekkor minden ezred 3000 embert számláljon. Miután az említett országok és tartományokban 30 ezred állt, az összes létszámemelés 21,000 főre rúgott.

A vértes és dragonyos ezredek mindegyike az udvari hadi tanács rendelete szerint 2 svadronnal vagyis 4 századdal á 84 fő volt felemelendő. Miután pedig az említett helyeken akkor 28 ezred állt, a német lovas ezredek létszámának felemelése összesen 9408 embert, és körülbelül ugyanannyi lovat tett ki. 93 huszár ezred 800 főről 1000-re emeltetett fel, ami 600 embert és ugyanannyi lovat tett. A hajdú ezred hasonlóképen 600 fővel szaporíttatott.

A hadsereg szaporítása tehát 31.608 embert tett, 10,000 lóval, úgy hogy az új létszám tényleg 177,664 ember és 47,856 ló volt.

[1]) Miháldy Splényi László János báró tábornagy ezrede 1696-ban Deák Pál által állíttatott fel; jelenleg a 8. számú ezred.

[2]) Babocsay Pál báró ezrede 1702-ben Forgách Simon gróf által állíttatott fel; jelenleg a 2. sz. ezred.

[3]) Csáky György gróf tábornagy ezrede 1688-ban Czobor Ádám gróf által állíttatott fel; jelenleg a 9. sz. ezred.

[4]) Gyulai Ferencz gróf altábornagy ezredét Bagossy Pál ezredes 1702-ben mint hajdú ezredet állította fel; ma az 51. gyalog ezred.

E számhoz jött még :

A külön helyőrség		Bécsben	2000 ember
»	»	Gráczban	200 »
»	»	Komáromban	450 »
»	»	Szigethen	150 »
»	»	Nagyváradon	100 »
»	»	Szolnokon	50 »
		Összesen	2950 ember

Az hadsereg teljes létszáma tehát 180,614 emberre és 47,856 lóra rúgott.

Ez a létszámemelés csakis a legénység és lóállományra vonatkozik. A továbbiakban a tisztek létszámáról akarunk röviden megemlékezni.

Minden gyalog század — a tiszteket és altiszteket beleértve — 140 emberből állott, és pedig: 1 százados, 1 hadnagy, 1 zászlótartó, 1 őrmester, 1 szakaszvezető, 1 számvivő, 1 irnok, 1 tábori sebész, 6 tizedes, 4 furirschütz, köztük kettő lovasítva, 4 dobos, 12 őrvezető és 106 közember. A lovasságnál minden század 84 főt számlált; és pedig: 1 százados, 1 hadnagy, 1 zászlótartó, 1 őrmester, 1 számvivő, 1 tábori sebész, 3 tizedes, 1 trombitás, 1 kovács, 1 szijjgyártó és 72 lovas.

A gyalog gránátos század 1 századost, 1 főhadnagyot, 1 alhadnagyot, 1 őrmestert, 1 számvivőt, 3 tizedest, 2 furirschützet, 4 hangászt és 86 gránátost számlált.

Az ezred törzse az ezredes, alezredes, őrnagy, ezredszállásmester, hadbiró, ezred lelkész, segédtiszt, ezred sebész, ezred kocsimester és ezred foglárból állott.

Az ezredesek ezredeikben teljhatalommal bírtak és saját belátásuk szerint rendelkeztek az összes az ezrednél lévő tisztek fölött, még az alezredes fölött is, anélkül, hogy az udvari hadi tanács őket jogaikban korlátolhatta volna. Ezredeiket tetszésük szerint szerelték föl és olyan egyenruhát csináltattak, a milyen nekik tetszett; számláikat azonban az udvari hadi könyvvezetőséghez nyujtották be folyósítás végett.

Egy gyalogos egyenruhájáért 20 forintot fizettek, és minden 3 évben a nagy, évenkint pedig a kis felszerelést (t. i. mellényt, nadrágot és harisnyát) adták nekik.

Minden 9. hónapban kapott a katona 1 pár czipőt és évenkint 2 inget és 2 nyakkendőt.[1])

Az ujonczozásra az ezredes fejenkint 42 császárforintot kapott, melyért nemcsak meg kellett az ujonczot fogadnia, hanem teljes fölszereléssel, fegyverzettel ellátni és a toborzási díjat is megfizetni.

[1]) Alsó-nadrágokat nem kaptak.

Ha egy kapitány századát másnak akarta eladni, a mi gyorsan megtörtént, úgy ahhoz csak az ezredes beleegyezése volt szükséges.

A vallást illetőleg nagyon elnézőek voltak, mindegy volt akár katholikus, akár protestáns volt valaki. De egy protestáns ezredesnek nem volt szabad ezredénél evangelikus lelkészt tartani.

Most még néhány szót a *fizetésekről* és *zsoldokról*: Egy közönséges gyalogos havonkint 4 császárforintot kapott, melyből szintén havonkint egy császárforintot az egyenruházat koptatásáért, egy fél forintot a hadbiztosság (?) és 9 krajczárt az ezred kezelési pénztárába kellett adnia. Ellenben a helyőrség olcsóbb vagy drágább volta szerint élelmezésére 3—5 krajczár pótdíjat kapott naponkint. Azok, kik Magyarországban állomásoztak, csak 2 krajczárt [1]) kaptak, míg a többi az ezredpénztárban maradt és szükség esetén az illetőnek kiutalványoztatott. Ezért is minden közembernek külön fizetési és számla könyvecskéje volt.

A tizedes havonkint 8 forintot, az őrmester 12 frtot, a zászlótartó 22 frtot, 1 hadnagy 26 frtot, 1 százados 69 frtot kapott, míg a törzstisztek: ezredes 236 frtot, alezredes 76 frtot, őrnagy 38 frtot, ezred szállásmester 25 frtot, hadbiró 34 frtot, és az ezred lelkész 16 frtot kapott.

A gránátos közlegények havonkint 2 forinttal többet kaptak, mint a muskétások. A tisztek fizetése a gyalogságnál lévőkkel teljesen megegyezett.

A *lovasság* következő zsoldot kapott:

A vértes havonkinti élelmezésére 5 forintot, lótápra 3 frtot kapott. De a fölszerelés használatáért, csizmákért és lószerszámért valamit kellett fizetnie; maga fizette továbbá a vasalás költségeit is.

A tizedes ennek kétszeresét, 16 forintot, kapta. Az őrmester 3 élelem és 3 lótápadagot kapott, de megjegyzendő, hogy néha egy élelemadag csak 4 forinttal volt számítva és így havonkint csak 21 frtot kapott. A zászlótartó 5 élelem és 3 lótápadagra csak 29 forintot, a hadnagy 7 élelem és 4 lótápadagra 40 frtot, a százados 19 élelem és 6 lótápadagra 94 frtot, az őrnagy 5 élelem és 8 lótápadagra 44 frtot, az alezredes 13 élelem és 10 lótápadagra 82 forintot, az ezredes 50 élelem és 17 lótápadagra 251 frtot kapott havonkint.

A törzsbeliek közül az ezred szállásmesternek 28 frt, a hadbirónak 35 frt, a tábori lelkésznek 14 frt járt és így tovább. Tehát a gyalogságnál lévőktől teljesen eltérőleg.

[1]) Magyarországon 1729—1731-ben az árak oly alacsonyak voltak, hogy például 1 forintért 1 akó bort lehetett kapni, 1 font marhahús 1 vagy 1½ krajczárba, 1 kakas 7 krajczárba került, míg 1 tehenet borjastul 2—3 forintért lehetett kapni. Kuchelbäcker. Hofnachrichten Cap III. pag. 62.

Megemlítendő még, hogy a karabélyos századok, melyekből minden lovas ezrednél egy volt beosztva, legénysége és altisztjei kissé magasabb zsoldot kaptak, miután egy élelem adag náluk $5^1/_2$ forintot tett ki; de a főtisztek a többiekkel minden tekintetben egyformán álltak.

Mellesleg megjegyzendő, hogy a tisztek fizetésükön kívül indirecte még sok pénzt szerezhettek; például az ezredes a fölszerelésnél, az őrnagy a fegyverzet beszerzésénél stb., úgy hogy az ezredes gyakran 10,000 forintnál többet is bevett.

A mi a lövegeket illeti, azok a különböző várak és városok lőszertáraiban voltak elosztva. A tüzérség csak polgári czéh volt, nem számított a hadsereg létszámába, és a szolgálatára való legénység szükség esetén Németországban toborzás által lőn beszerezve. Ugyanígy volt ez az utászokkal, aknászokkal és a szekerészettel is. Csak sokkal később lépett fel Lichtenstein herczeg, mint a «rei tormentariæ» megújítója.

A hadsereg létszámának egy további fölemelése az 1734-ik évbe esik.

Az első sziléziai háború kitörésekor, tehát III. Károly halála után, történt a hadsereg további nagy átalakulása, mit egy későbbi czikkben szándékozunk tárgyalni. *Gömöry Gusztáv.*

Székellyek Siralma.[1])

Szőrnyű nagy bánattal meg terheltt Székelység
Ki valál hazádban fénylő szép Nemzetség,
Kőrnyűl vett most téged a nagy keserűség,
Szivedet felettébb fonyasztó epedség.
Ezer hét száz után hetven Nyolczadikban,
Kemény Parantsolat érkezik hazádban
Martius Havának harmadik Napjában,
Hogy Senki marad tőbbé hazájában.
Mint hogy ez holnapnak kilenczed Napjában,
Gyalogságot gyűitnek *Árkos* Falujában,
Nagy szomoruságban lévén ott hállásban,
Más reggel állittyák e' szomorú Marsban.
Ugyan negyedik Nap más éjji Hállásban,
Lovasokat gyűitnek Szent-György-Városában,
Ahol második Nap álléttyák Gledában,
És Nyolcz Óra tájban indulának utban.

[1]) Eredeti egykorú kézirat Marosvásárhelyről.

Sok eszes Vitézek alázatos Szivel,
Az Obester Urhoz szép engedelemmel,
Butsujokat nyuityák keserű Lélekkel,
Az Ur is felele kalap le vétellel.
Indult Utyokban már lévén szőrnyű Buban,
Fordétván Butsujok szomoru Bánatban,
Attyokhoz, Annyokhoz nyögő siralomban
Életek párjához sürü kőny hullásban.
Némellyek pediglen kedves Rokonokhoz,
Szivek szerint való kedves Baráttyokhoz,
Igaz tőkélletes hiv jó Szomszédokhoz,
Némellyek el maradtt kedves Mátkájokhoz.
Lőn a Szűlőktűl is szomorú ohajtás
Romában nem voltt tám nagyobb kiáltozás,
Mint minémű folya ez helyben Siratás,
Jaj, jaj! raitok esett véletlen Aratás.
Óh fájdalom! nints már egyébb tsak Siralom
Olyan ti Hazátok tsak, mint egy sir halom,
Olyan az hazátok, mint Néma Tzimbalom,
Nem hallatik benne zengő nyugodalom.
Mint Aratás után Mezőben a Tarló,
Szőllő szedés után puszta Pásztor kunyhó,
Hazátok tér nélkül puszta, mint őz-olló,
Maradtt gazda nélkül el foszta a Duló.
Régi Atyák, s Anyák Hold világ Határát,
Siratták, jajgatták az Halmok pusztáját,
Most Székelly Nemzetség Sirattya hazáját,
Csik, Gyergyó, Háromszék el hagyta hazáját.
Mondhattyák Deákul: Lugete Sodales,
Plangite Pivavos, Patres Charissimos,
Estote flebiles Vos Castæ Virgines,
Abducti Juvenes, valde Spectabiles.
Gyászolhattok Tiis Leányi Seregség,
A' kikben még buzog a tiszta Szűzesség,
Butsút vett tőletek az ékes Legénység,
Férhez Mentetekben tsonkul az reménység.
Óh az után látnak olyan Nemzeteket,
Akiknek nem értik ő Szolló Nyelveket,
Izetlen ehetik azoknak étkeket,
Nem mondhatnak véHek Sioni éneket,

Nem tehetűnk rolla Isten Decretuma,
Felséges Királlyunk Ő Parantsolattya,
De nagy Szükségekben ő magát ajálya,
Hogy az ő Zsolgyokat soha meg nem únya.
Bátoritsd hát magad bánatos Székellység,
Verjen fészket benned a régi Vítézség,
Buzogjon te benned Királlyhoz az hűség,
Te hozzád is ugy tér a királlyi Felség.
Tövis Szúrás nélkűl rosát ő nem Szedhet
Mézet fulánk nélkűl enni alig lehet,
A ki fél a' Viztűl, az halat nem fözhet,
Félelmes Vitéz is koronát nem nyerhet.
Bizzál hát Istenben Szomorú Székellység,
Kit most még bokrozott a nagy keserűség
Biztasson tégedet az hivő reménység,
Birja te Lelkedet az igaz kegyesség.
Meg kegyelmez Néktek az Isteni Felség,
Tsak hogy legyen benned tökélletes hüség,
Meg nem gyöz tégedet, kegyetlen Elenség,
Hazádban sem botsájt a királyi Felség.
Ejajos Siralmat minden Öreg Atya
Kinekis az Szivet az éles kard hattya,
Egyes indulatbul Nékiek ajánlya,
Hisziis, hogy Isten még meg szabadíttya:
Kériis az Istent Tőredelmességgel,
Mint hogy telyes Szive nagy keserűséggel,
Szivét királlyunkk birja nagy hűséggel
Visellye Gondgyokat egész kegyességgel.

Lovassági támadás egy hajóraj ellen. Olvasóink bizonyára ismerik a világtörténelemből azon esetet, midőn 1795-ben Pichegru huszárjai és lovas tüzérei a Zuyder tó jegén állítólag megtámadták és elfogták a befagyott hollandi hajórajt Texel szigetének közelében. Ez Legrand Louisnak egy múlt nyáron a párisi akadémia előtt tartott felolvasása nyomán, ha nem is legenda, de legalább történelmi nagyitás. Mint ez a Hágában székelt franczia követnek számos jelentéseiből kitünik, a hollandi hajórajnak hivatalos utasítása volt, hogy minden ellentállás nélkül adja meg magát s azért, midőn 1795 január 23-án a franczia huszárok és tüzérek megjelentek, minden lövés és vérontás nélkül foglalták el a hajórajt s a franczia tiszteket még meg is vendé-

gelték a hollandi hajókon. Legrand értekezése, tudtommal, még nem jelent meg nyomtatásban.

HADTÖRTÉNETI IRODALOM.

I. ISMERTETÉSEK.

Török történetírók. A török-magyarkori történelmi emlékek második osztályának, az íróknak, II. kötete. A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának megbízásából fordította és jegyzetekkel kísérte: *Thúry József.* Budapest, 1896. 8-adr. 426 lap. Ára 4 frt.

Ezen a magyar történetírásra nagyfontosságú gyűjtemény első kötetének megjelenése alkalmából jeleztük már, hogy a török írók munkái, melyek nagy részét eddig éppen nem, vagy csak Hammer és mások hiányos közléseiből ismertük, ép a *hadi* történetírásra igen hasznosak, mert általuk módot nyerünk a hadviselő másik fél előadását, felfogását, intézkedéseit stb. megismerni, s ily módon a hadi eseményeknek eddig sokszor egyoldalú előadását helyreigazítani. Igaz ugyan, hogy a török írók virágos stylusa, homályos előadása, gyakori önhittsége, az igazság kihámozását néha igen megnehezítik, mindazonáltal mégis számos esemény csak az ő segítségükkel válik megérthetővé, s bizonyos, hogy sok hézagot töltenek be, melyet a mi forrásaink üresen hagytak.

E második kötet a következőket tartalmazza: *Lufti* pasától, az Oszmán ház történetét, mely a birodalom megalapításától 1554-ig terjed. Thúry a bennünket közel érintő, mások által még nem közölt részt adja, 1521-től kezdve, mely időre Lufti mint szemtanu hiteles forrás. *Ferdi*től, a törvényhozó Szulejmán szultán története; szintén szemtanúja Szulejmán hadjáratainak, s 1521-től 1542-ig követhetjük, a mikor a kézirat megszakad. *Dselálzáde Musztafától*, az országok osztályai és az utak felsorolása. Hasonlólag Szulejmán szultán idejét tárgyalja, kinek hadjárataiban hivatalosan részt vett; az 1555-ik évig terjed, valamennyi közt a legterjedelmesebb s annál értékesebb, mert a későbbi íróknak, nevezetesen Pecsevinek és Szolakzádénak is főforrása. *Szinán Csaustól*, az 1543-ik évi hadjárat története; igen becses munka, a hadjáratnak valóságos monografiája. *Kotib Mohammed Záimtól*, a történetek gyűjteménye; kevésbbé bő adatok Mohácsra, továbbá az 1543-ik és 1566-ik évi hadjáratokra.

A függelékben több érdekes oklevél található.

Thúry József e kötetet is ama nagy gonddal és lelkiismeretességgel állította össze, mely az I. kötetet jellemezte s részletes név- és tárgymutatóval látta el.

II. IRODALMI SZEMLE.

MAGYAR MUNKÁK.

Dr. Illéssy János és Pettkó Béla: A királyi könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség, czím, czímer, előnév és honosság adományozásoknak 1527—1867-ig. Összeállíttatott a m. kir. országos levéltár felügyelete alatt. Budapest, 1895. Ára 2 frt 50 kr. E nagybecsű könyv közel 7000 magyar család nemessége felől ad felvilágosítást és így igen hasznos mindazoknak, kik nemességüket keresik, vagy családjuk multját kutatják, vagy egyáltalán a nemesi ügyek iránt érdeklődnek.

B. Madarasi Kiss Bálint: Az Árpádok királyi vére Magyarország családaiban. 57 nemzedékrendi táblával. Budapest, 1895; ára 6 frt. Azon magyar családokkal foglalkozik, a melyek házasság révén a királyi családdal rokonságba jutottak s melyek száma ezernél több.

Barabás Samu: A római szent birodalmi gróf széki Teleky-család oklevéltára. A hat kötetre tervezett nagyszabású oklevélgyűjtemény első két kötete jelent meg, mely 70 nyomtatott íven a családnak a mohácsi vész előtti okleveleit foglalja magában, 676 oklevéllel; ára 6 forint.

Dr. Karácson Imre: Szent László király élete. A nagy király halálának nyolczszázados évfordulója alkalmából a Szent László-Társulat által kiadott derék könyvecske, mely a magyar ifjúságnak van szánva. Ára 40 kr.

Fraknói Vilmos: A magyar királyi kegyúri jog, szent Istvántól Mária Teréziáig. Budapest, 1895. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Ára 5 frt.

Mangold Lajos: A magyarok oknyomozó története. Budapest, 1896. *Harmadik kiadás.* 308 lap. Ára 1 frt 60 kr. Nagy örömünkre szolgál, hogy Mangold e derék munkája, melynek már első és második kiadásáról is annak idején megemlékeztünk, oly nagy pártolásnak örvend s mind szélesebb körben terjed el. Ezen különben csodálkoznunk annál kevésbbé lehet, mert Mangold könyve a kútfők kritikai ismerte-

tésénél, a minden fejezethez és minden szakaszhoz csatolt bő forrásjegyzéknél fogva, mindenki számára, a ki magyar történelemmel foglalkozik, a ki magyar történelmet tanít, vagy tanúl, megbecsülhetetlen, fölötte hasznos kézikönyv.

Békefy Remig: Emlékkönyv, melyet Magyarország ezredéves fennállásának ünnepén közrebocsát a hazai cziszterczi rend. Budapest, 1896. A magyar cziszterczi rend beszámolója a rend nyolczszázados történetéről s kivált az ifjúság nevelése körül kifejtett működéséről. Jelesen szerkesztett és igen díszes kiállítású munka.

Várady Gábor: Hulló levelek. A nevezetes múlttal bíró, a közéletben sokat szerepelt, az 1848/49-ik függetlenségi harczban mint őrnagy résztvevő író naplója, számos érdekes visszaemlékezéssel.

Fraknói Vilmos: Mátyás király levelei. Külügyi osztály. Második kötet; magában foglalja az 1480-tól 1490-ig keletkezett leveleket. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1896. Ára 4 frt.

Elemér Oszkár: Görgey Arthur 1848/49-ben. A szerző, a ki nyilván álnév alatt ír, már csupán *ezen* körülménynyel is koczkáztatja az ügyet, a mely mellett lándsát tör s a mi nem kevesebb, mint hogy Görgey nevéről — a bizonyára méltatlanúl — reátapadt *áruló* jelzőt, ezt a csúf szennyet, lemossa. Ép olyan kísérlet ez, mint volt egy évtizeddel ezelőtt, midőn nem tudom hány száz ember összeállott, hogy Görgeyt rehabilitálja, és a sok száz ember közt alig volt tíz, a ki Görgeyt, akár mint politikust, akár mint hadvezért, *megítélni illetékes lett volna;* mert bizony csak oktalan dolog az, midőn őrmesterek, tizedesek és közkatonák egy hadvezér hadászati műveleteiről ítéletet akarnak mondani. Elemér Oszkár úr is ilyen nyomon jár s nem utolsó, midőn érvei közt olvassuk, hogy Görgey az osztrák kormánytól közel 20 éven át 4000 forint évi nyugdíjat húzott. Minden katona végtelenül fájlalhatja, hogy egy ily *jeles hadvezér*, mint Görgey volt, mert hogy az volt, ahhoz kétség nem fér, ily szomorú sorsra jutott s életét erkölcsileg megsemmisülve kénytelen tölteni. De ennek oka ő maga volt. A mit sem sok száz, vagy sok ezer aláírás, sem egy szekér könyv létre nem hozhat, azt előidézhette volna ő maga. Ha Görgey az aradi katastrófa hírére bajtársai sorsában *önként* osztozik, ma nemzeti hős s neve fénynyel van környezve, mint egy oly tragikus hősé, a kinek szándékai tiszták és nemesek valának, de a ki reményében megcsalatva, azok által, a kikre saját és bajtársai sorsát bízta, kijátszva, e nagy szerencsétlenségből a reá eső consequentiát levonta.

Rózsa Vitál: Az esztergom-vidéki régészeti és történelmi társulat első évkönyve. Esztergom, 1896. A nagy történelmi múlttal bíró Eszter-

gomban, melynek környéke is historiai terület, végre valahára, bizonyára nagyrészben Pór Antal fáradozásai következtében, megalakult a régészeti és történelmi társulat, melynek a munkálkodásra ugyancsak tág tere van. Reméljük, hogy nem szorítkozik, mint akárhány más, csupán csak évkönyvírásra.

Dr. Karácsonyi János: Békés vármegye története. Magyarország ezredéves fennállásának ünnepére kiadja Békés vármegye közönsége. I. kötet. Gyula, 1896. Ngyd 8-adr. VIII. és 522 lap; számos illustratióval és több térképpel. A jövő füzetben fogjuk ismertetni.

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR.

21-ik szám.

I. Rákóczi György az általános fölkelésre kiadott parancsa gyors teljesítésére megsürgeti a megyéket és székeket. 1644 szept. 9.

Georgius Rákóczy dei gratia etc.

Spectabiles, Magnifici etc. Salutem et gratiam Nostram!

Elhittük kglmeteknek a generalis insurrectioról emanáltatott parancsolatunk eddig nem csak megadatott, hanem eddig meg is indulván honjából, igyekezi is útját s mellénk való jövetelit valamint lehet admaturálni. Mindazonáltal akarók mégis kglteket abbeli kgts parancsolatunknak effectualására e levelünk által is serkentenünk, igen-igen serio parancsolván kglteknek s intvén is kglteket, se órát se napot eziránt való kgts parancsolatunk dolgában ne várjon, hanem hozzánk jövő felvett útját szorgalmatosan continuálja és a közönséges jóra nézendő szolgálatra nekünk tartozó kötelessége szerént mellettünk hová-hamarább jelen lenni el ne mulassa.

Secus sub poena in constitutionibus regni expressa nulla tenus facturi, quibus in reliquo gratiose propenti manemus. Datum in Curia nostra Tokaiana, die 9. mensis Septembris Anno Domini 1644.

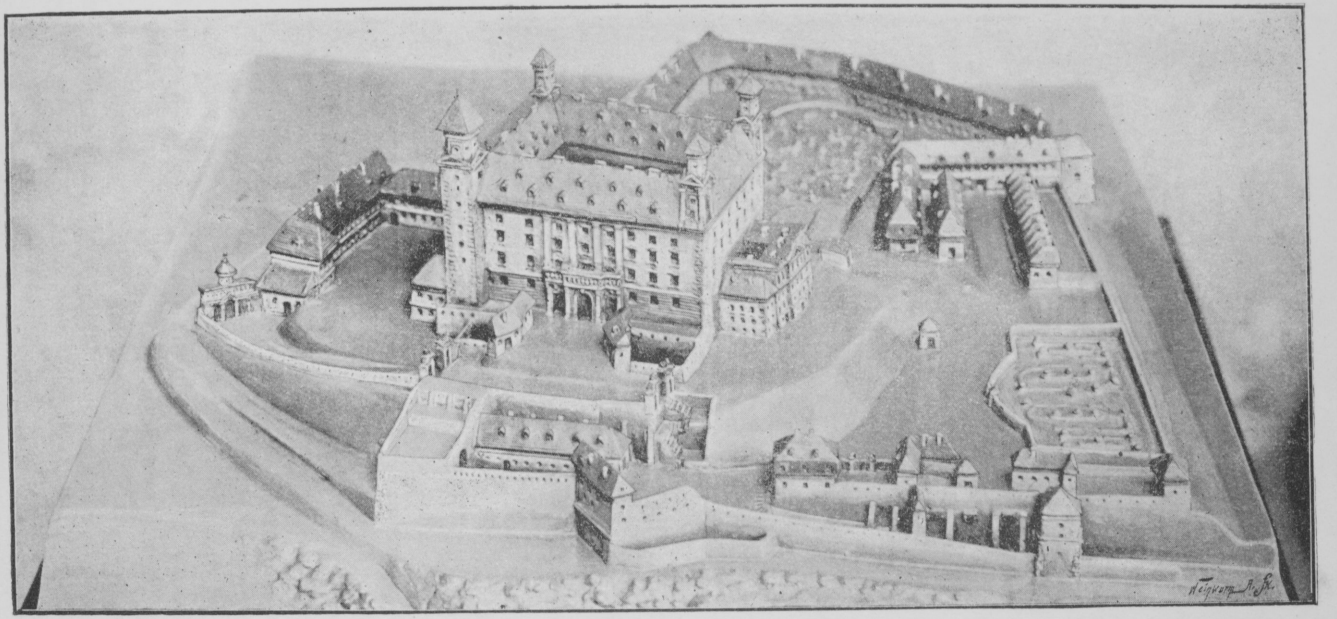
G. Rákóczy.

Külczím: Spectabilibus Magnificis gener. egr. et Nobilibus supremis et Vice Comitibus, judicibus Nobilium Jur. Assessoribus, sedis

judiciariæ, ac toti Universitati dominorum Magnatum et Nobilium Comitatus Albensis Transilvaniæ etc. fidelibus nobis syncere dilectis.

Eredetije a Teleki-levéltárban 1523 sz. a. Új rendezés.

Megjegyzés: I. Rákóczy György fejedelem vezére Kemény János az 1644-ik év nyarán III. Ferdinánd hadait egész a Vágig visszanyomta, de azután a hadjárat folytatásához újabb erők kellettek volna, a mik pedig rendelkezésre nem állottak, mert a porta a fejedelemnek hathatósabb segítséget adni vonakodott. Kemény tehát kénytelen volt visszavonúlni, Rákóczy pedig Erdélyből igyekezett hadait szaporítani, melyek késlekedő bevonulását, a fentihez hasonló levelekkel sürgette. A hadak beérkeztek végre, de ekkor a hadjáratot a nagyszombati alkudozás egy időre megszüntette.

A POZSONYI VÁR MÁRIA TERÉZIA IDEJÉBEN.

Stephanie Adolf mintája szerint.

A BUDAI KIR. PALOTA, A POZSONYI ÉS DÉVÉNYI VÁRAK A MULTBAN.

A Magyarország ezredéves fennállása emlékére rendezett ünnepségek között előkelő helyet foglalnak el az új budai királyi palota alapkőletétele, a pozsonyi Mária Terézia szobor leleplezése és az ország hét pontján elhelyezendő ezredéves emlékek felavatása, melyek egyike a dévényi várhegyre állíttatik.

E körülmények aktuális érdeküvé teszik az alább következő dolgozatokat, melyek egyike a budai királyi palotának Mátyás király idejében való állapotával ismertet meg bennünket, másodika a pozsonyi, legutóbb Mária Terézia által helyreállított s általa nagyon kedvelt királyi várkastély átalakulásait tárgyalja, míg a harmadik Dévény határvárral, melynek csak festői romjait ismerjük, foglalkozik.

I.

A BUDAI KIRÁLYI PALOTA MÁTYÁS KIRÁLY IDEJÉBEN.

A budai királyi palotának alább következő leírása egyrészt Schedelnek, a Corvin várról 1493-ban nyújtott leírásán és rajzán, mely kisebbített alakban a 381-ik lapon látható, alapszik, részint Rabatta gróf császári vezérhadbiztosnak 1687-ből származó és e füzet végéhez csatolt tervrajzán; ezek szolgáltak ama modell elkészítéséhez is alapul, mely az ezredéves országos kiállítás történelmi csarnokában látható.

A volt budai királyi várpalota régibb részének (A) [1]) építése,

[1]) A betük a füzet végén levő Rabatta- féle tervrajzra vonatkoznak

melyet IV. Béla király a XIII. század közepén kezdett volt meg és melyet Anjou- házbeli utódai folytattak, alkalmasint Nagy Lajos király uralkodása alatt nyert befejezést. A várpalotának eme része egy igen magas, középkori modorban épített épülettömbből állott, mely rövid idővel a tatárok betörése után magas fallal vétetett körül.

A vár eme régibb részének, mely körülbelül a mostani királyi palota helyén állott, legkiemelkedőbb épülete ama híres, góth modorban épült torony (a) volt, melyet Lajos király egyik fivére, István herczeg emeltetett, s melyet a nép szája ezért «István toronynak» nevezett. A torony eredetileg kaputoronynak volt építve és a régi vár déli lejtőjén a bejáratot képezte; később egy magas épület hozzáépítése folytán a torony beljebb került, minek folytán, úgylátszik mintha az I. udvarba be lenne építve.

A régi vár ellenkező — északi — oldalán lévő, hasonlóképen csúcsíves modorú, de kevésbé magas koputorony (b) később építtetett, és a nem egészen pontos irásbeli hagyományok szerint valószinüleg Zsigmond király alatt lőn befejezve.

A volt királyi vár keleti oldalán a régibb vár-kápolna (C) szintén már igen régi keletü; keletkezésének tulajdonképeni idejét nem ismerjük pontosan. Zsigmond király bővítette és szépítette azt, míg Mátyás király az I. Szelim török szultántól ajándékba kapott alamizsnás Szt. János csontjait ajándékozta a kápolnának, melyek jelenleg a pozsonyi székesegyházban vannak.

A délkeleti sarkon (c) egy magas ház állott, meredek ereszes tetővel, mely alkalmasint a régi vár legrégibb épülete volt és talán raktárúl szolgálhatott, míg a délnyugati sarkon (d) egy szilárd épület volt magas, gömbölyű erkélytoronynyal, melyben annak idején a koronázási jelvények őriztettek és a melyben egyszer Mátyás király is, akarata ellenére, tartózkodni volt kénytelen.

E házhoz nyugatra egy valamivel alacsonyabb épület (e) támaszkodott, kettős oszlopsorral, melynek udvarában egy monumentális kút állott. Azután egy magas ház, hasonlóképen magas meredek tetővel (f), továbbá még két épület, (g és h) következett, melyek másodika a régibb vár északnyugati sarkán kiugró szögletet képezett.

A volt királyi vár már leírt régibb részének a magas, közép-

kori erkélyek, melyek majdnem a tető alatt futottak végig, különös jelleget adtak.

A régibb vár keleti oldalán lévő épületek Mátyás király uralkodása alatt részint átépíttettek, részint kiegészíttettek, és így ezeket Mátyás király építkezései között külön fogjuk megemlíteni.

A régibb várnak (A) két udvara volt; egy nagyon keskeny (I) és egy tágabb, szabálytalan négyszögű (II).

Midőn Zsigmond magyar királylyá megválasztatott, a királyi várat észak felé egész sor épülettel és erős tornyokkal bővítette ki, melyek a volt királyi vár újabb (B) részét (Zsigmond palota) képezték. A régibb vár védő falát Zsigmond egy fából épített, kis saroktornyokkal ellátott, üvegezett folyosóval látta el, melyet Mátyás később tovább folytatott, úgy hogy az a váron majdnem egészen körül futott. A belső várfalak ezáltal nyerték ama rendkívüli magasságot, mely a királyi vár előbbeni építkezéseit annyira jellemezte.

Az újabb várrész legnagyobb épülete, az úgynevezett «Új palota» (i), főrészével északnak volt fordulva. Kortársak mint tömör épületet írják le, melynek külseje kevésbbé az építés szépsége, mint nagysága által tűnt fel. De Zsigmond azt bevégzetlenül hagyta hátra és Mátyásra maradt a feladat, hogy a Dunára néző keskenyebb részt felépítse.

Az ehhez csatlakozó igen magas, bástyaszerüleg épített épület (s) és a szomszédos nagy, félgömbölyű bástya (r) szintén Zsigmond építkezései közé számítandók.

A Zsigmond által emelt épületek főtömege tulajdonképen a belső vár északkeleti részét (B) foglalta el; a legnagyobb épületek (j) és a hatalmas, híres csonka torony (k) azonban hasonlóképen befejezetlenül maradtak.

Zsigmond a királyi vár megerősítésére különös gondot fordított és azt tervszerűleg hajtotta végre. Az egész várat több egymást követő vonalban várfalakkal, árkokkal és mellvédekkel övezette körül, melyek oldalt hatalmas rondellák által voltak védve, s melyeknek alapja és maradványai a mai napig is láthatók.

Budának Szulejmán szultán által 1541-ben történt elfoglalása után a törökök ez erődítéseket kibővítették és megerősítették és a régi királyi várat a budai vár fellegvárává tették, mely

hosszú éveken át (145 évig) minden visszafoglalási kisérletnek ellenállt.

A nyugoti várfalaknak a legujabb időkben történt lebontása, a Zsigmond által megkezdett várépítkezés hatalmas voltát a mai napig is tanúsítják.

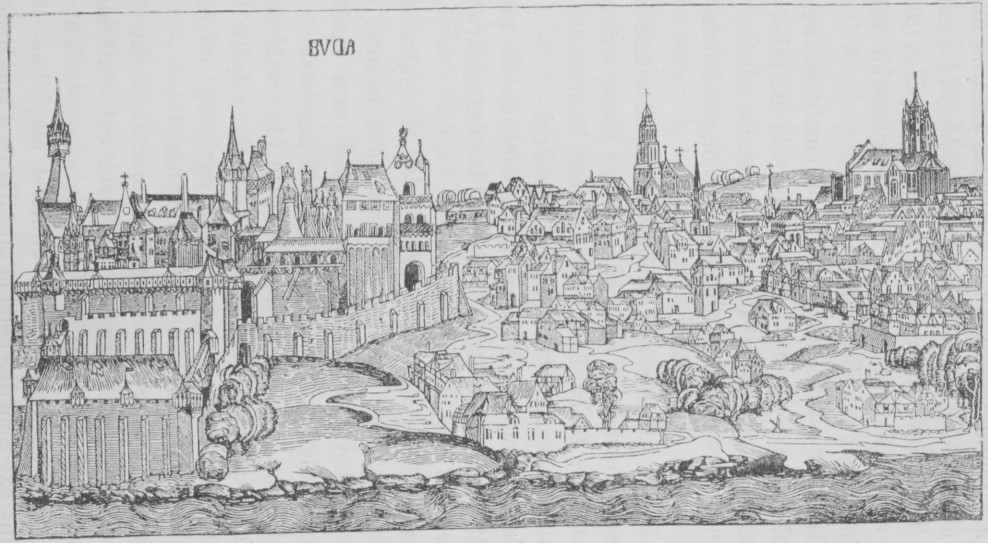
Bonfin és Velius irásbeli hagyományai szerint, Zsigmond a már említett Csonka-tornyon kívül az új várrészben még több, védelemre szánt tornyot is épített volna, melyekhez leginkább a szorosan az északi lejárathoz épített úgynevezett börtön-torony (l) lenne számítható ; ellenben ama négy kis tornyocska és két nagyobb csúcsán koronával ellátott torony, melyek a Corvin várnak *Schedel* által készített rajzán (lásd a melléklapon) a keleti homlokzat előterén lévő, már korábban említett félgömbölyű bástyán (r) mintegy rátéve látszanak, alkalmasint Mátyás királytól származnak és valószinűleg az (m)-el jelölt nagy épületen lévő összekötő folyosó erkélyeit, melyet az említett illustrátió Mátyás idejében még mint nem egészen készet tüntet fel, diszítették.

Mátyás királyra maradt tehát a feladat, hogy az elődeitől megkezdett és ámbár lassan, de folytonosan haladó építkezéseket befejezze és a volt királyi vár régibb részének helyreállítását megkezdje. Halála bekövetkezésekor azonban csak a Duna felé fekvő keleti homlokzat átépítése volt készen, melyet utána «*Corvinvár*»-nak neveznek, amint azt a már többször említett Schedel- féle kép is, mely 1493-ban a nürnbergi kronikában jelent meg, előtünteti.

Bonfin és Velius, nemkülönben Komald és Tuber, a volt királyi vár pompás helyiségeit és a belső berendezés fényét egyettértőleg irják le, de annak külső alakjáról csak hiányos felvilágosítást adnak.

A Mátyás király által a vár keleti oldalán tett építkezések egész sor, elég keskeny ugyan, de ékes és szép, erkélyekkel és tornyocskákkal diszített, épületekből állottak. Ezek közül kiemelendők:

A Mátyás által épített második várkápolna, papi collegiummal összekötve, melyet minden közelebbi adat hiányában abban a magas, hegyes csúcsíves tetővel ellátott épületben (n) vélünk feltalálhatni, mely Schedelnél a tetőn egy kereszttel látszik megjelölve.

A budai királyi vár és Buda város Schedel krónikája szerint.

A papi collegium helyiségei fölött volt Bonfin szerint Mátyás híres könyvtára (n), az ehez nyugotra csatlakozó épületben gondoljuk, hogy a szintén híres csillagda (o) volt elhelyezve, melyről a kortársak azt mondják, hogy a könyvtárral határos félgömbölyű teremben állott, melynek tetejéről a szabad eget jól meg lehetett figyelni. A Schedelnél kitüntetett félgömbölyű épület (o), melynek terasse-án egy házikó áll, volt tehát a legnagyobb valószinűség szerint csillagászati célokra felhasználva.

A keletre ide csatlakozó épületben, (p) melyet az átépítés nem érintett, voltak a nagy dísz- és ünnepi termek, melyeket Zsigmond építtetett, míg Mátyás azokat pompával szerelte fel.

Különös figyelmet fordított Mátyás a nagyobb belső várudvar (II) monumentális diszítésére.

Egy Pallas Athene ércz szobrával diszített márvány kúton kívül, ebben az udvarban, mely körül kettős oszlopsor vonúlt, voltak még Hunyady János, László és magának Mátyásnak, valamint még 12 magyar vezérnek kőből faragott szobrai.

A belső vár kapui elé Mátyás két érczbe öntött mythologiai alakot állíttatott fel, melyek a csatabárddal fenyegetve, a királyi várat úgyszólván őrizték.

Midőn II. Szulejmán 1541-ben Budát elfoglalta és Magyarországot birodalmának mintegy tartományául tekinté, a nemzet történelmi emlékei iránt semmi kegyelettel sem viseltetvén, a királyi várat minden monumentális díszétől megfosztotta.

A régi János kápolna melletti, a belső vár északkeleti sarkát képező épület (q) kétségtelenül lépcsőháznak szolgált. Bonfin is megemlíti és azt mondja, hogy kívülről egy szép márványlépcső közvetlenül vezetett fel a király belső helyiségeibe.

A Zsigmond király építkezései közt már megemlített félgömbölyű bástya (r) fölött Mátyás egy fa galeriát építtetett, mely a régi várfalon lévő üveg folyosóval közvetlen összeköttetésben volt. Még Mátyás idejében azonban ezt az épületet alapjában támogatni kellett, amint azt Schedel képe is mutatja és a kortársak is irják.

Egy nem rég napfényre került régibb alaprajz e bástya belső részébe helyezi a Mátyás által a várban nagy költséggel berendezett vízvezeték gyűjtő medenczéjét. A törökök később ezeket, valamint a szomszédos épület helyiségeit is (s) lőpor- és fegyverraktá-

rul rendezték be és ez a hely volt az, mely 1686-ban számukra oly végzetessé vált, amennyiben julius 22-én az ostromlók egy gránátja az egyik épület tetejét és boltozatát áttörte és az ott felhalmozott lőporkészletet felgyújtva 16 lábnyi rést szakított.

Az utóbb leírt bástya, valamint a keletről szomszédos épületek egyrészt és a Zsigmond- féle építkezések másrészt, egy nagy négyszögletes udvart, a harmadik vagy külső várteret (III) vették körül. Ennek északnyugati végén volt a főbejárat (l) a várba, mely előtt egy igen széles és mély árok (t) — külső várárok — húzódott, melyen át Mátyás idejében híd vezetett át. Egy második, kisebb várárok (t_1) régente a külső és belső vár választó vonalán volt. A szemközt lévő kaputoronyról (b) leeresztett felvonó hidon át lehetett a második, belső udvarba jutni.

A külső várárkon kívül, azon a helyen, melyen ma a fegyvertár áll, igen nagy előtér volt, (IV) — a Györgytér — melynek közepén eleinte Herkules szobra, később azonban, Mátyás parancsára, Zsigmond király érczszobra állt. Ezt a szobrot is a törökök később győzelmi jelvényül magukkal vitték hazájukba. A törökök uralmuk idején ez előtéren két nagyobb raktárt építettek és egy ujabb, külső várfalat (u) emeltek, úgy hogy abban az időben a királyi palota a vártól háromszoros várfallal volt elválasztva.

Nem kevésbbé erős volt a királyi palota nyugati homlokzata is. Itt a régi, magas védőfal és egy két soros, lépcsőzetesen menő várfal kisebb és nagyobb tereket képezett, melyeket Mátyás király kerteknek használtatott fel.

A királyi palota hozzáférhető részén, a déli oldalon, állt a Zsigmond által épített hatalmas, magas palota-rondella (x), mely előtt keskeny, de igen mély várárok vonúlt el.

A törökök később ezt az oldalt egy védőfal emelése, valamint egy második, igen széles árok által megerősítették; az árkot még ezenkívül rohamkarókkal és többszörös palánkokkal is ellátták.

A keleti védőfalról, mely után kissé mélyebben egy második magas várfal következett, két egymással párhuzamos, a Duna partja felé a meredek hegylejtő irányában lefelé vezető várfal ágazott ki, mely szorosan a part mellett egy hatalmas, magtárszerű épületben (z_1) végződött.

A két lefelé húzodó várfal közül a nyugoti sokkal szélesebb

volt mint a keleti, és az ennek belsejében húzodó kőlépcsőkön a királyi palota belsejéből egy kijárókapun át egyenesen a Dunaparton épített vízitoronyhoz (y) lehetett jutni. Az említett falaknak nyomai mai napig fennmaradtak.

Az imént említett, úgynevezett vízi rondellához egy nagy, szögletben épített épület (D) csatlakozott, mely, miután a nagy palotarondellával falazott közlekedéssel volt összekötve, szintén a palotához tartozónak tekinthető. Ez az épület külseje után ítélve semmiesetre sem volt lakóház, hanem a sok kis ablaknyílásnál fogva, melyek a Meldeman-féle, a királyi palotát a hegyoldalról bemutató képen láthatók, Mátyás királynak soká keresett istállóépülete lehetett, a mely a krónikások jelentése szerint a Duna parthoz közel feküdt, de már a török időkben nem állt fenn többé.

Végre még azt a várfalat kell megemlítenünk, mely a Corvin-féle építkezéseket a Duna felé elzárta. Egy abban lévő kapun, a meredek lejtőn és egy második, a belső védőfalon lévő kapun át egyenesen a belső palotába lehetett jutni.

A királyi palota déli és nyugati oldalán a királyi kertek (D_1) terültek el; ezeket többszörösen megtört védőfal vette körül, és bennük a legritkább növények gazdagon voltak képviselve. A kertekben Mátyás király a melegházakon és szép pavillonokon (E) kívül nagy madárkalitkákat is tartott, valamint egy oroszlánketreczet is; végre pedig a kert falain belül (E_1)-el jelzett helyen egy mesés fénynyel berendezett kerti pavillon-t építtetett, mely azonban a király halála után igen rövid idő mulva teljesen elpusztult.

A török uralom kezdetén, Mátyás halála után alig 60 évvel, egy Budán dühöngő tűzvész a nagy király alkotásainak legnagyobb részét elhamvasztotta. Zsigmond és Mátyás remek építkezései helyén a törökök csupa új várépítményeket emeltek, és a dicsőséges királyok székhelye nemsokára egy jól megerődített seregtáborhoz hasonlított, mindaddig, míg végre a törökök uralmát teljesen megtörni s őket az országból kiűzni sikerült.

II.

A POZSONYI KIRÁLYI VÁR, KELETKEZÉSÉTŐL ELPUSZTULÁSÁIG.

A királyi vár a középkorban. A volt királyi várlak, a mostani várrom, egy a Duna felé meredeken aláeső, a többi oldalokon lépcsőzetes fensíkon, az úgynevezett várhegyen fekszik, melynek magassága a Duna felszínétől számítva 76 méter.

A mily kevéssé lehet kipuhatolni, hogy mily népfaj telepedett le e vidéken legelőször, ép oly kevéssé lehetséges a vár keletkezésének idejét meghatározni. Csak midőn a római világuralom a Dunáig kiterjeszkedett, a Kr. u. első évszázadokban, tesz Tacitus egy boji nevű, kelta népfajról említést, melylyel a rómaiak kereskedelmi összeköttetésekbe léptek. Nagyon valószínű tehát, hogy a rómaiak, midőn Carnuntum-ot kereskedelmi tekintetekből oly nagyfontosságúvá emelték, a mai Pozsonyt, mely a hatalmas dunai vízi út mentén feküdt, sem hagyták figyelmen kívül és ott a hadászatilag fontos várhegyen figyelőhelyet létesítettek, mely a közeli hainburgi várral és ez által Carnuntum-mal is összeköttetésben állott.

Ebből a rómaiakra nézve aránylag békés időszakból származhatnak az itt-ott Pozsony környékén, Dévény-Újfalun, Maaszton és Stomfán fölásott római emlékművek is.

A rómaiak tulajdonképeni tartománya — I. és II. Pannonia inferior — a Kr. u. 330-ik évben történt beosztás szerint északon és keleten a Dunáig, délen pedig a Dráváig terjedt. A mai Pozsony tehát a római birodalom határán kívül feküdt, a mi azonban, mint már említettük, nem zárja ki azt, hogy a rómaiak a Dunától északra is bizonyos pontokon kereskedelmük biztosítására le ne telepedtek volna.

A bojiak után jászok és quádok következtek, mely utóbbiakkal azonban a rómaiak folytonos háborúságban éltek és a változó szerencsével folyt harczokban a Dunán innen fekvő területeiket is alig voltak képesek megvédelmezni. A jászok Claudius idejében vándoroltak be Magyarországba és a keleti Kárpátokon, valamint a Duna és a Tisza közti nagy síkságon telepedtek le.

A népvándorlás korszakában, a hunok betörése idejében, a rómaiak egészen eltünnek e vidékről. Markománok, góthok, longobárdok, herulok és avarok követik egymást gyors egymásutánban és a megelőző népek alkotásait oly alaposan pusztítják el, hogy később azoknak még nyomait is alig lehetett fölfedezni.

Csak 526 körül jött ismét egy műveltebb népfaj, a nagymorvák, a helyenkint elnéptelenedett országba és ott állandóan megtelepedett. Így keletkezett Dévény határvár, Wratislaburgum és Wratislavia név alatt a mai Pozsony, Visegrád, Nyitra és még több más erősség is Felső-Magyarországon.

A magyarok bejövetelükkor, a IX. század végén, ezeket a helyeket már megerősítve találták.

Wratislavia, a mai Pozsony, melyet Aventin szerint *Wratislaw* morva herczeg (842—869.) egy a herulok által elpusztított, a rómaiaknál Anductnak nevezett, telepítvény romjain épített, alatta virágzásnak indult és tulajdonképeni keletkezését vagy legalább is újjászületését kétségtelenül e szláv uralkodónak köszönheti. Ugyancsak Wladislaw volt az, a ki a keresztény hitet fölvevén, e vidéknek első keresztény uralkodója lőn és mint ilyen az első, a pozsonyi várban levő keresztény templom alapítójának is tekinthető.

Legkésőbb a IX. század közepe avagy vége felé tehát, a midőn a román építészet az országban terjedni kezdett, a pozsonyi várhegyen, mely akkor még nehezen volt hozzáférhető, egy kőből épített vár és abban templom emelkedett és miután a magyarok az országban talált szláv lakóhelyeket egyáltalán el nem pusztították, sőt ellenkezőleg azokat, mint a krónikások bizonyítják, föntartani igyekeztek, kétségen kívül áll, hogy a pozsonyi vár alapformája, mely a hegy sziklás alapzatát követi, eredeti alakját egész a mai napig föntartotta.

A pozsonyi várnak eddig ismeretes legrégibb képe az, a mely az 1358-ik évi képes krónikában a bécsi udvari könyvtárban van.

Az itt közölt kép (1. ábra.) alapjában és tagozásaiban az első német lovagvárak jellegét viseli, a milyenek hazánkban is a XI. század elején leggyakoriabbak valának.

A sarkain kiugró tornyokkal fedezett falazatból egy erkélyes magas torony szabadon emelkedik ki; ez a fő-, vagy őrtorony,

melyet Németországban «Bergfried»-nek szoktak nevezni. A síma, terraszszerű saroktornyok ép úgy, mint maga a fal is, a védelem szempontjából lőrésekkel vannak ellátva. Az őrtorony mögött a szintén szabadon álló magas templomtetőn úgynevezett «Dachreiter» látszik; e tető kétségtelenül az 1222-ik évig a várban magában létezett káptalani templom teteje.

A vár mostani legerősebb és legrégibb részének, az úgynevezett *korona-torony*-nak, figyelmes szemlélője előtt nyilvánvaló lesz, hogy az ezelőtt nem állhatott szabadon, a mint ezt a tornyon belül köröskörül alkalmazott kidomborodó koczkakövek is bizonyítják, hanem az a várnak kijáratát és egyszersmind fő támpontját is képezte, s ezt annál is inkább, miután sziklás talajon van építve. Ez a

1. ábra. Pozsony vára a bécsi krónika szerint.

torony lehetett tehát a régi várnak a képen föltüntetett fő- vagy őrtornya; ellenben a képen előtte látható alacsony, négyszögletes tornyokkal határolt falrészlet semmi esetre sem felel meg a mai várnégyszögnek, hanem a mostani, egész a várfalközbe lenyuló, oldalpillérekkel támogatott várfalakkal azonos.

A volt vár eme tagozása arra mutat, hogy e vár a legtöbb nagyobb német várak mintájára két részből, az úgynevezett elő- vagy alsó-várból és a hátsó vagy felső várból állott.

Az alsó vár, vagyis a várnak alacsonyabban fekvő része, a mai várnégyszög *előtt* volt, a mai feljárás helyén, és egészen a külső várfalakig terjedt, míg a várnak magasabban fekvő része az őrtornyot és az azt környező lakóhelyeket, valamint a vártemplomot vette körül.

Ezt a föltevést a pozsonyi ferenczrendiek klastromában legújabban fölfedezett két igen régi templomi kép is igazolja, melyek

Szent Istvánt és fiát, Szent Imrét ábrázolják, s melyek, a mint azt később még kimutatjuk, egykor a régi vártemplomban voltak. E képek mindegyikének egyik sarkában a régi vár képe látható, mely a képes krónika képével összehasonlítva, a még mai napig is álló, egész a külső várfalakig érő várfallal sok hasonlatosságot mutat.

Az érintett képeken látjuk a feltünően magas, de már nem szabadon álló főtornyot, melynek keleti oldalára egy alacsony épület — a mai várnégyszög eredete — kezd támaszkodni, látjuk továbbá a főtorony előtt levő alsó-vár falát is, melynek tetemes magassága a kepes krónika ábrázolásában is feltünik.

Az említett képek szerint az alsó-vár külön védő toronynyal bírt, mely az őrtoronyhoz hasonlított, de alacsonyabb és karcsúbb volt és körülbelül a mai északi feljárat kapuja (porta triumphalis) helyén állott.

Megemlítésre méltó itt egy krónikás jelentése, mely szerint a vár egyik tulajdonosa rövid idővel a tatárok betörése után (1241) a várban tornyot építtetett, a mi, miután abban az időben a főépület csak egy toronynyal, az őrtoronynyal bírt, valószinűleg az alsó-vár említett tornyára vonatkozhatik.

Az említett XIII. századbeli képeken a mai déli, a kaputorony közelében támpillérekkel támogatott, körfalat is feltaláljuk.

A hatalmas koczkákból épített és a jellemző pupokkal ellátott kaputorony csakis külső díszítését illetőleg származhatik Corvin Mátyás idejéből.

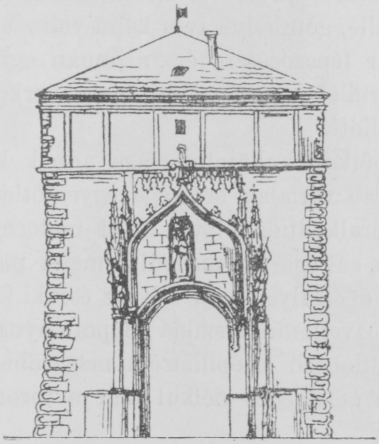
Az alábbi (2. ábra) az 1863-ban Schmidt építőmester által kiegészített várkaput ábrázolja, mely Pozsonynak egyik legnevezetesebb késői góth izlésű műemléke.

Különösen hatásos a lapos boltozatú és finoman tagozott kapuív felött fekvő csúcsív, mint a Mátyás király idejében emelt renaissance épületek jellemző sajátsága, és az ahhoz csatlakozó finom diszítmények. Az egykor szép portálét a kapuív két oldalán karcsú, gömbölyű oszlopokon álló szobrok — pánczélos zászlóvivők zászlóval és czimerrel — díszítették, valamint egy angyal szobra is, mely egy mennyezettel ellátott mélyedésben, a csúcsíven belül, állott. E szobrok ma már nincsenek meg; a volt díszes kapu különben jelenleg őrszobává van átalakítva.

A vár felé fordított hátsó kapuhomlokzaton, a bemenet fölött egy még jó állapotban maradt díszes góth ablak van, alatta pedig szépen faragott kőoszlopok, melyek régente egy itt létezett erkélyt tartottak.

E díszkapun felül egy ehhez hasonló, de kevésbbé díszes második kaputorony állott, mely a déli várfalakat zárta el.

A vár a legrégibb időkben alsó szélén északon és nyugaton hatalmas gáttal volt körülvéve, mely előtt széles árok nyúlt el, míg a hegynek, régente sokkal meredekebben aláeső, a város felé lévő keleti oldalát magas bástya határolta, a mint az még a mai

2. ábra. A pozsonyi várkapu.

napig is fenmaradt. A déli, legmeredekebb oldal azonban a mai külső várfal irányában csak palánkok által volt védve.

A két kaputorony között és az említett bástya mentén vonuló falat külső galériák vagy védő folyosók védelmezték, melyek fából voltak készítve és kőoszlopokon nyugodtak, a mint az itt-ott még ma is szemlélhető.

A külső bekerítés támpontját a vár északi és keleti részén néhány abból kiugró rondella képezte, melyek leghatalmasabbika a város felé volt fordítva. Ez szintén a vár legrégibb részei közé tartozott és déli oldalán figyelemre méltó csúcsíves díszítményekkel és egykor félgömbölyű erkélylyel bírt, mely a város felől ide

vezető második feljáratot, melynek kapuja később befalaztatott, védelmezte.

A várat később még ezen kívül a leggyöngébb oldalán, vagyis a város felé, több sor, egymást magasságban szögben felülmuló, falsor övezte; ez azt bizonyítja, hogy a vár körül önálló, a várostól független védő vonal húzódott.

A XVIII. század elejéig a vár főépülete, melynek mai négyszögletes alakját már korán kellett fölvennie, széles és mély árokkal volt körülvéve, melynek méretei a mai nap is kivehetők.

A vár bemenete a már többször említett képes krónika szerint az alsó várban volt. A víz felőli falazaton hatalmas, négyszögű kövekből álló, gömbölyű íves kapu volt; az út egy meredek síklón az alsó vár lépcsőzetére ért, s onnan egy felvonó hídon a várárkon át a portáléhoz, mely előtt magas, erkélylyel is megerősített építmény állott.

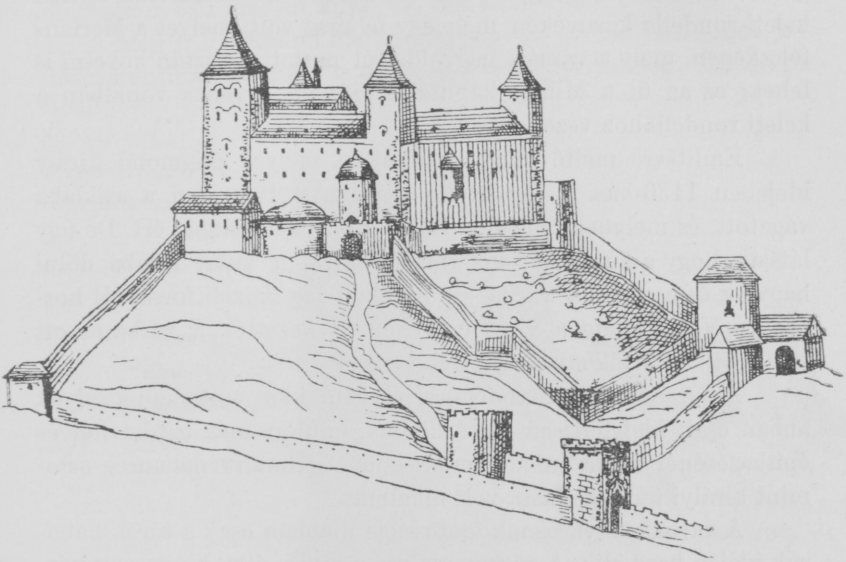
A vár alapfalainak hatalmassága annak korai keletkezését bizonyítja; a külső várfalak erőssége egyenlőtlen; nyugaton, hol a közeli hegyek uralkodtak fölötte, az öt méternyi rendkívüli szélességet érte el és ezt egész a második emelet magasságáig meg is tartja; majdnem épen ilyen erős volt az északi főfal is. A fő- vagy korona-torony közvetlenül a szikla alapon nyugszik és miután a keleten hozzá csatlakozó fő-épületrész magasabban fekszik, a várudvarból minden emelkedés nélkül már a torony első emeletére lehet jutni.

A fal minőségét illetőleg ki kell emelnünk, hogy az kitünő anyagból volt. Gránitkövek és kőkemény kavics-malter tömör, elpusztíthatatlan anyagot képeznek, mely az idővel századokon át képes volt daczolni.

A felső vár négyszögletes alakzatával és a jellemző sarok-tornyokkal először egy 1578-iki képen (3. ábra) találkozunk, tehát abban az időben, midőn a tűzi fegyverek behozatala a várak megerődítésére Magyarországon is befolyást kezdett gyakorolni.

De a román modorban emelt épület még évszázadok mulva is, daczára az idők folyamán végbement nagymérvű változásoknak, melyeknek nyomai máig is láthatók, megtartotta eredeti jellegét, a mi azt bizonyítja, hogy alap-formáján nem sokat lehetett változtatni.

Az alábbi ábrában, egy hatalmas négyszögű épület, a volt őrtorony a vár délnyugati sarkában mintegy beépítve látszik, de magában egy teljes tornyot képez, míg a másik három kisebb torony a falazat többi sarkain csak áltornyoknak tekinthetők. A két emeletnyi magas főépületet nagy, négyszögletes udvar veszi körül, melynek hátsó részén a magasabb templomtető ismét látható, míg a többi tetőzet laposabban van tartva.

3. ábra. A pozsonyi vár a XVI-ik században.

A homlokzat, a keleti rész ablakai és erkélyei, valamint az alsó vár kapuja is a román körívet megtartották. De az alsó vár lényeges változáson ment keresztül. A régebben magas falazat tetemesen alacsonyabbnak látszik; e helyett négyszögletes és félgömbölyű fedett épületek emelkedtek, melyek lőrésekkel vannak ellátva és a vár alsó falazatában már kazamata-szerű helyiségekkel és ágyú-lőrésekkel bír. A vár főépülete az előtérben homlokzatával szabadabban áll. A feljárat a vár belsejébe csak keveset változott.

A várhoz kocsiút egész az első nagyobb átépítésig alig létezhetett, miután a várhegy, mint azt a kép is mutatja, a régebbi időkben minden oldalról sokkal meredekebb volt, semhogy azon

út vezethetett volna. Csak midőn helyszűke miatt a vár alsó szélén ásatásokat és terepegyengetéseket kezdtek eszközölni, miáltal a mai nyugati előtér keletkezett, csak akkor vezethetett fel a hegy északnyugati oldalán egész az előtérig egy út, mely középszerű emelkedéssel a felső vár terrasszával is össze volt kötve.

Az alsó várfal mentén, az alsó terrasszig vezető várlépcső volt tehát a legrégibb időben a városba vezető egyedüli közlekedési út. De a XVIII. század elején, mint már korábban említettük, a mai keleti rondella környékén még egy feljárat volt, melyet a Merian-féle képen, mely a várat a hegyoldalról mutatja, tisztán követni is lehet; ez az út a Mihály-kaputól majdnem egyenes vonalban a keleti rondellához vezetett.

Említésre méltó még a várkút is, melyet Zsigmond király idejében 1436-ban a vár akkori kapitánya, Rozgonyi, a sziklába vágatott, és melynek feneke állítólag a Duna felszínéig ért. De úgy látszik, hogy a kút vize nem volt jó, mivel a kutat romba dőlni hagyták és a vizet a várba szamarakon egy közeli forrásból hordották. Végül pedig a vizet csöveken át vezették a várba és ott földalatti víztartókban gyűjtötték össze.

A pozsonyi vár állandóan királyi tulajdon volt, de a királyok abban csak ideiglenesen tartózkodtak, miután már eredeténél és építkezésénél fogva inkább erősségnek és határvédelemre, semmint királyi tartózkodásra volt alkalmas.

A várnak és városnak fontossága újabban csak a török háborúk idején kezdődik. A várban eleinte a király által kinevezett várispánok parancsoltak; 1599-től ez a tisztség örökösen a Pálffy-család tagjaira szállt, kik mint várkapitányok a várat és ahhoz tartozó 17 helységet bírták és ezzel az örökös főispáni méltóságot is.

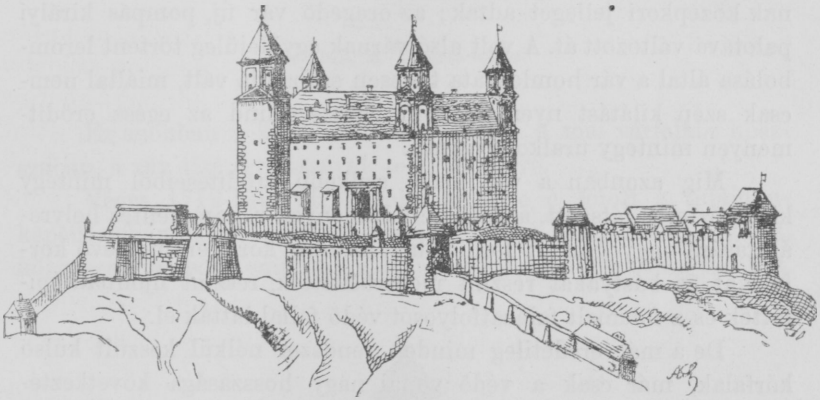
A vár a XV. század vége felé, midőn Mátyás király a várost és a várat lényegesen szépíttette, volt legerősebb. De a nehézkes harczeszközök tünedezésével, mikor is a sokkal hatásosabb lőpor alkalmazása a támadást nagyban elősegítette, a vár védőképessége falainak roppant vastagsága daczára lényegesen kisebbedett és az egykor oly erős vár a következő három évszázadon át már csakis kisebb támadásoknak volt képes ellentállni.

A vár restaurálása Pálffy Pál nádor alatt 1635-ben. A Bocskay és Bethlen fölkelései alkalmával többszörösen szenvedett ostro-

mok, valamint ismételten előfordult tűzesetek okozták, hogy a már régi vár pusztulni kezdett.

A török háborúk folyamán, különösen pedig miután II. Szulejmán 1541-ben Budát elfoglalta, Pozsony lett az ország Habsburgok által bírt részének fővárosa és a kormány székhelye, és I. Ferdinánd a várost a Habsburgházbeli uralkodók szék- és koronázási helyévé is tette. 1563-ban, II. Miksa császár volt az első, a ki Pozsonyban magyar királylyá koronáztatott.

Még I. Ferdinánd alatt megkezdetett a vár belsejének javítása. Ferdinánd először is a várkápolnát újította meg; udvari fes-

4. ábra. A pozsonyi vár Pálffy nádor által történt újjáalakítása után.

tőjével, Giulio Licinioval új templomi képeket festetett, nemkülönben szobordíszítményeket is alkalmaztatott, magának és utódainak pedig a várban királyi lakosztályt rendeztetett be, melyet szép falfestmények díszítettek.

De a vár újjáalakítása csak 1635-ben, Pálffy Pál gróf kamarai elnök és várkapitány kezdeményezésére ment végbe.

A 200.000 forintnyi építési költséget az országgyülés már a mondott évben engedélyezte, de az építkezés teljesen csak több év mulva készült el, még pedig úgy, hogy Pálffy gróf a még hiányzó költségeket sajátjából fedezte.

A vár építésében eszközölt változások azonban első sorban nem a tulajdonképeni várépületekre, hanem különösen az előre-

haladt hadi technika következtében már meg nem felelő erődítésekre terjedtek ki.

Mindenekelőtt a főépületre még egy emelet építtetett, miáltal az azelőtt kiemelkedő templomtető eltünt.

A várépület teteje, mely ezelőtt lapos volt, magasabbra emeltetett, és az eddig egyenlőtlen tornyok és ablakok, valamint a homlokzat is az akkor divatozott barokk-modorban átépíttetett.

Lényegesen megváltozott a bemenet, a mennyiben annak ósdi előre tolt épületét lerombolták, és e helyett magas, szabadon álló oszlopos portálét építettek.

Eltüntek mindama hozzáépítések és erkélyek, melyek a várnak középkori jelleget adtak; az öregedő vár új, pompás királyi palotává változott át. A volt alsó várnak egyidejüleg történt lerombolása által a vár homlokzata teljesen szabaddá vált, miáltal nemcsak szép kilátást nyert, hanem egyszersmind az egész erődítményen mintegy uralkodóvá vált.

Mig azonban a vár maga szükebb erődítéseiből mintegy kivetköztetve látszott, a külső erődítmények rohammentes helyreállítására nagy gondot fordítottak, az alsó körleten meglévő körfalakat és bástyákat részint megerősítették, részint újonnan építették és a fölemelt falazatfolyosót védő fallal látták el.

De a már eredetileg minden rendszer nélkül készült külső körfalak, már csak a védő vonal nagy hosszasága következtében, még mindig sok hiánynyal birtak, úgy, hogy már 1672-ben a török veszedelem közeledtével az akkori várkapitány, Strozzi tábornok, indítva érezte magát, hogy a vár megerődítésére új tervet dolgozzon ki, mely szerint a régi körfalakat lerombolni és a külső gátat csillag-redoute alakjában újjáalakítani kellett volna; de a jóváhagyott terv kivitele mindjárt a munkálatok kezdetén terep-nehézségek miatt fennakadt, mert alig néhány lábnyira kemény szikla alapra jutottak. Ámde a törökök Bécs ellen vonulván, a Győrön át vezető rövidebb útat választották és így a vár és város veszélybe nem jutott.

Már kiemeltük, hogy a vár a legrégibb időkben csak a város felől volt megközelíthető és hogy a hegy meredeksége következtében kocsiúttal nem is bírt, ámbár kirohanó-poternák még a körfal legmeredekebb oldalain és a rondellákon sem hiányoztak. A már

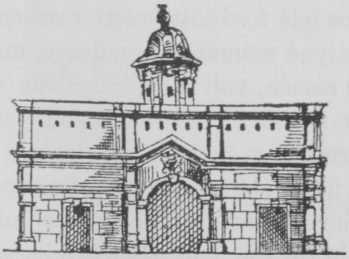
említett Szent Istvánt ábrázoló régi képen a későbbi Lipót- vagy Terézia-kapu (5. ábra.) helyén egy gátmélyedés látszik, de I. Lipót az utána nevezett kaput (később Terézia-kapu lett belőle) erre a helyre csak 1674-ben építtette.

5. ábra. A Terézia-kapu.

Ez azonban a kocsi-közlekedést csak a mai várfalköz hosszában, a vár alsó terrasszával, tette lehetővé.

Végre 1712-ben VI. Károly építtette e fölött a tulajdonképeni feljárókaput, a bécsi kaput (6. ábra.), melyen át a feljárat, közepesen meredek emelkedőn, a várútról a felső terrasszig vezetett.

6. ábra. A bécsi kapu.

Mindkét barokk-modorban épült kaput császári címerrel ellátott felirat ékíti. A jelenleg befalazott Terézia-kapun nemesen tartott homlokzata még mindig fölismerhető, a bécsi kapu pedig, majdnem eredeti alakjában, a közlekedést ma is közvetíti.

A vár alsó terrasszán, még pedig a várfalközben, nagy gabonaraktár is volt, míg északon és keleten kaszárnyák és istállók gya-

nánt szolgáló épületek állottak. A mai nyugati rondella lőportoronynak szolgált.

A vár belsejében lévő helyiségeket Bél Mátyás: «Notitia hungariæ novæ anno 1736» című művében írja le. Különösen a király és királyné számára a vár délnyugati és északi oldalán az első emeleten fentartott lakosztályt ismerteti részletesen.

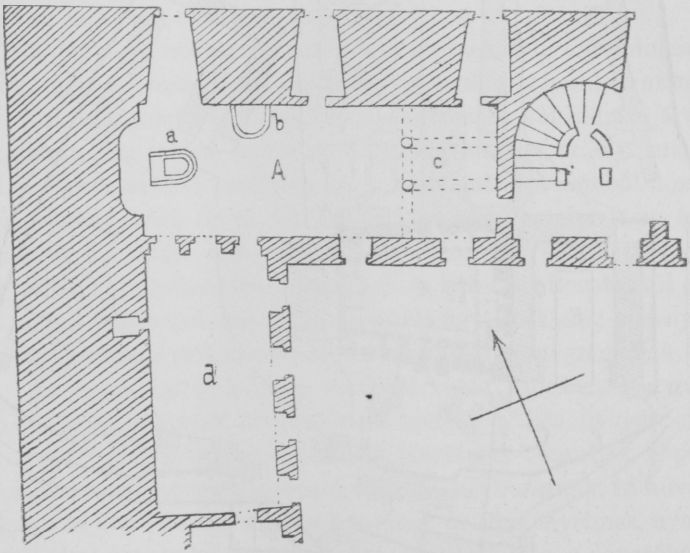
Bél szerint a magyar szent korona és a többi magyar koronázási jelvények a korona-toronyban, a volt őrtorony első emeletén, mint a vár legerősebb részében voltak elhelyezve és két koronaőr által őríztettek. De az országban kitört zavarok alatt a korona többször külföldre is került; volt Bécsben, Prágában, Trencsénben, Erdélyben, sőt Bajorországban és Törökországban is, és koronázások alkalmával azt nem egyszer csak diplomatiai közbenjárás és tetemes pénzáldozatok árán lehetett visszahozni.

A pozsonyi vár kisebb és nagyobb megszakításokkal Szent István koronáját több mint 200 éven át őrizte.

Közvetlenül ama hely mellett, hol a koronázó jelvények őríztettek, volt a koronaőr szobája, melyet a többi helyiségek a következő sorrendben követtek: a tanácskozó-terem, a kihallgatási szoba és az étterem a vár déli részében, míg a király magánlakosztálya, köztük a buen retiro (mulató-szoba) is, valamint a háló-szobák a város felé fordított keleti részben voltak. Ezek után jött öt szoba a királyné számára berendezve, melyeknek legutolsójából, a vár északi részén, volt a bejárat a vár szentélyébe, melyet Bél sacrarium-nak nevez. Ez a várkápolna volt, melyről Bél azt írja, hogy két oltárral bírt, melyeknek elseje a vár nyugati oldalán lévő sarokban mint főoltár Szent Istvánnak, míg a második, az északi oldalon levő, Szent Imrének volt ajánlva.

A kápolna kiterjedése nem volt nagy, hossza mintegy 35—40 lépés, szélessége 10 lépés lehetett. A vár első emeletén lévő kápolna magassága egy emeleten felül emelkedett. Megemlítésre méltó, hogy a kápolna Sanctuariuma nem kelet, hanem nyugat felé volt, ezzel szemben volt a kórus és a nyugati oldalon az oratorium, hol a király a szent misét hallgatta. Az oratorium falai és mennyezete, mint már korábban említettük, I. Ferdinánd udvari festője Giulio Licinio által új templomi képekkel voltak díszítve.

Nem valószínűtlen, hogy a dr. Illéssy által az Archeologiai közleményekben 1892-ben leírt képek, melyeknek okmányszerű följegyzését a magyar udvari kamarai számadásokban találta, a pozsonyi, az ország egyik legrégibb Ferenczrendi klastromában föl lehetnének találhatók. Így a nagy és szép kép «Krisztus a keresztfán», «Krisztus halála és feltámadása», «A pásztorok», «Szent Erzsébet látogatása», «A körülmetélés», «Menekülés Egyptomba», különösen pedig a nagy mennyezet-festmény: «Az utolsó

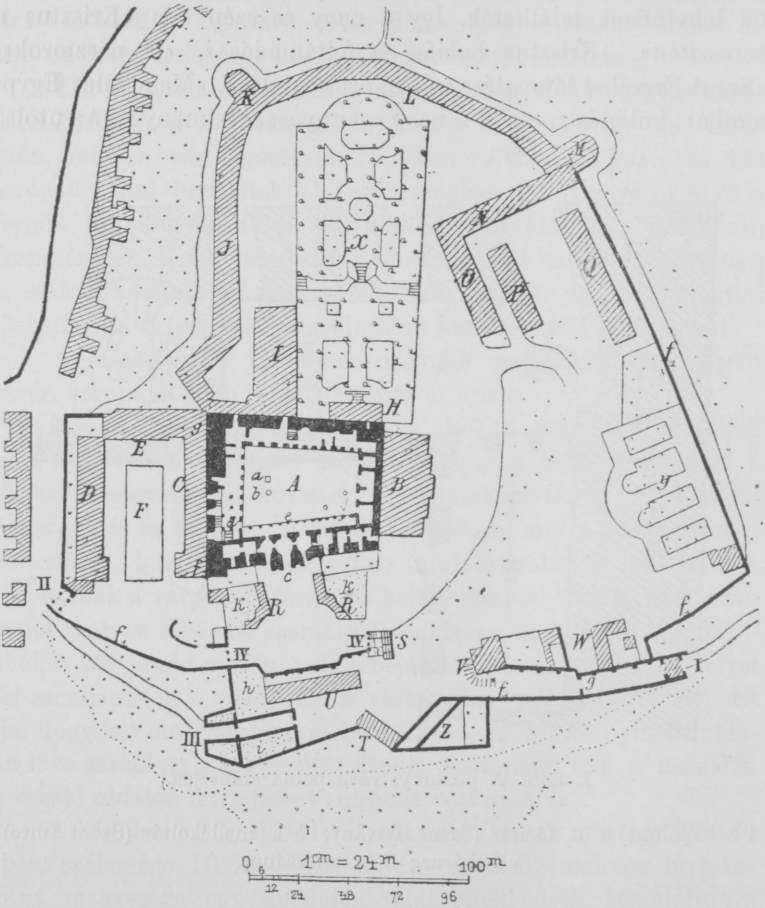
7. ábra. A pozsonyi várkápolna alaprajza.

A a kápolna; *a* a főoltár (Szent István); *b* a mellékoltár (Szent Imre); *c* a kórus; *d* az oratorium.

ítélet.» Mind újabb olasz mesterek művei, melyeknek azonossága a várkápolna eredetiéivel azonban még megállapítandó volna.

Ugyanaz áll a Bél által leírt oltárképekről is, melyek, mint azt már kiemeltük, különös jelként az akkori várnak kis látképével is el voltak látva.

A vár restaurálása 1760-ban. A vár eredeti építkezése óriási falaival és tágas csarnokaival, melyek a restaurálás minden időszakát túlélték, királyi tartózkodásra aránylag kevésbbé volt alkal-

8. ábra. A pozsonyi vár alaprajza az 1760-iki utolsó újjáalakításakor.

mas; ebből magyarázható az a körülmény, hogy a királyi ház tagjai ismételten kénytelenek voltak a váron kívül szállást venni.

Midőn Mária Terézia uralkodása alatt a gyakran Pozsonyban tartott országgyülések következtében az udvar a várban többször

tartózkodott, ennek lakosztályai pedig az igényeknek már meg nem feleltek, de meg azért is, mert a királyné vejét, a Szász-Tescheni herczeget magyarországi helytartójává nevezte ki és székhelyéül Pozsonyt rendelte, a várnak alapos újjáalakítása és kibővítése vált szükségessé.

Az építkezések 1760—1765-ig Römisch udvari építész által eszközöltettek és az akkori viszonyokhoz képest óriási összegbe, 1,300.000 forintba kerültek.

A túloldali alaprajz, valamint a füzet elején lévő, egy mintáról vett távlat-kép a volt királyi várat a régi körfalakon belül, az újonnan eszközölt építkezésekkel mutatja.

A lényeges változást ismét a várépület déli főhomlokzatán látjuk, mely teljesen újjáalakíttatott. A portále a homlokzat közepébe jött és a középső széles kapubejáratba és két oldalbejáratba tagozódott, míg fölötte hatalmas kőpilléreken egy erkély emelkedett, melyhez az első emeleten lévő kihallgatási teremből közvetlenül lehetett jutni. Az új három nyílású kapu az alsó tágas csarnokok új tagozását tette szükségessé. Ez által keletkeztek ama nagyszerű, kupolaszerű boltozatokkal és keresztboltozatokkal ellátott magas helyiségek, melyek a szemlélő figyelmét még mai nyers, minden díszítménytől megfosztott alakjukban is megragadják.

Az egész építés legnagyobbszerű része azonban a nyugati oldal belsejében épített főlépcső volt, mely a déli és nyugati oldalon az összes emeletekre közlekedett. Kortársak bámulták a pompás márványlépcsőzetet, melynek fokai 14 láb hosszúak, 14 hüvelyk szélesek és $3^1/_2$ hüvelyk magasak valának és így kényelmes, nyugvó helyek által megszakított fölmenetet engedtek. Ma a lépcsőházon és annak főoszlopain kívül már egyetlen lépcső sincs meg és a feljárat csak a gyenge boltozaton és csak rövid darabon lehetséges.

A második, nagyobb lépcső, egy csigalépcső, a vár északi részében volt, melyről a kápolnába is lehetett jutni. Ezen kívül volt még több régibb lépcső is, köztük egy igen keskeny kő-csigalépcső a korona-toronyban, mely utóbbi részben még ma is fennáll.

A hozzá épített részek is a várral minden oldalról összeköttetésben álltak, és azt a főhomlokzat kivételével három oldalról vették körül.

Az újonnan épített részekhez tartozott a keleti oldalon az

úgynevezett Theresianum, három tagú renaissance-épület, melynek középső két emelet magas részét lapos olasz tető fedte, melyen, miután az egész épület a várudvar színén két öllel alacsonyabban feküdt, a főépület második emeletének ablakaiból keresztül lehetett látni.

A középrészhez hozzáépített két oldalépület, mezzaninon kívül csak két emelettel és közönséges sátortetővel bírt. Mindkét épületrésznek külön bejárata volt.

A külsőleg egyszerű, nemes épület belseje pompásan volt kiállítva és a császárné-királyné lakosztályait tartalmazta.

Az északi oldalon egy magas kerti ház volt, a téli kert, melyhez egy szintén magas, hosszoldalán a kert felé kiugró épület, a téli lovarda, csatlakozott. A három utóbb említett épületet egy a főfal hosszában vonuló folyosó kötötte össze.

A főépület nyugati oldalához, és pedig a főhomlokzat színétől két emelettel mélyebbre, az udvari istállók voltak hozzá építve. Ezek közepén szép oszlopos portále és tágas lépcsőház volt, mely a félépcsővel közlekedett. Az épület földszintje mintegy 30—40 ló befogadására volt alkalmas; az emeleten több kisebb helyiség volt a személyzet és raktárak számára.

Az istállók mellett lévő nyugati előtéren még két, a teret derékszögben határoló, emeletes épület állott, melyek részint konyhákat tartalmaztak, részint pedig az udvari személyzet lakásául szolgáltak.

A főhomlokzat előtt két arányos, egyenlően ívszerűen emelt épület állott, melyek a boltozattal ellátott árok két oldalán emelkedtek. Ezen épületek egyik szárnya, bár homlokzata később egy oszlopcsarnokkal kibővíttetett, még mai nap is fenn van tartva. Ez épületek hátsó részén, egy alacsony, gömbölyű torony belsejében, figyelemre méltó régi kő-csigalépcső vezet az árokba le. Ez épületekben mindenkor egy német és egy magyar őrség tartózkodott.

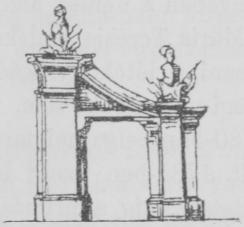
Az alsó lépcsőzeten még számos, részben a régi körfalra támaszkodó, épület volt, melyek a királyi testőrségnek, valamint a vár őrségének kaszárnyául szolgáltak és részben még mai napig is csapat-elhelyezésre szolgálnak.

A régi várfalközben, a déli körfalhoz derékszögben épített

épület tiszti-pavillonnak, míg az előtte lévő épület kocsi-színnek szolgált.

Az ároknak részben történt beboltozása lehetővé tette, hogy kocsival egész a vár-bejáratig lehetett jutni.

Végre pedig a felső terasz déli zárófalát határoló, még az előbbi restaurálásból származó tornyocska helyén két egyenlően barokk-modorban tartott diadalkapu, porta triumphalis, emelkedett, mely két egymással szemben álló szárnyból, oldalbejáratokkal, állott. Míg azonban eme kapuk egyike, a nyugati, tényleg átjárónak szolgált és még ma is használatban van, a keleti a magas belső várfal végét képezve, a legrégibb nagy, nyitott várlépcsőre támaszkodott és azt mintegy teljessé tette.

9. ábra. A diadalkapu egyik szárnya.

A 84 gránit fokból álló lépcső négy rövid, nyugvó helyekkel megszakított fordulóban a diadalkapu oldalbejáratához vezetett, miáltal a vár alsó és felső teraszát a legrövidebb úton kötötte össze. Ez a nyitott lépcsőzet a legutolsó tűz után egészen lehordatott.

Megemlítésre méltó még a várkert is. Az udvar számára fentartott kert az északi terasz nagy részét foglalta el és több árnyas sétányon kívül néhány nagyobb, Le Notre modorában körülvett gyepágyat és virágágyakat, ritka szép növényekkel, tartalmazott. Egy másik kert, a mai ültetvények helyén, az udvari személyzet számára volt, melynek keleti falsarkában egy kerti ház állott.

A vár belsejében lévő helyiségek sorrendjéről és rendeltetéséről közelebbi adataink nincsenek és csak annyit jegyezhetünk meg, hogy a Szász-Teschen herczeg magánlakosztályai a második emeleten voltak, míg az első emeleten a nagy fogadótermek, a

déli részben a tükör kihallgatási terem, továbbá a herczegi képtár és rézmetszet-gyűjtemény (Albertina), valamint a könyvtár volt elhelyezve, míg a város felé fordult földszinti helyiségekben a nagy fegyvergyűjtemény és több régiséggyűjtemény, végre pedig a konyha, fürdőhelyiségek és éléskamrák találtak elhelyezést.

Magyarország királyi helytartója, a Szász-Teschen herczeg és neje Krisztina főherczegnő 1766 január 1-én vonultak be a királyi várba, hol 14 éven át laktak.

A herczegi pár eme tartózkodása a városra egész áldássá vált. Mária Terézia gyakori látogatása a várban, az udvar kifejtett pompája, nemkülönben a legmagasabb méltóságok és a nagy hivatalnoki kar élénk forgalmat és a város gyors felvirágzását idézték elő. (Rakovszky.)

Pozsony város szívében a nemes alkotásai folytán mindenki által tisztelt királynő, Mária Terézia emléke örökké fog élni, valamint nem fog elenyészni a jótékonyságáért áldott és leereszkedéséért szeretett herczegi pár emléke sem.

A herczegnek 1780-ban belga helytartóvá történt elhelyezése után a vár elcsöndesült. 1784-ben Szent István koronája Bécsbe, a királyi kincstárba vitetett, míg a primás, a nemesség egy része és a legfelsőbb hatóságok a várost már korábban elhagyták. A királyi vár és a város egy csapásra elcsendesült és egykori fontosságát soha sem nyerte többé vissza.

Még ugyanez évben a Pázmány által alapított országos papképző intézet vonult be az elhagyott várba és egész Nagyszombatra történt áthelyezéseig, 1802-ig, ott is maradt.

Egész addig a vár pompás helyiségei lényeges változást nem szenvedtek.

Csak 1802-ben, midőn egy legfelsőbb elhatározás a pozsonyi várat egy 16 századból álló ezred elhelyezésére jelölte ki, alakult a vár újra át, miután a csapatelhelyezésnél a régi királyi lakosztályokat tovább megkímélni nem lehetett.

A pompás szobrok és falfestmények lassanként elpusztúltak. A kápolna, a vár régi szentélye, kiüríttetett, közbeneső tetővel láttatott el és legénységi szoba lett. Ez által a kápolna nyomai annyira elenyésztek, hogy későbbi kutatások már ennek helyét sem fedezték fel.

1805—1809-ig a franczia háborúk idejében a vár ismét katonailag fölszereltetett; különösen 1809-ben, midőn az ellenség a Dunán való átkelést Pozsonynál akarta kierőszakolni, a vár arra volt kiszemelve, hogy a nyilt város védelmezésének fontos tényezője legyen. De a vár cselekvő képessége a hídfő melletti sánczok által korlátozva volt, s a fegyverszünet következtében a város és vár a Duna bal partján kifejtett sikeres védekezés daczára, idegen helyőrséget volt kénytelen befogadni.

Az 1811. év május 28-án a vár belsejében tűz ütött ki. Vízhiány miatt lehetetlen volt a lángoknak határt szabni s a királyi vár hamuba dőlt.

Evvel aztán sorsa, teljes pusztulása meg lőn pecsételve; a mit a pusztító elem még megkímélt, emberi kezek rombolták szét. A vár kiüríttetett, a még használható anyag elvitetett és a legtöbbet igérőnek eladatott; az óriási épület maradványai teljesen pusztulásnak indúltak.

A fenti leírás bevégzéseül röviden meg akarjuk még említeni amaz eseményeket, melyek a várra vonatkoznak.

1042. III. Henrik császár első hadjárata Magyarország ellen; Pozsony város és vár elfoglaltatott és felgyújtatott.

1052. III. Henrik második hadjárata. Gebhard püspök a várost és a várat hajórajjal ostromolja, de nyolcz heti sikertelen ostrom után elvonúlni kénytelen.

1074. Salamon király Géza és László elől Pozsonyba menekül, és a várat és várost megerősítteti.

1100. V. Henrik a várost és várat sikertelenül ostromolja.

1189. I. Frigyes császár a pünkösdi ünnepeket Pozsonyban tölti.

1211. Hermann thüringeni és hesseni őrgróf fiát Lajost a pozsonyi várban jegyzi el II. Endre magyar király leányával, a későbbi szent Erzsébettel.

1241. A tatárok betörése; a vár és a falon belül lévő város a támadásnak ellent állanak, de a külvárosok leégnek.

1245. A vár védelmére egy torony épül.

1271. II. Ottokár cseh király a várost és várat elfoglalja, az utóbbit megkiméli ugyan, de annál inkább elpusztítja a várost és annak egész környékét.

1273. Egidius mester a várat a magyarok számára visszafoglalja, de Ottokár ismét visszaveszi.

1285. Albrecht osztrák herczeg elfoglalja a várat és a várost.

1287. Csák Máté visszaveszi.

1302. I. Albrecht császár a várat és várost elfoglalja.

1432. A hussiták Prok alatt a várost felgyújtják és gazdag zsákmánynyal vonúlnak haza.

1435. Zsigmond király a várat megerősíti.

1439. Rozgonyi védelmezi a várat a város királyi érzelmű őrsége ellen.

1458. Mátyás király a várat és várost szépíti.

1527. A mohácsi csata után I. Ferdinánd az összes kormányhivatalok székhelyeit Pozsonyba teszi át.

1529. Mária özvegy királyné Pozsonyba menekül és azt, valamint a várat megerősítteti.

1536. Ferdinánd Pozsonyt fő- és székvárossá teszi és koronázási várossá nyilvánítja.

1552. Szent István koronája, valamint a koronázási jelvények a vár korona-tornyában helyeztetnek el, hol azok, időnkinti megszakításokkal, 1784-ig őriztetnek.

1563. Miksa király Pozsonyban megkoronáztatik.

1605. Básta 10.000 emberrel Pozsony alá érkezik és Bocskayt elűzi.

1619. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem elfoglalja a várat és várost és elvonúlása alkalmával a koronát magával viszi.

1620. Dampierre megszállja a várost és a várban Bethlen csapatait ostromolja, de ott elesik.

1621. Bouquoi császári tábornok a várost és várat elfoglalja.

1635. A vár Pálffy Pál gróf által újjá építtetik.

1645. A közeledő svédek elől a magyar szent korona Győrbe vitetik.

1647. A korona ismét a várba visszajut.

1648. Lipót Vilmos főherczeg a várat és várost megerősíti.

1663. A törökök egész Pozsonyig portyáznak, de innét visszaűzetnek.

1672. Strozzi tábornok a török veszedelem közeledtére Pozsonyt megerősítteti.

1683. Tököli beveszi a várost, de a várat nem bírja elfoglalni; később a várat a Lothringeni herczeg fölmenti.

1741. Mária Terézia magyar királylyá koronáztatik.

Az örökké emlékezetes év szeptember 11-én a királyné a mágnásokat és az összegyülekezett rendeket a várba hívta; a «Vitam et sanguinem pro rege nostro Maria Theresia!» jelenete.

1760. A királyi vár a Szász-Tescheni herczeg számára teljesen átalakíttatik.

1766. A herczeg Pozsonyba költözik és nejével, Krisztina főherczegnővel 1780-ig a pozsonyi királyi várban lakik.

1784. A magyar szent korona Pozsonyból Bécsbe vitetik.

A várat a Pázmány által alapított papnövelde foglalja el.

1802. A papnövelde Nagyszombatba költözik, s a vár egy gyalogezred kaszárnyájává alakíttatik át.

1805. A vár a franczia háború alkalmából védképes állapotba helyeztetik.

1809. A várat és várost francziák szállják meg.

1811. A királyi várat a tűz elpusztítja s az rommá válik.

III.

DÉVÉNY VÁRA A XVIII. SZÁZAD ELEJÉN.

Közvetlenül Magyarország határán, egy a dévényi csúcs előtt lévő sziklán és a hegy lépcsőszerű bemélyedésén feküsznek a régi dévényi vár festői romjai.

Tetemes kiterjedésénél fogva, mert erődítményei, melyek fokozatosan emelkedve, a 80 méter magas, három oldalán majdnem egyenesen fölemelkedő sziklakúpon terültek el, és dominálló helyzete folytán, a Duna és az itt beömlő Morva lábainál, a dévényi vár a legrégibb időktől fogva mint a két hatalmas folyó fölött uralkodó hegyi vár, Magyarország kapuja — porta hungarica, — nemkülönben pedig mint a közel fekvő helység védelmezője nagy fontossággal bírt.

A vár, kétségtelenül az ország legrégibb várainak egyike, keletkezése abba az időbe esik, midőn az ország nagyjai lakó-

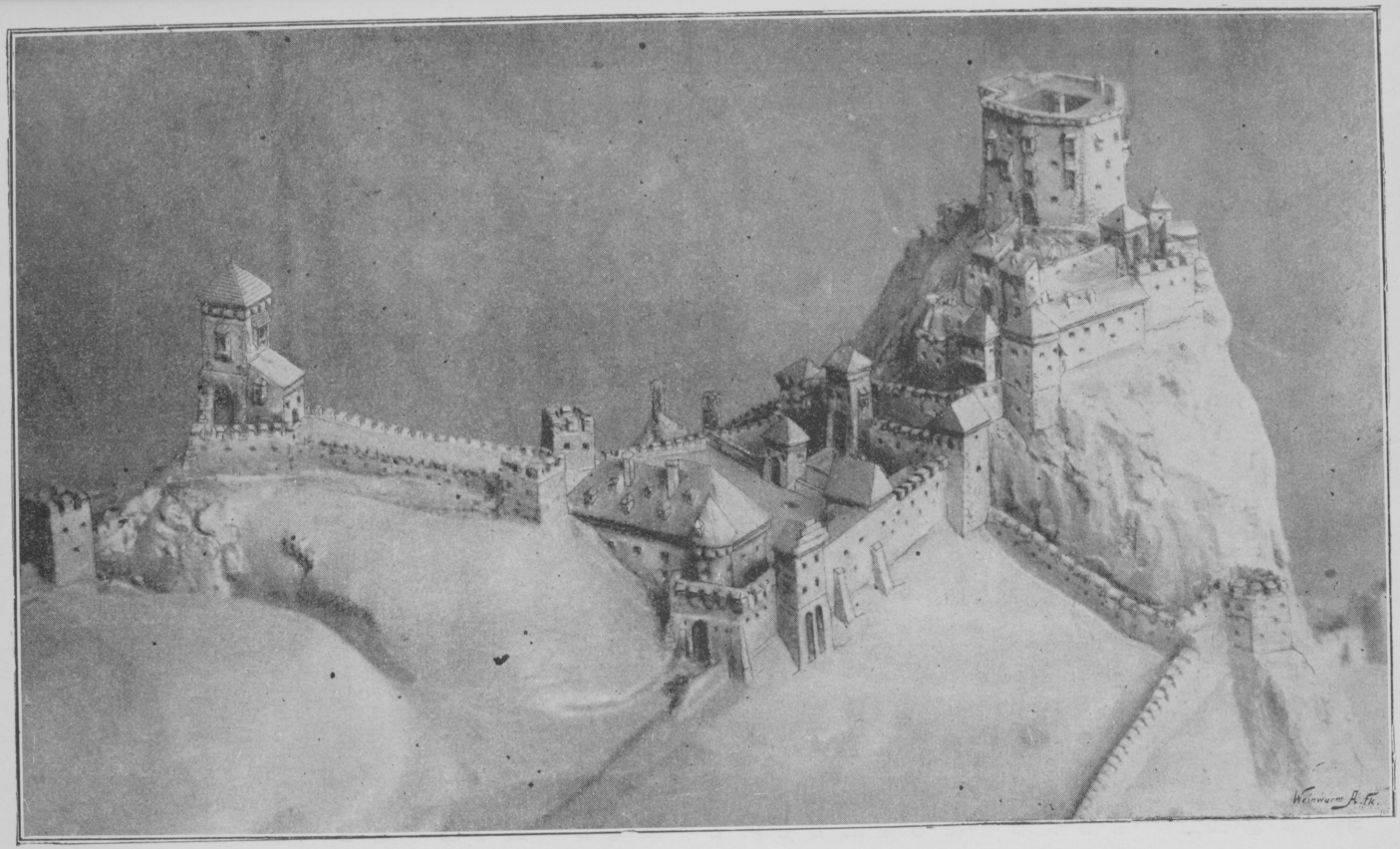
helyeiket, melyeket előszeretettel helyeztek magas hegyek kúpjaira, falakkal megerősíteni kezdték. A VI. században lehetett, hogy a szlávok a környéken megtelepedve egy már itt talált quad váracsot kibővítve, azt a németek ellen való harczaikban mindinkább megerősítették, míg az 846-ban, mint a krónikások írják, Ratislav vagy Wratislav herczeg alatt már hatalmas várrá és az ország határerősségévé fejlődött ki. De csak a XI. század kezdetén, tehát a honfoglalás után, a tulajdonképeni lovagvárak keletkezése a szomszédos Németországban hozta azoknak rendszerét a mi hazánkban is érvényre és csak ebben az időben vált a dévényi vár szabályszerűen megerődített helylyé, melynek maradványait ma már csak alapvonalaiban ismerhetjük fel.

Hogy a rómaiak Carnunt közelsége folytán régente a dévényi és pozsonyi várhegygyel is összeköttetésben állottak, és ott ideiglenes figyelő helyeket létesítettek, az valószínű; de ezek építészet dolgában csak múlékonyak lehettek, mert azokon a helyeken, hol a rómaiak állandó erődítéseket emeltek, mint például a hainburgi várhegyen, még falaiknak elpusztulása után is felismerhető azoknak római eredete, a mit hazai várainkon még sehol sem lehetett feltalálni.

A dévényi várnak jelenleg helyenkint alapjáig romba dőlt falai inkább a legkezdetlegesebb nyers építkezés nyomait viselik, a mint hogy a kétségtelenül szláv eredetű név Dévény, Dovina = szűz-ből keletkezett, és így a szlávok tekinthetők annak eredeti építőiül is.

A már említett Ratislav szláv herczeg alatt a régi szláv vár 864-ben Lajos német király ellen sikeresen tartotta magát, de Szvatopluk halála után nemsokára, 903-ban, Árpád vezéreinek adatott át és már akkor mint az új ország egyik legerősebb vára szerepelt.

A mily kevéssé ismeretes a vár keletkezése, ép ily homály fedi annak további középkori építkezéseit is. Sem a várról, sem pedig a helység régi templomáról okmányokkal nem birunk, és feltünő, hogy míg a legtöbb német lovagvárról a középkorból többé vagy kevésbbé jó képek maradtak fenn, a mi legfontosabb régi várainkról ilyenek sehol sem találhatók; de sőt még a romba dőlésük előtti újabb időszakból is csak hiányos és rossz képek

Dévény vára a XVIII. század elején.

vannak, a minek magyarázata talán az, hogy a metszetek általánosabb elterjedésekor a mi váraink már nagyrészt romban álltak vagy pusztulni kezdtek és csak a legújabb időkben, mint festői romok kezdtek ismét vonzerőt gyakorolni.

Az egykor oly hatalmas vár mai építkezési maradványai nem egyebek, mint egy egymásra torlódott faltörmelék összevisszasága; bár figyelmes szemlélés mellett annak alapformája még kivehető, valamint az erődítésnek még egyes fönmaradt részeiről az egészre nézve is némi következtetést lehet vonni.

Mint a középkor minden nagyobb és régibb vára úgy a régibb felső vár is magán viselte a román korszak jellegét, míg a többi építkezések részint az átmeneti korszakból, részint újabb időkből származnak. A Morva oldalán még fönmaradt egyetlen kapu csúcsíves, s ez, valamint még több más jellemző diszítmény, melyek a régibb képeken, de sőt a romok boltozatán is fölismerhetők, minden egyéb adat híján azon következtetést engedik, hogy a vár a XIII. században épült, akkor, mikor talán egyidejűleg az eredeti régi vár tökéletességének legnagyobb fokán állott.

A vár korábbi erőssége mellett szól, hogy Dévény 1233-ban Frigyes által hiába ostromoltatott és 1241-ben is, falainak erőssége folytán, a tatárok által megkíméltetett. Ottokár cseh király volt az első, a ki Dévényt 1272-ben elfoglalta.

A vár eleinte évszázadokon át királyi tulajdon volt és a körülötte levő fekvőségekkel együtt az ország nagyjainak, mint hűbér adományoztatott, úgy, hogy azoknak családtagjai azt tovább örökölték.

Így Zsigmond király 1420-ban a várat a hozzátartozókkal együtt Gara Miklós nádornak adományozta, ki a hasonnevű nádornak és nejének, Cilley Hermann gróf leányának, fia volt.

1468-ban egy Corvin Mátyás által kiadott régibb rendelet és ebből kifolyólag történt meghatalmazás folytán, mely Pozsonyban 1468 április 8-án van keltezve, a vár e fekvőségekkel a Garák kezeiből a bazini és szentgyörgyi grófok kezeibe került.

Mint a dévényi vár tartozékai abban az időben a következő helységek számláltatnak föl: Dévény mezőváros és Récse fele Pozsony megyében, Potzneusiedel, Lajta-Ujfalu és Parndorf Mosony megyeben, végre Sövényháza, Ménfő és Szemere Győr megyében.

1578-ban a várat Báthory Miklós országbíró kezeiben találjuk, ki is ottani várkapitányának Bay Mihálynak hűséges szolgálataiért Rudolf király beleegyezésével a dévényi vártulajdon nehány részét Dévény-Ujfaluban és Hidegkúton adományozta, mi később annak nejére, született Czobor leányra, is kiterjesztetett. Bay utódjai vagyonuk és hatalmuk révén később a vár és az uradalom birtokába is jutottak.

1608-ban Rudolf király a várat akkori fekvőségeivel együtt 60.000 forintnyi értékben, mint katonai kiadásaira való fizetményt, trakostyáni Draskovich János bárónak, Horvátország, Szlavonia és Dalmátia bánjának kötötte le. Még ugyanebben az évben Mátyás főherczeg, Csehország kiszemelt királya és Magyarország helytartója, az egészet 17.000 forintnyi fölvett kölcsön fejében Keglevich Jánosnak és nejének Bay Zsuzsánnának adta zálogba, kik Draskovich protestátiója daczára annak birtokában maradnak.

Végre III. Ferdinánd alatt 1642-ben megtörtént az egésznek a Keglevich-család férfiutódai részére való adományozása, miután ezek a Draskovichokkal kiegyezve, azok igényeikről lemondtak.

A Bocskay- és Bethlen-harczok alatt a fontos vár ismételten szerepelt. 1620-ban Bethlen zsoldosai szállták meg, míg 1621-ben Buquoi császári tábornok ostromolta azt.

1650-ben a nádor, Pálffy Pál gróf kapott királyi adománylevelet a vár összes tartozékairól is, miután a Keglevich-család fiágon kihalt, a néhai Keglevich Ferencz által nőutódai számára lekötött 98.000 forintot pedig Pálffy gróf azoknak kifizette. Evvel aztán a gróf Pálffy-család a vár és fekvőségei tényleges birtokába jutott.

Ugyanez a Pálffy gróf alapította a még ma is fönnálló elsőszülötti hitbizományt Detrekőre (ma e hitbizományi uradalom főhelye Malaczka), melyhez a volt dévényi vár és birtokok is tartoznak, s melyek a fennálló elsőszülöttségi örökösödési szabályok szerint, mindig az idősebb ág elsőszülöttjét illetik, ki herczegi czímet visel. A jelenlegi tulajdonos Pálffy Miklós herczeg, néhai Pálffy Pál grófnak és nejének Károlyi Geraldinenek, Károlyi István leányának, fia.

Mint a legtöbb középkori vár, a tűzi fegyverek elterjedésével a dévényi is elvesztette fontosságát, annál is inkább, mert az alsó vár kiterjedt építkezései a közeli dévényi kúpról nemcsak jól belát-

hatók voltak, hanem a tűzi fegyverek hatásának ellentállani már képesek nem voltak.

A régi várnak most már csak az a szerep jutott, hogy kisebb ellenséges portyázások és támadások ellen védekezzék, mely feladatának a kurucz háborúkban, valamint a török időszak alatt meg is felelt. 1683-ban egy Bécs felé vonuló török portyázó had dicsőséges visszaverése volt a várnak utolsó tényleges hadi eseménye.

1809-ben a francziák megszállták a vár területét, és elvonulásukkor úgy az alsó, mint a felső várat is légbe röpítették. Ezután a vár elpusztult, rommá lett.

A később majdnem az alapfalig lehordott felső vár helyén emelkedik ma a honfoglalás 1000 éves emlékére egy magas dóriai oszlop, tetején egy Árpád-kori harczos szobrával.

A várnak romba dőlte előtti képei alig vannak. A kitünő tájkép- és várfestő Canaletto egy nagy fali képe körülbelül az 1760-ik évben a várat a hegyoldalról mutatja; ez a kép a bécsi műtörténelmi muzeumban van; továbbá Mednyánszky báró folyóiratában a «Tudományos gyűjtemény»-ben 1820-ban ad egy képet, mely a várat az 1809-iki pusztulás előtt mutatja; végre pedig még Engelbrechttől van egy metszetünk, mely a várat a XVII. század elején ábrázolja.

Mielőtt az alapterv vagy minta alapján a várnak részletes leírásához látnánk, még a mai kis, barátságos fekvésű Dévény városkáról akarunk néhány szót előre bocsájtani.

A várhoz hasonlóan a kis városka is alkalmasint rég túl van ezredéves alapításán. A középkorban, sőt még hosszabb idővel utána is, a régi krónikások, de még Bél Mátyás és Korabinszky is, Dévényről mint saját törvényhatósággal bíró városról emlékeznek meg. A város régente egy püspök székhelye is volt,[1]) mi a helység korábbi fontosságát eléggé bizonyítja és azt a föltevést engedi meg, hogy a nagy-morva herczegek alatt ezen a helyen gyökerezett volt meg először a kereszténység Magyarországon és innen terjedt el lassanként az egész országban. A mai kis plebániatemplom, mely ugyan többször lőn átalakítva és egy nagy tűzvész alkalmával sokat szenvedett, nagy korát mégis magán hordja. Itt

[1]) Ezt a helység esperes-plébánosától hallottam, de erre vonatkozó okmányok feltalálhatók nem voltak.

a középhajó két oldalának egyikén még megtaláljuk a XII. század eredeti átmeneti stilusát, a már kifejlődött csúcsíves keresztboltozatot, melynek szépen tagozott bordái a sarkokon díszített pilléreken nyugosznak és a tetőn közös zárókővé — a czímerré — egyesülnek. Míg a templomnak ezen magasabb oldalrésze a középhajóval egy magas, csúcsívű nyílás által van összekötve, a másik alacsonyabb és a templomnak valószínüleg régibb oldalrésze, egy körívű nyílással csatlakozik a templom középhajójához. Mindkét oldalrész ablakai körívesek, befelé mélyen behúzottak, míg ellenben a sekrestye és a jelenlegi halottas kamra ablakai ismét csúcsívesek, a góth építészetet jellemző kivágott lóherelevél-ívvel.

A vár és város, melyeknek létföltételei azonosak valának, haladásukban is lépést tartottak, a minthogy a vár elpusztulásával a város fejlődése is megakadt. A város a középkorban körfallal volt körülvéve és ezáltal a várral is összekötve, bár mindkettő magában is önálló védelemre volt berendezve; de veszély idején a város lakosai mégis inkább az erős vár tágas helyiségeiben kerestek menedéket, a mit a több helyen a vár felé levő pinczékben föl-fedezett földalatti útak és folyosók is bizonyítanak.

A város egykor három kaputoronynyal is bírt, melyek közül a nyugoti bejáratnál volt toronyból egy köríves boltozat fenn is maradt. A városon keresztül vonuló széles és mély ároknak, mely régente a Morva egy ágát vette föl, körülbelül a közepén egy a vár felé fordított, híddal ellátott, kaputorony állott; ennek egészen közelében áll még a volt régi és erős kastély, az épület sarkain támasztó falakkal ellátva. — Térjünk most át a várhoz és kezdjük annak nyugoti, vagy Morva-kapujával.

A hatalmas koczkakövekből épült góth kapuíven, a régibb erődítés egyetlen maradványán, még látjuk a magasban a vas hengereket, melyek a híd fölvonására szolgáltak, a mi azt bizonyítja, hogy ott ároknak is kellett lennie. A kapuíven túl látható hézag az esőrács befogadására szolgált. A kapu két oldalt kiálló félgömbölyű tornyok által van határolva, melyeknek belsejében, valamint a hozzá csatlakozó körfalon is egyforma közökben négyszögletű lyukak vannak, melyek részint lőrések lehettek, részint pedig az egykor annak belsejében volt fa védőfolyosók tartóinak támpontjaiul szolgálhattak; ezek voltak a középkornak úgynevezett «gyilkos-

útjai», melyeket magas falakon, azoknak jobb védelmére alkalmaztak. A szemben lévő keleti körfal végén még teljes magasságában fönnálló rondella e szerint legalább tíz méternyi, a mellette lévő fal 8 méternyi magas és 2—$2^1/_2$ méternyi széles lehetett, lapos tetőzettel és széles közökkel ellátva. A tetőzet alatt, az egész körfal, valamint a rondella mentén is magas, de keskeny fali út vezetett. Ez a körfal az alsó várat határoló szakadéktól kezdve, egyrészt a keskeny fensik szélét, másrészt pedig a város felé ellapuló északkeleti hegyoldalt hosszan elnyújtott ívben vette körül és nyugaton ismét fölfelé menve, a szikla alsó tornyához csatlakozott; körülvette a várnak legalsó, legkiterjedtebb részét, mely a terep változatos alakulásainál fogva elsánczolásokra igen alkalmas volt; ilyenek nyomai láthatók is és ezek a földalatti, ma szabadon álló ma maradványok szerint, egykor önálló, harmadik védő vonalat is képezhettek.

A Morva-kapu és az északi tágas gömbölyű torony között a sarkon volt a várkert, fallal körülvéve, melynek maradványai még fennállanak. A várnak tulajdonképen legkönnyebben megtámadható oldalán, a helység felé fordított sánez irányában, mély és széles ároknak is kellett lennie, melynek nyomai azonban házsorok és utczák keletkezése folytán teljesen elenyésztek; de helyenkint, különösen a sarokrondella környékén, egy magas escarp-fal töredékei még kivehetők. A mai úgynevezett sánez, helyesebben gát, eredete mindenesetre későbbi, miután a lőfegyverek behozatalával a vár védelmére szükségelt lövegek elhelyezésére és fölvitelére szélesebb útak kellettek, a mi csak a már meglévő körfalakhoz támaszkodó, megfelelő szélességű földhányás által volt elérhető. A sánczok üresen hangzó feneke azt gyaníttatja, hogy itt ezelőtt kazamaták is voltak.

E gátnak majdnem a közepén, a mai nyitott, mélyen bevágott bejárat helyén állott a második kapu, mely a Morva-kapuhoz hasonlított és hasonló oldaltornyokkal volt ellátva; ezek alapjai még fölismerhetők. Ellenben a mai harmadik, a Duna felől vezető feljárat, mely a rondellák között az alsó várterraszra vezet, kétségtelenül régente nem volt meg, miután a falazatban kitört, közönséges négyszögletes kapu és feljárat csakis a parttal való közelebbi összeköttetés czéljából létesülhetett.

Midőn a várnak tágas, jelenleg legelőül szolgáló legalsóbb részén, annak laposabb oldalán fölfelé megyünk, nemsokára a

kelet felé fordított, az alsó várba vezető, egyetlen bejárat előtt állunk. Ezt a bejáratot régente, mint az Cavalotti képén is látható, hatalmas, négyszögletű, a római Propugnaculumhoz hasonló előretolt épület védte, mely előtt még egy árok volt. Fölvonó hídon át az előépület góth kapuján keresztül először a várfalközbe jutottak, azután pedig egy második csúcsíves kapun át, melynek alacsony fala a szomszédos, hosszan elnyúló épület erkélytornyához támaszkodott, az alsó vár fensíkra. Itt van a gömbölyűen kifalazott várkút, melynek vize egykor a Dunával közlekedett, miután Bél szerint a Duna magasabb vízállása alkalmával a víz a kútban is emelkedett. Még egy különös érdekes sajátság fűződik a hagyomány szerint e kúthoz; ennek mélyében létezett e szerint, egy vas ajtó által elzárva, a bejárat abba a földalatti folyosóba, mely a dévényi (városi) kastélyból a várba vezetett. Miután ez a kút jelenleg néhány méter híján be van omolva, ezt a tényt a törmelék eltakarítása nélkül megállapítani lehetetlen.

Az előbb említett hosszan elnyúló épület, sarkán nehézkes erkélytoronynyal, melyből ma a tornyon kívül csak a több mint $2^1/_2$ méternyi széles keleti fal áll fönn, 60 évvel ezelőtt még egy uradalmi erdész lakóhelye volt és csak azután dőlt romba. Ez az épület eredetileg kiválóan gazdasági czélokra szolgált; ott volt a sütőműhely és a gabonaraktár is.

A bejárat másik oldalán, a várfensík meredek lejtőjén, kissé lejebb két egyenlő magas kapuív ragadja meg figyelmünket. Bél ezeket az alsó vár kirohanó kapuinak tartja. De a figyelmes szemlélő észre veszi, hogy amaz egykor toronyszerű, négyszögletes épület a már itt korábban fönnállott zárófalakhoz csak később építtetett hozzá és így az alsó várudvarral nem közlekedhetett, a mint az még ma is úgy van. Ebben az épületben volt a kapu és a vár őrzésére kirendelt őrség elhelyezve és az alsó, kapuknak vélt, nyílások csak nyitott csarnokok valának.

Ha a várudvartól a sziklás kúp, az alsó vár tulajdonképeni őrtornya felé fordulunk, egy hatalmas négyszögletű torony maradványait pillantjuk meg, melynek széthullott kövei szerte hevernek. Ezek a régi *alsó vár* maradványai, mely a négyszögletes, 8 méter átmérőjü, négy emeletes őrtoronyból és az ehez három oldalról támaszkodó hozzá épített részekből állott. Bél szerint a belépővel

szemben volt a pinczemester ajtaja, mely nagy kiterjedésű földalatti helyiségekbe vezetett; e pinczékben volt a bor- és az eleségkészlet fölhalmozva. Régibb képekből megállapítható, hogy az őrtorony ép úgy mint a lakóház, a legmagasabb sziklakúpon emelkedett, s több erkélylyel volt diszítve, melyek részint a védelem czéljaira, részint pedig a szép kilátás végett építtettek és építésmodora nagyban a felső részével egyezett meg. Mindazonáltal a felső vár korábbi eredetű lehetett, és az alsó vár csak idők multán, a hely jobb megerődítése és kiterjesztésekor keletkezett.

Az egyik oldalán hozzáférhetlen sziklaoldal, másik oldalán hegyszakadék által határolt őrtorony magas fekvésénél fogva nemcsak a Duna felé lévő meredek hegyoldal, hanem a fokozatosan eső magaslat többi részei és az alsó tágas várhelyiségek fölött, melyek különben fekvésük és távolságuk miatt sehonnan sem voltak megfigyelhetők, teljesen uralkodott. Az uralkodó állás megteremtése czéljából keletkezhetett ama magasabb, bástyaszerű fensík is, melynek csúcsa a magaslat felé van fordítva.

A nehéz lövegek, melyeket Bél, leírása szerint, ez erősségben látott, alkalmasint e bástya falain találtak elhelyezést.

Az alsó vár északi végét egy erős, a meredekség szélét követő védő fal képezte, mely az alsó Morva-kaputól, a főárok alatt, a sziklák mellett elvonuló fallal egyesült. Ennek a jelenleg teljesen eltünt falnak belső oldalán alacsony épületek voltak: istállók és gazdasági épületek. Hasonló volt az alsó vár déli oldala is, melynek fele épületek helyett csak egy egyszerű védőfolyosóval és egy négyszögletes oldaltoronynyal bírt.

Az alsó várat elhagyva, a két várat elválasztó 15 méter széles főárkon keresztül a felső várba jutunk. A két oldalt kifalazott árok fenekéről még ma is két magas kőoszlop emelkedik ki, melyen egykor a fa összekötő híd nyugodott. Ezen átmenve, következett a felső vár első, emeletmagas kaputornya; innen néhány lépcsőn át egy magas keskeny lépcsőzetre jutottak, melynek karimával ellátott falai, Bél szerint a felső vár első erősségét, helyesebben védő szakaszát, képezték. A főárok oldalait annak végén nehány alacsonyabban fekvő négyszögletes őrtorony fedezte. A teraszról egy még mai nap is fönnálló, rézsutos irányú fal mentén, kigyózó uton, közepes emelkedéssel, a felső árokfaltól, mintegy 8 méter-

rel magasabban fekvő, sziklaalapon álló második kaputoronyhoz jutottak, melynek csarnokába csak rézsut leeresztett felvonó hídon át lehetett jutni. Ez a kaputorony régibb képeken szintén csúcsívesnek van feltüntetve, és dominálló fekvése, valamint erőssége folytán a felső vár kulcsának tekintetett.

A kaputól az út egy keskeny falak által határolt nyitott helyen kőlépcsőkön át ismét egy teraszra vezet, mely bástyázott fallal volt kerítve; ez az alsó várban levő bástyázott falhoz hasonlított, és szintén lövegekkel volt ellátva.

A lépcsőfeljárattól keletre elvonuló fő- vagy alapfalon, alkalmasint csak a későbbi idők folyamán, egy egész sor magas melléképület emelkedett, keskeny tetőkkel ellátva, melyek talán a felsővár őrségének lakásai lehettek.

Az utóbb említett kaputoronytól feljebb nehány lépésnyire nyugatra a szikla egy közepes letompulásán szintén magas lakóházak álltak; ezekhez egy erős torony csatlakozott, melynek egyik rézsutos fala erőssége folytán még mai nap is fönnáll. Ez a torony régente a felső vár őr- vagy börtöntornya lehetett. A felső várat, északnyugati irányban emelkedve, még egy szűkebb védő- vagy őrzőfal vette körül, melynek közepéből fölfelé menő vonalban ismét egy négyszögletes, immár a harmadik kaputorony emelkedett, melyen át a felső várudvarba lehetett jutni, mely ma faltörmelékekkel van tele. Itt az őrtorony — alkalmasint a harmadik kaputorony — bejárata mellett látott Bél egy nagy vízmedenczét, telve a legtisztább vízzel és ennek a feljáratnak közelében lehetett a Bél által említett természetes hangvezető is, mely egy falazaton vagy a sziklahasadékon belül vezetett és a melynek folytán a legfelsőbb teraszon beszélő egyéneket a legalsó várhelyiségekben lévők meghallhatták.

A várudvarban tett rövid út után a felső várnak délkelet felé forditott bejáratához jutunk, hova ezelőtt valami lépcsőnek kellett kezetnie, miután a jelenleg oda vezető út igen meredek. Ennek a bejáratnak az alakjáról, miután belőle ép úgy, mint a felső várból, az alapfalakon kivül már egyéb nem létezik, még a felső vár legrégibb képei sem nyújtanak fölvilágositást. A fellegvár maga egy 25 méter hosszú és 20 méter széles, két emeletes, köből épült szabálytalan kastélyból állott, melynek alapja helyenkint,

mint az még ma is látható, mélyen benyúlt a szétszaggatott sziklák közé. Az impozáns középkori épület felső emeletei számos, legkülönbözőbb formájú erkélylyel voltak diszítve, melyek a késő román időszakból származhattak s kilátásra és védelemre egyaránt alkalmasak valának. Jellemző sajátsága volt az épületnek a sok szétszórt kis ablak, melyek Caneletto képén tisztán hivehetők, és melyek mozgó megvasalt táblákkal, mint a régi várakban szokásos vala, voltak ellátva s részben vagy teljesen elzárhatók voltak. Nevezetes továbbá a felső köríves eresz, mely tető helyett lapos fedéllel bírt. A kastélynak, mely egy kis, négyszögletes udvart vett körül, beosztására nézve épen semmi adataink sincsenek.

A francziák által 1809-ben fölrobbantott várnak a várudvarban, sőt a parton is, hatalmas darabokban heverő romjai, a durva öntött falművek, a milyeneket már a legrégibb várak építésénél használtak, kétségtelenné teszik, hogy a vár építése még ősidőkben történt, habár a hatalmas, helyenkint három méter vastag várfalak külseje az idők folytán sok átalakításon ment is keresztül. A vár kiterjedéséhez és tömegéhez képest nem túlmagas épület, keletkezése idejében, talán magasabb lehetett és a legtöbb német várhoz hasonlóan, toronyszerű külsővel bírhatott.

A felső vár, ép úgy mint az alsó, egy védő falakkal elzárt önálló védő vonalat képezett, melyet a külső körfal együttesen vett körül. A szikláknak kiugró részein, északon úgy mint délen, még most is hevernek a régi várnak részben még ép maradványai; gömbölyű és négyszögletes tornyocskák, melyeknek a szikla alsó részeit védelmezni volt feladatuk. Különösen figyelemre méltó ezek közül egy kis, négyszögletű, a szikla déli oldalán egy kiálló sziklafokon nyugvó őrtorony, melyet a nép szája «apáczatorony»-nak nevez. Végre a Dunapart maga is bele volt vonva a védő vonalba, a mennyiben úgy közvetlenül a Morva mellett, mint a túlsó végen, a körfalnak két keleti rondellája alatt a Dunapart közelében volt hatalmas gömbölyű tornyok és falak romjai azt bizonyítják, hogy a mai dévényi út épen nem volt szabadon hagyva, sőt hogy korábban nem is létezett és így egy a vízi oldalról eszközölt támadás mindig a legkisebb eredménynyel járhatott.

STEPHANIE ADOLF.

BÁTHORY GÁBOR TÖRTÉNETÉHEZ.

MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY.

Báthory Gábor, erdélyi fejedelem, úgy hadi, mint politikai eseményekben igen gazdag és fölöttébb érdekes uralkodásának története még ma sincs megírva, mert sokan foglalkoztak ugyan vele s egy önálló munkán kívül több alapos tanulmány is jelent meg eddig Báthoryról,[1]) de hű és lehetőleg tökéletes képét még most sem ösmerjük a Bocskay halálától Bethlen Gábor trónfoglalásáig lefolyt, rövid, de igen nevezetes időszaknak.

Báthorynak nagyra törő tervei, a lengyel koronára való vágyakozása, zsarnoksága, kicsapangó, sőt erkölcstelen életmódja, a szászok iránt való gyűlölete, egyfelől a portához, másfelől a bécsi udvarhoz való sajátságos viszonya, nemcsak hazánkban és a német birodalomban, de Európaszerte általános figyelem és érdeklődés tárgyát képezték, s az alig 25 éves, kiváló testi és lelki tulajdonságokkal megáldott ifjú tragikus halála csak fokozta azt az érdeklődést. És azt tapasztaljuk, hogy történetíróink a szigorú, de tárgyilagos kritika, az események motivumainak, a viszonyok végzetszerű alakulásának tanulmányozása helyett, jobbára csak magának a fejedelemnek, tagadhatatlanul erős egyéniségével foglalkoznak, az ő jellemének, jó és gonosz hajlamainak stb. a dolgok rendjére kelleténél több befolyást tulajdonítanak.

A fejedelmet tartják a központnak mindenütt, még ott is, a

[1]) Szilágyi Sándor: Báthory Gábor fejedelem története. Pest, 1867. Angyal Dávid: Báthory Gábor uralkodása. Századok 1896. évfolyam.

hol rajta kívül álló tenyezők működnek közre s a hol Báthory egyénisége egyáltalában nem adhat *kulcsot* a történetvizsgálónak az események megértéséhez és nem szolgáltathat szilárd alapot azok megitéléséhez.

Az újabb kutatások igen sok, eddigelé ösmeretlen adatokat hoztak napfényre, melyekből hatalmasan domborodik ki az az igazság, hogy Báthory a Habsburgok hagyományos, rövidlátó politikájának áldozata lett. Nem a váradi orgyilkosságot értem, hanem azt a szerencsétlen törekvést, mely Erdélyt minden áron vissza akarta kapcsolni Magyarországhoz, daczára a multak szomorú tapasztalatainak, s annak a temérdek magyar vérnek, mely Básta és Mihály vajda idejében hiába ontatott. Cserben hagyták, föláldozták Báthoryt a szentesített szerződések, a magyar királylyal kötött véd- és dacz-szövetség megszegésével, mert azt hitték, hogy az ő személye áll útjában mindenekfelett annak, hogy Erdély az anyaországgal egyesüljön. Elfeledték, hogy I. Ferdinánd óta minden hasonló törekvést meghiusított a porta, és nem tudták belátni, még a magyar tanácsosok sem, hogy a nemzeti fejedelemség, Erdély önállósága a politikai és erkölcsi szabadságnak legfőbb biztosítéka.

Ennek az oktalan politikának jellemzésére s az abból támadt testvérgyilkos-harcznak történetére különösen Báthorynak a portával, Bethlen Gáborral és az udvarral való viszonyára az alább következő levelek és okiratok, élénk és sok tekintetben meglepő világosságot derítenek.

•

Kassa, 1612 márczius 15. Forgách Zsigmond a nádorhoz.

«Az Nagy András dolgát az mi illeti most ujabban ismég mit irjon az kállai Capitán felőle, kdnek im in specie oda küldöttem, talám Isten az hitván árulót kezben adgya, vagy ugyan az várbeliek kivetik az fokon az fejit és megmentik ez szegény hazát ez ártalmas lator embertől, kit azért ha eszében vehet, minthogy az két öcsét igen jártatta *Egré, Szónokba,* fejét kivánván megmenteni, el is megyen és beszökik az török közé és onnan fog mindent indítani a török segitségével Lippa, Jenő és Várad ellen, elhittem azt, az mig hasznát vehetik az törökök, horgászhatnak vele, kedvét

is keresik, de ha látják, hogy ő miatta többet vesztenek, végét érik életének, az Istennek módgya vagyon benne, efféle latrokat mint exterminálljon, hogy az ő fényének ne árthassanak, kikről elég példáink vadnak csak nem régi üdőkbe is.»

A nádor vesse közbe magát a királynál, hogy a végházakat lássák el haddal, élelemmel, különösen a fizetést sürgesse. Nem igaz, hogy Báthory Gábor meghalt, csodálkozik Dóczyn, hogy ilyen hamis hireket ír. A brassaiak a töröknek megüzenték, hogy Báthoryt többé nem uralják. De a török Giczy András által nagy segítséget igért Báthorynak, csak hogy az a czélja, hogy előbb elfoglalja Brassót s annak utána Báthoryt is kiveri Erdélyből és úgy megszállja mint Moldvát és Havasalföldét.

A fegyveresek miatt nagy busulásban van, mert ezeknek fizetésük nem lévén, a szegénységen élősködnek és a föld népe teljességgel meggyűlölte őket. Szállást nem akarnak nekik adni, hanem inkább mindenütt rájok támadnak és csatáznak velök. A nép a hajdusághoz tart, tőllük vár segitséget, a hajduk pedig csak azt lesik, hogy ok adassék újabb háborúra. Nagyon szeretné, ha az idegen segítség itt volna már, mert a hajduk, a fegyveresekkel könnyen elbánván, dulják és rabolják az országot és attól lehet tartani, hogy valami fejedelmet választanak maguknak. Megirta a királynak, hogy a veszedelemnek csak úgy lehet elejét venni, ha a végbeli katonák számát megszaporítják, legkevesebb kétezer emberrel. (Thurzó-ltár fasc. 52. nr. 15.)

Kassa, márczius 22. Forgách a nádorhoz.[1])

A vármegyék erősen tiltakoznak a német segítség befogadása ellen, pedig ha nem jönnek a király hadai, elvész az ország. Mert a végvárak nyomorúságos állapotban vannak. *Kálló* elégett, puszta, *Tokaj* épületlen, élelem, őrség nincs sehol. Egy *Dobos András* nevű katona érkezett hozzá Kállóból, «ki azt beszélte, hogy nagy titkon egy hajdú atyafiától értette vóna, *hogy Nagy András az fiát* az török császárnak külte volna zálogul, hogy inkább meghidgyék, az török is az erdélyi vajdaságot igérte neki és hét esztendeig való

[1]) Ez a két levél az első közleményből véletlenül kimaradt.

segítséget. Nagy András azért ahhoz képest igéri magát az hajduknak, hogy kit urrá, kit nemessé tészen bennek, ahhoz képest immár Beszerményből is szöktek *Bajomban*, mert ez bizonyos hogy Bajomban vagyon és hogy oda szállott volt *Németi Gergely*, ki ütött volt Nagy András és az *Németi* hadába le is vágott, de amazok is másszor lesre mentek és mind az kapuig vágták őket. Ha azért Nagy András felyül kezd fordulni, bizony gondot ad *Báthorynak* s talán nekünk is jut benne . . . (U. o. fasc. 55. nr. 17.)

Gálffy György követ jelentése Géczy András árulásáról. (1612, jún.)

«Ő felsége Nsgdnak erről izene: Nyilván lehet Nsgdnál is, hogy az elmult esztendőben bocsátotta volt ő fsge az portára *Géczy Andrást*, hogy az országnak régi szokása szerint a császárnak és az vezéreknek tartozó ajándékokat be vigye és az ország dolgaira gondot viselljen. Mikor penig ő felsége Váraddá ki jött volna, az végre hogy ha Istennek kedves akarattja lészen, király urunkkal ő fsgvel és az egész Magyar Nemzettel ő fsge az előbbi confoederatiót in perpetuum megerősitse, és minden háboru ő fsgek között le tétessék, ezt az Ur Isten az magyar nemzetnek örömére véghez vivén, ő fsge mingyárást ujobban informálta levele által Géczy Andrást, hogy immár az Ur Isten tökéletesen véghez vitte az szép békességet az magyar nemzet között, azért úgy visellje magát ott benn, hogy mind az Császárnak s mind az vezéreknek értésére adgva, hogy ő fsge király urunkkal ő fsgével és Magyarországgal meg békéllett, sőt ha mi nehézséget Császárnak s' mind az vezéreknek is az királyra ő fsgére vagy Magyarországra azért ismerhetne lenni, hogy Erdélyre hadat bocsátottanak ő fsge ellen, abban megenyhiccse a császárt és az vezéreket és az király ő felsége agensivel egyetértcsen minden Magyarország javára nézendő dologban és szolgáljon az magyar nemzetnek.

Az én kglmes uram ő fsge ilyen jó végre bocsátván Géczy Andrást, ez mint im Nsgd érti, ő sokkal különben cselekedett, mert az mostani portára való küldésből alkalmatosságot vevén az ő természet szerint való árulóságának megmutatására mind ő fsgét s' mind Erdélyországot elárulta, nagy erős panaszt tévén ő fsge ellen az egész ország neve alatt az portán és valamit megtudott

gondolni mindennel vádolván ő fsgét mind az országnak gubernálásában s' mind azzal hogy király urunkkal ő fsgével és Magyarországgal az végre csinálta ő fsge az mostani uj confoederatiot, hogy az török ellen kardot vonjon és az keresztyénséggel egyet értsen ellene.

Ezt sok hamis hitivel igyekezett megerősiteni és elhitetni az portával, sőt ez igen bizonyos hogy mind Váradot, Lippát, Jenőt, Karánsebest, Lugast, Aradot sok egyébb erőségekkel császárnak igérte csak őtet promoveallja az erdélyi fejedelemségre. Ez mellett arra is kötelezte magát erős hittel, hogy valamikor vagy maga az császár személye szerint indul vagy szerdárját bocsátja Magyarországra vagy valamelyik országra, de ő is minden erejével kész lévén felülni és mindenben kedve szerint szolgálni az császárnak.

Mely sok álnok vádolásival, hamis hitivel és maga szolgálatjának igéretivel az portát arra birta hogy megigértek neki az hadat és az fejedelemséget is, és mihelt jó válasza lött az portáról, azonnal irogatni kezdett titkon *Barassóba* és az ő fsge árulóit erőssen megbiztatta és meghadta nekik, hogy meg ne hajoljanak az fejedelemnek, mert rövid nap sok törökkel, tatárral jő be és más fejedelmek lészen, melyet az császár adott nekik.

Ezeket penig mikor ő felségének az portáról titkon megirták volna, ő fsge hirtelenséggel meg nem indult rajta, és idő nap előtt Nsgdot sem akarta megtalálni, hanem az országbeli három nemzetből bizonyos fő embereket választván megtalálta ő fsge országaival együtt az brassaiakat, intvén őket az hüségre hogy ércsenek egyet az országgal és vegyék az ő fsge gratiáját.

De nem hogy megtértek volna Istentelen magok viseléséből *sőt nagy felfuvalkodással tettenek választ hogy adott török császár ő nekik fejedelmet és ők abba tartják magokat.* Ő felsége sok szóval intette őket hogy az keresztyénségnek romlására ne hijják be az törököt, mert ha ő fsgén és az országon valami szerencsétlenség esnék az törökkel való megvivásban, soha innen az török ki nem megyen, hanem Erdélynek minden erősségit be tölti törökkel és mind magokat örökké való rabságba ejtik s' mind az keresztyénségnek szörnyü busulását de kivál képpen Erdélynek, Magyarországnak vég képen való romlást szereznek.

De erre azt felelték hogy ők avval semmit nem gondolnak

ha mind az egész magyar nemzet el vész is csak ők álhassanak boszut az magyarokon, az ő flsge követi előtt szidalmazván az keresztyén fejedelmeket, hogy onnat reminlettek segitséget, de hogy az keresztyénségben megfogyatkoztanak, ők immár az törökhöz kötötték magokat és semmi veszedelemmel nem gondolnak.

Igy lévén az dolog, ő fsge ezt semminek nem itélhette, hanem megparancsolta hogy mind erdélyi, magyarországi hadai mingyárt fel ülljenek és Szeben mellé ő fsgéhez gyülljenek. Jenőre, Lippára és az több végházakra is ő fsge gondot viselt és Nsgdnk is akarja ő fsge idején értésére adni, kéreti is ő fsge Nsgdat hogy Nsgd is mint hazája szerető keresztyén fő ur, ilyen nagy árultatást és hazánk ellen való indulását az töröknek, kicsinynek ne tartsa sőt erről igen hamar ugy provideálljon hogy az töröknek az persákkal való megbékélése és ez mostani megindulása noha toti Christianitati imminet, de kiváltképen az szegény magyar nemzetnek nagy romlására néz, mert ez bizonyos, hogy ismervén az török ő fsgét és országának oltalmára való kész voltát, kevesen Erdélyre nem megyen, hanem ugy igyekszik menni, hogy ha ő fsgét megverheti Erdélyben maradgyon és onnat oppugnálhassa kedve szerint az keresztyénséget és kiválképen Magyarországot.

Mivel pedig ő fsge mind ez ideig az mint illett török császárhoz az hüséget megtartotta mind országostól soha semmire okot nem adott neki, látván pedig ő fsge hogy igaz igye vagyon ellene és az egy árulónak hamis vádolására (ki mind ő fsgét mind hazáját elárulta) mingyárást kész lött hadat bocsátani ő fsgére, azt mondgya az én kgylmes uram, hogy ha három vagy négy annyin jő is mint ő fsge de meg vi vele, ha pedig király urunk ő fsge és Nsgod is mind az confoederatiora nézve s mind maga hazájának megmaradására nézve ő fsgét idején elegedendő hadával meg nem segiti, és ha azért ő fsge szerencsétlenül jár és az török benn marad az országban, nem ő fsge lészen az oka, mert erre ő fsge sem az töröknek, sem Brassónak, sem Géczy Andrásnak semmi okot nem adott, mert az töröknek igaz hive volt, Brassót megkinálta az gratiával, Géczynek pedig sok jókat adván, erős hittel volt köteles ő fsgének.

De megitélheti Nsgd hogy az töröknek az ő természeti eleitől fogván ez volt, akármely nemzetnek is csak addig kedvezett, ő, mig abban nem lött módgya hogy meg ne ronthassa. Példa lehet

ő fsge minden keresztyén fejedelmeknek és országoknak. Ha az én kglmes Uramnak hüségét igy akarja megfizetni egy áruló szavára, hát mit hihessenek azok neki, az kik soha hivei nem voltanak, hanem ellenségi? — Noha mind Magyar és Lengyel országokkal frigye vagyon, de mostan az lengyel királynak is hadat indicalt és erőssen fenyegeti, melyet eddig Nsgd is megérthetett. Azért ő fsge mind az lengyel királyt s mind az Respublicát megakarja mingyárást találni és azokkal is confœderatiót akar csinálni és az egész keresztyénséggel egyet érteni. Ugyan mostan király urunkat ő fsgét is megtalálta volna ő fsge, de értvén ő fsgének távoly létét, Nsgdat akarná ő fsge megtalálni és kéreti ő fsge Nsgodat, hogy az ország hadait Nsgd mingyárást szállitsa táborban, oly alkalmatos helyre, hogy ha ő fsgének meg kelletik Nsgdat találni segitségért, hamar bocsáttassa el Nsgd az segitséget ő fsge mellé.

Interim ő fsge az portát sem negligállja, hanem mingyárást megtalálja az császárt követi által s' mind azokat a passákat kiket Géczy mellé rendeltenek, kik hárman vadnak. Egyik Magyar Ogli, az az szerdár, másik Ali passa, ki Budán is lakék, harmadik ekmekcsi Ogli Ali passa, ugy értette ő fsge hogy Havasalföldében az Duna mellett volnának. Ha ő fsge követi által megcsendesitheti az császárt, érette lészen, de ha ugyan perseveralni akar ez mostani igyekezetiben, az menyire az Ur Isten módot mutat ő fsgének azon leszen totis viribus hogy ellene álljon. De szükség hogy Nsgd is az közönséges tüznek oltására oly gondot viseljen, hogy valóba markába szakadjon a töröknek ez hiti ellen való cselekedeti.

Ha peniglen Nsgdnak követi mennek ő fsgéhez, ő fsge kéreti Nsgdat, hogy ne késlelje Nsgd ő kglmeket, hanem bocsássa el. Az salus conductust Dóczy uram által régen megküldötte ő fsge Nsgdnak, az mint Nsgd kivánta ő fsgétől. Ha pedig az Nsgd követit Isten beviszi ő fsgéhez, ugyanakkor ő fsge is fő követit bocsátja Nsgdhoz, ki által Nsgd az ő felsége jó akarattyát kedvesen comperiálhattja etc.»

Thurzó nádor válasza a követnek.

«Palatinus uram ő nsga az fsgd izenésit megértvén, fsgdnk válaszul én általam azt üzeni:

Nagy szive fájdalmával értette fsgdnek ujonnan való nem

kicsiny háboruságát és az Erdély országnak is periculumban való létét, mely következett Géczy Andrásnak árultatásából, törökkel való fsgd ellen practicálásából és az töröknek is álhatatlanságából.

Csudálkozik azon ő nsga hogy fsged idején végére nem ment fsgd és országa ellen Géczynek az portán való practicálásáról, *holott ő nsgának egy néhány héttel ezelőtt meghozták*, de remélvén, hogy fsgdnk hirivel vagyon, azért nem atta tuttára fsgdnek.

Látván azért ő nsga az dolognak nagy és veszedelmes állapottját, császárnak és magyarországi királynak ő fsgének mindeneket nagy hamarsággal értésére adott, maga is penig azon gondolkodik és mindenképen arra igyekezik, mint segéthessen fsgdnek ilyen nagy szükségében és ügyében.

Az vármegyéknek mind az egész országban valóknak irván és intvén hogy készen legyenek, most ujabban értvén az fsgd üzenésit ismég irat az vármegyéknek leveleket ő nsga, de fsgdet tudósítja felőlle, hogy az mely de insurrectione et equitum ac peditum a portis subministratione végezése volt az országnak, az két esztendőnél tovább nem tartott, az elmulván és gyülése az országnak nem lévén, nem tartoznak az vármegyék az vitézlő népnek sub ministratiójával. Gyülést penig császár ő fsge mint magyar országi király hire nélkül nem hirdethet ő nsga, táborban sem szállithatja az vitézlő népet ő fsgének consensusa nélkül.

Mindazonáltal ugy irt ő nsga ő fsgének hogy pro rei magnitudine ugy resoválllja magát ő fsge hogy Erdélynek utólsó veszedelme és török kezében való jutása romlást és veszedelmet ne hozzon főképen Magyarországnak és az szomszéd keresztyén országoknak is. El hitte ő nsga hogy ő fsge mindenekről hamarsággal informállja ő nsgát. Addig penig ő nsga mindenképen igyekezik az vármegyéknél való persvasioival is efficiálni, hogy mennél több vitézlő népet egyben szerezhessen és ő felsége császár resolutiója megérkezvén bizonyos helyre táborban szállitson és mind felségednek s' mind Erdély országnak segitsen.

Tetszenék penig ő nsgának hogy felséged semmiképen az ellenséggel ha szintén be jönne is Erdélben, derekasan meg ne vivjon, holott minden okos hadakozó emberek legutolsó szükségre és mikor szintén egyébb nem lehetne benne szokták hadni az viadalt, mert minthogy igen dubius exitusa vagyon, kitől Isten óltal-

mazz, ha fsgd az ellenségtől meg győzettetnék, akkor történhetnék mind országának mind fsgdnek az egész keresztyénségnek kárával utólsó veszedelme és romlása. Hanem valahunn mennyi erős hely vagyon Erdélyben és Erdélyhez Magyarországban való vármegyékben, azokat éléssel, munitióval és elegedendő néppel rakatná meg fsgd, azokból az mit aprónként az ellenségnek árthatnának. fárasztván őket és csatázván reájok, ártanának neki. Azonban mind Magyar országban s' mind egyébb confoederatus országokban a hadakat egyben szerezvén és táborban szállván, az fáratt ellenséget könyebben és nagyobb securitással verhetné ki az országból.

Ez idő alatt penig fsgd az mint maga is resolválta magát requirállja egyébb szomszéd keresztyén fejedelmeket is segitséget kérvén tüllök, holott ha Erdélnek veszedelme történék, azoknak is nagy romlásokra és veszedelmekre következhetnék. Ha penig fsged az brassaiakkal és egyebekkel az kik az törökhöz adták magokat componálhatná az dolgot, legjobb volna, ugy aztán az portán is könnyebben vegezhetne fsgd török császárral.

Fsgdet ő nsga azon kéri, hogy fsgd mindenekről gyakorta certificallja ő nsgát, tudhassa ő nsga is magát mihez alkalmaztatni és tartani és fsgdnek azonképpen Erdély országnak is ily szükségében segiteni és szolgálni.

Az fsgedhez választott követeket szintén elakarja vala bocsátani ő nsga, hogy bizonyosan meghozák mind Zakmár, Kálló és Tokaj felől hogy az hajduság és egyébb lézengő gonosz emberek miatt semmiképen el nem mehetnének békével fsgedhez, sőt meg engemet is féltene attól ő nsga hogy békével nem kezdénék jöhettnem fsgdhéz, nem akarván azért ő nsga az követeknek némelyeket, azonképen a nállok való leveleket és egyébb reájok bizott dolgokat periclitaltatni, fsgedhez való küldéseket halasztani kelleték, mig az beküldésekben jobb módgya és alkalmatossága lehet. Fsgd azért semmi idegenségre sem semmi egyébb dologra ne véllje, hogy az követeket mostanában be nem küldhetett fsgdhez ő nsga, az mint ezen dolog felől ő maga is irt fsgdnek levelében.

Act. Thurz. fasc. 95. nr. 21.

Buda, 1612. julius 8. Gázy Hasszán basa szerdár Báthory Gáborhoz.

«Szerelmes fiunk, az ide küldött leveledben jelentetted azt minekünk, hogy mi innét az hatalmas császárnak levelet irtunk volna Giczy András mellett, hogy ő neki kévánsága szerint ez megadassék, melyet bizonyára nem vártam volna felségedtől, mert én felségedhez mindenkor tiszta szivvel voltam s' ennek utána is penig ugy itéljen felséged felőlem. Ez felől penig én ugyan hitem szerint is felelek, hogy az én hiremmel és akaratommal nem lött. Akkor, mikor az fsgd követe ide jött volt, irta vala fsgd hogy becsülettel tarccsuk és fogadgyuk. Arra való képest tisztességgel tartottuk és az vezéreknek is ugy irtunk volt mellette.» Végül ismételten biztosítja a fejedelmet jó akaratáról és barátságáról. (U. o. fasc. 93. nr. 20).

Gy.-Fejérvár, 1612 jul. 12. Báthory a nádorhoz.

Tudatja, hogy Géczy András mellé a törökök valami kevés hadat adtak, melylyel Havasalföldére szállott. De mostanában a lengyelek győzelmének hirére a segítséget elvonták tőlle. Nem örömest emelne fegyvert a hatalmas császár ellen, de ha bántani fogják, bizony vére hullásával is megoltalmazza Erdélyt. Különben azt hiszi, hogy a török Géczy árulását csak arra szeretné fölhasználni, hogy némely végházakat kicsikarjon tőlle. A nádor követei bátorságosan jöhetnek, mert Erdélyben semmi zür zavar nincsen. Engedje meg Thurzó, hogy a magyarországi vitézek fizetésért Erdélyben szolgáljanak, mert ő már *zsoldot kiáltatott*, mivel hogy nem tudhatja a jövendőt. Végezetre kéri a nádort, hogy mindenképen segítségére legyen, hiszen — úgymond — egy haza nevelt fel bennünket, egy nemzetek s' vérek vagyunk, hazánkért, nemzetünkért méltó edgyütt élnünk, halnunk. Mert ha Erdélynek, kit Isten ne adgyon, veszedelme történik, *jaj Magyarországnak s' keserü bu az egész keresztyénségnek.* (U. o. fasc. 93. nr. 18.)

Szeben, jul. 22. Zombathelyi Márton a nádorhoz.

Az áruló Géczy nem mehet elő dolgában, mert a török, látván Báthory készülődését, megzaboláztа gonosz szándékát. «Ha az keresztyének (kit én soha nem érek) mind egyet értenének: innét egyfelől mi is megtazithatnánk török uramnak az oldalát.» *Mert igaz az, hogy a ki ördögnek szolgál, kinnal pokollal fizet neki.* Soha egy erdelyi fejedelem sem volt olyan hű a portához, mint Báthory, csaknem minden hónapban követet és ajándékot küldött, de nem használ ördögnek a tömjén füst. Giczy mellé rendelték a két oláh vajdát, a dunamelléki végbeli sancsákságokat és a Fekete tenger parti tatárokat. De minekutánna Báthory *Némethy Gergelyt* elibök küldte, a lengyelek pedig Moldovára törtek: észbe kaptak a portán és elvették Giczytől a sereget. A fejedelem már eddig is kézrekeríthette volna az árulót, de nem akar egyben veszni a törökkel. A lengyel királyhoz főkövetet küldött, szép ajándékokkal és örökös confoederatiót szerzett vele. (U. o. fasc. 93. nr. 19.)

Gy.-Fejérvár, julius 29. Báthory a nádorhoz.

Kedvesen vette, hogy a király birodalmában lévő hajdukat megengedte Erdélybe hozatni. *Rakamazra* Thurzónak igen szép örökös donatiót adott és ezután is szive szerint szolgál neki. Géczy 32—40 szolgájával Brassóba ment, az áruló szászok befogadták, de most már ő is összegyüjtötte hadait, hogy érdeme szerint megbüntesse a várost. Azt hiszi, hogy Géczy ügye a portán csak némely rossz emberek praktikája volt, mert a császár nem tud felőle semmit s a basák és bégek igen szép kedveskedő leveleket irogatnak neki. A moldvai vajda követe érkezett és segítséget igér. A havaseli vajda követei Fogarasban vannak. (U. o. fasc. 95. nr. 24.)

Gyula-Fejérvár, jul. 30. Kamuthy Farkas a nádorhoz.

Másolatban küldi a fejedelemnek a magyar királyhoz irott levelét. «Mennél szebben, becsületesben, kedvesben és alázatosban

tudott irni ugy irt, én ő felségének az én kegyelmes uramnak eleiben attam vala az Nsgd kivánságát, az én itéletem szerint mindenek asszerént löttenek, az mint Nsgd kivánta. Ennek utánna is meglátja azt Nsgd, sem becsületben, sem kedveskedésben semmi fogyatkozás nem lészen.» Különben reményli, hogy a nádor is gondot fog viselni a fejedelemnek állapotjához való illendő böcsületire. (U. o.)

Gy.-Fejérvár, julius 30. A fejedelem a nádorhoz.

«Értjük atyafiságos szeretetiből Nsgd mit irjon. *Nagy András* felől, kire nekünk is szorgalmatos gondviselésünk és vigyázásunk vagyon, mert még ennek előtte is értettünk mi is afféle hireket felőle, de gondolván azt, hogy ha az török közt marad, netalán mind minekünk mind penig Magyarországnak nagyobb ártalmára lészen, ha penig meg jő is itt is félnünk kell tőlle, gondolván azt még is, hogy inter duo mala minus est eligendum, ugy küldénk egy *salvus conductust* neki ki mellett bejött, de semmi assecuratoriánk nincsen nálla. Itt benn mostan magunk mellett azért tartjuk, hogy jobb módgyával vigyázhassunk reá, sőt itt benn egy nehány falut is azért attunk neki, hogy inkább kegyelmességünkhöz ragaszkodgyék, mig Isten dolgunkban alkalmatosságot ad. Mind feleségestül, gyermekestül itt vagyon mellettünk. Az mi hada volt penig, azt is elvettük tőlle, csak mintegy tizenhatod magával vagyon. Nsgdtul felette szeretettel vettük reánk való atyafiságos gondviselését, kiért hálaadóképen is igyekezünk Nsgdnak szolgálni.» (U. o. fasc. 93 nr. 20).

Gyula-Fejérvár, augusztus 8. Miskolczi Nagy András Géczy Andráshoz.

«Szolgálatomat ajánlom Nsgdnak mint Uramnak, Istentől ő szent felségétől kivánok Nsgdnak ez mostani igyekezetibe sok jó szerencséket és előmenetelt, adgya az Ur Isten, hogy én is Nsgdnak több jó akarói között kedvesen szolgálhassak.

Nsgdnak két rendbeli leveleit atták meg nekem, melyekből megértettem, hogy az hatalmas török császár az erdélyi fejedelem-

séget Nsgdnak adta, kin én is igen örülök, tudván Nsgd is minémű állapotban, sok javaimtól megfosztatván vagyok én is Bátori Gábor miatt. Nsgd a portáról küldött első levelében kéret azon engemet, hogy az hajduságot Magyar országban fel vevén, Nsgdnak valakik ellenségei lesznek, azoknak én is ellene álljak, hogy penig az Nsgdnak való szolgálatomban jobb módom lehessen, és az dolog kezünkben ne szakadgyon, én ilyen módot kerestem benne, hogy az budai vezért ő nsgát megtalálván, Báthori Gábort megtalálttatta felőllem, onnét mindgyárást hihetőképen való *salvus conductust* küldvén, im bejöttem melléje. Ugy vagyon, hogy bizony nagy vigyázás vagyon reám ittbenn, annyira, hogy ki járni is nem igen merek, de várok csak az időtől és alkalmatosságtól, elhidgye Nsgd bizonyosan, hogy vagy mezőn lészen vagy mint, módot keresvén benne *Szent Mihály napig véget akarok életének vetni.* Nsgdat az Istenért kérem, ez levelemet mindaddig se mutassa senkinek, mig az dolgot meg nem érti nyilván, Nsgdnak penig erre szorgalmatos vigyázása legyen, mihelt én véghez vihetem itt az dolgot, mentest megyek ki Magyarországba, ott mind szép szóval, mind fegyverrel az hajduságot fel vevén, *valahol mi urat és fő embert találok mind levágatom,* Nsgd is onnét azt cselekedgye mingyárást, mert soha különben az bestye lélek kurvák miá meg nem maradhatunk és dolgunkban elő nem mehetünk. Ha penig az dologban, látván, hogy valami fogyatkozásunk esnék, minthogy most *Szolnokban* és *Gyulában* kevés török vagyon, nekem penig azok felette jó akaróim, egyik várat én kezemhez vehetem, s azzal is kedvet nyerhetünk az magyarországi királynál. Ha penig előmehetünk dolgunkban, az magunk életének megtartásáért *jobb hogy Erdély is mind törökké legyen, nem csak azok az várak kiket Nsgd igért nekik,* hogy sem mint ebben immár hátra álljunk. Ugy vagyon, hogy Báthory Gábor igen bizik az magyarországi segitséghez, de az mint én reménlem abban is igen megfogyatkozik. Nsgd penig az dolgot meghallván, hogy itt véghez ment, mind Moldovából, Havasalföldéből mingyárást több hadakat hivasson, mert ennek most az ideje. Én bennem Nsgd itt meg nem fogyatkozik. Ez előtt is egy nehányszor irtam, nem tudom, hogy vihették e meg Nsgdnak vagy nem. Ezt is bizony nagy félelemmel és csak titkon irám. Csodálkozom azon, hogy mióta Fejérvárott vagyok csak egy levelét sem

láttam Nsgdnak. Nsgd azért immár ezt értvén, legyen vigyázásban reá és mindeneket bizvást cselekedgyék, mert ha azelőtt Erdélyt és Magyarországot egyedül megtudtam zavarítani, menyivel inkább Nsgddal együtt. Hiszem Istent, hogy minden dolgunkban jó módot ad. Agya Isten láthassam jó egészségben és szolgálhassak Nsgdnak. Datum Albae Juliae die 8. augusti anno 1612.

Nsgdnak jó akaró attya fia szolgál

Nagy András Miskóczy.

P. S. Nsgd penig erre is szorgalmatossan vigyázzon, immár az levelemet megirtam vala, hogy mind az moldvai vajdának mind az havasalinak jutának levelei Báthory Gáborhoz. Akkor én házában valék, hogy az posta beszélé hogy felette jó akarattal vagyon mind az két vajda hozzá, igen ajánlják magokat neki, mert félnek is tőlle, hogy megiesztette volt őket az magyarországi segitséggel. Azért Nsgd igen vigyázzon, hogy meg ne csalatkozzunk miattok. Én bennem Nsgd meg nem fogyatkozik, fogadom az én hitemre, tisztességemre, csak Nsgd miatt is ne essék valami fogyatkozás. Azért irok meg Nsgdnak mindeneket, hogy Nsgd is tudgyon mindenekre gondot viselni.»

Kívül: *Az tekéntetes és nagyságos Géczy Andrásnak, az hatalmas török császártul választott Erdélyországnak fejedelmének etc. nékem jó akaró nsgos uramnak.*

(U. o. fasc. 5. nr. 19. Rövid kivonatát — a fejedelem megölésére vonatkozó részt — a *bécsi titkos levéltárból* közli Szilágyi Sándor. *Erdélyi országgyülési emlékek* VI. 65. l. 4. jegyzet alatt. A nádorhoz küldött másolat.)

Gy.-Fejérvár, szept. 3. Báthory Forgách Zsigmondhoz.

«Vöttük az kgd becsületes levelét, melyből értjük, hogy az mi irásunkat kedvesen vevén kgd, az mi áruló szolgánknak *Nagy Andrásnak* méltó halálán és büntetésén igen örülne kgd, melyet mi kgdtül felette jó néven és kedvesen vettünk.» Tudatja továbbá, hogy nem igaz az, hogy a török és tatár hadak Brassó táján Némethy Gergelyt fölverték volna. Memhet aga Temesvárott van,

Bethlen Gábort, többekkel együtt hozzáküldötte tanácskozni «de csak Tömösvárból sem mert kijönni, *az oly desperatus ember, hogy minden nap várja nyakában az ideget*». Istennek hála, Erdély szép csendességben vagyon, sehonnan semmi bántása nincsen. (U. o. fasc. 94. nr. 25.)

Szeben, szept. 15. A fejedelem a nádorhoz.

«Az Nagyságod levelét megadák, melyből értjük, hogy Nsgd az Nagy András érdeme szerint való méltó jutalmán örült. Nsgtól mi is kedvesen vöttük, hogy ellenünk való dolgait értésünkre adta. Kiványa Nsgd tőllünk, hogy megirjuk, halála mint történt légyen. Hisszük hogy eddig Nsgdnak megatták levelének páriáját, kiből Nsgd bölcsen megitélheti, ha egyéb practicája nem löttenek volna is, hogy csak azért is megérdemlette volna az halált. Külömben penig nem tudgyuk halálát irni, hanem vevén eszünkben dolgait bizonyosan, megfogattuk és *másnap egy czigány vette fejét*. Hisszük hogy sokképen viseltetnek oda ki az ide be való hirek, de Nsgd ne higyjen minden hireket, mert Nsgdnak mi is értésére adnók. De Istennek hála nincsen mostan is semmi félelmes állapotunk, egy hitvány *kastélyból* csalárdsággal szoritották ki gondviselőinket, de annál egyébb kastélyokat nem vöttenek meg stb. (U. o. fasc. 95. nr. 26.)

Gy.-Fejérvár, szept. 14. A fejedelem a nádorhoz.

Gondolja, hogy követe Zombathelyi Márton már megérkezett.

Nem igaz, hogy a törökkel derékképen megegyezett volna és a római császárral meg a nádorral csak tréfát űzne. Váltig biztatta ugyan a török, de ő nem hajlott szavára és meg akar maradni a confoederatióban. Kamuthy Farkast küldi a nádorhoz követségbe és kéri, hogy ne kételkedjék az ő tiszta szándékában.

«Bethlen Gábor, ki az keresztyénségnek egyesülését nem szeretvén, régtől fogván miképen praktikált légyen ellenünk s' mostan is amaz rossz Memhet agának, kinek Nsgd is hallhatta hirét, miként irogatott? Kamuthy uramék feljutván, Nsgd ő kgl-

mektől világosan azt is megértheti, melynek levelei és emberei ez napokban kezünkben akadván, hivattuk hozzánk, de vévén eszében, hogy álnokságának végére mentünk, nem mervén hozzánk jöni, egy nehányad magával Tömösvár felé ment, kinek mindenfelé eleiben küldvén, mehetett el békével vagy nem? Nagyságodnak még bizonyosan nem tudgyuk irni.»

Utó irat:

«*Bettlen Gábor is úttyában meg gondolván magát, im szinte most külde egy szép könyörgő levelet, kiben kegyelmet kér. Itéljük, hogy Isten minden dolgunkban jó módot ad.*» (U. o. fasc. 93. nr. 21.)

Szeben, október 1. A fejedelem a nádorhoz.

September 14. napján kelt levelét igen kedvesen vette, mert abból a nádornak hozzá való igaz, atyafiságos szeretetét tapasztalta, és meg is fogja szolgálni, hogy a császárral törekszik mellette. Sajnálja, hogy a császár az elmult dolgokért neheztel reá, mert ő csak országát védelmezte. «Ha penig nem szán szándékkal valamiben vétettünk volna is (az mint ő fsge levelének . . . párjából eszünkbe vesszük) *azt az régi méltóságos ausztriai familiát az Ur Isten oly magna nimitással és Clementaival látogatta meg, hogy az kik szán szándékkal ő felségeknek vétettenek is, azoknak vétkeket nem csak condonálták de sőt sok kegyelmességekben részelteték.* Én is ily bizodalommal lévén, sem igazságomat, sem akármi állapotomat, kik ekkedig elmultanak, nem forgatván, teljes bizodalommal (Nsgd irása szerint) várom én is az ő felsége kegyelmességét.»

«Az mi az törökök dolgát illeti, vesszük az Nsgd irásából eszünkben, hogy követünket fel bocsátván, az töröktől való dependentiánkról plenarie ő kglmek által resolválljuk magunkat, *sőt az töröktől elszakadván, ő fsgének submittálnók magunkat országunkkal együtt* és igy az keresztyénséggel egyet értvén, ő felsége kegyelmesen minden ellenségink ellen protegálna magunkat mind országunkkal együtt. Ha szolgáltunk az török nemzetségnek is usque ad aras de nem tovább, senki vétkül nekünk nem tulajdonithatja.»

Biztositja a nádort, hogy Erdély csendes, nincs mitől tartani s az oláh vajdák veszteg ülnek. Továbbá kéri, hogy «az ő fel-

sége jó egészsége felől is tudósitson bennünket, *hogy mi is az ő fsge szerencsés életének örvendezhessünk*».

Utóirat, a fejedelem saját kezével:

«Nagyságodnak ilyen nagy sinceritását hozzánk megtapasztalván, nem türhetem, hogy én is rövid irásom által Nsgdhoz való igaz jó akaratomat meg ne jelencsem. Az én Nsgdhoz való jó akaratomról azért Nsgd igy gondolkodgyék, valamig az magyar nemzethez, én hozzám is, mint igaz magyarhoz ezt az kijelentett nagy szeretetit comperiálom, elhigyje Nsgd akármi üdőben is soha egyebet bennünk tökéletességnél és igaz barátságnál egyebet (sic !) nem talál.» (U. o. fasc. 93. nr. 22.)

Kassa, nov. 9. Forgách Zsigmond a nádorhoz.

«Az kgd levelét . . . vettem, az tökéletlen Bethlen Gábor levele mássával egyetembe. Nám régen irjuk kgdnek, hogy Báthorinak nincs az törökkel jól dolga, azért méltó vigyázásban lennünk, mind azonáltal az Betlen Gábor levelének mint hihessünk, nem tudom. Félő, hogy csak próba képen ne irta vóna Betlen Gábor azt a levelet kgdnek, hogy expiscálhassa az kgd opinióját az erdélyi állapot felől és abból tovább is tanulhatna valamit. Ez levél irás, elhittem, nem is lett az budai pasa hire nélkül, ha kgdnek is ugy állja meg fogadását mint énnekem, ez olyan segitséggel jő . . . keveset örülhetünk neki . . .»

A végbeli vitézek fizetetlenek, pedig most nagy szükség lehet szolgálatukra. Utasitást kér a nádortól, hogy mi tévő legyen arra az esetre, hogy ha a török a király birodalmát békességben hagyja és csak Erdélyt rontja. Veszteg maradjanak e a hadak, vagy ellene álljon a töröknek? Mert ha veszteg marad, könyen elvész Erdély, és ha bele avatkozik, felbomlik a békesség. Két rossz közül a *kisebbet* kell választani, de bajos elhatározni, melyik a kisebb «mert ha az békesség alatt az török Erdélyt occupálja, az békesség eltelvén igen nagy veszedelme következhetik az szegény romlott hazánknak onnan, és a kevés békességnek annyi haszna nem kezd lenni a menyi kára, ha Erdélybe beférkőzhetik . . . az török. (U. o. fasc. 52. nr. 21.)

Szeben, nov. 25. A fejedelem a nádorhoz.

«Az mely levelében Nsgd azt irja, hogy *Bettlen Gábor* igen nagy készülettel vagyon és ellenünk mindent akar próbálni, kinek levelének mássát is ide küldötte Nsgd, melynek tökéletlen irására hogy megfeleljünk, szükségesnek lenni nem itéljük, mert (hogy igy kell irnunk Nsgd megbocsássa) *az ebet arra tartják, hogy ugasson*, az áruló szolga is csak arra való, hogy jó tött urát rágalmazza és szidalmazza, noha csak heában, *mert az mely eb az napra ugat, frustra latrat.* Principis enim est bene agere et male audire. Az mi illeti az ő nagy készületit, el hittük, hogy oda föl az ide alá való állapotok felől az hirek mindenkor sokképen viseltetnek, de Bettlen Gábornak semmi módgya abban nincsen, hogy minékünk árthasson, mert az mely kevés gyülevész pandurság mellé atta volt is magát, az budai fővezér reájok irt s' mind eloszlottanak mellölle. De ha szintén azokkal reánk indult volna is, bár jól megnézte volna az utat, melyben Erdélyben bejött volna. Azt irhatom Nsgdnak, annyira való készületi vagyon, *hogy az tömösvári hostadban tekereg egy nehanyad magával*, az kik valamire való szolgái voltanak gratiáért most küldöttenek be hozzánk, azok is elállottanak mellöle s' be jönnek. Nem hogy penig az törökök Bettlen Gábornak suffragálnának, de inkább az előbbeni ellenünk való cselekedetekről is igen mentik magokat és mind az portai fővezér s' mind az budai azt irják s' követek által izenik, hogy ő nekik sem hirek sem tanácsok nem volt benne, meg is irták minden felé az végekben, hogy sem Bettlen Gábor mellé sem máshová mi ellenünk segitséget ne adgyanak, de ha szintén valami módgya is volna benne Bettlen Gáborra minékünk illendő gondviselésünk vagyon, nem is tartunk igen sokat tölle. Ennél egyebet a felöl az áruló felöl Nsgdnak nem irhatunk.» (U. o. fasc. 95. nr. 29.)

Szathmár, 1613 január 10. Dóczy András a nádorhoz.

«Megadák az Nsgd levelét mind az ő felsége levelével egyben, de ő fsge engemet ad sextum Epiphaniarum hivat Bécsben, immár penig ez terminus is elmult, más az, hogy nem hogy Bécsbe de

csak egy mélyföldre is innét az hajduk miatt ki nem mehetek, mert mostan is mind Zathmár, Ugocsa, Beregh és Zabolcsi vármegyéknek jobb részeiben vadnak az hajduk, a hol dulnak, fosztnak, prédálnak, embereket ölnek és minden iszonyuságot cselekesznek és noha az induciák végben mentenek, de emlékezzék reá Nsgd ez levelemre, valamig ezeket fegyverrel nem szállétják le soha ennek az földnek és Nsgdnak is állandó békessége és nyugodalma miattok nem lészen . . . Ezt is akarván Nsgdnak értésére adni, hogy egy barátom nagy confidenter irja *Váradról*, hogy Báthory csak neveti, csufolja az induciákat, mondván ilyen beszédet, hogy hiszem reá vőm őket, az hajduk is nyilván beszélik, hogy tavasszal ha módgyok lészen benne, más transactiót szabnak előnkben. Igy lévén az dolog, Nsgd bölcsen gondolkodhat is ezeknek hirek s álhatatosságok felöl. Annak felette sokszor irtam Nsgnak ez praesidiumnak auctiója felől. Nsgdat mostan is kéröm, provideáljon és mivel most fel megyen Bécsben, kérje ő fsgét, hogy augeállja ez praesidiumot és fizetéseket rendelje meg, kikkel egyben szolgálhassak ő fsgének és az ő fsge hiveit óltalmazhassam. Az kevés száz lovasok mond lovakat, szerszámokat az elmult erdélyi expeditioban elveszték . . .» (U. o. fasc. 61 nr. 19.)

Szeben, 1613 május 10. A fejedelem a nádorhoz.

«Római császártul ő fsgétől az mi fő követink megjövén, megértettük ő kglktől Nsgd hozzánk való előbbeni jó akarattyát császár ő fsge előtt való dolgainkban mely nagy szeretettel continuálta légyen, kiben minekünk ennek előtte is semmi kétségünk nem volt. Az szent békesség és egyezség mostan immár tökéletesen végben menvén, annál is inkább várhattyuk az Nsgd hozzánk való jó akarattyát. Az mi részünkről penig mi is minden üdőbeli Nsgd hozzánk való jó akarattyának hálaadó képen hasonlatos jó akarattal és szeretettel igyekezünk megfelelni.» (U. o. fasc. 93. nr. 25.)

Szeben, julius 7. A fejedelem a nádorhoz.

«Nsgdat erről akarók megtalálnunk, bizonyos helyekről adák értésünkre, hogy római császárnak ő fsgének hadai volnának az

Wágh mellett, mely had előtt *Kolonicz* uram volna. Azt is hallók, hogy Érsekujvárba s több végekre is nimet praesidiumot vittenek volna és az többibe is akarna ő fsge bocsátani. Mely praesidiumnak bevitele felől mi ugy értettük vala, hogy ő fsge megtalálta volt ez elmult pozsonyi gyüléskor az nemes országot és az ország be nem vötte semmiképen, mostan pedig az gyülés után következnék ilyen dolog. Mind az által noha minekünk arra az ő fsge dolgaihoz semmi közünk nincsen, nem türhetök, hogy Nsgdnak ne irnánk felölle, kérjük is Nsgdat, hogy informálljon bennünket, miben legyen az az dolog, kiválképen hogy *Szathmárra* és egyébb helyekre is gyüjtik az hadakat, mind lovast, gyalogot és az hajduságot is esketik az Capitán uraim. Ez felöl külömb külömb értelemben vadnak némelyek és sok hirek is viseltetnek. Hogy pedig némelyikét az hireknek aperiáljam is Nsgdnak, ez két féle hirt folytatják leginkább, egyiket ezt, hogy az töröknek mi reánk való szándékát értené ő fsge és arról akar provideálni hogy megsegithessen, ha az szükség kévánnya bennünket. Másikat ezt beszélik, hogy Sorban vajdát akarná ő fsge Havasalföldébe bocsátani s' azért gyüjteti ő fsge az hadakat. De mind ennek az két hirnek mi semmi fundamentumát nem látjuk, kiért kevés hitelt is attunk ez ideig neki, mindazáltal, minthogy Bettlen Gábor minden ellenünk való árultatásában megfogyatkozott az portán és ez ideig semmire nem vehette az törököt, mostan egy álnok stratagemat talált volt és sok hamis hirivel eláltatott némelyeket az passákban, hogy mi római császárt ő fsgét az végre találtuk volt meg követünk által, hogy negyven ezer embert kértünk ő fsgétől, kivel az török ellen támadgyunk, és Buda táján, egy nehány török baráttyát mellé vevén, iratott velek maga mellett az vezérnek, hogy elhigyje az Bettlen szavát, mert mind ugy vagyon az mint ő mongya. És az sok hamis hirekre való képest ugy értjük, igen vigyáz az török, sőt Nándor fejérváron alól, Szkender passával valami kevés török is vagyon táborba. És noha az portát mi is megtaláltuk követünk által és mind e hazugságát Bettlen Gábornak értésére attuk az vezérnek, mind izenetünk s mind egy nehány rendbeli irásunk által, mely követeinktől emberink megjövén hozzánk, igen biztatnak bennünket, hogy minden jó akarattal vagyon az vezér hozzánk és Bettlen Gábor semmit nem efficiálhat ellenünk, sőt rövid nap jó válasszal

is jönek meg hozzánk: de mindazáltal, tudván az töröknek természetit és halljuk azt is, hogy rezgelődnek együtt is, másutt is, ahhoz képest mi sem akarunk vigyázatlanul lenni, hanem gondot akarván mind magunkra, országunkra viselni, megparancsoltuk mindenféle hadainknak, hogy mindenütt készen legyenek és bizonyos helyekre gyüljenek, hogy ha az szükség ugy hozza az első parancsolatunkra mindgyárt indulhassanak, a mely felé kivántatik. Interim végházainkat mind praesidiummal, éléssel és egyebbképen is épitettük és illendő gondviselésünk van mindenfelé. Azért az minémü hireink vadnak, ahhoz képest akarok Nsgdat requirálnunk és megtudósitanunk. Az mostani állapotunk felöl, azért Isten kegyelmességéből minékünk mindenfelé vigyázásunk vagyon és ha mi oly bizonyos hirt hallhatunk, Nsgdnak mingyárást értésére adjuk. Kérjük is Nsgdat szeretettel, hogy Nsgdnak is legyen oly vigyázása és gondviselése mindenfelé s' mi felénk is, hogy ha megtaláljuk Nsgdat az segitség felől, az confoederatio tartása szerint, jó idején elegendőképen megsegithessen bennünket. Némely nap értettük vala az Dóczy uram leveléből azt is, hogy az török igen rablott volna Szécsen táján, az ő felsége birodalmában, menyiben legyen azért ez rablás dolga és miképen gondolkodgyék Nsgd mind egyik, mind másik dolog felől, certificálljon Nsgd bennünket.»

Utó irat:

«Magyar országba levő kapitányoknak azt is megparancsoltuk, hogy soldot kiáltassanak és bizonyos számu hadat fogadgyanak mi számunkra, ha penig valaki erről Nsgdat megtalálná, vagy másképen magyarázná, Nsgd hagyja meg, ne tarcsanak ellent benne, ilyen közönséges jóra fogadhassanak, az minthogy az köztünk lévő confoederatio is felszabaditotta, hogy az vitézlő rendnek szabad legyen egyik országbul másikba szolgálni menni.» (U. o. fasc. 21. nr. 19.)

Vizakna, jul. 22. A fejedelem a nádorhoz.

Rakamazt 10 ezer ftban Thurzónak inscribálta. Az ős jószágát mind az öccsének Báthory Andrásnak engedte, de a többiről szabadon rendelkezhetik, *Ecsedet* is akármelyik szolgájának oda

ajándékozhatja. «Az mi az Bethlen Gábor felől való hireket illeti, bőségesen értjük, kihez képest mi is minden hadainkkal táborban vagyunk.» Kéri a nádort, hogy ne késedelmeskedjék a segítségküldéssel, legalább a végbelieket bocsássa el, hadd lássa a török, hogy Magyarországra számithat. (U. o. fasc. 93. nr. 27.)

Szoboszló, jul. 25. Fekete Péter szoboszlai kapitány Forgách Zsigmondhoz.

«Irhatom Nsgdnak mint kegyelmes uramnak, hogy az török Lippa alá akart jöni, de megtért, Uj Palánkhoz szállott, hanem vigyázóba maradt egy pasa Temesvárnál. Az erdélyi fejedelem ő maga azt irja ide ki Váradra is, hogy Havasalföldében is nagy táborral vagyon Magyar Ogli passa Oroszcsiknál, az Uj Palánkhoz ment tábor is oda akar menni ahhoz, onnan akarnak Erdélyre jöni. Avval az Uj Palánknál való táborral vagyon *Bethlen Gábor* is; ez jövő Hétfőn indul meg onnét mind az vármegye, mind penig az erdélyi fejedelem birodalmából Erdélyre. Azt is hozák onnan alól is, hogy Szolnokhoz akar szállani az egri, pesti és budai török, senki nem tudgya mi szándékok, tudgya Nsgd az török állhatatlanságát, hanem Nsgd mi róllunk is viseljen gondot, mihez tartsuk magunkat.»

Utóirat:

«Az tatár is elérkezett Bettlen Gábor mellé, de nem tudgyuk mennyi száma lehet, mert az lippaiak harczolnak is már velek. Más is az Temesvárnál való pasa népével is gyakorta vonszák egymást. (U. o. fasc. 52. nr. 22.)

Szathmár, aug. 29. Forgách Zsigmond a nádorhoz.

Rhédey Ferencz gonosz hireket ir, bár azzal biztatják magukat az erdélyiek, hogy ellentállhatnak a töröknek, de ő nem látja módját, mert a vármegyék lassan gyülekeznek, nem is elegendők a török ellen. Az a hir, hogy Erdélyország, a fejedelem tudta nélkül követeket küldött *Magyar Ogli* vezérhez, 50 ezer frtot s azon felül *Jenőt, Lippát* es *Váradot* ígérvén, ha békében hagyja, de Forgách nem hiszi, hogy elfordíthatnák magukról a veszedelmet.

Kéri a nádort, hogy sürgesse a vármegyéket és a császárt is találja meg, hogy küldjön pénzbeli segedelmet, melyből valami mezei hadakat fogadhassanak, mert ha az török Várad felé száll, az egész földet bizonyára meghóditja. (U. o. fasc. 50. nr. 28.)

Kassa, szeptember 8. Forgách Zsigmond a nádorhoz.

Az erdélyi fejedelem követe *Cserényi Farkas* érkezett hozzá. Azt irja Báthory, hogy a török begler békséget akar csinálni Erdélyből Moldvával és Havasalföldével együtt. Annak okáért «*nem csak imilyen, amollyan segitséget kellene adni, hanem ugyan valóba oly derekas segitséget, az kivel az ellenségnek ellent állhatnánk . . . Azért kgd találja mind az odaföl való vármegyéket s' mind egyébb szomszéd országokat, meg az derekas erő és segitség felöl*» mert ha Erdély elfoglalják azután Magyarországra kerül a sor. A vármegyékkel nem képes boldogulni, eszökbe sincs, hogy kiállitsák a köteles hadakat, a nádor küldjön kemény parancsolatot reájok. Az urak és nemesek is mind fejenként táborba szálljanak. Legjobb volna, ha a király pénzt küldene, legalább ötven ezer forintot, mert abból lehetne hadakat fogadni; ha pénz és fizetett had nincsen, hiába minden jó akarat. (U. o. fasc. 50 nr. 29.)

Várad, október 9. A fejedelem a nádorhoz.

Illustrissime domine affinis nobis observadissime Salutem etc.

Hisszük azt, hogy Nagyságodnak értésére aggyák az mi ide ki való jövetelünket, de az mint mindenütt szokott afféle állapot lenni, hogy különb különb hireket hordoznak, akarók mi is Nsgdnak bizonyosan értésére adni, látván az töröknek, tatárnak és az oláh vajdáknak Erdélyben felesen való bejöveteleket, kik ellen mi is illendő készülettel voltunk, igyekezvén hazánk és személyünk méltó oltalmazására, kinek ellene is állhattunk volna, ha az Nsgd egynehány rendben irattatott levele és izeneti nem érkezett volna, de a közben találá az Nsgd levele és izeneti is hogy mig az római császár ő felsége és Nsgdnak segitsége mellénk nem érkeznék, addig az töröknek derekas harczot ne adnánk, mely Nsgd jó tecce-

sének egynehány okokért méltónak itéltük magunkat rendelnünk. Előttünk hordozván azt is hogy az szent confoederatiónak kötelessége az fejedelmek között mit kivánjon, mely confoederatiók az Istennek szine előtt állandóképen szoktanak lenni, de az jó szomszédságnak tiszti is azt kivánnya minden keresztyén fejedelmektül, kiváltképen mikor oly ellenségtül háborgattatik valamelyik, az ki mindeniknek ellensége, *vagy az ki ennél is nagyobb valamely keresztyén fejedelmet más keresztyén fejedelemhez való jó akaratért akar az ideyen nemzetség megháboritani:* az olyant mind az keresztyén dolognak jó indulattyáért, mind penig azért, *hogy nem magáért hanem másért szenved valaki,* méltó megsegiteni telljes és derék erővel. Csak ezekért az okokért is, de az kötelesség is ugyan ezen dolgot urgeállja és méltán is, minthogy az confoederatio, jó szomszedság és keresztyén indulat azt érdemli egymástul. De az ki legnagyobb mikor a veszedelem közönségesen impediállja mindkettőt, communi hosti communibus viribus est occurendum. Tudván az Nsgd bölcs és okos itéletét, hisszük azt hogy Nsgd elegendő ratiókkal gondolkodott és gondolkodik felőle, kiváltképen az nyilván lévén Római császárnál ő felségénél s Nsgdnál is, hogy ez az mi ellenségünk mi reánk semmiért egyébért nem jött, hanem hogy magunk keresztyén indulattyából és az Nsgd sokszori intéseből római császárral ő felségével és Magyarországgal confoederáltunk, kit Nsgd jól tud hogy valameddig minekünk római császárral ő felségével és Magyarországgal derekas confoederatiónk nem volt, nem hogy minket az török megbántott volna akármely nemzet és fejedelmek instantiájára is, de még minden ellenségünk ellen minden segitséggel volt, kit Nsgd maga is láthatott és jól tudhat sok üdőtől fogva. Tudgva azt Nsgd mint sollicitáltuk mint Nsgdat, Nsgd után való tisztviselőket és az egész vármegyéket is, idején való megsegitésünk felöl, ki hogy ennyire haladott, rajta sokat busulván nem türhetők hogy Nsgdnak értésére ne adgyuk.

Bizonyosan atták értésünkre mind az fővezér és utánna lévő vezérek fő követünk által s' mind penig Zkender pasa Erdélyben bejöveteli után atta értésünkre, az római császár ő felsége portára beküldött főkövete Nigron, az confoederatio után mit tractált légyen az portán mind személyünk s' mind birodalmunk ellen, rövi-

deden akarok Nsgdnak értésére adnunk, hogy mélytatlan szenvedő bántásokról Nsgdat certificálljuk.

Elsőben azzal kinálta Nigron az török császárt, római császár ő felsége nevével hogy csak engedgye neki Erdélt, minden esztendőnként ugy szokott adaját duplummal beszolgáltatja és Erdélyből az örökös frigyet vele megtartja, mert elsőben két esztendeji adaját egyszersmind meg aggya és egyébben is mindenekben az jó szomszédsághoz tartja magát. Erdélyért Jenőt, Lippát és Váczot is mingyárást az török kezében adgya ő felsége minden haladék nélkül, hogy penig jobban véghez vihesse azt, ő felsége az fővezérnek Nazzuff passának ebben való törekedéséért az török császárnál hetven ezer tallért igért Nigron. Csak az Nazuff passánál törekedőnek is Zkender passának ezekért hét ezer tallért igért ugyan Nigron. Ezeknek megadására és véghez vitelére plenipotentiáját is megmutatta az fővezérnek, sőt az mely leveleket ő felsége irt volt az angliai és velenczei követeknek, azt is megmutatta az fővezérnek, mely azt continentálta, hogy valamenyi pénzt kér tőllük római császár ő felsége adós levelére, az felül megirt dolgoknak véghez vitelére szintén anyi pénzt adgyanak és szerezzenek mástul is neki kölcsön, kit római császár épen és egészen megad nekik, valakiktül az pénzt megkérhetik. Kinek csak hallása is confoederatiónk ellen, az mi igaz, jó akartunkért minémü nehéz lehetett, avagy mostan is lehet Nsgd könyen megitélheti, ezeket főkövetink által az vezérek bizonyossan atták értésünkre. Praetendálván azt is, hogy valameddig Erdélynek libera electioja fennáll és személyünk az fejedelemségből nem moveáltatik, addig az két császár között az békesség semmi uton meg nem tartathatik, sőt az egész Confoederatiót is rendszerént felvévén, mint magyarázta legyen személyünk és országunk veszedelmére, az is nyilván vagyon nállunk. De Zkender passa Erdélyben be érkezvén, ő is az szerént de verbo ad verbum ennél sokkal bővebb beszéddel adá értésünkre, sőt az mi követünknek Konstantinápolyból kiindulása után, ugyan ezen dologról az minémü levelet irt Nigron Zkender passának, az mi hozzá küldött követünknek in specie megmutatta, hogy nem csak ott benn az Császár portáján urgeállja ugyan ezen dolgot Nigron, hanem még ide az mi országunkban is sollicitálja Zkender passát, ugyan ezen felül megirt sok igéretekkel. Ki minemü nehéz

lehessen minekünk minden okadás nélkül, keresztyének is lévén s' confoederatiónk is lévén, ez széles világon minden jó itéletü emberek könyen gondolkodhatnak felölle, holott még az török nemzet is (ki az keresztyénséghez való szeretetünkért mostan ellenségünk) lelki ismeret szerint szánakodó és idegen itéletet tött és teszen ez dolog felöl és csudával hozza elő az keresztyéneknek egymáshoz való idegen és csodálkozásra méltó cselekedeteket, holott ők ezt egymással csak az religióért sem cselekeszik, nem hogy confoederatiójok ellen cselekednék egymással. Láttja Isten Nsgdnak igaz szivbül irjuk, hogy mi errül nem hogy gondolkottunk volna, de még csak vélekedésül is elménkben sem bocsátottuk. Sőt minthogy Nsgd az keresztyénséghez való jó akaratra bennünket gyakorta kért, melyet mi megfogadván, tudgya Nsgd hozzá mint ragaszkottunk és tölle mit reménlettünk. Azultátul fogva magunkat tisztán és makula nélkül ugy viseltük, hogy nem hogy emberek tehetnének idegen itéletet felöllünk de az Istennek szent angyali lehetnek mindon synceritásunkról való bizonyságunk, ugy hogy az mi hitünket igen igazán és makula nélkül megtartottuk, ki ellen ha mi véteni akartunk volna, im mi Nsgdnak annak minden mód mutatását mint jó akaró atyánk fiának bizony syncere és igazán megirjuk.

Mikor főkövetünket az török császár portájára bebocsátottuk volna, az sok reánk való illetlen és hamis irásoknak aboleálása után fejedelemségünkben hittel confirmálván kirül levelünk is vagyon, ezt az mi ellenünk való hadat nem mi reánk bocsátották ki, hanem mi mellénk, ha minket az mi hittel tött confoederatiónktól és keresztyén indulatunktól elszakasztván, az császár és magok akarattyára vonhattanak volna, higye meg azt Nsgd hogy nem csak az Bocskay állapottyát de annál nagyobbat akartak és most is akarnának általunk inditani. Elsőben ugyan magunk főkövete által az portáról az fővezér az magyari királysággal kináltak és kinálnak most is bennünket. Ennek pedig ilyen módját mutattyák, hogy se nemességet se egyébb hadakat Erdélyből ki ne hozzunk, hanem csak fizetett haddal legyünk, kiknek fizetésekre most elsőben mingyárást száz ezer aranyat adnak és az hadnak véghez viteléig mind continuállják. Ezt az két török hadat is, ki most Erdélyben vagyon, mind az moldovai és havaseli vajdákkal egye-

temben mingyárást mellénk agyják. (Itt úgy látszik egy egész ív hiányzik a levélből) — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — —
hogy Nsgd ő felségének küldgye meg levelünket, melyben kérjük ő felségét hogy derekas segitséget bocsásson mellénk késedelem nélkül, az minémü dolgokat ő felsége levelében csak attingál, hogy Nsgdra bizott, arra mi Nsgdnak resolváltuk magunkat. Irja császár ő felsége hogy Nsgdnak megparancsolta az mi derekas megsegitésünket, mi is felette kérjük Nsgdat, im az vármegyéket is ujobban megtaláltuk felölle, ő kigyelmeknek szóló levelünket is küldözze meg Nsgd. Ha miben minket is Nsgd megtalál, az mi jó akaratu atyafiságunkban meg nem fogyatkozik. Minthogy penig értjük hogy mások is kivánnak császártul ő felségétől segitséget, kérjük Nsgdat hogy az mely segitséget iderendel Nsgd, azt ne mások mellé, hanem tulajdon magunk mellé rendelje Nsgd, mert az mások dolga csak reménség, de mi naponként valljuk az károkat az ellenség miatt. Ezek után éltesse Isten sok esztendeig jó egésségben Nsgdat. Datum in arce nostra Várad die 9. mensis oktobris Anno 1613.

P. s. Mivelhogy penig az dolog késedelmet nem kiván, Nsgdat kérjük, emberünket ne késlelje Nsgd. *Nádasdy Tamás* és *Teörök István* uraméknak irtunk, hogy alá jöjjenek mellénk, tudván hogy az confoederatiónak ellene nincsen. Nsgdat kérjük ne tarcson ellent benne, ha penig Nsgd hadakat rendel mellénk, rendelje ugyan ezeket, minthogy ismerősink is ő kglmeket.

Illustrissime Dom. Vestræ

servitor et affinis addictissimus
Gabriel princeps mpr.

Kivül. Illustrissimo domino Comisi Georgio Thurzo de Betthlen ffalva regni hungariæ palatino etc. et.

(A nádor okt. 21-én Galgóczon vette).

Thurzo ltár fasc. 95. m. 35.

Várad, október 10. Báthory Gábor Dóczy Andráshoz.

Gabriel dei Gratia Transylvaniæ Valachiæ Transalpinæque Princeps etc.

Spectabilis ac Magnifice domine Amice et vicine nobis obser-

vandissime salutem etc. Hisszük azt hogy kgdnél nyilván vagyon minémü okokért kellettek legyen minekünk országunkból ide váradi házunkhoz jönnünk, mivel hogy az ellenség hazánkban éget, rabol, kit miért cselekedgyék akarok kgdnek értésére adni. Mivel hogy minket maga akarattyára nem vehetett, az római császárral ő felségével és Magyar országgal való conoederatiókat meg akarván tartanunk, oka az hogy mi ellenünk cselekszik, mert az minémü dolgokat mi tölünk kiván vala, azt mi sem az keresztyén jó indulathoz sem az szent confoederatióhoz illendőnek nem itéltük és római császárnak ő felségének sem az keresztyénségnek Magyarországgal egyetemben véteni nem akartunk, melyet mi töllünk az török . . . akadályos dolgokkal kiván vala. Ezért jött ilyen okadás nélkül szegény hazánk és személyünk ellen is. Mi is azért bizván császár ő felsége jó akarattyához és ő felségével lött szent és jó végezésünkhöz is Magyarországgal egyetemben, vöttünk azért ki egészen hadainkat kár nélkül és hozván hogy az ő felsége segétségünkre rendeltetett hadait több helyünnen hozzánk igyekező hadakkal egyetemben mellénk véve, hazánkra illendő gondot viselhessünk és ellenségünkre mindgyárást megtérjünk. Mely ellenség kiválképen mi reánk azért jött, hogy római császárnak ő felségének és keresztyénségnek és Magyarországnak jó akarói vagyunk, mert ha mi az török kivánságának az keresztyénség és kiváltképen Magyarország ellen engettünk volna, nem hogy megháboritott volna de . . . pénzzel, néppel örömest segitett volna. Mivelhogy azért Császárhoz ő felségéhez és Magyarországhoz való szeretetünkért szenvedgyük az mostani kárt, az mely hadakat mellénk mostan rendelt kgd egész országul és az mely fizetett hadak is azonkivül is ott kgd környül vadnak, kérjük kgdet szeretettel hogy azokat is mingyárt bocsássa mellénk hogy azt az commune incendiumot ki most az mi hazánkon vagyon olthassuk együtt. Azt bizonyosan el hivén kgd hogy az mi szegény hazánk veszedelme az egész keresztyénséget de kiváltképen Magyarországot concernállja, kinek jól végére mehetett kgd eddig bizonyosan. Az segitséggel penig kgdt kérjük semmit ne késsék, hogy idején korán viselhessünk illendő gondot az keresztyénséges jóra. Kgd is az miben minket megtalál az mi atyafiságunkban és szolgálatunkban

meg nem fogyatkozik. Éltesse Isten jó egésségben kgdet. Datum ex arce nostra Várad die 10. mensis oktobris Anno 1613.

Spect. ac. Magn. D. V.

ad serviendum paratissimus
Gabriel princeps.

Másolat.
Thurzó lt. fasc. 94. m. 27.

Várad, október 16. A fejedelem Forgách Zsigmondhoz.

«Az kgd levelét nekünk Abaffy Miklós uram megadá, melyből megértettük az kgd felőlünk való szánakozását, kit kgtül jó néven veszünk, de itéljük ezt magunkban, hogy mi egész keresztyénséghez való állhatatos szeretünkér nem szánakozásra, de sőt méltó dicséretre méltók volnánk, holott az nyilván vagyon mindeneknél, hogy mi ezeket országostól római császár ő fségeért, kgtekért és az keresztyénségért szenvedgyük, kgteknek mi igaz fœdusunkat meg nem akarván állani véteni akartunk volna, ez rajtunk és országunkon esett veszedelmet könyen elkerülhetjük vala, sőt ha mi ezekre nem nézvén, ellenségünk kivánságának kedvezni akartunk volna, nem kisebb de sokkal nagyobb dolog következett volna, hogy sem mint Bocskay idejében, de ne adja azt az Isten mi nekünk, hogy magunk nemzete, császár ő fsge és az keresztyénség ellen fegyvert fogjunk. Most is ha minket az az igaz keresztyénséghöz való observantiánk nem viselne, dolgunkat könnyen helyben állhatnók, az mint világosan és bőségesen Palatinus uramnak is adtunk (értésére?). Hisszük penig, hogy ő nsga mind császárnak ő fsgének mind penig kteknek minden állapotunkat ez ideig elégségesen értésére adta. Minthogy azért immár ide ki létünkben is császárnak ő fsgének két rendbeli levele is érkezett hozzánk, kikben jelenti, hogy az confeoderatiónak continentiája szerint mind Palatinus uramnak s mind kgteknek mellénk való derekas segitség felöl immár egynehányszor parancsolt, az mint azért kgd is irja, hogy hadakkal lévén *Zerencshez* (?) szállott volna táborban, kérjük kgdt szeretettel sőt az köztünk való szent confoederatiónak erejével kénszeritjük is okvetetlen és haladék nélkül hadait bocsássa mellénk és tovább ne késleltesse kgd. Mert hogy

mi Váradhoz szállottunk is, oka csak az, hogy az confoederatióhoz akarván magunkat tartani mind császár ő fsge akarattyából s mind Palatinus uram intésibül hogy az magyarországi segitséget megvárnánk és velek megegyezvén, ugy indulnánk ellenségünk ellen conjunctis viribus.»

«Azért hogy kgd minket arra int hogy Váradrul is eltávoznánk magunk személye oltalmáért és *Huszthoz* szállanánk, azt szintén nem követhetjük, holott, az mint mondánk, ide sem jöttünk volna, ha az megjelentett okok és keresztyénséghez való szeretetünk nem viselt volna. Sőt ha csak az magunk személyéről való gondviselést viseltünk volna előttünk vagy most is viselnénk és nem az confoederatiónak hivatallyát, s az egész keresztyénséghez való szeretetünket, az mint hogy az előtt könnyü volt volna, mostan is magunk személye felől könnyen gondot viselhetnénk. *Valami azért következik, az minden dolgoknak az végit itt akarjuk megvárni.* Mivel hogy azért császárnak ő fsgének is mellénk rendelt segitségének Abaffy Miklós urammal, az előljárója elérkezett, lengyel hadaink is Máramarosban vannak, kgdet még is szeretettel kérjük, mindenekfelöl jól gondolkodgyék, tovább immár ne halaszsza, hanem ha szinte maga személye szerint kgd nem jőne is, az hadakat mingyárást bocsássa mellénk. Mert ha kgtek miatt országostul dolgunkban mégis megfogyatkozunk, mint az szent isten én emberek előtt tudománt tészünk, se országunk se kgtek se penig az kereszténség következendő veszedelmének oka nem leszünk. (U. o. fasc. 55. m. 28. Másolat.)

Kassa, október 17. Forgách Zsigmond a nádorhoz.

Búsul, hogy az Erdélyben tartózkodó törökök Magyarországot is megrabolják. A nép megbódult, fut, költözködik, semmiféle had nincs a keze alatt, bezzeg örömest befogadnák most a német segítséget. Küldjön Thurzó legalább ezer vagy kétezer embert, hogy oltalmazzák az országot, ha az ellenségnek valami indulatja volna. Ő mindenkor kész hazájának szolgálni, ha van kivel, de most még *Nagy Sándor* is hiába támadna föl, had nélkül semmire se mehetne. «Az mi penig az táborban való szállást illeti, bizonyos dolog, hogy affelől is nem kicsiny gondolkodásban vagyok. Mert ha ki szállok

az vármegyékkel együtt, ottan mingyárást incitálljuk ennél is inkább az törököt ellenünk. Ha ki nem szállunk is, az is elég veszedelmes, mert kit Isten eltávoztasson, hazánkon ha valami veszedelem esik s' ki nem szálluuk, mindgyárást reám vetnek, hogy ha kiszállottam volna s' vigyáztam volna, ez nem történt volna. Mindazáltal immáron ugyan ki szállok *Mérához*, az vármegyék hadait is odahivatván és ott beszélgetvén az vármegye főnépével s' az urakkal is kik ott lesznek, irok onnan az passáknak, hogy hallván Erdélyből való kijöveteleket nagy török haddal, nem tudtam mire magyarázni, kelletött azért összve gyülnünk, *de semmi gonoszra ezt ne magyarázzák, határunkban lévén, mert mi az békességhez tartjuk magunkat* s' talán evvel is gonosz szándékoknak elejét vehetjük. Biztosítja Thurzót, hogy az ő jószágára nem szállít hadakat, és azon igyekszik, hogy legalább a szüretet békességben végezhessék. (U. o. fasc. 50. m. 30.)

Varad, október 19. Abaffy Miklós a nádorhoz.

«Kegyelmes uram, akarom Nsgdat az itt való állapotainkról tudósitanom. Én immár *negyed napja* hogy itt vagyok ő felsége mellett, mivel maga azt kivánta, hogy mellette legyek, de azoltátul fogva én velem semmi derék dologrul nem szólt, sőt az mint eszemben veszem erdélyi hireket is nem igyekezik én velem közleni, szépitvén én előttem dolgait és biztatván magát, ha az confoederatio szerint Nsgd országul nem segiti az ő előbbeni állapotjához, tehát ő is mást gondol. Én egyebet nem irhatok Nsgdnak, alig várja Nsgdtul az választ, minden igyekezeti az, ha láttja hogy az keresztyén fejedelmek mellette nem fognak, tehát töröknek keresi kedvét és ugy is be akar menni az fejedelemségre, félek attól kegyelmes uram, valahogy az törökkel való megegyezése ne legyen Váradnak veszedelmével. Azért kegyelmes uram, idején kellene azon lenni, hogy ezt az erős végházat ne ejtenők török kézben. Én azon vagyok, ha reánk jönek az törökök, ha be bocsát hadammal a várban, be megyek s az mint az Ur Isten hozzá segitene, azon lennék hogy török kézbe ne esnék az végház, mert én által láttam kegyelmes uram, nincs semmi mód abban, hogy ezt bevihetnők, az kolcsos városok is elállottak e mellől és oly fogyatkozott

állapottal vagyon, hogy nem tud mely felé kapni. En persvadealom vala neki, hogy látván az hatalmas török császár Erdély országgal egyetemben ellene támatt, ne kapna azon az elpusztult, romlott országon, elégednék meg Magyarországi uraságán. A mint értettem Géczy Andrástól elsőben teczett az én tanácsadásom, de afféle rossz ifju nyalkák abból kiverték és most mind más a szándékja, a kiből országunk veszedelme következik».

«Ha penig Nsgd megsegiti, ugy is az magunk országunkra esztendőre nagy veszedelmet hozunk, nem volna jobb kegyelmes uram valami bizonyos fő emberek által ezt az fejedelmet megtalálni és lekötni, maradna magyarországi uraságában? De ahhoz is ugy kellene Nsgdnak kezdeni, hogy ha arra nem állana, az mint nehezen is hiszem, hogy arra álljon, *lenne akkor módunk, hogy ne engednénk az törökhöz állani*, mert ez az maga gyalázatját nemzete veszedelmével is helyre akarja állatni elébbi állapottyát török segitség által. Az minémü lengyel hadakat vár, azoknak Máramarost kötötte valameddig meg nem elégiti az ő szolgálattyokról, mind addig birhassák.»

«Erdélyben fejedelem választásnak napja volt 17 oktobris, akkorra hirdette az országot Szkender passa. A kolozsváriak az tessalonikai passát, ki zálog volt, az vezérnek ki atták, az mint beszélik azok, kik Erdélyből szaladnak, az egész Erdélyben nehezen maradt tiz falu, kolcsos városokon kivül, kit el nem égettek az számtalan rabnak, asszony állatnak, gyermeknek iszonyu sikoltások, azt beszélik felyül haladgya az egyébb sokaságu egyben gyüjtött oktalan marháknak orditásokat. Most ilyen hireink vadnak, Tömösvárhoz gyülekezik a török, abban az itéletben vadnak ide az emberek, hogy mi reánk jő és felkeres itt bennünket. Én semmi jó rendtartást és vigyázást itt nem látok, félek e mellett szégyen vallástól. (U. o. fasc. 37. m. 22.)

Kassa, október 20. és 22. Forgách Zsigmond a nádorhoz.

Másolatban küldi Báthory levelét, melyben a segitséget sürgeti, de magának sincs semmi hadi népe. Különben már *Szkender* pasa is fenyegetőzik. Megirta neki, hogy az erdélyiek más fejedelmet választanak, de ő maga nem marad benn az országban, hanem

fölkeresi Báthoryt. A fejedelem lengyel segitségre is számít, de hiába, mert nem gondolja, hogy a lengyel miatta felbontaná a törökkel való békességet. Váradra minden órán várják az ellenséget. (U. o. fasc. 50. m. 31. és 55. m. 28.)

Kassa, október 26. Forgách a nádorhoz.

«Báthory mostan Váradon vagyon, nekem gyakorta irogat onnan és kér igen azon leveleiben, hogy az segitséget ne késleljem, hanem siessek elküldeni. De micsoda segítséget adhassak én innen, nem tudom, mert ő fsgének itt semmi fizetett hada nincsen, az vármegyék az kiket attak azt Abaffy urammal együtt oda küldöttem Báthory mellé, de azt igen kevesli és kevés is annyi számu és olyan derekas ellenségnek hada ellen.» Kéri a nádort, hogy küldessen a vármegyék áttal *hópénzt* az Abaffy vitézeinek, mert attól lehet tartani, hogy vissza jönnek, minthogy Báthory több hadai is eloszlottak. Akkor aztán Várad is könnyen az ellenség kezébe kerülhet.

«Báthory igen szitkozódik és fenyegetőzik, hogy ha derekas segitséget nem küldnek melléje, oly dolgot cselekszik, a melyen minden embernek gongya következik és csodálkozni fog rajta. Nem is kételkedem penig benne, hogy ex desperatione valami oly hazánk veszedelmére és romlására való dolgot ne indicson és azért én, ha volna kivel, örömest kész volnék megsegitenem, de nincsen senki. Nám eleget könyörgék, instálék, sollicitálám, hogy ő fsge külgyön vagy pénzt vagy népbeli segitséget, de sem egyik sem másik nem lőn. Im mostan értem az ő fsge leveléből, hogy az ezer lovasra és ezer gyalogra való pénzt megindétotta ő fsge, a melyet bizony ennek előtte régen el kellett volna küldeni, mert miolta egyben gyüttettük volt ide azokat az katonákat immár vagyon egy egész holnapja, és azt gondolván, hogy csak szóval tartjuk őket, ki imide, ki amoda széllel eloszlottanak . . . Eddig csak temporizáltam a ki szállás dolgábul, akarván az töröknek reánk jövését eltávoztatni, de ha Váradhoz érkezik a török, kételen ezen kevesed magammal is ki kell szállanom, hogy vagy Váradnak veszedelme ne történjék vagy rablás miatt ez a föld el ne pusztuljon . . . Értem azt is . . . hogy . . . irja azt is kgd hogy Zkender passának semmi

lágy és gyenge szót nem kell adhi, *de akárminémü haragos szókkal irunk is, avval igen keveset ártunk neki . . .*» (U. o. fasc. 52. m. 24.)

Forgách Zsigmond most az egyszer fején találta a szeget, ámbátor maga is fölöttébb szeretett *pennával viaskodni* és mikor a csatatéren kudarczot vallott — a mi bizony elég gyakran megesett rajta — *Hannibált* és a világbiró *Nagy Sándort* hivta tanubizonyságúl, hogy ő nem oka semminek. Mert irhatott ugyan Szkender pasának a nádor és az országkapitány akármilyen dörgedelmes levelet, ügyet se vetett az reá, hanem végezte a maga dolgát. De minekutánna az ország elbucsuzott Báthorytól és a rendek 1613. október 23-án Bethlen Gábort választották uruknak, az új fejedelem okkal-móddal *kibeszélte* a pasát Erdélyből, és csak annyi török-tatár had maradt mellette, a mennyivel Báthorynak szükségesetén megfelelhetett. A versenytársak között azonban nem került kardra a dolog, mert október 27-én *Abaffy Miklós* és czinkostársai Báthory életét már kioltották. Dóczy András, szathmári főkapitány sietett tudatni a nádorral az «*örömhirt*», Abaffy pedig személyesen kereste fel őt, és — mint *november 3-án írja* Thurzó György Dóczynak — «volta képen mindeneket megjelente. Ha az köröszténységhez gonosz igyekezettel volt, *az magyar nemzetnek és hazánknak javára lett ily véletlen halála*, holott az Ur Isten afféle gonozságot igyekezetekben csodálatos móddal mindenkor megszokott zabolázni sőt afféle kegyetlenek életinek soha nem volt, nem is lészen jó végek.»[1])

A nádor most úgy írt, a mint érzett és gondolkodott. Világéletében gyülölte Báthoryt, bár az utolsó időben szoros politikai barátságban voltak, s a fejedelem egy alkalmat sem mulasztott el, ha valamiben kedveskedhetett a hatalmas urnak, a kit Isten után legjobb akarójának tartott.[2]) Viszont a nádor is mindenképen segítette támogatta volna, már csak azért is, mert elég éles esze és tapasztalata volt ahhoz, hogy Bethlen Gáborban fölismerje a veszedelmesebb ellenséget. De az ő keze meg volt kötve, tartott az

[1]) Országos levéltár. Dóczy cs. ltára.

[2]) Gyakran ismételgeti ezt leveleiben, 1612 nov. 28. irja a nádornak, hogy azon «*kisded ajándékocskát*», a mit küld neki fogadgya atyafiságos szeretettel. (U. o. fasc. 93. m. 23.)

udvartól, a hol a papok *Forgách Ferencz* kardinalis, meg *Khesl* hitelét és befolyását már teljességgél aláásták. Forgách november 2-án még nem értesült a váradi gyilkosságról és Zsigmond öcscséhez irott levelében a maga szokott indulatosságával, zabolázatlan szenvedélyével támadja meg a nádort, a *kinél háládatlanabb és istentelenebb nemzetséget soha nem látott.*[1])

«Ez az Báthory — úgymond — mindenkor veszedelmünkre volt és ő felsége soha gonosznál egyebet nem vett tölle, félek rajta, hogy ezután is, valamig él kárunkra lészen, mert addig piszkálja Palatinus az törököt, segitségeket küldözvén Báthorynak, hogy reá megyen . . . és az felföldön nagy rablást tészen. *Soha bizony az rossz Báthorynak Erdélyt meg nem venném, hanem más jámbort provideálnék bele és az törökkel accommodálnám a dolgot.* Palatinus ex practica cum Bathoreo igen akarná talpra állítni és nem gondol vele, ha minket elveszt is és az törököt mi reánk convertálja.»

Irja továbbá, hogy a nádor a lőcsei gyűlésre őtet is meghivta, de bizonyosan tudja, hogy nem arról fognak tanácskozni, hogy a német hadakat befogadják, hanem másban törik a féjöket, pedig ezt a király kedve ellen cselekszik.[2])

Abaffy Miklós Thurzó udvarából Tokajba indult és innen Váradra szándékozott, hogy azt jó szerével a királyhűségre hajtsa. De ez alatt megzendült a Báthory halálán szánakozó vitézlő rend, fenték a fogukat a gyilkosokra, s a szerencsétlen fejedelem testvéröcscse *András* megakarván boszulni bátyját, állítólag embereket fogadott, hogy Abaffyt útközben megöljék. De szolgái figyelmeztették s ezért *Nagy-Lehotán* megállapodván, *1613. november 20-án* kelt levelében megirta a nádornak, hogy mi készül ellene, egyszersmind tudatta vele, hogy az a hír van elterjedve az országban, mintha Báthoryt a király és a nádor ölette volna meg. Hanem hát — ekképpen dicsekedett tovább — majd ott lesz ő az országgyülésen, és ha szóba kerül a dolog, be fogja

[1]) Különösen az fájt az érseknek, hogy a nádor adót követelt tőle a hadak tartására s mivel nem akart fizetni, biztatta a vármegyéket, hogy duljanak és birságoljanak a jószágán.

[2]) A levél kelt *Tavarnokon* 1613 nov. 2. (*Nemzeti muzeum. Forgách levéltár.*)

bizonyítani, hogy nem a császár, nem is a nádor «*hanem az maga nyelve vallása és fenyegetése hozott veszedelmet*» Báthory Gáborra.[1])

De Thurzó György, a ki tökéletesen ártatlannak tudta magát, büszkén, nyugodt lélekkel visszautasította az orgyilkos pártfogását, ő róla fel sem tehető, neki nincs oly *gonosz lelkiösmerete*, hogy akárkit is, annál inkább pedig egy fejedelmet törvénytelenül igyekeznék elveszteni . . .

Abaffyt érzékenyen találta a döfés, válaszában keservesen panaszkodik, hogy minden reménységét és bizodalmát a nádorban vetette, hogy óltalmazni fogja azok ellen, a kik őt egy latornak haláláért, nemzetéhez megmutatott jámbor, hív szolgálatáért halálra kergetik. És ime, Thurzó, azokkal együtt, a kikkel Báthory halála felől egy értelemben volt — gonosz lelkiösmeretü embernek tartja őt. Nem érdemlik meg ezt a vádat, mert — úgymond — a kik tudták a fejedelem istentelen, gonosz szándékát,[2]) «azt találták és azon állottak meg, hogy jobb egy személynek, a ki nagy veszedelembe igyekezett ejteni nemzetségét és hazáját — meghalni, hogy semmint igyekeztit véghez hagyni vinni és annak utánna nemzetünk, hazánk veszedelmét nézni.»

«*Kegyelmes uram, mind azoknak, mind énnekem jó lelkiesmeretünk ezt diktálta . . . támasztom az igazság szerető Istenre és az Nsgd bölcs itéletire, reménlem igaz igyemben Nsgd lészen óltalmam . . .*»[3])

Hogy az igazság szerető Isten megitélte és Thurzó György nádor legalább a világ előtt kárhoztatta a gyilkosságot, az kétségtelen, de az is bizonyos, hogy Abaffynak soha egy haja szála sem görbült meg Gábor fejedelem halála miatt, sőt jutalmat várt és alkalmasint kapott is az udvartól akkor, mikor czinkostársain (Géczy, Szilassy, Ladányi, Zámbó) az erdélyiek véres boszút állottak.

Dr. Komáromy András.

[1]) Országos levéltár. Act. Thurz. fasc. 49. m. 22.

[2]) Hogy t. i. *Váradot* átakarta volna adni a töröknek, csakhogy megmaradhasson fejedelemségében.

[3]) Acta Thurz. fasc. 49. m. 23.

A PÁKOZDI CSATA 1593 NOVEMBER 3.

A «Hadtörténelmi Közlemények» 1892-iki évfolyamában a «Székesfehérvár visszavétele 1601-ben» című munkában a 303. lapon *Hardegg* grófnak 1593. október havában a vár visszafoglalását czélzó kísérletéről csak röviden emlékeztünk meg.

Pedig Hardegg Ferdinánd gróf vállalata hadtörténelmileg elég fontos arra, hogy azt részleteiben is megbeszéljük.

Az 1592 és 1593-ban lefolyt török háborúk eseményeiről az egykorú eredeti tudósítás[1]) így kezdődik:

«*Október 24-én* csapataink Komáromnál jöttek össze és ugyanott gyülekeztek, úgy mint: *Hardegg Ferdinánd* gróf győri ezredes, ki ez alkalommal, mint vezér működött, *Pálffy Miklós*, a dunáninneni kerület főkapitánya, *Zrinyi György* gróf, *Nádasdy Tamás, Maray*,[2]) *Budiszcsin, Corady, Gallew* és még több ezredes, kik tanácskozván, egyhangúlag az ellenség üldözését határozták el».

Hardegg grófnak Mátyás főherczeghez intézett emez első jelentéséből csupán a czím és a bevezetés, továbbá a gróf aláírása és egy utóiratban a pákozdi csata jelenvolt török felsőbb parancsnokok jegyzéke maradt fenn.

E hézag pótlására két írásbeli okmány szolgálhat; az egyik egy szemtanú[3]) leírása, ki az egész eseménynek elejétől végig

[1]) Cs. és kir. hadi levéltár 1592 Fasc. XIII—2. Kinyomtatva Schels osztrák katonai folyóiratában 182 l. 12. füzet, pag. 313.

[2]) Marasci, Maragkschi-nek is írva.

[3]) Particulár, hogy mi történt Fehérvár előtt november 1-én, 2-án és 3-án 1593-ban, midőn a keresztények az ellenség ellen indúltak. Cs. és kir. hadi levéltár. Kéziratgyűjtemény Codex 8966, pag. 145—146.

szemlélője volt, ki azonban jelentését névaláírás nélkül fogalmazta, a másik pedig Hardegg grófnak Mátyás főherczeghez intézett, Győrött 1593 november 7-én keltezett második jelentése.

Palota bevétele után, melynek őrsége az egyezmény daczára a törökök által felkonczoltatott, az agg *Szinán* pasa nagyvezir Budára ment.

A császári hadi nép kapitányaival, és számos főúrral a Győr melletti táborba volt rendelve és ott össze is gyülekezett. A Felső- és Alsó-Ausztriából jött harczosok, valamint a többi gyalogság és zsoldosok, a magyar nemesség és a megyék hadai, összesen mintegy 12.000 főt tettek ki.

Október 22-én korán reggel kelt a sereg útra és a Duna mentén 2 mértföldet menetelve, a szabad mezőn, egy a Dunába ömlő kis patak [1]) mellett töltötte az éjszakát.

Október 23-án értünk be Komáromba és itt találtuk Pálffy Miklóst az ő embereivel, valamint a Morvaországból jött katonákkal együtt, úgy hogy összes erőnk most már 18.000 főre emelkedett.

Az ezt követő tanácskozásokban, melyek *október 28-áig* tartattak, a császári vezérek abban egyeztek meg, hogy Székesfehérvárt ostromolni fogják.[2])

Hardegg gróf a 18.000 fönyi császári sereget október 29-én a következő menet-rendben vezette Székesfehérvár ellen: Pálffy gróf képezte csapataival az elővédet, azután jöttek a német gyalogság által fedezett lőszerkocsik, parancsnokuk, Gall Bernát Leó főtáborszernagy volt.

A sereg vonata — számszerint mintegy 2000 szekér — a sereget mindkét oldalán követte.[3])

Azután jött Hardegg Ferdinánd gróf, ki, mint már említettük, e hadjáratban Directoriummal bírt és e táborban fővezér volt,

[1]) A Bakony-Ér.

[2]) A mint azt Berkha Zdenko Ő Felsége udvari hadi tanácsosa, ki november 5-én este érkezett vissza Magyarországból Bécsbe, beszélte, kezdetben az volt a vezérek szándéka, hogy Veszprémet ragadják ki a török kezéből.

[3]) Ez a passus érthetetlen és a dolog alig feltehető.

Nádasdy Tamás gróf és Zrinyi György gróf. Ezek az összes urak egy puszta, mocsaras talajon fekvő faluban éjszakáztak.

Október 30-án a sereg Székesfehérvártól 3 mértföldnyire a Bakony végén [1]) táborba szállt.

Október 31-én, vasárnap délután 3 órakor, egy nagyon ködös napon meglehetősen észrevétlenül egészen a város elé értünk.

A sereg elővéde menetelés közben egy csorda legelő szarvasmarhára talált, melyet a főoszlophoz terelt.

Rövid időre ezután a külváros zöldséges kertjeiben egy 2—300 emberből álló török csapat tünt fel, kik azért törtek ki, hogy a véleményük szerint csak csekély számú portyázó különítmény által elhajtott állatokat ismét visszatereljék; mert úgy látszott, hogy a császári sereg közeledéséről semmi tudomással sem birtak.

Alig hogy Hardegg Ferdinánd gróf és környezete, Berkha Zdenko [2]) udvari hadi tanácsos, Praun Erazmus komáromi ezredes és Gall főtáborszernagy a török csapat kirohanását észrevette azonnal ellenük vágtattak és a sűrű köd födözete alatt egész a vár-kapu [3]) felvonó hidjáig jutottak.

Ennél az összeütközésnél 5 török, részünkről pedig egy olasz nemes önkéntes és több ló esett el.

Pápa kapitánya, Huszár Péter, már előbb utasíttatott, hogy 600 magyar gyalogossal abba a városrészbe igyekezzék benyomúlni, hol a bég szállása volt; hasonlóképen Jörger Hermann is, hogy német zsoldosaival a Wetschlia [4]) (talán Betschlia) kaput rohanja meg, nehogy Huszár valamiképen megelőztessék, az ellenség pedig két helyen legyen foglalkoztatva.

Időközben a lövegekkel is a külvárosok lővonalába jutottak, bár az ellenség, ki a sűrű ködben bennünket nem is láthatott, az utat, melyen át meneteltünk, kisebb ágyúkkal sűrűn lövette,

[1]) Bakony-Sárkány és Móor között

[2]) Berkha nehány nappal előbb küldettet ki Bécsből Hardegg mellé.

[3]) Alkalmasint a palotai kapu.

[4]) Miután Székesfehérvárnak 3 főkapuja volt, u. m. a palotai, evvel szemben a budai és a városfal déli oldalán a szigeti kapu, mely a Szigeth nevű külvárosba vezetett; ez a Wetschlia talán Szigethet akar jelenteni?

úgy hogy a golyók fejeink körül süvítettek és sisteregtek; de sőt egészen az általunk kiválasztott táborhelyre is becsapkodtak.

Ez az ágyúkkal való tüzelés Székesfehérvárból többé-kevésbbé hevesen egész éjen át hajnalig, *november 1-éig* tartott.

3 órakor reggel, még sötétlett, vezette be Huszár a támadást, 3000 harczos által támogatva, a Só-kapu ellen.[1]) Az ágyúk dörgése és a muskéták ropogása volt a jel, melyre Jörger Hermann 2000 harczosával a másik városkaput volt megrohanandó. A két helyen folyt küzdelem alatt a nap fölkelt.

Alig hogy Hardegg észrevette, miszerint a császári sereg a palánkok, kerítések és a várkapuk között védtelenül áll és az ellenséges lövegek által sokat szenvedve már-már csüggedni kezd, elrendelte, hogy Jörger osztályától néhány löveg kerekeken, még pedig egy egyszerű és kettős falkonett, valamint egy rövid ágyú, a várkapu elé hozassék. De miután Rottenberger Ahasverus tüzérhadnagy látta, hogy ezeket a lövegeket nem lehet jól fedezve felállítani, a löveg szolgálatára álló legénység pedig, valamint a fogatok is, a lőrésekből lövöldöző törökök által nagyon sokat szenvednek, a tűzmesterek sem akarnak már helyt állni, Gall, a tüzérség főparancsnoka azoknak visszahozatalát rendelte el; de ez sem történhetett meg veszély nélkül, s ez alkalommal a löveg fedezésére szolgáló zászlóalj parancsnoka is elesett.

Hardegg gróf Mátyás főherczeghez intézett jelentésében így ír:

«Hétfőn reggel — ez november 1-én volt — ámbár egész délig rohamot intéztettem, beláttam, hogy egy hosszantartó ostrom nélkül — mire nézve utasítással ellátva nem is voltam — Székesfehérvárnál mit sem lehet kivívni, és elhatároztam, hogy el fogok innen vonúlni.»

«E közben azonban Huszár Pétertől azt az örvendetes hírt kapom, hogy azt a részt, melyet neki bevenni megparancsoltam, csakugyan be is vette; egyidejüleg még két nagyobb löveget is kért, abban a reményben, hogy talán sikerülne neki a vár ellen is valami előnyös dolgot mívelni».

[1]) A terep szerint úgy véljük, hogy Huszár a várost bal oldalról, az Aszalvölgyön, körüllovagolta, miután a Sárréten áthatolni nem lehetett s így jutott a Sóstó-hoz.

«Erre azután a katonák nagy számban, a megyebéliek, valamint többen a magyar nemesség közül is, avval a kéréssel jöttek hozzám, hogy ne vonuljak el, hanem itt maradva Huszárnak a kért lövegeket elküldjem, mivel meglehet, hogy aztán 2—3 óra alatt a város elesne.»

«Bár én előre láttam, hogy ez hasztalan lépés lesz, mégis a vezetők, a magyar urak kedvéért és megelégedésükért beleegyeztem, és elvonúltam a régi állásból, mely majd egy mértföldnyi kerületre volt attól a ponttól, hol Huszárnak a benyomúlás megparancsolva volt. Huszárnak a kért két löveget avval a megjegyzéssel küldtem el, hogy ha éjfélig sikert tud kivívni, úgy azt jóvá hagyom, de ha nem, úgy a lövegeket visszahozva, a várost fosztogassa ki, gyújtassa fel [1]) és vonuljon onnét ki.»

«De Huszár kissé elkésett, úgy hogy az éj utolérte őt és a két löveget csak nagy nehezen tudta kihozni.»

«Huszár visszavonúló útját hozzánk nem vehette ugyanazon ponton át, a hol benyomúlt, hanem csapatával a palotai kapun át kellett kivonúlnia.»

«Én a sereggel még ugyanaznap, mely Erich napja (kedd, november 2-ika) volt, útnak indúltam és Fehérvártól 1/2 mértföldnyire [2]) szálltam táborba, hová aztán később Huszár is kimerült, csekély számú embereivel, kik a fáradságtól alig mozogtak, beérkezett.»

Közelebbi részletekre nézve azt beszéli a szemtanú, hogy a lövegek, melyek Huszárnak kiutaltattak, egy Singerinből és egy Quartierschlangéból álltak, ezenkívül pedig Huszár még 8 kis ürméretű könnyű löveget is vitt magával. De a két nagy löveg sehol sem volt alkalmazva, miután nem lehetett azokat sehol sem biztosan felállítani, és azokat kihozni is, a 300 főnyi fedezet daczára, csak nagy veszedelem közt, ellenséges tűzben lehetett.

A harcz alatt a katonák fosztogattak, — a mi nekik meg volt engedve — szétfutottak és végre a házakat felgyújtották.

[1]) Ez a rendelet, mint azt majd látjuk, a sereg harczképességére és erejére nézve nagy hátránynyal birt.

[2]) A szemtanu. ki a vonatnál volt, 1 mértföldnyi távolságot mond nem jelzi ugyan a helyet, de annak a Móor felé vezető úton kellett lennie

A 8 könnyű lövegből 4 elveszett. A rohamnál, melyet Jörger és Huszár vezettek, a császáriak 100 embert vesztettek.

Most kövessük ismét Hardegg jelentését: «Szerdán, *november 3-án*, korán reggel, midőn huszárjaimmal épen lóra ülni akartam, az a hír érkezett, hogy «a török közeledik». Azonnal kilovagoltam a táborból, hogy lássam, honnan jön és milyen erős az ellenség. Kezdetben nem becsültem őket többre, mint 2—300 főre és azt véltem, hogy csak a fehérvári bég lesz, ki nyomaimat követi.»

«Bár az elvonulás már teljesen folyamatban volt, a lövegek és seregkocsik már messze előre mentek, mégis azonnal «állj»-t vezényeltem. Végre észrevettem, hogy a mennyire közeledik az ellenséges oszlop, annyira látszik számban és nagyságban növekedni; tanácsot tartottam tehát a vezetőkkel, hogy mit tegyünk? Nyomoljunk-e az ellenség ellen vagy nem?»

«Rövid tanácskozás után mind, különösen pedig Pálffy, azt tanácsolták, hogy ütközzünk meg.»

«Miután pedig én mindjárt kezdettől fogva az ellenség megtámadását határoztam el, nem volt sok megfontolni való, hogy az ütközet-állást a hadi rend szerint felvehessük.»

A török fölmentő sereget a Lovasberény—Pátka és a Velencze—Pákozd felőli utakon jöve, már Székesfehérvártól keletre egy fél mértföldnyire láttuk közeledni és a seregnemeket is meg lehetett már becsülni.

Az ozmánok elővéde gyalog puskásokból állt, azután jöttek a tábori lövegek és a janicsárok gyalog csapata, kikhez lengő zászlókkal hatalmas lovas csapatok csatlakoztak. Most már kétségtelenné vált, hogy ez az a hatalmas, 20.000 főnyi sereg volt, melyet Szinán pasa arra a hírre, hogy a császáriak Székesfehérvárt fenyegetik, annak fölmentésére Budáról küldött, és a melylyel, mint fővezér a budai pasa, továbbá az esztergomi, zrinyi, pécsi, mohácsi, koppányi, füleki, hatvani, szolnoki, nógrádi, székesfehérvári bégek, Ali pesti bég és még többen is jöttek.

A császáriak hadi rendje, arczczal északkelet felé, a következő volt:

Pálffy népeivel a bal oldalon; Hardegg harczosaival, Zrinyi, Nádasdy és Budiány (Batthyányi Boldizsár) mellette a középen;

itt tartózkodtak még St. Hillier, Merasci és Beck Miksa kapitányok zászlóaljai is, melyek mind már eleve a támadásra voltak kiszemelve.[1]) Nehogy azonban szükségtelen tárgyalások vagy kételyek támadjanak, Hardegg megengedte, hogy Pálffyé legyen a támadás elsősége, s így ő vezesse be az ütközetet.

E közben az ellenség is jobban kifejlődött és egyik tőlünk jobbra álló csapatját mindinkább előbbre tolta, a mely művelet által elárulta, hogy bennünket a mi visszavonuló utvonalunkról, a moori országútról, lenyomni szándékozik; ez ellen a csoport ellen lőn most Huszár Péter a pápai huszárokkal,[2]) valamint a sárga és vörös kabátosokkal és 200 német lövészszel irányítva, mely parancsnak Huszár azonnal eleget tett és az ellenséget föltartóztatta.[3])

A kocsi és lövegparancsnoknak megparancsoltatott, hogy a nagyobb lövegekből egy kocsivárat alkosson, 14 könnyű löveggel

[1]) Ortelius pag. 55. Sendelitz nevű kapitányt is említ.

[2]) Ortelius pag. 55 tévesen Pálffy huszárokat mond.

[3]) Egy már évszázadok óta porló magyar hős nyugalmát nem akarom zavarni, midőn újra megemlékezünk róla. Huszár nem volt közönséges, hanem annak a kornak nagyon is tapasztalt harczosa, kinek a székesfehérvárin és pákozdin kívül még ugyanabban az évben véghezvitt három hős tényét akarjuk fölelevenïteni.

Huszár már 1589-ben Pápa várkapitánya volt. Hardegg 1593 október elején avval bízta őt meg, hogy Murad szultán kincstárnokát támadja meg; ennek a parancsnak oly tökéletesen felelt meg, hogy a kincstárnok kiséretét, mintegy 1000 embert, 200 huszárjával szétverte, a kincstárnok fejét, valamint fegyverzetét, a véres zászlót és 10 fogoly törököt Pápára vitt. Huszár maga 2 halottat és 4 sebesültet vesztett.

Október közepén 100 gyalogossal és 72 lovassal portyázva 2000 törökkel találkozott. Frissen közibük vágott, elválasztotta őket és 150 török fejével, 16 fogoly törökkel, 30 tevével, szép lovakkal, sok birkával és nehány zászlóval tért ismét szerencsésen vissza. Midőn a budai pasa Amhád béget, ki ezelőtt Palotát birta volt, megfojtotta és a Dunába vettette és Palotára 600 főnyi födözet mellett egy új béget akartak beigtatni, Huszár lesbe állt, 400 huszárral és 60 íjjászszal megtámadta a különítményt, az új béget, miután az magát megadni nem akarta, hat mértföldön át üldözte, elfoglalta annak összes málháját és 35 főembert ejtett fogságba. Oest. Mil. Zeitschrift. XII. füzet 1821. pag. 311, 313 és 324. Bécsi tudósítások, deczember 24-én Codex 8966.

a sereg felállításához közelebb vonúljon, végre további 3 löveget a volt palotai tűzmesterrel, mint tartalékot utána küldjön.

A császári sereg az ütközethez nem több, mint 7—8000 [1]) emberrel fejlődött, s az is födött terepen, rossz talajon, szűk utakon, lassan és nem minden nehézség nélkül történt.

A törökök, mint már korábban említettük, első harczvonalukat csoportokkal alkották és mindkét szárnyukra 16 kereken járó löveget állítottak fel. Ez a meglehetős kiterjedt hosszú vonal, a mi jobb szárnyunkat túlhaladta, miáltal Hardegg kényszerítve volt, állását manövrirozva kiterjeszteni és kiszélesíteni.

Délelőtt 10 órakor a két seregtest harczra készen állt egymással szemben.

A keresztények lépésről lépésre lassan nyomultak előre. Alig értek lőtávolba, az ellenséges lövegek már dörögni kezdtek és a lövedékek fejeink fölött repültek el, s így nekünk lényegesebb kárt nem okoztak.

A német zsoldosok, valamint a tüzérség is, s hullámos, födött terepen helyenkint nem tudták a gyalogságot követni és visszamaradtak.

Ebben a nehéz pillanatban a becsületüket szerető harczosok, Gall Leó és Marasc ikapitány az alsó-ausztriai lovasokkal, gondolkodás nélkül, az Úr nevében, a barbár gyalogságot rohammal megtámadták és azt a többiektől elvágták. A bal szárnyon Hardegg gróf a morva vörös kabátosokkal ugyanígy tett, az ellenség jobb szárnyába törve be.

Huszár Péter a mi jobb oldalunkon gyalog és lovas katonáival, mint rendesen megtette kötelességét és tovább nyomúlva a törököket elűzte.

A legszélső balról pedig Pálffy gróf a veres és sárga kabátosokkal az ellenség jobb hátsó oldalába fúrta be magát.

Miután az ütközet további folyamán az ellenséges sorok gyorsan inogni és hátrálni kezdtek, Nádasdy és Zrinyi is harczba léptek és a menekülőket 3 mértföldnyire üldözték.

[1]) E csekély számnak oka az volt, hogy a harczosok nagy része a külváros fosztogatása után szétszaladt és elfutott, avval a kifogással, hogy szolgálati ideje már letelt.

A harcz kifejlődésében most épen az ellenkezője történt annak, a mit úgy látszik a törökök terveztek, a mennyiben a törökök jobb szárnya bontatott fel, a mit ők előretolt felállításuk által épen a mi jobb szárnyunkkal akartak volt cselekedni.

Különösen vitézül és bátran harczoltak a gyalog janicsárok, kiket azonban lovasaik cserben hagytak. Számtalan hullájuk hevert a csatamezőn, mint a kévék aratás idején. Szép férfiak, egy részük szakáltalan, míg másik már szürkülő hajjal, többnyire mellettük a jó janicsár-puskákkal és a hozzávalókkal, pisztoly, töltények, sült fánkok, sajt és eféle élelmi szerekkel, hogy a szegények ne vonuljanak be éhesen és szükölködve az ő mézes egükbe.

Az ütközet Székesfehérvártól északkeletre, *Pákozd* mellett, $1^1/_2$ mértföldnyi területen folyt le.

Hardegg Mátyás főherczeghez intézett jelentésében kiemeli: «hogy úgy a magyarok, mint különösen a németek becsületesen, vitézül, mint azt becsületét szerető harczosokhoz illik, viselték magukat».

A foglyoktól megtudták, hogy az ellenséges sereg közel 20.000 főnyi volt, kik közül 4—5000 embert, leginkább janicsárokat vesztettek. Hardegg a törökök veszteségét csak 3000-re teszi, míg más adatok 7—10.000 emberről is beszélnek.

A császáriak vesztesége, a mi a legvalószínűbb, 1500 főre van téve. [1])

Elfoglaltatott 20—40 könnyű löveg kerekeken, sok szép fegyver, kardok, buzogányok és pánczélszúrók, jeléül annak, hogy sok előkelő töröknek kellett elesni, — további két fő- és 30 kisebb zászló.

Mint különös zsákmány megemlítendő egy élelmező oszlop elfoglalása, mely 500 kocsiból állott, liszttel, kenyérrel, zabbal és árpával terhelve, és mely készleteket a szigetvári bég Somogy- és Zalamegyében harácsolta össze, hogy azokat tisztelete jeléül Budára Szinán pasának küldje.

[1]) Hihetetlenek és teljesen kizártak ama jelentések, melyek a császáriak veszteségét 30, 13, de sőt 7 emberre, habár nagyszámú sebesülttel, becsülik.

A mi élelmiszer-hiányunkat pótlandó ez a fogás nagyon kapóra jött.

A budai pasa kardja ketté törve találtatott meg, míg ő maga karján és fején megsebesítve csak 100 lovassal, az esztergomi és még két más béggel (a nógrádi és szécsényi bégekkel, kik mindhárman tévesen vannak felvéve az elesettek között) élve érkezett vissza Budára.[1])

Hardegg a fényes győzelem után régi hadi szokás szerint harczosaival a csata színhelyén akart táborba szállni, de a víznek teljes hiánya ezt lehetetlenné tette: így tehát a város mellett közel a Sóstóhoz vett éjjeli szállást, hol egyúttal Fehérvár hangulatát és annak további szándékait megfigyelni képes volt. Ide vonattak vissza még az éj folyamán a nehéz lövegek a szekérvárból, melyek részben már útban voltak Zetaszhadzki (?) [2]) felé.

Ekkor a magyar urak, Pálffy Nádasdy és még mások avval a véleménynyel jöttek Hardegghez, hogy most már könnyű lehet magát Fehérvárt is bevenni, miután biztosan föltételezhető s erre jelek is vannak, hogy annak őrsége a szokásos föltételek mellett a kapukat kinyitni hajlandó lesz.[3])

Ezeket a vérmes reményeket Hardegg nem osztotta, ellenkező véleményét avval indokolva, hogy a várfalak korántsem oly roncsoltak és düledezők, hogy azokon csak úgy könnyedén át lehetne jutni; az is valószínű, hogy az őrség az ütközetből menekült törökök által megszaporodott, a mi erőnk pedig sokkal kisebb, semhogy az ostromot hathatósan megkezdeni tudnánk, a legénység meg van hajszolva, fáradt, miután 3—4 nap óta kenyeret sem látott és élelemben, ólomban és lőporban egyaránt hiányt szenved, végre pedig, hogy a huszárok a rohamra kopjákkal, a sereg pedig elegendő élelemmel ellátva nincsen.

Könnyen megeshetnék, hogy eme sok hátrányos körülmény

[1]) Hardegg jelentése Győrből november 7-éről.

[2]) Még legtávolabbról hasonló nevű helységet sem sikerült föltalálnunk.

[3]) Ez azonban nem bizonyúlt igaznak; sőt ellenkezőleg, midőn a császáriak 300 muskétás kisérete mellett követeket küldöttek a várba, azokat onnan lövésekkel űzték vissza.

mellett, ha támadásunk Székesfehérvár ellen kudarczot vallana, úgy még a győzelem által kivívott fölényt is elveszítenénk.

E megbeszélések után az elindulás *november 4-ére* határoztatott el.

Az éj folyamán a két külváros: Ingován és Szigeth a törökök által felgyújtva, lángokban égett; Ő Felsége hadi tanácsosa, Berkha Zdenko, Hardegg nézeteit helyeselve, ugyancsak az éj folyamán visszaindúlt Bécsbe, hol november 6-án este érkezett meg és Mátyás főherczegnek az összes eseményekről szóbeli jelentést tett.

Korán reggel kelt a sereg útra, és a harcz színhelyéhez közel szállt táborba, ott, a hol a harcz előtt állottunk volt. A menet odáig nem volt minden veszély nélkül, a mennyiben az út egy hídon vezetett át, mely a várbeli lövegek lőtávolában állott.

November 5-én folytattuk a menetet. Győrtől 4 mértföldnyire Pálffy és Praun Erazmus elváltak a seregtől és Komáromba, míg Hardegg és Zrinyi, kik mindketten a lóról leesve megsérültek, Győrbe mentek.

Győrtől 3 mértföldnyire egy nagy puszta falunál a sereg megállt. A beállt friss eső könnyített a nagy fáradságon, míg egy Győrből hozott 50 kocsiból álló szállítmány, kenyér, sör, bor és zabbal megrakva, az éhes katonákat és lovakat üdítette fel.

November 7-én az összes csapatok bevonúltak Győrbe. Ugyanezen a napon Pálffy, Praun és Nádasdy urak is megjelentek Győrben, hogy a zsákmány elosztására nézve egyezkedjenek; sőt mindenkinek esküjére az elosztás oly egyformán történjék, hogy azoknak, kik kárt szenvedtek, káruk megtéríttessék. Az erre vonatkozó legközelebbi összejövetel — a minek lelkiismeretessége, az akkori időket tekintve, bizonyára nagyon dicsérendő — Szent Katalin napjára lőn megállapítva.

Ha a különböző híreknek hitelt kell adnunk, úgy a Szpahik Fehérvárról az aranyszarvhoz mentek, hogy a fővezért Szinán pasát bevádolják, ki az egésznek kezdeményezője volt és nemcsak az országot, hanem magát is megrontotta, miután most már a határokon tovább megmaradni nem lehet.

A Székesfehérvárnál ejtett zsákmány: 5 négykerekű és 25 kétkerekű könnyű löveg, 22 zászló, 10 dob. Két pompás arabs ló Ő Felsége és Mátyás főherczeg számára 1594 január 1-én Gall Leó és Praun Erazmus által Bécsbe szállíttatott, hol mindketten lánczok átnyújtásával lettek kitüntetve.

Habár Székesfehérvár elfoglalása nem is sikerült, a seb, melyet a kivívott győzelem az ozmánokon ejtett, mély és égő volt, és mintegy bevezette azokat a sikereket, melyekkel az 1593-ik évi háború Magyarországon bevégződött.

GÖMÖRY GUSZTÁV.

CASTALDO ERDÉLYBEN.

HATODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY.

A barát tanácsára a csapatoknak egy része, t. i. a németek, visszamaradtak és útközben ostrom alá fogták Almás várát.[1]) Centorio szerint a várőrség ágyúlövésekkel fogadta Ferdinánd csapatait, mire Castaldo megszállatta a várat az Arco testvérekkel, de ostromágyúk hiányában ezek e kéznél levő négy tábori ágyúval és két félsugár-ágyúval nem sokat végezhettek és inkább csak ijesztgetni akarták az őrséget.[2]) Kolozsvárra érve, Castaldo még azonkívül 300 spanyol puskást küldött Arco segítségére.

Kolozsvárról Castaldo Enyedre ment [3]) s a barát kérelmére egyelőre itt megállapodott,[4]) mert mint ez junius 7-én irá, a

[1]) *Epist. Proc.* II. 201. 257.

[2]) Centorio 73. és köv. — Almás vára, szerinte, az illető szoroson átvezető út közelében egy hegyfokon állott. Castaldo eleinte rohammal akarta bevenni, de csakhamar meggyőződött arról, hogy a vár erősebb volt, mint a milyennek egy előleges kémszemle után hitte, és sokkal fontosabb vár, hogysem elhanyagolhatta volna.

[3]) Centorio azt írja, (74. l.) hogy Gyula-Fejérvár capitulatiója után a barát azonnal megküldte a jó hírt Castaldónak gyorsfutárral és egy «commissarius»-t küldött hozzá, ki kalauzúl szolgáljon a hadseregnek a szorosokon át. Fölszólítására a tábornok főhadiszállását Enyedre tette át a könnyebb élelmezés miatt. A spanyolokat Enyeden helyezték el, a többi gyalogost és a lovasságot pedig a közel szomszédságban.

[4]) L. a barát levelét jun. 7-éről, Károlyinál 237. és *Epist. Proc.* II. 258. — A tábornok még junius 13-án is Enyeden volt. U. o. 261. — Bucholtz szerint 8 napig időzött itt. VII. 254.

királyné várnagyjai már hajlandók Gyula-Fejérvárat föladni s az nap megegyezett velük, hogy a «civitas»-t neki átadják.

Centorio szerint, Izabella látván azt, hogy barátaitól teljesen el vala hagyatva,[1]) csekély számú párthívei pedig nem valának elég erősek az ellenállásra és hogy Ferdinánd csapataitól mindenfelől be vala kerítve, kiknek létszámát a hír is szerfölött túlzotta és attól tartván, hogy ha szép szerrel nem bocsátkozik alkudozásba Castaldóval, a bécsi király katonái a baráttal együtt majd elfogják és önkényesen szabott saját föltételeik elfogadására fogják erőszakolni őt, végre engedett Fráter György unszolásainak és hajlandónak nyilatkozott az egyezkedésre. Miután továbbá tudta azt, hogy Gyula-Fejérvár, hol egyéb értékes holmijával együtt a szent korona is őriztetett, sokáig már nem állhatott tovább ellen a barátnak, utasítást adott várnagyjainak, hogy a várat bizonyos föltételek mellett adják föl. A barát először csak várnagyjait bocsátotta be és ezeknek kivételével egyetlen katonának sem adott engedelmet a bemenetelre mindaddig, míg a királyné podgvásza el nem lett szállítva. Az átszállítás megkönnyítésére szivesen ajánlotta föl saját társzekereit és igás lovait.[2]) A barát maga pedig fölkereste a királynét és reábeszélte, hogy az almási várat is adja át az Arco grófiaknak, szentül megigérvén neki, hogy párthíveinek nem lesz semmi bántásuk. A királyné parancsa Almás vára föladására éppen jókor érkezett meg, mert nehéz ágyúk hiányában az ostromlók aláaknázták vala a várfalakat és minden készen állott egy óriási akna fölrobbantására és az általános rohamra.[3])

A névtelen német tudósítása szerint még Gyula-Fejérvár kapitulátiója előtt Izabella üzent volt Castaldónak is és óltalmába ajánlotta magát.[4])

[1]) Ostermayer is azt írja, hogy a királyné seregeket kért a thordai gyüléstől, de kérelmét nem hallgatták meg a rendek. (44. l.)

[2—3]) Centorio 74., 75. ll.

[4]) *Brüssz. Okm.* II. 256. — Sok dolgot rejt még a bécsi levéltár, a mit a kutatók eddig nem tartottak érdemesnek közölni. Így pl. Kneissl jelentését (említve Hubernél 27. l.) és egy más szemtanú, Veit Goilel tudósításait (említi Bucholtz VII. 255., 256.).

XX.

A barát nem mulasztotta el a portának az Erdélyben történt dolgokról küldött jelentésében a dolgot úgy tüntetni föl, mintha ő teljesen ártatlan volna és az Izabella-pártiak volnának a bűnösök. Levelének tartalmát a szultánnak válaszából ismerjük.[1])

A rendek nevében azt jelentette Konstantinápolyba, hogy épp a portának szánt adó behajtásával vala elfoglalva, midőn egyfelől Petrovics hadsereggel az országba tört, két várat elfoglalt és lerombolt, másfelől pedig Balassa Menyhárt «föllázadt», egy főúr kastélyát elfoglalta, anyját, feleségét és gyermekeit rabokúl elvitte, jószágait földúlta, sőt még a porta számára behajtott adó egy részét is lefoglalta. A rendek tehát a barát fölszólítására fegyverhez fogtak és Gyula-Fejérvár alá gyülekeztek. Midőn pedig a királyné tudomást vett közeledésükről, elhagyta a fővárost és Szászsebesbe menekült. A rendek erre elfoglalták Gyula-Fejérvárt, Ferdinánd király pedig a mint értesült e belmozgalmakról, csapatainak egy részét azonnal az országba küldötte s most a rendek arra törekednek, hogy a németeket az országból ismét kitúrják. A királynéval azóta ismét kibékültek, s ez már elbocsátotta magától azon egyéneket, kik a zavarok okozói voltak. Két hét múlva a portai adót követeikkel együtt meg fogják küldeni. Mint látjuk, e levélben volt egy jó csomó valóság, de a mellett még egy nyaláb hazugság is, még pedig ez utóbbinak minden fajtájából, t. i. mendacium, suggestio falsi és suppressio veri.

A levél valószínűleg július közepe felé érkezett Konstantinápolyba, mert midőn dsemada-ül-akhir havának végén (junius 26.—julius 5.) a szultán írt a lengyel királynak[2]) nővérének Izabellának fenyegetett helyzete ügyében, még nem hivatkozik a rendek küldötte jelentésre és csak annyit közöl Zsigmond királylyal, hogy hír érkezett a portához, miszerint a németek Erdélybe készül-

[1]) *Epist. Proc.* II. 266. A dátum «in prima parte Julii. 1551.» persze «958. redseb hava elején»-nek értendő, mely julius 5—15-ének felel meg.

[2]) «Datum in civitate insigni Constantinopoli, ultimo Junii 1551.» *Epist. Proc.* II. 263.

nek törni és a baráttal kötött alkú értelmében János király fiát anyjával, országával együtt elnyomni és Magyarországnak a királyfit illető részét Ferdinánd fiának átadni.

Úgy látszik, a portán az odaérkezett sok mindenféle, egymást ellentmondó hír össze-vissza zavarta a szultán tanácsadóinak agyvelejét. Kérdőre vonták a barátnak épp akkortájt a török fővárosban megfordult emberét, ki váltig csak azt erősítette, hogy a német csapatok nemcsak hogy még nem érkeztek meg Erdélybe, de sőt még nem is voltak útban a fejedelemség felé. Malvezzit is faggatták, de miután Ferdinánd királynak junius 18-áról kelt ismeretes *exposéja* még ekkor nem érkezhetett meg Konstantinápolyba, ő is váltig tagadta azt, hogy Ferdinándnak tervében volna Erdélyt a portának adott előleges tudósítás vagy ennek engedelme nélkül elfoglalni.[1])

Másrészt azonban «a budai pasától Petrovichtól és más szandsákbégektől is» [2]) jelentés érkezett a portához, hogy a németek már csakugyan behatoltak Erdélybe.

Ily körülmények közt a szultán értesíti az erdélyi rendeket, hogy parancsot adott a török hadsereg mobilisatiójára. A hadi lábra állítandó csapatok, a padisah levele szerint, a következők voltak: 1. Mehmeth pasa, Rumili beglerbégje, Rumili összes szandsákbégjeivel (satrapis) és az akhindsikkal. 2. Ali budai pasa a magyarhoni szandsákbégekkel (sangiaki, qui in confinibus regni sunt). 3. Malkovics, a bodonyi szandsákbég s vele 4. a havasalföldi csapatok.[3]) 5. A nikápolyi szandsákbég, továbbá 6. Mehmet bég a renegát moldvaországi vajda, Szilisztria [4]) szandsákbégje s vele 7. az (új) moldvaországi vajda.[5]) 8. A tatár khán. 9. Végre Rusztem pasa nagyvezír vezérlete alatt a porta zsoldjában álló janicsárok és szpáhik. Jó csillagának köszönheti Erdélyország, hogy a szultán e handa-

[1]) Közli Bucholtz. VII. 260. A rendkívül együgyű okirat tanúsága szerint, Ferdinánd kanczelláriájában nem bővelkedett a diplomácziai lángész.

[2]) Így! A baráthoz irt levelében is azt állítja a szultán, hogy «ipse etiam Petrowytch nobis est fidelis subditus begus.»

[3]) Mircse nem pedig Éliás alatt, mint Czimer állítja. 9. l.

[4]) L. Károlyi 367. l., nem pedig «Deretziliensis», a mint azt Pray olvasta.

[5]) István, nem pedig Mircse, mint Czimernél.

bandája csak *brutum fulmen* maradt. Ha a fölsorolt csapatok valamennyien betörtek volna az országba, még pedig rögtön, úgy a mint a nagyúr fenyegetődzött, úgy a német birodalmat képviselő néhány szál spanyolból és németből talán hírmondó sem maradt volna. A török had elsöpörte volna őket, mint forgószél a polyvát.

Konstantinápolyban azonban egyelőre még mindig csak levélírásra és fenyegetésre szorítkoztak. A szultán megüzente a rendeknek, hogy János király fia, István, az ő szandsákbégje s hogy a nagyúr akarata az, hogy anyjával együtt Erdélyben maradjon. Akadályozzák meg a németeket az országba való jövetelben. Ha pedig már bejöttek, kergessék ki őket. A némettel czimborálók fejeit küldjék meg a portára. Ha mindezt megteszik és hívek maradnak a portához, a nagyúr meg fogja védeni és kegyébe fogadni őket, feleségeikkel, gyermekeikkel együtt. Ha pedig nem, csak önönmagukat okolhatandják a következményekért. Egyszersmind inti őket a szultán, hogy Ali csauszt küldjék haza minél hamarább a portai adóval, s küldjenek hű és részletes tudósítást a portára az erdélyi dolgokról, az ellenség hol van, mit csinál, mint lehetne a németet kiűzni az országból s ki volt mind e zenebona okozója? Ha a barát zsörtölődik s az ilyképen okozott késedelemből veszély hárulhatna az országra, vegyék a rendek saját kezeikbe az ügyet és végezzenek nélküle.

A barátnak is írt a szultán. Két levelét ismerjük ez időtájból. Az egyiknek tartalma hasonlít ahhoz, melyet a rendekhez intézett a szultán és kétségtelenül evvel egyidőben lett expediálva,[1]) mert az erdélyiekhez írt levélben hivatkozik reá a nagyúr, ki fölszólítja a barátot, hogy gyüjtsön sereget és védje meg Erdélyt Ferdinánd hadai ellen, ha ezek a fegyverszünetben kikötött egyezkedés daczára az országba törni szándékoznának. Ha pedig nem volna elég erős az ellentállásra, üzenjen azonnal a portára és a, névszerint is fölsorolt, török csapatok haladéktalanul segélyére fognak sietni.

[1]) Tehát julius 5. és 15. közt és nem juniusban, mint Károlyi véli. 366. lap.

XXI.

Castaldónak Erdélybe való megérkeztével azonnal mintegy varázslatszerűen fényes világosság ömlik a történetírás lapjaira. Mint láttuk, ezen időpontig főleg krónikákra és Erdélytől távol élő egyének leveleire valánk utalva és csak itt-ott kaptunk egy kevés fölvilágosítást az országgyűlési végzésekből és egy-egy eltorzított pillanatnyi fátyolképet a barátnak egy-egy tergiversáló leveléből. A mint azonban Ferdinánd tábornoka megérkezik az új «örökös tartomány»-ba, az ő és az új fejedelem egyéb közegei útján bővebben folynak be a bécsi levéltárba a tudósítások. A megélénkült levelezéssel fölgerjedt a történetírók erélye is, és azért a következő két év történetének majdnem minden egyes fázisa már meg lett írva részletesen. Így pl. Schuller, Utiešenović és Huber Alfonz megírták a szászsebesi alkudozásokat, Huber és dr. Szádeczky pedig azt, hogy mily híven, vagy nem, teljesítette Ferdinánd az Izabellával és János Zsigmonddal kötött alkúval együtt elvállalt kötelezettségeit. Csak arra kell figyelmeztetnem, hogy ne vezesse tévútra az olvasót az, a mit némely történetírónk állít, hogy t. i. Erdély átadásával Izabella egyszerűen elhalt férjének, János királynak, a nagy-váradi békében elvállalt kötelezettségeit teljesítette. Mert ha figyelemmel olvassuk el az 1538-ban kötött béke pontjait, úgy a mint azokat Horváth Mihály közölte [1]) s összehasonlítjuk ezeket Ferdinándnak 1551-diki instructióival, úgy azt fogjuk találni, hogy a bécsi király lelkiismeretesen követelte a nagy-váradi béke foganatosítását — de csak azon pontokra nézve, melyekben János király engedményeket tett volt neki, s melyek következésképen neki előnyére voltak. A mint azonban Izabella és fia követeltek valamit a régebben kötött alkú alapján — tehát Ferdinánd kötelezettségeinek teljesítéséről volt szó — hosszú sophisticus fejtegetéssel válaszolt, hogy miért nem adhat annyit Erdélyért most 1551-ben, mint adhatott volna 1538-ban.[2]) Instructióinak némely passusai a zsibvásár «usance»-aira

[1]) *Brüsszeli Okmánytár* II. l.

[2]) Lásd pl. levelét Fráter Györgyhöz 1551. jun. 21. Károlyinál (id. m. 238. l.) és Ferdinánd utasításait biztosaihoz Pray *Annales*-éiben id. helyen

emlékeztetnek.[1]) Még azt a nyomorúlt néhány engedményt illetőleg, a mit tett, sem tartotta meg, mint tudjuk, királyi szavát és — mint naivul megjegyzi Huber — bántotta, sértette őt, midőn Izabella figyelmeztette hogy pénzt még nem kapott tőle.[2]) De hogy az erdélyi jövedelmeinek élvezetéből kitúrt szegény asszony és fia pénz nélkül miből élhettek volna meg Kassán, hacsak nem raboltak volna erőszakkal a parasztoktól, mint Ferdinánd vitézei Erdélyben, avval az osztrák történetíró, úgylátszik, nem törődik.

Végre az ágyúszóval, fegyverrel kierőszakolt alkú megkötése után Izabella július 18-án elhagyta Szászsebest[3]) és másnap az egyezség pontjai aláírattak Gyula-Fejérvárt.[4]) Még az nap a királyné tovább utazott Kolozsvár felé, hova a barát ugyanazon hó 27-ére országgyűlést hirdetett volt, hogy ott a királyné és királyfi a rendeket a nekik számtalan alkalommal esküdt hűségi eskü alól föloldja[5]) és az ország megvédésének ügyét megbeszéljék. Útjában (Tövis[?]-nél) Petrovics két küldöttje érte őt utól, kik levelet hoztak öreg hívétől, melyben ez még egyszer megkísértette őt az osztrákokkal kötött alkúról lebeszélni, de Castaldo és a barát meghiúsították kisérletét.[6]) Másnap, július 21-én, reggel Izabella azután átadta a szent koronát és egyéb koronázási jelvényeket Castaldónak.[7]) A Kolozsvárt összegyült rendek pedig minden nehézség nélkül megadták beleegyezésüket az alkúhoz és az osztrák Ferdinándot elismerték új fejedelmük gyanánt.[8]) Föladatuk rendkívül könnyű volt. Hiszen mindaz, a mit a barát tőlük elvárt, csak abban állt, hogy mint automaták fejüket igenlőleg bólintgassák. Petrovics ily

[1]) Lásd pl. Ferdinándnak az Izabellának ennek jegyajándéka fejében fizetendő összeget és a Fráter Györgytől beváltandó só-készlet árát illetőleg adott utasításait. Az előbbit illetőleg pl. Horváth Mihály azt írja, hogy Ferdinánd Izabellának «százezer aranyat fizetend». (Id. m. 282.) Az utasításban azonban egészen más valami áll, mert a király csak avval utasítja biztosait, hogy kérdezzék meg a királynét, csakugyan annyit követel-e; s ha igen, úgy alkudjanak le belőle a mennyit lehet és a mit megalkusznak, azt se készpénzen igérjék, hanem csak hitelbe.

[2]) «Der König fühlte sich durch die Redereien Loboczky's nicht mit Unrecht gekränkt.» *Verhandlungen Ferdinands I.* 7. l.

[3—4]) Huber. *Erwerbung Siebenbürgens*, 32. l.

[5—6]) U. o. 33. l.

[7—8]) U. o. 34. l.

körülmények közt egymaga, saját úrnéja akarata ellen nem küzdhetett tovább a befejezett tény ellen és átadta Castaldónak Temesvárt, Lippát, Solymost, Becskereket és egyéb birtokait a neki ajánlott Munkácsért cserében.[1]) Augusztus elején azután Kolozsmonostorban dinom-dánommal[2]) megülték a királyfi eljegyzését Ferdinánd leányával[3]) és már 6-án Izabella trónvesztett fiával együtt megindúlt Kassára, hova később Petrovics is követte őt.

Aldana, mint láttuk, úgy adja elő a dolgot, mintha Izabella az ostrom alatt Gyula-Fejérvárban maradt volna és csak miután a hosszú ostrom meglágyította szívét és egyezkedésre hajlandónak nyilvánította magát és a barát az ostromot beszüntette, ment el Szász-Sebesbe.[4]) De ő alkalmasint félreértette fivérét Nagy Kampót.[5]) Elbeszélésén javítva tehát, midőn Izabella Szász-Sebesből Gyula-Fejérvárba ment és a spanyol csapatokon kellett áthaladnia, nagyon megtetszettek neki Aldana spanyol harczosai. Vezérük ez alkalomra legjobb egyenruhájukba bujtatta őket s fegyvereiket és hadi fölszerelésüket is a legjobb rendbe hozatta. Midőn pedig a királyné megjelent közöttük, gyönyörű katonai tisztelgéssel fogadták őt és több hibátlanúl kivitt harczias gyakorlatban és csatározásban mutatták be ügyességüket, a mi annyira megtetszett a királynénak, hogy Aldanához fordúlva, olasz nyelven azt mondá neki: «hogy azok után, a miket most látott, arra a meggyőződésre jutott, hogy eddig bestiák közt élt, nem pedig emberi lények társaságában». (Aver vivido entre bestias y no entre hombres.)[6]) Érzékenyebb természetű, vékonyabb bőrű hazámfiainak e nyilatkozat

[1]) U. o. 34. l.

[2]) Szilády Áron azt írja, (*RMKT.* III. 404.) hogy «az eljegyzés Monostoron ment végbe, fényes szertartások és nem nagy örvendezés között». (V. ö. a 69. lappal.) De ott a szegedi veszedelemről van szó. Centorio az ellenkezőjét állítja («con non poca allegrezza») 92. l.

[3]) Huber. U. o. 34. l.

[4]) *Expedicion* 78. l.

[5]) Elég furcsán azonban Castaldo is azt írja Ferdinándnak julius 21. Thordából, hogy «Regina .... heri ex *Zassebes* una cum filio recessit». *Mon. Comit. Transylv.* I. 337. A levél dátumát illetőleg l. Huber megjegyzését. Id. h.

[6]) *Memorial historico* X. 499. — L. a spanyolok által rendezett tánczok és mulatságok leírását. U. o.

bizonyára nem fog tetszeni, de ne feledjük el azt, hogy az elkeseredettség szólt a szegény asszonyból.

Sem Horváth Mihály, sem Huber Alfonz nem beszélik el azt a jól ismert jelenetet, mely az ország határán lefolyt, midőn Izabella elérzékenyülve, késsel három betűt S. F. V. és alájuk egy Y-t (nevének kezdőbetűjét) vésett egy terebélyes fa törzsébe. Talán nem illett volna e jelenet elbeszélésük keretébe és megzavarta volna azon örvendetes hangulatot, a melybe olvasóikat ejtették s nem akarták fölkelteni ezekben a gyanút, hogy a királyné még sem úszott annyira a boldogságban, a mint ezt ők velünk elhitetni akarják. Pedig a dolog valóban úgy történt. A jelenetet részletesen beszélik el Ascanio Centorio [1]) és Aldana,[2]) kinek fivére nem volt ugyan maga szemtanúja a jelenetnek, mert 200 spanyol lovassal elkísérte ugyan a királynét az úton, de Fráter Györgygyel együtt, tehát Szent-Királynál [3]) Szilágy megyében, vagy, mások szerint, Zilahnál visszafordúlt és azért csak másoktól hallotta a dolgot; de miután két egymástól független forrásból értesülünk róla, nincs okunk az elbeszélés valóságában kételkedni. Aldana még hozzá teszi, hogy mint beszélik Castaldo márvány emléket emeltetett a forrásnál, hol a királyné utoljára ivott és az általa fába vésett négy betűt egy magyarázó fölirattal és alkalmi versekkel ellátott márványlapra «transferáltatta» (transfirio las mismas letras).

Midőn azután a barát és Aldanáék az Izabellától való elbúcsúzás után visszafordúltak, egyszerre azt födözték fel, hogy utánuk ugyanazon az úton egy valami 30 magyar és 6 más különféle nemzetségbeli («otros seis de diversos trajes»; értsd «öltözetű») lovas haladt. E kis csapat vezetőjében Castaldo unokaöcscsét, Giovanni Alfonso Castaldót ismerték föl, ki az Izabella részéről átadott magyar koronázási jelvényekkel vala útban Ferdinándkoz. E fölfödözés nagyon lehangolta Fráter Györgyöt és panaszkodott, hogy Castaldo tábornok az ő tudta és megkérdezése nélkül küldötte el a koronát a királynak, még pedig csak oly kívánságból, hogy evvel Ferdinánd kegyeit a maga számára kiérdemelje, ámbár

[1]) *Commentarii* 95. l.
[2]) *Expedicion* 79. l.
[3]) Tinódy. RMKT. III. 34.

csak a barátnak köszönhette azt, hogy Izabella a koronát kiszolgáltatta. Hála helyett most a tábornok mint gyanús emberrel bánik vele. És itt Aldana ismétli azt az akkoron általánosan elterjedt véleményt, hogy a barát Izabellát és fiát azért túrta ki a fejedelemségből, mert tervében volt időfolytán (török segítséggel) Ferdinándnak is kitenni a szűrét Erdélyből, hogy azután majd maga kormányozza az országot.[1]) Mint tudjuk, Izabella maga is rendkívül féltette a szent koronát és csakis oly föltétel alatt szolgáltatta azt ki Castaldónak, hogy ez nem engedendi meg azt a barát kezeibe jutni. Attól félt-e, hogy a barát maga akarta-e viselni a koronát? Difficile est satyram non scribere. Az ő csupasz fejére már csak druszájának, Dózsa Györgynek tüzes vas koronája illett volna legjobban.

A törökkel azonban nem oly könnyen végeztek az osztrákok és erdélyi barátaik, mint Izabellával és fiával. Huber Alfonz szerint a barát még mindig azon hamis reményben élt, hogy Erdélyt török oldal felől a jövőben is «szemtelen letagadással és a valódi tényállás eltorzításával» megvédheti. Ezért julius 21-én azon ajánlatot tevé Ferdinándnak, hogy Sztambulba követséget küld az évi adóval. A követségnek ott azt kell majd mesélnie, hogy miután a fegyverszünettel békesség és barátság jött létre a bécsi királylyal, ez új viszony megszilárdítására a barát keresztül vitte azt, hogy János király fia elveendi a bécsi király egy leányát. A királyfi már el is utazott Kassára a menyegzőre. Ezen követséggel összehangzólag Ferdinánd is üzenjen a portára, hogy a barát szakadatlan sürgetéseinek engedve, ő egyik leányát János király fiával jegyezte el, továbbá, hogy evvel nem volt czélja a királyfit országából kitúrni és a szultánt megsérteni, mert János Zsigmond a nagyúr oltalma alatt fog továbbra is maradni s neki az évi adót, mint eddig is pontosan megküldeni. «De ily képmutatásra», jegyzi meg Huber, «Ferdinánd nem vala képes.» Hát lássuk mire volt képes. Még junius 18-án elkészült a bécsi kanczelláriában az a híres exposé, mely nem volt «szemtelen hazugság», nem volt «a való tényállás elferdítése», hanem «ellenkezőleg» Huber Alfonz véleményében «a valódi tényállás nyilt bevallása.»

[1]) *Expedicion* 79. l. — L. a «Hoffmann János beszéde» czímű czikket a *Századok* idei folyamában.

Az Izabella és a barát közt kitört viszályra — így kezdődik a diplomáczia e remeke — az oláhok és más népek berontottak Erdélybe és a budai pasa is megindította haderejét. Mint keresztény fejedelem Ferdinánd nem nézhette ezt közönyös szívvel és oly czélból, hogy az országot a kereszténység számára megmentse, kénytelen volt beavatkozni. A dolog időfolytán annyira ment, hogy az erdélyiek Ferdinándnak vetették alá magukat és ez elfogadta hódolatukat, mert ebben nem látta a fegyverszünet megsértését. Bécsben ugyanis úgy fogták föl a béke fogalmát, hogy addig a meddig a keresztények birtokában marad minden, a mi a kereszténye volt a fegyverszünet megkötése alkalmával, és a törökökében mind az, a mi akkor a töröké volt, az egyezség nincsen megsértve. Már pedig Erdélyt a nagyúr soha sem foglalta el haderővel s másrészt az ország birtoklása a nagyváradi béke értelmében János király halála óta jogosan Ferdinándot illette. Ez utóbbi különben kész az Erdély után járó portai adót ezentúl is fizetni. Így adja elő Huber a Malvezzi számára készített utasítást s még ebben az alakban sem lát «grosse Naivität»-et; de kénytelen bevallani, hogy Ferdinánd csalódott ama reményében, miszerint képes leend evvel a sophisticával a gyanakodó törököt elámítani. Az osztrák történetíró véleményében ebben az exposéban nincs «Vorspiegelung», és nem ötlik szemébe, hogy «so weit wurde der Sultan über die siebenbürgischen Verhältnisse denn doch unterrichtet, dass es ihm nicht lange verborgen bleiben konnte», hogy a török, oláh és moldva csapatok már hat hónappal előbb elhagyták volt Erdélyt. Az sem lehetett közönyös dolog a szultánra nézve, hogy az erdélyi várakban János Zsigmond katonái voltak-e, tehát a porta barátéi, vagy pedig Ferdinándéi, tehát a szultán vetélytársaéi. Hogy Ferdinánd az oktondi struczmadár példáját utánozta és önmagát elbolondította, azt megérthetjük, de hogy egy modern történetíró a Ferdinánd kieszelte e mentséget el nem ítéli, az nagyon furcsának fog föltünni; különösen, ha figyelembe veszszük azt, hogy Huber elhallgatott egy fölötte jellemző passust az instructióból, a melyben t. i. Ferdinánd azt *hazudja*, hogy csak akkor határozta el magát az erdélyi dolgokba való beavatkozásra, midőn kisérletei Izabellát a baráttal a lengyel király közbenjárásával kibékíteni meghiúsultak. Mint láttuk, nem csak hogy nem igyekezett Ferdinánd őket a lengyel király közvetí-

tésével kibékiteni, de éppen ellenkezőleg minden módon akadályokat gördített a lengyel udvar és Izabella közötti levelezés útjába. «Hazudj merészet és nagyot!» volt a bécsi király mottója is. Mint látjuk továbbá, Ferdinánd óvatosan elhallgatja azt a fontos adatot, hogy az oláh és más csapatok éppen azért törtek be Erdélybe és a budai pasa is azért indult Izabella segélyére, mert a barát a királyné akarata ellenére szándékozott osztrák uralmat az ország nyakára hozni. De ez mindenesetre Huber véleményében nem suppressio veri, a hazugság egy igen csunya fajtája, hanem — diplomaczia.

Különben a barát és Ferdinánd terve, hogy a szultánt és tanácsosait tévútra vezessék, csakhamar dugába dőlt, mert Erdélyből egy szem- és fültanú, névszerint St. Aubyn gascon lovag, megillant Castaldo táborából Petrovicshoz s ennek leveleivel együtt eljutott Sztambulba, hol Malvezzivel szembesitették s itt ünnepélyes kihallgatásban elmesélte a dolgot, úgy a mint látta és hallotta Erdélyben.[1]) Szegény Malvezzi erre a Hét-toronyba került s ott tespedt, míg néhány év múlva Verancsics és Zay közbenjárására ki nem szabadították és sürgönyökkel Bécsbe nem küldötték őt. Elfogatását fölhasználta Ferdinánd arra, hogy prelegáljon a szultánnak a nemzetközi jog elméletéből, de miután a török jól tudta azt, hogy a praxisban maga Ferdinánd sem követte saját elméletét, nem sokat hederített tudákos disquisitióira. Szegény Malvezzit utóbb Ferdinánd ismét el akarta küldeni a portára, de ez súlyosan megbetegedett s Komáromból írt a királynak, kérve, hogy mentse őt föl e megbizatás teljesitésétől, melyre törődött testi ereje miatt nem vállalkozhatott. Ferdinánd helyette tehát Busbequiust nevezte ki portai követévé, ki mielőtt Konstantinápolyba elindult volna, meglátogatta a beteget s mintegy két napot töltött a beteg ágyánál, oly czélból, hogy leczkét vegyen tőle a törökökkel való diplomacziai bánásmódban. E látogatás után néhány hónap mulva Malvezzi meghalt, bebizonyitva halálával, hogy csakugyan súlyos testi baja, nem pedig, mint Ferdinánd gyanitotta, a török tömlöcztől való

[1]) Lásd a «Malvezzi elfogattatása» czimű czikket a *Századok* idei folyamában. Schuller rendkívüli genialitással azt gyanítja, hogy «unstreitig stellte auch der oben erwähnte St. Aubin die Sache in einem anderen Lichte dar» (értsd «als Ferdinand»). Id. m. 39. l. Risum teneatis amici!

félelem miatt mentegetődzött a Konstantinápolyba való meneteltől.[1])

Hogy Malvezzi elfogatása után a török mint árasztotta el a szegény magyar hazát seregeivel, azt éppen a jelen folyóirat lapjain beszélte el nem rég, még pedig nagy részletességgel több íránk s azért, legalább a jelen alkalommal, nincs szándékomban részletekbe bocsátkozni. Tudjuk továbbá, hogy mint kapkodott fűhöz-fához a tehetetlen és pénznélküli bécsi kormány, élén Ferdinánd; mint igérte ez folyvást a segélyt és mily kevés jutott az igéretből a megtámadott országnak. Vérzett mindenfelé a saját magára hagyott magyar faj, vértanú halált szenvedett sok magyar hős. Épp az 1551. és 1552-diki évek lapjain ragyognak Szondy, Losonczy, Dobó nevei! Végre aztán belátták maguk Ferdinánd és Castaldo is, hogy nagyon könnyű dolog volt Erdélyt elfoglalni, de fölötte nehéz azt a szultán ellen megvédeni. Miután továbbá a bécsi «intéző körök» belátták azt is, hogy Erdély korántsem volt az a kincses bánya, az a tejjel-mézzel folyó ország, melynek azt alkuszuk, Fráter György, leírta; hogy tehát, köznapi prózában beszélve, Erdélylyel nagyon rossz üzletet csinált Ferdinánd s azért néhány szál vitézét Castaldo, «Optimus Dux», vezetése alatt ismét kihívta Erdélyből 1553 elején. Erre az alkalomra azonban tudtunkkal nem veretett emlékérmet.

Az ország azonban még további három évig névleg Ferdinándot uralta, mígnem végre a három nemzet, tehát maguk a szász atyafiak is, beleúntak a német kormányba és Ferdinánd, az ő «rechtmässige Herr»-jük — mint Schuller nevezi Ferdinándot — kontárkodásába s újabban megfeledkezve adott esküjükről, a körükbe visszatért Petrovicsot, Izabellát és fiát tárt karokkal és jóval több lelkesedéssel fogadták, mint annak idején Castaldót.

Az álnok barátot, mint tudjuk, sokkal hamarább érte utól a büntető Nemezis. Castaldo bevonulása után régi szokása szerint tovább folytatta ámításait. Hiszen, mint már figyelmeztettem az olvasót, a szerecsen bőrét, a párducz szőrét meg nem változtathatja! Ámította tovább is Ferdinándot, Castaldót, a törököt, egyszóval mindenkit, de legjobbban éppen magamagát, míg végre

[1]) L. Busbequius első törökországi levelét.

Ferdinánd tudtával és beleegyezésével Castaldo őt orozva meggyilkoltatta. A bécsi kormánynak nem volt többé szüksége reá és azért őt mint kifacsart czitrom üres héját eldobta. Aldana fivére elbeszéli részletesen a gyilkosságot, de sok új nincs versiójában.[1])

Valljon igaz-e vagy nem az, a mit Horváth Mihály gyanít,[2]) hogy t. i. «Castaldót és Pallavicinit... a kardinál kincseire való szomj» indították talán a véres tett elkövetésére, azt a kérdést csak Castaldo számadási könyveiből lehetne eldönteni, melyek talán még megvannak utódainak levéltárában. Midőn a tábornok január havában személyesen elment Szamos-Újvárra és többek jelenlétében fölnyittatta «a kardinál pecsétjével ellátott szekrényeket» azokban kevesebb kincset talált, mint a Fráter György roppant gazdagságáról elterjedt közhír szerint találniok kellett volna. Horváth szerint «a pecsétnyomó már elébb is nálok lévén, a pecsétet ismét ráüthették a szekrényekre, miután azokat elébb jobbára kiürítették».[3]) Mindenesetre gyanús az a körülmény, hogy midőn Castaldo elhagyta Erdélyt 1553 tavaszán, úgy látszik, jóval nagyobb podgyászszal távozott, mint a mennyivel megérkezett volt. Egy Galgóczból kelt névtelen levél szerint. Castaldo útja Erdélyből Pozsonyig 34 napot vett igénybe. E késedelmet «a meredek hegyek, a megáradt folyók» és az óriási podgyász okozták, melynek őrizetére 300 spanyol katona volt kirendelve. Némely nap azért 10—15 kilométernél többet nem haladhattak.[4]) Továbbá 1553 július 18-án Castaldo Bécsből egy olaszhoni ismerősének «magyar szokás szerint» küld emléket, még pedig egy követ, a milyent Erdély folyóiban találnak, továbbá 3 arany és 1 ezüst érmet, melyeket «várárkok ásása alkalmával találtak».[5]) Nem lehetetlen az, hogy a kő és az érmek Fráter György gyüjteményeiből kerültek Castaldohoz becsületes vagy más úton, mert mint tudjuk, a barát gyüjtött érmeket és aranyérczes ásványt.

[1]) *Memorial histórico* X.

[2—3]) Id. m. 358., 376. ll. — Aldana fivére is avval vádolja Castaldót, hogy a barát kincsein gazdagodott meg és a katonák zsoldjainak fizetésére szánt pénzből sikkasztott.

[4]) Dátum «Gargotz 1553 apr. 17.» *Statepapers.* Foreign. Edward VI.

[5]) *Archirio Storico*, id. köt. 603. l.

De mint mondom mindez csak gyanú, melyet még be kell bizonyítani.

XXII.

Fráter György halála után is az erdélyiek elmondhatták magukról, hogy «egy ördögtől megszabadított ugyan bennünket az Úristen, de helyette több ezret küldött nyakunkra.»[1]) Értem a spanyol és német fizetetlen zsoldosokat, kiket Ferdinánd az erdélyiek nyakára küldött. A spanyolok fegyelmezetlenségéről sok adomát örökített meg Branthôme,[2]) Valois Margitnak ajánlott művében. Így pl. egy ízben, éppen Magyarországon történt, hogy midőn V. Károly császár és testvére Ferdinánd a glédában álló spanyol zsoldosokat inspicziálnák, egy katonának nem tetszett Ferdinánd hosszú haja, melyet ez, mint őse, Castille királya, «grands en fenestre», azaz feje közepén elválasztva viselt, mi arczának gót-stylű ablakhoz hasonló kinézést adott. «Szent fölség», így kiáltotta el magát az illető katona, «nyirasd meg az öcséd haját és vond le a költséget a zsoldomból!» De a császár és Ferdinánd csak mosolyogtak. Egy más alkalommal pedig egy spanyol zsoldos így fogadta a későn jövő császárt. «Az ördöghöz veled, te vén málészájú! hát ilyen későn jösz? Egész nap vártunk reád és majd meghaltunk az éhségtől és hidegtől!» Hogy jó katonák voltak, azt éppen Castaldo idejében mutatták meg fényesen. De jaj annak a szegény országnak, melynek nyakára ilyen zsoldosokat küld «gondos» fejedelme — fizetés nélkül.

A német zsoldosokkal szemben azonban a spanyolok valóságos angyalok voltak. Schuller régebben,[3]) Barabás Samu legújabban [4]) több kivonatot, illetőleg regestát közöltek Castaldo leveleiből,

[1]) Ungnad a császárhoz 1600 okt. 12. Hurmuzoki *Documente* IV. 164.

[2]) *Rodomontades espaignolles* összes műveinek a Plon-féle (Paris 1893.) kiadás IX. kötetében. 41. l.

[3]) «Das Word Muoser» czímű dolgozatában. Trauschenfels *Magazin für Geschichte Siebenbürgens* folyóiratában. Neue Folge I. Band. 3. Heft. Kronstadt 1859.

[4]) *Történelmi Tár.* 1892.

melyben ez élénk színekkel ecseteli a zsoldjuk ki nem fizetése miatt föllázadt német vitézek garázdálkodásait. Maga Haller Péter vallja meg, hogy az országnak inkább kárára, mint hasznára időznek a fejedelemségben.[1]) «Ma már 1552. augusztus 28-ikát írjuk», így jelenti Castaldo Ferdinándnak,[2]) «és a megigért posztónak és pénzeknek még mindig semmi nyomát nem láthatjuk. E küldemény nemsokára való megérkezésének reményével lehetségesnek véltem a zsoldosokat még további húsz napra a táborban visszatartani, de a szőlő és gyümölcs, melyen eddig mint madarak vagy barmok éltek, lassankint fogyni kezdenek. A parasztok az erdőkbe menekültek és összecsoportosultak oly czélból, hogy azt, a mi terméseikből még el nem pusztult, katonáink ellen megvédjék, kik, hogy megélhessenek, kénytelenek eleséget rablás útján szerezni maguknak. Ilyképen nem múlik el egyetlen egy nap sem, melyen valóságos csatázás nem folynék a két párt közt és mindkét részről halottak nem maradnának a csatatéren.» Ez volt tehát az a német boldogság, az az osztrák paradicsom, melyet Fráter György hozott az erdélyiek nyakára. Mi czélból tette ezt? annak a titkát ő elvitte a sírba magával. Mert ha Erdélyt csakugyan komoly veszély fenyegette volna török részről, s ha Ferdinándnak módjában állott volna fenyegetett keresztény hitsorsosait, melynek ügye oly komolyan szívén feküdt — a bécsi kanczellária fogalmazójának, úgy a barát sürgését-forgását Erdély boldogsága ügyében még meg lehetne értenünk. Apologistáira bizom eldönteni a kérdést, hogy szellemi vakságának vagy szívtelen gazságának kell-e betudnunk legutolsó államcsinyját.

Hogy pedig az említett garázdálkodásokban főleg a német katonák tettek ki magukon, azt oly hiteles szavahihető forrásból tudjuk, mint Haller Péter, Castaldo kegyenczének («Castaldo's Liebling») levele Ferdinándhoz,[3]) melyben panaszkodik a királynak, hogy a «Germani milites» dúlásától éppen maguk a szász atyafiak, tehát a «Bruderstamm» szenvednek legjobban. Panaszteljes levelének elolvasásánál önkénytelenül is a békákról és a gólya-királyról szóló mesére gondolunk. Sic fata volunt.

[1—2]) Schuller id. h. és *Történelmi Tár*, 1892. 287. l. 261. sz.
[3]) Schuller id. h.

Még csak néhány szót Aldanáról. Fölötte nagy óvatosságra kell intenem az olvasót és figyelmeztetnem arra, hogy föltétlenül ne higyje el mind azt, a mit Castaldo leveleiben olvas róla, mert az «optimus dux» esküdt ellensége volt Nagy Kampónak, még mielőtt Egerben találkozott vele. Aldana fivére beszéli el, hogy eredetileg mi volt halálos gyülöletének oka. Mint láttuk, Castaldo nápolyi területen született, tehát oly helyen, melynek lakosai mai napság is híresek arról, hogy valamely kapott sértést nem könnyen felejtenek el s hogy évekig sem alszik el keblükben a bosszúvágy. Még a negyvenes években, 1546 körül Németországban történt, hogy a császári hadsereg meg készült változtatni táborozási helyét, s e czélból a császár Castaldot, Alba herczege pedig Aldanát bízta meg a táborozásra kiszemelt új hely megvizsgálásával. Mindkét megbízott tiszt benyujtotta jelentését és Castaldo mellőzésével és nagy bosszankodására a császár Aldana tervét fogadta el. Ezért gyűlölte Castaldo Aldanát annyira! Mások szerint pedig, a miatti irígységből gyűlölte őt, hogy Aldana Ferdinándnak nagy kegyében állt ki folyvást hízelgő szavakban nyilatkozott a spanyol ember katonai tehetségeiről Castaldo előtt. «Bármint álljon is a dolog», írja Nagy Kampó testvére, «Castaldo folyvást rosszakaratot tanúsított Aldana ellen, fölbujtogatta ellene nemcsak saját spanyol kapitányait, hanem a magyar és németek közt is a tekintélyesebbeket, kikről tudta, hogy kedvező véleményt formáltak Aldanáról.» Ez volt egyik oka annak, hogy Nagy Kampó folyvást meg akart szabadulni Castaldótól és untig zaklatta Ferdinándot, engedje meg neki (Aldanának), hogy az országot elhagyja és a császári hadseregben vállaljon el szolgálatot.[1]) Ezt, mint mondám, testvérétől tudjuk, de megerősítését más forrásból is ismerjük.[2]) Mint látjuk tehát, Aldana saját akarata ellenére, kedvetlenül szolgált a magyarországi hadseregnél s e körülményt nem szabad figyelmen kívül hagynunk Lippában és máshol viselt dolgainak megítélésénél. Nem az ilyen kényszerűségből, kedvetlenül szolgáló hadfiak sorából kerültek ki sem a hazai, sem a világtörténelemben ismert, hősies halállal elvérzett nagy alakok! Idegen zsoldosoktól, kiknek zsoldja több

[1]) *Expedicion* 77. l.

[2]) L. pl. saját leveleit a *Memorial histórico*-ban. X.

hónapig hátralékban van, s kik gyümölcsön, szőlőn tengetik nyomorult életüket s még ezt a sovány kosztot is rabolni kénytelenek, nem várhatunk nagy dolgot, s talán még nagyobb katonai lángész, mint Aldana, sem lelkesíthette volna az ilyen «Rohmaterial»-t önfeláldozásra, áldozatokra.

Aldana bűnperét már elbeszélte részletesen dr. Márki Sándor.[1]) Teljesen egyetértek vele abban, hogy «Aldanát, az idegent, talán kelleténél szigorúbban ítélte meg a bíróság is, a közvélemény is». Maga Ferdinánd király is a részére kiadott megkegyelmezési levélben elismerte «hű és sok hasznos szolgálatát» és midőn 1556-ban elhagyta hazánkat, V. Károly császár kegyesen fogadta őt és a Piemontban és Lombardiában Don Ramon de Cardona halálával megürült tüzérségi főkapitányságot ruházta reá, mely minőségében Alba herczege legnagyobb megelégedésére szolgált.[2]) Ha Aldana csakugyan olyan gyáva katona volt volna és oly rabló és sikkasztó, a milyennek őt ellenségei, Losonczy, Báthory, Castaldo és mások hiresztelték, úgy aligha bízták volna őt meg valami fontosabb katonai állással. Utóbb elvette Nápolyban Don Francisco de Tovar comendador leányát, Donna Beatrizt, kivel évi «300 escudos» hozományt kapott. De boldog házas élete nem tartott sokáig, mert a Dzserbe szigete ellen intézett szerencsétlen kimenetelű spanyol expeditio alkalmával 1560-ban török fogságba esett és mint gályarab nyomorúltan veszett el végkimerültségben, melyet nehéz sebei és a gályarabság sanyarú munkája okoztak. «Halála előtt meggyónt egy ugyanazon gályán raboskodó püspöknek», írja rokona, Don Pedro Barrantes Maldonado.[3]) Ez valószínűleg az ugyanazon alkalommal fogságba került majorkai püspök volt.[4])

KROPF LAJOS.

[1]) Aradmegye története I. 553.

[2]) Aldana, *Expedicion* 107. l.

[3]) *Memorial histórico* X. 527.

[4]) Gams *Series Episcoporum*-a szerint Joan. Bapt. Campegio. — Az expediczió történetét lásd Hammernél (franczia kiadás) VI. 193. és *Prescott Philip II.* vol. II. book IV. chap. I. — A keresztény rabok sorsát Busbequius igyekezett enyhíteni, de nem volt elég pénze e czélra; lásd törökországi levelei negyedikének elejét és passim. — Hogy Aldana Bernát

részt vett az expediczióban és fogságba esett, azt Cirni is említi: «L'impresa delle Gerbe, fatta dal Catolico Re Filippo» di Anton Francesco Cirni Corso; l. Sansovinonál *Historia Universale dell' Origine, guerre, et imperio de Turchi* (Venetia 1654.) fo. 420. verso és 425. recto. — Szilády Áron tévesen azt állítja Forgách nyomán, hogy Aldana Bernát («Nagy Kampó») és Alonso Perez de Sayavedra («Kis Kampó») édes testvérek voltak. *RMKT.* III. 402. Dehogy voltak! Alonso apja «az a Sayavedra kapitány volt, ki Puzzeolinál halt meg, akkor, midőn Barbarossa (a török kalóz kapitány) ott járt». (*Expedicion* 80. l.). Alonso jól beszélt magyarul, Losonczynak barátja volt és «soha el nem váltak egymástól, míg Temesvárott együtt el nem vérzettek». (U. o. és 84. l.). Nagy Kampónak apja pedig Francisco Villela de Aldana volt. (*Memorial histórico* X. 526). Forgách úgy látszik épúgy, mint Barabás Samu a «Kampó» nevet családnévnek nézte. A *Memorial*-ban azonkívül Aldana Bernátnak két bennünket érdeklő levele van közölve. (524. 525. ll.). Ezeknek elseje «Desde Campo junto á Julianova (Gyula) 25 de Mayo de 1551.»-ről van keltezve, de ez hiba «1552.» helyett, mert a levéliró említi benne, hogy «Juan Baptista me tomó mis papeles (Castaldo elvette irományaimat) és szigorúan megparancsolta nekem, hogy másnak mint szolgáimnak vagy barátaimnak irni ne merészkedjem s ezeknek is csak röviden.» Castaldo, mint tudjuk, avval gyanúsította, hogy «az ellenséggel» a maga szakálára állt levelezésben és úgy látszik nem szívlelte, hogy Aldana írt Castaldo és mások sáfárkodásairól Ferdinánd és Miksának. A második levél «de Julianova 1-o de Junio de 1552.» van keltezve.

ADALÉKOK APAFFY MIHÁLY FEJEDELEM 1683-IK ÉVI HADJÁRATÁHOZ.

A 16 éves török háború kezdetén IV. Mohammed szultán Kara Musztafa nagyvezírt nevezte ki az 1683-ban Bécs ellen indítandó hadsereg fővezérévé. A 250.000 főnyi török sereghez csatlakozni volt kénytelen Apaffy Mihály fejedelem is. Az erdélyi sereg Apahidáról 1683 julius 8-án indult el és augusztus 13-án Győr alá érkezvén, serege még az osztrák határig ment; itt megállapodván, maga a fejedelem fényes kisérettel a Bécs alatt álló török táborba ment, hogy a nagyvezírnél tisztelegjen. Apaffy serege Bécs ostroma alatt Győr tájékán tartózkodott, a törökök bécsi kudarcza után pedig vele együtt vonúlt vissza Biáig. Innét a nagyvezír az erdélyi sereget október 9-én elbocsátván, az Szolnoknál kelt át a Tiszán s azután a Maros völgyén át tért Erdélybe vissza. A hadjárat november 16-án ért véget.

Az alább közlendő két okirat ugyan kiváltképen a sereg élelmezésére vonatkozik, de e mellett az első a hadsereg első föiszereléséről ad érdekes képet, míg a második ezen időszakról párját ritkító s kiválóan nevezetes *naplószerű följegyzése az erdélyi sereg egész hadjáratának az első naptól az utolsóig*, följegyezvén nemcsak a sereghez az úton, minden menetállomáson beszállított eleség pontos mennyiségét, hanem egyszersmind a fontosabb eseményeket is; mint ilyen tehát ritka és igen becses okirat.

I. Anno 1683 die 10 junii. A táborra deputált szekerek, élés és holmi egyéb bonumok perceptiojának és erogatiojának rendi.

Szekerek 109, hámos lovak 76 pár, ökrök tézsolástól 70 pár. A fiscus (kincstár) jószágiból:

Zalathnáról: 3 vasas szekér 2—2 béressel, 8—8 ökörrel. Fakó szekér 2—2 béressel, 8—8 ökörrel. Öreg szarvas tekenő 8, gyuró és szappanyozó tekenő 8. Fedeles kancsók 28. Tiszofa palaczk 25, csebrek 15, tégelyek 20. Szurok 300 font, fenyőmag 1/3 köböl, konyhára való vágómarha 50, faggyú 200 font.

Huszti jószágból, Viskről, Técsőről, Szigetről egy-egy szekér, 2—2 béressel, 8—8 ökörrel.

Ebesfalváról vasas, marha nélkül való szekér 8.

Item. Szalonna 20 mázsa = 1113 font, sódar 65, oldalpecsenye 40, orja 25, disznóláb 40, első fejérnek való liszt 32 köböl, borsó 4 köböl, lencse 1 köböl, almaeczet 30 veder, háj 8=54 font, tömlő-túró 6, vas ásó 10, kapa 20, fejsze 10, sings-szeg 100.

Balázsfalváról vasas szekér kettő, 2—2 béressel, 8—8 ökörrel, fakó szekér 7, 2—2 béressel, 8—8 ökörrel.

Item. Második fejérnek való liszt 40 zsákban 50 szász köböl, asztalczipónak való liszt 50 szász köböl, præbenda közliszt 50 szász köböl, árpa 50 szász köböl.

Vinczről 1 vasas szekér, 2 béressel, 8 ökörrel, aszuszilva 3 véka.

Görgényből 3 vasas szekér, 2—2 béressel, 8—8 ökörrel, fakó szekér 8, 2—2 béressel, 8—8 ökörrel.

Item. Közliszt 200 szász köböl, zab 15 szász köböl, borsó 1 1/2 köböl, aszuszilva 3 szász köböl, boreczet 40 veder, almaeczet 30 veder, aprótörött só 1 köböl s 1/3-ad, dió 4 véka, mogyoró 4, sós egres 8 oct., tavalyi vereshagyma 3 1/2 köböl, tavalyi petrezselyem 1 1/3 k., tavalyi fokhagyma 1/3 k., mérő-véka 3, fedeles cseber 3, fedeletlen cseber 18, sütő-lapát 10, tengelyfa 10, keréktalp 20, kerék küllő 39, vízmelegítő-üst 1, sütő-szita 3, lóitató cseber 6, tégely 10, szénvonó 12, asag rúd 10, kerékfő 10, szekérrúd ágastól 3, abroncs 40, torma 3 köböl, fejős tehén, üsző borjúval 2. Item. Dienes István kádár.

Kővárról vasas szekér 1, 2 béressel, 8 ökörrel.

Fejérvárról vasas szekér 2, 2—2 béressel, 8—8 ökörrel; fakó szekér 7, 2—2 béressel, 8—8 ökörrel. Item. Hámbavaló kötél 187, szál-istráng 113.

Igeni mészáros András Péter.

Sárdi Sütő Gábor.

Benedeki ács Paniti János.

Czigány Vankul Potura.

Fa rosta 2, szőr és vászon üres zsák 30.

Küküllővárról vasas szekér 2, 2—2 béressel, 8—8 ökörrel.

Szamos-Ujvárról fakó szekér 7, 2—2 béressel, 8—8 ökörrel, üres átalag 7, földhordó kosár 7, kősó 50, dió 1/8 köböl. Czigány György Vlaskul.

Dévaról vasas szekér 3, 2—2 béressel, 8—8 ökörrel; fakó szekér 6, 2—2 béressel, 8—8 ökörrel. Színboreczet 40 veder, pántvas 20, kővágó csákány 10, vas-karó 1.

Porumbákról vasas szekér 2, 2—2 béressel, 6—6 ökörrel; fakó szekér 7, 2—2 béressel, 6—6 ökörrel, kirlán 100, tömlő-túró 7 mázsa = 658 font, első fejérnek való liszt 50 köböl, sós káposzta 4 hordóval, üveglámpás 20, öreg hosszú kötél 1, tarboncza 18, praebendának való köleskása 5 köböl, praebendának való árpakása 5 köböl.

Fogarasból vasas szekér 3, 2—2 béressel, 8—8 ökörrel; fakó szekér 10, 2—2 béressel, 8—8 ökörrel.

Urunk számára való kikása (?) 3 köböl, árpakása 3 köböl, haricskakása 3 köböl; praebendának való kikása 4 köböl, árpakása 2 köböl, haricskakása 2 köböl. Ó-szalonna 5, új-szalonna 6, sódar 30, oldalpecsenye 18, disznóláb 30, új-orja 10, boreczet 20 veder, gyertya 3000, fonal 6 font, czérna 6 font, vég spárga 20; praeb. való ó-szalonna 19 = 761 font, ó-háj 30 = 188 font, ó-orja 15, sódar 65, disznóláb 30, oldal 12, sós tárkony 1 veder-aszuzsály 2 veder, vég gyeplő 20, szita 3, koszháló (?) 1, veres, hagyma 5 köböl, húsborító 16, üst 1, ejteles kupa 4, icze 4, félejteles 2, félicze 2, fatál 40, fatányér 50, compona fontostól 2, mércze 2, fakalán 20. 50 zsák zab = 50 köböl, talpbőr 2, 20 öles kötél 1, berbécs 100. Két-két kerekű ló után való vasas taliga 5, mindeniken egy-egy 20 vedres, vasabroncsos általag.

Mészáros Fogarasi Voncsa; ácsok: Mondrai Bukur Csoplyán és Kapocseli Opra Czipár; sütők: Ilie Pitár és Zaharia Ludisorik; halászok: Galacsi Juon, Bircza és Kriszta. Martonhegyi czigány Kirilla.

Katonából 50 zsák árpa = 50 köböl, 50 bárány.

Kománáról 9 fakó szekér, 2—2 béressel, 8—8 ökörrel; asztalczipónak való liszt 100 szász köböl.

Radnótról 2 vasas szekér, 2—2 béressel, 8—8 ökörrel, fakó szekér 5, 2—2 béressel, 8—8 ökörrel. Asztali liszt 50 köböl, praeb. való liszt 200 szász köböl, tömlő-túró 16 mázsa = 1901 font, bárányos juh 12, juh és berbécs 50, tehén 1, tavaszi sajt 15.

A táborra deputált, fenn specificált bonumok erogatiojának rendi. Kik kezéhez adattak, hová valók. Élés, holmi bonumok, szekerek stb. részletesen leírva $4^1/_2$ íven. A végén az élésmesterek reversalisa:

«Én, ki ide alább subscribáltam, esküszöm az élő Istenre, ki Atya, Fiu, Szentlélek, teljes Szentháromság egy bizony örök Isten engemet úgy segéljen és úgy adja lelkem idvességét, hogy én a Méltóságos Apafi Mihály kgls urunk és Méltóságos Bornemisza Anna, kglmes asszonyunk ő Nagok és Méltóságos ifjabbik Apafi Mihály választott fejedelmünk ő Nagok méltóságos szerelmesének igaz, tökéletes és hű szolgájok, ő Nagok ellenséginek ellensége és jóakarójoknak jóakarója leszek ez mostan felveendő . . .» Itt megszakad, az utolsó lap hiányzik s így nem tudhatni, ki és kik voltak az élésmesterek.

Eredetije a gróf Teleki-nemzetség levéltárában 3101.

II. Diarium regestum super perceptionibus quorundam, bonorum victualium et rebus quibusdam occurrentibus in expeditione bellica generali Transilvaniens. quod incipit 1683.

In mense Julii.

1. Julii. Isten kegyelmességéből Szentpéterről indulván meg az úr (Teleki Mihály) ő kglme, szállott meg és hált Szavában.

2. Érkezett az úr ebédre Apahidára. Mikoláné asszony gazdálkodott eszerint: kövér kappan 1, kövér lúd 1, kalács 1, fehér czipó 10, palaczk bor 8. Ugyanaz nap a kolozsváriak hoztak 2 fehér kenyeret, 1 öreg kandár bort.

3. Adatott az úr Balog János uramnak 15 forintot, Balog Istvánnak 4 frtot. Eodem (= ugyanazon napon) Pater János uram küldött 12 tyúkfiat, 4 lúdfiat, zabot két zsákkal, 19 eleven potykát.

4-én Gyerőfi uram küldött 3 zsák árpát, 28 veder bort, 1½ köböl borsót, 10 fehér czipót, 3 kalácsot, 6 árticsokát.

5-én *Bánffi Kristófné* asszony küldött 1 pujkát, 2 potykát, 4 dévért és csukát, 2 kalácsot, 10 czipót, 1 veder bort. Eodem. *Szebeni királybíró* uram küldött 18 narancsot, 21 czitromot. *Bánffi Dénezsné* asszonyom küldött 15 veder bort, 2 bárányt, 2 pipét, 2 tyúkot. Szentpáli bíró administrált bonumokat eszerint: 11 köböl zabot, 1100 közczipót, 11 tyúkot, 98 tyúkmonyát (=tojás), mogyoróhagymát 1, fokhagymát 4 koszorút, veresshagymát négy kötéssel, ugyanannyi petrezselymet, 1 véka gombát.

6. Borsáról Bánffi Gáborné asszonyom küldött 2 malaczot, 4 lúdfiat, 4 tyúkfiat, 1 kosár medgyet. Apor Lázár uram küldött 100 kenyeret. Eodem. Toroczkai István és Péter uraimék küldöttek 200 patkót szegestől.

7. Kopasz János uram küldött 100 asszu pisztrángot. Peski János uram két csiki sajtot.

8. Megindulván Apahidától az egész tábor, szállott meg a csomafái határon a víz mellett. Ide küldött Gyerőfiné asszonyom az úrnak (= Teleki Mihálynak) két fekete bokály vízivó rostélyos korsót.

Eodem. Reggel küldvén haza Kubinyi László uramot, adatott az úr ő kglmének pénzt 20 forintot, 2 sajtot, a szolgájának 1 forintot.

9. Szállott meg a tábor az Almás vizénél, a hová küldöttek: Serédi uram ő Nsga 1 eleven disznót, 1 köböl borsót; Boros László uram is 6 köböl árpát. Itt öltek meg a francziák egy aszszonyt, a patakba taszították.

10. Szállott meg a tábor Karika mellett, ugyan a karikai réteken. Ide küldött Serédi uram ő Nsga az úrnak (Telekinek) ribizli-szőlőt egy kazuppal,[1]) ugorkát is egy kazuppal. Itt exsequaltak egy oláhot karóba.

11. Szállott meg a tábor Czigandihoz a réteken, itt feküdt a tábor két nap.

12. Julii. Érkezett hír, hogy a török triumphalt a németen.

Eodem. Közép-Szolnok vármegyéből hoztak élést: 204 ke-

[1]) Kazup, tájszó = kászú, fahéjból csinált kis kézikosár.

nyeret, 33 veder bort, 2 vágómarhát, 7 juhot, 50 véka abrakot, 5 ludat, 16 tyúkot. Az úr számára hoztak Zilajról 3 zsák árpát.

13. Szállott meg a tábor *Hidvéghez*, a hová küldött Bánffi Dénezsné asszonyom ő Naga 2 köböl közlisztet, 1 köböl fejér lisztet, 2 köböl rozsot, 1 köböl árpát, 22 veder bort, 1 vágómarhát, 1 kövér disznót, 4 lúdat, 12 tyúkot, halat, rákot, petrezselymet, hagymát, Grosz úr gombát.

Kraszna vármegyéből: 6 köböl szitálatlan lisztet, 8 k. abrakot, 18 veder bort, 1 vágómarhát, 2 juhot, 15 tyúkot, 4 lúdat, 6 edényben vajat, 2 korsó eczetet, vereshagymát, petrezselymet.

Eodem. Somlyai perceptor Ujvárosi István deák uram küldött: 1400 praebenda czipót, 45 fejérebb czipót, egy átalag bort = 10 veder, 1 disznót, 1 borjút, 3 köböl zabot, egy kazup pisztrángot, 80 patkót, 10 sing vasat, 6 bárányt, vereshagymát, petrezselymet. Csatári György uram küldött 2 lúdfiat, 2 tyúkfiat. Kovács György uram pereczet. Margitáról hoztak 2 kazup körtvét, egy kosár tengeri baraczkot, 6 retket. A szakmári Labanczok fogtak el egy katonát, kit el is bocsátottak.

Boldogfalvi uram hozott egy őzet az úrnak.

Eodem. Körözsi uramnak adatott az úr ő kglme pénzt 40 forintot, Gyepesi uramnak 20 frtot.

14. Szállott a tábor *Szárhegyhez*, a hová érkezett Győr alól, Kupucsi, a ki siettette Urunkat ő Nagát.

Eodem. Biharról hoztak egy kosár tengeribaraczkot, egypár karmasin selyét kapczástól. Serédi uram küldött sárgadinyét, körtvét. Bánffi Farkas uram küldött 2 dinyét. Tövissi Dániel uram is küldött 3 sárgadinyét, gombát egynehányat. Urunknak küldött az úr kglme 8 sárgadinyét.

15. Szállott a tábor *Margitához* a réteken, a Berettyó mellett. Ide küldött urunk ő Naga az úrnak ő kglmének egy kazup körtvét.

16. Ugyanide jött ki a debreczeni bíró tanácsival együtt s hoztak 4 kenyeret, 9 sárgadinyét, egy kosár baraczkot, 1 átalag bort, egy csomó pereczet, 1 véka medgyet, egy fazék főtt káposztát serpenyőstől.

Szoboszlóról: 4 bárányt, 8 kenyeret.

Nagy-Létáról: 1 zsák árpát, 1 bárányt, 3 sárgadinyét, 3 görögdinyét, vereshagymát, petrezselymet.

Félegyházi praedikátor uram hozott 1 zsák árpát, 1 juhot, 3 tyúkfiat, 3 sárgadinyét, egy görögdinyét.

Bagamérről: 4 zsák árpát, 2 juhot, 12 tyúkot, 16 kenyeret. Ezeket az úr számára percipiálták.

Rédei János uram küldött 1 zsák árpát, 1 zsák rozsot. Ezeket Madarász uramnak küldötte az úr ő kglme.

Margitaiak hoztak: 15 tyúkfiat, 4 veder bort, 6 zsák árpát, 1 vágómarhát, hagymát, petrezselymet. Ezeket az úr ő kglme az uraknak közönségesen küldte. 190 kenyeret. Ezt Almási uram gyaloginak adták. Tyukmonyat 105. Ebből Mikes Kelemen uramnak 50, az úr számára 55.

Püspökiből hoztak: 1 hordó bort = 9 veder, 2 közlisztet (véka vagy köböl? nincs kitéve), 1 vágómarhát, 3 zsák árpát, 50 kenyeret, hagymát, petrezselymet.

Kis-Marjából: 1 meddő tehenet, 1 zsák árpát, 12 kenyeret, 7 tyúkot, 1 harcsát, 2 csukát, 2 lúdat, ugorkát, féltarisznyával hagymát, petrezselymet.

Tulogdról: 3 tyúkot, fokhagymát, vereshagymát, petrezselymet.

17. Szállott meg a tábor *Tulogd* rétmezején.

Monostoros-Páliból hoztak 2 zsák abrakot, 2 lúdat, 8 tyúkot, hagymát, petrezselymet.

Sarándról: 1 zsák árpát, 3 tyúkfiat, 12 kenyeret, 2 görög- és 3 sárgadinyét.

18. Ugyanott feküdt a tábor. Derecskéről hoztak 2 zsák árpát, 15 kenyeret, 4 tyúkfiat, 1 sajtot. Bagosiak 1 zsák árpát, 4 kenyeret, vereshagymát, petrezselymet. Diószegről egy hordó bort, 10 zsák árpát, 2 vágómarhát, 7 lúdat, 20 tyúkot, 156 kenyeret, 2 szekér szénát, rákot egy tarisznyával, halat, petrezselymet, hagymát, egrest.

Szőlősről egy hordó bort 4 veder. Konyándról 1 zsák abrakot, 1 bárányt, 4 kenyeret, 7 görög- és 4 sárgadinyét. Nagy-Létáról 10 kenyeret, 5 sárga- és 10 görögdinyét, egy kád jeget. Biharról 1 vágómarhát, 7 veder bort, 53 kenyeret, 4 zsák abrakot, 2 zsák lisztet, 10 tyúkfiat, hagymát, petrezselymet, sari szunyavácz mogyorót. Esztárról 6 tyúkfiat. Diószegről másodszor hoztak 234 kenyeret. Vásárhelyről 9 kenyeret, 3 veder bort, egy kanna

almaeczetet, körtvét két kosárral, hagymát, petrezselymet. Kis-Marjáról 4 harcsát. Konyádról 1 bárányt, 12 kenyeret, 2 zsák abrakot, 2 sárga- és 8 görögdinyét. Biharról 1 vágómarhát, 50 kenyeret, 10 veder bort, 5 zsák árpát, 3 zsák lisztet, 20 tyúkfiat, 1 véka egrest, 1 kosár tengeribaraczkot, hagymát, petrezselymet. Nagy-Létáról: 10 kenyeret, 1 kád jeget, 5 sárga- és 10 görögdinyét.

19. Szállott meg a tábor *Pocsajnál*, a hová hoztak Debreczenből egy általag medgyes bort, egy általag fejér bort, 40 zsák árpát, 1 zsák petrezselymet, 1 zsák vereshagymát, 1 berbencze [1]) tárkonyt, 1 rocska [2]) ugorkát, 1 véka medgyet, egy véka baraczkot, retket felesen; dinyét mind sárgát, mind görögöt felesen, 1 zsák kását, lúdakat, tyúkokat, vágómarhákat, 4 zsák lisztet, süveget, felrántó szíjakat hevederestől, vasas csebret 3-at, 2 vízmerítőt, 2 vedret, egrest, 2 lihut (liu), 6 gyéként, 40 istrángot, 6 gyeplőt, 20 kötelet, 1 általag káposztát, egy véka körtvét, egy taligát lovastól, nyergestől, emberestől, pereczet alkalmasint.

Henczidáról 4 nagy zsák árpát, 1 vágómarhát, 28 kenyeret, 6 tyúkfiat, 1 sajtot, hagymát, petrezselymet.

Kerekiről: 4 zsák árpát, 20 vágómarhát, hagymát, petrezselymet.

20. Szállott meg a tábor a *bakonszegi* pusztán, a hová hoztak:

Földesről 39 kenyeret, 1 juhot, 2 zsák árpát.

Nádudvarról 3 pujkát, 1 zsák árpát.

Karczagó-Szállásáról 2 bárányt, 5 sajtot, 10 kenyeret.

Gesztről 3 zsák árpát, 1 zsák lisztet, 2 juhot, 15 kenyeret.

Mezőgyámról 3 zsák árpát, 1 zsák lisztet, 2 juhot, 11 kenyeret, 2 lúdat.

Sássiról 3 zsák árpát, 2 juhot, 28 kenyeret.

Gáborjánról 4 zsák árpát, 1 vágómarhát, 29 kenyeret, 3 sajtot.

Püspök-Ladánból 3 bárányt, 3 zsák árpát.

Tisza-Szőlősről 3 bárányt, 3 zsák árpát, 3 potykát.

[1]) *Berbencze* vagy börböncze, kis edény, dohány, burnót stb. tartására; börbönczében tartják a gyógyszerárúsok szereiket.

[2]) *Rocska* = füles fakóstya, vízhordó edény.

Egyökről 3 posárt.

Füredről 3 posárt, 2 száraz halat.

Kovácsiból 4 tyúkfiat.

Bajomiak 50 kenyeret, 2 juhot, 2 zsák árpát, 2 sajtot.

Szoboszlóról 10 fejér kenyeret, 528 közkenyeret, 6 vágómarhát, 6 juhot, 8 tyúkot, tyúkmonyat.

Kismarjaiak a *limitatio* szerint való élést el nem hozták.

Bakonszegről 9 halat, egy jó tarisznya rákot.

Rábéról 2 zsák árpát, 10 kenyeret, 2 sajtot, 6 csipkét, 9 sárgadinyét. Csatári György uram hozott egy tarisznya rákot.

Újfaluból 2 debreczeni kenyeret, 11 csukát, 1 potykát, 9 keszeget, 1 véka rákot, 1 juhot, 7 zsák árpát, 148 kenyeret, 12 tyúkot, 1 kanta vajat, tejet, tejfelt, 2 vágómarhát, boreczetet, hagymát, petrezselymet.

Csatárból 1 hordó bort = 7 veder, 3 fejér és 25 közkenyeret, 1 putton egrest.

Ráth-Thordai praedikátor 2 zsák árpát, 1 bárányt, 6 tyúkfiat, 4 sajtot, 11 kenyeret, 12 sárgadinyét.

Püspökiből 400 kenyeret, 2 veder színbort.

Kabáról 2 juhot, 2 zsák árpát.

Derecskéről 100 kenyeret, 2 vágómarhát, 3 zsák árpát.

Sarándról 66 kenyeret, 1 juhot.

Ságról 1 juhot, 2 malaczot, 3 zsák árpát, 6 tyúkfiat, 7 kenyeret.

22. Szállott a tábor *Szent-Ágotánál*, a hová hoztak: Berek-Böszörményből 2 zsák abrakot, 116 kenyeret, 2 ludat, 2 vágómarhát. Nádudvarról 102 kenyeret, 36 véka árpát, 2 juhot, 1 bárányt, 6 sajtot.

23. Szállott meg a tábor *Eörse pusztáján*. Ide hoztak: Füredről 8 potykát, 4 harcsát, 8 csukát, 8 kárászt, 1 süllőt, 65 kenyeret, 3 sajtot.

Kabáról 73 kenyeret, 3 zsák árpát, 1 sajtot, 5 tyúkfiat.

Ladánról 147 kenyeret, 3 zsák árpát.

Tisza-Szőlősről 14 posárt, 1 kecsegét.

Itt adatta az úr ő kglme Kővárból hozatott szekszenás [1]) lovat a Kapucsinak.

[1]) Szekszenás. Szekszena = teherhordó barmok nyerge a felrakott podgyászszal együtt; innen szekszenás ló, öszvér, szamár.

24. Ugyan az örsi pusztán restálván a tábor, hoztak:

Turról 150 kenyeret, 5 zsák árpát, 4 vágómarhát, 2 juhot, 4 sajtot, 6 fejér kenyeret.

25. Szálliott a tábor *Szolnok* mezején a Tisza mellett.

Nánásról 16 kenyeret, 1 zsák árpát, 13 csukát, 9 sárga- és 56 görög dinyét, 50 tyúkmonyat, 2 juhot.

Kévéről 10 köböl árpát, 80 kenyeret, 2 vágómarhát, 4 borjut.

Poroszlóról 2 sós harcsát, 1 potykát, 5 lúdfiat, 3 bárányt, 10 kenyeret, petrezselymet.

Szántói praedicator uram hozott 1 korsó boreczetet, 1 csobolyó[1]) bort.

Kis-Kőréről 2 zsák árpát, 9 tyúkot, 16 kenyeret, 1 sajtot.

Biharról 550 kenyeret.

26. Szállott meg a tábor *Tisza-Böd* mellett a mezőn.

Fegyvernekről 7 köböl abrakot, 3 kenyeret, 25 tyúkmonyat, petrezselymet.

Turról 4 sárga- és 4 görögdinyét, egy korsó bort.

Békésről 4 zsák abrakot, 4 sajtot, 5 kenyeret, 40 kalácsot.

Turról harmadszor is 5 zsák árpát, 148 kenyeret, 12 sing vásznat tarisznyának.

27. Julii. Szállott meg a tábor *Szolnok mellett Tisza-parton.*

Fenyéről 2 potykát, 1 márnát, 8 kalácsot.

Ugyanide szolnoki török halászok hoztak az úrnak 4 kecsegét, 2 potást. Ezen halászoknak adatott az úr ő kglme egy aranyat.

Fegyvernekről 1 kas árpát = 7 köböl.

28. Által költözvén a Tiszán Szolnoknál, szállott meg a tábor *Szászi* s *Rékás* mezején. Ide hoztak:

Jászberénből 45 kenyeret, 4 juhot, 4 sajtot, 13 retket, 6 görögdinyét, egrest egy falkát.

Poroszlóról egy általag miskolczi bort, lehetett circa 6 veder, 2 zsák árpát.

Hosszú-Petekről 1 bárányt, 1 sajtot, 6 kenyeret.

29. Szállott meg a tábor *Szelénél.*

[1]) Csobolyó = kis kézihordócska, melyben a mezei munkások ivóvizet szoktak magukkal vinni és tartani. Néhol: vatalé vagy vatalej, légej.

Jászberénből az orthodoxa religion levők hoztak 2 kenyeret, 1 darab szappant, 4 ludat, 5 retket.

Szent-Mártonból 4 tyúkot, 4 czipót, 2 görögdinyét.

Inczédi Pál uram küldött az úrnak egy darab szappant.

30. Szállott meg a tábor *Feketemezőn, Szőcsénél.*

Jászberénből 331 kenyeret, 26 tyúkfiat, 5 lúdat, 1 korsó eczetet, 2 köböl lisztet, 1 általag szinbort, 6 juhot, 2 vágómarhát.

31. Szállott meg a tábor *Veresegyházához*, a tó mellett.

Szekeres uram, mezei hadnagy, Körözsről szállított élés: 110 kenyér, 30 tyúk, 1 zsák abrak, kevés vereshagyma.

Jászberényiek hozták a restantiát ugyanide: 169 kenyér, 6 kila [1]) árpát, 1 vágómarhát.

Szadáról 2 zsák árpát, 1 putton almát, 1 putton baraczkot, 1 putton körtvét, 1 sajtot.

Gödölyőből 2 karimás sajtot, 3 juhot, 10 tyúkot.

Hartyánból 1 juhot, 1 sajtot, 2 kenyeret.

Szadáról 1 putton almát, 1 putton baraczkot, 8 sárga- és 10 görögdinyét.

Szent-Miklósról 1 juhot, 1 sajtot, 2 kenyeret.

Veresegyházáról 1 juhot, 1 tál körtvét, 4 kalácsot, 1 zsák árpát.

Rátótról 1 kötés pereczet, 2 sárgadinyét, 1 kenyeret.

Vétetett az úr pénzen kenyeret e szerént: 65 kenyeret 18 denárjával = 11 frt 30 denár. 15 kenyeret 12 denárjával = 1 frt 50 denár. Summa 13 frt 50 denár.

Gyöngyösről 1 általag szinbort = 3 veder, 2 fejér kenyeret, körtvét, diót, mandolát, vereshagymát, 2 zsák árpát, 50 közkenyeret.

Innen küldött az úr ő kglme maga paripái közül Vay László uramnak Béldi uram deres lovafélét, Giczei Gábor uramnak szürkét, kantárostól mindeniket. Procurator Szakmári uramnak fakó lovat, ezt is kantárostól. Tábormester Mikó uramnak egy pej lovat kantárostól.

Itt feküdt a tábor két nap, két éjszaka, innen megindulván secundo Augusti.

In mense August.

2. Szállott meg a tábor *Vácz—Verécze* között a Dunaparton.

[1]) Kila, perzsa szó, gabonamérő = köböl.

Itt adott az úr ő kglme Becze Gergely uramnak 1 lovat ajándékon, Toroczkai István uram lovafélét. Báthori uram hozott Váczról az úr szükségére 8 frt ára bort.

3. Szállott meg a tábor *Maros* mellett, Visegrád ellenében, a Dunaparton. Itt vétetett az úr ő kglme 3 frt ára dinyét visegrádi törököktől 34. A marosi papnak adott ő kglme egy tallért.

4. Szállott meg a tábor *Hellembáki mezőn*, az Ipolyparton. Ide hoztak Hellembákról 8 kalácsot, 2 czipót, 1 sajtot.

Kéméndről 3 kenyeret, 2 tyúkfiat, 1 sajtot.

Binből 3 tyúkfiat, 4 kenyeret, 3 kalácsot.

Letkésről 4 kalácsot, 2 lúdat, 2 tyúkot, 4 czipót, 5 sárgadinyét.

Kis-Kéczről 2 tyúkot, 2 malaczot, 1 vajat.

Tölgyösről 2 kenyeret, 2 lúdat, 8 sárgadinyét.

Kis-Sarlóról 1 juhot, 1 sajtot.

Szalkáról 2 malaczot, 6 tyúkot, 2 kenyeret, almát 1 tariszynyával.

Ölyvetről 2 lúdat, 2 tyúkot, 2 kenyeret.

Bersenről 2 zsák zabot, 1 borjút, 8 kenyeret, 3 malaczot, 10 tyúkot, körtvét 2 puttonnal.

Ezeknek divisiója:

Urunk számára 1 borjú, 2 malacz, 7 tyúk.

5. Szállott meg a tábor *Szalkához*, az Ipoly mellett.

6. Szállott meg a tábor a *Kéméndi mezőn*, a Garan vize mellett.

Kéméndről 1 malaczot, 1 zsák zabot, 10 kenyeret. Ezektől vétetett az úr ő kglme 16 véka szitálatlan lisztet pénzen. Megint 5 zsák abrakot 70 pénzen szapuját,[1]) a melyből egy szapu megy négy vékára.

Gara-Vezekéről 2 malaczot, 3 tyúkot, 3 kenyeret.

Kis-Orosziról 3 tyúkot.

Letkérről 3 kenyeret.

Itt sententiáztak meg két kolozsvári dragonyokat, koczkát vetvén egymás között ketten, egyik, vakot huzván a koczka, meglövetett, a másiknak gratia adatott.

[1]) Szapu, gabonamérő faedény, mérő, kila.

7. Általköltözvén a Dunán Párkány s Esztergomnál, szállott meg a tábor *Tata s Nyerges-Újfalu* között levő mezőn a Dunaparton.

Ebszönről 2 darab jeget, 1 szapu abrakot, 2 kenyeret, 2 malaczot, 8 szelet sajtot.

Lábatlanról 2 malaczot, 1 kosár körtvét. Ugyanitt vétetett az úr 4 szapu abrakot pénzen.

Nagy-Sápiak 1 bárányt, 2 malaczot, 1 sajtot, 1 szapu zabot, 8 kenyeret, 1 darab jeget.

Nyerges-Újfaluból 1 bárányt, 1 sajtot, 3 kenyeret. Itt lakik az Érsek törökös lator tiszttartója, kinek lisztre pénzt adtunk volt.

Bajotáról egy malaczot, 1 kenyeret, 1 tyúkfiat. Itt feküdt a tábor két nap.

9. Szállott meg a tábor *Almás* s *Nyeszmely* faluk között a Dunaparton.

Nyeszmelyről 1 harcsát. Radvánból 1 harcsát.

10. Szállott meg a tábor *Mocsánál,* az érsek tava mellett.

Ez nap útban találkoztunk Tökölyi uram embereivel, Szirmai urammal s többekkel. Ugyanekkor szökött el István deák velek Tökölyi fejedelemhez. Tatán vétetett az úr ő kglme 18 frt ára lisztet. Itt feküdt a tábor két nap.

12. Szállott meg a tábor *Gönyő* mellett a Dunaparton. Ide érkezett Debreczenből Apáti uram s hozott 10 szűrt, 3 köpenyeget, 1 általag medgyes bort, 4 fejér kenyeret, 10 görögdinyét.

13. Szállott meg a tábor *Nagy-Győr* s *Szent-Márton* között, a sági tó mellett.

Ide hoztak Komáromból az úrnak egy pinczetokot.

14. Általköltözvén a Rábán, Rábczán, szállott meg a tábor *Horváth kinlei mezőn,* a Dunaparton.

Ez nap általmenvén a budai vezér Ibraim pasa táborán, küldött urunk ő Naga ajándékot a budai vezérnek egy festett lecticát, egy paripát, 200 aranyat Sárdi uram által.

Itt adott Mikó uram az úrnak egy nagy német vastag patkót.

Itt feküdt a tábor 3 nap.

17. Szállott a tábor Óvár mellett *Nyulas* mezején a Lajtaparton. Itt vonatott ki Almási a gyalogival egy mozsárágyút, kit el is hoztak.

18. Szállott a tábor *Czindorfi* mezőn, a Lajtaparton.

Innen ment el Rácz István uram Prukba. Azon prukki élés vásárlására adott Balku uram az ő kglménél levő arányból 30 aranyat.

19. Szállott meg a tábor *Nádvár* mezején, Ausztria széliben, a Lajta mellett. Ide hoztak Prukból a fejedelem számára 23 pár zsemle-czipót, 4 kalácsot, 2 galambfiat, 3 tyúkfiat, 2 réczét, 1 lúdat, 11 tyúkmonyat, 1 csetel(?) borjút, két fele.

Az úr számára 2 pár zsemlekalácsot, 20 pár zsemleczipót, 2 tyúkfiat, 1 lúdat, 11 tyúkmonyat, csetel borjúnak felét.

Ez nap ugyanide érkezett a fővezér Kapucsi passája, ki is bestelenül tractálván urunkat, siettette, térjen vissza Nagy-Győr alá, ha olyan későn járt.

Ugyanez nap estvefelé küldte urunk ő Naga az urakkal együtt Székely László uramot ő kglmét (melléje adván Pekri uramot is) a fővezérhez Bécs alá, 10 ezer tallérokkal, melyeket a szekereknek elengedéséért igértek a fővezérnek, melyet praesentálván, Székely László uram mind ő kglmét, mind az ajándékot böcsülettel acceptálta, izenvén, urunkat ő Nagát is jó szívvel látja, ha oda megyen.

21. Aug. Indult urunk ő Naga, mintegy másfél ezeredmagával Bécs alá a fővezérhez; ez nap szállott meg ő Naga a Rezes-kert s Duna között Bécs alatt.

22. Ebéd után Székely László uramnak küldötte a fővezér a főlovászmesterét, egy szürke szerszámos lovat küldvén a fővezér urunk alá. Azon megindulván ő Nga, a török táboron kívül jóval is, a két oláh vajdát is kiküldte a fővezér eleibe ő Nagának. A havasalföldi vajda kijött maga is, de a moldvai betegség színe alatt fizetéssel magát absentálván, csak a hadát küldte ki. A török tábor szélire küldte ugyan urunk eleibe a maga daliáit, a Csausz passát, pesti agát, sok csausokat, böcsülettel kisértetvén maga sátoráig, ott Maurocordatus eleibe jövén ő Nagának, a harmadik contignatioba, a fővezér sátrába vezetvén, veres bársonyos varrott székre leültették ő Nagát. Kevés vártatván, a fővezér is maga sátrából kijövén, mihelyt urunkat látta, gyengén mosolyogván, böcsülettel köszönti. Mikor urunk köntösét csókolni akarta, csókolni nem engedvén, két kezeit eleibe tartotta. Azután maga eleibe azon székre ültetvén, jódarabig kedvesen beszélgetvén a fővezér ő Nagá-

val, serbettel, kávéval magarral együtt itatta s füsültette. Annakutána ő Nagára császári nusztos kaftánt adatván, ő Nagával levőket is 56 kaftányozott meg. Azalatt az ő sátorához nem messze, Bécs vize s oláhok táborok felől tisztességes öreg sátort vonatott, kerítésestül három kisebb sátort, kiket a maga sátorának kerítése felével vonatott környül, abba tisztességes kerevetet tétetett ő Naga számára. Míg az audientián volt is ő Naga, addig mind az oláh vajda, mind a maga daliái lovon állván, úgy kísérték ő Nagát éppen a szállására.

A dolgok végett osztán a fővezér a Beski agát s Maurocordatus urat küldte urunkhoz ő Nagához a szállására.

Ugyanekkor gazdálkodtatott a fővezér urunknak vágómarhákkal, berbécsekkel, tyúkokkal, lúddal, mézzel, vajjal, rizskásával, czitrommal, serbettel, feles abrakkal, szénával, nádmézzel etc.

Másodnapon is ebédre hasonló gazdálkodtatással kináltatta ő Nagát, de ő Naga nem akarván, inkább parancsolatját s útját követi, a honnan is

23. Megindulván ő Naga, szállott meg az előbbi táborhelyen *Nádvárnál.*

Ez nap ment az úr ő kglme a havasalyi vajdához, Mikes Kelemen s Székely László urakkal beszélgetni, de ugyanaz nap ő Nagát útban érték s együtt szállottak meg Nádvárnál.

Itt vontak ki Kis Gáspár uramék egy réztaraczkot agyostól kiért adott az úr ő kglme nekik 10 frtot.

Ugyanitt adott Balku uram az ő kegyelménél levő aranyból urunk élésmestere Széki Márton uram kezébe urunk számára való elésre kölcsön 50 aranyat az úr ő kglme parancsolatjából.

Itt adott Dániel István uram az úrnak egy barna pej paripát ajándékon egy rosz szász fékkel.

Innen szöktenek el Arpási András s a három muntyán (?) legények, ugyanakkor ők vitték a Hosszú Márton lovát is szerszámostól.

Itt holt belé a Lajta vizébe a debreczeni szürke kancza ló, a ki a dobos alatt járt.

Itt feküdt a tábor öt nap.

24. Nagy-Győr felé fordulván urunk ő Naga az egész táborral, szállott meg *Újfalu* mellett, a hol a jó forrás is van.

Itt adott az úr ő kglme a fővezérnek s tihajának a házér barna pej paripát, szürke Boér paripát. Maurocordatus uramnak máramarosi Vay uram lovafélét. Ezeket mind kantárostól, pokróczostól.

25. Szállott meg a tábor *Miklósdorfi* mezőn a Lajta mellett. Ide hoztak Prukról 5 zsák zabot, 5 kenyeret.

Urunk küldött 4 süveg nádmézet, 2 korsó serbetet, 8 öreg viaszgyertyát, 4 veres kilimt,[1]) saluba való aranyos materia viseltes supellátot, 2 veres bársonyos ezüst aranyfonallal szőtt hintóvánkosokat. Itt adott az úr ő kglme Sárosi uramnak Henter fakó paripát kantárostól ajándékon. Ugyanitt vett az úr ő kglme egy némettől egy-egy ló után való kétkerekű aranyos lecticát, hozzávaló német lóval, hámostól, fékestől, gyeplőstől 55 aranyon.

26. Szállott meg a tábor *M.-Óvári réteken*. Itt adott Balku uram az ő kglménél levő aranyból az úrnak 20 aranyat. Itt adta Rácz István uram az úr kezéhez a prukki vásárlásból maradt 24 aranyat. Itt küldött Serédi uram az úrnak 10 tyúkot, 33 káposztafőt. Ugyanitt ajándékozott az úrnak Vay uram egy stuczot. Itt halt meg a tálmosónál levő újfalusi pej kancza ló.

27. Szállott meg a tábor *Horváth kimlei* mezőn a Dunaparton. Ide hoztak a nagy-győriek az úr számára 4 tyúkfiat, két lúdat, 29 fő káposztát, egy cseber jeget. Itt adtak Korodi uram kezéhez egy handzsárt.

Ez nap érkezett ide budai vezér Kapucsi basája, Musztafa nevű török egy zászlóalyával urunkhoz követségre, választ adván urunk ő Naga, ezen nap visszabocsáttatott.

Ugyanide érkezett Nándorfejérvárról császár bejárója, Bécs alá menvén a fővezérhez, ki mellé adtak kísérőket 40 székelyt, 30 katonát.

30. Általköltözvén a Rábczán, szállott meg a tábor a Rábcza mellett *Abda* mezején. Ide jött a nikápolyi oláh bég embere urunkhoz, mindjárt visszabocsáttatott.

In mense Septembris.

1. Jött ide a fővezér táboráról a Jancsárok csauzza a vezér fermánjával, ki Constantinápolyba megyen a Jancsárok posztójá-

[1]) *Kilim* = szőnyeg, hímes terítő.

ért. Ugyanide jött a budai vezérnek is három rendben embere, kik szekereket kértek.

2. Általköltözvén a Rában, szállott meg a tábor *Nagy-Győr* alatt, a budai vezér helyében.

3. Vettek pénzen az úr számára árpát száz sinakat (?) zsák 90 frton. Eodem. Urunk konyhamestere adott kevés híjján 1 véka rizskását.

5. Holt meg a Béldi uram adta szekeres lovai közül 1 kis deres ló.

7. Érkezett Nándorfehérvárról a császártól a császár szolgája, ki Bécs alá megyen a fővezérhez levelet vivén, ki mellé másfélszáz erdélyi katonát, másfélszáz török kisérőket adtak.

8. Rábaköziek hoztak élést ez szerént: 3 általag bort, 200 tyúkfiat, 125 czipót, 15 zsák árpát, 400 közkenyeret, 12 sajtot, 50 koszorú vereshagymát, dinyét, rákot.

Ezekből urunk számára: 1 általag bort, 140 tyúkfiat, 8 zsák árpát, 30 koszorú hagymát, 4 dinyét, rákot.

Ágyúk mellett levő gyalogoknak 150 közkenyeret.

Urunk németinek 150, kővári nemeseknek 38.

Ezen feljebb megírt élést Nagy István, Tatai Imre, Borsos Ferencz, Horváth János, Mészáros János uramék hozták.

Ugyan ő kglmeknek adott az úr ő kglme abrakra 10 aranyat.

A Rába közé adtak salajvárdát.

Pápai predicator uramék jövén ki, hoztak 2 fejér kenyeret, 1 pujkát, 2 kalácsot, pereczet egy csomóval.

10. Hoztak levelet estvefelé *Bécs alól*, melyben azt írják, egy görögöt küldöttek a bécsiek a császárhoz titkos dolgokkal, hanem a fővezérhez ment, a leveleket is oda vivén, kiadta bécsi dolgokat.

11. Beszprényi pap Losonczi uram s pápai predicator uramék hoztak 2 fejér kenyeret, egy csomó pereczet.

Eodem. Pápa városa gazdálkodása Szalontai István s Turi Miklós uraimék által: 1 hordó bor, 8 fejér kenyér, egy falka perecz.

Eodem. Rábaközről, onnat, a hová Szakács uram salajvárdákat adott. Sárkány és 5 nevű falukból hoztak élést: 3 szekér szénát, 3 közkenyeret, $1^1/_2$ köböl árpát, 2 lúdat, 2 tyúkot.

Eodem. Estvefelé érkezvén Császár Kapucsi basája Kemé-

nyesz alól, kit is 32 székely és 12 mezei katonákkal Mihács urammal kisértettek.

13. Érkeztek reggel Sárosi uramtól, Tökölyi uramtól írt levelekkel. Eodem ebédtájban kezdettek a tatárok szaladva érkezni ide a Rába hídjához, egész estig mind sűrűbben-sűrűbben, jóval estvefelé törökkel elegyesleg jöttek. A tatár chám is estvefelé költözött át a Rába hídján.

Eodem vecsernyetájban érkezett Sárossi uram is Bécs alól, ő kglme hozta bizonyoson, hogy 12-én veretett meg a török a lengyel s németektől, azon nap reggel lévén harczok. A török tábornak jobbrésze megindíttatván, a fővezér maga udvara népével jódarabig harczolt a lengyellel s kétízben is megtolta a lengyelt, de annakutána ugyancsak a lengyel triumphálván, Bécs alól elűzte, sátorait, vezér s passák sátorait, a császári kincset, lövőszerszámokat, egyszóval mindeneket elnyerték. Nagy triumphussal bement Bécsbe a lengyel király.

Eodem. Jött estvefelé Maurocordatus uram is a Muszur passával ez nap vacsorára s mind Maurocordatus s mind Csausz passa az úrnál voltak. A Muszur passa azon éjszaka az úr sátrában hált, másodnapig ott volt. Mind a Muszur passa s mind pedig Maurocordatus uram szolgáinak, lovainak az úr ő kglme gazdálkodtatott.

14. Érkezett maga is a fővezér, eleibe menvén urunk ő Naga s a silistriai passa. Urunkat ő Nagát böcsülettel s jószívvel látta a fővezér. Aznap mind éjfélig jöttön-jöttek a vert törökök. Aznap estvefelé ölette meg a budai vezért Ibraim passát, mást állítván mindjárást helyibe.

15. Erőszakoson akarván a törökök az erdélyi hadnak élését, szénáját, abrakját (elvenni), urunk ő Naga instantiójára küldött a fővezér egynehány csorbád(?) fiakat, alattok való hadakkal együtt, kik lecsillapították a lármát, azon nap estig continuo itt táborunkon voltak azon éjszaka is másodnapig.

Ugyanazon Csorbadsiakkal küldte a fővezér a Muszur passát s egynehány fő törököt, kiket jól megvendégeltetett az úr ő kglme.

Eodem adatott az úr ő kglme Kovács Györgynek 25 frtot.

16. Hét s nyolcz óra tájban az egész táborban lött rettenetes

nagy lárma, annyira, hogy a hadak confusioban voltak, de hamar megcsendesedett.

Bécs alól megindíttatván Bottyáni Kristóf uram szolgája Nemessányi Bálint, Maurocordatus urammal együtt, jöttek Győr alá az úrhoz, kik is gyakrabban az úrnál voltak ebéden, vacsorán.

Ugyanakkor adatott az úr Nemessányi uramnak egy új abaköpenyeget ajándékon.

Míg Nagy-Győr alatt volt a tábor, adatott az úr pápai vásárlásra Csónakosi Bálint, Zalányi Pál uraméknak új német pénzt 150 frtot. A török táborra váltott 10 aranyért való új német pénzt 45 frt 90 denár adván facientes flor. 195 frt 90. Ugyanazon vásárlásra Székelyhidi s Kibédi Pál uraméknak is adatott az úr ő kglme új pénzt flor. 10. Item a korpa ára, mely teszen 12 frt 60. Mely pénzen vásárlottak 65 köböl zabot, 10 köböl rozsot, 12 inst mézet, 14½ inst vajat, 1 általag eczetet, 7 lúdat, 7 tyúkot, petrezselymet, retket, vereshagymát, tyúkmonyat, fazekat. Ezen vásárlástól maradt meg pénz, melyet meghoztak ő kglmek 90 frt 78 dr.

A Rába köze, Nagy István, Tatai János, Borsos Ferencz, Mészáros János, Horváth János uramék által abrakra adott 10 aranya az úrnak odamaradván, abrakot érte nem szállítottak.

16. Szökött el innen az egyik boër szolga Alexander Petár, elvíve a Boër György lovát is.

17. Elindulván az egész tábor, szállott meg *Örkény* s *Bana* között a budai vezér tábora mellett az erdélyi tábor. A fővezér ez nap a Vértes alá ment hálni. Itt veszett el kancza ló a tíz kancza lovak közül.

Itt jöttek meg a Rába közé adott két salajvárdák.

18. Szállott a tábor *Mocsánál* a tó mellett.

Ide jöttek ki Győrből Lágyi a több rab katonák németek.

Itt feküdt a tábor két nap.

19. Vetették fel porral a törökök Tata városát délben négy óra tájban, de bástyáiban, falaiban az egy tornyon kívül semmi kárt nem tett benne.

20. Szállott meg a tábor *Bánhidához.*

21. Általjövén a *Vértesen,* szállott meg a tábor *Bicskéhez* a tó mellett. Itt adatott az úr ő kglme új pénzt abrakra 108 frt, mely pénzen vettek 160 kila abrakot, kilaját 180 pénzen vévén.

22. Szállott meg a tábor *Biához,* a tó mellett.

Ide küldött Macskási uram az úrnak 6 tyúkot, 22 tyúkmonyat.

23. Ugyanide hoztak Patyiból 1 juhot, 6 tyúkot, 10 közcipót. Banából 1 juhot, 4 just. újbort.

24. Ment Macskási uram a tatár chámhoz követségre. Apáthi uram Debreczenből hozott élést e szerint az úr számára: 1 általag fejér bort, 1 általag mézet, 1 berbencze eczetet, 1 tonna vajat, 8 fejér kenyeret, 10 zsák árpát, dinyét s retket.

A die 27 Septembris usque ad diem 6 octobris mit hoztak? fel nem írhattam, ez idő alatt beteg lévén, mind feküdtem. Ez helyet sokan feküdték meg, sokan meg is haltak.

In mense Octobris.

Circa 3 Octobris. Megválogatván Buda alatt a fővezér hadát, az új budai vezért, szilisztrai, szófiai, misziri s több passákat 40 ezer válogatott törökkel, a tatár chámmal, váradi passával küldötte Párkánhoz a lengyel s németek eleibe. Tökölyi fejedelemnek is menvén parancsolatja azon harczra való menetel felől.

6 Octobr. Ugyanitt adott Balku uram az úr parancsolatjából az ő kglménél levő aranyból a bicskeieknek 29-et. Párkánhoz érkezvén a budai vezér feljebb meg(nevezett) passákkal, törökkel vágatott le a lengyel király hadában egynehány száz portára jött lengyeleket, kiknek fejeket Buda alá a fővezérhez küldte.

8. Innét Biától küldötte az úr ő kglme Nagy-Győrbe magyar generalis Eszterházi János uramnak a Nagy Mikó paripájafélét. Ugyan a nagy-győri német generalisnak is Daniel István barna pej paripájafélét pokróczostól, kantárostól.

9. Délelőtt megütközvén a budai vezér, passák a 40 ezer törökkel a lengyel királyival, itt is a lengyel triumphálván, megfutamtatta a törököt, Párkánnál a Dunának szorítván, több veszett a Dunába, mint (hogy) vér miatt. A budai vezér általúsztatván Esztergomba, a szilisztriai passát elfogták, a több passák a harczon elvesztek.

A tatár chám, váradi passa s Tökölyi fejedelem még akkor oda nem érkeztenek volt el, hallván a dolgot, az útból visszatértenek. Kihez képest a fővezér is nem bátorkodtatván Budán sokáig való lakását, *minket is hazabocsátott.*

12. Megindulván Biától, szállott meg a tábor *Ebvári* mezőben.

13. Szemben lévén urunk ő Naga a fővezérrel *Buda* alatt, ott is ő Nagát böcsülettel tractálván, megkaftányoztatta császári misztes kaftánynyal, ő Naga híveiben is egynehányat, úgy bocsáttatván el, költözött által a budai hídon, szállott meg a tábor a *pesti* mezőben.

14. Szállott meg a tábor *Gyömrőhöz.*

Itt adott Balku uram az ő kglménél levő aranyból Vida uram kezébe, Macskási uram Bicskén az úr számára vött abrak árában adott 9 aranyat. Ugyanafféle abrak árában Vida uramnak pénzt adta meg 7 frt 50.

Ide hoztak Gyömrőről két koszorú vereshagymát.

Ugyanitt Gyömrőnél adott Balku uram az ő kglménél levő aranyból az úrnak magának 11 aranyat.

Ugyanitt adott Balku uram a lábatlani embernek egy aranyat, a ki *levelet vitt a lengyel királyhoz.*

15. Szállott meg a tábor a *Szent-Mártoni mezőben.*

Ide hoztak Czeglédről 1 általag bort, 2 zsák abrakot, 1 vágómarhát, 1 borjút, 5 kenyeret. A borjút urunk számára.

Szécsőről 2 általag bort, 2 vágómarhát, 4 zsák abrakot, 22 kenyeret, 14 tyúkot, vereshagyma két koszorúval, fokhagymát egy koszorúval.

Kátáról 1 zsák abrakot, 1 tyúkot.

18. Éjfélkor mint szökött el Szakács Dani az úr fakó paripájával, a ki a kis bőrös kocsiban járt. Itt feküdt a tábor 3 nap.

18. Szállott meg a tábor *Abonyhoz.* Itt adott Balku uram az úr parancsolatjából az ő kglménél levő aranyból szebeni szász uramnak Fabriciusnak 67 aranyat, az úrnak magának 33 aranyat.

Ide hoztak az abonyiak 2 juhot, 2 zsák abrakot, 31 kenyeret. A kenyereket a kővári nemeseknek adták.

19. Általköltözvén Szolnoknál a Tiszán, szállott meg a tábor *Szondai mezőbe.* Ezen nap Szolnokon a szolnoki Olaj Bég vevé el az úrnak 10 arany ára abrakját. Ide hoztak Kecskemétről 2 fejér czipót, 95 kenyeret, 180 czipót, 10 vágómarhát, 1 hordó bort, 10 zsák abrakot, 19 juhot, 2 kalácsot, 1 sajtot.

Ezeknek elosztása.

Urunk számára 1 hordó bor, 6 vágómarha, 14 juh, 2 kalács, 2 fejér kenyér.

Az úrnak 1 sajt, 2 zsák árpa, 2 vágómarha, 3 juh, hagyma, petrezselyem.

Veselényi Pálnak 2 vágómarha, 2 juh, 1 sajt.

Almási uram gyaloginak 93 kenyér.

Éléshajtó katonáknak 2 kenyér, 4 czipó.

A szolnoki aga küldött az úrnak 1 kosár szőlőt, 1 görög- s 1 sárgadinyét.

Itt arestáltak vala meg két törököt, de ismét hamar elbocsátották.

20. Szállott meg a tábor *Túrhoz, a Berettyó mellett.* Ide hoztak Turról 4 fejér kenyeret, 2 általag bort, 7 vágómarhát, 2 sertést, 160 véka abrakot, 5 juhot, 4 lúdat, 82 közkenyeret, 18 tyúkot, 8 véka lisztet, kevés vereshagymát, petrezselymet.[1])

Ezeknek elosztása.

[1]) Jegyzék október 20. ponthoz a túriak szállítmányát illetőleg.

Édes Földi uram! A szegény Túriak valami nagynehezen a három vágómarhát, 18 juhot, 22 tyúkot, tíz lúdat, ?? a több aprólékért, úgymint hagymáért, tyúkmonyért s egy disznóért a 3 vágómarhához még egy vágómarhát adnak, a vágómarhák készen vannak, a marhák szilajok, azért nem merészlik most estve kiindítani, hanem ha tetszik, jó hajnalban kiindítják. A mi a kenyér dolgát illeti, azt ily hirtelen úgy nem szerezhettek, hanem az a két becsületes praedikator becsületekre assecuralja az urat ő kglmét, ha szintén reggelre ki nem küldhetik is, a más hálóhelyre bizonyosan kiküldik. Reménkednek alázatosan az úrnak (Teleki), legyen annyi tekintetek a papoknak, alias instantiájokat tekintvén, legyen contentus ő kglme ezekkel s arestomban levő atyokfiai rabságát mitigálni ne neheztelje.

A kenyereken kívül az elmaradtakért, az én itéletem szerént, többet ér az egy vágómarha. Kérem bizodalmasan kgldet, hathatósan interponálja magát, vigye véghez nyavalyásoknak dolgát, részemről az ő kglme gratiáját alázatosan megköszönöm. Rácz István.

NB. Ugyanezen levél másik lapján ezek vannak jegyezve:

1683. 26. 8bris. Veszénél vagyon élés jelen: Békésről kenyér 425, gerlai kenyér 10, dobozi kenyér 12, veszei kenyér 8, debreczeni kenyér 656. Összesen 1089. András Deák uram keze alatt praebenda czipó 1790. Kenyér mára s holnapra, melylyel is szombatig való élés. A békési abrak omnibus computatus teszen az ő vékájokkal 404. sat.

(Teleki-levéltár 3104.)

Urunk számára: 1 általag bor, 2 vágómarha, 1 sertés, 5 juh, 4 lúd, 12 tyúk.

Az úr számára: 1 általag bor, 8 véka liszt, 1 sertés, 6 tyúk.

Madarász úr gyalogjainak: 3 vágómarha.

Almási uram gyalogjainak: 2 vágómarha.

Az abrakról.

Mikes Kelemen uramnak $20^1/_2$ erdélyi véka.

Székely László uramnak $26^1/_2$.

Urunk számára 80.

Macskási uramnak a custos corporisokkal 60.

Keresztesi uramnak 10. Sárosi uramnak 5. Két Haller úrnak 12. Három Inczédinek 15. Naláczi Lajos uramnak 5. Kendeffi Pál uramnak 6. Urunk konyhamesterének 4. Nagy Györgynek 4. NB. Ezen 160 véka abrakból a mi maradott, ugyan Turról Halásztelekhez hozott árpával együtt erogálódott, melynek divisióját keresd ide alább a harmadik distractiónak rendiben.

21. Ugyanide Turhoz hoztak Debreczenből Szaniszlai uram által az úrnak két tizes aranyat, a melynek egyikét Apor Lázár uramnak a szolnoki abrak árában, másikat Haller János uramnak a brosh árába adta az úr ő kglme.

Ugyan debreczenből élést 20 fejér kenyeret, 40 zsák árpát, 2 általag ó-bort, 2 általag gyalult káposztát, 2 süveg nádmézet, 2 általag boreczetet, 6 véka lencsét, 6 véka kását, 40 koszorú vereshagymát, 3 véka borsót, retket, petrezselymet, szőlőt, dinyét, almát, 8 vágómarhát, 4620 kenyeret.

Ezeknek divisiója.

Urunk számára 20 köböl árpa, 1 általag ó-bor, 1 általag gyalult káposzta, 1 általag boreczet, 3 véka lencse, 20 koszorú vereshagyma, $1^1/_2$ véka borsó, retek, petrezselyem, szőlő.

Az úr számára: 8 fejér kenyér, 20 zsák fejér liszt, 20 köböl árpa, 1 általag ó-bor, 1 általag gyalult káposzta, 2 süveg nádméz, 1 általag boreczet, 3 véka lencse, 6 véka kása, 20 koszorú vereshagyma, $1^1/_2$ véka borsó, retek, dinye, alma, petrezselyem, szőlő.

Mikes uramnak: 2 vágómarha, 2 fejér kenyér, 60 közkenyér.

A székely hadaknak közönségesen 6 vágómarha.

Székely Lászlónak: 2 fejér kenyér, 40 közkenyér.

Madarász uramnak: 1 fejér kenyér.

Inczédi uraméknak 2 fejér kenyér. Donáth uraméknak 2 fejér kenyér. Nagy Ári uramnak (lelkész) 1 fejér kenyér. Farkas Ferencz uramnak 1. Madarász uram keze alatt levő német, szemény[1]) s szász gyalogoknak kenyér 1500. Ágyuk mellett levő gyalogoknak 1100. Sátrok mellett levő gyalogoknak 60. Kővári s szamosújvári puskásoknak 160.

Pruszki uram sereginek 100. Salis uram sereginek 100. Kővári nemes seregnek 160. Mezei katonáknak 600. Vargyék zsoldosinak 400. Orlai uram szolgáinak 5.

22. Altaljövén a Kőrösön a szarvasi hídon, szállott meg a tábor *Halász-Teleki mezőben* a falu mellett.

Ide hoztak: A szarvasi bég küldött az úrnak 1 zsák árpát, 3 görögdinyét, 1 pujkát. Item a hídon is adott 1 görögdinyét. Békésről: 3 fejér kenyeret, 6 potykát. Ezeknek ketteit urunk számára, ketteit Mikes s Székely László uraméknak atták. Ványáról: 47 kenyeret, 34 abrakot, 3 vágómarhát, 9 juhot.

Ebből adtak:

Cserei uramnak, a hadnagynak, 2 kenyeret, abrakot 2 erdélyi vékát, katonáinak 2 kenyeret.

23. Szállott meg a tábor *Félhalomhoz*, a Körözs mellett, a hová hoztak:

Szent-Andrásból 1 zsák árpát, 1 juhot. Az ide feljebb megírt *Turi* abrak dividálódott itt e szerint:

Madarász uramnak 20 véka, 2 juh. Mikes uramnak 12 véka. Székely László uramnak 12 véka. Orlai uramnak 5 véka, 1 juh, 5 kenyér. Farkas Fábián uramnak 6 véka. Balku uramnak 10 véka. Vay uramnak 10 véka. Komáromi uramnak 6 véka. Nábrádi uramnak 4 véka. Kálnoki uram szolgáinak 2 véka. Nyikodni uramnak 3 véka. Gyepesi uramnak 3 véka, Csatári urk 4 véka, Balog János urk 2 véka. Kovács Györgynek 2 véka. András Deák urk 2 véka. Korodinak, Mihály Deáknak, Gergely Deáknak, Székelyhidinek, Pál Deáknak 5 véka. Az úr puskásinak 10 véka. Dániel István uramnak 10 véka.

Békésről: 1 fazék tejfelt, 6 tyúkfiat, 31 tyúkmonyat. Ebből urunknak 4 tyúkfiat, 21 tyúkmonyat, a tejfelnek felét.

[1]) Szemény = kozák, lengyel katona.

25. Szállott meg a tábor *Békéshez*, a Fehér-Körözs mellett. Ide hoztak: Békésről: 3 kosár lépes mézet, 22 potykát, 3 harcsát, 9 lúdat, 48 tyúkot, 4 réczét, 400 békési véka abrakot, 425 kenyeret, 10 vágómarhát, 37 juhot, 2 disznót, 1 borjút, vereshagymát, petrezselymet, fokhagymát.

Ennek divisiója.

Urunk számára 14 szász (saxinca) köböl árpa, 4 vágómarha, 11 potyka, 11 tyúk, 6 lúd, 4 récze, 1 borjú, 1 disznó, fokhagyma.

Az úr (Teleki) számára abrak 40 szász köböl, 6 vágómarha, 37 juh, hal, 3 lúd, 37 tyúk, 1 disznó, 1 zsák vereshagyma, petrezselyem, fokhagyma.

Urunk bejáróinak, étekfogóinak közönségesen 16 szász köböl.

Madarász urk $2^1/_2$ szász köböl.

Vay uram lovász paripáinak s szolgáinak $2^1/_2$ köböl.

Nyikodni urmk 2 véka. Kálnoki urmk 2 véka. Köpeczi urmk 2 véka. Csatári urmnak 2 véka. Gyepesi urmk 2 véka. András Deák uramnak 2 véka. Balog Jánosnak, Kovács Györgynek 3 véka. Korodinak, Székelyhidinek, Pál Deáknak, Gergely Deáknak, Nagy Andrásnak 2 véka. Vida uramnak 2 véka. Az úr puskásinak 4 köböl, az úr szolgáinak $5^2/_3$ szász köböl. Kovári nemeseknek $8^1/_2$ köböl. Dániel István uramnak $1^1/_2$ köböl. Keresztesi Sámuel uramnak $1^1/_2$ köböl. Kecseti uramnak $^1/_3$ köböl. Mikó István uramnak $^1/_3$ köböl.

Madarász uram gyaloginak 350 kenyér, dragányoknak 100. Dobozról árpát 7 zsákkal, 9 tyúkot, 30 kalácsot, 1 sárga- és 5 görögdinyét, 22 fő káposztát, egy csomó petrezselymet, egy tarisznya répát, egy tarisznya vereshagymát, 5 kenyeret, 16 czipót, 2 harcsát, 2 süllőt, 2 mávnát, potykát, 15 tyúkmonyat, 1 disznót.

Ezeknek divisiója.

Urunk számára 19 tyúk, 1 sárga dinye, 22 káposztafő, petrezselyemnek, répának, vereshagymának, tyúkmonynak felét-felét. 1 harcsát, 1 süllőt. Az úr számára 1 disznót, 7 tyúkmonyt, potykát, harcsát, márnát, süllőt egyet-egyet, kenyeret, czipót 19-et, 30 kalácsot, petrezselyemnek, répának, hagymának felét, 2 görögdinyét.

Mikes urmk 2 zsák árpát, 1 görög dinyét.

Székely Lászlónak 2 zsák árpát, 2 görögdinyét.

Haller uraknak 2 zsák árpát. Orlai urk 1 vékát, Buda Jánosnak 1 vékát. Naláczi János urmk 6 vékát.

Gerláról 4 zsák árpát, 3 tyúkot, 7 galambfiat, 19 fő káposztát, 1 disznót, 19 kenyeret, kevés petrezselymet, vereshagymát.

Ebből adtak:

Urunk számára 4 galambfiat, káposztát, vereshagymát, petrezselymet.

Az úr számára 1 disznót, 3 tyúkot, 3 galambfiat.

Orlai urk 2 véka árpát, szebeni polgárnak 4 vékát, medgyesi polgárnak 3 vékát. Az úr tyúkjainak két véka zabot. Dragonyoknak 19 kenyeret.

Veszéről 7 tyúkot, 2 juhot, 6 kalácsot, 8 kenyeret, 16 fő káposztát, 2 zsák árpát, vereshagymát, fokhagymát, répát, petrezselymet.

Ezekből urunk számára vereshagymát, répát, fokhagymát, petrezselymet. Balku urk abrakot $2^1/_2$ köblöt. Komáromi urmk $2^1/_2$ köblöt. Korodinak, Pál Deáknak, Székelyhidinek, Gergely Deáknak, Nagy Andrásnak, Mihály Deáknak 2 vékát.

Az úr számára 7 tyúkot, 2 juhot, 6 kalácsot, 6 kenyeret.

Ölyvesről 5 zsák árpát, kenyeret, kalácsot, melyeket az úr ő kglme maga osztogattatott, kinek? Nem tudhatni. Az árpát urunk lovainak.

26. Szállott meg a tábor *Veszéhez*, a Fehér-Körözs parton.

Békésről az úr számára vágómarha 4, egy bikát. Ugyan az ott lakó ráczoktól 23 kost, 6 kecskét, 10 zsák árpát. Lisztet adtak ott ben a faluban 10 zsákkal, melynek hármát ugyan odabé megsütötték, két köblöt kihoztak, melynek hármát Gyulaffi uramnak adatta az úr ő kglme. Az árpából az úr számára 8 zsákkal, Apor uramnak egy zsákkal, Sárosi uramnak egy zsákkal, Rácz István uramnak 1 zsákkal.

27. Szállott meg a tábor *Szent-Mártonhoz*, a hová hoztak gyulai bégtől 3 sárga- és 2 görögdinyét. Ugyanide küldött urunk ő Naga egy görögdinyét.

Gyula-Vasányból 2 zsák abrakot, két kenyeret.

Urunk számára 2 zsák abrakot, Donáth uramnak két kenyeret.

Szék-Udvarról 1 zsák árpát, 1 szekér fát, 1 szekér szénát. A szénát, árpát urunk lovainak, a fát az úr számára.

Szentkirályról 1 zsák árpát, 1 szekér szénát. Az úr számára szénát, árpát. — Ujfaluból 2 zsák árpát, 1 juhot. Ebből az úr számára árpát 2 zsákkal, Donáth uramnak 1 juhot.

28. Szállott meg a tábor *Nyékhez*, a hová hoztak Váriból: 2 pujkát, 11 tyúkot, 2 réczét, 20 kalácsot, 23 czipót, 1 pár sárga karmasin csizmát.

Ebből urunk számára 1 pujkát, a karmasin csizmát, a többit az úr számára. Ugyanide Nyékhez küldött Madarász uram az úrnak egy pujkát. Ugyanide Turról hoztak Apafi Miklósné asszonynak tartozó contributiót e szerint:

1682 esztendőre való contributiót 50 frtot, sárga karmasin csizmát 3 párt, veres karmazsin kapoczánt 3-at, harmadfélfont borsot, kilencz tekerítés külömb-külömbféle színű selymet.

Item pro 1681-re való restantiában administrált karmasin csizmát 3, 9 tekerítés selymet.

Ezekből adtak:

Balku uramnak 1 pár sárga karmasin csizmát. Komáromi uramnak 1 pár sárga karmasin csizmát. Gyulaffi uram szolgájának Thardosnak 1 pár sárga karmazsin csizmát.

Ugyanonnan Turról hoztak az úr számára 4 vágómarhát, 18 juhot, 5 lúdat, 33 tyúkot, 2 pujkát, 3 zsák árpát, 183 kenyeret, 1 véka petrezselymet, 1 véka vereshagymát, 120 tyúkmonyat, 1 disznót. A kenyérből adtak Naláczi Lajos uramnak 16. A többi élés mind az úr számára maradott.

29. Szállott meg a tábor *Pál-Iléséhez*, a Marosparton, a hová hoztak:

Panádról 1 szekér szénát, 3 zsák abrakot, 2 pujkát, 2 lúdat, 1 réczét, 1 juhot, 2 tyúkot.

Lippáról 42 kenyeret, 10 kalácsot, 20 pogácsát, $4^1/_2$ zsák abrakot. Ezen élésből vontanak el a törökök mikor Lippán általjöttünk 1 zsák abrakot, 7 kenyeret.

Ménesiből, Mikelakáról:

1 zsák abrakot, 2 kanta bort, 8 kenyeret, 1 nyeles(?) szőlőt. Ezen élést nem acceptálván az úr, vissza küldte, nem percipiáltuk.

30. Általjövén a Maroson a lippai hídon, szállott meg a tábor György (v. Gyöngy?) úrhoz a Maros mellett: Ide hoztak a Lippai Bégtől 2 juhot, 3 zsák árpát, 6 tyúkot. Ezeket az úr számára reser-

válták. Itt vétetett az úr ő kglme az ölyvesi emberektől 10 tehenet 50 frtban. Ugyanitt vött az úr ő kglme Haller Pál uramtól egy német hintót, kiért adott ő kglme 60 aranyat.

Ugyanide gazdálkodott Szegedi uram e szerint: közkenyér 1670, fejér czipó 55. Ezekből: Madarász uram gyaloginak 600. Pruszki Salis sereginek 250. Almási uram gyaloginak 500. Kővári nemeseknek 100. Az úr szükségére 80. A fejér czipót az úr számára.

In mense Novembris.

1 Novembris. Szállott meg a tábor *Jenőczhöz*, a Maros mellett. Ez nap mind jövén, estve későn szállott meg a tábor.

Innét indulván meg ő Naga az urakkal s feles hadakkal, ment előbb Dévára. Itt hagyván a hátralevő szekerekkel, bagagias haddal Macskási uramot generalisnak, Rédai János uramot, Apor Lázár uramot is hátrahagyván. Itt feküdt a tábor 2 nap, a honnan megindulván,

4. szállott meg egyrésze a hátramaradott tábornak Jófűhöz, másrésze az erdőn imitt-amott széljelmaradott, a hová Balku uram 6 Novembris érkezett a szerekkel együtt. Ugyanez nap

6. szállott meg a tábor *Lapesnyekre* a faluba, a honnan megindulván

7. Költöztünk által *Némethinél* a Maroson. Vacsora után későn ez nap érkezett Balku uram Solymosra a zászlóval s paripákkal.

8-án költöztették által az élésszereket s marhákat, ez nap Solymoson mulatván.

9. Az úr ő kglme az asszonynyal elől menvén, Balku uram is a szekerekkel, paripákkal, zászlóval szállott meg *Kéménden.*

Ez nap Solymoson adott Nábrádi uram Balku uram kezébe pénzt 48 frtot, mely pénzből adott Balku uram Vajda Mihály uramnak 20 frtot. Barcsai uram béreseinek 2 frtot.

Ez nap Kéménden Váradi János uram vonta le az úr lovászát Sáczai Mihályt a lórúl s jól megütögette. Azonban Buda Simon szolgájának is fejét betörte ok nélkül.

10. Szállott meg Balku uram az úr paripáival, szekereivel *Folton.* Itt gazdálkodott Folti uram két ejtel borral, három fejér czipóval etc.

11. Általköltözvén a Maroson, szállottunk meg *Benczenczen.* Itt gazdálkodtak 4 tyúkfiával, szénával.

12. Szállott meg Balku uram *Balaméron*. Itt gazdálkodtak 6 tyúkkal, 1 lúddal, 4 zsák zabbal, 3 zsák rozsos búzával.

Ezeknek divisiója: 4 zsák zab az úr lovainak, kelt ezen az szekerekről abrak 23 véka. A 3 zsák rozsos búza a legények lovaira erogálódott.

13. Szállott meg Balku uram *Szás-Pihanban*, a holott gazdálkodtak 6 tyúkkal, 10 ökröt a szekerek eleibe.

14. Szállott meg Balku uram *Dályán*. Itt adtak 5 tyúkot.

15. Szállott meg Balku uram *Kis-Kerekire*. Itt adtak 3 tyúkot, ökröket a szekerek eleibe.

Utimo 16. Novembris érkezett Balku uram *Sorostélyra*. Ez nap érkezvén az úr is Karkóból vacsorára. Itt az élést lerakatván, tábori eszközöket s zászlót is letévén. Adjon Isten országunkban békességet, éltesse a jámbor fejedelmet s utánavaló híveket, azok között jó uramot is.

Eredetije a gróf Teleki-nemzetség közös levéltárában, 23 levél és 1 lap negyedrétben, kívül bőrborítékkal, 3102 levéltári szám alatt, új rendezés.

Közli: KONCZ JÓZSEF.

TÁRCZA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁBÓL.

A hadtudományi bizottsághoz a szünet ideje alatt beérkezett iratok közül különösen kettő érdemel fölemlítést.

a) Thallóczy Lajos beküldötte a bizottságnak *Gabelmann Miklós* hadi irnoknak az 1593—96-ik évi hadjáratokra vonatkozó havi jelentéseit és egyéb iratait, melyeket Bécsben a különféle levéltárakban összegyűjtött s melyekhez Gömöry Gusztáv nyug. cs. és kir. őrnagy hadtörténeti méltatást írt.

b) A történelmi bizottság értesíti a hadtudományi bizottságot, miszerint *Thaly Kálmán* r. t. jelentése szerint *Marsiglinak* a bolognai egyetemi könyvtárban levő iratai az 1683—1701-ik évi török hadjáratokra nézve igen fontosak és fölhívja a bizottságot, hogy e becses anyagnak a hazai történelem részére való kiaknázásában közreműködjék.

A bizottság legközelebbi ülését a milleniumi ünnepségek és kiállítás befejezése után tartja.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK.

Még egyszer a török időszámításról. A *Hadtört. Közlemények* 1895-iki folyamában megjelent czikkemre Thúry József a *Török Történetírók* 2. kötetében egy jegyzetben felel, melyben «alkalmilag» megjegyzi «némely gáncsolkodni szeretőkkel szemben» — tehát többen vagyunk? — hogy a török írók dátumainak átszámításánál azt a táblá-

zatot használja, «melyet mai napság minden orientálista használ és hitelesnek ismer el, t. i. Wüstenfeld munkáját.» Ez a munka az ő véleménye szerint «teljesen fölöslegessé teszi azokat az okoskodásokat és táblázatokat», melyek tőlem «származnak.» Thúry tehát úgy látszik az Omár kalifának tulajdonított gondolkodásmód szerint ítél a török időszámításról írt dolgozatokról. Vagy megegyeznek Wüstenfeld művével s ez esetben fölöslegesek; vagy nem egyeznek meg, s ez esetben nem méltók figyelemre. Ha csakugyan ily álláspontot foglal el «valamennyi orientálista», úgy kár rájuk a szót pazarolni. Jelen válaszomnak azért nem is czélja proselytákat keresni az ily megcsökönyösödött vaskalapos urak között, hanem egyszerűen kimutatni, hogy Wüstenfeld táblázatait, ámbár nagyon hasznosak, nem szabad vakon követnünk, úgy a mint azt Thúry ajánlja.

E czélra legyen szabad Wüstenfeld egy megjegyzését idéznem, mely így hangzik eredetiben: «In den beiden Streitfragen ob die muhammedanische Zeitrechnung Donnerstag den 15. Juli oder Freitag den 16. Juli 622 beginne, und ob in dem 30-jährigen Cyclus das 15. oder 16. Jahr ein Schaltjahr sei, habe ich mich jedesmal für die zweite Meinung entschieden.» Az ő táblái tehát 622 julius 16-ától, egy pénteki naptól vannak számítva. Minden muhamedán szökő év szépen csillaggal van megjelölve «weil der Schalttag immer am Ende des Jahres hinzugerechnet wird». Táblázatai — el kell ismernünk — fölötte könnyítik az átszámítást, mert nemcsak a minden török új évnek megfelelő keresztény dátumot, hanem a minden török hónap elsejének megfelelő dátumot, hónapról hónapra, a hidsre első évétől, ha jól emlékszem le Kr. u. 1875-ig. A munkának megjelent folytatása is dr. Machertól. A megfelelő keresztény dátum mellé minden egyes esetben a heti nap betűje is van adva. Egy szóval nagyon szépen van minden elrendezve, csak az a hibája, hogy a munka nem készült el 13 századdal előbb, még Mohammed idejében s hogy azért nem volt a prófétának alkalma hívői számára azt zsinórmértékül elfogadni és használatát nekik szivükre kötni. És éppen e mulasztásra vannak alapítva az én «okoskodásaim».

Tudjuk, hogy a muhamedánok nagyon szigorúan tartják meg az egész ramazán hónapra rendelt böjtöt. Hogy a hivők a böjtöt mely napon kezdjék meg s mely napon szünjenek meg böjtölni, arra nézve utasítást maga a próféta adott nekik a koránban. «Mi nem vagyunk írástudók,» ezt maga a próféta is elismerte a hagyomány szerint magáról és követeiről és azért nem azt parancsolta meg nekik, hogy «akkor kezdjétek meg a böjtöt, mikor a naptár-csinálók szerint ramadán 1-je van és akkor szünjetek meg böjtölni, midőn a kalendáriom szerint sevvál 1-je

elérkezett,» hanem egyszerűen azt, hogy «ha látjátok az új holdat, bőjtöljetek és ha látjátok az új holdat szünjetek meg bőjtölni!» Tagadja-e Thúry efendi ezen állításom helyességét?

Miután pedig borús ég alkalmával vagy ködös időben az új hold halvány sarlója nem látható, egy másik hagyomány szerint a próféta pótlólag még azt rendelte el, hogy ha borús időben az új holdat látni nem lehetne úgy számítsanak hivői sában havában 30 napot, — Wüstenfeld táblái csak 29-re reflektálnak — és az erre következő napon kezdjék meg a bőjtöt. Ez azután ramazán hónap első napja. Ezt Albirunitól egy a hidsre 390. vagy 391., tehát Szent István királyunk trónraléptének évében élő arabs tudóstól tudjuk. Ha pedig a ramazán elsejétől számított 30. napon meglátják az újhold sarlóját az égen, nem ramazán 30-ának írják e napot, hanem sevvál hó 1-jének és rögtön beszüntetik a bőjtöt a próféta rendeletéhez híven, kinek szava persze többet ér, mint a münedsim basi azaz fő-csillagvizsgáló minden számítása és persze végtelenül többet, mint akármely «pokolra való, piszkos gyaur» táblázatai — még a minden orientálista részéről hitelesnek ismert Wüstenfeldéit sem véve ki.

Ámbár az, a mit eddig elmondottunk, főleg a ramazán hónap elejére és végére vonatkozik, a muhammedánok borús időben minden hónappal kivétel nélkül így bánnak. Így pl. ha az olvasó fölüti Thúry Józsefnél Szulejmán szultánnak az 1532. évi hadjáratra vonatkozó naplóját, azt fogja találni, hogy az ott közlött nyolcz hónap közül az utolsó befejezetlen maradt, a többi hét hónap közül pedig egyetlen egy sincs számítva annyi nappal, a mennyire Wüstenfeld táblázataiban szabva vannak.

Az 1521-iki naplóban simán megy minden egy ideig. Thúry szerint e napló vezetője «a régibb szokást követte», t. i. 622 julius 15-étől, csütörtöktől számította dátumait, tehát folyvást egy napot különbözik Wüstenfeld tábláitól míg elér sevvál hó végéhez és itt egyszerre «a másik, a julius 16-ikával kezdődő időszámításra ugrik át.» Így beszéli Thúry.

«A többi három napló írója» — ugyancsak Thúry állítása szerint — «már a julius 16-ikával és pénteki nappal kezdődő időszámítást alkalmazza.»[1]) Ha azonban megvizsgáljuk magukat a naplókat, úgy a következő fölfedezéseket tesszük. Az 1526-diki naplóban sában hó 29-én vasárnap «igen sok eső esett, úgy hogy a győzelmes sereg egészen kifáradt.» Tehát valószínűleg alkonyat felé vagy nem nagyon keresték a

[1]) Minden megfontolás nélkül szépen utána mondtam ezt én is előbbi czikkemben.

törökök az újholdat vagy felhők mögött maradt elbújva s azért a reá következő hétfőt — Wüstenfeldtől eltérőleg — sábán 30-ának írták s csak kedden (helyesebben mondva hétfőn este) kezdették meg a bőjtöt s vele a ramazán hónapot; melyre csak 29 nap telt a hidsre ezen 932. évében. Tehát sevvál hó elsején ismét visszazökkent a napló írója a Thúry szerint egyedül helyes kerékvágásba. De ugyanazon hónap végén ismét a kapúfélfánál hagyja a napló írója a julius 16-ával kezdődő időszámítást. ezúttal két hónapra. Az év végén azután ismét vét Wüstenfeld táblái ellen, mert az utolsó hónapot csak 29 nappal számítja, ámbár a hidsre 932. éve szökő év. És evvel az újabb saltomortalé-val ismét talpára esik újév napján.

Az 1529. évben a naplóíró csak kétszer «ugrik» vagy «téved» t. i. moharrem végén és vissza a helyes útra szafar végén.

De épen úgy, mint a czirkuszban, a legsűrűbb bukfenczhányás a legvégére marad. Az 1532. naplóban összesen hét salto mortalét hány az író, — mert a 938. év sem szökő év — és tótágast állva búcsúzik el tőlünk a napló végén.

Thúry azonban nem ismeri el, hogy e három napló írója «ugrik», egyetlen egyszer sem, mert ez ellenkeznék azzal «az álláspontal, melyre helyezkedett» a Szulejmán Naplóihoz írt első jegyzetben. Azért tehát folyvást jajgat és igyekszik a naplóírókat a jó útra terelni, valahányszor «tévednek» és elhagyják a minden orientalista részéről kizárólagosan helyesnek ismert ösvényt.

Az előbbi czikkemben idézett forrásokból azt is megtudjuk, hogy mint határozzák meg a muhamedánok a ramazán hónap elejét. Albiruni szerint a hagyomány Dsáfer ben Muhammed al-Szádik híres imámnak[1]) tulajdonítja a következő szabályt: «Figyeld meg az újholdat redseb hava elején, számíts 59 napot és azután kezd meg a bőjtödet.» De ez persze, mint látjuk, merő eretnekség.

Dr. Ideler és más írók szerint a török birodalom főbb városaiban mint pl. Sztambulban, Drinápolyban már dsemázi-ül-akhir 27-én külön e czélra kirendelt élesszemű emberek a magasabb pontokról lesik az új hold sarlóját s lesik mindaddig, míg fölfedezik s ekkor lélekszakadva futnak a kádihoz, ki jegyzőkönyvet vesz föl vallomásaikról s ezt elküldi Konstantinápolyba. Épen így járnak el a reá következő sában és még nagyobb figyelemmel persze a ramazán hó elején. Borús időben azután, ha nem sikerül az újholdat fölfedezni, mint már említettem, sában hó 30-án este alkonyatkor, — derült időben pedig már egy nappal előbb

[1]) A hidsre 80. évében született és 66 éves korában halt meg.

(29-én) a mint az esti alkonyat felé a hold halvány sarlóját a nyugati égen közel leáldozásához megpillantják — ágyúdörgéssel és a minárétekről hirdetik az igaz hivőknek, hogy kezdjék meg a bőjtöt.

Mint már említettem előbbi czikkemben, egy muhammedán «eretnek-szekta» a zsidókat és kereszténységet majmolva kalendáriommal akarta szabályozni a bőjt hó kezdetét és végét, de Albiruni nemcsak a próféta által fölállított szabályokba ütköző szokásnak bélyegzi ezt, hanem az egész dolgot «agyrém»-nek és lehetetlennek tartja, mert a különböző helyek földrajzi fekvése, éghajlata stb. szerint más és más táblázatot kellene kidolgozni. Modern fogalmakhoz képest módosítva megjegyzéseit, annyit akar mondani, hogy Wüstenfeldnek tábláit számos egymástól különböző kiadásban kellene kiadni. Más kiadás kellene pl. Kelet-India számára, mint pl. Konstantinápolyban és itt ismét más, mint pl. a Cape Juby átellenében lakó araboknak Afrika nyugati partján vagy a ködös Londonban a dockokban dolgozó muhammedánoknak.

Befejezésül még csak néhány megjegyzést a Wüstenfeld említette «Streitfrage»-ról, melyik a helyes a julius 15. csütörtök vagy julius 16. péntekkel kezdődő időszámítás?

Dr. Ideler kimutatja számos idézettel, s még többet is kinál, ha kell, hogy a régi keleti írók, az egy Ibn Satir kivételével, azt állítják, hogy a muhammedán éra julius 15-ével, csütörtökkel kezdődik. Hogy azonban a nyugati írók mégis julius 16-ával, péntekkel kezdik a török időszámítást, annak oka az, hogy az ilykép meghatározott holdváltozások közelebb járnak az újhold megjelenésének dátumaihoz; míg ellenben a julius 15-ikével kezdődő időszámítás inkább az újhold csillagászati kezdetének, azaz «együttállás»-ának (conjunctiójának) felel meg pontosabban. Azonkívül nem szabad elfelednünk azt sem, hogy a 30 éves török cyclus nem egészen pontos és azért időfolytával a hiba, mely jelenleg egy félnapra rúg, egy egész napra fog rúgni. Ennek folytán tehát, ha a magyar második millenium alkalmával az akadémia a *Török Történetírók* egy új kiadását fogja kiadni, az illető szerkesztő azon «sajátságos körülményre» fogja olvasói figyelmét fölhívni, hogy az idők folyamában a törökök egészen megfeledkeztek a julius 15-ével kezdődő időszámításról és vagy julius 16-ával, péntekkel, vagy pláne julius 17-ével, szombattal, kezdik a muhammedán érát. Azt tételezzük föl persze, hogy valamennyi orientálista konokúl megmarad azon álláspontnál, melyre elődeik helyezkedtek a Krisztus utáni 1854. évben, Wüstenfeld tábláinak megjelenése idején.

Azon olvasóimnak azonban, kik haladni akarnak s nem elmaradni, itt ismételten azt a tanácsot adom, hogy egy csöppet se törődjenek a

muhammedán éra kezdetével. Használják Kulik tábláit Knauz *Kortan*ában vagy Wüstenfeld-éit, ha úgy tetszik. Mint újólag bebizonyítottam, ha a török író nem említi föl a hét napját, úgy nem dönthetjük el, hogy Kuliknak van-e igaza vagy Wüstenfeldnek. Ha ellenben a hét napja is meg van említve, úgy az általam közölt táblázatok segélyével számítsa ki az olvasó, hogy az adott török dátumnak megfelelő keresztény dátum a hét ugyanazon napját adják-e, mint a török író. Ha igen, úgy kétség nem férhet hozzá, hogy mely napot kell értenünk. Ha pedig a keresztény dátum a török dátumtól különbözik egy vagy legföljebb két napot, akkor valószínűleg «ugrott» a török író. De mint láttuk, senki tőle e jogát el nem veszi.

London, 1896 szept. hava 21-én.

Kropf Lajos.

Katonai államtanácsi vélemény 1568-ból.[1]) Az osztrák-magyar hadügyre vonatkozó legrégibb okmányok egyike az, mely a Miksa császár által 1568 junius 21-én az összes császári hadügyek szabályozása czéljából kiküldött, Bécsben ülésező és a hadi és alsó-ausztriai udvari tanácsból összeállított bizottság munkálatainak eredménye, s mely mintegy 30 írott ivnyi terjedelemben magában foglalja a még jelenleg is érvényben álló hadi szervezet első csiráit.

Kivonatban megismertetjük ez okirat főbb pontjait, melyek reánk nézve annál nagyobb érdekkel bírnak mivel a bennük foglalt rendelkezések különösen a Magyarországban a törökök ellen megindítandó hadjáratra voltak számítva.

Az első pont a hadsereg fővezére és a főbb önálló parancsnokok mellé a táborban udvari haditanácsosokat rendel ki, miáltal a haditanács a hadszinhelyen történő eseményekről áttekintést kivánt nyerni.

A 2. pont a fiatal osztrák nemesség háborúban teljesítendő különleges szolgálatait szabályozza, mely rendelet az osztrák állandó tisztikar kezdetét és alapját képezte.

A 3. pont a birodalombeli szászok ama részéről, akik a császárnak hadi szolgálatokat tenni kötelesek, rendelkezik és a lovas-ezredesek és kapitányok, valamint a zsoldos-ezredesek megbízatásáról szól. Továbbá rendszeresíti a lovasított lövészeket, kik Roussel Péter kapitány különleges parancsnoksága alá helyeztetnek.

A lovas ezredeinknél régente létezett lövész-századok még innét erednek.

[1]) Cs. és kir. hadi levéltár. Feldschriften Fasc. V—I.

A 4. pont állandó főhadbiztosokat határoz a hadseregnél; az alájuk tartozó szemlemesterekre, valamint az ezredhadbiztosok felállítására, munkakörének kiterjedésére nézve szabványokat és részletes utasításokat tartalmaz.

Az 5. pont a horvát-vend határokon folyó háborúköltség alap czélját tárgyalja; ez alap a határőrvidék feloszlatásáig, egész a mi időnkig fennállott és központilag kezeltetett.

A 6. pont a hadügyet az alsó-ausztriai pénzügytől elkülöníti és évenkinti hadi költségalapot teremt a békében is. A mi mai hadügyi költségvetésünk alapja.

A 7. pont a fő helyőrségek számát határozza meg.

A 8. pont a hadi zsoldot illetőleg az udvar tartozásának törlesztési módját állapítja meg.

Ez a rendszer az állandó hadsereg fölállításával megszünt.

A 9. pont Rueber felsőmagyarországi kapitányt utasítja a hadi népek újonnan behozott fizetési módozatára, valamint a kisegítő utalványozásra nézve a hadi költségalapból. E mellett két magyar haditanácsost oszt be, Mágocsit és Rákóczyt.

A 10. pont Magyarországban lévő több erődítmény lerombolására ad tanácsokat, úgyszintén a jövőben egy *német* kamarai gróf alkalmazását ajánlja a hadügyek vezetésére a bányavárosokban.

A 11. pont a német zsoldosok, kettős zsoldosok és a magyar kisebbrendű zsoldosok fizetését határozza meg.

A 12. pont a Magyarországot illető jutalékot állapítja meg.

A 13. pont a hadi fegyelemről szól és a már megkezdett hadi artikulusok behozataláról intézkedik.

A 14. pont állandó hadilábon való állapotot határoz, valamint a hadi népek szoros összevonását a kapitányok által.

A 15. pont a hadi népek fenntartásának szabályozását, különösen a katonai határőrvidéken és a bányavárosokban Magyarországon, rendeli el.

A 16. pont a tüzérség, a lőszertárak, a lőporkészítés szervezésének, valamint a bécsi lőszertár helyreállításának módozatait tartalmazza.

A 17. pont a monarchiában lévő összes erődítési munkálatokra, ugyszintén Bécs erődítésére nézve ad utasításokat.

A 18. pont a kocsik, hadi fuvarok szabályozásáról intézkedik.

G . . . y.

A császári es magyar sereg hadereje a pákozdi csatában. A jelen füzetben levő és a pákozdi csatára vonatkozó közle-

ménynek kiegészítésére szolgál a következő okmány, mely Hardeck seregének létszámviszonyaira vonatkozik.

«*Jegyzéke* ama gyalog és lovas hadi népeknek, melyeket a győri kapitány Hardeck Ferdinánd gróf táborba vinni fog 1593 október.[1])

A győri kapitánynak van a várban 400 huszárja, 100 német lovasa, 100 ijásza, összesen	600	lovas
Pápáról 200 huszár, 100 ijász 100 drabant, összesen	400	»
Pannonhalmáról	60	»
Mraagschi úr jelentése szerint	700	»
Gallen Leo úr	1500	»
A Győrnél állók összes száma	3260	lovas
Zrínyi György gróf és *Nádasdy Tamás* a vármegyékkel együtt, melyek alattuk állanak, összesen 7000, köztük csak 1000 huszár	7000	»
Pálffy Miklós gróf összesen, az alája rendelt vármegyékkel, 10,000, köztük csak 1000 huszár	10000	»
Braun Erasmus úr	500	»
Október 15-én 1000 felső-ausztriai zsoldos érkezett	1000	»
Az összes gyalog és lovas harczosok száma	21760	»

A keresztény népek, melyek eddig Győrött és Komáromnál két külömböző táborban állottak tehát, hozzá számítván Komárom 3300 főnyi őrségét, több mint 25,000 főt számláltak; ezek e hó 21-én egyesültek és útjokat Székesfehérvárnak vették. Lövegekkel kellő számban voltak ellátva.

Teuffenbach Kristóf ezredes sajátkezű jelentése szerint a Tiszánál 16,000 ember fölött rendelkezik, más források, nevezetesen a szepesi kapitány jelentése szerint 14,000. Ecsedi Báthory István a Tiszán innen mintegy 8000 fővel. A temesvári pasa csak 6000 emberrel bír és ha az erdélyiek hozzá csatlakoznak is, még akkor sem emelkedhetik számuk 11,000 főnél többre. *G.*

A török végek történetéhez. Római császár urunk ő fölsége Dunán innen levő végházaiban lakozó szolgáinak a török ellen valo panaszok.

A mostani vezér *Kászony Passa* idejében lett violentiák:

[1]) Cs. és kir. udvari levéltár, kéziratgyüjtemény Codex 8966 pag. 170.

Anno 1631. die 5. Febr. Tizenkilencz *párkányi* lovas török, kikkel két oda passa volt, azok is párkányiak, egyik *Kara Huszain*, másik *Omer* oda passa, Dervis Bék sógora, és a többi, két *sződémi* vitézinket ugymint Sothi Mártont és Meleg Mátét levágták, őrölvén a leándi malomban, kiről nincs még satisfactiónk a Bali Béktől.

Anno 1631. die 19. Febr. Az *esztergomi* törökök Bali Bék esztergomi szancsáksága idejében két *sződémi* emberünket vágták le igaz útjokban *Szomodon* innét, ugymint Vas Istvánt s Dékán Miklóst, kiről nincs satisfactió.

Anno 1631. die 19. Martii. Párkányi törökök 32 lóval voltanak, kik között fő volt Huszain Aga, igaz járatbeli két emberünköt, ugymint Nagy Balást és Seres Jánost *Vasadon* a Garam mellett levágták, lovaikat, fegyvereket és egynehány száz tallérokat elvitték ezen Bali Bék idejében, kiről satisfactió kivántatik.

Anno 1631. die prima Julii. *Párkányi* törökök tíz lóval két sződémi katonánkat Kádas Miklóst fiastol Kádas Istvánnal együtt igaz útjokban Túr és Czigléd között vágták le, lovaikat és minden fegyvereket ruhájokat elvitték.

Anno 1631. die 5. Julii. Párkányi (törökök) esztergomi török bék akaratjából zászlóstol *Sződém* alá becsapván, három lovas katonánkat Szarka Jánost és Kőrössy Sebestyént, harmadikat is hajdut Tótt Mihályt és azon kívül kettőt a tarlón levágtak, egyen halálos sebeket tettek.

Anno 1631. die 4. Martii. Ő felsége fő lévai lovas hadnagyát Szabó Mátét szolgástól *barsi* szőlők alatt Párkányi Husszain horvát levágá, lovát fegyverét elvivén, mindez ideig sem tött Bali Bék satisfactiót.

Anno 1631. in mense majo *Kis-Tapolcsánytól* párkányi és esztergomi törökök négy gyermeket vittenek; ugyanottan hamar ismét azon holdolatlanságról két gyermeket vittenek, kiket Bali Bék úr barátunk a maga udvarában sokáig tartott, egyaránt osztozott a martalóczokkal, kiről egynéhányszor megtaláltuk levelünkkel, de semmi uttal ki nem adá a gyermekeket.

Ugyanazon holnapban a párkányiak mintegy huszonöt lóval, Omer oda Passa vélek lévén, a *csifári* kőnél lesekedvén, egyebhai gyakor szokások szerint, egy *werebéli* vitéz emberünköt igaz útjában levágták, kiről semmi elégtételünk nem lett Bali Bék úr barátunktól.

Anno 1631. in mense Junio a vácziak a többi között *Palánk* alá seregestől be ütvén, marhákat kaptanak el és valami szegény *hidvégi* embereket is öltenek meg.

Ugyanezen Vácziak az tájon *Buják* alá csaptanak, egy németet és magyart is a vár alatt levágtak, rabot is vittenek, azonkívül meg nem

szünnek mind éjjel nappal *Kékkő* felé, föllyől a végházakon szélyel gyermekeket, asszonyokat hordják, lopják, ölik; sem váczi Bék senki eleget róla nem teszen, se más, akarmennyit írjanak is.

Ihen csak nem régen azon Vácziak *Nógrád* alá seregestől becsapván, egy embert megöltenek, a viczekapitány marháját a majorok közől elvitték; azonkívül száma nincsen éjjel nappal mennyit az erdőben leselkednek, a végbeliek pásztorit, lovászit ölik hordják szabadjában, semmit nem gondolván a szent békességgel; minthogy senkitől semmi félelmek, semmi büntetések.

Továbbá im a Wisegrádiak és ezen Wácziak a szegény büntelen *Damásdiaknak* seregestől gyalog, lovas, zászlókkal mindennemű marhájokat elhajták és egynéhány rabokat vevének a szent békesség ellen; a marhák is mind oda vesztek, a rabokban nagy summa sarczon bocsáttanak ki.

Ugyanakkor mindjárt a szegény *Sződéniek* marhájokban huszonkilenczet elvittek, a kiről semmi satisfactiónk nincsen, noha eleget szorgalmaztattuk, hogy visszaadják; de még maga az Bali Bék szomszéd barátunk, Olai Bék szomszéd úr barátunkkal egyaránt osztoztak el a latrokkal a *sződéniek* marhájokból, kik most is a csordájokban járnak.

Ismét két izben ma csak nyolczad napja egyszer *Teszárról* és a körül való holdolatlanságról Horvát Husszain a párkányiakkal öt gyermeket vittenek be, a kiket szinte Párkányba be nyomoztattunk s kértük vissza azonnal, még a Dunán sem vivén által őket, mindazonáltal a jó Bali Bék úr barátunk, békességet semmire becsülvén, vissza nem adta a gyermekeket.

Csak a héten ismét a *Pribék Mustafa* mintegy 35 lóval, Esztergomiakkal éz Párkányiakkal, a *sződénieknek* ismét 32 számú marhájokat elvitték, ki felől megtaláltuk Bali Bék úr szomszéd barátunkat, de még ingyen sem akarja érteni a dolgot, minthogy fölosztozott azzal is és hasznát akarja venni a marhának. A békesség tartsa dolgát, csak ő gyűjthessen gőbölt. A ki nagy ellene van a szent békességnek, hogy a jámbor sződénieket, kik semmi okot a háborúra nem adnak, így ostromolják. Kivántatik azért, hogy e marha vissza adassék, hogy a barátságos jó szomszédság tovább megmaradhasson.

A mellett szünetlen a mint leselkednek az esztergomiak és párkányiak ezen *Sződéniek* ellen, igaz munkájokban sem hagyják eljárni őket, kapdoznak szünetlen rajtok, hasonlóképpen a damásdiak köről, a kik semmi háborúságra okot nem adnak.

Csak az itt körölünk naponként török partról történt sok csintalanságokat, lopásokat kabdozásokat föl nem tudnók, elé sem tudnók

számlálni, a mit cselekesznek az Esztergomiak és Párkányiak; hol még ha elé számlálnók Hatvan és Eger tájáról mennyi csintalanságot, emberölést, gyermeklopást cselekedjenek *Szécsény* és *Fülek* s az több odavaló végeink között: egy koncz papirosra is nem férne.

De, hogy tennének eleget a tovább valókról, ha ezekről a dolgokról kit napfényre hozunk itten a fejeknek, még sem tesznek eleget.

Im a *Komáromiak* marhájokat is elvivék az Esztergomiak és Párkányiak; azokat is oda veszték, vissza nem adák a szent békességnek kivánsága szerint; a kik ezek a felyül megírt dolgok tagadhatatlanok, kiről elégtétel kivántatnék.

Továbbá a legnagyobb és halhatatlan dolog, a mire most török partról a szegény Duna kétmelléki jobbágyságot kényszerítik, verik a többit is a szerint, hogy a törököt a szegény jobbágy istrásálja, fegyverével a törököt őrizze, a paraszt ember a csavargó fegyvereseket öldözze, fogja, a ki lehetetlen dolog és semmi uttal a szegénység arra nem léphetik; inkább kész pusztán hagyni helyét.

Im csak most ezen dologért a szegény *mocsi*, *neszméri* és *süttői* birákat rútul elvereték, hármat Budán az öreg emberekben méltatlan halálos rabságban tartnak; kiket kivántatik a szent békességnek erejére nézve, és hogy azok ártatlanok lévén, a méltatlan fogságból fölszabaduljanak, s többé arra a hallhatatlan dologra a szegény jobbágyság ne kényszeríttessék; mert egyáltaljában a föld megpusztul; hanem a szegénység is az ő régi rendtartásában és állapotjában maradjon meg.

Marótot és *Hézért* tavaly elrablák, hatvanig való rabot, feles marhát elhajtának, a miről sem a budai vezér, sem a Bék satisfactiót nem tett, se marhát, se a rabokat vissza nem adták.

Damásdi főgyalog vajdát, Nagy Jakabot, levágták negyed magával a Garam mellett Szécsénnél igaz útjában a párkányiak, a kiről mind ez mai napig is semmi satisfactiót nem tettek.

Nógrádi nyolcz gyalogot, kiknél kapitányok levele lévén, igaz járatbeliek voltanak, levágák a wáczi törökök egy puszta falunál, kiről megtalálván nógrádi kapitány a váczi Béket, még csak választ sem adott levelére, nem hogy eleget tett volna.

Ugyanezen Wácziak gyermekeket lopni menvén Kékkő felé, a wáczi Bék engedelméből két *szécsényi* katonánkat meglőtték.

Im csak ez minap az egriek egy fővitéz nemes embert Horvát Miklóst *putnoki* kapitányt harmad magával levágták; sőt számlálhatatlan dolgok vannak, kik *csak innét a Dunán* történtenek a török pártról Békek, Passák hírével, — kiről mindezekről elégtétel kivántatik.

(Eszterházy M. nádor *kism. levélt.-ból.* Rep: 71.) *Dr. Merényi L.*

Az erdélyi nemesi fölkelésre 1744-ben kiadott intézkedések. Projectum dominorum officialium locorumque deputatorum tam comitatuum, quam vero sedium siculicalium circa modalitatem insurrectionis quantocius fiendæ sub sessione eorundem diebus 24-a 7 bris 1744. Cibinii elaborata et quidem.

1. A mi mind főtisztekül, mind pedig deputatusokul magunk Személyét nézi, a mint legelsőbben is absque nulla cunctatione integra promtitudine Felséges asszonyunk rescriptuma és hazánk törvénye szerént offeraltuk, ugy most is devovealjuk, consecraljuk vérünket, életünket is.

2. A mi pedig a communitásokat nézi, minthogy azoktól a deputatusoknak instructiojok nincsen, lévén ezen casus improvisus, nehogy sine illis etiam de modalitate determinalván, itten disgustaltassanak, azért minél hamarább, et quidem holnap, ezen mostani gyülés elbomolván, menjünk ad gremium Comitatuum et sedium és tam exemplo, quam motivis verbalibus adhortaljuk teljes tehetséggel mentől jobban ezen instructionak végbevitelére Felséges asszonyunk és hazánk szolgálatjára.

3. Erre nézve minden nemes vármegye és szék eodem stilo concipialandó circularisok által ad 30-am 8bris generaliter convocaltassanak et quidem oly parancsolattal, hogy minden magnas, possessionatus, inpossessionatus, nemes ember, primipilus, pixidarius azon terminusra és confluxusra teljes tehetsége szerént lehető hadikészülettel sub poena articulari comparealjon, a hol is a vármegyék vagy széktisztjeitől particularis lustrat subealjon, egyszersmind a felülésnek modalitásáról consultaljon, végezvén, mely concertatiót avagy projectumot a tisztek mindjárt a Mltgs guberniumnak (ha pedig az együtt nem volna) a mlgs præsesének in absentia excellentissimi Dni Gubernatoris, küldje el egyszersmind az egész particularis lustrat.

4. A mely mágnások vagy nemesi rendeknek több vármegye és székekben van curiajok, tempore hujus lustræ particularis, a hol maga felülni nem kiván, ugyan is csak insinualja ottan is per expressum, hogy nem ott hanem hol és mennyid magával ül fel, kivántatván 30 ház jobbágytól és ugyan külön annyi zsellértől egy zsoldos.

5. Addig is pedig, a mig in supra nominato termino ezen confluxusok és particularis lustrák lennének, méltoztassék a mltgs regium gubernium sua alta prudentia a felséges udvar előtt, a mikről in antecessum illendőnek itéli, mindenekről remonstratiot tenni, hogy a felséges udvar, quasi in speculo megláthassa, ezen insurrectio mely moddal lehetne hasznosabb felséges asszonyunk szolgálatjában, ugy hogy a

hazának securitása, tranquilitása és törvénye ne periclitaltassék evacualtatván teljességgel a nemességtől.

6. Ha casu quo (melyet Isten Ő Szentfelsége távoztasson) az ellenség Magyarországba irrumpalván és a tüz szegény hazánk felé láttatnék harapozni, eo in casu, csak egy napi haladék nélkül is minden rend hazánk törvénye szerént üljön fel és a bonczidai rétre conflualjon, a hol is a méltóságos regium gubernium előtt legyen generalis lustra és felséges asszonyunk szolgálatjában hazánk megmaradására circa ulteriorem exercitationem a mltgs regium gubernium cum cointelligentia excellentissimi Domini commendantis generalis, tegyen dispositiokat, melyeket kiki tartozzék effectualni sub poena in Articulis Approbatæ Constitutionis partis 3-æ tit. 19. expressis, feljebb is lévén erről emlékezet.

7. Minthogy ezen insurrectioban nem láttatik nagyobb difficultas, mint ez t. i. hogy hogy hadakozzék az adozó nemesség, vagyis székelység és egyszersmind adozzék és quartelyost is tartson, ezen difficultásnak tollálására javallanak, méltóztassék a mltsgs regium gubernium a diplomaticum quantumnak egy részét, a mennyi secundum calculos a ngs vármegyékre obvenialna, kiadni, a más fele pedig az adózó nemes ség hadi felülésére nézve a felséges udvar előtt munkába vétetnék, hogy relaxaltassék, a nemes székely natiora csak annyi vettetnék, a mennyi a jobbágy és zselérségre secundum æquam proportionem redundálna, melyről a tisztek tegyenek remonstratiot minél hamarább (a ns székely natio mindazáltal in toto immunitatiot kiván, a ns vármegyék pedig, a mennyiben praejudicalna a vármegyéknek, contradicalnak) a több része annak is relaxaltatván Felséges asszonyunk kegyelmességéből nagyobb és hasznosabb szolgálatot tévén, nem különben költségesebbet ezzel a nemesség, másként is ad normam Incliti regni Hungariae parancsolja ő Felsége, ott pedig a nemesség közül senki sem adoz, a quartélytartás is a haza törvénye szerént alkalmaztassék, egy része pedig, mig annak inhaereal, hogy most semmi quantum ne vettetnék fel a két natiora, ő Felsége az iránt való kegyelmes resolutiojának elérkezéséig, az alma natio pedig a haza törvénye szerént supportalja az onust secundum conventionem cum eadem initam.

8. A zsidók, örmények, bulgárok, görögök, német mesteremberek, kereskedők, egyszóval mindenféle nemzetek, manufactorok, valakik a hazának beneficiumával éltek és élnek, minthogy a haza fiai számába nem vétettek, adjanak a mltgs regium gubernium által determinálandó summát ad cassam exercitus provincialem, ugy a Cameralistak, postamesterek és contumacialis officialisok.

9. Mindennemű más regimentekre verbualások és lovak vásárlása interdicaltassék.

10. A fegyveres házakban, a mi kiadható fegyver találtatik, adassanak ki a szükölködőknek.

11. A mltgs regium gubernium, táborba szállván a nemesség, circa ovales et equites portiones méltoztassék dispositiot tenni.

12. Méltóságos Gubernator urunk méltoztassék velünk együtt táborba szállani Feldmarschal ranggal, a Főtiszteknek pedig legyen regimentes actualis colonellusi rangjok, a többinek a szerint, a mely hivatalt supportal u. m. vice colonellus, fő strázsamester.

13. Ezen provincialis militia unice a mltgs Gubernator urtól függjön in capite és más maga főtisztjeitől, ut supra, a militaris commendokkal csak correspondenter legyen.

14. De bonis miképpen tartozzanak concurralni, feljül meg van irva, meddig menjen pedig ezen had, in gremio Comitatuum et sedium, lészen determinatio, pro ut supra.

15. Minthogy csak már is a hadikészületre kivántató instrumentumoknak, úgymint köntös, fegyver, szijszerszám, lonak felettébb eleváltak árokat, e mostani insurrectiora nézve, ahoz képest szükséges leszen megparancsolni, hogy mindazok, limitato jam pretio adattassanak, sőt kényszeritessenek is mind a kereskedők, mind a mesteremberek, magok efféle árujokat, manufacturajokat aszerint kiadni sub poena, connumeraltatván a kereskedő embereknél találtató hadikészület sub juramento.

16. A mltgos provincialis commissarius legyen egyszersmind a mi hadi commissariatusunk.

17. Elegedendő golyobis, puskapor adattassék ex armamentario és jó, erre a szükségre legyen szabad a haznfiaknak saletromot főzni, puskaport csinálni.

18. Mindenféle papok, mestereknél, adozó rendnél találtató jó lovak limitato precio adattassanak ki szolgálatra, javaiknak ára 40 negyven magyar, az alábbvalónak pedig 35—30 frt lévén.

Illustrissimi, spectabiles, magnifici, generosi domini I. Comitatus supremi officiales ac deputati dni et respective fratres, mihi colendissimi, obsequendissimi!

A mostani conjuncturák minemü succursust kivántak (melyek postán már régebben is mentek ő Felsége minden tartományaitól, kivált a melyeket immediate vagy successive proximius a veszedelem illethet) a mltgos gubernium által közlendő acták megmutatják. Nem kételkedem ugyan a mltsgs uraknak és alma universitásnak kiváltképpen

való devotiojában, mindazáltal ő Felségének hazánkhoz in communi mindnyájunkhoz is részenként maga lebocsátkozásával való szeretetit hivségünkben és készségünkben singularis bizodalmát nyilván tapasztalván, kivántam magam is hivatalom rendében az urakat tudósítani, kérni és kényszeriteni, hogy a kikkel illik, ebben magok részekről is ugy procedalni igyekezzenek, hogy felséges asszonyunk hozzánk mutatott nagy kegyelmességének s iránt unk való bizodalmának megfelelhessünk s eképpen édes hazánk boldogságának is, a mit kétségkívül remélhetni, öregbedésit méltán remélhessük.

Ha egyéb semmi nem volna is, eleget tenne az, hogy minden igyekezete az ellenségnek, javunk, szabadságunk és fejünk veszedelmére czéloz, példa Silezia, holott ennek kezénél maradhatását juxta tabulas pacis juste regendo remélhette s nem is félthette, minden törvények s privilegiumok felforgatásával, maga hiti megszegésével a miket in personas et fortunas civium absque discrimine religionum elkövethet, keresztyén embernek hallani is irtózás. De affelett az összeszövetkezett ellenség a miket machinálódott a portával is (mely gonoszságnál a mely még irtozatosb) mindazok mindenek felett a mi veszedelmünkre czéloznak. Hát mit tenne némelyek előtt hazánk továbbacska léte, consideratiója, superabunt in ipsum affectum nostrorum propinquitos hostium perfidae, despotieique regiminis et redivivorum veteris majorum nostrorum gloriae memoria et hoc pacto ampliabilis clementiae regiae spes indubia. Sőt irhatom, a mint bizonyos informatiokból itt értettem, ő Felsége azon devotiojat édes hazánknak várja, melyet mutatott akkor, midőn éppen akkor hadát Lengyelországba bocsátotta s kevésb recognitioért, mint most remélhetni, a mit mások előtt tészen az efféle izben lévő consultatioknak, talán más formában szokott modja (noha mentől képtelenebb a hivséges alkalmatosabbak, az összeszövetkezés és machinatiok, annyival méltóbb volna praesumptive is ezeket pro insperata repentina irruptione venni és extraordinariis mediis et omnimodo celeritate extremis viribusque megelőzni) kinek-kinek stimulust adhat arra, hogy ezen dolog sietve és manu summaria terminaltassék az ő Felsége kegyelmes affidentiója, a midőn törvényünknek akármely consequentiákból, akár mint kihozható sérelmet per expressum távoztatni kivánja, lészen ezen készsége mind édes nevelő hazánknak és nemes Vármegyénknek kimondhatatlan nagy dicsőségére felséges asszonyunk előtt való kedvességére és jövendőbeli nem kicsiny hasznára. Quibus praetitulatos dominationes vestras divinae commendamus tutelæ in voto omnigenæ felicitatis maneo.

Prætitulatarum Dominationum vestrarum obligatissimis respec-

tive paratissimus servus et frater Comes Joannes Haller. Viennae, 9 Ibiis 1744. Közli: *Koncz József.*

Teleki levéltárban 3174. másolat.

Gróf Batthyáni Lajos Nádorispán levele hadkiegészítési ügyben Báró Orczy Lőrinczhez 1757-ből. Ngos Báró és Obrister Ur! Sub 22a et 28a 9-bris hozzám bocsátot kegyelmed két izbeli leveleit egyszersmind vévén, valóban nem kevés sajnálkodással értettem azokbul, hogy a *Ns Regimentbül*[1]) *ujonnan 65 személy az ellenség által elfogattatván*, mind személyekben, mind lovaikban nagy fogyatkozást szenved, melynek redintegratiója iránt vettem már Ő Fölghe kegyes parancsolatját is; és minthogy rövid nap mulva Bécsben menni szándékozom, azon fogok iparkodni, hogy ezen N. Regimentnek segétségére mennél jobb módot kitalálván, redintegratióját mennél előbb effectuálni lehessen, az alatt pedig reménlem, hogy a *Boroszlói harcz után*[2]) circumstantiáink jobbra fordulván, ezen Regimentnek is könnyebbségére az alatt is annyival könnyebb módot fog Obrister Uram találhatni; a minthogy tovább is ezen egész Regimentet jó Gondviselésében ajánlván telljes addictióval állandóan maradok Ngos Báró és Obrister Urnak Körmenden, 10Xbr/1757 kész köteles szolgája

gróf Batthyáni Lajos m. p.

Mennyit költött Apaffy Mihály az 1683-ik évi hadjáratban ajándékokra. Anno 1683 19 aug. Bécs alatt az országpénzéből, mely volt 27,000 tallér, eszerint adtak be a követek:

A fővezérnek aranyul s tallérul tizezer aranyat,	--- tallér	22,500
A Reznek --- --- --- --- --- --- --- --- ---	tallér	2,000
Scerletnek --- --- --- --- --- ---	aur. 500 p. tallér	1,125
Székely László és Sárosi János uraimék audientiajokon ment el és egyéb költségre --- --- --- --- ---	tallér	34
horum Summa --- --- --- --- ---		25,659
restant tallér --- --- --- --- ---		1,341
Igy teszen tallér		27,000

[1]) Nádor huszárezred, mely a jászkunokból állíttatott fel 1756.

[2]) A boroszlói csata, melyben a Lothringeni Károly és Nádasdy Bevern herczeg porosz seregét megverték, 1757 november 22-én ment végbe; erre a csatára czéloz a nádor, midőn reményét fejezi ki, hogy a circumstantiák jobbra fordulnak; ámde mikor levelét irta, már megvivatott a szerencsétlen végű *leutheni* csata, mely az eddig Colinnál, Boroszlónál stb kivívott eredményeket tönkre tette.

Observandum, Az 1341 tallért Urunk Ő Nsga maga költségire fordította, erről Ő Nsga quietantiát, avagy assecuratoriat igért.

Bécs alatt Urunk Ő Nsga a fővezérrel szembenléte után eszerint küldöttek ajándékot föl a fővezérnek és a nagy embereknek:

A fővezérnek arany	5000
Ugyanannak hintot s a hat lovat, három paripát, hat virágos kupát, vezér két fiainak két paripa és arany	1000
Maurocordatusnak egy paripa és arany	300
Thiajának egy paripa és tallér	1000
Reznek egy paripa és tallér	500
Tefteder egy paripa és tallér	100
Csauzbasának egy paripa és tallér	100
Niszonczinak egy paripa és tallér	100
Kapuslar Tihajának egy paripa és tallér	100
Bujuk teczkrecsinek egy paripa és tallér	50
Meg Tupcsinak egy paripa, tallér	50
Kucsuk Teczkretinek tallér	40
Caftanczinak tallér	40
Vezér 30 Csazinak tallér	30
A kihozó lovászmesternek	10
A ló mellett levő lovásznak	4
A Maurocordatus szolgáinak	20
Itten más egy szolgának	2
Az ajándék præsentálónak aurum (arany)	20
és tallér	25
A kik hozták tallér tallér	20
A más csauzoknak tallér	5
Az ajton állóknak tallér	6
A vajda emberinek tallér	3
A sátorvonó 3 töröknek tallér	1½
A mézégetőknek tallér	3
Az úton vizet öntöző szakácsiaknak tallér	5½
A rézkertben levő törököknek tallér	3
A főlovászmesternek tallér	30
A fő sátormesternek tallér	25
Velünk járó csausznak tallér	10
egy szerszámos ló	
A præbenda hordóknak tallér	10
A pecsét s papiros dörgelőnek tallér	8
arany summája in aur.	6320

tallér summája ... in tallér 2286
szekeres lovak ... nro 6
paripák summája ... 15
virágos kupa ... 6

NB. Az aranynak ezere Skerlett uram kölcsön adta arany; ezere penig Urunk Ő Nsgánál levő aranybul való.

Teleki levéltárban 3103. sz. a. *K. J.*

HADTÖRTÉNETI IRODALOM.

I. ISMERTETÉSEK.

Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon. A hadtörténelmi csoportbizottság megbízásából szerkesztette *Dr. Szendrei János* előadó. Kiadja a kereskedelemügyi m. kir. miniszter, mint az ezredéves kiállítás országos bizottságának elnöke. Budapest, 1896; 4-edr. 915 lap, 900 szövegbeli rajzzal. Ára 6 frt.

A történelmi kiállítás tömérdek, szebbnél szebb, érdekesnél érdekesebb, megbecsülhetetlen értékű kincseit szemlélve, minden magyra ember kebléből kitör a sohaj: Mily kár, hogy e tömérdek kincs rövid napok multán ismét szétvándorol a világba, vissza az idegen muzeumokba, a különféle bel- és külföldi gyűjteményekbe s az egész remek kiállításnak kevés idő mulva még emléke is elenyészik! Bizonyára minden magyarnak, de kivételképen minden történetkedvelőnek kedves meglepetést szerzett tehát Dr. Szendrei János, a kiállítás hadtörténeti csoportjának fáradhatatlan előadója, midőn szinte meglepő szorgalommal, minden más csoportot a kiállítás tudományos földolgozásában messze megelőzve, még a kiállítás bezárta előtt kezünkbe adja remek munkáját, melyben a hadtörténeti kiállítás közel 10,000 tárgyának legjellemzőbb darabjait leírva s közülök majd 1000 darabot művészi rajzban is bemutatva, a magyar hadtörténelmi kiállításnak és kincseinek emlékét megörökíti.

Hős elődeink drága fegyvereit, vérrel áztatott ereklyéit tehát, melyet az utódok hálás kegyelete századokon át megőrzött, s a kiállítás termeiben a nemzetnek bemutatott, szemlélhetjük ezután is Szendrei könyvében, mely a magyar vitézségnek épen úgy, mint a magyar fegyver-

tudománynak örök időkre emelt ékes csarnoka. Bármerre lapozzunk is a hatalmas kötetben, mindenütt hazánk hajdani nagyjainak neveire találunk, kiknek reánk maradt ereklyéiről a mű hűségesen beszámol, megemlítve a tárgy pontos leírása mellett a készítés vagy származás idejét, helyét, a lelet vagy őrzés helyét, a kiállítót, sőt mindenütt, a hol ez szükséges és lehetséges, *a tárgyra vagy a személyre vonatkozó történeti adatokat és irodalmat is.*

Szendrei könyve e berendezésénél fogva nemcsak becses emléke az ezredéves hadtörténelmi kiállításnak, de fölötte hasznos kézikönyv is, melynek értéke annál nagyobb, mivel magyar történeti fegyvertan nincs, a külföldi szakmunkák pedig a magyar fegyvereket, még ha ismerik is — bár ismerhetnék, mert a magyar nemzet fegyverével írta be nevét Európa minden országának vendégkönyvébe — eléggé nem méltatják.

A könyv tartalmára áttérve, Szendrei a bevezetésben számot ad a kiállítás hadtörténelmi csoport-bizottságának megállapított programmjáról és e programm végrehajtása folyamán kifejtett egész tevékenységéről, melyből az oroszlánrész különben őt magát illeti meg, ki az anyag egybegyűjtése czéljából nemcsak egész Magyarországot, de Közép-Európa minden nevezetesebb városát, hol jelesebb fegyvergyűjtemények vannak, beutazta.

A kiállítók száma összesen 212. Ezek élén Ő cs. és ap. kir. Felsége áll, a ki bécsi és ambrazi fegyvergyűjteményeinek minden magyar vonatkozású tárgyát legkegyelmesebben rendelkezésre bocsátotta; a külföldi uralkodók közül a német császár, az orosz czár, az olasz király, a török szultán és a svéd király küldtek becses magyar emlékeket. A hazai kiállítók közül kiemelendők Esterházy Pál és Batthyány-Strattmann Ödön herczegek, az első fraknói és kismartoni, utóbbi pedig körmendi kastélyából állítván ki páratlan becsű ereklyéket; ezek után megemlítendők még Andrássy Géza és Dénes grófok, Teleky Sámuel, Szirmay Alfréd, Wilczek János, Bánffy György, Erdődy Ferencz és Pálffy János grófok gyűjteményei.

Az Esterházy Pál és Batthyány-Strattman Ödön herczegek gyűjteménye a könyvben különös figyelem tárgya, a mennyiben az első, mely egy XVII. századbeli magyar főúri várnak fölszereléséről nyújt teljes képet, és a második, mely egy XVII. századbeli magyar hadvezérnek török hadi zsákmányát és fegyverkamráját mutatja, minden egyes darabjában leírva a könyvben foglaltatik. Ezeken kívül a többi tárgyak nem külső fényük, hanem történelmi becsük és fegyvertani érdekük szerint vannak összeválogatva. Bár ennélfogva a kiállított tárgyaknak csak

mintegy harmada került leírásra, a leíró mégis súlyt fektetett arra, hogy minden korszak minden fegyverneme bemutattassék s így a magyar fegyverzet fejlődésének összefüggő lánczolata föltüntettetvén, egyszersmind a magyar hadtörténelem ezredéves fejlődésének azon részéről, mely a fegyverekre vonatkozik, hű kép nyújtassék.

Ez okok, nevezetesen a két nagy gyűjtemény beillesztése, s a kiállítási tárgyaknak az egyes épületekben és termekben való elhelyezése, idézték elő azt is, hogy Dr. Szendrei könyvében az anyag elosztását illetőleg nem követhette teljesen az eredeti, részletesebb korszak szerinti beosztást, hanem — kivált az újabbi korszakokra nézve — nagyobb időszakot felölelő fejezeteket volt kénytelen alkotni. De ez nem válik a mű hátrányára, mert a fegyverműszak történeti fejlődése azért egész biztossággal követhető, ellenben nagy előnye, hogy a könyv anyagbeosztása a hivatalos katalogusra támaszkodván, az emlékek tanulmányozása, épületek és termek szerint, még a kiállítás tartama alatt nagy mértékben elő van mozdítva. A korszakok mindegyike elé Szendrei ezenkivül még történeti bevezetést is írt, mely egyszersmind a jövendő magyar történeti fegyvertan alapmunkálatának tekinthető s annak végén fölsorolja az idevágó irodalmat is.

A műbe föl vannak véve ama csatavázlatok és hadműveleti térképek is, melyeket a kiállításra magyar honvédtisztek készítettek.

Befejezésül egy érdekes hadtörténelmi tanulmány következik váraink hadi fölszereléséről a XV—XIX. századokban, illustrálva a kiállításon levő tűzérségi anyaggal.

Egészben véve kétségtelen, hogy Dr. Szendrei János e munkával nemcsak az ezredéves kiállítás hadtörténelmi részét örökítette meg, de nevezetes szolgálatot tett a magyar hadtörténelmi irodalomnak is, melynek különben már régi és hivatott művelője.

Az 1870-ik évi német-franczia háború története. Irta *Breit József* m. kir. honvéd százados. Budapest, 1896; Grill Károly kiadása. Nagy 8-adr. 383 + 27 lap. 9 hadrend és egyéb melléklet, 1 hadműveleti vázlat és 6 csataterv.

«A legújabb kor háborúi közül, reánk katonákra nézve, egyiknek tanulmányozása sem oly hasznothajtó, egyik sem képes figyelmünket annyira lekötni, mint az 1870/71-ik évi hadjárat; egyrészt miután legújabb szabályzataink, kivált a hadászat és harczászat körébe vágók, majdnem kivétel nélkül az ezen hadjáratban szerzett tapasztalatokon

alapulnak, másrészt pedig, mivel ezen hadjárat a benne részt vett seregek nagyságánál fogva leginkább nyújt, leginkább megközelítőleg, fogalmat és képet egy jövendő nagy mérkőzés előrelátható lefolyásáról.»

E szavakkal vezeti be a szerző a német-franczia háborúról írt munkájának első részét, mely a háború kezdetétől egész a gravellotte-i csatáig (bezárólag) terjed, s teljesen igaza van. Bárha az orosz-török háború újabb időre esik, még sem gyakorolt a hadügyre még csak megközelítőleg sem oly nagy hatást, mint a német-franczia háború, mely a hadi tudományok minden ágában, a hadseregszervezés, a fegyverműszak stb. terén gyökeres változást idézett elő s az európai hadügyet új s helyesebb irányba terelte. Épen ez okból hálás vállalkozás volt a szerzőtől, midőn tanulmányainak főtárgyává e háborút tette, s nemcsak buzgó és szorgalmas, de értelmes, minden tekintetben jeles munkájával e hadjárat tanulmányozását a magyar tisztikar részére is lehetővé tette.

Örömmel üdvözöljük tehát a szerzőt a hadi történetirás terén, s örvendünk azon, hogy munkáját magánvállalkozás útján kiadhatta, annál is inkább, mert az Akadémia hadtudományi bizottsága, mely hasonló irányban — az «Egyetemes Magyar Hadtörténelmi Könyvtár» eddig megjelent köteteivel — a kezdeményező lépéseket megtette, azok folytatásában szűk dotatiónál fogva csak igen lassan juthat előre.

Breit százados, miután a háború okait és előzményeit röviden, a mint ily muukánál helyes, előadta, a bevezető hadműveleteket tárgyalja; a mozgósítást, a hadászati fölvonulást; megállapítja a julius 31-iki helyzetet s röviden említve a saarbrückeni kémszemlét, részletesebben foglalkozik a Spicheren melletti és a wörthi csatákkal, melyekhez érdekes megjegyzéseket fűz.

Ezután következik a német hadseregeknek a Saartól a Moselig való előnyomulása, majd a Metz körül lefolyt nagy csaták, a Colombey-Nouilly, a Vionville-Mars-la-Tour és a Gravelotte-St. Privat melletti harczok tárgyalása.

Előadása mindig érdekes, irálya rövid, szabatos, megjegyzései szerények, tanulságosak; a minthogy az egész munka derék törekvésnek érdemes gyümölcse, s valóban óhajtandó, hogy Breit százados ne állapodjék meg Gravelotte-nál, hanem tanulmányait folytatva, a német-franczia háborúnak többi részeit is hasonló módon kidolgozván, a magyar hadtörténeti irodalmat érdemes munkásságával mielőbb gyarapítsa.

A mű nyomdai kiállítása, már a mi a szöveget illeti, igen jó. Máskép

áll a dolog a mellékletekkel. A hadrendek roppant térpazarlással vannak készítve; pedig ezeket sokkal czélszerűbb lett volna magába a könyvbe, apróbb szedéssel, szűkebben, jobb áttekinthetőséggel adni. A hadműveleti vázlaton az áttekintés ugyan szintén nehéz, de még ez megjárja. A csatatervek ellenben minden kritikán alúl vannak s nagy kár, hogy a kiadó, költségkimélés szempontjából, e derék munkát a gyalázatos rajzokkal teljesen elcsúfította. Ma napság ily rajzokat adni már nem szabad. Reméljük, hogy a folytatás jobb rajzokat hoz.

MAGYAR HADI SZABÁLYZATOK GYŰJTEMÉNYE.

Hadik altábornagy szabályzata a magyar lovasság számára.

Méltóságos Generalis Hadik Uramtul némely kiadott Punctumok, mihez tartsák tudniillik Verekedés alkalmatosságával az Ő Excellentiája alatt levő Magyar lovas Regementek magokat.

Minekutánna az elmult Táborozáskor az magyar lovas Regementeknek a Verekedéskor tett fegyverkezései nem tapasztaltattak egyenlőknek azoknak tehetőségével, a mi által az ellenségnek megvetését vonták armádánkra, a fölljebb való helyeken pedig Nemzetünk hajdani vitézlő fényére homályt hoztak; arra való nézve, hogy az jövendő táborozáskor az meg csökkent böcsületünket valamennyire helyre lehessen hozni: szükségesnek itélte Mélt. Generalis Hadik Uram a Verekedésnek módjára czélzó némely Punctumokat följegyezni.

Először is.

Hogy minden hadi gyakorlásoknak mind kezdete, mind szerencsés kimenetele Isten után az jó rendtartástul függ: nem kevés kárunkkal, sőt orczáink pirulásával világosan tapasztaltatják velünk az Brussziai királynak kuruczai és másféle rendelt seregei; mert noha különbféle nemzetségbül állók és többnyire ravaszsággal, most pedig főképen erőszakkal fogadottak legyenek, mégis oly rövid üdő alatt az igaz hadi rendtartás által egyedül oly helyes karba hozattattak, hogy föltett ügyekezeteik jobbára szerencsés és vitézi kimenetellel teljesíttetnek; ellenben pedig rendnélkül való hadakozásunknak látásával annyira vérszemet kaptak Nemzetünkön, hogy a kevés számú, de jó rendben levő kuruczok az mi noha számosabb, de rendetlen népünket zavarodásra hozta és gyalázatosan megszalasztja, sőt minden apró csatánkban is, melyeknek

hasznos végbenvitelét már régtül fogvást egyedül magyar nemzetünknek dicsiretes vitézi tehetőségének tulajdonította minden ember, már most megehlőznek egyedül rendetlenségünk miatt, arra való nézve, mivel mint kirugóskodáskor, mind sorban való álláskor, masirozáskor, egyszóval minden hadi mozdulásokban legtöbb, sőt elkerülhetetlen juramentom légyen az valóságos jó rendtartás.

Azért Másodszor.

Minden Tiszt ugy intézze állitását a maga Trupjának, hogy az Népinek javát az első sorban és az két szárnyokra helyheztesse, szorosan és rendszerint seregeltetvén őket az előre csatázókon kivül, kiket ha az ellenség tüzinek kicsalására rajtahajtani jónak itél, rajta hajtasson és azon alkalmatossággal szükségképen megszélyedett népét mennél hamarább és jobban lehet össze és rendbe szedje.

Harmadszor.

Szükséges azt is tudni, hogy soha sem köll engedni, hogy az ellenség legyen a verekedésnek kezdője, sőt ha szintég az alkalmatosság ugy hozná magával, hogy helyben köllene bevárni az ellenséget, akkor is a föld csinnyához képest két vagy három száz lépésnyire eleiben kell rugaszkodni és kivont kardval tüzessen rajta hajtani, békét hadván tüzellő fegyverének, az melynek hasznát akkor köll venni, az midőn az ellenségnek ereje miatt az Trup kintelenittetvén magát is visszahuzni az hátruljárójával, vagy el kivánja tüzelni, vagy tüzével az eleit tartóztatni az több Trupjainak oltalmára, azvagy ha szoros helyeken kölletnék által költözködni, vagy azokat oltalmazni.

Negyedszer.

Minthogy az lovasság erejinek fortélya leginkább abbul áll, hogy az ellenség szárnyainak mestere lehessen: arra való nézve annak megnyerésére szükséges arra vigyázni, hogy 1mo, ha az egymással való ellenkezés mind az két részrül csak egy Trup között vagyon, tehát az midőn legsebesebben rajtahajt, akkor hirtelen jobbrul és balrul való széleiben, avagy, ha kitelhetik az harmadik sorban levő embereket az ellenségh szárnyaira fordítsa, ha pedig 2-o az tisztnek több Trupja volna egynél, azokat az első Trup háta megé állitsa, és az midőn már közelget az ellenséghez, akkor azon hátul, jobbrul és balrul álló Truppokat hir-

telen az első Trupnak szélei végében köll fordítani, az kik heventében az ellenségh szárnyaira csapjanak, melynek nagy haszna lészen, mert vagy ő is ezen változásra kivánja változtatni azvagy szélesíteni az frontot vagy sem; ha megtartja az ellenségh az első frontot, meg van verve, mert az szárnyainak mestere leszen azon két félre fordulandó Trup, ha pedig meg kivánja frontját nagyobbitani: akkor is meg lesz verve, mert megtágitván az frontjokat, utat nyit az bevágáshoz és az összezavarodáshoz.

Ötödször.

Tilalmaztatik keményen, sem fő, sem al-Tiszt, sem közember ne merészeljen verekedés előtt az ellenséghnek erejérül, annak sokaságáról, helyes rendeléseiről beszélni, vagy hogy «igy-amugy lesz», «mennyi ágyuval — amannyi gyalogsággal» légyen, ellenben az mi népünk csak egy maroknyi, rossz helyben áll, lovai rosszak, segedelmire nincs semmi és több efféléket előhozni; mert az ilyes beszédek csak félelmet és bátortalanságot okoznak az közemberben, az által pedig urok szolgálatjának nem kevés kárt okoz. Kihez képest a Tiszt arról gondolkodjék, az mi a kötelessége, az Al-Tiszt pedig s az közember hallgatással figyelmezzen az kiadott Parancsolatokra és azokat vigye véghez, mert a Tiszt hivatalja egyedül arrul gondolkozni és tenni itéletet, ha az ellenségre reá ütni tanácsos-e? vagy azt bevárni.

Hatodszor.

Minden tiszt köteleztetik az verekedéskor és előtte az népet a maga hivataljára, Nemzetünk hajdani dicsőséges Vitézségére emlékeztetni és bátoritani, sőt az közember is biztassa az maga pajtását és az ellenségnek mozdulásához alkalmaztassa magát.

Hetedszer.

Soha ne verekedtesse egyszersmind az Tiszt az maga Trupját, hanem annak nagyságához képest abbul készen tartson tovább való szükségre egy Truppot. Ha azért

Nyolczadszor.

Ha az ellenség *czafol* hátrál; akkor egyik részét hajtassa rajta, hogy ne legyen nekie üdeje magához térni és rendbeszedni magát; és

ugyan azon alkalmatosságval legjobb lesz hasznát venni az tüzelő fegyvernek, hogy az ellenségben mind több kárt, mind nagyobb félelmet szerezzen ; az többi pedig lassanként szoros rendben seregelvén nyomakodjék azok után ugy annyira, hogy ha történetbül az ellenség vagy maga erejével, vagy hozzájövendő segitségvel az rajtahajtókat visszanyomná, azonnak kész segedelmére lehessen.

Kilenczedszer.

Minden Tiszt az Trupjának minemüségéhez képest rendeljen elő- és hátuljáróban embereket, vagy megnevezvén öket, vagy azokat, a kik magok jószántokból kivánnak menni, a kiket az többi Truppok fogják oltalmazni ; ellenben nyilvánságos veszedelemben nem köll őket bocsátani, ha csak épen az utolsó szükség nem hozza magával, hogy az többeknek megmentésére inkább egynehányat az utolsó szerencsének bizonytalan sorsára kölletnék szánni.

Tizedszer.

Semmi ember se merészelje megbróbálni parancsolat megszegésével vissza czafolni, annyival inkább bátortalansága miatt megszaladni, melyekért nem csak keményen megbüntettessenek, hanem ha az által nagy rendetlenség származna : a Tiszt az olyas fejes embert másoknak példájára szabadon meg is ölheti.

Ha pedig reménysége kivül

Tizenegyedszer.

A tiszt maga akár az ellenség előtt, akár Trupjának megtartásában, avagy megzavarodásakor annak helyre állitásában maga hivataljának tehetségéhez képest meg nem kivánna felelni, avagy gyalázatosan föl verettetné magát, minden kérdés nélkül processus szolgáltattassék nékie.

Tizenkettődször.

Keményen büntettessenek azok is, a kik verekedés alkalmatosságával előbb, hogy sem az ellenség eltakarodnék, engedelem nélkül fosztogatásra adják magokat és az Trupbul elmennek, sőt még azon tiszt is, a ki arra engedelmet adott, vagy legalább az ujjain által nézte, büntettessék meg. Ellenben

Tizenharmadszor.

A nyereség kotyára vettessék és az ára lélekisméret szerént egyaránt portio számra osztassék, kivévén ebbül az forspontos lovakat és az földnépének jószágait, melyeket eladni nem szabad. Egyébaránt is ne engedjék meg, hogy az igaz hadi rendtartás ellen a rendetlen s regulátlan gyülevész népnek módjára az rabokat levetkőztessék.

Tizennegyedszer.

Valaminthogy azok, a kik a magok kötelességének megfelelésekben restelkednek, keményen megbüntetődnek, úgy azok ellenben a kik Urunk szolgálatjában serénykednek az följebb valók előtt megjelentettessenek, hogy másoknak ösztönzésére érdem szerént meg lehessen őket jutalmazni.

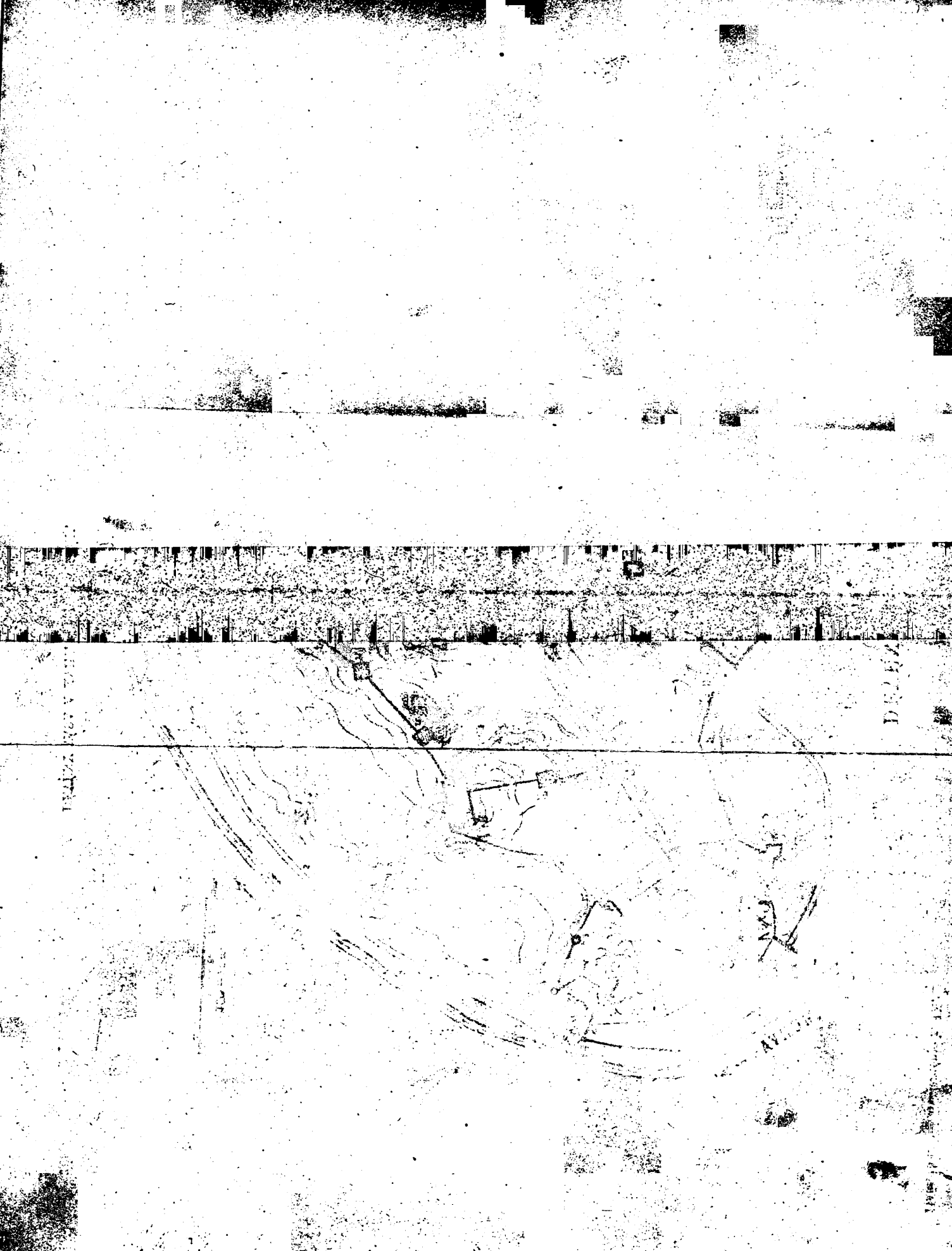
A saját gyüjteményében levő eredetiekből közli

SZILÁGYI ISTVÁN.

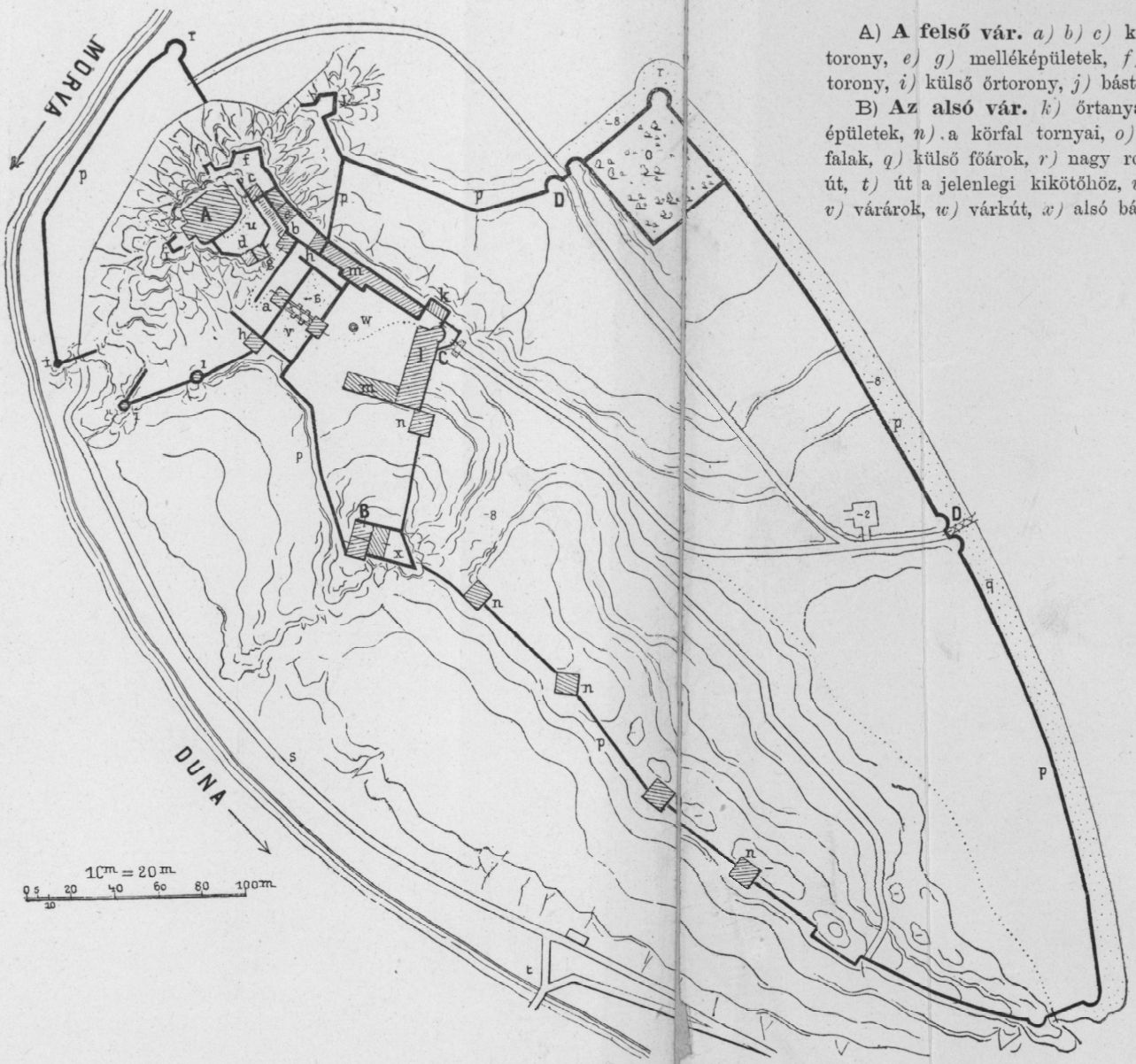
A BUDAI KIRÁLYI VÁ[R] A XV. SZÁZADBAN.

A) A régi (belső vár).
B) A Zsigmond-korabeli részek.
C) Mátyás-korabeli részek.
D) Mátyás király istállói.
D1) Királyi kertek.
E) Kerti házak.
T) Kapuk, bejáratok.
I) II) A belső vár udvarai.
III) A külső várudvar.
IV) A György-tér a Zsigmond szoborral.
a) István torony.
a1) Védőfal és üvegfolyosó.
b) Északi torony.
b1) Kaputorony.
c) Éléstár.
c1) János kápolna.
d) Kincstár.
e) f) g) h) Anjou-ko[r]eli épületek.
i) Az uj palota.
j) Befejezetlen épüle[t]
k) A csonka torony.
l) A börtön torony.
m) Összekötő-folyosó.
n) Kápolna, papi col[l]ium és könyvtár.
o) Csillagda.
p) Ünnepélyek termei.
q) Lépcsőház.
r) Félgömbölyű bástya.
s) Magas erődítmény (török raktárépület).
t) t1) Árkok.
u) A törökök által emelt falak.
v) Lőréses falak.
w) Várfelköz (Zwinger).
x) A nagy palota-bástya.
y) A vizi bástya.
z) Kertfalak.

DÉVÉNY.

A) **A felső vár.** *a) b) c)* kaputornyok, *d)* őrtorony, *e) g)* melléképületek, *f)* bástya, *h)* árok-torony, *i)* külső őrtorony, *j)* bástyatorony.

B) **Az alsó vár.** *k)* őrtanya, *l) m)* gazdasági épületek, *n)* a körfal tornyai, *o)* kert, *p)* összekötő falak, *q)* külső főárok, *r)* nagy rondella, *s)* dévényi út, *t)* út a jelenlegi kikötőhöz, *u)* felső várudvar, *v)* várárok, *w)* várkút, *x)* alsó bástya.

DÉVÉNY VÁRA A XVIII. SZÁZAD ELEJÉN.

